Brieven

Hadewijch

editie J. van Mierlo

bron
Hadewijch, *Brieven*, 2 delen (ed. J. van Mierlo). Standaard-Boekhandel, Antwerpen/Brussel/Gent/Leuven z.j. [1947]

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/hade002brie01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

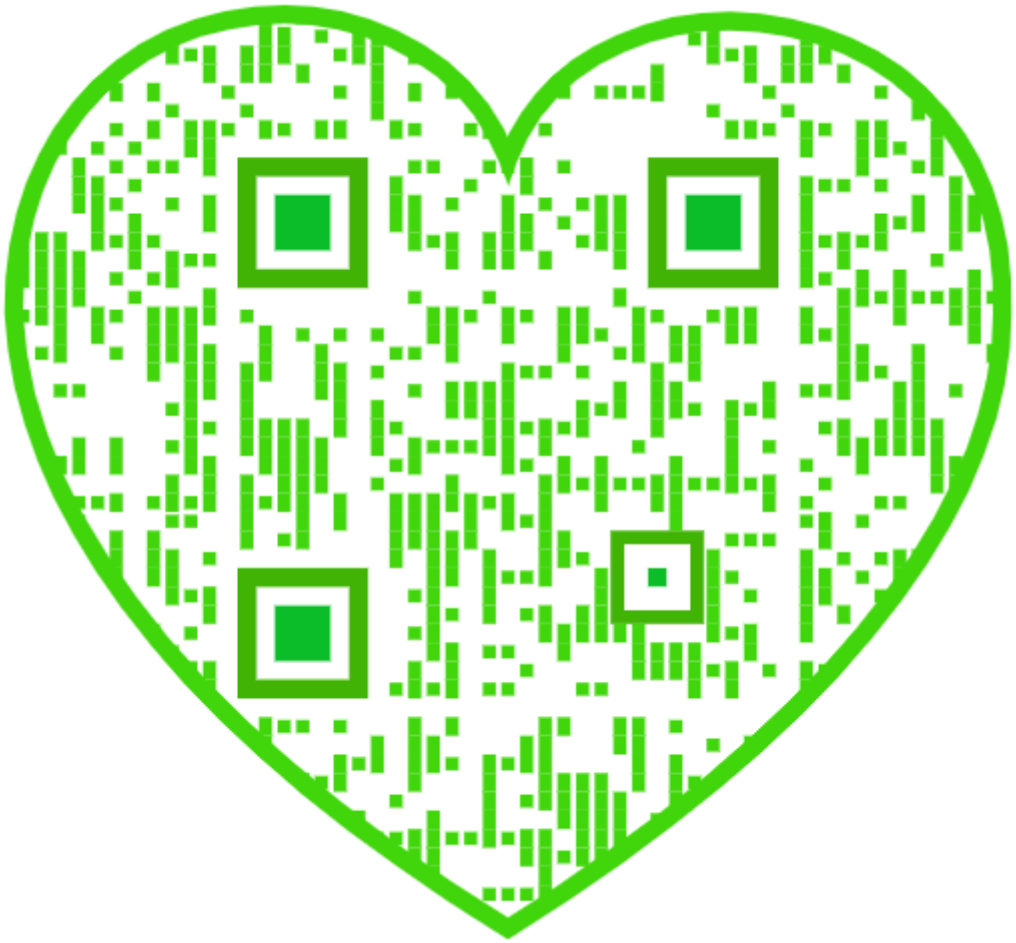

[I. Tekst en commentaar]

Wijze van uitgave

De kopij voor deze uitgave lag sedert jaren klaar. Het was mijn bedoeling ze onmiddellijk op die van de Visioenen te laten volgen. Er waren echter in deze brieven talrijke plaatsen, waarvan de beteekenis mij duister bleef. Zoo heb ik steeds met deze uitgave gewacht, in het gevoel dat de commentaar nog niet rijp, niet voldragen, was. Misschien zou er met den tijd wat meer licht in die duisternis opgaan. Af en toe begon ik er weer mede, werkte ik om, wijzigde, vulde aan, naar gelang van wat mij telkens beter voorkwam. Intusschen werd door anderen ook over Hadewijch geschreven, werd zelfs een bloemlezing uit de Brieven met een paraphrase in hedendaagsch Nederlandsch uitgegeven[1)], zonder dat ik er ook maar eenigszins door geholpen werd.

Ik acht nu toch den tijd gekomen om er een einde mee te maken. Sedert jaren zijn de Brieven van Hadewijch uitverkocht en wordt een nieuwe uitgave algemeen verwacht. Ik geef dan hier wat ik er van heb kunnen maken, al blijven mij nog steeds enkele passages, zelfs enkele brieven, tamelijk duister.

De wijze van uitgave is dezelfde als die van de Visioenen. (Woord vooraf en Inleiding, Derde hoofdstuk). Ik herinner hier aan het voornaamste, wat tot het begrip van deze uitgave noodzakelijk is.

Gevolgd werd de tekst van hs. C. Cursieve letters zijn oplossingen van afkortingen; cursieve woorden zijn wijzigingen in den tekst van C, waarvan de lezing dan in de varianten wordt opgenomen: in zulke gevallen wordt de lezing van hs. A gevolgd, soms van B; wat uit de varianten blijkt. Persoonlijke, subjectieve wijzigingen heb ik mij niet veroorloofd, wel eens vermeld in de aanteekeningen. Wat tusschen [ ] staat dient uitgeworpen, wat tusschen < > opgenomen.

De folio-aanwijzingen van A (arabisch) en B (romeinsch) staan links; wat rechts van de bladzijden staat komt uit C.

1) Aldus het werk van M.H. VAN DER ZEYDE, Hadewijch. Een studie over de mens, en de schrijfster, Groningen, 1934. Aldus van dezelfde: Brieven van Hadewijch, in de oorspronkelijke tekst en in Nieuw-Nederlandse overzetting, met aantekeningen. Antwerpen, Sikkel, 1936. Juist de moeilijke plaatsen en brieven worden hierin niet opgenomen.

Daar staan dan ook de zeldzame aanteekeningen van hs. C; die van A, soms B. staan beneden, vóór de varianten.

Waar vóór een variante geen letter staat, beteekent dit dat A en B dezelfde lezing hebben: B is immers een afschrift van A. Een omgekeerde D als paragraafteeken wordt hier door § aangeduid.

De interpunctie is van mij; waar C een interpunctie heeft, wordt dit vermeld. De punctuatie van C bestaat hoofdzakelijk uit hoofdletters, of geel doorstreepte letters, of punten; de doorstreepte letters zijn hier schuin gedrukt; de punten door / weergegeven.

De grootere beginletters van elken brief konden in deze uitgave niet behouden blijven. De nummering der regels en de indeeling in paragrafen zijn echter dezelfde gebleven als in den eersten druk, voor het gemak der verwijzingen.

De COMMENTAAR bestaat hoofdzakelijk uit een inleiding vóór elken brief, onder den tekst doorloopende verklaringen en een woordenlijst.

In de inleiding wordt naar de bestemming gezocht; de algemeene inhoud aangegeven; de algemeene en dan ook de bijzondere leerstukken ontleed; de beteekenis van enkele moeilijker plaatsen besproken, om de verklarende aanteekeningen niet te uitvoerig te maken; de invloed nagegaan: hier, en in de aanteekeningen, komen dan de losse fragmenten, de Limburgsche Sermoenen[2)], de Adelwip-uittreksels[3)], de Haagsche bloemlezing[4)] en vooral de paraphrase bij MANDE ter sprake[5)].

In de verklarende aanteekeningen verwijst *z. Inl.* naar de elken brief voorafgaande inleiding, niet naar de algemeene inleiding. Waar het alleen op de beteekenis van een woord aankomt, raadplege men de woordenlijst.

Deze neemt alle bij Hadewijch in de brieven voorkomende woorden op, met alle eigenaardigheden van hun gebruik. Bij een schrijfster als Hadewijch heeft zulk een volledige lijst haar waarde en beteekenis.

De algemeene Inleiding, het tweede deel dezer uitgave, zal voornamelijk handelen over den aard en de bestemming dezer brieven; over de echtheid er van; over de bronnen; over de leer, die er in wordt voorgehouden of verondersteld; verder,

2) Zie Inleiding op de Visioenen, eerste en tweede hoofdstuk.
3) Zie Versl. en Med. der k. Vl. Academie, 1933, blz. 581-598; en 1934, blz. 538-554, en aan het einde van deze uitgave.
4) Zie aan het einde der vorige, en ook aan dat van deze uitgave.
5) Zie Dietsche Warande en Belfort, 1909, 2de halfj., blz. 293-316.

aanvullend bij de inleiding tot de Visioenen, over vorm en stijl; over het leven en de persoonlijkheid van onze schrijfster.

Zoo neem ik afscheid van deze Brieven, om verdere studie aan anderen over te laten.

Antwerpen, Juni, 1947.

Eerste brief

Bestemming en inhoud.

De geadresseerde heet: *lieve kint* (46, 56) De aanspraakvorm is steeds *ghi, u*.

Men kan twee deelen onderscheiden. ALGEMEENE OPWEKKING. God, Jesus, die door zijn deugdenleven de klare Minne heeft geopenbaard, verlichte u en leere u met zijn klaarheid. De grootste klaarheid bestaat in het beoefenen van oprechte deugd en in het plegen van waarheid, door algeheele onderwerping aan Gods wil. Ik smeek u derhalve: open uw oogen in klaarheid en leer te bezien wat God is. Gedenk zijn weldaden. Beschouw hoe hooge Minne de Personen elkander toedragen. Wees er dankbaar om en werk in zijn klaarheid: genietend in zijn glorie, openlijk werkend in zijn klaarheid, alles verlichtend en verduisterend naar elks wezen. Laat God zich zelf genieten in alle werken van zijn klaarheid, door in alles zijn heiligen wil te aanvaarden. Naargelang Gods macht zich meer in u openbaart, zijn klare waarheid helderder in u schijnt, zijn heilige wil beter in u geschiedt, weifel niet alle vertroosting op te geven om Gods geheelheid. Sier u met deugden en bereid u op de genieting der almachtige Minne van onzen zoo zoeten God. - PERSOONLIJK DEEL. Zoet, zeg ik. Maar mij is Hij wreeder geweest dan de duivel: Hij heeft mij geheel in bezit genomen, zoodat ik Hem moet minnen, al laat Hij mij zoo in duisternis. De vroege beloften die Hij mij deed zijn wel vergaan. Ik ben gevaren als een kind, dien men iets in spel aanbiedt; grijpt het er naar, dan tikt men het op de vingers en trekt terug wat men bood.

De godgewijde heeft er waarschijnlijk over geklaagd, dat zij, ondanks al haar ijver, God zoo weinig genieten mag. Hadewijch antwoordt, dat de ware Liefde bestaat in de deugd, in de gelijkvormigheid van den wil met Gods wil. Zoo zal zij ook de genieting aan Gods wil overlaten en er zich steeds waardiger op voorbereiden om Hem eenmaal geheel te bezitten.

Algemeene leerstukken.

A. - 1. - In de Drieëenheid is het Woord, Verbum, de Zoon, geboren uit den Vader: in het Woord spreekt de Vader zich zelven uit,

wordt de Godheid als geopenbaard, staat Zij in 't licht, in de *klaarheid;* zoo is het Woord *splendor gloriae et figura substantiae ejus* (Hebr. I, 3) (1-7).

2. - In het Verbum staan alle schepselen ideëel in de klaarheid van het Woord: wat Gods goedheid hun daar als wezenheid schenkt is hun waarheid (10-17).

3. - De Zoon, als Verbum, als *objectum intellectus Patris (objective = ieghenwordichilike)* is Waarheid van alle schepselen; de Geest, als Liefde is de Goedheid waaruit alle rijkheid vloeit *(Bonum est diffusivum sui)*; de Vader, beginsel zonder oorsprong, als de vruchtbare goddelijke natuur, vóór den uitgang der personen, is Geheelheid van alle macht (de Almacht; *doghet* = hier (28) macht, beginsel van daad). Zoo bevatten de drie Personen samen alle beginselen van hooge daden; naar gelijkvormigheid met Hen worden alle deugden gewerkt (25-32).

4. - De goddelijke natuur vóór den uitgang der Personen wordt als gesloten, duister, beschouwd; na den uitgang als open, geopenbaard, getoond. Met de ingekeerdheid der Personen wordt de glorie gedacht, met de uitgekeerheid, de klaarheid *(splendor gloriae)*. Naar wijze van in- of uitgekeerdheid worden de dingen verduisterd of verlicht (37-40).

5. - Door dit zijn en leven, door die gelijkvormigheid met zijn en leven of werken van God geniet God zich zelven in de schepselen (41-45, 62-68).

B. - 1. - De minnende ziel wordt deelachtig gemaakt aan de klaarheid des Zoons. In die klaarheid zal zij *ieghenwerdighe werke* van gerechtigheid (positieve, stellige, objectief gezette werken) verrichten, en tegenover alle schepselen waarheid plegen, door in alles God te laten doen, en de waarheid te eerbiedigen die de dingen bezitten in de klaarheid van den Zoon (6-7, 12-17).

2. - Zij moet Gods leven in zich verwezenlijken, Wiens gelijkenis zij in zich draagt: door waarheid van verstand met den Zoon; door goedheid van wil met den H. Geest; door kracht van daad met den Vader. Zij moet God geheel aandurven; alles daarvoor ten offer brengen; haar zelve uitrusten tot de groote Godsgenieting (25-32, 46-55).

3. - Het goddelijk leven is haar voorbeeld; wat God voor haar gedaan heeft, haar prikkel. Uit dankbaarheid zal zij werken in Gods klaarheid, d.i. naar wijze van ingekeerdheid genietend, naar wijze van uitgekeerdheid werkend: verduisterend, verlichtend met God (25-40).

Bijzondere leerstukken.

1. - De klare Minne is hier de Minne die zich openbaart door de werken van deugd, naar wijze van uitgekeerdheid der Personen, die dan staan in de klaarheid der Godheid: de in de werken blijkende; misschien: oprechte, zuivere, door niets verduisterde of bezoedelde Minne. In de klaarheid werkt Minne ten opzichte van Zich zelf en van alle schepselen, door ieder te geven wat hem naar recht van zijn wezenheid toekomt.

2. - Wat *verduisterend, verlichtend* (39-40) juist bedoelt, blijkt niet. Het staat natuurlijk in verband met het inkeeren en uitkeeren der Personen. Met het inkeeren der Personen wordt elders meermalen het werken van Gods gerechtigheid gedacht. Zoo is de bedoeling misschien: prijzend, verheerlijkend wat God verheerlijkt; verwerpend, veroordeelend wat God veroordeelt. De geheele brief trouwens wil op metaphysischen grondslag de gelijkvormigheid van 's menschen wil met Gods wil aanbevelen.

3. - God, d.i. de Godmensch, die naar middeleeuwsch spraakgebruik God genoemd wordt, ook waar van Hem als Mensch gesproken wordt, is in alles het voorbeeld: Hij keeft de klare Liefde door het voorbeeld van zijn deugdenleven geopenbaard.

4. Het liefdeleven, de heiligheid, is een bij uitstek goddelijk werk. Men zal dus God niet beletten in de ziel vrij te werken (12), door zich tegen zijn heiligen wil te verzetten (41); daarin geniet God zich zelven (41); dat verteert Hij ook vrij (63).

5. Steeds wordt de nadruk gelegd op waarheid in leven en deugdbeoefening; op algeheele zelfverloochening, om God geheel te bezitten.

Invloed.

1. - MANDE in zijn paraphrase volgt den brief tamelijk getrouw, al heeft hij enkele plaatsen niet geheel juist begrepen. Hij laat weg wat Had. over haar zelf zegt; de opwekking (18-25) wordt verkort; in plaats van de toespraak in den tweeden persoon zegt hij: *laten wi*. Interessant is hoe hij ter opheldering van den eersten zin dien verbindt met 14-17: *Onse minlike here ihesus christus, die mitten vader ende mitten heilighen gheest een onderscheiden claerheit is overmits welker alle creaturen in hemel ende in eerden verclaert ende verlicht werden een yeghewelc nader voirsienicheit gods daer si toe vercoren ende gheordineert sijn na horen toebehoren, die selve claerheit moet ons van binnen verlichten ende verclaren met haer selven...*

2. - Nog vond ik invloed van dezen brief op 't begin van het 39e der *Limburgsche sermoenen: Dits dbuec van den Boegaerde* (uitg. KERN, 538). Zoo begint het: *God hi mute ons allen gruten*... Enkele zinsneden uit wat volgt: *Ic mane v allen, godes liuen, dat gi v herte ontslut ende ontpluc v oegen... Leert kinnen wat God si ende wie hi v gemint heft... Besiet wie vaderlike hi v gehuet heft... besiet wat hi v vergeuen heft ende oec wat hi v geloft heft. Hout v derna ende dankets heme... Minten als die muder har kint, als die brut haren brudegom*... De verdere allegorie vertoont nog invloed van den 10en brief; zij sluit zich trouwens aan bij het eerste visioen. Ze is echter zeer ingewikkeld en soms wansmakelijk, als waar de in verrukking verkeerende ziel wordt gewekt door Vrees die haar onder de voeten kittelt.

Algemeene beoordeeling.

Dit is een heerlijke brief. Hij biedt als den grondslag van geheel het ascetisch-mystieke leven. Zoo staat het bij den ingang zelf: *waarheid plegen*. Met welk een heiligen ernst wordt de ziel er toe opgewekt! Tot niets minder dan tot geheele vergoddelijking, door God zelf in de Drieheid en in de Eenheid te beleven. Gods klaarheid, de *clare Minne*, die zich door deugden openbaart, naar het voorbeeld van Christus, is er het leitmotiv van. Al dadelijk voelt men, dat iemand hier aan 't woord is die schrijven kan: hartelijk, pramend-hartstochtelijk zelfs (18-24), met forsche, rhythmische golving, van 't begin af, in die voile periode, met subtiele alliteraties, met de isocola, de gelijkluidende beklemtoonde lettergrepen, de afwisseling der geluiden, in woorden en rhythmen van leven, van groei, van kracht en van ruimte, met in de hoogste opvaart het voornaam-gemeenzame beeld van het slot.

Bespreking van enkele plaatsen.

33-40 MANDE heeft deze duistere plaats eenigszins anders: r. 36: *soe moghen wi anmerken, hoe dat God werct in hem selven, in sijnre claerheit, ghebrukelike in hoecheiden ende toenlike alle dinghe te verlichten ende te verduusteren na horen wesen om dies dat hi God es*. Alsof er dus stond in zijn tekst *wildi dit besien hoe God werct in hem in siere claerheit*... Hij heeft dit werken dus van God zelf verstaan, niet van de ziel. Ook verbindt hij het begin van volgenden zin met dezen, en heeft daar een lezing als die van B vóór zich gehad, of anders zelf aldus den tekst begrepen.

De eerste zin 33-35 veronderstelt weer de Drieëenheid. 35

deen vor dander = onderling. 36 *danckes hem* = dank er Hem voor; *wildi* legt uit waarin dit danken zal bestaan: wat gij zult doen, indien gij beschouwt hoe God dit is en indien gij werkt in Hem in zijn klaarheid. Wat dan volgt geeft feitelijk het leven van God: inkeerend met de Personen in de genieting, waarbij de glorie, de verheerlijking wordt gedacht (vgl. 22, 110: *daer binnen es hi gebrukelike na sijns selves glorie*), uitkeerend in de klaarheid, waarin Hij alles verlicht of verduistert volgens ieders wezen. Maar dat zal ook het leven der ziel zijn: zij zal genieten als zij in Gods glorie opgenomen wordt; anders door de daad, openlijk, in de klaarheid van waarachtige deugden werken. 39-40 *verlichten... deemsterne:* zulke tegenstellingen zijn wat vaag; misschien is niet meer bedoeld dan: alles goed- of afkeurend en er zich tegenover gedragend als God; *verlichten* en *deemsteren* schijnen verband te houden met het uit- en inkeeren der Personen. Of moet het zonder verband opgevat: alle dingen in 't licht plaatsend of in duisternis = goed- of afkeurend, beoordeelend of veroordeelend.

46-55. Een min of meer ongewone constructie: *soe* comp. gevolgd door een *soe* met imperatief en zonder compar.. Toch is de beteekenis wel *naardien;* naardien Gods macht zich meer in u openbaart; of *naarmate*... weifel niet... De voorzin bevat weer een werken volgens de drie Personen. MANDE heeft den zin in twee gesplitst.

60 vlg. De beteekenis schijnt te zijn: de duivel heeft mij nooit mijn eigen wil kunnen ontnemen, zoodat ik steeds ben voortgegaan met God te beminnen; maar God heeft mij geheel uit mij zelve genomen, zoodat ik niet meer meester ben over mij zelve en ik God minnen moet, al laat Hij mij in duisternis, zonder eenige vertroosting.

*

Ep*isto*le Haywigis

[1] * God die de clare minne / die onbekint was[*1-8]
[2] v*er*claerde bi siere doghet daer hi alle dogh*et* [*J-a. 1 a.]
[3] bi verlichte in siere claerheit der minn*en* / Hi [*p^{m} cap^{m}. 2]
[4] moet v v*er*liechten ende v*er*clare*n* metter claer-
[5] re claerheit daer hi hem seluen claer met es
[6] en*de* al sinen vrienden en*de* sine*n* naesten ghe-
[7] minde*n*.[7-17]

[8] Die alre meeste claerheit die men hebben mach
[9] i*n* ertrike *D*at es ghewaricheit i*n* ieghe*n*wordeghe*n*
[10] werken van gherechticheden, En*de* van allen wese-
[11] ne*n* waerheit te pleghene o*m*me claerheit der
[12] edelre mi*n*ne*n* die god es. Ay hoe groete claerheit
[13] es dat / *D*atme*n*, gode ghew*er*den late met siere
[14] claerheit! Daer in werct minne hem selue*n*. *E*n*de*
[15] alle*n* creature*n* elken na sijn recht *D*at hem sine
[16] goetheit gheorconde*n* mach te gheuene met ghe-
[17] * rechticheden in claerheyden/.

[*J-b.]

[18] Hier o*m*me bidic v alsoe vrient sine*n* lieue*n*[18-25]
[19] vrie*n*t/, Ende mane v alse suster haere lieuer sus-
[20] ter, Ende hete v alse moeder haren lieue*n* kinde,

* *De titel staat in* C *nog op vorige bladzijde aan 't slot der visioenen*. A *en* B *beginnen met de brieven*. B *vangt aan met* In nomine D*omi*ni *rood doorstr*.
1 *in* C 9 *regels hooge, versierde, blauw en roode* G; A *en* B 4 *reg. hooge, roode* G, *in* B *wat versierd; de nommering alleen in* C 2 B doget 4 A moete; v*er*lichten 4 B clarer 6 B alle 9 erterike; ghewarecheit A ieghew*or*deghen B yeghewerdegh*en* 10 A gherechtecheide*n* B gerechtecheide*n* 12 g*r*ote
14 *Op de eerste bl. van* A *zijn eenige woorden onduidelijk geworden; eene latere hand heeft de inkt wat opgefrischt; zoo hier* Daer in 15 alle creat*ur*en B zijn 16 gherechtecheide*n* 17 claerheiden 18 A bidde ic B biddic; alse 19 A haerre (*met* er *boven, tusschen* a *en* r) B harer B zuster
1-8 *J.C. verlichte u met zijn klaarheid*. Vgl. Stg. XXIX en Rg. XII, 129: Jhesus Christus.. die alle doghet hevet gheopenbaert / Ende met sijnre claerheit verclaert. *God* = Jesus Christus. 6. *sinen vrienden* parallel met *hemselven*.
7-17 *De hoogste klaarheid in het leven is in alles God zijn wil te laten doen* 10 *van allen wesene* = ten opzichte van alles, in alles. 14 *hem* na *Minne* = Jesus, de Beminde; *hem selven ende allen creaturen* = ten bate van, voor: *na sijn recht: sijn* nl. van *elken*
18-25 *Zie op naar God*. 21. *van* = van wege

*

[21] Ende ghebiede v van uwen gheminden *A*lse bru-
[22] degom ghebiedet siere lieu*er* bruyt: *D*at ghi ont-
[23] pluuct die oghen uwer herte*n* claerlike en*de* besiet
[24] v in gode heilichleke/.

[25] * Leert te besiene wat god es: Hoe hi es waer-[25-32]
[26] heit alre dinghe*n* ieghe*n*w*er*dichilike, ende goet- *1 b.
[27] heit alre rijcheit vloyeleke, Ende gheheelheit alre
[28] doghet gheheeleke o*m*me de welke men singhet
[29] .IIJ. *sanctu*s inden hemel || o*m*me dattie .IIJ. namen*
[30] in hare*n* enighe*n* wesene alle doechde v*er*samene*n* *2l b.
[31] van welke*n* ambachte si sijn vte dese*n* .IIJ.
[32] wesene*n*/.

[33] Siet hoe vaderlike .V. god ghehuet heuet / Ende[33-40]
[34] *W*at hi V ghegheue*n* heuet / Ende wat hi V gheloeft
[35] heuet/. Besiet hoe hoghe minne es deen vor dan-
[36] * der en*de* danckes hem met minne*n*/, *W*ildi dit
[37] besien hoe god dit es en*de* werken i*n* hem i*n* siere *J-c.
[38] claerheit ghebrukeleke in glorilecheide*n* en*de* toen-
[39] leke in claerheiden alle dinc *T*e v*er*lichtene *E*n*de*
[40] te de*m*ste*r*ne na hare wesen/.

[41] Om dies dit god es daer o*m*me salme*n*ne sijns[41-35]
[42] selues late*n* ghebruke*n* in al sine*n* werken van
[43] siere claerheit / Sicut in celo et in terra / *A*ltoes
[44] met woerden en*de* met werke*n* te segghene: Fiat
[45] voluntas tua/.

* 21 brudegoem 22 A brwt B bruut B siere lieuer: *tweem, maar eens doorgeh*. 23 de oeghe*n*; claerleke B beziet 24 A heilecleke B heilechleke 25 B beziene 26 A dinghe; ieghenw*er*dechleke 27 vloyleke B geh.. 28 gheheelleke; om 29 om dat die 30 eneghe*n*; doghede 31 B dese
33 vaderleke A ghehuedt B gehuedt 34 B gegheue*n* A en*de* w.h.u gh. h.*i.r. bijgev. d. veel l.h.; ontbr. in* B* 35 B beziet B *vóór* hoghe *ras. van* 3 *lett.* ho *nog op ras*. A hoeghe; deen es vore 36 dankes 37 B bezien 38 A glorilecheden B glorileecheden 41 A dat god B dat (*erb*.) dit g. es B zijns selfs 42 B alle s. 43 C S.i.c.e.i.t. *rood onderstr.: in* B *tusschen twee roode lijnen met teek. v. par.* 44 waerden B zegghene; C F.v.t. *rood onderstr.; zoo ook in* B

25-32 *Beschouw wat God is*. 29 *die* IIJ *namen:* der drie Personen, die één zijn in de eenheid dnr natuur: zij (als *waarheit, goetheit, gheheelheit*) bevatten alle deugden, welk ambacht, welke werking zij ook uit-oefenen, doen.

33-40 *z. inl.*.

41-35 *Laat God doen. Omme dies* vgl. 28, 98. *sijns selves laten ghebruken:* door Hem *ghewerden* te laten en zijn werk niet te storen geniet God zich zelven in al zijn werken.

*†

[46] *A*y, lieue kint, soe sine gheweldeghe ghewout[46-55]
[47] meer v*er*claert w*er*t in V, Soe sijn heileghe wille
[48] bat i*n* V ghesciet, *E*nde soe sijn cla*er*e w*aer*heit
[49] * naere in V schijnt, Soe en spaert dan niet sueter
[50] rasten te daruene o*m*me die grote gheheelheit
[51] gods/: v*er*claert V wesen en*de* chiert V met doech-
[52] den en*de* met gherechte*n* werke*n*/. Widet uwe sin-
[53] * ne met hogher begherte*n* der gheheelheit gods/.
[54] Ende ordineert .V. ziele ten grote*n* ghebrukene
[55] der al gheweldegh*er* mi*n*nen ons alte suets gods/.

[56] Ay lieue kint, al seggic alte suete, dat es mi[56-68]
[57] ouer oncont, sonder inde*n* wensch van miere[57]
[58] herte*n* *D*at mi doghe*n* suete heuet gheweest om
[59] sine mi*n*ne. Mer mi heuet hi w*r*ed*er*e gheweest
[60] dan mi nye duuel was/. Want si en consten mi
[61] nie benemen hem te mi*n*nene/, Noch niema*n* dien
[62] hi mi beual te vorderne. Mer hi heuet mi selue
[63] benome*n*. Dat hi es dat v*er*teert hi selue i*n* siere
[64] sueter ghebrukenissen *E*nde laet mi dus dole*n*
[65] bute*n* dien ghebruke || ne, Ende laet mi e*m*mer*
[66] sere verlade*n* met minne*n* onghebruke*n* *E*n*de* laet
[67] mi de*m*ste*r* van ghebruke*n* alre yoye*n* die mi te
[68] guede soude*n* werde*n*/.

†[margenoten bij de regels:]
46 f*ia*t v*olunt*as (*bijna verdwenen*) 49 no*ta* reli*n*que
59 de*us* seuer*us*

*1 c.

*J-d.

*21 c.

* 46 A so 47 A sine hoeghe wille B sij*n* hoge w. 48 A sine B zij*n*; clare 49 naerre A scijnt A so en B spart B zueter 50 om A groete B geh.
51 uwe w. A ciert B cyert; dogheden 52 B ger. B zinne 53 B geh. 54 C *van* Ende *tot* suets gods: *i.r. bijgev.;* ordeneert uwe 55 B al te zuete 56 A segghic B zegghic B zuete 57 B *vóór* wensch *staat* welke*n doorgeh.;* mire 58 A doeghen B zuete 59 Maer 60 A en was; *in* B *is dit* en *doorgeh.* 61 nye; *van* Noch nieman *tot* vorderne *in* A *en in* B *ben. i.r. bijgev. d.l.h.** A niema*n*ne B nyema*n*ne 62 Maer; selue*n* 63 v*er*tert 64 B zuet*er*; gheb*r*ukenessen 66 om ghebr. 67 va*n* ghebrukene B yoye 67 A goede soude w. B goede w*er*de*n* soude

46-55 *Wil God geheel*. 46. *soe ... meer*: A en B hoghe; MANDE ook *heilighe*. 52 *sinne* gemoed, als zetel van de streefvermogens.

56-68 *Correctie bij al te suete*.

57 *over* = meer dan, ten zeerste. *sonder* tenzij; 58 *dat* verklaring van *wensch*: het verlangen om voor de Minne te lijden is wat haar zoet is geweest. 60 *z. inl.*. 62. *te vorderne* hangt af van *benemen*. 63 *Dat Hi es* waarschijnlijk: wat Hij is in mij; toepassing van de leer dat God in de Hem gelijkvormige ziel zich zelven geniet. 67. *demster* = duister, verstoken van.

*†

[69] Ay arme dat selue *D*at hi mi boet en*de* ghe-[69-82]
[70] [*] gheuen hadde te werder van ghebrukene va*n* ghe-
[71] rechter minne*n* / Dat heuet hi dus nu late*n* vare*n*,
[72] alse ghi een deel wel wet. Ay, wet God, ic hiel-
[73] tene herde sere ou*er* here en*de* eyschede hem
[74] luttel vordere dan hi selue woude; Mer dat hi mi
[75] boet dat haddic gherne ghenome*n* in ghebrukene
[76] had hijs mi willen hulpen. Biden eersten waest
[77] mi leet ghenoech en*de* liet mi vele bieden eer
[78] icker na vinc. Mer nu benic gheuoert alse een
[79] die*n* men yet te spele biedet, *E*nde alse hi daer
[80] na veet soe sleetme*n*ne op de hant en*de* seghet:
[81] Godsat hebbe die waers waende, ende houdet dat
[82] op datmen hem boet/.

†[margenoten bij de regels:]
78 s*emper* por*tata* (*onduidelijk*)

*1 d.

* 69 A aerme A ghegeue*n* 73 w*er*d*er*e 71 B nv dus 72 A .I. B weet god 73 A harde B h*er*de z*er*e 74 A lettel; Maer 75 hadde ic 76 hadde; iersten 77 B gnoech 78 Maer A .I. 79 A iet B biedt

69-82 *Hoe Hadewijch gevaren is.* 74 *luttel vordere* = weinig meer. 77 *liet* = met onderdrukt ow. *ic.* 81 bastaardvloek; eig.: Gods haat hebbe die waande dat het gemeend was.

Tweede brief

Bestemming.

De brief was bestemd voor een nog jonge godgewijde (66). Uit hetgeen haar aanbevolen wordt kunnen wij opmaken, dat zij zieken verpleegde (27), werken van barmhartigheid uitoefende, aalmoezen kon uitdeelen (27); zij leefde in een gezelschap: althans inschikkelijkheid, vredelievendheid worden haar aanbevolen (21); daarom zal ze willen 'plomp' schijnen (20). Zij leest 'ghetide' (75), en moet 'ordene houden' (76).

Deze godgewijde moet aangewakkerd worden: men zou meenen dat zij, om zekere tekortkomingen, zich noodeloos bedroefd maakt (2) en den moed heeft verloren (29), waarschijnlijk omdat zij in de liefdebeoefening niet die vorderingen maakte die zij had gewenscht (19, 92), of niet de vertroosting had gevonden, die zij had gehoopt (51). Reeds vroeg was zij tot de liefdebeoefening geroepen (95); zij heeft al veel genaden ontvangen: God heeft haar beschermd en geleid, en zij heeft het beter dan zij meent (40 vlg.). Daarom ook is zij niet alleen geroepen, maar ook uitverkoren: zij zal de Liefde volmaakt kunnen dienen (95). Misschien heeft zij zich door hare omgeving in haar eerste opzet laten verzwakken: zij zal er niet naar luisteren (92). Zij zocht waarschijnlijk te veel steun en troost bij de menschen: God moet haar steun zijn; alleen ijverigen die in God leven mag zij volgen (100).

Zoo is dan de geheele brief een brief van aanmoediging en opwekking.

Inhoud.

Al is hare droefheid begrijpelijk, zij zal er zich niet aan overlaten, maar zij hope steeds de Minne te verkrijgen (-13). Daartoe zal zij de Minne willen dienen om Haar zelf, in werken van barmhartigheid: al valt ze dan nog in sommige tekortkomingen, Gods goedheid is grooter en zij volharde vol vertrouwen in de deugd (38). In 't bijzonder late zij zich niet afschrikken door het lijden: zoo veel lijden heeft zij nog niet gehad (-50). Hare troosteloosheid verdure ze zuiver om God, zonder te willen weten of zij daardoor Gode aangenaam is; dan ware 't geen lijden meer (-65). Vooral zij die nog jong is moet zich oefenen in alle deugden, in schoonen liefdedienst, zonder iets te ontzien, zonder in lagere vertroosting te berusten (-85). Voorts wekt Had. haar tot vertrouwen op: zij verzekert haar dat zij tot de Liefde

uitverkoren is: ook late zij er zich door niemand van afbrengen (-98). Zij vertrouwe alleen op God, zonder vrees, dan alleen dat ze de Liefde met genoeg zou dienen (-117). Dan zal ze 't verholen Liefdewoord wel eens vernemen (-121). Alvorens te sluiten verklaart Had. nog eens, hoe zij niet door de menschen zal willen gesteund worden, maar alleen door God. Wilt gij komen waartoe gij geroepen zijt, laat u over aan God, verzaak u zelven; blijf steeds nederig, wat gij ook doen moogt; onderhoud in alles de waarde der dingen (-175).

Misschien is de Brief een voortzetting van den eerste: na de korte uitweiding (56-82) over haar zelf, hervat de schrijfster haar onderrichting met praktische raadgevingen.

Algemeene leerstukken.

Speculatieve gedachten bevat deze brief minder. De leer van het goddelijk exemplarisme, van de vergoddelijking der ziel door de Liefde, wordt meermalen verondersteld: God zal ‘die uwe wesen in ghebrukene’ (80); de hoogste Liefdegenieting is ‘Minne te ghebrukene in haren wesen’ (84). Volmaakt worden is ‘al dat uwe vercrighen’ (163).

De praktische raadgevingen, 14 vlg., herinneren aan Rom. XII.

Bijzondere leerstukken.

106-117. - Hier is geen spraak van een dubbele vrees, de vrees nl. God niet genoeg te dienen en de vrees die tegen Minne zou opstaan en Haar ontrouw verwijten; alsof dan Had. deze laatste vooral zou aanraden. Er is slechts spraak van ééne vrees: de vrees te kort te schieten in den liefdedienst. Maar deze vrees kan ontaarden, als men gaat meenen dat Minne niet genoeg helpt en haar dan beticht van ontrouw: dan is de ware vrees uit, leert Hadewijch. Alleen de vrees Minne niet genoeg te dienen wordt hier aangeraden; alle andere zal men laten varen. Aldus ook MANDE, die echter alles kort samenvat en van die ontaarding der vrees niet spreekt. Vgl. echter Br. 8: waar een tweede soort van vrees wordt vermeld, die veel gelijkt op de hier afgewezen vrees: dat Minne niet genoeg helpt. Daar wordt echter niet gezegd: dat men er de Minne om opgeeft of haar beticht van ontrouw.

122-149. Eigen aan dezen brief is de leer over het *Tweerande onderstaen* (122-150). Blijkbaar een toelichting bij 99-105.

Het eerste *onderstaen* komt hierop neer: dat iemand uit

karitate (naastenliefde), aan de zaligheid der Liefdegenieting wil verzaken om de zondaars te helpen, zoo God hem niet verzekerde dat de zondaars niet zullen wanhopen aan Zijne genade; dus: een algemeen *onderstaen* van zondaars uit liefde.

Het tweede is: dat iemand die in deugden en Liefde ge-grondvest is, opdat hij in de zoetheid der genieting zijn levenskracht niet verlieze, door God uitgezonden wordt naar sommige zondaars, die uit drang hunner edele natuur naar de Liefde hebben opgestreefd, maar er van afgevallen zijn; zij worden door in Liefde sterk-gevestigden teruggevoerd. Dus, een bijzonder *onderstaen,* van hooggestemde, maar afgevallen, zondaars, door in de liefde bevestigden.

Toen Had. nu schreef, dat haar *lieve kint* zich niet door de menschen moest laten steunen, bedoelde zij dit tweede onderstaen; zij had dit niet noodig, want ze 'was met hare wesen' niet van de Liefde afgevallen. Waarschijnlijk was die godgewijde te veel steun en vertroosting gaan zoeken bij de menschen, die haar van alles aanrieden, doch haar feitelijk van de volle en oprechte beoefening der Liefde afhielden (vgl. 92 vlg.). Welnu, dien steun moet ze laten varen, en krachtig-onverschrokken op God alleen steunen, al mag ze wel door het voorbeeld van ijverigen geholpen worden. De concrete omstandigheden waarin de godgewijde verkeerde, die ons onbekend zijn, zouden ten volle kunnen verklaren, waarom Had. juist dit tweevoudig steunen van zondaars vermeldt.

In alle geval zij er op gewezen, dat ook Had. leert, hoe de ziel zelfs aan de hoogste Godsgenieting wil verzaken, om zondaars te helpen. Verder nog: dat zij voor het apostolaat onder zondaars mannen, zielen eischt die in Gods liefde gevestigd zijn.

Men mag misschien in dit tweevoudig onderstaen de leer van een tweevoudig apostolaat herkennen: het apostolaat door de beoefening van de Liefde alleen ten gunste der zondaars en het apostolaat door de uitwendige daad, waartoe men door God uitgezonden wordt.

Bespreking van enkele plaatsen.

4 Ik laat *sins*, al ben ik niet zeker dat dit bedoeld is: wien het aan inzicht (in eigen toestand) ontbreekt. A en B hebben *sijns;* Mande had ook *sijns*, maar voegt er *Beminden* aan toe. En dat is misschien de bedoeling: die Hem mist, nl. den Beminde; wat ook beter past bij wat volgt...

20 *ende scijnt plomp* enz.. Men heeft dit willen opvatten als: schijnt het (wat ik zeg) plomp voor de lieden, enz. Daartegen verzet zich: *ende*, wat een voortzetting veronderstelt, *vore de liede*, wat zou moeten zijn: *den lieden;* en verder dat wat voorafgaat hoegenaamd niet *plomp* kan schijnen. De zin is eenvoudig: doe u onervaren, eenvoudig, nederig voor, m.a.w. wil niet pralen met eenige kennis of vaardigheid, wees nederig; en dan volgt: *daer es vele waerheden in* = zoo leeft men in de waarheid; volgens het woord van den H. Bernardus: humilitas est veritas. Had. begint hier een reeks van practische voorschriften, die herinneren aan Rom. XII: *non alta sapientes sed humilibus consentientes*. Trouwens ook MANDE heeft de plaats aldus begrepen: *dat men plomp ende ongeacht schine*.

42-50. - r. 43 vlg. zijn eenigszins duister; MANDE heeft het weggelaten, om het persoonlijke waarschijnlijk. Wat is: *daer ghi ocsuun op nemen moghet vore Gode? Ocsuun* komt nog voor 12, 129: *soe datsi gheen ocsuun en willen nemen die te verdrivene*. Ik versta *ocsuun* als moeite: zij willen geen moeite doen om die af te leggen. *Ocsuun* kan zijn: gelegenheid tot handelen, vandaar moeite, welke beteekenis wel aan het woord eigen is geweest. z. Mnl. Wdb. i.v.. Zoo ook hier: gij hebt groote zaken (redenen, doeleinden) om u moeite te geven tegenover God: waarop (steunende) gij moeite moogt nemen, moeite moogt doen. Dan volgt: God heeft u gehoed *van allen ocsune:* Hij heeft u alle moeite bespaard, zoodat gij het gemakkelijk genoeg hebt gehad. Dit schijnt toch ook de beteekenis te zijn van: *soe dat ghijt ghenadechleke goed doen hebbet*, waar echter de *t* in *ghijt* overbodig schijnt te zijn: contaminatie met: het goed hebben?

59-65 *Hem... sinen* nl. God. Vgl. soortgelijke gedachte bij *Ruusbroec, Vanden XII Beghinen:* c. LXIX, blz. 163: *Die Gode mint, al ware hi inder hellen, hi soude nochtan salich sijn ende van Gode ghebenedijt;* een trouwens gewoon paradox bij geestelijke schrijvers. Dat is natuurlijk onmogelijk, want de hel is de berooving zelf van God. MANDE heeft er dan ook een zinnetje bijgedaan: *dat onmoghelic waes*.

108-113. Er schijnt iets te haperen: men verwacht verdere verklaring van de goede uitwerkselen dier vrees. Onmiddellijk echter volgt hoe die vrees kan ontaarden. Het best ware, deze waarschuwing voor de ontaarding dier vrees te laten beginnen met *dat hi soe na ghevoelt:* in de hevigheid van zijn minnedienst kan hij er toe komen te denken dat Minne hem niet genoeg helpt. De vrees die aangeraden wordt en

die alleen geoorloofd is, is: de vrees Minne nooit genoeg te dienen. Maar die vrees houdt op wanneer men Minne *betijt van ontrouwen*. Wat men dan ook niet zal doen. De eenige vrees die baat is de vrees te kort te schieten in zijn Minnedienst. Dat is wel de beteekenis van deze plaats.

133-150 De uiteenzetting is eenigszins verward. De relatiefzin *dat selc minsche* waarin de schrijfster eerst van hem spreekt die *onderstaen* biedt, heeft den inleidenden zin onderbroken; *datten God niet en spaert* hervat dan *dat selc minsche; alse* = wanneer; *hine* = God hem, dien mensch; 137 *dat* = opdat, 139 *soe hine* = wat het geval zou zijn indien. 141 volgt de verklaring van de zondaars die *onderstaen* worden 145 het eigenlijke *onderstaen*. Wat is 136 *van volre redenen?* Ik versta *van* = als gevolg van: omdat hij in zich heeft alles wat betaamt, wat recht en rede is. 137 *hem selven met hem selven ontsinken* = aan zich zelven geheel ontzinken, al zijn kracht verliezen. Herinnert aan de theorie der hoofsche Minne, als in *Erec* van Chrétien de Troyes.

Invloed.

MANDE heeft den brief overgenomen, al vat hij hier en daar enkele beschouwingen wat beknopt samen. Na r. 73 echter gaat hij onmiddellijk over tot 106; leert dan dat men alle onnutte vrees zal afleggen behalve de vrees Minne niet genoeg te kunnen dienen; neemt dan 118-121 weer op; laat het *tweerhande onderstaen* weg, en besluit met 163-170; in plaats van *te werdene dat hi es* zegt hij: *dat hi wil*. De laatste zin gaat over tot Br. 6, 76-802 wat daartusschen bij Had. staat werd weggelaten.

*†

†[margenoten bij de regels:]
7 bo*ni*tas magna 8 no*ta*
re*li*n*que* 10 s*em*p*er* gaude
*.IJ^{m}. cap^{m}.

[1] Nv merket alle die dinghen daer ghi in ghe-*1-13
[2] doelt hebbet met eenwille, *M*et droefheide*n*
[3] sonder noet. Mer dats waer, dat wetic[h] wel, dat
[4] * hi dicke drouet dien sins ghebrect *E*nde hi dan niet
[5] en weet weder hi naket soe verret, dat es wel *IJ-b.
[6] * recht. Mer die rechte ghelo*u*eghe hi sal wete*n*
[7] dattie goetheit sijns liefs meere es dan sijn sneue*n*. *8* Men en sal niet droeue*n* *2 a.
o*m*me doghen noch

* 1 di*n*ghe 3 Maer; wetic 3 droeuet A sijns B zijns; En*de* die dan 5 A of v*er*ret B so of (*maar* of *doorgeh. en geexp.*) 6 Maer A gheloeueghe 7 dat die B zijns A meerre B zij*n* 8 om 9 om 12 B in gode; seldi; en *ontbr.* B zake

1-13 *Merk of alles waarin gij gedwaald hebt.* 4. *sins z. inl.* 7 *sneven* MANDE heeft *sijn ontbliven in doechden*

*†

[9] langhe*n* na raste. Men sal alles o*m*me al begheue*n*
[10] ende alre rasten v*er*tien. Sijt blide altoes i*n* hope
[11] om minne te v*er*crighene. Want begherdi mi*n*ne
[12] te gode volmaecteleke, so en suldi en ghene sake
[13] va*n* raste*n* weder begher*en* dan allene mi*n*ne.

[14] Sijt op uwe hoede ende in vreden van || allen*14-38
[15] dinghen. Doet te allen dinghe*n* wel. Mer en
[16] roeket om en gheen ghewin, Noch om salicheit,
[17] Noch om doe*m*sele, Noch o*m*me behoudenisse,
[18] Noch om torment; Mer alle dinc doet en*de* laet om
[19] der mi*n*ne*n* ere*n* wille. Houdi V dus, soe suldi
[20] * saen v*er*coeueren. ende scijnt plomp voer de
[21] liede: daer es vele waerheiden in/. Sijt bekeersam
[22] en*de* ghereet alde*n* ghene*n* die uwes behoeue*n*
[23] *E*nde elke*n* mensche doet sine*n* vrede daer ghijt
[24] gheleiste*n* moghet sonder uwe nederheit. Sijt
[25] blide metten bliden, Ende weent metten wee-
[26] ne*n*den, Ende verdraechleec den ghene*n* die uwes
[27] behoeue*n*, Ende ernstich ten sieken, Ende milde
[28] * den behouende*n*, En*de* enich inde*n* gheeste bute*n*
[29] alle creature*n*. En*de* alse ghi te alle*n* dinghe*n*
[30] doet dat beste *D*at ghi moghet, die menscheit
[31] moet dicke sneue*n:* Soe v*er*laet V op die goetheit
[32] gods dat sine goetheit meerre es dan V sneue*n*.
[33] En*de* werct altoes in toeu*er*late ghewarighe doghet,

†[margenoten bij de regels:] 11 desider*ium* 14 pax i*n omnibus* 15 no*ta* 16 agite *secundum* resp*ectum* (*v.a.h.*) 20 hebes cor*am* (he *verdwenen in 't binden*) 21 no*ta* 22 pace*m* fac omnib*us semper* 25 no*ta* 28 ex*tra* creaturas 29 nota

*21 d.

*IJ-c.

*2 b.

* 13 B wed*er* (*i.r. bijgev. d.a.h.*) 14 B v.h.; *in* C *loopt langs deze kol. een str. onderbroken, bij r.* 23 *en* 34, *door:* no*ta met potlood* 15 Maer 16 B om*m*e A en *ontbr.* A salecheit B zalecheit 17 o*m* behoudenesse 18 Maer 19 A ere A Houddi A so; seldi 20 B schij*n*t A vore B vor die 22 B bereet alle*n* de*n* B uws *doorgeh. erb.*: uwes 25 A wene*n*den 26 A v*er*drachlec B v*er*dracheleec (*daarna* met *doorgeh.*) 27 erenstech B zieken; melde 28 behoeue*nden* A enech 29 A allen 31 B zneue*n* 32 uwe sn. 33 A w*r*ect(e *bov. tusschen* w *en* c) B werct (*op ras.*); ghewareghe A doeghet

14-38 *Zedelijke voorschriften*. 14 *in vreden* MANDE: *van allen dinghen te vreden te wesene;* de bet. is: laat u door niets in uw vrede storen. 24 *sonder uwe nederheit* = zonder iets laags te doen. M. omschrijft: *alsoe verre als wi daer niet in ghehindert en werden tot onser salicheit*. 24 vgl. Rom. 12, 15. 28 *enich* gezameld, ingetogen. 30 *die... sneven* op te vatten als parenthesis. Zoo ook MANDE. 37 met ijverig, streng, onderzoeken der gedachten, of *van* verklarend: onderzoek dat bestaat in overwegen.

*†

[34] ende sijt ernstich en*de* ghestadich altoes sonder
[35] sparen te w*er*kene den raet ons here*n* En*de* sine*n*
[36] alreliefste*n* wille i*n* al dat ghine bekinne*n* moghet,
[37] * met aerbeide, Met nauwen ondersoekene van
[38] peinsinghe*n* v selue*n* te kinne*n* in al/.

[39] En*de* leuet soe gode, dies biddic v, dat ghi niet[39-50]
[40] en ghebrect dien grote*n* werke*n* daer hi v toe ghe-
[41] roepen heuet: Dat en versuemt niet bi ghene*n*
[42] lichteleken werken, dat biddic v en*de* rade; *W*a*n*t
[43] ghi hebbet grote saken daer ghi ocsuun op nemen
[44] moghet vore gode/. Want hi heuet v ghehuet van
[45] allen ocsune / wildi v selue*n* hueden, || soe dat ghijt*
[46] ghenadechleke goet doen hebbet wildijt bekinne*n*,
[47] En*de* te vollen hebdi luttel ghenoech doeghens
[48] groet met te wassene *A*lsoe ghi sculdich waert,
[49] * soudi gode recht doen, also ghi bi wilen gherne
[50] daet.

[51] Al gheuoeldi oec bi wilen ellindicheit van her-[51-65]
[52] te*n* alse ocht ghi van hem begheue*n* waert / *D*aer
[53] o*m*me en mestroest v seluen niet/. Want ic segghe*
[54] v waerleke dat alle die ellende die me*n* doghet
[55] * met goede*n* wille te gode die is beq*ua*me in die
[56] ghehele nature gods. Mer wiste*n* wi hoe lieue gode
[57] daer toe es, *D*at ware ons ontidich/, *W*ant soe en

†[margenoten bij de regels:] 39 vo*ca*ta ad 40 no*ta* 44 no*ta* (*bleek v.a.h. met str. tot* 47) 54 pass*i*o pla*cet* deo sed nescim*us* (*met aan laatste* s *een krul verwijzend naar r.* 56)

*IJ-d.

*22 a.

*2 c.

*No*ta*

*IIJ-a.

* 34 ere*n*stech A ghestadech B ghestedech
36 B allen 37 A aerbeite B arbeite B ondersuekene 38 peisinghe A ki*n*ne 39 so A bidde ic 41B ghene*n i.r.* 42 A bidde ic A *na* v: *een woord van* 2 *lett. geexp.* 43 B grote (*uit* ..te*n*) zaken; ocswn 44 B mog*et* A ghehuedt B gehuedt 45 ocsune*n*; hoeden B ghenadechleec 46 B goetdoen hebbet (bbet *op ras.*) 47 A lettel B gnoech B doghens 48 sculdech 49 souddi; alsoe 51 C 51 *en* 53: no*ta* (*in potl.*) B al (*met* § *er vóór*); ellendeche*i*t; A van *i.r. bijgev. wel door den afschrijver zelf: in den tekst is de pl. waar* van (*of iets anders*?) *gestaan heeft, bedorven*. 52 ochte; hem (*i.r. bijg. d.a.h.*) B *tusschen* va*n en* hem: *ras*.
54 A al; de A doeghet C *van* 53 *tot* 58 *str. i.r.* 56 B geheele; Maer; wiste 57 ontidech A so 58 B en gheene 59 C *van* datter *tot* hellen sijn; *onderstreept*

39-50 *Wees nooit nalatig in het groote werk waartoe gij geroepen zijt.* 43 *z. inl.*.

51-65 *Zoek niet te weten of uw leed God behaagt*. 55 *bequame... Gods* waarsch. niet meer dan: aangenaam in alle opzichten aan God. 58 *z. inl. hoe lieve:* de constructie: *mi es lieve* vgl. 63 58 *wart* = ware het 63 *behagheleke* zelfde constructie als met *lieve*.

*†

[58] w*ar*t ons ghene ellende: *W*ant die de*n* wille gods
[59] kinde datter hem lieue toe ware, *H*i soude wel
[60] gherne bi sine*n* wille inden afgronde der hellen
[61] sijn, Ende hi en mochte nu*m*mermeer voert gaan
[62] noch wassen daer hi ghene pine ghesmaken en
[63] mochte. Die wiste dat gode behaghelike ware te
[64] sine*n* werke*n* hem en soude rouwen wat hem ghe-
[65] sciede.

[66] Ghi sijt noch ionc en*de* behoeft sere te wassen,[66-85]
[67] ende voeghet vele bat, wildi den wech der minnen
[68] gaen, dat ghi aerbeit soeket En*de* doer haer eere
[69] pijnt, dan ghi haers soudet wille*n* gheuoelen. Mer
[70] ghi sult hare diene*n* alse een die e*m*mer in haren
[71] werdelike*n* dienst sijn wilt. En*de* daer vore en
[72] * suldi willen sp*ar*n ere *N*och scande, Noch torme*n*t
[73] * van ertrike, Noch vander hellen, al mochti se
[74] d*ae*r bi vercrighen dat ghi hare w*er*delike dienet,
[75] Hier i*n*ne doer hare w*er*delike te pine*n*ne in ghe-
[76] tide*n*, Jn ordene te houdene, Jn al uwen dienst,
[77] sonder raste te wilne ochte te ontfane/. En*de* al
[78] quae*m*di oec in rasten / in enighe dinc die men
[79] ware dan || die selue god namelike die uwe wese*n**
[80] sal in ghebrukene, i*n* welke*n* dat dat si, daer in

†[margenoten bij de regels:] 58 s*ic* eligeret i*nfer*nu*m* 63 si scire*mus* ope*r*a q*uomodo* etc. 68 eligere n*on* s*ent*ire 70 serui s*emper* [B 53 no*ta* (*ben. i.r.*)] 75 p*ropter* ea*m* labore*s* i*n* ordi*n*e 86 n*on* ti*m*e 88 p*re*miat

*2 d.

*IIJ-b.

*22 b.

* 60 A wille *ontbr.* B. wille *i.r. bijgev.**.; afgront 61 B zijn; ne*m*me*r*meer 22 B en ghene B gesm. 63 A behaechec B behaecheleec C *van* behaghelike *tot* ghesciede: *onderstr.* 64 B rouwen (*op ras.*) 66 B zere; wassene 68 B ghaen B arbeit; dore; ere 69 B hars B gheuoele*n* wille*n*; Maer 70 selt B haer A .I.
71 w*er*deleke*n* 72 seldi; sparen 73 erterike 74 werdeleke 75 A dore; werdeleke; pinene 76 die*n*ste 77 C *van* te wilne *tot* rasten: *ben. i.r.* 78 eneghe 79 nameleke B die v 80 B zij 81 tote

66-85 *Zoek geen rust of vertroosting dan in God zelf*. 67 *voeghet* met onderdrukt ow.: het betaamt. 72 *sparn* ontzien 73 *al mochti se:* indien gij aldus maar de Minne mocht verkrijgen: *se* is wel de Minne, na *vercrighe* volgt nog een tweede voorwerp; als voorwerpzin. 75 *hier inne* bepaalt dan weer dit *weerdelike dienen*. 76 *ordene* leven volgens een vasten regel; schijnt wel een kloosterregel te zijn. 78 *men* = *min*, minder 80 *in welken* hangt af van *in rasten*. 81 *dolen* ik versta: gij zult er u niet gaarne in thuis voelen, gij zult er gaarne in onrustig zijn, er u niet in schikken als in een vaste woonplaats. 82 *met dien wesene* nl. 79-80.

*†

†[margenoten bij de regels:] 96 *sen*tit elec*tionem* (*met krul tot* 97) 100 reli*nque* adiuto*rium* hom*in**um*

[81] seldi gherne dolen tot dien male dat v god met
[82] dien wesene v*er*licht *En**de*** moghentheit gheuet der
[83] mi*n*nen te pleghene *En**de*** te ghebrukene in haren
[84] wesene daer si haer seluen mi*n*ne en*de* ghenoech
[85] met es.

[86] Dient scone en*de* en wilt el niet En*de* en ontsiet[86-98]
[87] el niet en*de* laet de minne vrileke*n* met hare selue*n*
[88] ghew*er*den/. Want minne volloent al comtse
[89] dicke spade/. Bi ghene*n* twiuele noch bi ghene*n*
[90] onspoede en suldi laten doecht te werkene,
[91] Noch bi onspoede en suldi niet sorghe*n* dat ghi
[92] * selue aen gode niet vercoeueren en sult. Des
[93] en suldi niet twiuelen *N*och oec gheloeue*n* *N*och *IIJ-c.
[94] mensche*n* noch heileghe*n* noch inghele*n*, Ja en*de*
[95] * oec bi littekene*n*: want ghi vroech gheroepe*n*
[96] waert; En*de* oec gheuoelt uwe herte wel bi wile*n* *3 a.
[97] dat ghi v*er*core*n* sijt, Ende dat god uwe ziele i*n*
[98] toeu*er*late heuet begonne*n* te onderstane.

[99] Gheuet v selue*n* soe volmaecteleke daer toe dat[99-105]
[100] hi v volmake. Ende en begheert nu*m*mermeer dat
[101] v mensche ond*er*sta inden hemel *N*och inder erde*n*
[102] die soe moghende es, sonder alsoe ic v segghen
[103] mach: Ghi sijt van Gode onderstaen, En*de* ghi

* 82 v*er*lichte B mogentheit geu. 84 A hare B gnoech 86 B en *vóór* ontsiet *ontbr.* 87 B die m. C *in den tekst staat:* vrileke (k *onduid.*) *onderstr., in r.:* vrileken A vrileke B vrileke (v*r*i *op ras.*) B haer 89 B gheene*n* (*eerste* e *erb. bijgev.*)
90 seldi C doecht (*daarna ras. van* 1 *letter*) A doghede B doghede (*uit* ...d*en*) 91 seldi A soerghe*n* B sorgen C *i.r. hebben met potl. nota's gestaan, maar ze zijn onleesbaar* 92 ane; selt; Dies 93 seldi B no; ghelouen 95 litekenen B vroech (*op ras.*) 96 B v h. 98 beghon*n*e*n* 100 begh*er*t ne*m*m*er*meer 101 B *na* mensche *staat* en *doorgeh*. 102 A so 104 selt B zij*n* 105 langh*er*e, vare C vare*n* (*op ras.*)

86-98 *Twijfel niet aan uwe roeping*. 91-92: bij geen tegenspoed zult gij bezorgd zijn, vreezen, dat gij zelf niet in godvormigheid zult toenemen (Mnl. Wdb. i.v. *vercoeveren* meent: van God herstel krijgen: het is: sterker worden, toenemen); *aen* ten opzichte van. 92 vgl. Gal. 1, 7. 94 *ja ... littekenen* = zelfs al deden ze wonderen. 97 *in toeverlate:* zoodat gij er op vertrouwen moogt.

99-105 *Wil alleen door God gesteund worden*. 102 *die so moghende es* hoe machtig ook. *sonder* maar, met anacoluthon: het is zooals ik u zegde. 104 *met ghewoude* vanwege de ziel zelf, die niet schroomvallig, doch vastberaden, krachtig, op God zal steunen.

*†

[104] sult willen onderstae*n* sijn van hem met ghewoude
[105] ende niet langher met twiuele*n*de*n* vare*n*/.

[106] Sonder dat allene moet men altoes vresen[106-117]
[107] datme*n* der mi*n*ne*n* te luttel es i*n* dienste na hare*
[108] * werdicheit. Dese vrese vult den minsche met
[109] mi*n*ne*n*. *D*at hi soe na gheuoelt ende verstormt
[110] wert van ernsticheide*n*, *S*oe du*n*ct hem dat hi
[111] der mi*n*nen ghenoch heuet ghedae*n* || Ende dat*
[112] hem minne te luttel hulpet en*de* mint na sine
[113] w*er*dicheit van sinen dienste. Dan alle die wile
[114] es dese vrese vte, *A*lse men mi*n*ne aldus betijt
[115] met ontrouwe*n*. Al ander vresen dan dese suldi
[116] wech doen en*de* nemt dese te V i*n* al hare come*n*
[117] en*de* in hare gaen.[117-121]

[118] * Die pine die V van gode beuole*n* es die doghet
[119] gherne al dore en*de* dore: soe suldi den v*er*ho-
[120] lene*n* raet van hem horen, Alsoe iob van hem
[121] seghet: Te mi es gheseghet een verborghen woert.

[122] Tweerhande ond*er*staen es van menschen datse[122-132]
[123] die me*n*schen onderstaen. Dat een es, dat si de
[124] sonderen onderstaen in hare*n* val. Sulc mi*n*sche
[125] * w*ar*t bi wile*n* soe ghewont bi caritate*n* *D*at hi

†[margenoten bij de regels:]
106 s*emper* time*ndum*
110 applaudit *sibi* de fide*lita*te et i*n*fide*lita*te etc.
103 hi*n*c finit timor 118 pe*na* data 122 du*pl*ex ho*minu*m suste*ntati*o 114 f*er*uor ad pe*c*catore*s*
*No*ta*
*IIJ-d.
*22 c.
*3 b.
*IIIJ-a.

* 106 B vrezen 107 B men ter A lettel B haerre
108 w*er*dechiet; mensche 109 A verstoer*m*t 110 erenstecheiden A so 11 C *na* ghenoch *ras. van* 1 *lett.* A ghenoech B genoech 112 Iettel 113 w*er*decheit; al 114 B vreze 115 alle and*er*e B vreze*n*; seldi 116 B haer 117 B haer ghaen 118 A doegh*et* 119 dore en dore; seldi; verhoelnen 121 .ı. 122 Twerande 123 de m. B .ı. 124 sondare*n;* selc mensche 125 B so 126 B zij*n*

106-117 *Vrees alleen de Minne nooit genoeg te dienen*. 106 misschien best op te vatten als voegwoord: maar; of anders: behalve, voor ons gevoel dan overbodig, alsof er stond: niets zal men vreezen behalve dat alleen 108 z. *inl.* 109 *ghevoelt* absoluut gebruikt, maar bepaald door *soe na* = zoo hevig 113 *Dan* als voortzetting der redeneering = in dat geval.

117-121 *Gedoog gaarne al wat God u oplegt*. 120 Job. 4, 12 *Porro ad me dictum est verbum absconditum* wat sedert paus Gregorius van het verholen woord der Minne tot de ziel werd begrepen; niet Job echter zegt dit, doch Eliphaz.

122-132 *Eerste vorm van steun aan zondige menschen. z. inl.*

*†

[126] hem gode ontsegghe*n* moet i*n* sijn ghebruke*n* ende
[127] in sijn verweentheit, o*m*me de sonderen *D*ie in
[128] sonden sijn, *S*oe dat hi lieuer heuet sijns liefs te
[129] deruene, hem en woerde dies sekerheit ghedaen
[130] dat hen de sondere*n* niet en onthopen vander
[131] ghenade*n* gods. Aldus doet karitate den me*n*sche
[132] de mi*n*sche*n* onderstaen.

[133] Dat ander onderstaen es, dat selc mi*n*sche dien[133-149]
[134] god soe ghesont kent i*n* doghene en*de* in caritate*n*
[135] ghewesent, datte*n* god niet en spaert, *A*lse hine
[136] soe moghende vint van volre redene*n* i*n* hem
[137] selue*n*, *D*at hi hem niet en v*er*ligghe *N*och hem
[138] selue*n* met hem selue*n* niet en ontsinct in sine
[139] suetheit, *S*oe hine wilt eer alles daru*e*n dat hi van
[140] gode hebbe*n* soude, ochte god onthoude de son-
[141] * daren. Soe sijn dan sulke sondare*n* die fiere
[142] natueren hebben van hoghe*n* wesene, En*de* die
[143] hem selue*n* bedorue*n* hebben ende soe ghequetst,
[144] dat si en gheen vercoeueren en hebbe*n* selue
[145] ieghe*n* gode/. || Doch es hen god soe hout dat hi*
[146] den ghenen dien hi moghende vonde*n* heuet
[147] beueelet den ghene*n* verdoelde*n* dat hine van
[148] sine*n* halue*n* ondersta/, Ende leide te sine*n* weghe
[149] daer men volmaectelike mint.

[150] Dusghedaen onderstaen en hebdi niet te doene/:[150-162]
[151] Want ghi begonst vroech en*de* en hebbet gods
[152] niet gheloeche*n*t met uwen wesene soe hine sal

†[margenoten bij de regels:]
127 anathe*ma* p*rop*t*er* ch*rist*u*m* 133 s*ecund*a solli*c*i*tu*do p*r*o pe*cc*atorib*us* 145 co*mm*i*tti*t de*us* hos hijs

*IIIJ-b 3 c.

*22 d.

* 127 sine; om de A sondare*n* B zondare*n* 128 B zijn 129 A daruene B daeruene; worde 130 A sondare*n* B zondare*n* 131 car. 132 B die; me*n*sche*n* 133 me*n*sche 134 A so g. kint B kint soe gesont A doeghene B doghene (*ras. tusschen* o *en* g) B en*de i.r.* 135 dattene 136 A so 137 A hem selue*n* niet B *heeft dit* seluen *doorgeh*. 139 A suetecheit B zuetecheit 140 B zond. 141 selke B zond. 142 nat*u*re A hoeghen
146 B gene*n* 147 beuelet 149 volmaecteleke 152 gheloeghe*n*t

133-149 *Tweede vorm van steun aan zondige menschen. z. inl.* 144 vgl. 91. *selve* uit zich zelven.

150-162 *Hoe de ziel zich wel mag laten steunen*. 150 *te doene* van noode. 152 met *uwen wesene* in wezenlijke dingen, al moge zij kleine fouten hebben begaan; 152 *hine* de ontkenning staat onder invloed van voorafgaande ontkenning; versta: gij hebt God niet zóó verloochend dat Hij U niet zelf zou willen leiden. 156 *enichlike* = gezameld, buiten de schepselen om. 162 *onderdaen* (Mnl. Wdb. haalt deze plaats aan i.v. *onderstaen* verkeerde lezing der vroegere uitgave. en verklaart dan *sonder* = in weerwil van) vgl. 24: zonder u te verlagen, zonder iets laags te doen.)

*†

[153] v selue wel gheleide*n* te sine*n* wesene op dat ghijs
[154] v te hem v*er*laet. Mer ic segghe v waer af ghi
[155] onde*r*staen moghet w*er*den: volghet den eyschene
[156] van uwer herte*n* enechlike leuende in gode. Daer
[157] in en leuet nieman vreemder; dien ghi daer in
[158] * vindet ochte gheloeft ochte gheuoelt scone wonende
[159] en*de* na d*aer* in gheleidet es Ende gheweldechlike
[160] daer in wandelende es en*de* wesende es sonder fael-
[161] gieren: Dese es daer boue*n* v; *D*ien moechdi vol-
[162] * ghen en*de* onderdaen sijn sonder uwe nederheit/.

[163] Wildi al dat uwe v*er*crighen, soe suldi v selue*n*[163-175]
[164] i*n* toeu*er*late gode al op gheue*n* te w*er*dene dat hi
[165] es; En*de om* der mi*n*nen ere*n* wille soe suldi v
[166] selue*n* na ghenoech vertien puer ghehorsam te
[167] wesene i*n* al dien datter meester volmaectheit
[168] behoert Jn doene i*n* latene; daer toe soe moeti
[169] oetmoedich *E*n*de* onuerhauen bliuen van al uwen
[170] werk*en* die ghi gheleiste*n* moghet *E*n*de* soe vroet
[171] met onstegher volmaecter caritaten alle dinghen
[172] van ertrike en*de* van hemelrike te voedene ghelijc
[173] datter rechter caritate*n* behoert i*n* ordene*n*/. Hier
[174] * in moechdi volmaect w*er*de*n* en*de* dat uwe v*er*-
[175] crighe*n*, wildi/.

†[margenoten bij de regels:]
154 onde*r*stant (*onderstr. v.a.h.*) 161 hu*n*c supe*r*iorem te seq*ue*re

*IIIJ-c.

*3 d.

*IIIJ-d.

* 153 wel selue 154 A u *erb.;* Maer 155 enechleke 157 A niema*n*ne B niem*en*; v*r*emde*r* (*sic; in* C *is de orde van den zin* Daer... vreemder *aldus door streepjes hersteld:* Daer nieman vreemder in en leuet; *boven* die ghi *staat iets onleesbaars*) 159 C es *erb.* A gheweldecleke B geweldechleke 160 A falyerc*n* B faelieren 161 moghedi 162 A onderstaen: *maar* st *geexp. en* d *in de pl.* B *heeft ras. en de lez. is onduid.* 163 seldi B alle (le *op ras.*) 164 B geu. 165 C e*m*mer A so; seldi 166 B gen. A ghehoersam B gehoersa*m* 167 B in alle (le *op ras.*) 168 A soe *ontbr., in* B *i.r. bijgev.* 169 oetmoedech B alle 170 A so 171 A dinghe 172 erterike 173 B gherechter; behort 174 A moghedi B moegdi

163-175 Van hier af heeft M. weer ongeveer den tekst bewaard. *Dat uwe* en wat verder, 175: wat haar toebehoort volgens haar ideëel bestaan in God. 173 *in ordenen* = volgens wat de orde der waarden van die dingen vergt.

Derde brief

Bestemming en inhoud.

De geadresseerde heet: *Suete Minne* (5); verder niets bijzonders. Zij was misschien wat nalatig geworden in 't beoefenen der werken van barmhartigheid, of volgde daarin te zeer haar eigen genegenheid.

Eerst wordt de algemeene leer vooropgezet: wij moeten hier als menschen Christus beleven in zijn Menschheid, dat is in zijn naastenliefde, om Hem eens deelachtig te worden in zijn Godheid. Dat is ware wijsheid, die diep in God voert, waarnaar zoo weinigen streven, omdat zij zich niet genoeg aan hun aardsche zeden, hun zinnelijkheid, kunnen onttrekken. Die werken van barmhartigheid zal men niet naar eigen willekeur verrichten, maar volgens de grootste behoefte der Minne. Zoo zal men God aan de zijde geraken, waar Hij zich meedeelen moet.

Algemeene leerstukken.

1. Vooropgezet wordt de groote leer der Christusbeleving.

2. De brief is in 't bijzonder een algemeene opwekking tot beoefening der naastenliefde, zuiver om den nood der Minne in de behoeftigen. Zoo hebben onze mystieken van 't begin af de naastenliefde voorgehouden als een eerste verplichting der ware Liefde.

Invloed. - beoordeeling.

MANDE heeft den brief weggelaten. De naastenliefde viel misschien buiten zijn onderwerp; of was de brief te persoonlijk?

Trouwens, een korte brief, al is hij van belang voor het juiste begrip onzer mystieken. Hoe kiesch ook Had. weer door haar eigen voorbeeld de vermaning weet te verzachten. En hoe verheven, hoe zuiver, een naastenliefde hier wordt aanbevolen!

*

[1] God si met v/. ic bidde v doer die gherechte[*1-10]

[*]IIJ.

* 1 dore 2 C *van* dat ghi *tot* selue es: *bov. i.r. bijgev.* 3 alle heilegh*er* 4 B zed.; doe; mensche B zuete 5 leue wi; m*en*sch*en*

1-10 *Naar Christus' voorbeeld*. 2 God = Jesus. 5 *levende* wordt met praedicaat, als praedicaat-door H. meermalen gebruikt ww.. 6 *der* de 2e nv. met *ghereet* wordt door Mnl. Wdb. onmogelijk genoemd; dan liefst te verklaren als gen. van relatie. STOETT, 174.

[2] doghet ende trouwe || die god selue es, *D*at*

[3] ghi ghedi*n*ct al vre*n d*er heylegher doghet die hi *23 a.

[4] selue es *E*n*de* die hi was i*n* seden doen hi mi*n*sche

*†

†[margenoten bij de regels:]
11 sapi*entia* 19 mores
ce*les*tes

[5] leuede/. Ay, suete minne, nu leuen wi mi*n*schen.
[6] Nu ghedinct diere edelre w*er*ken dier hi hen alle*n*
[7] soe ghereet was elke*n* te siere behoeften; Ende
[8] daer nae ghedinct der sueter naturen van minne*n*
[9] * die hi nu es/, Ende die soe eyselijc es ane te
[10] siene van wond*er*e.

*4 a.

[11] Ay wijsheit leidet herde diepe in gode. Daer[11-25]
[12] o*m*me en es *hier* en ghene sekerheit van leuene
[13] dan allene na die diepe wijsheit o*m*me hem te
[14] gherakene. Ay die altoes ongherenen es en*de* soe
[15] * diepe te gherakene / dat moet hem ontferme*n* Dat
[16] nu soe luttel yeman daer na doe<i>t ochte quelet
[17] met *ongheduerne* ocht met crachten van berren-
[18] de*n* werke*n* yet te gherakene wie hi wonder es
[19] en*de* wies hi met minne*n* pleghet. Hemelsche
[20] ghewoe*n*te soudemen hier een groet deel v*er*staen
[21] en*de* pleghen die he*m* ghenoech ertscher seden
[22] ontrocke bi minnen bande Ende die ghenoech
[23] hadde hemelscher niede te gode Ende der *broeder-*
[24] *leker* minne*n* ten mi*n*schen in alle*n* sake*n* daer
[25] sijs noet hadde*n*.

*V-a.

[26] Der minne*n* meeste noet en*de* der minne*n* vorste[26-40]
[27] onlede die oefene ic eerst; alsoe doet die broeder-

* 6 werke B die hi (*bov.* e *ras.*) 8 *na* 9 so A eyselec B eyseleec 11 harde 11 C haer A hier ghene B hier en gheene 13 allene; om 15 moete A o*n*tfaerme*n* 16 A so lettel yema*n* A doeit B doyt (y *op ras.*)
17 C onghedane A *en* B *on*ghedu*er*ne (*in* B *staat de verkorting op ras.* 20 ghewoe*nten* A hier: i *erb.;* .I. 21 B gen. A erdscher B zed. 22 A onttrocke B gen. 23 nyede C ghebrukeleker 24 menschen B zaken 27 ierst A broederleke B bruederleke 28 B *van* die leeft *tot* bruederleke M*inne; ben. i.r. bijgev*.

11-25 *Hoe weinigen die naar de diepste wijsheid streven*. 14 *ongherenen* onaangeraakt door ons, omdat wij niet genoeg er naar werken en lijden. 16 *doet* van C in het verband beter *doeit* van A en B 18 *yet* = eenigszins: *wie.. hi pleghet* herinnert aan vis. 2: men moet Hem aanraken en zoo tot de kennis komen wie Hij is in zijn wonderbaarlijkheid. vgl. Br. IX, 1; 21 *die* met *men* als antec.

26-40 *Raak Hem aan de zijde*. 25 *vorste onlede* de eerste bezigheid, waarin Minne wil dat eerst zou worden voorzien. 29 *broederlike Minne* voor den persoon die bemind wordt. *welc het si* betrekkelijk: in wat het ook weze; of met *Minne* als antec. en aan *Minne* = nood der *Minne*. 30 de volgende verbindingen hebben niet alle dezelfde logische waarde: of zij in blijdschap zijn of in droefheid, of zij kracht, steun, behoeven of goedheid; 33 *om heme* om Christus. *alse* = *also dat*, zooals B verbeterd heeft; eig.: op een wijze dat, zoodat, of teneinde dat: een constr. die *alse* eigen is, wanneer het gevolgd wordt door *te* en infin.. 34 Een gedachte die ook wel bij RUUSBROEC voorkomt; vgl. nog *XII Dogheden* CXI, blz. 302 vgl. Brief, 60; 36 *sijns selves werke* met het werk van Hem zelf, d.i. van Jesus. 37 *voldeet* = *voldeet het*. 33 de H. Geest zet tot het beoefenen dier werken aan; J.C. heeft vooral naastenliefde geleerd als een boodschap van den H. Geest aan de menschen 39 *ende* A en B hebben *in* wat beter schijnt.

[28] like minne die leuet i*n* die caritate ih*es*u chr*ist*i:

*†

[29] Si ondersteet die broederlike mi*n*ne welc het si
[30] in bliscapen ocht in rouwen, *I*n c*r*achte ochte i*n*
[31] goede, Jn dienste ochte i*n* rade, Jn troeste ochte
[32] in dreighene. Hier toe si dine cracht altoes ghe-
[33] * reet om heme, alse god hier toe niet te segghene
[34] en heuet. Hier met gheraectme*n*ne ane de side
[35] daer hi hem seluen niet gheweren en can/: Want
[36] dat || es met sijns selues w*er*ke ende met sijns*
[37] vader wille die hem dat beual, en*de* hi voldeet;
[38] En*de* dat es dies heilichs gheests boetscap. Dan
[39] gheuet mi*n*ne hemelsche wond*er*e te ki*n*ne en*de*
[40] vele wond*er*e.

†[margenoten bij de regels:]
32 P*ar*ata sis 34 ta*n*g*itur* ad latus

*V-b. 4 b.

*23 b.

* 30 ochte 32 dreyghene B ghereet *i.r. bijgev.* 33 B also dat (o *verb.* dat *erb. bijgev.*) 34 A me*n*ne; die B zide
36 B selfs B met sijns selfs va*der* 38 B des h. (*op ras.*); heilechs B geests 39 B ki*n*nene; in vele w.

Vierde brief

Bestemming en inhoud.

Alles staat in 't mv.; nergens een aanspraak. Was het misschien een geestelijke onderrichting voor een gezelschap? Daartegen pleit niet dat er een enkele maal een persoonlijke opmerking voorkomt: *dies en behoefdi alsoe vele niet* (58); wat ook in een onderrichting kan gezegd worden, om een punt beknopter te behandelen.

Had. wijst op de noodzakelijkheid dat Rede ons goed voorlichte: zij toont de nadeelige gevolgen aan van een verdonkerde Rede op de andere zielsvermogens, memorie en wil; om daarna de voordeelen en gevolgen van een goed verlichte Rede in 't kort te vermelden. Dan behandelt zij achtereenvolgens enkele belangrijke punten in het geestelijk leven, waarin Rede in dwaling voeren kan.

Algemeene leerstukken.

Een echt-diep psychologische brief! Hier is aan 't woord een vrouw, die in 't geestelijk leven ten volle ervaren is en de haar toevertrouwden met zekere hand leidt. Alles vol gezond verstand en zoo juist. Een meesterlijke verhandeling over de onderscheiding der geesten. En heel die verhandeling ademt den waren geest van het katholiek ascetisme, dat zoo rechtstreeks gekeerd is tegen alle Jansenisme, alle verkeerde godsdienstige gestrengheid of dweperij. Daarom niet minder ernstig, niet minder verheven; maar alles bezield met Liefde, met vertrouwen, met een *gheest van goeden wille*, met warme aanhankelijkheid aan God.

Bijzondere leerstukken.

1. - Wij hebben hier vooreerst een brok van Had.'s leer over de ziel. Zij onderscheidt drie zielsvermogens: Rede, Memorie (het geestelijk, verstandelijk geheugen) Wille. Die verdeeling was trouwens klassiek in de middeleeuwen, men zag er een beeld in van de H. Drievuldigheid; Memorie, waardoor wij met den Vader vereenigd worden, Rede met den Zoon, Wille met den H. Geest. De eigenschappen en werkingen dier vermogens worden dan ook in verband gebracht met wat aan ieder dier Personen wordt toegeschreven: krachtige daad aan Memorie, waarheid aan Rede, ijver en vurigheid aan Wille. RUUSBROEC zal dezelfde psychologie verder ontwikkelen.

2. - De brief is nog van belang voor de rol van Rede in 't geestelijk leven: rol van voorlichting en leiding.

Invloed en algemeene beoordeeling.

MANDE heeft den brief niet. Paste hij niet in de geleidelijke ontwikkeling van zijn onderwerp? Heeft hij hem niet te best begrepen?

Bepaalde nawerking van dezen brief vond ik nergens; wat wel eenigszins bevreemdt, daar hij een der meest-psychologische is en van blijvend belang. De waarschuwing tegen het beoefenen der caritate uit *onste*, die Had. trouwens meermalen herhaalt, komt ook dikwijls bij RUUSBROEC voor; zoo reeds in zijn eerste werk:

> Die eest die in doechden snevet
> Die caritate met onsten pleghet,
> Niet na bekenliker noetorfticheit.

(*Vanden Rike der Ghelieven*, IV, blz. 36, 4-6) waar SURIUS heeft: Charitatem non pro comperta necessitate, sed pro favore impendere.

Het zou mij niet verwonderen, zoo hierin een Latijnsch tractaatje werd vertaald of nagevolgd. Maar het is mij niet gelukt dit te ontdekken.

Enkele opmerkingen bij minder duidelijke plaatsen.

39-48. *Redene:* dat is de menschelijke Rede, het verstand, dat over sommige zaken redeneert, maar verkeerd, en daardoor de ziel in dwaling brengt. Zoo kan de Rede de ziel voorhouden, dat God te groot is en niet voor haar; zoodat zij God niet aandurft. Het ontzag voor Gods grootheid mag de ziel nooit beletten naar het hoogste te streven en *Gods groetheit ane te vaen:* een echt anti-Jansenistische, katholieke leer.

49-56. Hier laakt H. de gezindheid van hen, die door het besef van hun zondigheid den dienst der Liefde niet aandurven. Wisten zij maar, dat God hun zonden vergeven heeft, dan zouden zij eens oprecht minnen, beweren zij. H. wil dat wij dadelijk zouden beginnen, zonder ons aan zulk een ijdele verwachting over te laten, waarvan wij toch nooit volle zekerheid zullen hebben, dan misschien juist zoo wij wat ijveriger waren.

60 vlg. Verder waarschuwt H. tegen zinnelijkheid in de naastenliefde; tegen een al te stipte en te bepaalde levens-regel; tegen eigenzoekelijkheid in droefheid; tegen minder zuiver bovennatuurlijken toeleg op devotie of op geestelijke zoetheid; tegen slaafsche vrees voor straf; tegen verdeeldheid in allerlei wat men doet of vermijdt: tegen nuttelooze

dingen die men zich aantrekt; tegen gemakzucht; tegen het zich opgeven aan hoogere zaken waartoe wij niet voorbereid zijn of aan aardsche bezigheden, waartoe wij niet geroepen zijn, tegen tijdverlies in allerlei natuurlijke gevoelens; tegen volgzaamheid, in een woord, zonder zelfbeheersching, aan allerlei indrukken en neigingen.

*†

†[margenoten bij de regels:]
3 error i*n* bonis 8 vo*lun*tas fit debilis 17 *oportet* pati
*.IIIJ.

[1] Jc hidde v dies dat ghi merket alle de pointe*1-17
[2] daer ghi in hebt ghedoelt en*de* betert v i*n*
[3] dien met al uwer cracht: want men doelt i*n*
[4] herde vele dinghe*n* die men goet acht en*de* die
[5] oec goet sijn. Nochtan doelt rede*n* daer in/, *als*
[6] mense niet i*n* hare beste en v*er*steet noch en
[7] volghet: daer doelt redene. Alse dan redene v*er*-
[8] donckert wort, soe wert die wille cranc *En*d*e*
[9] * o*n*mechtich, en*de* soe v*er*noyt he*m* aerbeits/: Want
[10] hem redene niet en liechtet. Hier bi verliest die *V-c.
[11] memorie hare hoghe ghedachte En*de* hare yoieleke
[12] hoghe toeuerlaet En*de* hare menich nauwe keren
[13] dat hare toeu*er*laet leert bi te v*er*hoghene ellendich
[14] beiden na hare lief/. Hier met wert v*er*lade*n* die
[15] * edele ziele. Mer alst dus daer met es soe troestse
[16] de hope vander goetheit gods. Mer me*n* moet *4 c.
[17] dolen en*de* doghen eermen dus v*er*ledicht w*er*det.

[18] Nu suldi merke*n* op alle die dinghen die ic v[18-31]
[19] segghe*n* sal, en*de* waerin dat redene doelt, en*de*
[20] betere*n* v i*n* dien met al uwe*n* vlite. En*de* en laet
[21] v niet v*er*noyen soe dat ghi hier ane yet ghebrect/.

* 1 al die 2 hebbet 5 B zij*n;* redene; alse C al *ras. van* 1 *lett.* (als?) 6 haren; en *ontbr.* 7 B volg*et*; v*er*donke*r*t 8 w*er*t; so 9 so vernoeyt A aerbeidts B arbeidts 10 lichtet; de m. 11 hoeghe 12 A menech 13 A v*er*hoeghene; ellendech 15 Maer; aldus 16 Maer B hope d*er* 17 B doghe*n* en*de* dole*n*; verledecht w*er*t
18 seldi A dinghe 19 sal; waer bi C *heeft* waerbi: *maar* bi *geexp. en* in *erb. d.a.h.* 20 B alle 21 A vernoeyen A gheb*r*echt

1-17 *Gevolgen van een slecht verlichte Rede*. 6 *in hare best* op haar best 12 *hare menich nauwe keren* haar herhaald sterk te keer gaan, haar ijverigen, sterken toeleg (op de Minne). 13 wat haar vertrouwen leert om hier mede het ellendig wachten op den Beminde te verblijden. 17 *verledicht* bevrijd, na *verladen* r. 14.

18-31 *Laat het u niet verdrieten u te beteren om verlichte Rede te verkrijgen*. 20 *laet* waarsch. laat het; *ghebrect* ik versta: in iets bezwijkt, te kort schiet 21 Mooie gedachte. die ook bij den H. Bernardus voorkomt. 25 *ghestadichlike* de drie hss. hadden *ghebadechleke*, C heeft *b* veranderd tot *st;* misschien was bedoeld *ghebeidechlike* = geduldig. 26 *ewecheit* schijnt meermalen bij H. te bet. = standvastigheid; vgl. 7,14.

*†

†[margenoten bij de regels:]
22 miles wln*eratus* 31 r*ati*o errat
40 i*n* ti*m*ore errat

[22] Want die oetmoedeghe ridder en sal niet sorghen
[23] o*m*me sine slaghe alse hi bescout de wonden van
[24] sinen heileghen graue. Alst gode tijt du*n*ct soe
[25] * saelt saen ghebetert werde*n*: ghedoghet ghesta-
[26] dechleke. Soe sal god der redene*n* licht gheuen
[27] en*de* ewecheit en*de* waerheit; Soe sal de wille
[28] redene vercrighen, daer af sal hem nuwe || cracht*
[29] bliuen. Dan sal memorie coene wesen alse god
[30] met siere moghe*n*theit alrehande anxt en*de* v*er*-
[31] uaertheit af sal doen.

*V-d.

*23 c.

[32] Corteleke gheseghet redene doelt Jn vresen[32-38]
[33] Jn hopen Jn caritate Jn ordene te houdene Jn
[34] tranen Jn begherte*n* van deuocien Jn oefeni*n*ghe
[35] van sueticheden Jn v*er*uaertheiden van dreigede*n*
[36] gods Jn onderscedecheiden van wesene Jn nemene
[37] Jn gheuene Jn menigherande dinc die men goet
[38] waent doelt redene.

[39] * Redene kint wel datmen gode vresen moet en*de*[39-48]
[40] * dat god groet es en*de* de mi*n*sche cleyne. Alse dan
[41] redene vreset die groetheit gods bi ha*r*e cleyn-
[42] hei*t* E*n*de laet hare ontbliue*n* die groetheit gods
[43] ane te uane, En*de* te twifelne beghint dat si dat
[44] liefste kint gods niet en wert, En*de* dat hare du*n*ct
[45] dat hare soe groet wese*n* niet en besteet/: Hier bi

*4 d.

*VJ-a.

* 22 ridd*er*e 23 om B die w. 24 A so 25 A salt B zae*n* A ghedoeghet A ghebadecleke B gebadechleke; *in* C *is* b *veranderd in* st 26 A so 27 A so B die w. 30 B mogentheit 32 B vrezen 33 caritate*n*; ordene*n* 34 B deuotie*n*; oefeni*n*ghe*n* 35 A suetecheide*n* B zuetecheide*n*; van d*er* A dreygoden B dreyghade*n* (ad *op ras.*) C *heeft* o *verand. in* e 36 A neme*n* 36 A gheue*n*; meneghe*r*ande
39 A mensche B die me*n*sche*n*; cleine 41 B vrezet A haerre; cleinh*ei*t 42 B haere 43 twiuelne beghent B zi 45 so 46 B en gheen B en aengaen (*op ras.*)

32-38 *Opsomming der punten waarin Rede in dwaling kan voeren*.

39-48 *Hoe Rede in dwaling voeren kan door verkeerde vrees*. 40 wanneer die vrees ons belet naar het hoogste te streven. 45 *besteet* niet voor haar is, haar niet toekomt. *Hier bi* anacoluthon.

*†

†[margenoten bij de regels:] 49 i*n* spe 60 i*n* caritate 63 No*ta* 64 i*n* ordine 66 No*ta* 69 i*n* la*cr*imis

[46] late*n* vele liede dat si gheen groet wesen ane en
[47] vaen. Hier in doelt redene en*de* in vele saken
[48] meer/.

[49] Jn hope dolen vele liede die hopen dat hen god[49-59]
[50] alle hare sonden v*er*gheue*n* heuet/; Ende warense
[51] hen ghewareleke te vollen vergheuen, si minden
[52] gode ende wrachte*n* w*er*ke*n* van minne*n*; En*de* si
[53] v*er*laten hen met hope op sake*n* die hen ne*m*mer-
[54] meer en w*er*den: *W*ant si sijn te traghe ende laten
[55] haer scout achter die si schuldech sijn gode en*de*
[56] * der mi*n*nen, die me*n* schuldich es pine toter doot.
[57] Jn hope*n* doelt redene, Jn vele saken dient alsoe *VJ-b.
[58] steet: dies en behoefdi alsoe vele niet alse der
[59] ander pointe*n*.

[60] Jn caritaten doelt men i*n* onbescedene*n* dienste[60-68]
[61] van gheuene bi onste*n* sond*er* noet || van dien*en**
[62] sonder noet/; Ende dat een mi*n*sche hem seluen *23 d.
[63] quetset sonder noet. Vele doet affectie datmen
[64] * caritate noemt. Met ordene*n* te houdene beco*m*-
[65] mert men met vele dinghe*n* diermen quite mocht *5 a.
[66] sijn; ende dat doet reden dolen. Een gheest va*n*
[67] goede*n* wille werct in binnen scoendere dan alle
[68] ordene*n* gheuisere*n* mochte*n*.

[69] Jn tranen doelt men vele: al wiset wel redene[69-72]
[70] datme*n* wee*n*t o*m*me dat ene*n* tsine ghebrect/,

* 47 C in *vóór* vele *erb.* B zake*n* 50 al B zonde*n* B heuet v*er*gheue*n* 51 A ghewarechleke B gewarechleke 52 w*er*ke 55 B l. achter hare sc. A hare; sculdech B zij*n* 56 A Die*n*: sculdech A te pine B te pinen; doet
57 B zake*n* 59 and*er*e poe*n*te 60 o*n*beschedene*n* 61 onste 62 .I. me*ns*che 65 mochte 66 B zij*n*; redene 67 scoe*n*re 70 om

49-59 *Door valsche hoop* op Gods vergiffenis: waren zij zeker dat God hun vergeven heeft, dan zouden zij zich op Liefde toeleggen. 57 *dient also steet* die aldus gestemd zijn als beschreven werd dolen nog in vele andere zaken.

60-68 *Door onbescheiden naastenliefde* 61 *bi onsten sonder noet* uit zinnelijke genegenheid en niet volgens de behoeften der noodlijdenden; vgl. Br. 3,26 62 *dat* = doordat; *hem selven quetst* wat vaag: zich aftobt, zich benadeelt, *sonder noet* = niet volgens den nood der behoevenden, noodeloos *affectie* = zinnelijke genegenheid. 64 *ordene* in 't verband bet. dit: een vaste levensregel; wanneer die te bepaald, te angstvallig, in de minste bijzonderheden, is opgemaakt. 66 De H. Ignatius zal zeggen: interna amoris lex. Merkt op, dat H. daarom nog zulk een regel niet verwerpt, vgl. 84-85 en Br. V 5, 38-45.

69-72 *In verkeerde droefheid. al wiset* ik versta: al houdt Rede ons voor, maakt ze ons wijs, dat wij treuren omdat ons het onze ontbreekt (in ons ideëel bestaan); nochtans treurt men vaak uit *eenwille*, uit eigenwilligheid.

*†

[71] Ja doch eest vele een wille; daer doelt men vter-
[72] * mate*n* vele in.

[73] Jn begherten van deuocie*n* dolen alle die[73-76]
[74] mi*n*schen diere yet in sijn soeke*n*de/. Want men
[75] sal gode soeken en*de* el niet; en*de* dat hi daer
[76] boue*n* gheuet dat salme*n* gherne nemen.

[77] Jn oefeni*n*ghen van soeticheide*n* doelt men[77-80]
[78] vele/; *W*ant daer es herde vele affectien in, eest
[79] te gode, eest te*n* minschen.

[80] Dreygede van gode ochte menichfout torment[80-83]
[81] dat te ontsiene doet redene dolen, alsmen die
[82] meer ontsiet Ende daer o*m*me dicwile meer *doet*
[83] En*de* laet dan o*m*me mi*n*ne.

[84] vele onderscedicheide*n* van w*er*ke*n* in doene i*n*[84-85]
[85] latene bene*m*pt vele *vriheiden* van minnen.

[86] Jn neme*n* dies men ontbere*n* mach van buten[86-87]
[87] ende van binne*n* doelt redene.

[88] In alrehande hebbinghen en*de* in ghemac sonder[88-89]
[89] noet ende in nauwen vrede van gode ende van
[90] menschen doelt redene.

†[margenoten bij de regels:]
73 in desid*er*io deuot*ionis* [B 72 no*ta*]
77 i*n* d*electatio*ne 80 i*n* minis i*n* pe*n*is 84 i*n* disc*re*tio*n*e ope*r*um 86 i*n* acci*pien*do 88 i*n* c*om*modo 89 i*n* pace 91 i*n* da*n*do 92 i*n* off*er*endo se ad etc.
*VJ-c.

* 71 ees 73 A deuotie*n* B alle de 74 menschen B zij*n* 75 B zueke*n* 76 B geu. B gerne 77 soetecheiden 78 B affeccien 79 me*n*sche*n* 80 C Dreygede (*uit* Dreygade? e *verb.*); A *en* B Dreygade C ochte *erb.*; menechfout 81 Alse men 82 C doot 83 om 84 A onderschedecheide*n* B onderscedecheide*n* 85 bene*m*t A *en* C h*ebben* v*er*heiden: *duidelijk de verkorting van* er, B vriheiden 88 hebbinghe

73-76 *In verkeerde begeerte van devotie*. 74 *yet* iets anders dan God. 76 *nemen* met dank aanvaarden, zonder er naar gezocht te hebben.

77-80 *In toeleg op zoetheid* door zinnelijkheid.

80-83 *In slaafsche vrees*, door meer te handelen uit vrees dan uit liefde.

84-85 *In allerlei te willen doen of vermijden*, wat vrijheid belet.

86-87 *In aan te nemen wat men missen kan. Van buiten ende van binnen* eenigszins vaag; veralgemeend: van welken aard ook, van stoffelijken of geestelijken aard.

88-89 *In het zich rustig te willen maken*. Om te behouden wat men heeft, om het zich behaaglijk te maken zonder overlast, om zich in zijn vrede niet te laten storen. 89 *sonder noet* schijnt te bet.: zonder last; *in nauwen vrede* vrede dien men angstvallig wil behouden.

*†

[91] * Jn gheuene doeltmen vele dat een hem seluen[91-94]
[92] al op gheue*n* wilt voer sinen tijt, *En*d*e* te menighe*n*
[93] vreemden dinghen hem te gheuene daer hi niet
[94] toe en es ghemeynt noch ghemint.

[95] Jn rouwe, i*n* pinen, Jn raste Jn belghe*n* || Jn[*95-97]
[96] soenen, Jn lief in leet/: Te al desen goede*n* tijt
[97] te gheuene daer in doelt redene.

[98] Die menigherande ghehoersamheit doet rede*n*[98-105]
[99] ouer sere dolen: daer in sijn alle dese andere
[100] poente*n* besloten. Ghehoersam te sine d*er* vrese*n*
[101] alse wille, En*d*e alle den andere*n* poente*n* onghe-
[102] te*m*pert alse wille. Ghehorsam te sine Jn vare
[103] In hope *In* affectien en*d*e in al dien datmen ghe-
[104] horsam es datter volcomenre Mi*n*nen niet en be-
[105] hoert: Daer doelt redene/.

[106] Dat ic segghe dat redene doelt in al desen[106-110]
[107] poenten die de liede pleghe*n* te v*er*lichtene, Dat
[108] * es o*m*me dat dit die hoghe poente*n* sijn en*d*e
[109] redene elken van desen poenten bi natuere*n* wiset
[110] na sine werdicheit/.

†[margenoten bij de regels:] 95 J*n* dolo*r*e 98 i*n* obedien*tia* ad o*mni*a p*rae*dicta 104 i*n* p*er*ti*nenti*b*us* ad v*era*m obe*dientiam*

*VJ-d. 5 b.

*24 a.

*VIJ-a.

* 90 m*en*sche*n* 91 .I. 92 B geu; vore; meneghen 93 A vren de*n* (*staat gescheide*n *op anderen regel*) B vre*n* de*n* (*maar doorgeh. en geexp., echter zijn de punten weer weggekrast*) B dinge*n* B geu.
95 pine 96 A deser 98 menegh*er*ande B geh. A redene: *slot-e erb.* B redene 99 B zij*n* B al 100 poe*n*te B geh. B vreze*n* 101 al B poe*n*te 102 A Ghehoersam 104 A ghehoersam B gehorsam 106 dese 107 poe*n*te B dat de; pleghe*t* 108 *om* A hoeghe; poi*n*te B zij*n* 109 nature*n* B elke*n* redene (*maar orde door teeken herst.*) 110 werdecheit

91-94 *In geven*. Ik versta: door zich op te geven, geheel toe te leggen op hoogere dingen (beschouwing, mystieke genaden) vóór zijn tijd, zonder zich daarop behoorlijk te hebben voorbereid. Door zich toe te leggen, over te geven, tot allerlei aardsche zaken, buiten den dienst der Minne, waartoe wij niet zijn voorbestemd door God, zonder roeping, zonder voorbereiding.

95-97 *In allerlei natuurlijke gevoelens*, door er te veel tijd aan te besteden, tijd dien men beter kon gebruiken.

98-105 *Door allerlei volgzaamheid.* nl. door het involgen van allerlei indrukken en neigingen; wat inderdaad het overige samenvat. 101 *alse wille* moet zoo iets beteekenen als: al volgens wat ze wil, naar wille; naar haar lust. Dan is het een staande uitdrukking geweest, waarin het ow. wordt onderdrukt, als nog in staande uitdrukkingen met *willen*. 102 *onghetempert* zonder zelfbeheersching.

106-110 *Laatste opmerking*. 108 *hoghe* voorname, belangrijke 109 *wiset* voorlicht; *na sine werdicheit* gelijk ieder punt het verdient, daar het een *hoghe point* is.

Vijfde brief

Bestemming en inhoud.

Uit de aanspraken: *hertelike Minne* (1), *lieue kint* (8), *lieue Minne* (37), blijkt, dat de brief aan een jonge godgewijde was gericht. Deze was bedroefd om wat aan Had. was gebeurd. Had. begint met haar troost in te spreken, om haar dan al dadelijk op te wekken zich geheel aan de Liefde over te laten. Sprekende van haar eigen geval, zegt zij, dat het wel lastig kan zijn alles te verdragen, bijzonder van eigen geestverwanten. Maar aanstonds jubelt zij haar vreugde uit iets te lijden te hebben voor de Liefde, en leidt het gesprek af op den dienst der Liefde: mocht haar *lieue kint* zich toch door de Liefde geheel laten overweldigen! Laat haar daarom de deugden beoefenen. Maar ze laat zich door allerlei uitwendige bezigheden in beslag nemen. Zij trooste de vrienden en helpe hen; zij blijven getrouw aan den Liefdedienst, buiten alle vreemde zorgen en nuttelooze droefheid.

Algemeene leerstukken.

Algemeene leerstukken worden er niet in behandeld; tenzij over de wijze waarop men zich gedragen zal in beproevingen: trouw blijven; zich nog meer op de Liefde verlaten, zonder door nuttelooze zorgen of droefheid afgeleid te worden; dieper in God verzinken om Hem in Zijn grondelooze diepte aan te raken.

De brief is van belang voor de kennis van Had.. Wij leeren er uit: dat Had. samenwoonde met eenige gezellinnen, geestverwanten, die zich op de beoefening der Liefde hadden toegelegd. Dit was een soort van vrij gezelschap, geen kloosterorde: men treedt in een orde binnen; men vergadert er niet uit vrije keus (18). In dit gezelschap is oneenigheid ontstaan: men wil Had. in 't bijzonder er uit verwijderen. Waarom wordt niet gezegd: was hare leiding te ernstig, te streng? De godgewijde aan wie Had. schreef leefde niet bij haar: waarschijnlijk in een ander soortgelijk gezelschap. Dit plaatst ons te midden van de extatische beweging uit het begin der XIIIe eeuw: de indruk wordt gewekt, dat dit kleine vergaderingen waren van *beghinae disciplinatae*, waaruit verder de begijnencurtes en de begijnhoven zijn ontstaan. Men denke aan een gezelschap als dat waarin Maria van Oignies ging verblijven, of als dat vermeld in het leven van de H. Ida van Nijvel, die bekeerd werd bij den dood van een Hadewijch,

uit 't begin der XIII[e] eeuw, die met enkele gezellinnen te Nijvel verbleef bij de kerk van het H. Graf.

Bijzondere leerstukken.

Het verwijt dat Had. aan hare geliefde doet (37 vlg.) verbindt dezen brief met voorgaanden, waarin ook die overhaasting, dit opgaan in allerlei uitwendige bedrijvigheid gelaakt werd.

De noodzakelijkheid van echte deugden en lijden om de Liefde wordt hier nogmaals dringend verkondigd.

Invloed en beoordeeling.

De brief werd door MANDE weggelaten, om zijn persoonlijk karakter.

De brief geeft een nieuw bewijs voor de edele ziel van Had. Zij vergeet haar eigen diepe smart, om dadelijk haar vreugde uit te zingen dat ze iets voor de Liefde lijden mag, en om de godgewijde op te wekken alle nuttelooze droefheid te laten varen en zich geheel aan de Liefde over te laten: zij moge de anderen troosten; maar zij blijven getrouw. En haar woord klinkt op in lyrische vlucht. Het is de brief van een heilige.

*†

[1] God si met v, herteleke lieue, en*de* gheue v[*1-12-5]
[2] troest ende vrede met hem selue*n*. Dat saghic
[3] nv boue*n* alle dinc gherne dat v god met vrede
[4] onderstonde Ende troeste met sijns selfs goetheit
[5] En*de* verlichte mett*er* fierheit sijns gheests, alse
[6] [*] hi wel sal *En*de gherne, wildijs hem ghetrouw*en*
[7] en*de* ghenoech i*n* hem v*er*laten.

[8] Ay, lieue kint, sincke met al dijnre zielen i*n*
[9] hem gheheel En*de* but*en* al dien dinghen dat
[10] minne niet en es/, Wat soe v ouer geet: want
[11] onser stote sijn vele, en*de* moghen wi ghestaen,
[12] soe selen wi vol wassen.

[†][margenoten bij de regels:]
2 pax i*n* 8 m*er*ge te 13 p*er*fectio magn*a*
[*].v. cap[m]

[*]5 c.

* 1 B zij 3 saghe ic B nu (*uit* mi) 4 vrede*n* 5 B zij*n*s 7 B gen. 8 B zinke 9 B geh. 10 gheet 11 A stoete B zij*n* A moghe wi B moge*n* wy gest. 12 A so sele wi 13 A Groete 14 lieden; Maer B alre meest; volmaectheit

1-12-5 *Fierheit*, misschien bedoeld als edelgezindheid. *in hem verlaten* intr. gebruikt, *in hem* berustend in Hem.

[13] Grote volmaectheit eest alle dinc te v*er*draghene[13-26]
[14] [*] van allen lidene. Mer, wet god, alremeeste vol-

[*]VIJ-b.

13-26 14 *lidene*: lijden? alle soort van lijden, waarsch. te lezen *lieden*. 18. Die wij verkoren hadden om samen met ons te leven in de verheerlijking van den Beminde. 22. de constructie schijnt te zijn *mi doet soete* Minne .. doet mij onuitsprekelijk zoet. 25. Het verband is: Haar kan ik niets weigeren. Hoe kunt gij dan gerust op Haar wachten (zonder haar te gemoet te gaan) en voor Haar *gheduren*: rustig blijven, onverschillig.

*†

†[margenoten bij de regels:]

[15] maec<t>heit eest te v*er*draghene *V*anden valschen — 30 dulcis amor
[16] broederen die schine*n* huus ghenote*n* des gheloefs.
[17] Ay dat en si v gheen wonder, al eest mi wee,
[18] dattie ghene || die wi v*er*core*n* hebbe*n* met ons i*n**
[19] Jubileerne i*n* onse lief, Dat si ons hier beghinne*n* — *24 b.
[20] te stoerne en*de* te brekene onse gheselscap o*m*me
[21] ghesceden te sine, *En*d*e* nameleec mi *D*iese met
[22] nieman en wille*n* late*n*. O wi, hoe ongheseg-
[23] gheleke suete doet mi Minne haer wesen En*de*
[24] ghichte*n* die mi van ha*r*e come*n*. Ay hare en
[25] maghic niet ontsegghen; ende ghi moghet haers
[26] ontbeiden *E*nde ghed*u*ren vore hare die me*n* seghet
[27] dat alle dinc v*er*wint?[27-36]

[28] Ay lieue, waer o*m*me en heuet di de Mi*n*ne niet
[29] * na ghenoech bedwonghen en*de* verswolghen i*n*
[30] hare diepheit? O wi, soe suete soe Mi*n*ne es, waer — *5 d.
[31] * o*m*me en valdiere niet diep inne, En*de* waer
[32] o*m*me en gheraecti gode niet diepe ghenoech i*n* — *VIJ-c.
[33] die diepheit der nature*n* die soe ongrondeleec es?
[34] Suete mi*n*ne, gheuet v o*m*me Mi*n*ne i*n* Mi*n*nen
[35] gode te volle*n*: dies es noet. Wa*n*t ons eest beide
[36] quaet, Ja v quaet en*de* mi te swaer/.

[37] Ay, lieue Mi*n*ne, te*n* doechde*n* en ghebrect[37-48]
[38] niet doer ghene pine. Te sere v*er*onledichdi v
[39] met vele dinghe*n* Daer v soe vele niet ane en
[40] leghet. Ghi quist te vele tijts m*et* uwer haesticheit

* 16 A hws ghenoete.
18 dat die (*in* B *vóór* die *ras. van* 2 *lett.*) B wy 21 ghesched*en* A namelec 22 niemene B wy A onsegghelek*e* B ontsegghelek*e* 23 B zuete 24 B gichte*n* B haer c. 25 B hars 26 B gheduren (u *op ras.*) voer 27 B dat (*op ras.*) 29 B gen. 30 B wy B so zuete A so M*inn*e 31 valdire; diepe 31 B ger. A ghenoch B genoech 33 so A o*n*gro*n*delec 35 beide*n* 36 B zw. 37 A doegheden B doghede*n*
38 dore B ze*r*e; v*er*o*n*ledechdi 40 quest A tids B tijds; haestecheit

27-36 30 *Soe soete..es* = zoet als Minne is 33 *ongrondeleec* wel niet ondoorgrondelijk, als Mnl. Wb., maar: grondeloos, vgl. 3,14. 36 beiden is dit kwaad, maar om verschillende redenen: u kwaad, mij te zwaar.

37-48 Vgl. 4,65 en 84.40 *leghet* merk het woordspel met *veronledichdi:* Had. herhaalt gaarne een woord onder een anderen vorm. 47 *Ja* hier stijgend bevestigend: zelfs C *bliuet* 48 heeft *bliue*, A *bleuet* 48 *ghedoechde ic* = gaarne laten zijn, gaarne hebben dat iets ware.

*†

†[margenoten bij de regels:]

[41] dat ghi soe sere inde*n* dinghen valt die v ont- 43 i*m*petuosa
[42] moete*n*. Daer toe en constic v niet bringhe*n* dat
[43] ghi mate daer ane hielt. Dies v yet lust te doene
[44] dat es v e*m*mer soe haestich dat ghi gheberet ocht
[45] ghi el niet achten en const. Dat ghi al de ghene
[46] die v vriende sijn troestet ende hulpet dat ware
[47] * mi lief, Ja soe ghi best moghet, so dat ghijs en*de*
[48] si i*n* vreden *bleuet*: dat ghedoechde ic gherne/. *VIJ-d.

[49] Jc bidde v en*de* mane || bi gherechter trouwen*49-51
[50] * van Mi*n*ne*n* dat ghi alle dinc doet en*de* laet die *24 c.
[51] ic v beuole*n* hebbe, *E*nde dat ghi om onse onghe- *6 a.
[52] troeste bedroefnesse alle bedroefde troestet na
[53] uwe macht. Boue*n* al beuelic v dat ghi ons eweleec
[54] beuoelne ghebode der Mi*n*nen gheheel houdet
[55] ende onghequetset van allen vreemden sorghen
[56] en*de* van allen rouwe/.

* 41 A so B ze*r*e B in de (*uit den*) 42 nye 44 haestech A ghebeer*et*; ochte 45 A al die B alle die 46 A uwe vr. B zijn; holp*et* 47 A so B mog*et;* soe 48 B zij C blive A bleu*et* B bleeft A ghedoeghede B ghedoghedic 49 C J.b.v.e.m. *bov. herh. maar doorgeh.* B ger. 52 B bedroefenesse 53 beuele ic; onse eweleke 54 B geh. 55 B ongequetst (*daarna ras. van* 2 *lett.*); vre*m*de*n* B zorghe*n*

49-51 51 *om* ter wille van. 56 *bevoelne* opgelegde, in 51 en 53 beteekent het woord meer: sterk aanraden.

Zesde brief

Bestemming.

De godgewijde wordt toegesproken als *lieve kint* (r. 36, 204), zij was nog jong (r. 178). Vele vermaningen herinneren aan vorige brieven, in 't bijzonder aan den eersten en den tweeden. Zelfs schijnt het geheele onderwerp ingegeven door dezelfde stemming, waarin de godgewijde van den eersten brief verkeerde: deze had meer vertroosting en genot van de Liefde verwacht; Had. leert haar dat de ware minnaar veel minder om loon en genieting, dan om schoonen dienst en ‘ellendig’ leven, naar Christus' voorbeeld, streven moet. Deze godgewijde ook moet aangewakkerd worden tot standvastigheid, tot verzaking aan eigen wil; zij moet de Liefde dienen met vertrouwen (r. 46); de parenthesis over de teekenen der predestinacie (r. 345) schijnt alleen bedoeld om haar moed en vertrouwen in te spreken. Ook de plaats (r. 117) waar Had. uiteenzet, hoe zij Christus zal dienen in zijn Godheid wordt beheerscht door die gedachte: alle *swaerheit* en *nederheit* af te leggen.

De godgewijde beoefende de werken van barmhartigheid, lichamelijke (r. 60) geestelijke; misschien waren hare gebeden te uiterlijk, waarom zij vermaand wordt om eerst en vooral sterke Liefde te beoefenen. Zij leefde in een gezelschap, met noodlijdenden, met vrienden (209). Zij moet ootmoedig zijn, ook *met allen menschen daer si mede wandelt*. Welke uitdrukking minder past bij een kloosterlinge, dan bij iemand uit een vrij gezelschap in de wereld, onder de menschen.

Inhoud.

Bij 't begin ontbreekt de toespraak; is de brief een voortzetting van een andere? Dan niet van voorgaanden, die een ander thema behandelt en met een passend slot eindigt.

Zijn hier niet veeleer plaatsen uit verschillende brieven bijeengebracht, die op hetzelfde algemeen thema betrekking hadden? Want herhaaldelijk keeren ongeveer dezelfde gedachten weer (76, vlg. 146, vlg.); plaatsen met loutere vermaningen en zedelijke voorschriften wisselen af met andere meer bespiegelende; al loopt door geheel den brief één groote gedachte: wij moeten niet bekommerd zijn om loon voor onzen liefdedienst, maar willen arbeiden en lijden met Christus; toch is de uiteenzetting vrij los en onsamenhangend. Van af r. 229 vormt wat volgt weer een mooi geheel: hoe wij

met Christus zullen lijden en sterven, en de behandeling hiervan is veel uitgebreider, voller, ordelijker dan wat voorafgaat. Echter, waar men geneigd zou zijn verschillende brokken aan te nemen, wijst de concatenatio er toch weer op, dat ze wel orspronkelijk hebben samengehangen (b.v. 344 met 350).

De brief begint met een waarschuwing tegen bezorgdheid om dank en genegenheid te willen voor diensten, die men bewezen heeft: men zal dit aan God overlaten; wij moeten er maar voor zorgen, zonder naar trouw of dank om te zien en lettende alleen op al wat ons ontbreekt, moedig het volmaakte leven te beoefenen (-35). Daarna volgen, zonder blijkbaar verband, zedelijke voorschriften: tegen onstandvastigheid, gehechtheid aan eigen wil, waardoor men de Liefde met twijfel dient; voor het beoefenen der werken van barmhartigheid, ook tegenover zondaars, die men echter vooral zal helpen door vuriger Liefde: hoe sterker onze Liefde, hoe krachtiger, om ook zondaars te redden. Ware Liefde zoekt alleen God te behagen, zonder aanzien der personen (-85).

Aldus wordt een algemeen thema ingeleid: als mensch zal men schoon dienen en ellendig leven, naar 't voorbeeld van Christus, die de Almacht niet gebruikt heeft, om Zijn arbeid te verlichten, maar op tijd en stond heeft gearbeid en geleden, en het uur zijner verheerlijking afgewacht (-117). Zoo moet men ook met Christus' Menschheid leven in arbeid, volgens Gods wil; met Zijn Godheid in jubileerend vertrouwen, met devotie, maar vooral met innig verlangen, om, staande voor de Liefde, al zijn levensbeschikkingen uit haar Aanschijn te lezen, alle *nederheit* en *swaerheit* af te leggen, en geen lagere vertroosting te aanvaarden, maar God geheel en alleen (-145).

Dan schijnt weer een nieuw deel te volgen: een opwekking om de hoogste waarheid te beoefenen, door niets anders te willen, dan datgene waarin God ons wil, zonder met spot of lof der menschen te rekenen, uit zuivere liefde voor Christus, omdat de Liefde, een brandende en verslindende vuur, dit steeds meer vergt; met steeds vernieuwde kracht, zonder zich over zijn deugden te verheffen, in ootmoedigheid voor God en de menschen, alles versmadende wat minder dan God is; in de overtuiging van den adel waartoe God ons geschapen heeft geen arbeid ontziende, om God geheel in bezit te krijgen (203).

Volgt een nieuwe opwekking, nu, om Gods wil alleen te willen, niet alleen ten opzichte van zichzelf, maar ook van anderen, zonder lagere vertroosting te zoeken (-226). Wat

weer een algemeene behandeling inleidt: velen willen God met Gode zijn, weinigen willen met zijn Menschheid leven en 't kruis dragen. Ten bewijze: wij kunnen zoo weinig verdragen en hebben in zoo vele dingen eigen wil en onwil; wat al schade dit aanricht (-256). Wij zoeken onze gerieflijkheden en leven niet met Christus en dragen 't kruis niet met Hem, maar met Simon (-273). Wij dragen het om loon, in 't welbehagen dat wij er in zoeken bij God, in ons zelven en bij anderen (-289). Zoo sterft men niet aan 't kruis; hoe zeer zij ook in de oogen der menschen mogen schitteren, dezulken bezwijken dra: ze hebben geen standvastigheid, geen waarheid, ze beoefenen hun deugden met onzuivere meening, terwijl men ze alleen zal beoefenen omdat Gods waardigheid dit vergt (-323). Dien weg heeft ons Christus getoond: in alles en voortdurend heeft Hij den wil des Vaders volbracht; zoo heeft Hij ons opgetrokken en verlost tot de eerste waardigheid en vrijheid waarin wij geschapen waren en nu door Hem geroepen en verkoren in zijn predestinacie (-343). Een parenthesis verklaart waaraan men erkennen kan of iemand voorbestemd is. Nog eens samenvattend wordt gezegd waarin ons kruis bestaat: dit aardsche ballingschap ver van de Liefde te dragen en daarin het hoogfeest af te wachten, wanneer Zij zich aan ons zal openbaren en ons geheel tot Zich trekken. Maar eer Liefde aldus overbrake wordt, zal men Haar schoonen dienst en ellendig leven bieden; alleen opdat de Liefde in ons en in alle schepselen hare eigen plaats bezitte en heersche (-377).

Algemeene leerstukken.

Enkele voorname stukken uit Had.'s leer worden in dezen brief verhandeld.

1. - Vooreerst de leer: *hoe wij Christus zullen beleven in zijn Menschheid en in zijn Godheid* (86-145). Om met Christus als mensch te leven, zal men bieden *sconen dienst ende ellendich leven*. Zeer treffend wordt Christus' voorbeeld eerst ontwikkeld: hoe Hij in lijden en arbeid geen verpoozing zocht aan zijn Godheid, maar den tijd zijner verheerlijking heeft afgewacht, en met trouwen dienst de *scout der menscheliker naturen ieghen de vaderlike godlike waerheit* heeft betaald. In zijn Godheid ook zal de godgewijde Christus willen beleven *in minnen ende jubileeren van binnen met enen sueten toeverlate*. Dit tweevoudig beleven moet samengaan, in een *enich ghebruken:* uitwendig arbeid en lijden, inwendig vertrouwen en liefde. Ook zal men de Godheid beleven door devotie, door een vurig verlangen om steeds uit

't Aanschijn der Liefde zijn levensbeschikkingen te lezen, om alle *swaerheit* en *nederheit* af te leggen, en alle vreemde genoechten als alle vreemde *pine* te schuwen, om niet beneden Hem te blijven.

2. - Geheel het latere deel van den brief (227 vlg.) is feitelijk de verdere uiteenzetting: hoe men mensch met Christus' *menscheit* zal willen leven en Zijn Kruis met Hem dragen. Deze plaats is merkwaardig en behoort tot het beste van Hadewijch. Hierin voelt men weer zoo sterk hare hartstochtelijke Liefde voor Christus, haar zoo edelen en zoo machtigen drang om steeds en in alles met Christus te zijn. Hieruit blijkt meteen, hoe diepe menschenkennis deze leidster van zielen bezat.

3. - Deze leer over het beleven van Christus is gegroeid uit die geloofsleer, die de H. Paulus tot het middelpunt van zijn prediking had gemaakt: het mystieke Lichaam van Christus. Wij zijn met Christus vereenigd en maken met Hem een Lichaam uit, waarvan Hij het hoofd, wij de ledematen zijn; met Hem moeten wij lijden, sterven en verrijzen; met Hem moeten wij de *schout der menscheit volghelden* (234).

Hiermede in verband is de plaats over het verlossingswerk (335 vlg.). Christus voerde ons op met goddelijke kracht (als God) en met menschelijk recht (in Zijn Menschheid verkreeg Hij dit als een verdienste, een recht) tot die eerste waardigheid, waarin wij, kinderen van God, Gods vrijheid deelachtig waren. In Christus zijn wij daartoe weer geroepen en uitverkoren.

4. - Dit beleven van Christus openbaart zich in 't bijzonder door de gelijkvormigheid van onzen wil met den wil der Liefde, van God. Geen passieve gelijkvormigheid, maar een willen wat God wil. Dit is zelfs als het leitmotiv van dezen brief. En telkens treft Had. dan de krachtigste uitdrukkingen en de verhevenste beschouwingen: wie weifelt om zich geheel aan den wil der Liefde over te leveren wordt traag en onwillig (-40 vlg.); te weten dat men de Liefde niet genoeg opgewassen is, zou onze grootste bezorgdheid moeten zijn (-82 vlg.); uit het Aanschijn der Liefde zal men al zijn levensvonnissen willen lezen (-136 vlg.); geen andere vreugde zal men willen smaken in hemel of op aarde, dan alleen in wat God voor ons heeft weggelegd (-148 vlg.); van God zal men niets verlangen dan zooals Hij wil (-207). Wat Had. meest veroordeelt is eigen wil. En onophoudelijk keert dit willen terug: die tegenstelling van eigen wil met Gods wil. Die gehechtheid aan eigen wil ontleedt Had. waar ze die ook

ontwaren kan; zoo in de zeer fijne analyse van r. 235 vlg. voortgezet in r. 261 vlg.. Men moet die plaatsen zelf lezen, om eenigszins in te voelen, met welken hoogen ernst deze leer wordt voorgedragen.

5. - Daarmee in verband staat de volledige, onvoorwaardelijke offervaardigheid, die Had. verlangt. Ook de noodzakelijkheid om echte deugden te beoefenen wordt voortdurend krachtig betoond. Hoe pramend-edel zijn niet plaatsen als 48 vlg. 128 vlg. 153-190; 204, 368; en de zoo ernstige, zuivere leer van 316 vlg.. Want in den dienst der Liefde mag geen rekening gehouden worden met den spot en met den lof der menschen. Hoe roerend-innig wordt uiteengezet hoe onze waardige God dit wel verdiend heeft (-160 vlg.); hoe krachtig, dat de steeds brandende gloed der Liefde dit vergt (-173 vlg.); hoe verheven, dat men daarbij steeds *diepe* zal *vallen in den afgront der omoedicheit van allen dien dat (wi) gheleisten moghen* (-178 vlg.).

Bijzondere leerstukken.

1. - De leer der causa exemplaris wordt verondersteld in dit: *(God) es in de hoecheit sijns ghebrukens ende wi sijn in die diepheit ons ghebrekens*. God geniet zich zelf, in Zich en in ons: ipse enim fruitur seipso in nobis, zal Gerlach PETERSEN nog leeren. (vgl. Vis. II, 135) en wij genieten Hem in Hem zelven. Zoolang wij Hem niet in Hem zelven genieten, moeten wij er toe arbeiden; dan zijn wij in ons *ghebreken*, dan hebben wij nog niet wat wij bestemd zijn te bereiken: ons oorbeeld in God; dit *gebreken* wordt practisch ons tekortkomen.

2. - Hoe zonderling de leer r. 62 vlg. ook klinke, men moet die beoordeelen in verband met den zielstoestand der godgewijde, die wellicht hare kracht van liefde verspilde in uitwendige gebeden, en in verband met de zoo diepe leer van de bovennatuurlijke vruchtbaarheid der Liefde als zoodanig: hoe sterker de Liefde, hoe meer kracht men bezit om zondaars te verlossen.

3. - Een hooge opvatting van den mensch en van de ziel spreekt ook uit dezen brief: *Woudi volghen uwen wesene, daer u God in ghemaect hevet* (191). En omdat de ziel zoo edel is, heeft ze zoo hooge bestemming: *wildi werden dat u God wilt* (188) niet minder dan God moet de ziel worden, zooals de H. Augustinus leeraarde: *Deus Deum te vult*. Daarom zal de ziel geen genoegen, geen rust kennen dan alleen in God; daarom moet zij Gods geheelheid zelf aandurven: *die grote gheheelheit Gods alse uwe eighen goet* (195); in

't bewustzijn van haar zielenadel zal ze daartoe geene *pine ontsien* (191), met *fierheiden* zal ze alles willen overwinnen en zich niets laten ontbreken (193); alle lagere vertroosting van zich stooten; enz.. En wie kan zonder aandoening en innige vreugde een plaats lezen als 316 vlg., met aan 't slot die heerlijke samenvatting over de eindbestemming van den mensch?

Zeer juist onderscheidt ook Had. tusschen *onze eerste werdicheit* en *vriheit* waarin wij geschapen waren en waartoe wij nu door het verlossingswerk worden geroepen en uitverkoren.

Nog zou, om eenigszins den adel dezer gedachten te laten beseffen, moeten gewezen worden op dit herhaalde: *sconen dienst ende ellendich leven;* waardoor de liefdedienst wordt opgevat als een streven naar het Schoon-zijn, en al de strengheid waarmede die liefdedienst wordt voorgesteld, opgenomen in een sfeer van goddelijke levenspracht; of op den aandrang die gelegd wordt op standvastigheid; en op de noodzakelijkheid van volle levenswaarheid, als b.v. in de voortreffelijke psychologische plaats 249 vlg..

4. - De zedelijke voorschriften bevelen voornamelijk aan: standvastigheid, verzaking aan eigen wil, barmhartigheid in den dienst der noodlijdenden, der zondaars en der menschen met wie men wandelt; in 't bijzonder ware ootmoedigheid: kon die eenvoudiger, ernstiger en voller worden voorgesteld als dan in 25 vlg., 178 vlg.?

5. - De leer over de teekenen der predestinacie (344 vlg.) is wel eenigszins vaag; maar toch klaar genoeg waar geen zekere teekenen van voorbestemming zijn: de hartsdrang om God waardig in alles ten volle te dienen met *levenden toeverlate*.

Beoordeeling.

Feitelijk is geheel de brief als een beknopte samenvatting van Hadewijch's algemeene leer; hare overige schriften zijn slechts de uitwerking of uitbeelding van een of ander der hier aangeraakte leerstukken. Daarbij is hier alles voldoende klaar en duidelijk. Jammer maar, dat de gedachtenontwikkeling niet meer geordend is. De briefvorm bracht mede dat de schrijfster zonder bepaald plan, los, ongedwongen, zooals het hart het haar ingaf, hare gedachten ontwikkelt. Met al dat is deze brief een der heerlijkste stukken proza uit onze letterkunde. En dit niet alleen om den adel en de zuiverheid der beschouwingen, om den ongerepten ernst der diepe levensopvatting, die er aan ten grondslag

ligt, om de hartstochtelijke liefde voor Christus die siddert in ieder woord, om den drang naar levensschoonheid en levenswaarheid in algeheele offergave van zichzelven, om niet minder dan God, God alleen, God geheel, te veroveren; maar ook om de wonderbare meesterschap over de taal, die Had. de woorden en beelden en rhythmen en klanken doet vinden, die alleen passen bij zulk een inhoud en die zelden in de middeleeuwen overtroffen werden. Sommige plaatsen, als vooral het einde, zijn op zich zelf als een machtig poëem, waarbij de alliteratie, de rijmen, de refreinen: *dats al met Symone dat cruce ghedraghen, maer hine sterffer niet ane* den rhythmischen golfslag verraden, waarop het hart der groote, hartstochtelijk minnende dichteres werd gevoerd. En wat dan gezegd van dit alles overtreffende slot: waarbij aan 't einde van onzen kruisweg oprijzen de vergezichten van het eeuwige *hoghetide*, als de Liefde *overbrake* wordt en ons geheel in Haar zal doen overgaan. Doch over geheel den brief liggen de heerlijke plaatsen verspreid.

Invloed.

Geen wonder dan ook dat deze brief, te zamen met den tienden, bijzonder bijval schijnt te hebben genoten. MANDE neemt hem over met enkele weglatingen, waarvoor men de reden niet inziet, dan omdat hij 't zelfde al elders had gezegd; met hier en daar wat gemakkelijke uitbreidingen. Maar hij heeft er de schoonheid zoo van verwaterd, dat men waarlijk, door eenvoudig Hadewijch naast MANDE te lezen, handtastelijk als 't ware voelen kan hoe buitengewoon een kunstenares onze Had. is geweest. 't Zelfde kan men waarnemen door een vergelijking van de fragmenten E en G. De brief komt nochtans niet voor in de Haagsche bloemlezing; waarin echter geen enkel uittreksel voorkomt uit de eerste tien brieven. In de Limburgsche Sermoenen (uitg. Kern, blz. 568-570) is invloed van dezen brief ook merkbaar. Ook de schrijver der Imitatio Christi schijnt hem gekend te hebben, althans sommige spreuken zijn geheel in den geest van dezen brief. Uitdrukkingen aan dezen brief ontleend schijnen ook bij RUUSBROEC voor te komen, al is het bewijs van directen invloed moeilijk te leveren.

Moeilijke plaatsen.

19. Is iemand, wie ook, u trouw, of bewijst men u een dienst, wees er dankbaar om, maar dit belette u niet God des te hartelijker te dienen, omdat iemand trouw pleegt. Voorts zal men dank en ondank aan God overlaten. Zoo *wie soet es* heeft als antec. *men*. 27 geeft

feitelijk de reden aan, waarom wij zelf slechts om onzen dienst van God zouden bekommerd zijn. God bezit zich zelf in al zijn volheid; ons ontbreekt nog zooveel! 30 *dat wi sijn* in onze ideëele wezenheid; *dat wi hebben* in onze ideëele wezenheid. 31. *dien dat onse es* men zou verwachten, ofwel: *die noch soe verre sijn van dat onse es* ofwel: *dien noch soe verre es dat onse es:* zijn hier twee constructies in elkander gevloeid? Of *dat* samenvatting van een onderdrukt antecedens *alle die dinghe?*

43. Wees niet bezorgd, vrees niet, dat iets van al wat u behoort, u noodzakelijk is, tot uw doel, de Liefde, ooit zóó zwaar zal zijn, dat gij het niet kunt overwinnen, of zoo verheven, zoo onmogelijk, dat gij het niet kunt bereiken. 49 is *dien* telkens onzijdig. Mnl. Wdb. i.v. *ontstarcken* punctueert met komma na *behoert*, zonder komma na *meynet*, wat geen zin heeft. *Ghene dinc* wordt opnieuw opgenomen door *yet*.

61, vlg.. Eenigszins duister. Zij zal zich erbarmen over de zondaars *met groten beden te Gode*. Maar wat is dan: *te lesen*, en *ernsteleke van Gode te willene?* Waarschijnlijk; door allerlei uitwendig mondgebed zijn tijd te verliezen, in plaats van de Minne te dienen; willen, ook tegen Gods wil in, dat Hij de zondaars verlosse. *lesen* staat tegenover *beden* bezield door Minne (1, 72) die een voortdurende beoefening zijn van Minne. Ook veroordeelt Had. dat men hierin zijn wil zou zetten tegenover Gods beschikking; vgl. vis. V, waarin Had. zich zelf verwijt, aldus tegen Gods wil gehandeld te hebben; vgl. ook wat volgt. Zooals vaak elders het geval is, zal veel uit de psychologie der geadresseerde moeten verklaard worden. Misschien liet deze zich te veel afleiden van het eenig noodzakelijke door allerlei devoties en o.a. door menigvuldige mondgebeden voor de zondaars. Zulke zielen loopen gevaar in het uitwendige verstrikt te geraken en het noodzakelijke voor het bijkomstige te vergeten. Had. gaat steeds naar den geest.

344 *dat teken vander predestinacien:* waarschijnlijk wil dit antwoorden op een vraag, die vaak gesteld wordt: hoe kan ik weten dat ik uitverkoren ben? Had. geeft als teeken: de oprechte hartsdrang die ons naar het hoogere voert met levend vertrouwen in onuitsprekelijk verlangen, ter eere der goddelijke waardigheid die dit betaamt.

*†

†[margenoten bij de regels:]

[1] Nv willic v waern*e*n eens dincs daer vele[*1-10] 20 o*mnia* ad
[2] scad*e*n ane leghet. Dat seggic v dat dit nu *.VI. cap[m]
[3] es ene die siecste siecheit die onder al tfolc es
[4] van alde*n* siecheiden die daer onder sijn, dier
[5] nochtan vele sijn ouer al/. Want elc minsche
[6] * wilt nu trouwe weder eyschen en*de* sine*n* vrient
[7] proeue*n*, *E*n*de* emmermeer ouer trouwe claghen. *VIIJ-a.
[8] Dit sijn nu die ambachte daer si i*n* leuen, Die
[9] hoghe Mi*n*ne draghen souden in onsen groten
[10] god.

[11] Wat heuet dies yema*n* te doene die wel wilt[11-18]
[12] *E*n*de* die sijn leue*n* hoghe<n> wilt *in den* groten
[13] hoghen god, wie he*m* trouwe ocht ontrouwe doet,
[14] Dies te danckene ochte ontdanckene, doet hi hem
[15] arch ocht goet/. Ghebrect hem dat hi hem ghene
[16] trouwe noch recht en doet, hi heues selue meest
[17] * scade. En*de* dat eest tsw*aer*ste daer ane dat hi
[18] selue daruet diere suetheit d*er* trouwen. *6 b.

[19] Doet men v oec trouwe ocht doghet en*de* vele[19-35]
[20] dies ghi behoeft wie soet es, Daer ouer en seldi
[21] niet letten te danckene noch te diene*n*ne, Mer
[22] * men salre gode [o*m*me] te herteliker om diene*n*
[23] en*de* Mi*n*ne*n* dat yeman trouwe pleghet, En*de* *VIIJ-b.
[24] late*n* gode ghew*er*den mette*n* danckene en*de*
[25] metten ondanckene. Want hi es in hem seluen

* 1 warne*n* 2 segghic 3 A ene de B ziecheit A alt volc 4 alle*n* de*n z*iech.; diere 5 B zij*n;* me*n*sche 7 B prueue*n* 8 B dit zij*n*; de am. 11 yeme*n* 12 B en*de ontbr.* B zij*n* A hoeghen B hogen; C enden B h. gr. g. 13 A hoeghe*n*; ochte 14 A dankene A te o*n*t. B te ondanckene 15 A aerch 17 scade*n*; swaerste B zwaerste
18 B zuetecheit 19 ochte 21 dankene; die*n*ne; Maer 22 omme *ontbr.*; herteleker A o*m*me die*n*ne*n* B om diene*n* 23 yemen 24 dankene A o*n*tda*n*kene B ondankene 26 ghestaedt; nemene

1-10 *Een ieder klaagt nu over trouw*. 1 *Nu* misschien: ditmaal; feitelijk gaat de gedachte reeds naar wat nu, in dezen tijd, gebeurt.

11-18 *Waarom zich om dank of ondank der menschen bekommeren?* 14 *dies ... ontdanken* hangt af van *te doene hebben; dies* heeft als antec. *wie hem* (niet God, als Mnl. Wdb. i.v. *ontdanken*, maar *yeman*) .. *doet; doet hi hem arch ochte goet* hervat *wie hem... doet, ontdankene* treuren, klagen (omdat iemand geen dank betoont). 15 *Ghebrect hem* nl. *Yeman, dat hi hem* nl. aan iemand anders; 16 *hi* de *yeman* van *Ghebrect hem;* 17 edele gedachte!

19-35 *Laten we letten op ons zelven. - z. inl.*

*†

†[margenoten bij de regels:]
44 s*ine* dubio (*onderstreept*)

[26] gherecht Ende es ghestaet recht te neme*n*ne en*de*
[27] te gheue*n*ne/: Want hi es in de hoecheit sijns
[28] ghebru||kens En*de* wi sijn in die diepheit ons*
[29] ghebreekens. Nameleke ghi en*de* ic, die noch niet
[30] worde*n en* sijn dat wi sijn en*de* noch niet v*er*cre-
[31] ghen en hebbe*n* dat wi hebbe*n*, En*de* die*n* noch
[32] soe v*er*re sijn dat onse es/, wi behoeuen sonder
[33] sparen al o*m*me al te daruene en*de* enichlike *En*d*e*
[34] ghene*n*dichleke te leerne dat volmaecte leuen der
[35] Min*n*en die ons beide*n* beruert heuet te hare*n* werke.

*24 d.

[36] Ay, lieue kint, te voren boue*n* al biddic v dat[36-53]
[37] ghi v huet van onghestedicheide*n*/. Want ghene
[38] * dinc en mochte v noch en mach v alsoe saen van
[39] onsen here sceden alse onghestadicheit.

*6 c. VIIJ-c

[40] Soe eenwillich en sijt oec niet in v seluen bi
[41] *enegher* onbehaechnissen, *D*at ghi v *immermeer* yet
[42] laet twiuelen dat yet me*n* uwe si dan de grote
[43] god gheheel i*n* wesene van Minnen/, Soe dat ghi
[44] bi twiuele ocht bi eenwille enighe doghet laet te
[45] doene/; wa*n*t wildi v ter Mi*n*nen v*er*laten, soe suldi*
[46] sae*n* volwassen/; en*de* houdi v in twifele, soe w*er*di
[47] traghe en*de* onwillich, En*de* soe w*er*t v onbequame
[48] al dat ghi doen sout/. Ghene dinc en sorghet noch
[49] en gheloeft van dien dat v behoert te dien dat ghi
[50] mey*n*t, dat v yet ontstarcke*n* mach ghine v*er*wi*n*-

*No*ta*

* 27 gheuene; in die B zijns 28 B zij*n* 29 ghebreke*n*s 30 C en*de* sijn (*zoo ook* A, *maar verkortingsteeken bijna uitgevaagd*.) B zijn B wy zijn 31 C d.w.h. *tweem. doch eens doorgeh.* 32 B so B zijn B wy 33 al om; enechleke 34 ghene*n*dechleke 35 w*er*ke*n* 36 bidde ic C *bij r.* 36, 40 *staat i.r., maar niet dicht bij den tekst* ar*ticu*lus (?) 37 A hoedet B huedet; onghestadecheden; gheen 38 A en en m. (en *herh. op volg. bladz.*) 39 ongestadecheit 40 eenwillech B zijt 41 C engher B onbehaghenesse*n* C o*m*mermeer 42 A iet (*i.r.*) A dat iet B *tusschen* yet *en* uwe *ras. van 2 of 3 lett., i.r.* min B zij A g*r*oete 43 B geh. 44 ochte; eneghe B *tusschen* te *en* doene: we *doorgeh.*, doe *nog op ras.* 45 A so; seldi 46 so C *van* werdi *tot* wert *op ras.* 48 soude*t* 50 A iet A o*n*tstarke*n* B yet onstarke*n*

36-53 *Wees standvastig. Twijfel niet* 40 Wees niet zoo eigenzinnig bij eenige tegenkanting of onaangenaamheid om te twijfelen dat iets minder dan God de uwe zal zijn; *in wesene van Minnen* gezegd van de ziel, die in Liefde God gelijk moet worden. 48 *z. inl.*

*†

†[margenoten bij de regels:]
54 p*ro*fici*en*tib*us* sis p*ar*ata
59 ad ch*ristu*m 61 ad
p*ecca*t*o*res
73 o*rati*o p*ecca*t*oribus*

[51] net wel, ochte o*n*tli*n*ghen ghine v*er*halet wel:
[52] Alsoe vlitich ende alsoe doergaende seldi sijn
[53] altoes met nuw*er* cracht.

[54] * Oec sijt elke*n* me*n*sche noetdorftich van Mi*n*ne*n*[54-66]
[55] die gh*er*ne v*er*cou*er*de En*de* daer o*m*me ellende *VIIJ-d.
[56] ende menich v*er*noy doeghet: dien sijt alsoe
[57] gheonstich daer ghijt gheleiste*n* moghet in alre
[58] hulpen alsoe dat ghi v selue*n* ute stortet vore hem:
[59] uwe h*er*te i*n* ontfermegher onsten, *U*we redene ||*
[60] * i*n* troeste; uwe lede i*n* dienste *E*nde i*n* aerbeide; *25 a.
[61] en*de* ten su*n*dare*n* hebt ontferme*n* met g*r*ote*n* *6-d.
[62] beden te gode; Mer daer vore te lesene ocht
[63] ernsteleke van gode te wille*n*ne dat hise daer vte
[64] doe, Dies en ond*er*wi*n*t v niet, want ghi mocht*er*
[65] uwen tijt mede quiste*n*, Ende anders en voerderet
[66] niet vele.

[67] Den mi*n*nende*n* moechdi met mi*n*nen ghelden,[67-75]
[68] en*de* hulpen ghesterke*n* dat hare god ghemint
[69] w*er*de: Ende dat es voederlijc en*de* el niet. Ende
[70] alsoe de*n* nedere*n* die sondere*n* sijn ende vreemde
[71] * van gode *D*aer en voerdert ghene pine ane noch
[72] ghene bede te gode, da*n* Mi*n*ne die men gode *IX-a.
[73] gheuet. Ende soe die mi*n*ne staerker es, soe si
[74] meer sonderen v*er*ledicht vte haren sonde*n* en*de*
[75] de mi*n*ne*n*de sekerre maket/.

* 52 vlitech A doregaende B zijn 53 met uwer
54 C *i.r.* ar*ticulus* (*zie r.* 36) B zijt elcken; noetdorftech 55 vercoeu*er*de 56 A menech; dogh*et* B zijt 57 A gheonstech B geonstech B in hare*n* alle h. *maar orde door teeken hersteld*. 58 stort; hen 59 uwee: *tweede* e *geexp. eerste letter onduid. in* B *op ras.*; o*n*tfarmegh*er* o*n*ste 60 aerbeite 61 sondare*n* B zond. A o*n*tfaermen B ontfarmen A g*r*oeter 62 Maer; ochte 63 ere*n*steleke; wilne 64 A o*nder*went 65 m*et* B quetse*n* A q*ui*sten; vorder*et* 67 moghedi 69 A vorderlec B vorderleec 70 A sendare*n B* sondare*n* B zij*n;* vre*m*de 71 vordert
73 A de m. A staerk*er*e B sterk*er* A so B zi 74 A sendere*n* B zondare*n* v*er*ledecht A send*en* B zonden (o *verb.*) 75 A sekere B zek*er*

54-66 *Hoe men zich zal gedragen tegenover zwakken en zondaars*. 54 *noetdorftich van Minnen* voorziende in de behoeften der Liefde. 59 *onste, troeste, dienste* naar het beeld der Drieëenheid. 62 *z. inl.*

67-75 *Liefde zelf is nog de beste hulp*. 70 *den nederen* parallel met *den minnenden* 71 deze woorden verklaren r. 62 en vlg.

*†

†[margenoten bij de regels:]
76 vita s*ecundum* vo*luntate*m
86 h*uman*i *ta*ti p*ertinet*
92 act*us* chr*ist*i

[76] Gherecht leue*n* na der Mi*n*nen wille/, dat es also[76-85]
[77] enich te sine inde*n* wille va*n* gherecht*er* Minnen/
[78] *H*are ghenoech te sine / dat me*n*re el niet vore en*
[79] kiese noch en wensche / al hadme*n* den wensch
[80] dan datme*n* hare ghetame*n* boue*n* al beghere*n*
[81] soude / wie soe daer bi v*er*doemt worde *O*chte ghe-
[82] benedijt; En*de* el niewerin*t* o*m*me en soudeme*n*
[83] der raste*n* En*de* der liefheit willen deru*e*n, dan
[84] o*m*me dat een wete*n* moet dat hi der Mi*n*nen niet
[85] * ghenoech ghewassen en es.

*No*ta*

*7-a.

[86] En*de* dat salme*n* altoes weten dat te*n* leuene[86-101]
[87] * der menscheit behoert scone[*n*] dienst ende ellen-
[88] dich wesen, alsoe ih*esus* chr*istu*s dede doen hi
[89] minsche leuede. Men en vindet niet ghescreuen
[90] dat chr*istu*s ye i*n* al sine*n* leuene yet v*er*ui*n*c ane*
[91] sinen vader Noch ane sine moghende nature i*n*
[92] ghebruken van rasten, Noch hine coste hem selue*n*
[93] nye, dan vande*n* beghi*n*ne van sinen leuene tot
[94] den inde altoes met nuwe*n* || arbeyde. Dit seide hi*
[95] selue te selke*n* mi*n*sche die noch leu*et* en*de* die*n*
[96] hi beual alsoe na hem te leuene, ende dien hi
[97] selue sede dat dat ware gherechtich*ei*t van Mi*n*-

*IX-b.

*No*ta*

*25 b.

* 76 C *de streepjes r.* 76, 78, 79, 81 *staan in 't hs. zelf*; wille 77 A enech A *van* i*n* de*n... tot* te sine *ben. i.r. bijgev. d.l.h.* A gerect*er* 78 genoech 79 haddeme*n* B de w. 80 B ghetemen 81 A so 82 A niewerinc 83 daruen 84 om; .J. 87 B behort A scone; ellendech 88 also; doe 89 me*n*sche A ve*ndet* B *vóór* niet *staat* met *doorgeh. en geexp.*
90 B alle A iet B aen 92 gheb*ru*kene C coste *uit* conste: n *uitgekrast* 93 B nye *i.r.*; tote 94 A aerbeite B arbeite 95 me*n*sche 96 A also 97 seide A gerechtech*ei*t B gerechtech*ei*t 98 B zij*n*

76-85 *Ware Liefde schikt zich in alles naar Gods wil* 78 *hare* = om haar 79 *al hadmen den wensch* = al had men natuurlijker wijze een anderen wensch MANDE, die van 76 zijn paraphrase voortzet, heeft *al hadmens macht* al was men meester over zijn wensch. 81 herinnert aan de zondaars en de minnenden. 83 *liefheit* Mnl. Wdb. vertaalt: liefde, genegenheid, wat hier niet past; veeleer synoniem van *raste* en afgeleid van *lieve:* wat aangenaam is.

86-101 *Ten leven der menschheid behoort schoone dienst en ellendig wezen* naar het voorbeeld van Christus. Hier begint het voornaamste deel van dezen brief, over het beleven van den Godmensch. MANDE begint ook een nieuw hoofdstuk. 86 *weten* verbindt het met het voorgaande. 90 Christus zocht geen hulp bij zijn Vader noch aan zijn eigen godheid om zijn arbeid te lenigen. 94 nl. aan Had. zelf, Vis. 1, 330-341, wat de Brieven met de Vis. verbindt.

*†

[98] nen: daer Mi*n*ne es, daer sijn altoes grote w*er*ke
[99] en*de* sware pine/. Nochtan es haer alle pine suete/.
[100] Qui amat non laborat/. Dat es: die mint hine
[101] arbeidet niet.

[102] Doen chr*istu*s me*n*sche leuede, aen alle sine[102-116]
[103] werke was tijt; Ende alse de vre qua*m*, so wrachte
[104] * hi/: J*n* woerde*n* Jn werke*n* Jn p*re*dicke*n*ne Jn
[105] leerne J*n* berespene Jn troestene Jn miracule*n* Jn
[106] penitentien Jn aerbeide Jn scande*n* In v*er*smaet-
[107] * heiden Jn anxte in noede*n* Ter passien ende ter
[108] doot/: Jn allen v*er*beide hi v*er*duldechlike sijns
[109] tijts. En*de* alse de vre quam dat hem behoerde
[110] te w*er*kene soe volbrachte hi sijn werc ghene*n*-
[111] dechleke en*de* moghe*n*deleke, En*de* quijte mett*er*
[112] hogher trouwe*n* dienste de scout me*n*scheliker
[113] naturen ieghen de vaderlike gotlike waerheit/.
[114] Daer ondermoete*n* he*n* die ontfermherticheit ende
[115] die waerheit, En*de* die gherechticheit ende die
[116] vrede ondercuste*n* hen.

[117] Metter menscheit gods suldi hier leuen i*n* aer-[117-127]
[118] beide en*de* in ellenden, En*de* mette*n* moghende*n*
[119] eweleken god suldi Mi*n*ne*n* en*de* Jubilere*n* van
[120] binne*n* met ene*n* suete*n* toeu*er*late. En*de* haere
[121] beider waerheit es een enich ghebruken. End*e*

†[margenoten bij de regels:]
98 *qui* amat 102 *in* ch*rist*o
o*mn*ia t*emp*u*s* habuer*un*t
117 cu*m* hu*man*i*ta*te chr*isti*
h*ic* viue 112 subi*ec*ta
vo*lunta*ti u*tr*iusq*ue*

*IX-c.

*7 b.

* 99 B zware; hare A alle *i.r. bijgev.* B zuete 100 B Q. a.n.l. *tusschen roode lijnen* 101 A arbeit*et* B arbeit 102 Doe; ane 103 B die vre B so *ontbr.* 104 woerde*n* A predekene B p*re*deke*n* 106 B penite*n*cie*n* A aerheite B arbeite C a *van* ve*r*smaeth. *erb. bijgev.* 107 A ancste 108 doet A v*er*duldecleke B v*er*duldechleke zij*n*s 109 tijds B de *en* vre *op ras.* B behorde 110 A so volw*ra*chte (*in* B *is* lw *verbeterd, maar onduid.*) A ghene*n*decleke B ghen...leke 111 C en*de* moghe*n*deleke *i.r.* B mogendeleke A qwijtte B quite: *daarna ras. van* 2 *lett.* 112 me*n*schelek*er* 113 vad*er*leke godleke 114 B de; o*n*tfarmh*ert*echeit 115 gerechtecheit 117 seldi A aerbeite B arbeite 119 seldi 120 B zuete*n* A haerre B harer 121 B warh. A enech 122 also; de m. 123 alsoe B harer

102-116 *Christus deed alles op den daartoe bepaalden tijd*. 107 *ter..doet* bepaling bij *noeden:* gaande tot het lijden en den dood. 114 Ps. 84, 11: Misericordia et Veritas obviaverunt sibi, Justitia et Pax osculatae sunt.

117-127 *Hoe men met Christus'* (Gods) *menschheid en godheid hier zal leven*. 121 *beider* der menschheid en der godheid in Christus; zoo ook 121 en *si* 127 *waerheit* datgene waarin beide samenkomen: in een *enich ghebruken* onafgescheiden vereenigd, gelijk in Christus, in één bezit. 121 Jesus' menschheid boefende hier den Wil der Godheid; zoo moet de ziel nu beider wil te gelijk, *in een*, beoefenen 125 *moghentheit:* Jesus' menschheid en godheid zijn voor haar een *enighe*, enkelvoudige *moghentheit*, die over haar heerscht. 126 *vore hen* voor Jesus' menschheid en godheid.

*†

[122] * alsoe alse die me*n*scheit hier plach dies wille*n*
[123] der maiesteit, Also seldi hier met Mi*n*nen haerre
[124] beider wille*n* in een pleghen. Oetmoedelike dient
[125] onder hare enighe moghentheit, En*de* staet altoes
[126] vore hen alse de ghene die te al haren wille steet.
[127] Ende laetse || met v werke*n* watsi willen.*

[128] Dus en onderwindet v el niet/. Mer dient der[128-145]
[129] menscheit met ghereede*n* hande*n* van trouwe*n*
[130] en*de* met starcke*n* wille va*n* allen doechden. Die
[131] godheit die en suldi niet allene mi*n*nen met
[132] deuocien, Mer met ontelleker begh*er*ten, altoes
[133] * staende met nuwe*n* vlite vore dat eyselike anschijn
[134] va*n* wond*er*e, Daer de Mi*n*ne haer seluen al i*n*
[135] openbaert en*de* alle w*er*ken d*ae*r in v*er*swelghet;
[136] En*de* vte dien heileghen anschine leset al v vo*n*-
[137] nisse en*de* al v pleghe*n* va*n* uwe*n* leuene; en*de*
[138] * laet bliue*n* alle die swaerheit dier ghi pleghet,
[139] *E*n*de* al die nederheide die i*n* v sijn die begheuet;
[140] en*de* hebbet lieuer van hem altoes ellendechleke
[141] te doelne, dan met alre rasten beneden he*m* te

†[margenoten bij de regels:] 126 sta cor*am* 128 n*on* i*n*t*r*omi*t*te 133 sta cor*am* (*v.a.h.*) 135 lege judic*i*a 139 r*e*linq*ue* 140 elige *semper* errar*e* (*onderstr.*)

*IX-d.

*25 c.

*7 c.

*X-a.

* 124 wille A .J. B plege*n*; Oetmoedeleke 125 A eneghe B enege 126 die gh. 128 o*nder*wend*et* A Maer 129 ghereden 130 starken A doegheden B dogheden 131 die *ontbr.*; seldi 132 A Maer 133 eyseleke 134 A hare 135 A oppe*n*baert B ope*n*bart B w*er*k*e* B v*er*swelg*et* 136 B den h. A alle uwe B al uwe; vo*n*nessen 138 A al die B zw. B dier (*verb. uit der*) 139 B alle die; ned*er*heide*n* B zij*n* 140 B hebt B altoes v.h.; ellendeclike 142 A gerakene (ge *erb.*); al uwe

128-145 *In 't bijzonder hoe de ziel vereenigd met de Godheid zal leven*. 129 *handen van trouwen* hier, als vaak bij Had., heeft *van* met gen. de waarde van een bvl. nw.: trouw (dienend)e handen. 134 *van wondere* kan weer bvg. nw. zijn, eerder toch oorzakelijk, na *eyselijc*. 135 in de Minne zelf is geen werken meer. 136 *vonnisse* levensbeschikkingen, judicia: een vaak voorkomende gedachte bij Had.: hoe gij uw leven zult inrichten volgens wat de Liefde voor u beschikt heeft. 137 herinnert aan voorgaanden brief, waarin de godgewijde ook moest opgebeurd worden. 142 *Hier ane* aan wat volgt.

*†

†[margenoten bij de regels:]
144 fuga hor*um*
148 r*ec*ta vo*lun*tas est
onderstr. 152 vo*lun*tas 154 sta ad placitu*m* semp*er* *onderstreept* 161 no*ta*

[142] gherakene. Hier ane es al v volcomenheit belanc:
[143] Vreemde ghenuechte te scuwene die yet men es
[144] dan god seluer; En*de* vreemde pine te scuwene
[145] die niet puerleec en es o*m*me heme/.

[146] Ay, te allen dinghe*n* hebbet g*r*ote ontfermher-[146-157]
[147] ticheit: Dies es mi g*r*ote noet. Ende keert v met
[148] gherechte*n* wille ter ouerst*er* waerheit. Gherecht
[149] wille dat es datme*n* el en ghene sake noch ghe-
[150] noechte en wille inden hemel *N*och inder eerde*n*
[151] noch i*n* ziele *N*och i*n* lichame dan die sake allene
[152] daer ons god i*n* ghemint heuet en*de* ghemei*n*t.

[153] * En*de* dat si v bouen al sond*er* vraghen van
[154] * yema*n*ne, wat soet si; Mer altoes te stane na sijn* *X-b.
[155] behaghe*n* sonder spare*n* *E*n*de* sonder ontsien van *7 d.
[156] yema*n*ne diet merke*n* soude *O*chte i*n* spotte *O*cht *No*t*a* bene
[157] i*n* begripe, ocht in torne ocht i*n* ernste.

[158] Noch om || goet schine*n*, Noch om quaet schine*n** [158-171]
[159] en laet die waerheit van goede*n* werke*n* niet. *25 d.
[160] Want dien lachter machmen gh*er*ne dogh*en* die
[161] van goede*n* w*er*ken comt daer men den wille
[162] gods in weet; En*de* dien prijs machmen gherne
[163] doghen die va*n* doechden wast Ende daer onse

* 143 vremde
144 selue; vre*m*de 145 A purleke B purlec B o*m* 146 A o*n*tfaer*m*h*er*techeit B ontfarmhertecheit 147 es nu 148 B t. warheit o. *maar orde door teeken hersteld, ras. vóór* o. 149 B dat *bijgev.* B zake B ghenuechte 150 erde*n* 151 B zake 152 B en*de* in ghem. 153 B zij B vragen 154 iemene A Maer B zijn C *van* 154 *tot* 159: *punten i.*r. 156 A yemene B iemene; ochte in b. 157 ochte; ochte A ere*n*ste 158 scine*n*; scinen 159 A de w. B warheit 160 doeghe*n* 163 B ghn (*verk. ontbr.*) doge*n* A doeghe*n*; dogheden 164 A gheeert B geheert

146-157 *Sta naar Gods wil en welbehagen*. Wat volgt sluit aan bij r. 76 vlg.: het thema daar door de beschouwing over het beleven van Christus onderbroken wordt hier voortgezet; zoo ook bij MANDE, die er r. 76 met deze verbindt, en voorts nog al vrij, tot 164. 146 *hebbet grote ontfermicheit* schijnt een buiten alle verband hier aangebrachte gedachte, of moet het r. 54 vlg. opnemen? Wat volgt schijnt ook een herhaling van 76. 153 *sonder vraghen* buiten alle vraag, wat ook: zonder dat men iemand wat ook behoeft te vragen. 157 *in ernste* noch in opgewondenheid, noch in allen ernst.

158-171 *Uit zuivere liefde*. 164 Men merke hoe de leer over de zuivere meening zich aansluit bij de beleving van den Godmensch (door MANDE weggelaten, waarsch. omdat hij de leer ook had weggelaten).

*†

[164] w*er*deghe God bi gheert w*er*t. Want dat v*er*noy
[165] ons suets gods, dat hi leet doe hi mensche leuede,
[166] dat es wel w*er*t datmen dore he*m* al v*er*noy en*de*
[167] alreha*n*de lachter gherne v*er*draghe, Ja en*de* alre-
[168] ha*n*de v*er*noy begh*ere*. En*de* sine eweleke nature
[169] siere sueter Mi*n*nen es wel werdich dat elc me*n*-
[170] sche die doechde w*er*ke met volcomenen wille daer
[171] * god sijn lief gheeert i*n* es.

[172] Hier o*m*me en spaert scande noch ere. Want[172-177]
[173] het es der ghieregher Mi*n*ne*n* al ghenoechleec dat-
[174] men ghedoghe*n* ocht ghew*er*ken mach/. Want si
[175] es dat bernende vier / dat al v*er*slindet *E*n*de* dat
[176] * nu*m*mermeer vre cesseren en sal binne*n* al dien
[177] eweleke*n* toecome*n*den tiden.

[178] En*de* want ghi noch ionc sijt en*de* ongheproeft[178-190]
[179] van allen dinghen, soe moeti sere pinen na wassen
[180] alse van niete, alse een die niet en heuet En*de*
[181] dien niet w*er*den en mach, hine pijnt vte*n* gronde.
[182] Ende altoes suldi diepe valle*n* inde*n* afgront der
[183] omoedicheit van allen dien dat ghi gheleisten
[184] moghet. Dat wilt God va*n* v, dat ghi alle vren
[185] wandelt i*n* oetmoedecheden van uwen sede*n* met
[186] allen menschen daer ghi mede wandelt. En*de*

†[margenoten bij de regels:]
166 pati p*rop*t*er*
182 cade i*n* hu*milita*te*m* 187
eleua te *onderstr.* 188
vo*lun*tas dei *onderstr.*

*X-c.

*8 a.

* 165 C *vóór* 164 *tot* 168: *punten i.r.* 166 C wel *erb.* 167 B gerne v*er*drage 169 B zueter; w*er*dech 170 doghede 171 B zijn B geheert 172 C *vóór* 172 *tot* 173: *punten i.r.* B spart 173 C ghieregher *op ras*. A ghiregh*er* A ghenoechlec B ghenoecheleec 174 B gedoghen A ochte 175 berrende A v*er*slendet 176 ne*m*mermeer 177 tide 178 B ongheprueft 179 B so 180 B nieute; J.
182 seldi 183 oetmoedecheit A al d. 184 B *na* alle *ras. van I lett.* 185 oetmoedecheiden B zeden 187 dinghe 189 B v vr. B geheelheit

172-177 *Zie dus noch op schande noch op eer*. 173 *al ghoenechleec* misschien als een woord te lezen; of *al* = even; of antec. van *datmen ghedoghen* (met schande) *ocht ghewerken* (met eer).

178-190 *In alle ootmoedigheid*. De jonge godgewijde moet nog ernstig streven om op te groeien, waarbij ze steeds ootmoedig blijve en zich boven al wat laag is verheffe. 178 *ongheproeft* onervaren? eigenlijk toch meer: die nog niets hebt te lijden gehad. 180 *van niet*.. verklaard door wat volgt. 181 *uten gronde* uit de diepte van zijn niet 182 vgl. 2, 168. 185 *van* als in nederig van zeden vgl. 1, 53; 2, 77; 6, 139 187 vgl. 2, 164; 189 *inde gheheelheit uwer naturen* in de volheid uwer natuur: de natuur staat tegenover de krachten, die afzonderlijk werken; met haar wordt de geheelheid gedacht; daarin is vrede: alle gedeeldheid wordt er vereenigd; Godheid en Menschheid komen er samen.

*†

†[margenoten bij de regels:] 192 pena*m* n*on* ti*m*eres 196 p*ropri*a bo*na* 198 caritati n*on* defec*i*t

[187] v*er*heft v boue*n* alle nedere dinghen die yet me*n*
[188] * sijn dan god selue/, Wildi w*er*den dat v god
[189] wilt: dat es uwe vrede inde gheheelheit uwer
[190] naturen.

*X-d.

[191] Woudi volghe*n* uwe*n* || wesene daer v God i*n*[*191-203]
[192] ghemaect heuet, soe en soudi van edelheiden
[193] ghene pine ontsien; En*de* soe en soudi van coenre
[194] fierheit v niet laten ontbliuen, Ghine soudet ane
[195] verde*n* dat alre beste moghendleke, Ja die grote
[196] gheheelheit gods, alse uwe eyghen goet/. En*de* soe
[197] * moesti oec mildeleke na uwe rijcheit gheu*en* ende
[198] alle arme rike maken: Want gherechter caritate*n*
[199] en ghebrac nie, sine qua*m* e*m*mer ou*er* die met
[200] fierheiden van gheheelen wille begonste*n*, En*de*
[201] sine gaf dat si gheuen woude, En*de* sine v*er*wan
[202] dat si v*er*winne*n* woude, En*de* sine onthielt dat si
[203] onthoude*n* woude.

*20 a.

*8 b.

[204] Ay, nu biddic v, lieue kint, dat ghi altoes werct[204-214]
[205] * sonder m*ur*mererе*n* E*n*de nucht*er*ne met uwen wille

*XJ-a.

* 191 A Wouddi B volge*n* 192 so en A souddi 193 so en A souddi 195 moghendelike 196 B geh. A so m. 197 B oec *i.r.*; meldeleke 198 A aerme 199 nye
200 A ghehelen B geheele*n*; begonste 201 B geue*n* 202 A v*er*we*n*ne*n* 204 C *i.r.* ar*tic*ulus (?) 205 A m*ur*mere*n* C m*ur*mereren: re *erboven bijgevoegd* B murmereren *klaarblijkelijk verb. uit* murmere*n*

191-203 *Durf het hoogste, God zelf, aan.* 191 *uwen wesene = dat u God wilt* 194 *niet* = niets; *ghine* = maar gij. 191-203 omtrent woordelijk bij MANDE 195 *Moghendleke* op eene van macht getuigende wijze; dapper en energisch. 197 *rijcheit* in verband met *caritaten* schijnt er hier wel spraak te zijn van rijkdom en wordt de godgewijde aangezet om rijke aalmoezen uit te deelen. 198 *en ghebrac nie sine* ontbrak het nooit of, kwam er steeds toe. *sine quam emmer over* ik versta: *of zij maakte zich meester van*, ofwel: of zij viel te beurt aan; m.a.w. wie zich tot de liefde zet, komt er altijd toe de naastenliefde te beoefenen; met het gevolg dat *sine gaf datsi gheven woude* enz. Staat dit slot in verband met r. 146 en vormen 146-203 een geheel?

204-214 Toch wordt voortgezet: *hoe de ziel Gods wil zal doen*, voornamelijk ten opzichte van hare wenschen voor zich zelf of voor vrienden, 205 *nuchterne; met uwen wille*, als: met een nuchteren wil, zonder de zoetheid b.v. van vertroosting of van 't gevoel te zoeken. 208 *van* = ten opzichte van wat gij behoeft of wat uw vrienden behoeven: *noch van uwer behoeften noch van* (*de behoeften*) *uwer vrienden:* aldus waarsch. op te vatten. 209 *noch ghenoechte* hangt weer af van *eyscht*. 211 MANDE heeft: *mer datti selve come ende ga na sinen heilighen wille alsoe hem alre eerlicste ende alre behaechlictse es;* hij vat dus *come ende ga* op alsof daarvoor *hi* zou moeten verstaan worden. 212 *doe = hi doe* waarvan afhangt *al sinen wille, te leerne* hangt af van *begheert:* dat zij het zouden leeren, t*e comen ende gaen na sinen heilighen wille*.

*†

[206] metter gheselscap alre volcome*n*re doechde in alre
[207] doechde cleyne en*de* groet. En*de* en wilt van gode
[208] noch en eyscht gheen dinc Noch va*n* uwer behoef-
[209] ten Noch van uwer vrienden Noch ghenoechte va*n*
[210] heme i*n* ghenre manier*en* va*n* rast*en* Noch van
[211] troeste, Dan alse hi selue wilt: come en*de* ga na*
[212] sine*n* heileghe*n* wille, En*de* doe met v en*de* met
[213] dien daer ghijt af begheert i*n* siere mi*n*ne*n* te
[214] leerne al sinen wille na tghetamen siere w*er*dicheit.

[215] Sine*n* wille moeti te uwer beider behoef beghe-[215-226]
[216] re*n*; seldi voer he*n* bidde*n*, Ghine selt niet bid-
[217] * den o*m*me yet dat si kiesen na ha*r*e gheraetsele/.
[218] Want het dolen nu de menechste in schine van
[219] heilegher begherten, en*de* neme*n* wel haren para-
[220] * clijc van ene*n* wel nederen troeste, mochte hi he*n*
[221] w*er*den: dats te ontfermene. ||*

[222] Daer o*m*me seldi den wille gods i*n* alle*n* rechte
[223] kiesen *E*n*de* mi*n*nen va*n* v seluen en*de* van uwen
[224] vrienden Ende va*n* gode daer ghi alre ghernst yet
[225] af naemt dat v ghenoechde *D*aer ghi uwe*n* tijt met
[226] leuet i*n* troeste van raste*n*.

†[margenoten bij de regels:] 207 n*ihi*l pete *onderstr.* 211 vadat *et* veni*at* 215 o*rati*o 219 p*ar*aclytum acciper*unt* (*? laatste letters onduid.*) 223 elige dei volu*ntate*m

*No*ta*

*8 c.

*XJ-b.

*26 b.

* 206 A doghede B dogheden A Ja alre doghede B dogede 207 B cleine 208 eysch*et* 209 vrie*n*de B Noch de (*op ras.*) genuechte 210 A ghere m. B gheere: *eerste* e *erb.* 213 beghert 214 na ghet. 215 A moetti 216 vore B sult 217 B om 219 paraclijt 221 A o*n*tfaermene B ontfarmene 224 gherenst B iet 225 nam*et*; ghenoeghede 227 B ende *ontbr.* 228 B mogenth.

215-226 *Voortzetting*. 215 *te.. behoef* nl. *van u ende van dien daer ghijt af begheert* 217 *gheraetsele* niet raadsel, maar: wat zij mogen beramen, volgens wat zij zelf beraamd en uitgedacht hebben. 219 *ende* = die echter; 223 *van* = ten opzichte van; *van Gode* = met betrekking tot God, van Wien gij zoo graag iets zoudt willen verkrijgen dat u vergenoegde; bedoeld is: laat ook daarin God doen.

*†

[227] Daer in mint nu elc hem selue*n*: in troeste en*de*[*227-248]
[228] i*n* raste*n* en*de* in rijcheide*n* en*de* in moghentheiden
[229] met gode te leuene ende i*n* siere ghebrukeleker
[230] glorileecheit te sine. Wi willen alle wel god met
[231] gode wesen; Mer, wet god, luttel es onser die
[232] me*n*sche met siere mi*n*scheit wille leue*n* E*n*de sijn
[233] cruce met hem wille*n* dragh*en* E*n*de met hem ane
[234] den cruce wille*n* staen En*de* die scout d*er* me*n*-
[235] scheit volghelde*n*. Dit moghen wi wel aen ons
[236] * selue*n* te recht kinne*n*, dat wi soe onu*er*drach-
[237] leec en*de* soe ondoechleec sijn in allen sinne*n*.
[238] * En*de* een cleyne v*er*noy dat ons staphans te beene
[239] gheet, Ochte v*er*smaetheit ochte loghene die men
[240] ons ou*er*seghet Ochte waermen ons onser eren
[241] rouet ocht onser rasten Ochte ons wille*n*: dat
[242] gherijnt ons alle*n* soe saen wel na, En*de* weten
[243] soe wel *wat* wi willen en*de* wat wi niet en wille*n*,
[244] En*de* hebbe*n* te so uele en*de* te soe menighe*n* din-
[245] ghe*n* wille en*de* onwille, Nu eens Nu anders, Nu
[246] lief Nu leet, Nu hier Nu daer, Nu af nu ane,
[247] En*de* sijn te elke*n* soe ghereet ons selues te ple-
[248] ghene daer ons yet rasten ane gheleghet.

[249] Hier o*m*me bliue*n* wi onv*er*licht i*n* onsen sinne[249-273]
[250] en*de* in al onse wesene onghestadich Ende in
[251] onser redene*n* ende in onsen v*er*stane onghe-

†[margenoten bij de regels:]
227 Jbi vi*detur* seips*u*m q*uis*
(?) dilig*er*e 230 no*ta* (*v.a.h.*)
231 pauci vol*un*t ho*mo*
viu*er*e crucifix*us*
*No*ta*

*XJ-c.

*8 d.

* 230 glorilecheit B W.w. wel alle (*i.r.*) al (*doorgeh. en geexp.*) god. 231 Maer; lettel 232 me*n*scheit B zijn 233 B met hen 235 B willen volgh. C volghelden (*tweede* 1 *erb.*) moghe wi; ane 236 rechte A o*n*uerdrachlec B onuerdracheleec.
237 A ondoechlec B ondoechdelec B zij*n* B zi*n*nen 238 .j. B cleyn A bene 240 A o*n*s *i.r.* 241 ochte B d. gher. *tweem. doch eens doorgeh.* 242 B wel n.s.s. 243 so wel wat C dat 244 C *van* 244 *tot* 249: *gekronkelde streep i.r.;* te soe; so meneghe*n* B dinge*n* 247 B zij*n* 249 bliue wi A onse senne B onse*n* zenne*n* 250 A onghestadech B ongestadech 251 A onse verstaen onghewarech B onse*n* verstae*n* ongewarech

227-248 Hier begint, tot aan het einde, het verhevenste deel van dezen brief: *hoe de ziel met Christus' Menschheid zal leven tot aan het kruis*. MANDE vat ook hier zijn paraphrase weer op, soms bijna letterlijk, elders met gemakkelijke uitbreidingen in niet-Hadewijchsche voorstellingen. 227 *in troeste ende in rasten* concatenatie, legt het verband met het voorgaande 236 *dat* hierin dat 242 *weten* met onderdrukt ow. *wi*.

249-273 *Hoe weinig wij Christus beleven!* 252 zinspeling op de parabel van den verloren zoon, wat dan ook in dien zin door MANDE wordt uitgebreid. 255 *valsche* dwongen er ons de onwaarheden, de valsche begrippen, die ons gedrag leiden, niet toe; misschien met zinspeling op de *niders*, de bedriegers, der Minne-poëzie. 261 de zoo fijne analyse die volgt werd door MANDE weggelaten, tot r. 315 heeft hij wat anders, wel de grondgedachten van Had. maar op zijn manier. 261 vgl. Rg. 11, 7; 265-271 hoe pakkend de analyse besloten wordt!

*†

†[margenoten bij de regels:]
273 labore*m* no*str*u*m* i*deo* p*er*dim*us*

[252] * warich. Dus dolen wi arme en*de* onsalich *E*nde
[253] ellendich en*de* bistierich i*n* vreemden lande *E*nde
[254] in swar*e*n weghen, Dies wi alle || cleyne noet*
[255] hadd*e*n en dad*e*n*t* die valsche die ons ane vechte*n*
[256] in all*e*n si*n*ne*n*, Daer wi dae*r* bi tone*n* ope*n*baer
[257] dat wi met chr*ist*o niet en leue*n* alse hi leefde
[258] Noch niet al en begheue*n* alsoe chr*istu*s dede,
[259] Noch van alle*n* begheue*n* en sijn also chr*istus*
[260] * was. Dat moghen wi ki*n*nen i*n* menighen sinne/:
[261] Want wi poghen om onse ghemac waers ons yet
[262] werden mach, ende staen na ere waer wi moghen,
[263] Ende vorderen gherne onsen wille, Ende wi ki*n*-
[264] ne*n* en*de* Mi*n*ne*n* ons selue*n* in onse ghenoeghen
[265] En*de* nemen gherne onse gheuoech van buten
[266] en*de* va*n* binne*n*: wat ons dies ghesciet dat es
[267] * algad*er* onse delijt, En*de* wille*n* dan weten dat
[268] wi sijn yet, Ende met dien seluen worden wi al
[269] niet. En*de* ald*us* v*er*derue*n* wi ons selue*n* in allen*
[270] sinne*n*, En*de* en leue*n* niet met chr*ist*o, En*de* en
[271] draghen dat cruce niet mette*n* sone gods; M*er* wi
[272] dragh*en*t met symo*n*ne die d*aer*toe ghemiet was
[273] dat hi dat cruce ons here*n* droech.

*[252] dole wi; aerm; onsalech 253 ellendech A bistierech B bijstierech; vre*m*de*n* 254 B zw. A cleine*n* B cleine 255 de v.
256 B zinne*n*; dat bi toene*n* A oppenbare*n* B oppe*n*bare 257 A alsoe B also; hi leuede 259 B en sij*n i.r.;* alsoe 260 A moghe wi B moge*n* A meneghe*n* B menege*n* zinne 261 poeghen B o*m*me 262 B moge*n* 265 B geu. 266 B gest 268 A we*r*de(?) B we*r*den (?) 269 A ve*r*derue wi 270 B zinne*n* 271 B zone; Maer 272 symoe*n*ne; ghemiedt (A i *erb.*) 273 A heren *ontbr., in* B *i.r. bijgev.**
275 A doeghene B wy eische*n* 277 werdech (?) 278 B zij

274-289 *Hoe wij als Simon loon zoeken*. 276 *willen* = willen Hem 277 *ende dat ons* Had. wil verklaren hoe wij loon zoeken *in onsen doghene, dat* is dan = hierdoor dat... 285 Een drievoudig genoegen wordt hier gelaakt: het genoegen te weten dat wij God behagen, behagen in ons zelven, behagen in den lof van anderen.

*†

†[margenoten bij de regels:]

[277] wordich gheuoele*n*, en*de* dat ons dunet dat wijs — 290 c*r*ux sym*onis*
[278] wel v*er*dient hebbe*n*, En*de* dat recht si dat hi om
[279] ons yet wed*er*doe dat wi van hem willen. Ende wi
[280] houde*n*t vore groet dat wi dore hem doen ochte
[281] doghen, en*de* en gheroen nu*m*mermeer wi en heb-
[282] * ben daer af miede, En*de* wi en wete*n* en*de* gheuoe-
[283] le*n* datt*er* gode lieue toe si, En*de* nemens daer — *XIJ-b. 9 b.
[284] altehant ieghenwordeghen loen i*n* ghenoechte*n*
[285] en*de* in rasten van hem. Oec nemen wiere een
[286] and*er* miede || af i*n* ons selues ghenoeghe*n, Alse**
[287] wiere ons selue*n* in behaghen. Ende ten derde*n* — *26 d.
[288] male als ons ghenoeghet dat wi den andere*n* beha-
[289] ghen En*de* wi*er*e af neme*n* prijs en*de* lof en*de* ere.

[290] Dit es al met symo*n*ne dat cruce ghedraghe*n*,[290-315]
[291] die dat cruce droech ene*n* corte*n* tijt; mer hine
[292] sterffer niet ane. Aldus eest met dusghedane*n*
[293] lied*e*n die dus leue*n*: al waert haer leue*n* vore*n* der
[294] lieden oghe*n* v*er*heue*n* E*nde* hare werke v*er*claert
[295] E*nde* gheopenbaert, soe datsi bi tide*n* schine*n* in
[296] ghewareghen ende i*n* heileghen leuene En*de* wel
[297] en*de* scone gheordineert en*de* beset met sedeleke*n*
[298] * doechden, Daer es gode nochta*n* luttel behaghe-
[299] leec ane/: Want sine volstaen noch sine *volgaen*. Mer — *XIJ-c.
[300] int selue dat si schine*n* soe faelgiere*n* si saen/; En*de*
[301] een cleyne dinc dat si ontmoete*n* toent al hare*n*
[302] gront. Si werden saen v*er*heuen int suete, en*de*

* 281 A doeghen B en *i.r.;* ne*m*mermeer 284 ieghenw*er*deghen (?) B gen. 285 neme B wire; ene and*er*e 286 C Alsoe 287 B viere 288 alse 291 Maer 292 starfer; m*et* al dus B ged. 293 A hare A vore B voer 294 A liede; oeghe*n* B v*er*clert
295 A gheoppenbaert B geoppenbaert A so A scine*n* 296 B gewarege*n* B heilege*n* 297 B gheordeneert B zedeleke*n* dogheden 298 A doegheden; lettel A behaechlec B behaeclec 299 C volghe*n*; Maer 300 A scine*n*; so A falier*e*n B faelier*e*n 301 .J. cleine

290-315 *Hoe zelfs heilig-schij-nenden onbetrouwbaar en onstandvastig zijn*, omdat zij dus niet met Christus sterven aan 't kruis. Vgl. br. X. 300 nog terwijl hunne deugd zoo uitstraalt 302 *gront* tegenover den schijn. 309 *meyninghe* bedoelingen, bijna reeds in de beteekenis van onze goede *meening*. 311 *doechde* worden hier wel als verpersoonlijkt gevoeld: 315 *ewecheit* hier wel: onwankelbaarheid als in de eeuwigheid, haar vasten grond.

*†

†[margenoten bij de regels:]
316 virtutes propter hoc exerce

[303] wederslaghen int suere/: Want si ind*er* waerheit
[304] * niet ghefu*n*deert en sijn, soe es hare gront onghe-
[305] warich en*de* onuast. Wat me*n*re opsticht, si bliue*n*
[306] onghestadich en*de* onghewarich i*n* hare*n* w*er*ke*n*
[307] en*de* in hare*n* wesene. Noch sine volstaen noch
[308] sine volgaen, Noch sine steruen niet met chr*ist*o/.
[309] Want al w*er*ken si doechde, haer meyni*n*ghe*n* en
[310] sijn niet puer noch ghewarich/. Want daer mi*n*ghet
[311] soe vele onghewaericheide*n* met die de doechde
[312] Soe valschen datsi ghene cracht en hebben de*n*
[313] * me*n*sche te berechtene Noch te v*er*lichtene, Noch
[314] te onthoudene i*n* ghestadegh*er* vaster waerheit,
[315] daer hi sine ewicheit bi besitte*n* soude/.

*XIJ-d.

[316] Want men es schuldich doghet te w*er*kene, niet[316-323]
[317] om || heerscap noch om bliscap, Noch om rijcheit*
[318] noch om hoecheit, Noch om gheen ghenieten
[319] inden hemel noch i*n*der erde*n*, Mer allene o*m*me
[320] dat wel ghetamen der hoechster w*er*dicheit gods,
[321] die menscheleke nat*ur*e daer toe sciep *En*de maecte
[322] te siere ere*n* en*de* te sine*n* loue en*de* te onser
[323] bliscap i*n* eweliker glorien.

*27 a.

[324] * Dit es de wech die de gods sone vore ghi*n*c,[324-343]
[325] En*de* dien hi ons ane he*m* selue*n* bekinne*n* dede
[326] en*de* verstaen doen hi me*n*sche leefde/: Want hi
[327] i*n* allen tide doe*n* hi i*n* ertrike was, van sine*n*
[328] * beghinne tote*n* inde, wrachte *En*de volbrachte

*9 d.

*XIIJ-a.

* 303 B wed*er*slage*n* 304 ghefondert B zij*n* A so B haer *daarna* en*de doorgeh.;* onghewarech 305 C Want: n *geexp*. 306 onghestadech A ongh.. rech B onge..rech. 309 doghede; hare 312 A so
315 ewecheit 316 C *i.r.* ar*ticu*lus; sculdech B doget 317 C *van* 317 *tot* 324*: gekr. str. i.r.; er vóór in 't midden*: dicit B eerscap B blisscap 319 Maer; om 320 w*er*decheit 323 B bliscape*n* A eweleke*r* B eweleke*n* 326 doe; leuede 327 erterike 328 C *van* 328 *tot* 330: *gekr. str. i.r.* 329 A onderscedelike B onderschedelike B zij*n*s

316-323 *Want God heeft ons geschapen voor Zijn verheerlijking en voor onze eeuwige blijdschap*.
318 *ghenieten* nl. vergankelijk, tijdelijk genieten.

324-343 *Zoo is Christus ons voorgegaan* in 't volbrengen van den wil des Vaders. 337 *dat ... was* wat wij niet hadden voldaan, onze schuld; de volgende gedachte is theologisch zeer juist: als God had Christus de kracht om ons terug te voeren, als mensch door Zijn Lijden verwierf Hij die terugvoering als een recht. 340 *vriheit* vgl. 2 Cor. 3, 17: ubi spiritus Dei, ibi libertas; Gal. 5, 13: in libertatem vocati estis; 4, 31 qua libertate Christus nos liberavit; hieruit blijkt duidelijk van welke vrijheid Had. gewoonlijk spreekt. 341 *nu* zeer juist. nl. door en in Christus. Vgl. Eph. 1, 4-5: Sicut elegit nos in Ipso ante mundi constitutionem.. qui praedestinavit nos in adoptionem filiorum per J.C. in Ipsum.

*†

[329] onderschedenleke den wille sijns vad*er* in alle*n*
[330] dinghe*n* E*n*d*e* i*n* alle*n* tide, met al dien dat hi was
[331] E*n*d*e* met al dien dienste dien hi gheleisten mochte
[332] Jn woerde*n* Jn werke*n*, Jn lief Jn leet, Jn hoghen
[333] Jn nedere*n*, Jn miracule*n* Jn *versmaetheiden*, Jn
[334] pinen In aerbeide, In anxte, Jn node der bittere
[335] doet. Met alre herte*n*, met alre zielen, met alre
[336] c*r*acht stont hi i*n* elke*n* en*de* i*n* allen sinnen euen
[337] ghereet te voldoene dat ons ontbleuen was. En*de*
[338] was ons op draghende E*n*d*e* op trecke*n*de met
[339] godleker cracht E*n*d*e* met menschelike*n* rechte te
[340] ons*er* eerster werdicheit, en*de* te ons*er* v*ri*heit,
[341] daer wi i*n* ghemaect ware*n* en*de* ghemi*n*t, En*de* nu
[342] gheroepe*n* en*de* v*er*core*n* in siere p*re*destinacie*n*,
[343] * daer hi ons va*n* ewen in v*er*sien heuet.

*XIIJ-b.

[344] Dat teken van gracie*n* es heilich leue*n*. Dat*344-350
[345] teke*n* vander p*re*destinacien es die i*n*neghe ghe-
[346] w*ar*eghe opdraghende h*er*telecheit / Met leue*n*de*n*
[347] * toeu*er*late in ontelleker begherte*n* ter ere*n* E*n*de
[348] ter tamelecheit diere w*er*deleker ombegripeleker
[349] godleker w*er*decheit.

†[margenoten bij de regels:] 331 chr*istu*s eleuauit nos 345 predesti*nati*o 350 crux nostra e*st*

*sig*nu*m predest*inationis*

*10 a.

[350] Dat cruce dat wi mette*n* || leuenden gods sone*350-360

*27 b.

* 330 B dinge*n* 331 de*n* d.. 332 A waerde*n* B hoge*n*
333 C *had* volmaectheiden: o *doorgeh., erb. verkorting van* er, 1 *verand. in* s, c *is gebleven*
334 A aerbeite B arbeite A ancste 336 C *van* 336 *tot* 338*: gekr. str. i.r.* B zi*n*ne*n* 339 me*n*scheleke*n* 340 ierster 342 B ger. B siner A p*r*edestinatie*n* 344 teken d*er*; heilech 345 C *van* 345 *tot* 350: *gekr. str. i.r.* B p*r*edesti.. *op ras.* 346 B leuende 348 B onb. 349 B godleker w*aer*heit en*de* sire werdecheit

344-350 Een niet zeer klare opmerking bij predestinacien. *z. inl.* Er wordt geen tegenstelling bedoeld tusschen gracie en predestinacie: ons heilig leven is een teeken dat wij in gracie zijn, maar onze hartsdrang naar boven is een teeken dat wij uitverkoren zijn, en in die genade zullen sterven. MANDE heeft ongeveer hetzelfde.

350-360 *Naar de voleinding der Liefde*. 350 *Levenden* verbindt deze paragraaf met voorgaande: *met levenden toeverlate; ellende* nl. buiten het rijk der Liefde-genieting, hier op aarde; Had. legt uit waarin voornamelijk ons kruis op aarde zal bestaan. 357 *temel* MANDE zet: *ghenoechlike ende bequaemlike*, hij heeft *temel* niet meer begrepen = stout, koen; *sine* = si hem; *minnenden* enkelv.; *sterven* aan zich zelven.

*†

[351] draghen selen, dat es die soete ellende die men
[352] om gherechte mi*n*ne draghet, *daer* wi met beghe-
[353] rende*n* toeuerlate *In* ontbeiden selen dies hoghe-
[354] tijts/, d*aer* Mi*n*ne haer selue*n* openbare*n* sal, *En*d*e*
[355] v*er*claren hare edele cracht *E*nde hare rike ghe-
[356] wout inder erden end*e* inde*n* hemel. Daer met
[357] toent si haer selue*n* de*n* mi*n*nenden soe temel,
[358] dat sine vte hem seluen doet gaen, *En*d*e* roeft
[359] * hem h*er*te en*de* sen, En*de* doete*n* ste*r*uen *En*d*e*
[360] leue*n* i*n* pleghene der gherechter mi*n*nen.

[361] Mer eer Mi*n*ne dus ou*er*brake waert Ende eer[361-377]
[362] si den me*n*sche soe sere vte hem selue*n* ne*m*t,
[363] *En*d*e* soe na met hare selue*n* gherijnt dat hi een
[364] gheest *En*d*e* een wesen si met hare i*n* hare, soe
[365] sal hare de mi*n*sche bieden scoene*n* dienst ende
[366] ellendich leue*n*: Sconen dienst i*n* alle*n* doechde-
[367] leken w*er*ken, Ende ellendich leue*n* i*n* alre ghe-
[368] horsamheit: En*de* alsoe altoes staende met nuwen
[369] vlite, Met ghereden handen te alle*n* werken daer
[370] de doghet met gheoefent w*er*t, En*de* met ghereden
[371] wille te allen doechden daer minne gheeert in
[372] wort, En*de* om anders niet dan dat mi*n*ne besitte
[373] hare eyghene stad inde*n* mensche en*de* i*n* allen

†[margenoten bij de regels:]
351 solaciu*m* i*n* pena
364 p*re*be d*omin*o se*r*uicium
366 mise*r*a vita in obe*dientia*

*XIIJ-c.

* 351 B de; suete
352 B ger. C dat 353 A hoeghetijds B hoge tijds 354 oppenbaren C sal *i.r.* 357 A to*en*tse B toense A hare B *na* temel *ras.*, dat *i.r.* 359 B zin C sen *i.r.;* doetene 360 B ger. 361 Maer B ou*er*breke; w*er*t (?) 362 so B z*er*e vut 363 .J. 364 B geest; .J.; so 365 me*n*sche A b*er*eide*n* B altoes (*i.r. bijgev.*) bieden (*op ras.*)*;* scone*n* 366 ellendech A doghedeleke*n* B doegdeleke*n* 367 ellendech A ghehoers. B gehors. 368 also 370 B geoefent 371 A dogheden B dogede*n* B geheert 372 A w*er*t (?) B wert 373 stat; alle 374 A creatu*re* A ghetame B ghetame*n* 375 B gest.

361-377 *Laatste samenvatting. overbrake* als: de dijken doorbrekende en overstroomende. Welk een machtig beeld! En hoe beeldend hier weer alles wordt uitgedrukt! *scoenen dienst* weer de esthetisch-zedelijke opvatting van Had.. In Limb. Serm. 375, 31 staat: *Ende onder tiden wert Minne so onghemate ende so ouerbrekende in der silen*, komt dit ook soms uit Had.? 374 soortgelijke voorstellingen ook bij RUUSBROEC; is Paulinische voorstelling.

*†

[374] creature*n* na hare betame*n*. Dit es met kerste
[375] * ane den cruce ghestaen en*de* ghestorue*n* en*de* op
[376] v*er*staen met hem. Hier toe moet hi ons helpen
[377] altoes; Dies biddic hem dore die hoech<s>te[377]
[378] doghet/.

†[margenoten bij de regels:]
374 cu*m* ch*rist*o mori

*XIIJ-d.

* 376 moete; hulpe*n* 377 C hoechte
377 *dore..doghet* met een beroep op de hoogste goedheid.

Zevende brief

Bestemming en inhoud.

De toespraak *lieve*, (1), *soete Minne* (14) veronderstelt een jonge godgewijde.

Het is niet meer dan een briefje; waarvan de grondgedachte is: men moet Minne met Minne zelf aandurven; tegenover haar geweld, zette men geweld. tegenover haar list, zette men list, enz.

Invloed.

MANDE heeft het weggelaten; 't heeft ook slechts, maar dan vooral, belang als krachtige opwekking, en als voorbeeld van homoeopathische zielzorg.

*†

[1] Ay ic gruete v, lieue, metter mi*n*nen / die god es,*1-13
[2] en*de* met dat ic ben en*de* dat god yet es. En*de*
[3] ic dancke v dat ghi sijt, En*de* ic ontdancke v dat
[4] ghi niet en sijt. Ay lieue, alle [*n*] sake*n* || sal men met*
[5] hem selue*n* soeke*n*: Cracht met crachte, liste met
[6] liste, Rike met rike, Mi*n*ne met Mi*n*nen, Al met
[7] allen, En*de* e*m*mer ghelike*n* met ghelike*n*: dat
[8] mach he*m* ghenoeghe*n* ende anders niet. Minne
[9] dat es die sake allene die ons mach ghenoech
[10] doen en*de* el en ghene; die behoert ons alle*n* vre*n*
[11] Met nuwe*n* storme te bestane, Met alre cracht,

†[margenoten bij de regels:] 7 q*uerer*e de*be*mu*s* 9 amor suffi*ciens*

*.VJ. cap^{m}

*27 c.

* 1 A groete 3 danke; ondanke 4 alle B zake*n* 5 hen 6 A list 7 A alle; ghelike 8 B gen. 9 A de s. B de z. B gen. 10 B ne B behort; alle

1-13 1 Vreemde groet; vgl. XII; 2 met de liefde die ik ben, zoover ik die bezit en ben, en dat derhalve eenigszins (yet) God zelf is: eenigszins; met wat ik ben (aan Minne) en wat (dus in mij) God eenigszins is; zulke geheimzinnige groeten zijn ontstaan onder den invloed der zich in zulke subtiliteiten vermeiende hoofsche poëzie. 3 Ik verheug mij over (ik feliciteer u om) wat gij zijt (in de Minne); ik bedroef mij (feliciteer u niet) om wat u nog ontbreekt. 4 Volgt een tamelijk zonderlinge ontwikkeling, waarvan de hoofdbedoeling schijnt te zijn, dat men de Minne, die immers alles is, met alles moet aandurven: haar geweld met geweld, haar list met list; enz. 8 *hem* het *ghelike* waarschijnlijk; *ghenoeghen* is dan: toereikend zijn, laten; of gaat de gedachte feitelijk naar den Beminde? 9 *ghenoech doen* is: kan ons verzadigen, ons voldoening geven; datgene dus waarnaar wij alleen moeten streven, wat wij moeten *soeken;* daarom moeten wij ze aandurven: haar geweld met geweld, haar list met list, enz. 13 *met al met een* met alles te gelijk; *lieves* schijnt wel Jezus, de Beminde, te zijn; dan is *ghebruken* niet zalig zijn, maar alleen: omgaan, nl.: zoo gaat men om, zoo moet men omgaan, met den Beminde; dat is de ware Minne-beoefening.

*†

†[margenoten bij de regels:]

[12] Met alre list, Met alle*n* rike*n*, Met alre mi*n*ne*n*, 18 p*re*miat amor
[13] * Met al met een, dat es lieues ghebruken/.

*XIIIJ-a.

[14] Ay soete mi*n*ne, ons*er* mi*n*ne en v*er*ghet niet te[14-20]
[15] pleghene met nuwen w*er*ke*n*, en*de* laetse w*er*ke*n*,
[16] al en moghen wiere niet ghebruke*n* met ghenoech-
[17] * te*n*. Si es haer selue*n* ghenoech, al ghebreecse
[18] ons van buten. Mi*n*ne loent altoes, al comt si *10 c.
[19] dicke spade. Die hare al dat sine gheuet, hi sal
[20] haer al hebben, wien lief wien leet/

* 12 rike 13 B M*et* een Dat... (M *verbet. uit* m) 14 suete 15 C e.l.w.*i.r. bijgev.* 16 moghe B gen.
17 A hare gen. A ghebrechtse B ghebrecse 19 B geu. 20 hare

14-20 16 *ghebruken met ghenoechten* schijnt te staan tegenover het eenvoudige *ghebruken;* vandaar juist: met voldoening; is dit: met vreugde; of tot onze voldoening? 17 *M. es haer selven ghenoech:* zij heeft aan zich zelf alle voldoening: alle verzadiging, *al.. buten* al laat ze ons in gebreke van Haar, ons, die buiten Haar zijn; liever: in haar uitwendige openbaringen (van vertroosting, enz.) 18-19 meermalen in de Brieven en de Str. Ged. weerkeerende gedachte. 20 *wien lief wien leet* ik versta: of (zulk een schikking) iemand lief of leed moge zijn. Of eenvoudig: tot lief van den eenen en tot leed van den anderen; nl. tot zijn lief en tot leed van hen die de Minne bestrijden.

Achtste brief

Bestemming en inhoud.

Tot r. 72 zou men meenen met een onderrichting te doen te hebben of met een deel van een onderrichting. Want de brief schijnt aan te vangen te midden van een uiteenzetting: *tusschen hen tweeen* blijft onbepaald, en zou moeten blijken uit wat is voorafgegaan. Bedoeld schijnt wel: tusschen God en de ziel.

Het slot echter bewijst, dat het wel een brief, of een deel van een brief is: hoewel ook daar steeds staat: *segghen spreken*. Maar r. 75 *Mocht sijn ic sprake u gheerne* bewijst dat de geadresseerde niet een gehoor, maar een afwezige is.

Het slot verbindt dezen brief met Br. V: op dezelfde moeilijkheden als daar wordt ook hier gezinspeeld. Ook de zedelijke opwekkingen verbinden het met V. 13 vlg. en 37 vlg..

De brief handelt voornamelijk over een tweevoudige vrees, die opkomt met den groei in de liefde: de vrees de M. niet waardig te zijn en niet genoeg voor Haar te kunnen doen; de vrees dat Liefde geen wederliefde geeft; telkens met de uitwerkselen er van. Is dit een nadere verklaring van de vrees, waarover gehandeld werd Br. 2, 106-117?

Volgen dan eenige zedelijke vermaningen, in verband met het voorgaande: vooral in betrekking met het gezelschapsleven en in 't bijzonder over het vermijden van alle grammoedigheid. Aan 't slot verontschuldigt zich de schrijfster, dat de omstandigheden het haar moeilijk maken meer te schrijven. Als *Minne porret* in haar ziel, zal ze meer schrijven.

Bijzondere leerstukken.

1. Hoofdzakelijk, de leer over een tweevoudige vrees in den groei der liefde: de vrees, nooit genoeg te kunnen doen voor de Minne; de vrees, nooit genoeg bemind te worden door de Minne.

2. Deze tweede vrees wordt in 't bijzonder *ontrouwe* genoemd, wat MANDE opvat als *mistrouwen*. Dit is het ook inderdaad: het zich-niet vertrouwen ooit door de Minne genoeg bemind te worden, wederliefde te ontvangen; zooals het ook verder heet dat dese *ontrouwe mestrout hare altoes, datse niet ghemint en es* (r. 43). Deze *ontrouwe* is klaarblijkelijk nooit tevreden met iets minder dan Minne zelf. Daarom heet ze hooger dan *der trouwen gront:* waarin *trouwe* wordt voorgesteld als hebbende een *gront*, dan welke deze *ontrouwe*

hooger zou zijn; welke *trouwe* dan bepaald wordt, als zijnde de *trouwe* die tevreden is *sonder bekinnen* zonder tot de ervaring der Minne te zijn gekomen, of die tevreden is met *ieghenwordicheit*, wat zij voor 't oogenblik hebben mag. Het is dus een lagere vorm van *trouwe* of van vertrouwen: een vertrouwen met een grond, geen grondeloos vertrouwen: de ondiepte der trouw, een voorwaardelijke trouw.

Wanneer Hadewijch verder zegt dat haar hart *onghesont* is *ende siec: dat doet een deel der trouwen gront* dan herneemt zij deze uitdrukking: als een verwijt waarschijnlijk aan het adres van vele godgewijden, die met zulke 'trouw' tevreden zijn, wat haar lijden doet: *der trouwen gront* zou dan zijn: de berustende trouw bij degenen, bij wie zij woont. Wil men de woorden opvatten als zelfverwijt, dan zou Hadewijch er onder lijden, dat zij zich niet tot die '*ontrouwe*', die grondelooze trouw, in alles kan verheffen.

r. 45 heeten beide vormen van vrees dan weer *ontrouwe:* beide staan ook tegenover *der trouwen gront:* de trouwe met een grond.

De beteekenis *trouw* en *vertrouwen* loopen hier eenigszins door elkander. Er is hier nergens spraak van ontrouw, nog minder van opstandigheid.

3. Volgen eenige mooie toepassingen, waarin men *trouwe* tot het einde zal beoefenen: enkele gezelschapsdeugden, ter wille van de Minne, die den vrede verzekeren; in 't bijzonder wordt gewaarschuwd tegen grammoedigheid. Hier ook wordt aangezet om de liefdegenieting te verzaken, als de broederliefde dit vordert.

3. De *personalia* aan het slot schijnen op moeilijkheden te zinspelen: waarschijnlijk moeilijkheden onder de godgewijden, die Hadewijch bezorgd maken.

Invloed.

MANDE heeft den brief, met hier en daar een kleine wijziging, waar hij misschien niet al te best begreep. Hij breekt af bij r. 71; doch gaat dan nog voort met een zin die aan 6, 293 herinnert, en met enkele regels eigen wijsheid.

*

[1] Altemet dat Mi*n*ne wast tusschen hen tween,[*1-26]

[2] soe wastere een vreese in. En*de* dese vrese es [*].VIIJ. cap[m]

* 1 B hem 2 A so; waster ene A vrese B vreze zoo *telkens* 3 twerande; De A dat se 4 werdech B zijn 5 B gen.; *con*ne*n*

1-26 *Over de vrees niet waardig genoeg te kunnen dienen*. 1 *tusschen hen tween:* tusschen de minnende ziel en de Liefde. 9 *in dies si behoeven* in de gesteldheid die zij behoeven. 10 Die vrees houdt de ziel ootmoedig, nederig, omdat de ziel moet opgewekt worden en vreest, *behoeven sijs* = als zij (doordat zij) moeten aangewakkerd worden; *ende.. ververen* hangt niet meer af van *behoeven*. 11 Deze zin schijnt de reden aan te geven waarom zij angst gevoelen; hunne *menscheit* geraakt in onstuimige beweging (om te arbeiden en te lijden) en verbiedt alles wat het even veraangenaamt: als gevolg van die opwekking, en dat doet hen bang zijn. 14 Deze zin geeft de reden waarom die ziel zich geen *ghenade* gunt. 16 *al.. Minnen* opgenomen in *dat* = dat het *onghehoert* = van geen tel, of: waarnaar de Minne niet luistert.

*†

†[margenoten bij de regels:]
5 ti*m*or 14 pati fa*ci*t
20 effe*ct*us h*uius* timor*is* 25
p*rim*u*s* ti*m*or

[3] tweerande/. Die ierste vrese es: Si vresen datsi
[4] niet w*er*dich en sijn selker Minnen, noch daer toe
[5] niet ghenoech en conen ghedoen/. Dese vrese es
[6] alre edelst. Hier met wastmen meest, En*de* hier
[7] * met wertme*n* der mi*n*ne*n* onderdaen. Met deser
[8] vresen steet men haren gheboden te dienste. Dese *XIIIJ-b.
[9] vrese houtse i*n* Mi*n*ne*n* en*de* in dies si behoeue*n*/.
[10] Si houtse i*n* oetmoedicheiden, behoeue*n* sijs dat
[11] sise wect en*de* datse he*n* v*er*uere*n*/. Want alse
[12] si vresen dat si niet werdich en sijn soe groet*er*
[13] mi*n*ne*n*/, soe verstormt hare me*n*scheit ende v*er*-
[14] biedet he*n* alle ghenade/: Want pine te doeghene
[15] doer mi*n*ne, maect enen sijn redene soe wel
[16] gheraect; *W*ant || hi vreset al dat hi sprect va*n**
[17] Mi*n*ne*n* *D*at onghehoert sal sijn voer hare. Dese *27 d.
[18] vrese maectene vri, soe dat hi gheens dincs
[19] * ghedincken en can noch gheuoelen, soe gherne
[20] ware hi der mi*n*ne*n* behagheleec. Dus chiert dese *10 d.
[21] vrese den mi*n*nende*n*. Si claert he*m* sine*n* sin; Si
[22] leert sijn herte; Si suuert sine co*n*scientie; Si
[23] maect sine*n* gheest wijs; Si enicht sine memorie;
[24] * Si hoedet sine w*er*ke en*de* sine worde; Si en laet-
[25] tene ghene doet ontsien. Dit doet al die vrese Die *XIIIJ-c.
[26] vreset datse der Mi*n*nen niet ghenoech en es.

18 *vri* men ziet hier dat deze vrijheid bestaat in 't vrij worden van aardsche beslommeringen, vgl. 65, 69.

* 10 A houdtse; oetmoedecheide*n* 12 datse (*in* B e *erb.*); werdech; groter 13 A soe verstoer*m*t 14 gen. A doghene B dogene 15 dore mi*nn*en ere C *had* Ere, *maar dit werd doorgeh.;* sine; so 16 B ger. 17 B ongeh. B zijn; vore
18 A so A dinghes B dincs (cs *op ras., daarna* en *doorgeh. en geexp.*) 19 ghedinken 20 A behaechlec B behagelec; ciert 21 A sen B zin 22 B consciencie 23 B geest; enecht 24 B hued*et* A woerde; latene B en ghene doot (*tweede* o *op ras.*) 26 B gen.

*†

†[margenoten bij de regels:]
27 secundus 31 h*aec*
i*n*fide*li*tas

[27] Die ander vrese es: *D*at een vreset dattene[27-58]
[28] Mi*n*ne niet ghenoech en mint/: Omme datsine
[29] soe sere bendet, Soe du*n*cket he*m* dattene Mi*n*ne
[30] altoes v*er*ladet en*de* hem te luttel hulpet, en*de* dat
[31] hi allene mi*n*t. Dese ontrouwe es hoghere dan
[32] der trouwen gront; Ja, die trouwe meine ic, die
[33] hare yet ghenoeghen laet sonder bekinnen; En*de*
[34] die trouwe oec die hare ieghenwordicheit ghenoe-
[35] ghen laet. Mer dese edele ontrouwe heuet de
[36] c*on*scie*n*tie soe wijt, al mint een soe dat hi ont-
[37] sinne*n* waent, En*de* dat sijn herte v*er*suchtet,
[38] En*de* sijn aderen altoes recken en*de* scoren, en*de*
[39] * sine ziele smeltet, Nochtan datmen dus de minne
[40] mint, Nochtan en can die edele ontrouwe mi*n*nen *XIIIJ-d.
[41] gheuoele*n* noch trouwen, soe wijt maect begh*er*te
[42] ontrouwe. En*de* ontrouwe en laet begherte*n* niewers
[43] * ghedueren in gheenre trouwen, sine mestrout hare
[44] altoes, datse niet ghenoech ghemint en es. Dus *11 a.
[45] hoghe es ontrouwe die ha*r*e altoes || veruaert, Ocht
[46] dat si niet ghenoech en mint, Ochte dat si niet*
[47] ghenoech ghemint en es. Die dese ghebreke vol- *28 a.
[48] maken wilt hi sal altoes van herten waken, Jn allen

* 27 De and*er*e; .J. 28 B gen. A En*de* datsine B Om (*op ras.*) 29 B zere bindet; so dunket 31 A hoeghere B hog*er*e 32 B meynic 34 B *vóór* hare: w *gerad.;* ieghe*n*werdech*ei*t 35 Maer 37 B zij*n* 42 niewerinc ghedure*n* (ur *verbet.*J 43 ghere 45 B hoge; Ochte 46 B gen. 47 B gen. 49 B dinge*n* A voluordere*n* B voluordere*n*ne (*verkort. en laatste* e *bijgev. d.a.h.*) C al *i.r.*

27-58 *Over de vrees dat Minne niet genoeg mint*, en over de uitwerkselen van beide soorten van vrees. 31 *Ontrouwe* = MANDE zegt: mistrouwen; wat wel bedoeld is: *wantrouwen*, maar in een gunstigen zin; de beteekenis van *trouw* in *vertrouwen* en *wantrouwen* speelt hier door. 32 *der trouwen gront; z. inl.* vgl. 77, of: de trouw met berusting, tevreden met lagere genoegens, zooals verklaard wordt; *ja* = althans, beperkend; *sonder bekinnen* = buiten, het bekennen der rechter Minnen, als MANDE heeft, in 't volle bezit der Minne. 35 *hevet-- wijt, hebben* met bvl. nw. = wijd maken; wat dan anacolutisch verklaard wordt en opgenomen in r. 41; waar het echter *begherte* is, in plaats van *conscientie*. 43 *trouwen*, berustende trouw uitgelegd door *sine mestrout* = maar zij heeft er geen vertrouwen in, zij vreest altijd dat... 44-47 Hier worden beide soorten van vrees nu als *hoghe ontrouwe* opgevat, omdat in beide dit: niet vertrouwen, dit vreezen ligt. 47 *ghebreke* = niet in zedelijken zin, fout, maar: het ontbrekende; *volmaken* = aanvullen, M. heeft: verwinnen, te boven komen. 49 *trouwe*, misschien bijw.: en *volvorderne* intr.: vooruit te komen. 49-58 Een mooie plaats en een bewijs dat lang vóór Eckehart onze mystieken ook leerden, dat men zich aan de Liefdegenieting moet kunnen ontrukken, om aan de plichten van naastenliefde niet te kort te komen; *omme dat* opdat; 56 *boven macht* boven wat hij verdragen kan.

*†

[49] dinghen trouwe te voluorderne. En*de* he*m* sal al
[50] leet dor Mi*n*ne ghenoeghe*n*, En*de* hi sal scone ant-*
[51] w*er*de v*er*swighen Die hi node v*er*swighen soude, *en*
[52] liete hijt doer de Mi*n*ne niet. En*de* hi sal swighen,
[53] alse hi gh*e*rne sprake; En*de* alse hi gherne pensde
[54] * o*m*me ghebruke*n* sal hi spreke*n*, Omme datme*n* mi*n*-
[55] ne om mi*n*ne niet en berespe. En*de* hi soude lieuer
[56] wee doghe*n* boue*n* macht dan hem een poent ghe-
[57] brake vander mi*n*ne*n* ere.

[58] Gramheit moetmen laten o*m*me gherechter[58-71]
[59] minne*n* vrede, Ja al mindemen oec de*n* duuel:
[60] die mint, hi es al sculdich te latene, En*de* hem
[61] selue*n* te v*er*smadene bouen alle menschen, Om
[62] dat hi der mi*n*nen ghenoeghen mach na hare
[63] werdicheit. Die ghene die mint, hi laet hem
[64] gh*er*ne doeme*n*, dat hi hem niet ontsculdeghet,
[65] o*m*me dat hi inder Mi*n*ne*n* te vrier sijn wilt;
[66] En*de* hi wilt gherne om Mi*n*ne vele verdraghen.
[67] * Die ghene die mint, hi es gherne ghesleghen om
[68] gheleert te sine. De ghene die mi*n*t es gherne
[69] v*er*stoten om votselade*n* vri te sine. Die ghene

†[margenoten bij de regels:] 49 placea*n*t o*mni*a 51 taceat l*ibenter*-(?) 58 ira*m* d*e*pone 63 p*er*mittit se *con*d*em*p*na*ri 68 amans hoc *de*sid*er*at (*bov. i.r. met verwijzing naar hier*)

*No*ta* bene

*XV a.

*11 b.

* 50 dore B gen. 51 B verzw. *tweemaal* C en*de* 52 dore B zwige*n* 54 *om*; Om 55 lieu*er*e 56 A doeghen B dogen A bouen mate B *had* mate: ch *bijgev. i.r.** 58 om B ger. 60 sculdech 62 B gen. 63 C *vóór* 63, 64, 65 *punten i.r.;* werdecheit 64 B gerne; niet en o*n*sc.. 65 om 67 A De gh. *Deze zin komt in* A *en* B *na den volgenden* 68 B gene 69 A verstoeten C votseladen *onderstr.* De gh. 70 B gerne; enech..; om de

58-71 *Over vredelievendheid*. Deze uitweiding over *gramheit* in de Liefde hangt weinig samen met wat voorafgaat; misschien zoo: vooral, na r. 50-51, zal men in de Liefde allen toorn laten varen, in plaats van ons boos te maken als iemand ons beleedigt, zullen wij ons eerder in 't ongelijk laten stellen (*doemen*) en ons niet verontschuldigen. 71 *votseladen* alzoo de drie hss.; van elders onbekend: ons *volslagen*? of *volstaden* = blijvend? C heeft het woord onderstreept, waarschijnlijk om te kennen te geven dat het woord vreemd was, moest veranderd worden. 70 *in enicheiden* = misschien niet meer dan eenzaamheid; of: vrijheid van aardsche beslommeringen, ingekeerdheid, enkelvoudigheid.

*

[70] * die mint, hi es gherne i*n* enicheide*n* om die mi*n*ne te mi*n*nene ende te besittene.

*XV-b.

[72] Jc e*n* mach v nu niet vele meer segghen, o*m*me[72-79]
[73] dat mi vele dinghe*n* verladen hebben, Som die
[74] ghi wel wet, *En*d*e* som die ghi niet wete*n* en
[75] moghet. Mocht sijn ic sprake v gherne. Mijn
[76] herte es onghesont en*de* siec; dat doet een deel
[77] der trouwen gront. Alse mi*n*ne porret i*n* mijn
[78] ziele, dan salic || v van desen dinghen meer segghen*
[79] dan ic v noch hebbe gheseghet/. *28 b.

* 72 C.v. *erb.;* om 73 A dinghe B dinge*n*; some 74 weet; some
75 B sijn 76 B onges. B ziec B .1. 77 mine

72-79 *Zinspeling op de moeilijkheden* met degenen bij wie zij woont? 75 *mocht sijn* = mocht het zijn; *der trouwen gront z. inl.* 77 In deze woorden ligt het groote geheim van Had.'s kunst: zij schreef *alse Minne porrede in hare siele*.

Negende brief

Bestemming en inhoud.

Aan een *lieve kint*. Het kortste briefje der verzameling. Niet meer dan een opwekking om zich geheel in de Liefde te verzinken, met het vooruitzicht op de innige vereeniging waartoe de Liefde opvoert.

Misschien weer niet volledig en slechts een uittreksel. Toch een welafgeronde gedachte.

Algemeene leer.

Hoewel zoo kort, is het briefje toch van groot belang: Had. denkt zich onze eindelijke vereeniging met de Liefde allerminst pantheïstisch. Er is eenheid in de genieting, niet in het zijn: in de hoogste vereeniging blijft de ziel hare zelfstandigheid behouden. De uiteenzetting herinnert aan Vis. 7: evenmin als daar, moet hier iets zinnelijks aangenomen worden; Had. wil vooral uitdrukken de innige vereeniging waartoe de Liefde opvoert. Het is de beleving van het mystieke lichaam van Christus; beleving van het woord van Christus: 'Wie woont in Mij en Ik in hem'; en van de leer van den mystieken wijnstok.

Invloed.

MANDE heeft het briefje niet.

*

[1] God doe v weten, lieue kint, wie hi es En*de*[*]
[2] wies hi pleghet met sinen knechten, En*de* na-[2] [*].IX.
[3] meleke met sinen meiskenen; En*de* ver*s*lende[n]
[4] v i*n* hem: *D*aer de diepheit siere vroetheit es,
[5] daer sal hi v leren wat hi es, En*de* hoe wonder-

* 2 C met: t *erb.* 3 verslende 6 B sueteleke B .1. 7 B en*de* s.d.a.d.w. *ben. i.r.* 8 o*nder*kint; Maer 11 ziele Eene s. (B zuete) godleke C i*n* lichame *tweem. eens doorgeh*.

2 *Wies* gen. onz., van vr. vnw. na *pleghet:* hoe Hij handelt; *knechten* eerder dienstknechten, dan te bepaald jongens; *meiskene* dienstmaagden. 3 *verslenden* hetzij inf. na *doe;* of imper. *verslende* zooals A en B: 7 *dore* het doordringend 12 *vloy-ende* eenigszins anacolutisch: na *si ghebruken onderlinghe;* zooveel dus als: terwijl een goddelijke natuur door hen beiden vloeit 12 *een* zoo dat ze één zijn, in de genieting: één, maar door en in elkander; 13 *al eens* te gelijk: en nochtans beiden te gelijk blijven; *ja ende* stijgend: *ende blivende* steeds blijvende: hoewel ze in de liefde in elkander versmelten, blijven ze toch beiden steeds onderscheiden in hun eigen persoonlijkheid.

[6] leke soeteleke dat een lief i*n* dat ander woent,
[7] En*de* soe dore dat ander woent, Dat haerre en
[8] gheen hem seluen en onderkent. Mer si ghebru-
[9] * ke*n* onderlinghe en*de* elc anderen Mont i*n* mont,

*XV-c.

*

[10] en*de* herte i*n* herte, En*de* lichame i*n* lichame,
[11] En*de* ziele i*n* ziele, En*de* ene soete godlike nature
[12] * doer hen beiden vloyende, En*de* si beide een dore
[13] hen seluen, En*de* al ee*n*s beide bliue*n*, Ja en*de* *11 c.
[14] bliuende/.

* 12 dore A vloeyende B doer 13 A hem B he*n*

Tiende brief

Inhoud en bestemming.

Geen brief; maar een verhandeling, een preek. Dit blijkt uit den geheelen toon, uit de afwezigheid van alle toespraak, uit de woorden: *alse ghi* ghehoert *hebt* (r. 26). Alles wordt gewoonlijk in den derden persoon gesteld; wordt de tweede gebruikt, dan is het *ghi*.

De preek is een ontwikkeling van het thema: dat niet de zoetheid der devotie, maar de werken der deugden het bewijs en de maatstaf zijn van onze Liefde. Eerst komt de stelling, bewezen uit de ervaring: 't gebeurt dat wie minder mint meer zoetheid smaakt; en uit de pcychologische analyse: zoetheid hangt veel af van eenieders natuurlijken aanleg, en zulke natuurlijke zoetheid wekt niet altijd op tot het hoogere goed (-18). Zulke zoetheid kunnen zoowel onvolmaakten als volmaakten smaken. De onvolmaakten maken er hun liefdedienst afhankelijk van; de volmaakten blijven de deugd beoefenen, of ze zoetheid gevoelen of niet, en laten de belooning aan de liefde over (-50). Oorzaak dier zoetheid is veelal armoede van God meer dan overvloed van God; wat uit de ervaring blijkt: armen van deugden worden licht bewogen en schijnen vol ijver zoodra ze wat zoetheid mogen smaken; maar keeren den rug, zoodra die zoetheid verdwijnt (-72). Een andere oorzaak van zoetheid is de booze geest: die behagen doet nemen in die zoetheid om tot onbescheiden boetplegingen of tot overgave aan een toestand van kwijning aan te zetten, waardoor nuttiger werken verhinderd worden; of door geestelijken hoogmoed te ontwikkelen, waardoor de ziel minder op hare hoede is tegen mogelijken val (82). Besluit: eenieder werke met de hem door God verleende genade mee; beoefene haar niet alleen *begherlike* = met verlangen naar steeds meer genoegen, maar *wiselike* = met onderscheid; hij bidde God om de genade te behouden en te bevorderen, als een wijs koopman en als de Bruid van het Hooglied (112).

Algemeene leerstukken.

1. - Deze preek behandelt een zeer belangrijk onderwerp voor het geestelijk leven. Met diepe menschenkennis, fijne psychologie, zooals men die niet in de 13^{e} eeuw zou verwachten en nog wel van een vrouw, wordt dit uiteengezet: vol juiste, kerngezonde gedachten, die een lange ervaring der zielen veronderstellen:

hoe juist b.v. dat die zoetheid afhangt van eenieders temperament, en dat geestelijke armoede veel meer dan geestelijke overvloed er dikwijls oorzaak van is. Ook de rol van den booze wordt niet overdreven; wat daarover gezegd wordt blijkt ook nog steeds uit de dagelijksche ervaring: wat gewoner, dan die tentatio sub specie boni, en dit gevaar voor geestelijken hoogmoed?

2. - Ook hier weer sluit die liefdedienst den loon niet uit: alleen is die loon niet de voornaamste drijfveer; aan de Liefde wordt de belooning overgelaten, waarop echter gewacht wordt met vaste hoop.

3. - Wie daar meenen zou dat onze mystieken dwepers waren, hoeven slechts deze verhandeling te lezen, om tot de overtuiging van het omgekeerde te komen. Maar de volle diepte dezer bladzijden zal alleen door zulken genoten worden, die eenige ervaring hebben van het ascetisch leven.

Bronnen.

Deze plaats is nu gebleken een zeer vrije bewerking te zijn van een plaats uit het 6e hoofdstuk van *Explicatio in Cantica Canticorum* van Richard van St. Victor (P.L. 196, 422 B - 423 D.) (z. J.M. SCHALIJ, Tijdschr. Taal- en Letterkunde 1943, blz. 219 vlg.)

De inleiding, r. 1-5 is van Had.. Richard, in verband met zijn onderwerp, zegt: dat Christus woont in de ziel die zijn deugden bezit en die de geboden naleeft, r. 5-11 volgen Richard in kernachtiger uitdrukking. *Nochtan en eest niet al God:* geeft Richard's *fallax* = bedrieglijk, weer. Voor *Want ... gheeste* heeft Richard: *humanitatis interdum potius quam gratiae, cordis quam spiritus, sensualitatis quam rationis*, Had. herleidt dit wijselijk tot twee tegenstellingen. r. 15-17 volgen Richard, maar de verdieping: *want si natuert* is van Had. Richard licht zijn gezegde toe, door het voorbeeld der discipelen, die naar Jesus' zichtbare tegenwoordigheid verlangden.

Alles wat nu volgt bij Had. r. 19-51 is van Had. zelf. Het is ook weer een verdieping van de leer: het wijst er op, dat zoowel de onvolmaakte als de volmaakte zoetheid kunnen gevoelen, wat bij Richard ontbreekt, en geeft dan de houding tegenover die zoetheid aan van den onvolmaakte en van den volmaakte, met hier die prachtige, hoogst lyrische, fel-hartstochtelijke verheerlijking van den onvoorwaardelijken Minnedienst, die alleen den wil der Minne kent. Het is juist het beste deel van den brief.

r. 50 vlg. hervatten dan waar Richard. Maar nu zeer vrij,

met omstelling van gansche zinnen, met gebruik van somdige woorden en beelden in een ander verband; zoodat wel de algemeene gedachtengang overblijft, maar de voorstelling toch ook weer directer, logischer en feller wordt. Richard mengt algemeene gedachten met toepassingen op de onvolmaakten. Had. blijft bij de handelwijze der armen aan deugden. Zoo zegt Richard gansch algemeen: *In die namque ista Dominus quidem misericordiam suam mandat, sed in nocte tentationum et laborum, in praeceptis declarat quantum quis diligat*. Daarvan bewaart Had. alleen het beeld van dag en nacht: *in den daghe der gratien sijn si coene ende in den nacht der tribulatien keren si den rugghe*. Richard zegt, gansch algemeen: *Visitatione gratiae Deus consolatur pusillanimitatem nostram juvat infirmitatem et excitat voluntatem*. Had. brengt dit verder rechtstreeks te pas bij den arme van gratie. En zij doordrenkt geheel de tamelijk vlakke uit-eenzetting van Richard met de bewogenheid van het leven. r. 55 *Dit sijn armhartighe liede*, -59 *Hier omme*, 68-70 zijn van Had.; en al het overige eveneens, doch met elementen uit Richard eigenmachtig opgemaakt. De tegenstellingen, de bewegingen in het rhythme, de bouw der volzinnen met isocola en omoioteleuta is van Had..

Richard herhaalt dan nog eens, dat men aan den roep van God moet beantwoorden door het onderhouden der geboden en het beoefenen der deugden. Want *vocatio non facit perfectum sed obligat*. Had. 73-82 volgt dan weer Richard. Uit de vergelijking blijkt, dat r. 82 *sijn leven te hoedene* in onze handschriften een fout moet zijn voor *hoeghene*, zooals L. Sermoenen nog hebben bewaard.

Richard leert verder: dat men geen misbruik mag maken van de genade, wat Had. tamelijk trouw heeft bewaard: *wise hebben* in 't beoefenen der gratie is de vertaling van *usum habere:* goed gebruik. Uit den samenhang blijkt, dat gratie hier vooral bedoelt de gratie van de vertroosting, of opwekking ten goede. Het aequivalent voor r. 91-92 ontbreekt juist bij Richard, zoodat *bedect met gratien* nog onduidelijk blijft.

r. 93-102 zijn van Had.. Van r. 102 tot het einde wordt weer Richard vrij gevolgd. die er echter nog een korte bespiegeling aan toevoegt op het woord van Job *Antequam comedam suspiro*. Uit de vergelijking blijkt, dat r. 106 *behoedene* wel met A en B moet gelezen worden *behoudene*.

Zoo blijkt, dat deze Brief een zeer vrije bewerking van Richard is. Had. heeft de algemeene leer overgenomen en die,

soms Richard volgend, dan van hem afwijkend, op hare wijze geordend, verdiept, uitgebreid, en met haar geest bezield. Geheel de drang, de felheid, de hoogheid van den Minnedienst, zoowel als de vorm, met het rhythme, den zinsbouw en de bewogenheid zijn van Hadewijch.

Algemeene beschouwingen.

Hoewel dus Hadewijch hier Richard van St. Victor volgt, zij bezielt en verdiept zijne leer met haar gansche persoonlijkheid. Wij hooren overal de stem, het hart, de passie van Hadewijch. Zij schikt en ordent, zij drukt zich praegnanter en kernachtiger uit; logischer ook, directer, pramender, hartstochtelijker; zij bedient zich van Richard voor haar eigen doel. Zij doet de gedachten beter uitkomen, stelt ze met meer nadruk voor; voegt er opmerkingen en gedachten aan toe, lascht gansche passages in: zoo is de plaats over den onvoorwaardelijken minnedienst geheel van haar.

En ook de vorm is van haar: de rijke taal, de gerhythmeerde zinsbouw, de beweging, het leven. Nergens kan men merken dat hier vertaald werd of dat een Latijnsch voorbeeld werd omgewerkt. Hier heeft ons Middelnederlandsch proza wellicht zijn volsten en rijksten kunstvorm bereikt. De volzinnen, met groote afwisseling, nu eens betoogend, dan bevestigend, dan weer schilderend of ontledend, nu snel, dan langzaam, nu kort, dan wijd-uit golvend, op een pracht van geluiden, van smaakvol tegenover elkander opwegende deelen, isocola, van elkander aan het slot beantwoordende klanken, omoioteleuta, met de passende, treffende beeldspraak, zonder overlading, klassiek, sober en vol; met al de stijlversierselen van de fijnste techniek, bewogen als van zelf op het leven der ziel. En dit is alles van Hadewijch.

Ook wat zij weglaat bevordert de eenheid en versterkt de voorstelling. Wat niet bij haar doel paste schoof zij ter zijde. Zoo een paar korte uitweidingen over de nog te aardsche liefde der discipelen en over een woord van Job. Maar ook hierin, dat Richard de ware liefde doet bestaan niet alleen in het beoefenen der deugden, maar ook in het onderhouden der geboden. Hadewijch spreekt alleen van het beoefenen der deugden en verwaarloost telkens, drie- viermaal, het onderhouden der geboden. Omdat Richard geheel het geestelijk leven op het oog had; dat negatief bestaat in het vermijden van de zonde door het onderhouden der geboden, en positief in het doen van het goed door het beoefenen der deugd. Hadewijch richt zich tot de godgewijden, die zich toeleggen

op de Minne en waarschuwt hen, dat de ware Minne bestaat in de werken der deugden en in den onvoorwaardelijken minnedienst. Die veronderstelt natuurlijk het onderhouden der geboden, doch daartoe moesten die godgewijden minder opgewekt worden, veeleer tot standvastigheid in dien minnedienst, door de deugden, wat ze ook voor vertroostingen of beproevingen mochten doormaken.

Invloed.

Deze preek is zeer verspreid geweest in de Middeleeuwen. Hij komt voor in de Adelwip-uittreksels, die ze tamelijk getrouw weergeven (z. Versl. en Med. der k. Vl. Academie, 1934, blz. 544 vlg.); als fragment in het Ruusbroec-hs. H en als fragment F in de Limburgsche Sermoenen, waar ze het slot uitmaakt van de 41e preek (over beide fragmenten zie Inleiding op de Visioenen, blz. 25); als fragment G een afschrift van den 6en en den 10en brief volgens hs. A. (z. ib. blz. 32). Verder in de bloemlezing uit Hadewijch van het Haagsche hs., waarvan ik den tekst meedeelde in mijn uitgave van het proza (blz. 342 vlg.). MANDE heeft ze ook, maar niet in haar geheel: na r. 40 scheidt hij er uit; waarom blijkt niet. Daar deze fragmenten, behalve G, vrije afschriften zijn, deel ik de afwijkingen niet mede onder de varianten, maar in den commentaar.

Authenticiteit.

Men heeft wel eens de stelling verdedigd, dat niet Had. de schrijfster zou zijn van dezen brief; maar een onbekende; of nog de maker van de oorspronkelijke 41e preek der Limburgsche Sermoenen, die een oudere tijdgenoot van Had. zou zijn geweest. Dat deze brief wel van Had. is wordt in de inleiding verantwoord. Zie Tijdschr. voor Taal- en Letterkunde, 1944, blz. 226 vlg.

*†

[1] Dje gode mint hi mint sine w*er*k*e*n. Sine*1-18
[2] w*er*k*e*n sijn edel doghede. Daer o*m*me die gode
[3] mint, hi mint doechde. Dese Mi*n*ne es ghewa-
[4] rich en*de* vol va*n* troeste. Doghende proue*n* de

†[margenoten bij de regels:] 4 p*ro*bant amore*m* 10 hoc desid*eriu*m n*on* p*ro*bat 14 dulcedo h*ae*c n*on* ita etc. [B 3 no*ta*]
*.X.

* 1 C *langs deze kolom en de volgende twee* (28 c *en* d) *loopt een gekronk. streep met ervóór i.r.:* no*ta*, no*ta* b*e*n*e*, no*ta; in* A *begint hier een andere hand*. A zine; w*er*ke 2 edele doechde 3 ghewarech 4 C vol *erb.*; Doghede proeuen 5 A soetecheit B suetech*e*it

1-18 *Deugden zijn het bewijs onzer Liefde*, niet zoetheid van devotie. 1 *Gode* bepaaldelijk Jesus-Christus. 5 Het Ruusbroec-hs. E. heeft verkeerdelijk *uut sueticheiden*. 6 MANDE overdrijft waar hij zet: *minst.. meest*. 7-8 Het Haagsche hs. dat voorgaande niet heeft, zegt: *daer na en es sijn myn niet groet in hem*. 10 *Begherte* hier duidelijk ons zinnelijk

[5] Mi*n*ne en*de* niet soeticheit/. Want het ghesciet

streefvermogen, min of meer verpersoonlijkt: dit smaakt zoetheid in zijn toeleg op goddelijke dingen 11 *God* = goddelijk, van God komend; het Ruusbroec-hs. heeft verkeerdelijk *goet*. MANDE verwatert en amplificeert: *sonderlinghe beghinnende ende onvolcomen menschen die noch ionc sijn*. 11-13. MANDE omschrijft flauw: *Want het is dicwijl sinlicheit dat men minne rekent, ende nature datmen meint dat gracie is*. E. heeft *porrende* niet. L.S. purende; dan van Gode, (Rich. quam spiritus) 14-14 De Adelwip-uittreksels, de fragm. E, F (Limb. Serm.) de Haagsche bloemlezing, Mande hebben hier *sulke wile* of iets dergelijks; zoo ook Richard: *aliquando*. MANDE en het Haagsche hs. bewaren de gedachte; alleen heeft M. weer: *tot den minsten goede*, ongerijmd; E. heeft: *Dese zoeticheit berret sulke wile min te Gode ende sulke wile meer te Gode* wat ook een ongerijmdheid is; de kopiïst las *berret* voor *beruert;* Limb. S.: *Dese sutheit beruert sulke wile die sile metten meerren gude* eveneens verkeerd: wat alles pleit voor de oorspronkelijkheid van Had. en voor hare psychologische juistheid. 17 E. verkeerdelijk: *nutter* en *uut die sake;* MANDE verkeerd: *nutste*.

*

[6] selke wile dattie mi*n*sche die min mint, meer
[7] sueticheide*n* gheuoelt. Na dat elc gheuoelt, daer
[8] na en es Mi*n*ne i*n* hem niet; Mer na dien dat hi
[9] ghefu*n*deert es i*n* doechde*n* En*de* ghewortelt i*n*
[10] caritate*n*. Begh*er*te es sulke wile suete te gode
[11] w*aer*t; Nochtan en eest niet al god/: Want het es
[12] * meer porrende vte*n* gheuoelen der sinne dan van
[13] g*r*acie*n*, Ende meer van natueren dan van gheeste. *XV-d.
[14] Dese suetheit beruert de ziele meer ten mendere*n*
[15] goede, En*de* min ten meeren goede, En*de* si ualt
[16] diep*er*e op dat hare smaket dan op dat hare nutte
[17] es: Want si natuert na die sake, daer si vte
[18] ghebore*n* es ||.*

*28 c.

[19] * Dus ghedaenre suetheit gheuoelt *A*lse wel de[19-50]

*11 d.

* 6 A zelke; dat die mensche C min: i *op ras.* A me*n* B min (i *op ras.*) 7 A suetech. B zuetech... 8 B en *op ras.* B Maer 9 B ghefondeert 10 karitaten A Begheerte; selke B te (*doorgeh.*) zuete te 12 A purre*n*de B porr. (o *uit* u*); gheuoelne B zi*n*nen 13 A g*r*atien; naturen A geeste 14 A suetecheit B zuetecheit; minderen 15 A me*n* B mi*n* (i *op ras.*)* te; meerren 17 zake 19 A ged.; suetecheit B also (o *uit* e); die 20 B die C volmaecte: a *erb.* 21 A sutech. B zuetech.

19-50 *Verschillende houding van onvolmaakten en volmaakten* tegenover geestelijke zoetheid. 20 *ende waent*, nl. de *onvolmaecte*, dus met *dese* als subject onderdrukt. 21 E. en Limb. S. (F) voegen er *cleyne* of *cleenre* (sutheit) tusschen. 22 MANDE: *ende so ist al onpuer ende ghemenghet:* heeft hij den tekst niet begrepen? 23 L.S.: *Al est oec dat dese sutheit herde groet es ende al gut: groet* past niet: of die zoetheid groot is kan men toch genoeg kennen; ook E. *goet*. MANDE: *subtijl ende quaet*. 24 *metene* L.S. *merkene* weer niet oorspronkelijk. 26 *ghehoert* wijst op voordracht: Haagsche hs. alleen: *als voorscreven is*. 27 *sielen* E. *menschen* 27-28 MANDE laat de beeldspraak weg: *so sijn si tevreden ende so duert die minne, mer als die sueticheit vergaet so is die minne wt*. Men voele de beeldende en rhythmische pracht dezer plaats. 30 E: *ruudt* L.S. *Scaerp ende magher* Daarna stellen E. en L.S. beide een vraag: E.: *Wair om is dit*? L.S.: *War bi es dit*? En 't antwoord begint eveneens: E.: *Mar dat haer gront niet en es besett* L.S.: *Mar het compt bi dien dasse niet en sin beset* 32. *vroech* E. *te voeren*, L.S. *tevoren sin gewortelt ende geplant* 33 MANDE: *mit nauwer hoeden* 34 *mendert* E. *waent* L.S. *wandelt* hoe deze lezingen ontstaan zijn voor *mendert* is niet duidelijk: beide gaan op een vorm terug die reeds bedorven was. Haagsche hs. *mynret*, MANDE *mindert* 37 *Hoe* zeugma na *wachten* 39. nl. op hun werk, hun deugden. 41 MANDE: *niet te min;* E. *meer te bat*, L.S. *mar te bat*; Haagsche hs. *niet dan te bet.* 42 *riue* onze drie hss. aldus; E. *Reyne;* het woord dat elders bij Hadewijch niet voorkomt wordt met voorliefde gebruikt door den dichter van Lev. van S. Lutgart 43 *brayeren* een van elders onbekend woord; *brageren? crayeren? roepen;* de beteekenis *sorghen*, of smeeken (vgl. 46 *bidden om*) past ook. De kopiïsten hebben er van gemaakt wat zij konden: E. *staen na sueticheit: want die doedet sine minne. Dit weten wel die guede vroede* dus de heele plaats verknoeiend tot onzin toe L.S. *pruven ombe sutheit, mar dade tsine: minne sout altoes thare wel duen* heeft ook niet begrepen, of de uitg. heeft verkeerd geponctueerd. Haagsche hs. *sorghen om sijn loen*. MANDE *niet te min* en besluit met een algemeen zinnetje, *dade tsine* subject *hi* onderdrukt *of* begrepen in *dade*, voor *dadi:* dade hij. 44 E. *die guede vr.;* L.S. *die gude vrude;* 46 het tweede der *Minnen* ontbreekt in E. en L.S. 47 L.S. *ander sutheit, maer ligt, dasse mogen in allen dengen kennen* 49 *Si* met onderdrukt subject: *het si:* de zin is: het weze zooals het de Liefde belieft. E.: *Sijn*

[20] o*n*uolmaecte alse de volmaecte, Ende waent sijn
[21] in groter mi*n*ne*n*, om dat hi sueticheiden ghesma-

si bouen, si sijn der Minnen; L.S. *sinse bouene, si sin der Minne, sinse onder, si sin dat selue:* alleen onze tekst is zeker oorspronkelijk.

*†

[22] ket, Nochtan niet puer/, Mer ghemi*n*gh*et*. Al es
[23] oec de suetichiet puer ende al god, dat subtijl te
[24] kenne*n* es, daer na en es de mi*n*ne niet te metene,
[25] Mer na de hebbinghe der doechde *E*n*de* der cari-
[26] taten, also ghi ghehoert hebt. want wi proeue*n* in
[27] * selke zielen: alsoe langhe als die suetheit duert i*n*
[28] hem, soe sijn si sachte en*de* vet; En*de* alse de sue-
[29] ticheit vergheet, soe te gheet haer mi*n*ne *E*n*de* soe
[30] bliuet h*aer* gront ru en*de* magher. Dit es daer
[31] o*m*me, want si noch niet beset en sijn met doech-
[32] de*n*. Want alse de doechde*n* vroech gheplant sijn
[33] inder zielen *E*n*de* met langher oefeni*n*ghe*n* vaste
[34] ghefondeert, *A*l mendert dan de suetheit, de
[35] doechde doen hare nature ende werken altoes der
[36] Mi*n*ne*n* werc. Sine wachten na ghene suetheit,
[37] Mer hoe si ghedienen moghe*n* altoes ghetrouwe-
[38] leke der mi*n*ne*n*. Sine hake*n* niet na smake, Mer
[39] * si soeke*n* orbere. Si sien op hare hande, Niet op

†[margenoten bij de regels:]
23 amor n*on* m*en*surat*ur* 28 defi*ciente* dul*cedine* t*ur*bant*ur*
38 q*ue*ru*n*t vti*lita*tes 39 vide*n*t ad man*us* 42 amor f*a*cit s*em*p*er* suu*m*

*XVJ-a.

*12 a.

* 22 B maer; gem. 23 A die suetech. B. zuetech. A suptijl 24 A kinne B ki*n*ne*n* A die m. 25 B Maer; die h.; kar. 26 A alsoe B geh.; hebbet B prueue*n* 27 A zelke; lange alse A suetech. B zueteth. 28 B zij*n* A die suetecheit B zuetech. 29 B so A te geet hare 30 A hare 31 bezet; zijn
32 die A doechde A vruech 33 sielen A oefeni*n*ghe 34 ghefundeert; mindert A suetecheit B zuetech. 35 B h*aer* 36 A suetech. B zuetech. 37 B Maer A altoes *staat na* si, ghetrouleke *i.r.* B h. si moge*n* a. ghed. ghetr. 38 B Maer 39 B sueken orbore; opten

*†

[40] de*n* loe*n*. Si beuele*n*t al der minne*n*/; Dies en heb-
[41] * ben sie maer te bat. De Minne es soe edel ende
[42] soe riue, aen hare en bliuet niemans loen. Nieman
[43] en dorfte brayere*n* om loen; dade tsine, Mi*n*ne
[44] soude thare wel doen. Dit weten wel die vroede
[45] die altoes na doechden staen. Sine soeken mer
[46] der mi*n*nen wille/; si en bidde*n* d*er* Mi*n*ne*n* om
[47] ghene andere sueticheit dan dat si hem gheue
[48] datsi i*n* allen dinghen bekinne*n* moghen ha*r*en
[49] liefste*n* || wille; Sijn si bouen, si der Mi*n*ne*n* wille;*
[50] Sijn si onder, si dat selue.

[51] Selke andere zielen zijn arm van doechden; alse[51-72]
[52] die suetecheiden gheuoelen, soe mi*n*nense; En*de*
[53] alse die sueticheit te gheet soe te gheet oec ha*r*e

†[margenoten bij de regels:]
48 ora*n*t s*em*per p*ro*
*cognoscen*do volun*tatem*
(*onderstr.*) [B 39 not*a*]
52 not*a* (*v.a.h.*) 54 audaces
56 faci*li*ter eleua*ntur* 60
facili*us* t*ri*sta*ntur*
*XVJ-b.

*28 d.

* 41 A *had* mer *erb.* e *bijgev.* B maer; Die minne es soe soete (B suete en*de*) soe (B so) e. 42 riue (u *uit* n); ane; niemens; Niemen 43 A dadet sine B *had dit ook, doch* t *geexp. en een andere bijgev. vóór* s. 44 A soudet hare B *zoo ook, doch verb. zooals bij* dadet sine; die vr. 45 A zoeken maer 47 A suetech. B zuetech. B geue 48 B dingen B mogen
B wille *i.r.* 52 alsi de A suchtecheiden (c *van* uc *niet duid.*) B zuetech. B dan m. 53 A suchticheit B zuetecheit A te geet *tweem*.

51-72 *Geestelijke armoede dikwijls meer oorzaak der zoetheid dan overvloed*. 51 In E. alleen wordt na r. 50 een tamelijk lange plaats ingelascht: dat de ziel dan geheel ledich is, wanneer zij alles gelijkelijk van God ontvangt; deze theorie der ledigheid is geheel vreemd aan Had. L.S. gaat voort als hier. 54 Hoe treffend uitgebeeld. 58 *verbliden* E. *lachen*, L.S. *Laghen*.

*†

[54] Mi*n*ne. Jnden daghe der gratien sijn si coene, *En*d*e*
[55] inder nacht der tribulatie*n* kere*n* si den rugghe. Dit
[56] sijn armh*er*tighe liede; si w*er*den lichte v*er*heue*n*
[57] int suete en*de* licht bedroeft int suere. En*de* een
[58] * cleyne gracie doet haer herte sere verblide*n*, En*de*
[59] een cleyn v*er*noy sere bedroeue*n*. Hier o*m*me ghe-
[60] sciet sulke wile dattie lichte herten meer w*er*den[60]
[61] beruert dan de weghende, En*de* de arme van gra-
[62] * tien dan de rike. Want alse god co*m*t met siere
[63] gratie*n* en*de* hi troeste*n* wilt har armeherticheit
[64] En*de* hulp*en* hare crancheit En*de* porren haren
[65] wille, soe sijn si gods lustich en*de* sueticheiden
[66] gherende, *En*d*e* w*er*de*n* meer beruert dan die die
[67] met ghewoente*n* doer gaen sijn mette*n* goede gods.
[68] En*de* men waent sulke wile dat dus ghedane liede
[69] grote gracie hebben *En*d*e* grote mi*n*ne, die nochtan
[70] herde dieren tijt gods hebben. Hier o*m*me es sulke
[71] wile ghebreken van gode meer sake der suetheit /
[72] dan ghewa*n*de.

[73] Selke wile es oec die quade gheest sake der[73-32]

†[margenoten bij de regels:]
62 no*ta*
70 *caus*a que*ritur* dul*cedinis* (*met krul*) 76 cad*ani in* i*n*firmi*tat*e*m* cor*po*ris

*XVJ-c.

*12 b.

* 54 B grac. 55 soe keren 56 C cijn *i.r.* B zijn A aermherteghe B armherteghe 57 A swete A e. licte b.i. ts. *ben. i.r.d.l.h.*. B e.l. bedrueft i.s. *ben. i.r.** A ene B .J. 58 cleine gratie A hare B ze*r*e B *.i.* 59 verdroeue*n* 60 selke; dat de A bewile*n* meer B bi wile*n* 61 bedroeft dan B die 62 B die r. 63 A hare B haer; armh*er*techeit 65 B zij*n*; lustech; suetech.
66 A beroert 67 dore g. 68 selke B ged. 69 A gratie 70 selke 71 A zaken B zake (*uit* ...ken*) A suetecheit B zuetech. 72 A gewae*n*de B ghewa*n*de: a*n*de *op ras.* 73 A de B geest zake 74 A suetech. B zuetech.; die me*n*schen A suetech. B zuetech.

60 E. *lichthertige;* L.S. *lighertige* met beide het werkwoord in 't enkelvoud. 64 *ende.. crancheit* ontbr. in E.; L.S. heeft *sterken* voor *hulpen; ende porren haren wille* ontbr. in beide. 66 E.: *dan die van ghewoenten sijn toegaen* verkeerd voor *doergaen;* L.S. *dan degene die met gewonden sin metten gude gods dorgaen;* het Haagsche hs.: *doergoten* 67 E.: *van dusghedanen luden dot si;* L.S.: *van suschedanen liden dasse* 70 E. *dunnen tijt;* L.S. *diren tijt;* 70-72 E.: *Hier om eest waer dat meer is ghebrekenisse van Gode sulke wile sake der zueticheit dan ghewoente;* L.S. *Hir umbe es bi wilen sutheit meer van ghebreken dan volheide*. In 't Haagsche hs. werd dit tot 83 overgeslagen. Den goeden zin heeft zonder twijfel onze tekst: *ghewande* = overvloed is wel bedoeld tegenover *ghebreken*. Deze beschouwing is zeer waar.

73-32 *Andere oorzaken van zoetheid*. 76 *volghet* involgen, hier bepaaldelijk door onbezonnen boetwerken te doen, of door zich aan die gevoelde devotie onbezonnen over te leveren. 79 E. weer verkeerd *ghewoente: ende oic als die mensche siet dat hi ghewoente heeft van zueticheiden;* L.S. *als die mensche heft volheit van sutecheide, ghewande* misschien bvl. ww.: overvloedig; of toch zelfst. nw. en *sueticheiden* gen.? 81 De zin is: vertrouwen dat men volmaakt is. L.S. *te geuulne* 82 *hoedene* L.S. *hoegene;* wat beantwoordt aan Richard: *ad perfectionem exerceatur; hoedene* zal fout zijn in het voorbeeld van onze hss. Hierna volgt in E. een kleine uitweiding, die aansluit bij den 4den brief.

*†

[74] * suetheit. Want selke wile alse de me*n*sche sueti-
[75] cheiden gheuoelt, soe delecteert hi sere daer in
[76] en*de* volghet der delectacien soe verre dat hi valt
[77] in crancheiden van lichamen en*de* dat hi daer bi
[78] v*er*let orberleke dinghen. En*de* oec daer bi alse de
[79] me*n*sche siet dat hi guede ghewande sueticheide*n*
[80] heuet, soe beghint hi || alleinskene hem selue*n* te*
[81] ghelouene van volmaectheide*n* en*de* acht dies te
[82] min sijn leuen te *hoeghene*.

[83] Hier bi steet wel, dat elc sijn gracie besie en*de*[83-92]
[84] * dat goet ons heren wiselike vorwart kere/. Want
[85] de ghichten der gracien en maken den me*n*sche
[86] niet gherecht, Mer si bende*n*ne; Want werct hi
[87] met siere gracie*n*, soe behaghet hi gode; En*de* en
[88] doet hijs niet, soe w*er*t hi schuldich. Oec moet hi
[89] wise hebben, daer hi sijn gracie met oefene. Want
[90] * ghelike dat de dogh*et* mesdaet w*er*t, alse me*n*se
[91] bute*n* hare*n* tide*n* oefe*n*t, alsoe w*er*t gracie niet
[92] gracie, sine w*er*de bedect met gracien.

†[margenoten bij de regels:]
83 vide don*a* dei t*ibi* da*ta* ad vsu*m*
86 t*un*c do*minum veneratur*
91 v*ir*tutes i*n* viciu*m* 94 c*ui* do*minus* bo*na com*me*n*dau*it*
*XVJ-d.

*29 a.

*12 c.

*XVIJ-a.

* 75 zere 76 A delectatien 56 crancheden; daer mede 58 C *na* verlet: d*aer*bi *herhaald doch doorgeschr.* A oerboerlike di*ngen* B orborleke 79 B ziet; goede ghewa*n*de A suetecheden B zuetech. 80 alleinskine C *van* 80 *tot* 82: *streep voortgezet* 82 men B zij*n*; C hoedene; huedene 83 A sine gratie B zij*n* B bezie
84 B goet *i.r.* A wijselike A voerw*aer*t C 84-88: *str. i.r.* 85 B gicht. A gratien 86 B ger. A Mar; bendene 87 A ziere gratien B so behaget 88 sculdech 89 A gratie A hoefene 90 A ghelijc alse B ghelijc dat (dat *op ras.*); die B doget A als 91 B tide A gratie (*zoo telkens*)

83-92 *Ieder moet met de hem geschonken gratie meewerken*. 83 L.S. die den tekst voortzet: *est orberlike*. 84 *vorwartkere* L.S. *wislic beware*. 86 *bendenne* leggen hem zwaarder verplichtingen op. L.S.: *mar hi werter mede gepandunt*. 90 *wise* wijsheid, onderscheid, discretio; L.S. verkeerd *wesene*. 92 *bedect* behoed? of is de gedachte: dat nieuwe genadewerken steeds de vorige moeten komen aanvullen? L.S. *gericht*, stond er oorspronkelijk *berect* toegerust, bestuurd, of *berecht* gericht, bestuurd, geregeld?

*†

[93] Hier o*m*me dien god coema*n* heeft ghemaect[93-112]
[94] met sine*n* goede, hi behoeft *D*at hi wijs si en*de*
[95] sine gracie alsoe hoede, datse hem bliue. Want
[96] alsoe alse de ghene die sonder gracie es behoeft
[97] gode te biddene om gracie, Alsoe behoeft di die
[98] in gracien es gode te biddene dat hise behoude.
[99] Want alsoe dicke alse die mi*n*sche dat goet ons
[100] here*n* minderen laet i*n* hem en*de* niet en meerret,
[101] soe haet hijs al v*er*boert, en dade die goedh*ei*t
[102] gods. Hier om de bruut daerme*n* af leset in de
[103] canteke*n*, Si sochte haren brugom niet allene
[104] begh*er*leke, Mer oec wiseleke; en*de* alsine vonde*n*
[105] * hadde, sone wasse niet min sorfhertich hem te
[106] *behoudene*. Dus soude doen elc vroede ziele die
[107] i*n* roere ware van mi*n*nen. Si soude altoes hare
[108] gracie met begherte*n* ende wiseleke meere*n* En*de*
[109] sorfherteleke oefenen haren acker, vte treckende
[110] ondrachticheit ende in sayende || doghede; En*de**
[111] maken een huus van suuere consciencien, daersi
[112] werdeleke in ontfa haer lief/.

†[margenoten bij de regels:] 101 dem*er*en*tur* o*mni*a bo*na* dei 106 fort*iter* tenuit g*raciam* data*m* 189 agr*u*m exe*r*ce *onderstr.*

*XVIJ-b.

*29 b.

* 93 coman A heuet B ghem. h. 95 C 95-102: *str. i.r.;* soe datse 96 die gh. 99 me*n*sche A ons he*r*en dat goet (*tusschen* dat goet *staat* a *en tusschen* ons heren: b, *dus orde hersteld:* B *had hetzelfde, doch orde door streepjes hersteld*) 100 B meeret
101 hadde 102 o*m*me A bruedt 103 cantiken A brudegom B brudegoem 104 begeerlike A wijselike B wiselike; alse sine 105 soe en was si 106 C behoedene; elke 107 C 107-110 *str. i.r.;* souden 108 A wijselike B wiselike 109 A serfh*er*tichlike B sorfh*er*telike 110 C onderdr., *maar* der *doorgeh.;* ondrachtecheit; doechde 111 B .I.; suuerre A *con*nentien B co*n*uentie*n* 112 C si *ben. bijgev.;* werdelike; hare

93-112 *Als een koopman, of als de Bruid uit het Hooglied*. simile est regnum celorum homi-93 Zinspeling op de parabel: ni negociatori (Mt. 13, 45). 101 L.S. *hi verdint abolge van Gode*. 104 *begherlike* om te genieten, *wiselike* om Hem te behagen 109 L.S. *ut rodende die sonden en in zayende dogde*. 111 Het beeld ook bij Beatrijs van Nazareth: *domo conscientiae renovata* (C. 15, zie Beatrijs van Nazareth, door Dr. Reypens S.J. en Dr. Van Mierlo S.J., Leuven, blz. 44). MANDE die de verhandeling onderbroken had om een visioen te verhalen, vat bij r. 83 den draad weer op om wat volgt algemeen samen te vatten.

Elfde brief

Bestemming en inhoud.

Aan een jonge godgewijde: *lieve kint* (r. 1, 4) steeds *di* (r. 1, 2, 3).

Een wensch aan de godgewijde, dat zij God waardig moge dienen, voert Had. tot de ontleding van een stemming, waarin zij dikwijls verkeerd heeft: nooit zou zij hebben kunnen dulden, dat iemand God evenzeer beminde als zij, hoewel zij dan toch weer wel geloofde dat anderen Hem meer beminden. Daarop volgen dan eenige bijzonderheden uit haar vroegsten liefdedienst: hoe zij tot die stemming gebracht werd en hoe het haar daarbij te moede was.

Algemeene leerstukken.

Deze brief bevat eenige autobiographische bijzonderheden, die voor de kennis van Had.'s persoon van belang zijn. Van haar tiende jaar af had zij zich aan den dienst der Liefde gewijd, waarbij zij in de eerste twee jaren buitengewone vertroostingen en genaden ontving. Daardoor kwam zij tot het vertrouwen, dat niemand God ooit bemind had als zij. Doch Rede liet haar begrijpen, dat dit niet zoo was. Echter kon ze 't moeilijk gevoelen noch gelooven. Zoodat het haar nu was, dat zij niet geloofde dat Hij meest van haar bemind was, en ook niet geloofde dat eenig mensch Hem meer beminde.

Dit is een ervaring van vele heiligen, waarin niet de minste hoogmoed ligt. Zij weet wel dat zij de Liefde niet waardig gediend heeft, maar zoo zeer doet de Liefde hare kracht gevoelen, dat ze dan weer moeilijk gelooven en dulden kan, dat iemand Haar meer zou beminnen dan zij: dat is de hartstochtelijke drang van alle Liefde. Merk wel op: het gaat hier over God meer te beminnen; niet over meer door God bemind te worden; het is heilige wedijver in de liefde.

2. - De leer over Rede komt ook goed uit in dezen brief: zij moet de ziel verlichten, haar de ware en volle verplichtingen der Liefde voorhouden; haar over haar waren toestand onderrichten en op de hoogere liefdegenietingen waardig voorbereiden.

Algemeene beoordeeling.

De stijl van dit briefje, met de herhaling van dezelfde woorden en uitdrukkingen op korten afstand, met de concatenatio; met de vele anacolutha, is de psychologische van de aan een stuk geschreven, ongedwongen, vertrouwelijke mededeeling.

Enge verwantschap vertoont deze brief bepaaldelijk met de Visioenen. Ook om den nadruk van sommige woorden: het herhaalde *na*; de *uren*; de *hertelijkheid* of hartstochtelijkheid van den toon; de losse zinsbouw. Toch is het wel de taal en de stijl van Had.; alleen gewijzigd door den aard van het onderwerp dat ze hier behandelt.

Deze brief verbindt onze schrijfster nog met die der Visioenen, door het feit dat ook deze laatste vroeg begenadigd werd: *oec kindic dat hi mi van kinde allene hadde ghetrect* (11, 86). Ook zij gaat per twee jaar: *In dat te pleghene haddic twee iaer gheweest* (2, 21) vgl. r. 12.

Ook de schrijfster van den eersten brief (r. 56) had in 't begin van haar liefdedienst vele buitengewone genadegaven ontvangen.

Was de hier behandelde brief misschien bestemd voor een jonge godgewijde, die bij 't begin van haar liefdedienst ook groote genaden deelachtig was geworden, om haar er aan te herinneren, dat dit niet altijd zou duren, dat zij zich veeleer op echte deugden zou toeleggen, zooals in br. 10 geleerd werd?

*†

†[margenoten bij de regels:]
10 hadew*ijch* (*na* w *volgt een teeken van verkorting*)
i*n*cepit
*.x*I*. cap^{m}

[1] Ay, lieue kint, god gheue di d*at* mijn herte[*1-9]
[2] aen di begheert; dat ware dat god ghemint
[3] wa*r*e van di werdelike. Nochta*n* en hadde ic dat,
[4] lieue kint, noit moghe*n* kiesen, dat dat yema*n* vore
[5] mi ghedae*n* hadde alsoe na alse ic. Jc gheloue
[6] nochtan datter vele waren diene *A*lsoe na en*de*
[7] alsoe sere minde*n*, al en mochtic niet wel ghedo-
[8] ghen *D*atten yeman ki*n*ne <n> ochte Mi*n*ne*n* soude
[9] alsoe herteleke alsic hebbe ghedaen.

[10] * Seder dat ic x. iaer out was, soe hebbic alsoe na[10-27]
[11] van herteleker mi*n*ne*n* bedwonghen gheweest, Dat
[12] ic binne*n* den iersten twee iaren dat ics began

*XVIJ-c.

* 2 ane B begert A gem. 3 haddic 4 B noeyt (yt *v.l.h.*) moge*n* A iement B iemen 5 B also 6 B datt*ere* (t*e*re *op ras.*) waren vele *maar orde door teeken hersteld* 7 B also zere B ged. 8 dattene A iement yeme*n*t; zinnen 9 hertelike A alse ic B ged. 10 Sider B also 11 herteliker 12 A eersten B iersten *i.r.* A d.i. begaen *ben. i.r.d.l.h.* lG A sonderlinghe B su*n*derlinge B gegeuen; ghemeinen

1-9 *Algemeene stemming waarin Had. vroeger verkeerde:* zij kon niet wel gedoogen dat iemand de Minne meer beminde dan zij, al gelooft zij dat er velen waren die Haar evenzeer beminden.

10-27 Had.'s eerste twee jaren van haar Liefdedienst. 14 *sonderlinghen* als comparatief gevoeld en daarom met *dan*? 16 *Ende dat* anacoluthon na *hadde, dat* = doordat; 19 in 't gevoel van Zijn tegenwoordigheid en in de openbaring van Hem zelf. 20 *Ende bi* weer anacoluthon; of eerder nieuwe zin; die dan r. 28 wordt opgenomen en voortgezet. 24 *datmen* wat men.

*†

†[margenoten bij de regels:]
22 mos a*m*ico*rum* 25
*co*me*den*do

[13] hadde doot gheweset, en hadde mi god niet son-
[14] derlinghe[n] cracht ghegheuen dan den ghemeyne*n*
[15] * lied*en*, Ende mine nature weder ghemaect met
[16] sine*n* wesene; En*de* dat hi mi saen gaf redene *13 a.
[17] Die een deel verlicht was met menigh*en* sconen
[18] orconden; *E*n*de* dat ic van he*m* ghehadt hebbe
[19] meneghe scone ghichte in gheuoelne en*de* in toe-
[20] ne*n*ne van he*m* selue*n*. En*de* bi al dien tekene*n*
[21] die ic vant tusschen hem en*de* mi in na pleghene
[22] va*n* Mi*n*ne*n*, Alsoe alse vriende pleghe*n* deen
[23] den ander*en* luttel te helene en*de* vele te toe*n*ne,
[24] datme*n* alre meest heuet i*n* na gheuoelne elc
[25] anders, *E*nde in doer smakene, *En*d*e* in doer etene,
[26] *En*d*e* in doer drinckene, En*de* i*n* ve*r*swelghene elc
[27] anderen.[27-47]

[28] Bi desen tekene die god mijn lief soe menech-
[29] fuldich dede || te mi inden beghinne van minen*
[30] leuene, Soe gaf hi mi toeue*r*laet te hem, alsoe dat *29 c.
[31] mi dicst van dien tide alsoe te moede gheweest
[32] heuet, datte*n* nieman soe herteleke ghemi*n*t en
[33] heuet alse ic. Mer redene dede mi onder wile*n*
[34] wel wete*n* *D*at ic[h] die naeste niet en was. Mer de

* 17 meneghen 18 A oerconde B geh. 19 C meneghe: *tweede* e *erb.* B gichte; toe*n*ne (B e *op ras.*) 20 B selue*n* he*m maar orde door teeken herst*. 21 A tuschen 22 vreenden (B vriende) d.d.a. pleghen (B plege*n*) 23 lettel te heelne 24 B geu. 25 dore (*telkens*) 26 drinkene 28 A soe *ontbreekt*, in B *erboven bijgev.**; men..dech 30 soe dat 31 vande*n* B also 32 dattene niemen; hertelike 33 A als ic *i.r.d.l.h., in* B *op ras. daarna* oec ghelouen *doorgeh.: in* A *staat* heuet *op 't einde van den regel, daarna i.r. een kruisje ter aanwijzing waar* als ic, *dat i.r. staat moet komen; maar 6 reg. verder staat nog een kruisje, en wat daar uitgevallen is staat ben. i.r.*: B *heeft deze tweede verwijzing achter* heuet *geplaatst*, noch (*de* h *nog zichtbaar*) *uitgekrast en* oec ghelou*en doorgehaald;* zie 36
34 ic B Maer 35 nagheuoelne 36 nie A noec oec geloeue*n sic ben. i.r.v.l.h.; in* B *staat* noch *op ras.*

27-47 *Hoe de Liefde haar niet gelooven liet dat iemand Haar meer beminde*, en Rede haar dan weer begrijpen deed, dat zij niet het meest beminde. 34 *die naeste* die Hem het meest beminde; 37 *te naesten* heeft hier een andere beteekenis dan r. 38; men zou het r. 37 kunnen opvatten als: ten slotte, ten laatste; of: om strict te spreken; of wordt het hier reeds, proleptisch gebruikt, als voorbereiding op r. 38? invloed van Had.'s streven om hetzelfde woord op korten afstand te herhalen; stijlfout, zoo men wil, maar psychologisch natuurlijk. 41 *ghebrect* de lezing *dat*, verklaring van *dats* en onderwerpzin van *ghebrect*, schijnt verkieslijker dan *daer*.

*†

†[margenoten bij de regels:]

[35] bant van nae gheuoelne van Mi*n*nen en liets mi — 44 cecat amor
[36] nye gheuoelen noch oec ghelouen. Aldus eeste*r*
[37] mi met dat ics te naeste*n* niet en gheloue dat hi
[38] * van mi te naeste*n* ghemi*n*t si; En*de* ic en gheloefs
[39] oec niet dat enich me*n*sche leuet, daer god alsoe — *13 b.
[40] * sere af ghemint es. D*us* maect mi mi*n*ne bi vren
[41] Soe v*er*licht, *D*at ic weet dats mi ghebrect daer ic — *XVIIJ-a.
[42] minen lieue niet ghenoech en ben na sine w*er*di-
[43] cheit; *E*n*de* bi vre*n* maect mi der mi*n*ne*n* suete
[44] nature Soe blent met hare te ghesmakene *E*n*de* te
[45] gheuoelne, dat mi ghenoeghet En*de* dat mi bi
[46] vre*n* soe rike es daer met te sine, dat ic hare i*n*
[47] mi selue*n* lie datse mi ghenoech es/.

* 37 B te*n* naesten B zij 39 B alsoe zere 41 B gebr.; dat 42 B gen. A zine; werdecheit 43 zuete 45 B gen. 46 B so 47 B lye B gen.

Twaalfde brief

Bestemming.

In tegenstelling met de meeste overige brieven, is deze klaarblijkelijk gericht aan een overste van een of ander geestelijk genootschap: dit blijkt uit den toon, wordt overal verondersteld en uitdrukkelijk gezegd: r. 145 de bestemmeling is iemand die den Liefdedienst in de gemeenschap kan bevorderen; r. 218 hij oefent een prelaatschap uit. Van welk een gemeenschap? Dit is moeilijk uit den brief af te leiden. Van mannen? Nergens een woord dat tot vrouwen laat besluiten; meermalen is er spraak van broeders: r. 82, 99 *broederlike minne*, r. 222 *oec suldi uwe broedere berechten;* maar hier wordt dit woord gebruikt in aansluiting bij r. 205: de overste zal doen als Joseph die zijn broeders hoedde en leidde; en elders heeft het woord de algemeen geestelijke beteekenis van broeders in den Heer. Vgl. br. 5, 16 waar zeer zeker van vrouwen spraak is; daarom is het ook maar best hier een gemeenschap van vrouwen te veronderstellen. Het woord prelaatschap laat over den aard dier gemeenschap geen verdere gissing toe, daar dit een algemeene beteekenis heeft.

Aanleiding tot den brief schijnt geweest te zijn een uitnoodiging van die overste om iets over de Liefde te ontvangen (r. 11). Echter schreef Had. misschien meer uit eigen aandrang, omdat zij over die gemeenschap minder gunstige inlichtingen had vernomen. Haar voornaamste doel is dan ook de overste aan te zetten om sommige gebreken te doen verdwijnen en om *gherechte* Minne te bevorderen.

Inhoud.

Men kan drie groote deelen onderscheiden. EERSTE DEEL: (1-75). De ware liefde begint hier reeds het eeuwig leven. De ware minnaar moet altijd nederig blijven; met ootmoedigheid moet hij, als Maria, de Liefde in zich halen; zonder zich ooit op zijn dienst te verheffen, zal hij er naar streven Liefde volle wederliefde te schenken. Nooit zal men Liefde genoeg kunnen dienen. Liefde zoo trouw te dienen is reeds het eeuwig leven beginnen. Want God is oneindig, onbegrijpelijk en kan nooit ten einde gemind worden. Zoo verkrijgt ook de ziel een zekere eeuwigheid; zij kan God zonder einde beminnen en God haar. Haast u dus ter Liefde. Laat het u deren, dat wij zoo weinig Gods goedheid genieten, en Hij zich zelven met zijn vrienden zoo geheel geniet. Haal hem neder met Liefde om Hem zelf te

gevoelen en te kennen, een zaligheid, die echter nooit zonder smart en arbeid gaat. TWEEDE DEEL: (76-150) Hoe de Liefdedienst door allerlei zinnelijke genegenheden verstoord wordt onder den schijn van deugden. Deze *affecties*, natuurlijke genegenheden, zijn: eigendunkelijkheid in goede of kwade gezindheid tegenover anderen; menschelijk opzicht; gramschap; naijver; aardsche blijdschap; lichtzinnige liefde; wat schade die telkens aanrichten en hoe die volgens ontvangen berichten bij de onderdanen dier overste zich hullen in een schijn van deugd. Als overste moge zij helpen om die gebreken te doen verdwijnen en om de ware Liefde te bevorderen. DERDE DEEL: (151-233): het zwaarste gebod in de oude wet en in het evangelie is het gebod der Liefde. Daarom zal de geadresseerde gedenken de woorden van Abdias: als Jacob zal ze zich geheel door de Liefde laten overwinnen en aan alles verzaken wat niet God is, om zoo geheel in Liefde te kunnen ontbranden. Als Joseph zal zij de minder minnenden ontsteken en voorlichten. Esau, d.i. zij die nog buiten de Minne zijn, zal zij als stoppelen door het voorbeeld, de gebeden, de leiding in ijver ontsteken. Help hen minnen. *Gherechte Minne te Gode* dat is wat ik verlang van U.

Algemeene leerstukken.

De brief blijft bij het algemeen THEMA: Liefde zal men met algeheele en zuivere wederliefde dienen, in volledige verzaking van zich zelf en van alles wat niet zuiver God is. De MOTIEVEN die daarbij ontwikkeld worden zijn voornamelijk: dat is het leven der hemelen; zoo begint men hier het hemelsch leven en verkrijgt de ziel hare eeuwigheid: God kan nooit ten einde gemind worden, maar zulke ziel ook niet; de genieting die God en zijn vrienden nu reeds van Gods goedheid hebben, een gedachte die meermalen voorkomt ook in de Visioenen (Vis. II; br. 6, 25). Naast deze uit de eigen voortreffelijkheid van de Liefde ontleende motieven komen in het derde deel andere van meer uitwendigen aard: de ernst van het gebod der Liefde in de oude wet en in het Evangelie; het apostolaat, om door volmaakte, zich geheel gevende liefde anderen minderminnenden of nog buiten de Liefde verkeerenden te ontsteken en voor te lichten.

2. - Daar tusschen in wordt gewezen op wat die zuivere Liefde in den weg staat, wat die algeheele zelfverzaking in sommige godgewijde kringen pleegt te verhinderen onder den schijn van deugd. Hierin openbaart onze schrijfster nog eens

haar groote gaven van psychologische analyse en hare buitengewone ervaring van het geestelijk leven.

Bijzondere leerstukken.

1. - Hier treffen wij de grondgedachte aan van den strijd met de Liefde: wij moeten God, de Liefde, overwinnen, zoodat Hij ons overwint; onze overwinning zal daarin bestaan dat wij door Hem overwonnen worden (177 vlg., 188 vlg.); eerst na die overwinning kunnen wij den vollen zegen der Liefde ontvangen, om die overwinning te behalen, moeten wij alles verzaken wat niet zuiver God is of waaraan wij meer zouden gehecht zijn dan aan God. Zoolang blijven wij onoverwonnen. Vgl. Vis. 1, 234; 13, 54.

2. - Andere bijzondere leerstukken zijn: de rol der ootmoedigheid, die de Liefde in de ziel neerhaalt, als Maria deed (r. 3): die nederigheid wordt vooral gelegd in de stemming om zich op geen verdienste te verheffen en nooit te bezwijken in den liefdedienst. Verder: de eeuwigheid die de ware Liefde aan de ziel reeds schenkt (13-52). Verheven en zuiver is ook de opvatting van God: als onuitsprekelijk en onbegrijpelijk, als oneindig, ook in zijn Liefde (31-47).

Ook de rol van Rede wordt goed geteekend: zij moet de ziel aanzetten om allen waardigen liefdedienst te willen beoefenen; zij openbaart haar door welke werken en op welke wijze zij Liefde ten volle zal dienen; zij moet de *reghele* der ziel zijn. Men merke mede op dat Had. spreekt van verlichte Rede, d.i. Rede verlicht door de geloofswaarheden of door de Waarheid (111).

Dat Maria Moeder van God werd om hare nederigheid werd vooral geleerd door den H. Bernardus, die hierin trouwens slechts den H. Augustinus volgde, naar de woorden van het Magnificat: Quia respexit humilitatem ancillae suae. Zie de homilie van den H. Bernardus Super Missus est, hom. 1, n. 5. Vgl. VACANDARD. Vie de St.-Bernard, II, 91. Vgl. ook het 29^{e} der Strophische Gedichten.

Algemeene beoordeeling.

1. - Deze brief is nog een treffend voorbeeld van den ernst en den ijver waarmede Had., binnen hare bevoegdheid, met allen tact tot de bevordering der Liefde weet op te wekken. Zij heeft zich nooit, als RUUSBROEC en anderen, eene rol van hervormster toegekend. Zelfs niet hier.

2. - Wel treft de stijl niet als zoo kunstvol en zoo verzorgd

als in den 10en brief; er is meer natuurlijkheid en losheid van uitdrukking; daarom ook weer meer concatenatio en herhaling van woorden als bij de variatio in de Germaansche poëzie. Toch is de stijl zelfs meer dan elders zuiver genoeg, met de gewone epische hartstochtelijke beweging, ofschoon wat in toom gehouden. De mooie, verheven plaatsen ontbreken werkelijk niet.

3. - In zijn geheel is de brief wel het werk van onze schrijfster: wij hebben althans geen reden om er aan te twijfelen. Werd echter voor de verklaring van Abdias geen bron gebruikt? Commentaren over dien profeet zijn niet zoo talrijk. Toch heb ik niets kunnen ontdekken. Neem b.v. den commentaar Expositio in Abdiam van Hugo van St. Victor (P.L. 175, 390 vlg.): dit is geheel wat anders; Jacob. luctator, strijder, is 't voorbeeld van het werkende leven; Joseph van het schouwende; Esau is de aardsche en bloeddorstige: domus Esau caterva daemonum... grex porcorum enz.. Noch in de letterlijke, noch in de allegorische, noch in de tropologische verklaring komt er iets voor dat eenigszins op Had.'s verklaring gelijkt. Wij mogen wel veronderstellen dat deze hier een persoonlijke opvatting geeft.

Abdias, 5, 18 luidt: ‘Et erit domus Jacob ignis et domus Joseph flarnma et domus Esaü stipula’. De verklaring is: Als Jacob moet men de Liefde overwinnen om zich door Haar te laten overwinnen, en aan een zijde mank te worden, door wegsnijding, verzaking van al wat niet zuiver om God is. De overwinning bestaat in overwonnen te worden. Deze paradoxale voorstelling beïnvloedt geheel de leer van Had. ook in haar Strophische Gedichten. Verscheidene verschijningen van God aan Jacob worden in Genesis vermeld. De voornaamste is die van zijn strijd met den Engel, waarin hem gezegd wordt: contra Deum fortis fuisti, en waarna Jacob verklaart: Vidi Deum facie ad faciem (Gen. 32, 24 vlg.). Hieruit begrijpt men, hoe Jacob een beeld van den waren minnaar kon worden. De Liefdedienst wordt een strijd met de Liefde. In zijn strijd met den Engel raakt deze nervum femoris ejus, die dadelijk verdort, zoodat Jacob mank bleef; maar hij wilde den engel niet loslaten, vóór deze hem had gezegend. (Vgl. Vis. 1, 234; 13, 54 vlg.).

Invloed.

MANDE heeft den brief opgenomen tot r. 75 tamelijk verkort; tot 150 over de gebreken spreekt hij slechts van zinnelijke genegenheid in den beperkten zin van bijzondere vriendschap en wat Had. over die *affectien* zegt wordt

door hem bij die bijzondere vriendschap te pas gebracht, doch ook weer met verkortingen. Het gebod der Liefde wordt beknopt samengevat; waarna Maria wordt voorgesteld als voorbeeld van standvastige liefde, wat dan een exempel inleidt. 't Overige van den brief, ook de verklaring van Abdias ontbreekt. Het Haagsche hs. heeft alleen het begin (1-23) maar gesnoeid. Invloed van den brief kan waargenomen worden bij den schrijver *Vanden XII Dogheden;* zie bij r. 3.

Moeilijke plaatsen.

122 *onder die ghetoende:* heeft het woord iets te maken met het begrip der *ghetoenlicheit*, zooals 28, 36? Of zooals in: *te dien tekene werdic ghetoent* 17, 105? Maar ook dit is niet duidelijk: werd ik voorgesteld? aan den Vader? aan de Minne? of: vereenigd met den Zoon als zoon, in zijn *ghetoenlecheit*? Misschien heeft het woord hier hoegenaamd geen mystieke beteekenis, maar duidt *onder* een bepaling aan van het voorgaande *met al desen affectien*, zooals in *onder oude ende jonghe* d.i. ouden en jongen onder hen. Zoo zouden die *affectien* de besproken, *ghetoende, affectien* zijn onder vele andere: de *ghetoende affectien* zouden onder de vele *affectien* waardoor Minne gehinderd wordt de voornaamste zijn.

130-138 Er komen hier enkele vage, onduidelijke uitdrukkingen voor. Gehandeld wordt over enkele verkeerde neigingen, die den schijn van deugden aannemen. Aldus: *scande* neemt den schijn van nederigheid aan, waarschijnlijk neemt *scande* het woord *scamen* r. 83 op: *si laten gherechticheit van scamene;* wat zij laten uit menschelijk opzicht, laten zij onder den schijn van nederigheid. *Scande* kan ook zijn: toestand waarover men zich te schamen heeft: datgene waarover men zich zou moeten schamen hult men in den schijn van nederigheid. *Nijt*, afgunst, hult zich in een gewaad van trouw: d.i. wat gedaan wordt uit afgunst wordt voorgesteld als gedaan uit een gevoel van trouw aan de Minne; *met redenen*, omdat men er mooi over weet te praten. *Bliscap* Mnl. Wdb. i.v. *overcomenheit* verklaart: 'blijdschap wordt ontsierd door het vertrouwen op de duurzaamheid er van'. Neen, de wereldsche blijdschap neemt den schijn van deugd aan; ze doet alsof ze voortkwam uit geestelijke vertroosting en uit vertrouwen in de Liefde, uit het zich verlaten op de Liefde. *Minne* is de lichte *Minne* van r. 108; zij siert zich *met senne* met overleg, vroedheid, en met *langhen tide:* dit woord komt nog voor 30, 184 (z. daar) *wi willen sijn verdreghen van onsen langhen tide:* is dit volharding? de lange duur van

onzen dienst? geduld? Zeker is het niet uitstelzucht, zooals Mnl. Wdb. i.v. heeft. *Met ghelate van overcomenheit* met de uitwendige houding van iemand die door de Minne overwonnen is (?), of die hoven het aardsche verheven is (?). *Met sconen worden* zij kunnen er mooi over praten, maar er zit wat anders in dan God: zoo vertoont *lichte Minne* zich als Minne.

*†

[1] God si v god en*de* ghi hem Mi*n*ne. God gheue[*1-30]
[2] v te leuene d*er* Mi*n*ne*n* werc i*n* allen dinghen
[3] die ter Mi*n*ne*n* behoren. Dies beghi*n*ne ic ane die
[4] gherechte oetmoedicheit, daers sine mi*n*nersse
[5] ane began, d*a*er sine i*n* hare met trac. Noch moet
[6] hi alsoe doen die gode i*n* hem trecken wilt en*de*
[7] * sijns ghebruke*n* i*n* minne*n*. Hi moet o*n*euerheue*n*
[8] bliue*n* va*n* alle*n* dinghe*n*, En*de* onuerwonnen van
[9] allen dienste, en*de* euen sterc in den storm, En*de*
[10] eue*n* vlietich int besoeken, En*de* euen nydich int
[11] * hanteren. Al wildi ghescreue*n* hebben, || dus ghe-*
[12] danes dinghes wetti selue ghenoech watme*n* om
[13] volmaecth*ei*t doen soude te gode. Die daer na
[14] stae*n* en*de* dat begheren, gode met minnen ghe-
[15] noech te doene, si beghi*n*ne*n* hier dat ewelike
[16] leuen, daer god ewelike met leue*n* sal. Want

†[margenoten bij de regels:] 15 incipiu*n*t h*ic* vita*m* *eternam* 16 sol *etc*, p*r*opter hoc mo*ventur onderstr.*
*.XIJ. cap[m]
*XVIIJ-b.
*13-c.
*29 d.

* 4 A rechte (B ge *erb. bijgevoegd d.l.h.*) oetm...echeit daer; minnerse 5 B Noch soe (*met punt ertusschen*) 7 B zijns B onu*er*hauen (a *verbeterd*) 8 C allen *herhaald doch eens geschr.* B dinge*n* 9 A sterc 10 vlitech A bezoeke*n* B bezueke*n*; nidech 11 B gescr. A ghedaen dinghen B gedane dingen 13 B soude doen 14 B gen. 16 B met *i.r.*

1-30 *De ware minnaar begint hier reeds het leven der hemelen*. 1 God toone zich voor u God, of: weze voor u werkelijk God; wees gij Hem geheel Liefde. 3 Vgl. voor stijl en uitdrukking *Vanden XII Dogheden*, blz. 1, 1-5. 4 *minners* = MANDE zegt: *dat is der heiligher maghet*, zooals overigens blijkt uit wat volgt: MANDE lascht het verhaal der Boodschap in, verhaalt nog een exempel; en drukt dan het volgende wat algemeen uit. 7 vgl. 2, 169; 6. 178. 10 De wooren zijn wat vaag: *besoeken* = waarsch.: aanvallen, en *hanteren*, behandelen: in den omgang; de woorden zijn ontleend aan den ridderstrijd, na *in den storm*. MANDE zegt: *ende ghenendich houden in alre teghenheit ende swaerheijd te liden;* het Haagsche Hs. eenvoudig: *even neerstich der mynnen te volgen*. 11 Verontschuldiging: de geadresseerde is dus iemand van aanzien geweest. 12 *dinghes* na *ghenoech* 16 De glossa heeft dit opgevat als *sol*, de gedachte van Dante. 23 *Selenre:* dit *re* verklaring van *om der Minnen ... volghevene* 26 MANDE heeft *inghenen* voor *el niet*, waarbij de uitg. aanteekent: nl. *creaturen* dat misschien overgeslagen is, maar *inghenen* pronominaal gebruikt is goed middelnederlandsch. 27 *dan* na *el niet* zooveel als: maar (er voortdurend naar streeft) om. 29 *Gode* voor God: waarmede de hemelingen leven voor God; of waarin ze God toebehooren. 30 MANDE voegt er aan toe: *die moghen segghen mitten apostel: Onse wandelinghe es inden hemel*, als r. 45, ook is daartusschen alles weggevallen bij MANDE.

*†

[17] o*m*me he*m* Mi*n*ne te volgheuene en*de* ghenoech te
[18] sine na sine we*r*dicheit, daer ouer es hemel en*de*
[19] erde allen vren in nuwe*n* dienste, En*de* daer en
[20] we*r*t nu*m*mermeer voldaen. Want die hoghe Mi*n*ne
[21] *En*de die grote die god es die en we*r*t nu*m*mer-
[22] mere verwlt noch bekint met aldien datmen *Daer-*
[23] * toe gheleisten mach: alle hemelsche selenre
[24] ewelec euen sere *O*m bernen in Minnen om der
[25] mi*n*nen ghenoech te volgheuene. Daer o*m*me die
[26] hem hier el niet ghenoegen en laet noch vreemde
[27] troest en nempt dan alle vren o*m*me d*er* Mi*n*ne*n*
[28] ghenoech te doene, hi begint hier dat ewelike
[29] leue*n*, daer die hemelsche gode met sijn i*n* ghe-
[30] brukeleker Mi*n*ne*n*.

[31] Al dat den me*n*sch van gode comt te siere[31-39]
[32] * ghedinckenessen *En*de al dat hire af v*er*staen
[33] mach ende bi enigher figueren gheleiste*n*, dat en
[34] es god niet; Want mochtene de me*n*sche begripe*n*
[35] ende verstaen met sine*n* sinne*n* *En*de met siere
[36] ghedachten, soe ware god me*n*dere dan de me*n*-
[37] sche *En*de soe ware hi saen vte ghemint, Alse nv

†[margenoten bij de regels:]
24 ard*entes* s*anct*i 25 cui
n*ihil* hic suffi*cit* 29 dij s*unt*
31 o*mni*a fi*gura*ta no*n* s*unt*
de*us*

*XVIIJ-c.

*13 d.

* 17 om A volghenene B gen. 18 A te zine B siner; werdecheit 19 alle; dat en 20 nemm. B hoge 21 nemm. 22 alle die*n* 24 A eweleke *i.r.d.l.h.;* zere C berne*n*: n *uit* r *verand*. 25 A ghenoch B gen. 26 A el niet hem hier B he*m boven iets anders*, el *erb.*, he*m na* niet *doorgeh.** B gen. A vreende B vremde: m *op ras.** 27 troeste B *daarna* nemmer*m*eer *doorgeh.: in* A *staat na* troeste *tusschen de twee kolommen een kruisje, dat verwijst naar* nemmermeer *daar uitgevallen;* B *heeft dit verkeerd hier geplaatst; zie verder* 48*; nemt; om 28 B gen. A doone 29 B zijn 32 ghedinkenessen; hiere 33 enegher figuren
34 die m. B me*n*sche*n* 35 B zinne*n* 36 B ged.; die m. 37 alsoe; nu die

31-39 *God is oneindig, en daarom nooit ten einde gemind*. 33 *figueren* waarschijnlijk beeld: wat men van God kan afbeelden; of voorstelling. 38 *te gronde* synoniem van *ute:* hun liefde is dra uit, maar het bedoelt veeleer: dat zij er dra uitscheiden, dan: dat dra alles in hen gemind is.

*†

†[margenoten bij de regels:]
42 vigi*lant* 45 *con*u*er*sa*tio* ce*lestis* 46 a*ni*ma*m* se*quitur* sorpus
56 memo*ria* de*i* 65 att*ra*h*i*t deu*m*

[38] de nedere menschen sijn, die soe saen te gronde
[39] ghemint sijn/.

[40] * Corteleke gheseghe*t*, dat sijn alle de ghene die[40-50]
[41] niet met eweleker Mi*n*ne*n* ghebonde*n* en sijn, en*de*
[42] altoes van herten niet en wake*n*, om der Mi*n*nen ghe-
[43] noech te doene ||. Mer die daer na staen der Mi*n*nen*
[44] ghenoech te doene, die sijn oec ewech ende sonder
[45] gront/; Want al hare wandelinghe es inden hemel,
[46] Ende hare ziele volghet na hare lief dat sonder
[47] gront es. En*de* al mi*n*demen die oec met eweleker
[48] Minnen, si en worde*n* oec nummermeer va*n* Mi*n*-
[49] nen gronde veruolghet, also si niet veruolghen en
[50] conne*n* dat si Mi*n*nen noch he*m* ghenoech ghesijn,
[51] Ende nochtan al niet en wille*n*: Ochte i*n*de*n* weghe
[52] steru*e*n, ochte hem ghenoech doe*n*, ocht el niet.[52-75]

*XVIIJ-d.

*30 a.

[53] Dies biddic v sere en*de* mane bi gherechter
[54] * trouwen die god es, *D*at ghi u haest t*er* Mi*n*ne*n*,
[55] * *E*n*de* hulpet ons dat god ghemint w*er*de, dies
[56] biddic v te vorst bouen alle dinc. En*de* der goet-

*14 a.

*XIX-a.

* 38 B zijn 39 B zijn 40 Cortlike B zijn A die mensche B *had* men*schen, doch doorgeh., i.r.* ghene 41 eweliker; zijn 42 B ge*n*. 44 B gen. B zijn 45B alle 46 ziele A lijf B lief: ie *op ras**. 47 A eweliker 48 A *en* B nemm*er*meer *i.r., zie* 27 49 gronde met (*doch in* A *punt onder* e, *in* B *doorgeh.*) veruolghet Alsoe si n*iet* (*i r.*) v. 50 no B gen. 52 B gen.; ochte 53 A zere B ger. 55 gheminneu 57 A ghedincken 58 B so ongheeren.: *tweede* e *geexp.*; hiere B so

40-50 Daarom, *wie de Liefde ten volle wil dienen, begint hier het eeuwig leven:* zij kunnen God zonder einde beminnen, en God hen. 44 *ewich* omdat zij reeds hier het eeuwige leven beginnen; want r. 45 *al hare wandelinghe es inden hemel* (Ph. 3, 20) en zij zijn ook zonder *gront*. 46 *volghet* misschien niet zoo zeer: nastreven, als: den aard hebben van, dezelfde natuur krijgen. Zij ook kunnen zelfs met geen eeuwige liefde ten einde gemind worden. *Van M. gronde vervolghet*. Zij zouden nooit door den grond der M. kunnen ingehaald worden: nooit ten einde kunnen gemind worden; *also si* juist zooals zij. 50 *hem* heeft als antee.: *dat si Minnen* God kan de ziel altijd minnen, nl. hem dien zij beminnen. Dus de ziel kan God altijd minnen; hier op aarde kan zij Hem nooit *ghenoech ghesijn* en toch zal ze dit willen doen of sterven.

52-75 *Haast u dus ter Liefde*. Gedenkt de zaligheid waarmee God en zijn vrienden Gods goedheid genieten; haal Hem neder met Liefde om Hem te gevoelen en te kennen wie Hij is: een zaligheid, maar die met smart en arbeid samengaat. 56 *goetheit* hier Gods bonitas in ruimsten zin; vgl. 6, 29; 3, 14; 7, 17. 59 *ongherenen* ongeraakt; onbereikt, omdat wij er ons niet genoeg op toeleggen; 59 *af* verwijderd; 61 *Dorevloyeleke* is de genotsbeweging in ieder, *vloyende ende wedervloyende* is de overstrooming der Liefde tusschen God en zijne vrienden; ook bij RUUSBROEC zoo meermalen; *bonum est difusivum sui*, leerde de Scholastiek. 63 door geen krachtinspanning van eigen vermogens kan men God kennen of bereiken zonder de Liefde; *haeltene* nl. God 68 op dit thema zijn vele Strophische gedichten gebouwd. 70 *recht* vgl. r. 73 zooveel als wet (ridderwet) of ook: wat de ziel doen moet als datgene waarop Liefde recht heeft. 73 ieder dienst is als een geschenk aan de Liefde; vgl. 11, 17; 6, 86; 2, 83; 6, 366. 74 vgl. 7, 18. de Minne is op zich zelf reeds *ghenoechte* en loon genoeg.

*†

†[margenoten bij de regels:]
73 mos ama*ntis* n*on* p*ropter*
p*rese*ns p*re*miu*m onderstr.*
74 amor sui p*re*miu*m*

[57] heit gods laet v alle vre*n* ghedi*n*cke*n* E*nde* ontfer-
[58] me*n* dat si soe ongheren*e*n es, en*de* dat hire soe
[59] wel ghebruket En*de* wi soe ellindich daer af sijn,
[60] En*de* hiere en*de* sijn vriende soe dore vloyeleke
[61] *E*n*de* soe weeldeleke ghebrukende sijn, *E*n*de* in
[62] siere goetheit sijn vloyende *E*n*de* weder vloyende
[63] i*n* allen goede. Ay ia hi god, die men met ghenen
[64] wesene van arbeyde bekinne*n* en mach daer en*
[65] si gherechte mi*n*ne toe! Die haeltene neder en*de*
[66] doete*n* soe nae gheuoelen wie hi es; *A*lso mach-
[67] me*n*re af weten wie hi es. Dat es ene onsegghelek*e*
[68] weeldeleke weelde; Mer, wet God, nochtan altoes
[69] * weeleec met diere weelde*n*. Mer dat es der hoes-
[70] scher mi*n*nender herte*n* recht, dat ha*r*e alre naeste
[71] raste si, *Om*me haer lief te aerbeitene en*de* he*m*
[72] lieue || en*de* ere te doene om sijn ghetame*n* En*de**
[73] om ghichte*n* van sconen dienste, Niet om ieghen-
[74] wordeghen loen, M*er* o*m*me dat mi*n*ne haer selue*n*
[75] alle ure*n* ghenoechten en*de* loen ghenoech es.

*Nota

*XIX-b.

*30 b.

[76] Mer Mi*n*ne w*er*t nv vele sere ghelet en*de* hare[76-94]
[77] recht w*er*t vele sere te broken bi ongherechtiche-

* 59 wel allene A wie; *in* B wi: *ras. van* 1 *letter daarna*;* ellendech B zijn 60 C hiere: *slot*-e *erb.* B hier sine A *na* soe: ellendech *doorgeh.;* vloylike 71 A weldelike B weeldelike: *eerste* e *bijgevoegd* A ghebruken de sijn B zijn 62 B zijn 63 diem*e*n 64 arbeide 65 B *ger.* 66 doetene; na; Alsoe 67 onts. 68 A noctan (*i.r.v.l.h.*) altoes met (*geexp.*) weelec m*et* diere (*ben. i.r.*) w. B nochtan altoes niet weeldeleec (*uit* weelec) m.d.w. 69 B d*er erb.* hoescher 71 zi A hare; arb. 72 B zijn 73 B gich.; ieghenw*er*d. 74 B Maer; om A hare zel. 75 al vre B genoechte A ghenoch B gen. 76 B zere B haer 77 z*er*e; ongher..tech. 78 C em*m*er *i.r.*

76-94 *Hoe de volmaakte Liefdedienst verminderd en gestoord wordt;* vooreerst door zinnelijke genegenheid, menschelijk opzicht en gramschap. 78 *affectien* MANDE: *hoerre sinliker gheneichtheit* wat het is; 83 *scamene* uit menschelijk opzicht; *erheiden* MANDE: *om eerbaerheit der wereld, erheit* echter is: *gramschap, toorn*, wat hier wel bedoeld is; vgl. 8, 58. 88 *gheest* misschien niet zoozeer Geest, als eenvoudig geest.

*†

[78] de*n*. Want nieman en wilt e*m*mer toe siere affec-
[79] tien ontberen om der mi*n*nen ere. Si willen alle
[80] na hare ghenoeghen haten en*de* Mi*n*ne*n, E*n*de* na
[81] hare onste belghen en*de* soene*n*, Niet na gherech-
[82] ticheit van broederliker mi*n*nen. Si late*n* oec ghe-
[83] rechtecheit van scamene; dat es oec affectie. En*de*
[84] si store*n* die gherechtiche*i*t bi erheide*n*. Dat es
[85] * ene affectie daer vele scade*n* bi ghesciet. Die
[86] eerste scade es: wijsheit w*er*t daer bi v*er*gheten.
[87] De ander es: de gheselscap w*er*ter bi ghestoert.
[88] Die derde es: die heileghe gheest w*er*ter bi v*er*-
[89] dreue*n*. Die vierde es: die duuel w*er*ter bi ghe-
[90] st*er*k*et*. Die vijfte es: die vrienscap worter bi v*er*-
[91] twifelt en*de* bliuet ongheoefent en*de* al die wile
[92] v*er*ghete*n*. Die seste es: die doghet worter bi
[93] acht*er* ghelate*n*. Die seuende es: de gherech-
[94] ticheit worter bi ghestoert.

[95] En*de* affectie van hatene en*de* van vreemde*n*[95-102]
[96] torne, dat gheen heilich tore*n* en es, die benemt
[97] Mi*n*ne En*de* fiere begh*er*te, en*de* doet af reynher-

†[margenoten bij de regels:] 79 *secundum* affec*tionem* bene*dicunt onderstr.* 83 ira destruit o*mn*ia h*aec onderstr.* 85 p*rimu*m 87 2m 88 3m 89 4m 90 5m 92 6m 94 7m 96 J*tem*

*XIX-c.

* 80 B haer gen. 81 B zoenen A gher..tech. B ger..tech. 82 B broederleker B ger. 84 C *vóór* storen: te *uitgesch.;* te st. A de gher..tech B ger...tech.; erheden 85 C scaden *uit* scanden: n *doorgeh.* 86 B ierste *daarna* es *doorgeh.* 87 A Die and. B Die andere B gest. 88 A heilighe B heyleghe geest 89 A de v. 90 B De v.; de vrientscap w*er*ter (?); ghetwiuelt 91 B onghehoefent 92 De s. warter; 93 A acht*er*gelaten *met anderen inkt;* De s. A gher..tech. B ger..tech.; 94 w*er*t*er*(?) testoert 95 B vremde*n* 96 toer*n*e; heilech B die *tweem., eens doorgeh.;* beneemt 97 reinh..tech.

95-102 *Door afgunst;* dit toch schijnt hier hoofdzaak. 95 *hatene* moet niet zoo sterk opgevat worden als ons haten: afkeerig zijn; *torne* meer ijver of spijt, leedvermaak; *vreemt* omdat die niet uit de Liefde spruit: ijverzucht. 97 *Fiere begherte* = het koene, edele verlangen, streven; *reynherticheit* misschien meer: oprechtheit, dan reinheid van hart. MANDE wijkt hier van r. 95 af: hij voegt er iets aan toe over de genegenheid die men mocht hebben voor een ander met schade voor de algemeene liefde. 100 *hem* nl. *den torne*.

*†

[98] ticheit, En*de* doet altoes merke*n* met suspicien
[99] Ende doet vergheten der sueticheit va*n* brueder-
[100] * leker mi*n*ne*n*; En*de* he*m* bliue*n* oec onbekint te
[101] oefe*n*ne de hemelsche wesene; Mer nijt oefent
[102] * altoes de helsche wesene.

[103] Bi affectien van bliscape*n* v*er*ghet men der ||*103-107
[104] nauwer weghe die ter hogh*er* Mi*n*ne*n* behoren en*de*
[105] der scoenre sede*n* ende dies suets ghelaets En*de*
[106] der wel gheorde*n*der dienste die ter hoechster
[107] Mi*n*ne*n* behoren.

[108] Bi affectien van lichte*r* Mi*n*ne*n* v*er*ghetme*n* der108-123
[109] oetmoedicheit *D*ie de werdechste stat es, *E*n*de*
[110] de reynste zale daer men mi*n*ne in ontfeet.
[111] Ende in die affectie verliestmen v*er*lichte redene,
[112] *D*ie onse reghele es, die ons leert Wat wi doen
[113] soude*n* i*n* rechte van mi*n*nen, *D*aer me*n* der
[114] minne*n* ghenoech wilt doen; wa*n*t v*er*lichte
[115] redene doer licht alle die weghe van dienste na
[116] die*n* beq*ua*me*n* wille der hoechste*r* mi*n*ne*n*, En*de*
[117] toent clare alle de wesene die der Mi*n*ne*n* ghe-
[118] noech sijn. Ay aerme, dat dese twee v*er*dreue*n*
[119] * werden bi affectie*n* van lichter mi*n*nen, *D*at sijn

†[margenoten bij de regels:]
103 aff*ec*tio gaudiosa
i*m*ped*i*t
108 impedit h*umilita*tem
aula*m* 111 *im*pedit r*ationem*
reg*u*lam *onderstr.*
*14 c.
*XIX-d.

*30 c.

*XX a.

* 99 B vergeten A suetech. B zuetech. A br..liker 100 A omb. 101 oefenen A wezene 102 A de *i.r.* B de h wesene (*erb. Bijgev.*) oefen*i*nghe 103 C *na* van: ban *doorgeh.* A blijscappen B blisscapen 104 A minnen hogh*er*: *maar orde door* a *en* b *erb. hersteld* B hoger 105 zed B des z. 106 B geor. A hogher B hoger 108 C *en* A *hebben* bi: C *heeft* b *rood overstr.*, A *de* b *wat langer gemaakt* B die oetm.. 109 oetm...ech. 110 reinste; in oefent (*in* B *op ras.*) 112 A watme*n* d. sal; *in* B *is* me*n verb. tot* wi, sal *doorgeh.*, soude *i.r. bijgev.* 114 B gnoech 115 A dorel. A de w. B de wege 116 B hoger m. 117 B genoech zijn 118 arme; .IJ. 119 B affecci*en*

103-107 *Door wereldsche blijdschap*. 105 *ghelaets* uiterlijke houding: die wereldsche blijdschap immers, uitgestort als zij is, belet de ware uitwendige blijdschap der Liefde.

108-123 *Door lichtzinnige liefde:* die ware ootmoedigheid en Rede verdrijft. 109 vgl. XII Dogheden: *een oetmoedich gront is dat hebbelijcste vat ende dat puerste ende dat vaste die gracie Gods in te ontfane* (c. 2, blz. 243). Had. is zooveel dichterlijker. RUUSBROEC ook gebruikt meermaals *sale* in een beteekenis als deze. 111 vgl. 11, 17, 33. 117 *wesene* hier als elders meermalen niet meer dan manier van zijn, alles wat. 118 *twee:* nederigheid en Rede. 122 *onder die ghetoende* z. *inl.*

*†

[120] de iamerleecste scade*n* die ic ke*n*ne, *D*at ghescien
[121] moghen/. Met al desen affectien w*er*t gherechti-
[122] cheit van Minne*n* ghestoert *E*n*de* ghelet ond*er* die
[123] ghetoende.

†[margenoten bij de regels:] 130 sca*n*dalum vesti*tur* cu*m* hu*milita*te 131 Jra cu*m* iusti*t*ia *onderstr*. 133 No*ta* 137 n*on* q*u*os amor custod*i*t *onderstr.*

[124] Onder dese groete poente die ic v hebbe ghe-
[125] seghet loepe*n* vele cleynre die ontelleec sijn, en*de*
[126] benemen claerheit der minnen/. Ay, al en letten
[127] v en*de* den anderen die meeste poente niet, Doch
[128] lopenre vele daer onder v lieden met ghescierden
[129] clederen, soe datsi gheen ocsuum en willen nemen
[130] die te v*er*driuene. Daer es ghecledet scande met
[131] oetmoedicheden, En*de* erheit met gherechtiche-
[132] den, En*de* niit met trouwe*n* Ende met redene*n*,
[133] * En*de* bliscap met troeste en*de* met toeu*er*late,
[134] En*de* Mi*n*ne met senne en*de* met langhen tide ||*
[135] en*de* met ghelate va*n* ou*er*comenheide*n*, *E*n*de* met
[136] sone*n* worde*n* daer anders es dan god/. Hier
[137] o*m*me en ca*n*me*n* die niet ghehoede*n*, die de bant
[138] van binnen van ghewaregher Minne*n* niet en hoedet.

*XX-b.

*30 d.

[139] Dat wet wel, dat ic al dit niet dore v en hebbe[139-150]
[140] gheseghet, Mer dor die nose die ons hier af ghe-
[141] sciet *H*ier en*de* elre, die ons te o*n*v*er*we*n*lec es; dat
[142] schijnt ons allen iamerlike, die de een den ande-
[143] ren bederu*en*, *V*an doelne daerse ons met v*er*laden
[144] *E*n*de* niet en hulpe*n* dat onse lief ghemi*n*t worde.

* 120 A iamm*er*lecste B ia*m*merleechste; kinne B datse gesc. 121 B moghe*n;* gher..tech. 122 testoert
124 C Onder: r *erb.* B grote B v *erb*. B gezeghet 125 lopen A cleinre B cleiner; ontellec B zijn 127 de A poynten B poenten 128 ghec. 129 B so B en gheen 130 B ghecleedt; ooetm..ech.. 131 A gherechtecheid*en* B ger..techeden 132 C niit *schijnt verbet. uit* mi*n*t; nijt 133 A blijscap 134 A sinne B zi*n*ne B lange*n* tide*n* 136 A woerden 137 B gehueden 138 B huedet 139 dit al; B doer 140 A gesege*t*; dore B noze 141 A on*er*winlec B onverwinleec 142 A scijnt; iammerlike; deen 144 w*er*de (?)

139-150 *Gij kunt daar gerechtigheid van Liefde bevorderen*. 141 die (*nose*, nl. leed, verdriet) wij niet kunnen te boven komen: wat ons te zeer bedroeft en tot schrijven dwong. 143 de constructie is wat verward: in plaats van: *dat* de een den anderen, staat *die* alsof voorafgegaan ware: *nose van de uwen* die..; *van doelne* hangt mischien direct af van *nose*, van dwalingen; of van *bederven,* dan loutere verklaring, waarin dit bederven bestaat.

*†

[145] Ende om dat ghire een sijt doch bi wilen die dat
[146] int ghemeyne vorderen *En*d*e* lett*en* moghet, soe
[147] v*er*manics u *D*at ghire hoede vore hebbet in v *En*d*e*
[148] in andere gherechticheit van mi*n*ne*n* te vorderne
[149] * in allen saken. En*de* altoes met al dat ghi sijt
[150] * toe*n*t he*n* der Mi*n*nen teken in al en*de* ou*er* al.

[151] Want dat swaerste dat ic weet inder screftueren,[151-173]
[152] dat du*n*cke*t* mi dat ghebod van Mi*n*ne*n* dat god
[153] seyde te moysen: Du salt mi*n*ne*n* dinen here
[154] dinen god van al diere herten, van al diere zielen,
[155] van al dinen crachten. Doen hi dit hadde ghe-
[156] seghet, *D*oen seide hi na: Dese woert en saltu
[157] nu*m*mermeer vergheten slapende noch wakende.
[158] Slaepstu, di moet daer o*m*me drome*n*/; Waecstu,
[159] du moets daer o*m*me peysen en*de* spreken en*de*
[160] w*er*ke*n*. Dese woert saltu scriue*n* inden doerstijl
[161] *E*nde inden ou*er*dorpel *En*d*e* i*n* de wande en*de* in al
[162] die stade daermen wesen sal, datme*n* niet en v*er*-
[163] ghete watme*n* || daer te doene heuet; Dat es: der*
[164] Mi*n*ne*n* nu*m*mermeer te v*er*ghetene, slapende *N*och
[165] * wakende, i*n* gheenre manieren, alsoe god selue
[166] ghebiedet, met al datmen es, Met herte*n*, *M*et
[167] zielen, Met sinne*n*, Met crachten, Met ghedachte*n*.
[168] Dit gheboet hi moyse*n* en*de* inder ewangelien aldus
[169] t*er* mi*n*ne*n* al te sine. O wi, hoe dorre*n* wi hare dan
[170] yewerin*t* mede me*n* sij*n*. Ay en eest dan niet vrese-

†[margenoten bij de regels:] 147 Justi*ti*am dilige 158 *osten*de(?) te *semper* (?) 153 p*r*ecep*tu*m dile*cti*o*n*i*s* ad moyse*n onderstr.* 164 *etiam* i*n* ew*angeli*o 175 dom*us* iacob ignis *etc*. 177 v*in*cit deu*m*

*XX-c.

*15 a.

*31 a.

*XX-d.

* 145 daer si 145 ghiere A bew. 146 A ghemeine 147 A ghiere B voer 148 inde; gher..tech. 149 zake*n* 150 in alle*n* (B *tweem. eens doorgeh*.) A en*de* met allen: m.a. *doorgeh., erb.*: ou*er al* 151 B zw.; scrifturen 152 dunket A mi *i.r.* A ghebot B ghebod: d *uit* t 153 seide 154 C al *erb*. 155 A dat hi B Do*en op ras.** 156 doe B worde *uit* wort 157 ne*m*m.. 158 A moet *i.r.* A d*r*oeue*n* B droeme*n*: me*n op ras.** 159 peinsen
160 B woerde: *uit* woert; dorestijl 161 in alle 162 B de stede B datme*n*se: e*n*se *verbet*. 164 ne*m*m. 165 ghere 167 siele*n* B zi*n*ne*n* B ged. 169 der B wy A hare *ontbr., in* B *i.r. bijgev.** 170 A iewerinc B yewerinc; men *ontbr.** zijn A niet *ontbr., in* B *i.r. bijgev.** B vreeseleec

151-173 *Ernst van het gebod der Liefde aan Mozes, in het Evangelie*. 153 Deut. 6, 5. Had. geeft geen vertaling, maar een vrije omschrijving. 168 Mt. 22, 37; Mc. 12, 30; Lc. 10, 27. 169 *ter* misschien beter *der* 170 *men* minder; 171 *roef* herinnert aan het rapina in holocausto Is 61, 8.

*†

†[margenoten bij de regels:]
184 Jacob claudi*cau*t *onderstr. met krul*

[171] lec roef dat wi vore Mi*n*ne*n* yet spare*n* en*de* yet
[172] onthouden? Ay hier o*m*me penset en*de* werct sonde*r*
[173] v*er*gheten de mi*n*ne te vorderne ane allen saken.

[174] Ghedi*n*ct oec wat abdias die p*ro*phete seghet:[174-203]
[175] * Jacobs huus sal sijn een vier; Josep<h>s huus sal
[176] sijn een vlamme; Esaus huus sal sijn een stoppele. *15 b.
[177] Jacob es ieghewelc die v*er*wint: met crachte van
[178] mi*n*ne*n* v*er*wint hi gode he*m* te v*er*wi*n*ne*n*ne. Na
[179] * dat hi v*er*wo*n*ne*n*, heuet soe dat hi v*er*wo*n*nen es
[180] en*de* benedictie ontfaen heuet, Soe sal hi voert hul- *XXJ-a.
[181] pen, dat si v*er*wonne*n* w*er*den, die men v*er*wonne*n*
[182] sijn En*de* die noch rechte gae*n* op beide hare voete
[183] en*de* niet en houte*n*, alsoe die doen die *I*acob wor-
[184] de*n* sijn/. Want iacob bleef ten stride cranc, En*de*
[185] ye sider ane die een side manc; doen hi manc
[186] v*er*wonne*n* was, doen eerst gafmen hem die bene-
[187] dictie. Alsoe moet hi sijn die *I*acob sijn sal en*de*
[188] die de b*ene*dictie van gode ontfaen sal. En*de* die
[189] ieghen gode stride*n* wilt houde hem te verwi*n*ne*n*
[190] dat hine v*er*wi*n*ne. En*de* hi moet houtende werde*n*
[191] ane die eene side, daer he*m* yet el soude sijn da*n*
[192] god enechleke allene, En*de* daer hem oec yet meer
[193] * es. En*de* wien oec el meer es dan god, En*de* die
[194] met he*m* || niet een en es i*n* siere enigher sueter* *XXJ-b.
*31 b.

* 171 mi*nn*e A iet A iet 172 peinset B werket 173 B die m. C ane *op ras*. B alle; zake*n* 174 B abdyas A de pr.; zegh*et* 175 Jacobs B zij*n*; Josephs 176 A ene vl. A ene stopple 177 iewelec 178 A he*m i.r.*
181 B mi*n*: i *op ras*. 182 A *van* ende *tot* worden zijn *ben. i.r.d.l.h.* A recte B ghaen A beide *ontbr., i.r. bijgev.** 184 B zijn 185 A zider A ene zide B een *erb.;* Doe 186 doe; de b. 187 B zij*n*; A zij*n* 188 o.s. van gode 189 A stride A v*er*winne B v*er*wi*n*nene 191 C da*n i.r.* A ene B een; zide A iet B el yet (*op ras.*) s. zij*n* 192 A iet 193 iet el *in* A *daarna* hem *geexp.*, B *heeft* hem *meegelezen* 194 enegher B zueter 195 A voeten B voete *uit*..te*n*

174-203 *De plichten tegenover de Liefde uit het woord van Abdias*. 181 *men* minder, nog niet geheel. 185 *manc* attrib.: overwonnen, zoodat hij mankte. 189 zette er zich toe te overwinnen zoodat God hem overwint: *hine* God hem; niet hij God. 191 *daer* aan de zijde, waar iets anders is dan God alleen of waar hem iets meer is dan God; hij moet afsnijden al wat niet zuiver God is of wat hem in zijn liefde meer is dan God. 192 *enichlike* zoodat men alleen met God is. 193 hij dien ook iets meer is dan God, en die met Hem, met God, niet *één,* vereenigd, is. 194 *enigher* waar hij alleen met God is: *enicheit* duidt hier op de afgescheidenheid, verzaking van al het aardsche, zoo nog 197 *al omme al* geheel om God geheel: bijwoordelijke uitdrukking.

*†

[195] b*ene*dictien, hi steet op twee voete *En*d*e* es onu*er*-
[196] wonne*n*, en*de* hi en smaket ghere benedictien. Ghi
[197] moet v soe enichlike al o*m*me al laten, dat ghi soe
[198] i*n*uierechleke i*n* uwe enicheit berne*n* selt in al
[199] * uwe*n* wesene, En*de* in al uwen w*er*ken, dat v el
[200] niet sijn en sal dan god allene Noch lief Noch
[201] leet, Noch licht Noch swaer. Alse ghi i*n* dit wese*n*
[202] woe*n*t sonder cesseren, Dan es iacobs huus een
[203] vier.

[204] Josephs huus sal sijn een vla*m*me. Alsoe alse[204-213]
[205] ioseph was een behoud*er*e En*de* een berecht*er*e
[206] dies volcs en*de* siere broed*er*e, Alsoe moeti En*de*
[207] d<i>e *I*oseph worde*n* sijn leidere*n* ende bescerme-
[208] ren sijn der and*er*e diet noch niet ghenoech en sijn,
[209] * Ende noch inder *ghebrekenessen sijn der* vreemde*r*
[210] mesq*u*ame. Metter i*n*uiericheit van enighen ber-
[211] nenden leuene salmense ontstek*e*n En*de* metter
[212] vla*m*me*n* der berne*n*der *C*aritate*n* salme*n*se v*er*-
[213] lichte*n*.

[214] die vreemde i*n* die ghemeynte der lied*e*n Die[214-233]
[215] sijn esau; haer huus dat sijn stoppelen die saen

†[margenoten bij de regels:]
195 stat duob*us* pedib*us* *si*ne b*ene*dict*ion*e
197 o*mni*a re*l*i*n*q*ue* 200 n*e*c d*u*ra n*e*c p*ro*spera moue*an*t *onderstr*. 202 ig*ni*s do*mus* iacob 204 dom*us* iose*p* *onderstr*. 212 h*ae*c duo i*nstr*uunt
215 dom*us* esau *onderstr.*
*15 c.

*XXJ-c.

* 196 B gheen*r*e A b*ene*dixien
197 A enechleke B enechlike 198 A inu..ke*n* B inu..ke *uit* ..ke*n*; enecheit; berren 200 B alleene: *tweede* e *bijgev*. 201 B no sw. 204 A Joseps B zijn A ene vl. 205 iosep 206 des v.; brued*er*e 207 A ende die ioseph B ende die die: die *erb*. B zijn 208 B gen. B zijn 209 C ghebrukenessen niet en sijn B zijn B vremder 210 mesquame*n*; inu..rech.; eneghe*n* (A ghe*n* *i.r.*)*;* berr. 211 onst. 212 A vlamme; berr.; kar. 214 B vremde; ghemeinte; liede
215 A hare h. 216 ontsteken B zijn A vlamme 217 B onst.; ghedanech

204-213 *Als Joseph moet men anderen die 't nog niet genoeg zijn ontsteken en voorlichten*. 209 De tekst van C geeft moeilijk een zin. De lezing van A en B is een zinspeling op de rol van Joseph tijdens den hongersnood: die nog zijn in de behoefte, den nood, veroorzaakt door hun treurigen toestand buiten de Liefde, buiten de volledige toegehoorigheid aan de Liefde; *ghebrukenissen* zou ook kunnen gaan in de beteekenis dan van ervaring.

214-233 *Esau zijn zij die de Liefde nog niet toebehooren:* als stoppelen zal men die ontsteken. Laatste opwekking om gherechte Liefde te beoefenen en te bevorderen. 214 Ik vat dit op: zij die de Liefde nog niet dienen onder 't gewone volk. 218 *prelaetscape* kan gelijk welk ambt van overste eener geestelijke gemeenschap beteekenen. 226 Tit. 2. 12 Had. citeert niet letterlijk. 228 het begrip dier *purre Minne* ook in Vis. 11.; *enigher* in zich verzameld buiten al het aardsche. 232 *voldoet* mocht zij Hem ten volle schenken wat wij nog mogen hebben verwaarloosd.

*†

[216] ontsteken sijn met i*n*uieregher vla*m*me*n*: *A*lsoe
[217] selen die andere van v ontsteke*n*, alse ghi d*us* ghe-
[218] danich sijt. Dit behoert oec te uwen p*re*laetscape:
[219] dat ghi die droeghe stoppele*n* ontstek*n* selt met
[220] goede*n* exemplen *En*d*e* met manier*en* en*de* met
[221] biddene En*de* met radene en*de* met dreighe*n*ne.
[222] * En*de* oec suldi uwe broed*er*e berechte*n* met i*n*ne-
[223] gher mi*n*ne*n*, En*de* hulpe*n* he*n* Minnen, dat si
[224] * Mi*n*nen in gode en*de* in gherechten w*er*ke*n* te gode
[225] En*de* ter gherechter doghet. En*de* altoes ghedinct
[226] dattie screfture seghet: Sobrie, pie, iuste viua-
[227] m*us* i*n* hoc seculo/. Dit hoert te uwe*n* a*m*bachte ||.*
[228] Ay, met pure enigher Minnen hulpet ons, dat
[229] onse lief ghemint werde. Corteleke gheseghet, dit
[230] willic boue*n* alle dinc van v: gherechte Mi*n*ne te
[231] gode. Dat manic v en*de* bidde gode te gheuene,
[232] En*de* dat ghi he*m* voldoet dat ons ontbliuet. God
[233] si met v; haest u ter minnen/.

†[margenoten bij de regels:]
218 ad p*re*la*tionem* pe*r*tine*t*
223 h*ae*c amanda 226 sob*ri*e
pie *etc.*

*15 d.

*XXJ-d.

*31 c.

* 218 B zijl A behoret; p*re*laetscappe 219 A d*ro*ghe stopplen B droge; ontst. 220 B exempelen B m. goeden m. 221 dreighene 222 seldi U uwe*n* 223 B hem 225 A te gh. B *ende* in ger.; ghedinket 226 dat A de; sc*ri*fture B zeghet B s.p.i.v.i.h.s. *tusschen roode lijnen met* § 228 pure enegher 229 C ons A gezeghet; dat 230 A wille ic A bouen alle *tweem. eens doorgeh*. 231 A mane ic B geu. 233 B zi

Dertiende brief

Bestemming.

De brief begint als een verhandeling; alles is gesteld in den derden persoon; alleen het einde in den tweeden meervoud. Geen aanspraak.

Inhoud.

Het thema schijnt te zijn: dat men zich boven alle wederwaardigheden moet verheffen, om zich uitsluitend aan de Liefde te hechten; de bevordering of verhindering van de Liefde mag ons alleen lief of leed doen. Daarom ook is het dienen der Liefde *vreeselijc* en *ellende* boven alles; waartoe men zich bereid moet houden.

Eerst algemeen: Men zal zich boven alle wederwaardigheden verheffen, verlichte Rede volgen, om God in ons zijn werk te laten voltooien, wat dit ook meebrenge, zoodat wij, onthecht van alles, alleen met de Liefde mogen zijn (1-16). Daartoe moet men verlichte Rede volgen: die ons voorhoudt waarom wij beminnen moeten en die ons aanspoort om steeds meer de Liefde te willen bezitten (-33). Men moet zich van alle voldoening ook vanwege de Liefde kunnen onthechten, wat een *vreselijc* leven is en een zware ellende: nooit tevreden te zijn met wat men voor Liefde doet; alleen om Liefde mag ons lief of leed geschieden (-64). Streef dus naar de Liefde die God is, om Haar geheel te bezitten, en te beminnen boven al.

Bijzondere leerstukken.

1. Het begrip der *enicheit van Minnen* komt hier duidelijk uit: als onthechting van al wat niet de Liefde is, zelfs van de vertroostingen der Liefde. Bijzonder wordt hier vermeld het *vreselijc* leven der Liefde, omdat de Liefde nooit voldaan is; in r. 28-33 schijnt die Liefde als buiten de ziel over te gaan en zich te vereenzelvigen met de Liefde als in de ziel, die daar immer wil aangroeien.

2. Ook het begrip van Gods *gerechtigheid* is hier klaar: de goddelijke zedelijke volmaaktheid. Hem zal men in ons laten werken, waardoor het deugdbeoefenen bovennatuurlijk wordt. Wat God in zijn Gerechtigheid werkt zal men willen, wat dit ook voor gevolg hebbe.

3. Rede leert beminnen uit een volmaakt inzicht. De redenen waarom men beminnen moet, vooral de *nedere menschen* schijnen ingegeven door den bijzonderen toestand der

geadresseerden, die misschien wederwaardigheden hadden in hun dienst van die *nedere* menschen.

4. Het begrip *Caritate* (r. 65) verschilt hier weinig van dat van *Minne:* is het de Liefde meer als werkende kracht gedacht? Of is het hetzelfde begrip, Caritate theologisch, Minne als het begrip uit die mystieke, door de hoofsche Minne sterk beïnvloede beweging?

Invloed.

MANDE heeft den brief zoo goed als geheel opgenomen; met geringe weglatingen en wijzigingen; de Haagsche bloemlezing heeft 1-3 en 17-21 verbonden.

*†

[1] Alsoe sal he*m* de me*n*sche houden o*n*nosel on-[*1-16]
[2] der alle dinc, dat hi sijn wassen sal soeke*n* in
[3] alle*n* dinghe*n*, En*de* we*r*ke*n* na die gherechte vorme
[4] [*] d*er* redene*n* boue*n* alle dinc. En*de* soe sal god vor
[5] he*m* en*de* met he*m* we*r*cke*n* alle di*n*c, En*de* hi sal
[6] met gode we*r*ke*n* alle gherechticheit/; En*de* hi sal
[7] beghere*n* dat god volwe*r*ke alle die gherechte wer-
[8] ke*n* van siere nature*n* in hem seluen en*de* i*n* ons
[9] allen. Dat es der mi*n*ne*n*der herten recht te kie-
[10] sene en*de* boue*n* al te wilne, weder dat het si v*er*-
[11] [*] doemenesse ocht b*e*ne*d*ictie. En*de* dat es ha*r*e
[12] begherte altoes En*de* hare bede, in enicheide*n*

†[margenoten bij de regels:] 2 i*n* o*mn*i*bus* adue*r*sis *etc*. qu*e*rat 3 age *secundum* forma*m* r*atio*nis *et* d*eu*s e*rit* tecu*m onderstr.* 11 amor desiderat *et* orat 14 i*n* cant*ico*: dil*ectu*s me*u*s michi *onders.*
*.XIIJ. cap[m]
*XXIJ-a.

*16 a.

* 1 A d.m. hem B die m. 3 B dinge*n* B ger. 4 vore. 5 w*er*ken 6 A ghe..tech. B ger..tech. 7 A begeren; w*er*ke 8 zeluen 9 kiezene 10 zi A verdoe*m*nesse 11 ochte 12 enech. 13 A altoes men B alsoe *uit* altoes*; in de A cantike B cantiken

1-16 *In al wat ons overkomt zal men zijn geestelijken groei* zoeken en verlichte Rede volgen; zoo werkt God in ons, wat wij boven alles zullen verkiezen, om aan alles afgestorven, in Liefde met Hem te zijn. 1 *onnosel* vrij van zonde, geen kwaad willende doen; merk het spel met *dinc: onder, in, boven, dinc. onder* veronderstelt wederwaardigheden, die ons geen oorzaak van zondenschuld mogen zijn. 3 *vorme* ook MANDE heeft *na rechter formen* der *verlichter reden* wel geen philosophisch begrip, maar eenvoudig vorm: volgens de wel gevormde, wel ingelichte Rede, of *vorme* wijze van handelen voorgeschreven door de R., zooveel als voorschrift. 4 *bouen* boven de dingen verheven, alleen Rede raadplegend; 8 *van siere naturen* van God nl.: Gods natuur is de maatstaf van gerechtigheid en van *gherechte werke,* zoowel in Hem als in ons. 9 *Dat* wat voorafgaat 10 wat die *gherechte werke* ook voor den mensch als gevolg mogen hebben *weder.. ocht*. MANDE zegt alleen *weder dattet haer teghens of mede si* wat ook bedoeld is; vgl. 6, 81 vlg. Vis. 6, 48; 12, 102. 12 *enicheiden* buiten alles, onthecht van alles, wat niet God is. 13 Cant. 2, 16. 14-16 niet bij MANDE*; vergaderinghe* is hier wel het samenzijn van minnaar en beminde.

*†

[13] van Minnen te sine, alsoe men leset in die cante-
[14] ke*n*/: Dil*ec*t*u*s meus m*ihi et* e*g*o illi/. Aldus sal die
[15] enighe vergaderinghe sijn i*n* ene*n* wille va*n* eni-
[16] gher mi*n*nen.

[17] Die wilt dat he*m* alle dinc onderdaen sijn, hi[17-33]
[18] moet ond*er*danich sijn siere redene*n* boue*n* al dat
[19] * hi wilt ocht dat he*m* yema*n* wilt/. Want nieman
[20] en mach volmaect we*r*de*n* i*n* Mi*n*nen dan die siere*
[21] redene*n* ond*er*danich es. Want dese mint gode om
[22] sine w*er*dicheit, En*de* de edele minsche*n* o*m*me
[23] dat si ghemint sijn van gode, En*de* de nedere
[24] mi*n*sche*n* o*m*me dat sijs beho<e>ue*n*/. Hier o*m*me
[25] sal de mi*n*sche doen sine volcomene macht i*n* allen
[26] dinghen na volcome*n*heit d*er* Mi*n*ne*n*, || die e*m*mer*
[27] onghenoeghende es, watmen hare toe leghet/:
[28] Want al es dat sake dat een mi*n*sche i*n* alre
[29] menschen oghen van seden ghenoech es te gode,
[30] Nochtan ghebrect hen soe vele int volcome*n*

†[margenoten bij de regels:]
17 obedi r*atio*n*i et* o*mni*a
obedi*ent onderst.* 21 amat
d*eu*m *et* ch*ristu*m

*XXIJ-b.

*No*ta*

*31 d.

* 14 B D.m.m.e.e.i. *tusschen roode lijnen met* § A Alsoe 15 eneghe; enegher 17 B zij*n* 18 B zij*n* 19 ochte A iemen B yeme*n*; niemen 20 A ziere 21 ond*er*danech 22 w*er*dech. A mensche B me*n*sche*n* 23 B zi; zijn B die A mensche 24 B me*n*sche*n* B om; behouen 25 mensche B sinen volcomenen 26 B volc. na *maar orde herst. door streepjes* 28 zake; .I. mensche 29 zede*n* B gen. 30 hem; volcomene

17-33 *Om zich van alles te onthechten moet men verlichte Rede volgen*, die leert waarom men zal beminnen, om dan uit alle macht steeds meer de Minne te voldoen. 18 *boven* zoodat men al wat men zou willen of wat iem. ons wil (*hem* = *men*) er aan toetst; *boven* zooveel als *tegen,* in weerwil van 24 MANDE voegt er nog een reden aan toe: *omdatsi naden beelde gods ghemaect ende ghescapen sijn*. 27 *onghenoeghende is* hetzelfde bedoeld als met *onghenoeghet* = nooit tevreden? Of is het niet veeleer: die ons nooit laat tevreden zijn, zoodat we steeds meer Liefde verlangen, r. 32; d.i. de Liefde steeds voller willen bezitten, door grooter gelijkvormigheid. MANDE: *dier nemmermeer en ghenoecht watsi mint* r. 16, 22; *watmen hare toeleghet* Mnl. wdb. i.v. verklaart: welke kracht men haar ook toeschrijft of toekent, of: hoe zeer men haar ook versterkt, hoe krachtig men haar ook maakt; wij begrijpen: wat men haar ook prijsgeeft; of veeleer van *toeligghen* hoe zeer men zich ook op haar toelegt, haar ook dient. 20 van wat betreft 30 *int* zooveel als: tot.

*†

[31] ghenoeghen der Mi*n*nen, dattie mensche behoeft
[32] altoes i*n* meere eyschi*n*ghe*n* va*n* Mi*n*ne*n* te sine
[33] en*de* in staerker begherten boue*n* sijn hebben.

[34] * Dat ghenoeghet der Mi*n*nen alre best, datme*n*[34-64]
[35] * te volle*n* bistierich si van alre rasten va*n* vree*m*-
[36] den en*de* van vrienden, En*de* van h*aer* selue*n*/.
[37] En*de* dat es een vreselijc leue*n* dat mi*n*ne wilt,
[38] datme*n* ghenoechte*n* van hare moet ontberen
[39] o*m*me hare ghenoech te doene. Die aldus i*n* Mi*n*-
[40] ne*n* ghetrocke*n* en*de* onthaelt sijn, en*de* die si
[41] beueet, die sijn soe ou*er* vele schuldich der Mi*n*ne*n*
[42] inder groter ghewout haere staerker nature*n* altoes
[43] na ghenoch doe*n* te stane. En*de* dat leue*n* es
[44] ellende boue*n* al dat dat me*n*scheleke he*r*te dogh*e*n
[45] mach. want hem en ghenoeghet niet haers leue*n*s,
[46] Noch in ghichte*n*, *N*och i*n* dienste, Noch i*n* troeste,
[47] Noch i*n* al datsi gheleisten moghen/. Wa*n*t Mi*n*ne
[48] trecse soe sere van binnen en*de* si gheuoele*n*
[49] Mi*n*ne soe groet en*de* soe onbegripeleec, Ende
[50] vinden he*n* seluen daer toe te cleyne *E*n*de* te
[51] * onghenoechleec, dien wesene ghenoech te sine
[52] dat Mi*n*ne es. Ende si ki*n*nen he*n* selue*n* so vele

†[margenoten bij de regels:]
32 vlt*eriorem* (?)
possessio*nem* desidere*mus*
36 h*e*c pau*per*tas plac*et*
s*emper* d*omino* deo (*bov. met verw. naar hier*) 42 stant
b*ene* 43 vita penosa *met krul*
*16 b.
*XXIJ-c.

*XXIJ-d.

* 31 B gen.; dat de 32 meerre; eyschinge 33 sterk*er*en; begh*er*te 34 B gen. 35 bistiereeh B zij 36 A hare 37 A vreselec B vreeselec 38 B gen. moet (e *erb.*) van hare 39 B gn. 40 B get.; zijn B En*de i.r.* 41 B zijn; sculdech 42 haerre st*er*ker B nature*n op ras.* 43 A ghenoech B gnoech altoes doen *doch orde herst*. 44 dat *ontbr. eenm*. B dog*en* 45 A hen B gen. B hars 46 B gich. 47 B mog*en* 48 A trectse B zere 49 onbegripelec 51 A onghenoechlec B ongenuechlec B gen. 52 zelue*n*; soe 53 sculdech B gen.

34-64 *Het is een vreselijc leven aan alle genoegen zelfs van wege de Liefde om de Liefde te verzaken*. 35 vgl. 6, 253. 40 *onthaelt* Mnl. Wdb.: genoodigd, geroepen; waarom niet eenvoudig: vriendelijk opgenomen? Wat volgt *ende die si beveet* pleit er voor. MANDE slaat het over. 43 *altoes... te stane* hangt af van *schuldich; inder.. naturen* machtig als Zij is, moeten ze ook sterk staan. 45 *hem* mv. (A, B *hen*); *niet haers leuens = niets in hun leven*, wat ze ook geven of dienen of Haar vertroosten; 54 geen ander lief noch leed kennen zij dan alleen om de Liefde, wat ook in andere dingen gebeure, de ware minnaar heeft er geen lief noch leed van, dan in zooverre het in betrekking staat met de Liefde 57 *sake* MANDE heeft *smake* wat geen zin geeft. 63 *vreemde* MANDE: viande.

*†

†[margenoten bij de regels:]
53 non recipiant leta nec tristia
61 amicos dei leduṇt 68 non laborat
*16 c.
*32 a.
*XXIIJ-a.

[53] schuldich der mi*n*nen ghenoech te sine i*n* alle*n*
[54] * wesene, soe dat he*n* in andre*n* dinghe*n* noch lief
[55] noch leet ghescien en mach, noch i*n* he*n* selue*n*
[56] *N*och i*n* andere*n* me*n*sche, sonder o*m*me die
[57] sake || allene die Mi*n*ne selue es. Om die sake soe*
[58] macher he*n* lief en*de* leet i*n* ghescien: Lieue i*n*
[59] alsoe uele*n* als Mi*n*ne gheuordert wort en*de* wast
[60] i*n* he*n* en*de* i*n* andere*n*; Leet i*n* also vole*n* alse
[61] Mi*n*ne ghele[e]t we*r*t en*de* ghequest in de ghene die
[62] Mi*n*nen: in hen seluen en*de* in anderen Dien de
[63] vreemde gherne lette*n* ende quetsen daer si
[64] moghen.

[65] o*m*me der Mi*n*ne*n* vordernisse Pijnt v te aer-[65-80]
[66] beidene ende o*m*me hoghe caritate; want caritate
[67] begrijpt al de ghebode gods sond*er* dolinghe en*de*
[68] * houtse sonder arbeit. Want die mi*n*t, hine arbeit
[69] niet: wa*n*t hine gheuoeles arbeits niet. Ende die
[70] berrenleker mi*n*t, hi loept volleker en*de* hi vol-
[71] comt haesteleker i*n* die heilicheit gods, dat es hi
[72] selue, en*de* in die gheheelheit gods, dat es hi
[73] selue/. Jn sire gheheelheit si v al die dienst vol-

* 54 and*er*en B ding*en* 55 B ges. 56 C in *ontbr*. menschen; om 57 B zake A zelue; Omme die z. 58 B ges. B Lief
59 alse B wert (*in A is de* o *uit* e *veranderd*) 60 in *ontbr., in* B *i.r. bijgev.;* alsoe A velen B vele 61 ghelet; ghequetst 62 A zeluen; ande*r*e 63 B vremde 64 B moge*n* 65 Omder A vordernesse B v..nessen; A arbeitene (*in* B ene *op ras*.) 66 om B hoge B w. kar. 67 B begript; alle die B dolinge 68 B wie m. 69 A gheuoels 70 herrenlek*er*e; vollek*er*e B hi *erb. bijgev., ontbr. in* A 71 haestelik*er*e
72 C *van* en*de* in *tot* selue: *i.r. bijgev*. B gheheelheit: heel *op ras*. 73 siere B geh. B alle 74 A erenst B eernst: er *verb.*

65-80 *Daarom streef er voortdurend naar om tot de geheele, men*. 65 MANDE heeft den tekst *de enighe, zuivere liefde te ko*-opgevat als wij. 66 *Caritate* MANDE zegt Minne; hier zeker niet naastenliefde; misschien werkende Liefde; of misschien is Caritate het theologisch godsdienstig begrip, Minne het mystiek begrip in die mystieke beweging, feitellijk voor hetzelfde. 67 *begripen* schijnt hier te beteekenen: met het verstand vatten; zal toch eerder zijn: *aanvaarden, op zich nemen, zich zetten tot* 69 *ghevoeles* = gevoelt des; vgl. 6, 100. 71 Hetzelfde bij MANDE; *hi* niet de mensch, maar God; Gods heiligheid en geheelheid is niet iets van Hem, maar Hijzelf; vlg. 1, 52; 196. 73 bij MANDE nog slechts een zinnetje dat aan 't begin van volgenden brief herinnert; *in sire gheheelheit: in* zou men kunnen opvatten als doelaangevend; eerder echter: in geheele gelijkvormigheid met Hem door volmaakte vergoddelijking, d.i. onthechting van al wat niet God is, het correlatief begrip daarvan is *van enigher Minnen*, r. 79, d.i. geheel van alles onthechte Liefde, waarin men God boven alles bemint, geheel Liefde is.

*†

[74] maecteleke En*de* die ernste die te diere volmaect-
[75] heit behoert, die he*m* ghenoech es te siere ghe-
[76] * heelre nature*n*, daer hi al mi*n*nende met es. God
[77] doe v kinne*n* al die scout die ghi hem schuldich
[78] sijt va*n* sculdegher pine*n* en*de* alre vorst van
[79] enegher Mi*n*ne*n*, die hi selue gheboet gode te
[80] minne*n* bouen al.

†[margenoten bij de regels:]
76 debitum e*ius* pene *et* dil*ect*i*on*is

*16 d.

* 75 B toe beh. B gn. B geheeler: el *op ras*. 77 alle d.; sculdech 78 B zijt 80 minnene

Veertiende brief

Bestemming.

Alles in 't meervoud; aan jonge godgewijde(n): r. 50 *ionghe herte*.

Inhoud.

God leere u volledige *enicheit* = onthechting, naar het voorbeeld van Christus, van de heiligen, om hare zoetheid in vereeniging met de Liefde te genieten (-18). Beoefen daarom met steeds nieuwen ijver wat S. Paulus over Caritate leert, om na dit pelgrimschap in 't Land der Liefde te komen (31). Caritate vergt, dat gij u onder God zoudt verootmoedigen, den Beminde geheel toebehooren; onderzoekt daarom u zelven hoe gij alles wat u onaangenaams of aangenaams overkomt aanneemt. Beschouwt steeds Ons Heer, werkt met de gracie en bevordert met wijsheid Gods goed, onder leiding van *scone* Reden (63).

Het thema van ootmoedigheid en wijsheid doorloopt den geheelen brief. Veel herinnert aan br. 10.

Bijzondere leerstukken.

1. De leer over de *enicheit:* het alleen leven voor en met de Liefde in geheele onthechting, die leidt tot de zoete *enicheit* in de genieting.

2. De leer over Jesus: hoe Hij als mensch alleen voor den Vader geleefd heeft.

3. De leer over Caritate volgens S. Paulus.

4. Verder wordt een soort van gewetensonderzoek aangeprezen: over onze gesteldheid in alles wat ons overkomt.

5. Nog eens de leer over *scone Redene*, die ons leiden en voorlichten moet.

Invloed.

MANDE heeft slechts hier en daar een zinnetje tot r. 42. Aan het slot dan staat r. 25-31, om volgenden brief in te leiden.

Moeilijke plaatsen.

8 vlg.. Het drievoudig *enicheit* geeft drie aspecten aan van die *enicheit:* en beteekent het in zich zelf verzameld zijn, buiten alle gehechtheid aan het aardsche, in volledige onthechting, om alleen met de Liefde te zijn, voor de Liefde te leven; de *enicheit* dus waarmede de Zoon uitsluitend leefde in vereeniging met den Vader, wat den Vader

hoogst welgevallig was; de *enicheit*, waarmede de heiligen uitsluitend leven in vereeniging met Hem, buiten

alle *vreemde troest;* de *enicheit*, het innig samen-zijn met Hem, dat Hij zijn getrouwe vrienden laat kennen. *Enicheit* is zoo telkens: het een-zijn, vereenigd-zijn buiten alles wat niet de Liefde of om de Liefde is.

32-35. *Caritate dat es schuldighe oetmoedicheit:* dit is wel geen definitie van Caritate. De bedoeling schijnt te zijn: zoolang men niet *dat rike der Minnen*, het rijk der Minne, de Minne in al haar macht en weelde, beoefent, bezit, moet men zich verootmoedigen onder de *moghende cracht Gods*. Zoo is Caritate verschuldigde ootmoedigheid: de verhevenheid der Caritas moet ons ootmoedig maken. Men krijgt den indruk dat die geheele zin een soort parenthesis is, als een waarschuwing: alvorens tot den vertrouwelijken omgang te komen, of er aanspraak op te maken. Of is de samenhang, dat men door die nederigheid den Beminde alleen wil toebehooren?

In dezen brief wordt *Caritate* gebruikt in plaats van Minne, om het verband met de leer van den H. Paulus.

*†

†[margenoten bij de regels:]

[1] God si v grote ende ewelike Mi*n*ne/, en*de* gheue[*1-18] — 6 optat ei *onderstr.*
[2] v wijs leue*n* en*de* die eg*re*gie doghet, daer ghi — *.XIIIJ.
[3] * siere heilegher Mi*n*nen ghenoech mede doet. Daer
[4] o*m*me werct alle vre*n* sonder spare*n*. Sijt altoes — *XXIIJ-b.
[5] ernst i*n* oetmoedicheide*n* E*n*de dient wiselike. God
[6] si v hulpe ende v troest i*n* alle*n* uwen wesene;
[7] Ende lere v die gherechte doghet daer me*n* der
[8] Mi*n*ne*n* meest ere*n* en*de* rechts || met doet. God*
[9] moete v lere*n* die bequame enicheit die hi sine*n* — *32 b.
[10] vad*er* gaf, doen hi hem enichlike me*n*sche leuede
[11] en*de* puer. En*de* hi lere v die heileghe enicheit

* 1 groete (*in* B e *erb. bijg.*) 2 A die deigene (*i.r. bijgev. d.l.h.*) egregie B die eyghene d. 3 A heilegher B gen.; met 5 A erenst; oetm..ech. 6 C si *erb*. B zi; uwe tr.; alle 7 B ger. doget 9 B moet; enecheit 10 doe A enechleke B enechlec: lec *erb. bijgev*. 11 A enecheit heylighe *maar orde door teeken herst*. B enech.

1-18 *Volhard in nederigheid, dien met vroedheid;* God leere u echte deugd en volledige onthechting, naar zijn voorbeeld, naar dat der heiligen, om de zoete vereeniging met Hem te ervaren. 2 *egregie* zoo C, en A die echter in rand verbetert *eighene B eyghene;* misschien schrijffout (voor *gherechter*? of *heiligher*?) of in den zin van 't lat. *egregia* voortreffelijkheid? *eighene* geeft toch ook geen zin (werkelijk?) en is geen woord uit de taal van Had. 5 vgl. b.v. 3, 11; 10, 104. 8 *God* = Jesus-Christus. 10 vgl. o.a. 3, 4; Vis. 1, 316 vlg. 15 in waarheid en werkelijkheid.

*†

†[margenoten bij de regels:] 21 fu*nda**men*ta cari*tatis* 24 ex*tr*a cari*ta*te ni*hi*l b*ene* 32 caritas *etc.*

[12] die hi leerde en*de* ordineerde sine*n* heyleghen
[13] vrienden, Die dore die Mi*n*ne van gode alle
[14] vreemde troeste begaue*n*. En*de* hi moet v doen
[15] kinnen met waerheide*n* E*n*de met werken die lieue
[16] suete enicheit die hi noch sinen lieuen vrienden
[17] *doet* bekinnen, *D*ie hem bouen alle dinc te siere
[18] heilegher suet*er* Mi*n*ne*n* voeghe*n*.

[19] * Siet dat ghi nuwe wert en*de* versch sonder moe-[19-31]
[20] de*n*; en*de* ghedi*n*ct der hogher wesene vand*er* ewe- *XXIIJ-c.
[21] liker caritate*n*, wat seden sinte *P*auwels seghet
[22] dat si heuet, Watsi al es en*de* watsi al v*er*mach;
[23] en*de* fundeerter v selue*n* inne. Dat moet e*m*mer
[24] sijn, suldi gode leue*n*/: Want watme*n* dade bute*n*
[25] caritate*n*, dat ware al niet. Hier o*m*me haest v te
[26] veruolghene karitate met crachte van vieregher
[27] begh*er*ten der gherechte*r* mi*n*ne*n*. Te derre carita-
[28] te*n* sijt wack*er* en*de* ernst inder p*er*eg*r*inacie*n* des
[29] leue*n*s, dit te voldoene E*n*de dan te comene in dat
[30] ghebruke*n* inder mi*n*nen lant Daer karitate ewe-
[31] like duere*n* sal.

[32] Caritate dat es sculdeghe oetmoedicheit/; *W*ant
[33] die dat rike vand*er* mi*n*ne*n* gods van hem niet
[34] gheoefent en weet, hi moet he*m* oetmoedeghe*n*
[35] * onder de moghe*n*de cracht gods/. Ay, dat es wel
[36] recht, die sinen lieue*n* allene es heimelec dat he*m* *XXIIJ-d.

* 12 B orden. A heilighen B heilege*n* 13 de m. 14 B vre*m*de A moete 15 de l. 16 B zuete; enech
17 C doot A de*n* he*m* 18 A heiligh*er* B zuet*er* 19 moede 20 A hoegher B hoger 21 B zed*en* A sente B seg*et* 22 A ende *ontbr.; in* B *i.r. bijgev*. 23 fon. A i*n*nede *maar* de *doorgeh*. 24 B zijn; seldi 25 A el niet B al: a *uit* e 26 car. 27 B ger. A deerre 28 B zijt A erenst A per..tien 30 car. 31 dure*n* 32 B sculdege; oet..dech. 33 A rike gods; gods *doorgeh*. 34 B oet...ge*n* 35 B die mogende 36 B heymeleec

19-31 *Daarom zal men steeds met nieuwen toeleg beoefenen wat S. Paulus van de Caritate leert* in dit pelgrimschap naar het land der Liefde. 19 Hier sluit zich MANDE weer bij 't einde van voorgaanden brief aan: *Hier om selen wi pinen te werken alle tijt sonder aflaten ende selen onse opset altoes vernuwen ende ververschen sonder vertraghen*, maar tot r. 43 ontbreekt weer alles. 20 cf. 1 Cor. 13, 4 vlg. 29 *dit* niet de peregrinacie, vr.; maar bijzonder r. 25-27.

*†

[37] sijn lief weder heimelec si, Alsoe die bruut seghet
[38] i*n*die ca*n*teken: Mijn lief mi en*de* ic hem. Ay,
[39] wien soudemen yet el sijn dan alleene || den*
[40] * lieue? Want aldat yemant anderen doet dan lief
[41] lieue, dat es h*er*de vreemde; M*er* van lieue eest
[42] allene suete en*de* beq*ua*me i*n* allen manieren.[42-63]
[43] Wildi dese volmaectheit bekenne*n*, soe moeti te
[44] alre eerst v seluen lere*n* ke*n*nen Jn sake, Jn wille,
[45] Jn o*n*wille, Jn seden, Jn mi*n*ne*n*, Jn hate*n*, Jn
[46] trouwe*n*, Jn ontrouwe*n*, Ende in allen dinghen
[47] die v ontmoete*n*. Ghi sult v proeue*n* hoe ghi ver-
[48] * dragh*en* moghet al dat v mesco*m*t, En*de* hoe ghi
[49] ontbere*n* moghet dat ghi lief hebbet. Dat es oec
[50] die meeste mesquame die ene ionghe herte doghen
[51] mach, dies te ontbeerne dat si gherne name. En*de*
[52] proeft v selue*n* i*n* al dat v wel beco*m*t, hoe ghijt
[53] hanteert En*de* hoe ghesinnich Ende hoe ghemate
[54] dat ghire ane sijt. Jn al dien dat v ontmoet
[55] houdet v effene, Jn raste*n*, Jn pine*n*; vroedeleke

†[margenoten bij de regels:]
38 dilectus meus mihi s*emper* familia*ris* 40 s*er*uit*us* n*on* accep*ta* 41 ab amico o*mni*a dulcia s*unt* (*bov. i.r. met verw. naar hier*) 42 p*assi*o ad p*erfecti*o*nem* p*er*tin*et onderstr*. 44 *cognos*ce te *onderstr*. 48 in adu*ersis* pati*entia etc*. 52 i*n* o*mni*b*us* s*en*satus
54 i*n* o*mni*b*us* t*ranqui*ll*us* 55 v*ersus*
*32 c.
*17 b.

*XXIIIJ-a.

* 37 B zi A bruud; seit 38 A inde; cantike*n* 39 el yet B zijn; allene 40 A yement B yemen 41 vremde 42 B zuete 43 B volmaecheijt; bekinnen B te *erb*. 44 B te v: te *doorgeh*. A bekinnen B bekinne*n* lere*n* B zake*n* 45 B zede*n* 46 Ende *ontbr*. B dinge*n* 47 C v *erb.;* selt B prueue*n* 48 B moget B moget A al dat B alle dat; hebt 50 de m. B doge*n* 51 A ontb*e*rne B ontbeerne: *eerste* e *erb. bijgev*. 52 B prueft 53 ghesi*n*nech (*in* B in *en* ech *op ras.*)
54 A ghiere B zijt 55 B vroedelike 56 beziet; seldi 58 A de gratie besie B de gr. bezie A wijseleke B wiseleke

42-63 *Om Caritate aldus te beoefenen moet men zich onder Minne verootmoedigen*, de Liefde geheel willen toebehooren; men onderzoeke zich hoe men alles wat ons aangenaams overkomt opneemt; het voorbeeld van onzen Heer zij steeds voor onze oogen; men werke met de gracie mee en bevordere met wijsheid Gods goed onder de leiding van *scone Redene*. 32 *z. inl.* 38 Cant. 2, 16; vgl. 10, 103. 41 Dan is alles wat van den Beminde komt zoet en welgevallig. 39 *el* met *wien*, niet met *yet*. 41 *vreemde:* ligt buiten de Liefde, en daarom ongenoegend. 43 Hier vangt MANDE weer aan: hij slaat *sake* over, waarvan juist de bet. onzeker is: is 't *saken* = aantrekken, de wijze waarop men zich de dingen aantrekt? of eenvoudig: in (om het even welke) zaak? een algemeen woord vooraf, dat daarna ontleed wordt? *Sake* kan echter ook beteekenen: wat iemand noodig heeft; of: wijze van doen in 't algemeen. 55 dit slot herinnert treffend aan br. 10.

*

[56] besiet altoes de w*er*ke ons here*n*/; daer ane suldi
[57] volmaectheit ler*en*. Hier o*m*me steet wel, dat elc
[58] mensche besie de gracie en*de* dat goet gods wise-
[59] like en*de* vroedeleke/: wa*n*t god heuet de*n* men-
[60] sche ghegheue*n* scone redene, die den mensche in allen weghen leert *E*n*de* in
[61] allen w*er*ken licht:
[62] * woude h*aer* de minsche uolghe*n*, Soe en worde hi
[63] nummermeer bedroghen. *XXIIIJ-b.

* 59 vroedeleke 60 B gegeu. 62 hare; mensche B volgen 63 ne*m*m.

Vijftiende brief

Bestemming en inhoud.

Eerder een verhandeling dan een eigenlijke brief. Een kostbare vingerwijzing voor den aard der geadresseerden ware r. 52, indien *ordene* zeker een kloosterorde beteekende. Zeker wordt het woord gericht tot personen uit een religieus genootschap; maar was dit een orde, of een vrije gemeenschap in den aard van de begijnen? Was dit hetzelfde genootschap als in br. 12?

De inhoud is: een mooie allegorie van onze reis naar den hemel in negen punten die een pelgrim moet onderhouden. De gedachte van onze levensreis is zoo oud als 't christendom; S. Paulus reeds zegt: *peregrinamur a Domino*. Te allen tijde, vooral in de latere middeleeuwen, heeft zij tot min of meer uitvoerige allegorieën aanleiding gegeven. Zoo ook de allegorie van het opstreven naar de Liefde als naar een berg. Hs. 3646-48 (Cat. V.D. Gheyn, III, 2426) te Brussel bevat uit de 16^{e} eeuw een geheele verhandeling: *den gulden berch der kennissen Gods met sijn XII trappen*.

Leerstukken.

In den vorm eener allegorie wordt een heel overzicht geboden van de voornaamste punten, die een naar God opstrevende ziel onderhouden moet. Naast de algemeene leer: dat Jesus het groote voorbeeld is, wiens wegen wij moeten bewandelen; dat wij ons niets buiten de Liefde mogen genoegen laten; dat wij ons van alle zonden en laagheid moeten vrij houden; dat wij ons op geen deugden mogen beroemen; treffen wij hier nog aan:

Het voorbeeld der heiligen, waarop elders minder gewezen wordt; de noodzakelijkheid van geestelijke leiding.

Het een-zijn, r. 108 wordt eenvoudig opgevat als een samenzijn met alle heiligen in God.

Algemeene beschouwingen.

Dit is een mooie allegorie, sober gehouden, zonder overdrijving, eenvoudig en natuurlijk genoeg uitgewerkt. Misschien stoort een zekere onevenredigheid in de toepassingen: ze worden allengs korter. Toch wordt alles klassiek gehouden. Ook hier treft weer de psychologie uit de levenservaring geput. HAD. geeft den raad om vooral het gezelschap der ijverigsten op te zoeken. Maar met haar grondige kennis van jeugdige zielen wijst zij ook dadelijk op het gevaar: de godgewijde moet daarin eigen genegenheid vermijden, opdat wat met den geest begon niet

in het vleesch zou eindigen. Ook waarschuwt zij tegen alle ongewone oefeningen: daarbij late men zich leiden door ervaren zielsbestuurders.

Oorspronkelijkheid.

Hier weer zou men de vraag kunnen stellen of deze allegorie wel oorspronkelijk van Hadewijch is. Er is geen reden om er aan te twijfelen; het verband met voorgaanden brief 18 wijst reeds op éénzelfden oorsprong. Maar is het soms een vertaling? Het is mij niet gelukt ergens in 't Latijn een voorbeeld te vinden. Ook de gedachten, de geest, de geheele voorstelling, de edele, hooge toon, de aandrang en hartstochtelijkheid van enkele plaatsen zijn wel van Hadewijch. Zoo eveneens de sobere klassiciteit. Nog best kan men die gevoelen, en mede beseffen hoe deze allegorie geheel ligt in den aard van onze schrijfster, als men ze vergelijkt met wat MANDE er van gemaakt heeft.

Invloed.

Want in deze allegorie had MANDE een kolfje naar zijn hand. Hij heeft ze dan ook in haar geheel opgenomen, maar heel wat omslachtiger, zonder daarom ook maar eenigszins de schoonheid er van te verhoogen: hij lascht overal nuttelooze woorden in en laat de gedrongenheid van Had. verloopen in futlooze omschrijvingen.

*

[1] * Neghene poenten hore*n* te*n* pelgerijm die*[1-15]
[2] verre te vare*n* heuet. Dat eerste es dat hi *17 c.
[3] om den wech vraghe/. Dat ander es dat hi *.XV. cap[m]
[4] goede gheselscap kiese. Dat derde es dat hi hem
[5] hoede voer dieue. Dat vierde es dat hi hem hoede
[6] ua*n* ouerate. || Dat vijfte es dat hi he*m* hoghe*
[7] scorsse en*de* vaste gorde. Dat sesde es, alse hi den *32 d.
[8] berch op gheet, dat hi s*er*e nicke. Dat seuende es,
[9] alse hi den berch neder gheet, dat hi dan rechte
[10] ga. Dat achtende es dat hi goeder liede ghebet

* *Bij ieder punt staat i.r.* 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, *deze nommering wordt dan weer bij de behandeling van ieder punt herhaald*. 2 p*r*i*m*u*m* pu*n*ct*um* 12 *in* h*a*c p*e*reg*rinatio*ne qu*e*re reg*n*um *et* iusti*tiam*
1 A pointe*n* A toe 2 A vaerne B varne 3 A vrage 4 ges. 4 B huede van A vore B dieue*n* B huede 6 B hoge 7 C scorsse: *eerste* s *erb., in* B o *op ras.,* A scurse A gurd*e, in* B o *op ras.;* seste 8 B zere 9 A neder ga B ghaet: et *bijgev*. 11 B gerne A omme - godliker
1-15 *De negen punten van den pelgrim* op een verre reis. Zoo ook op onze reis naar het Rijk Gods. 14 Mt. 6, 33.

*†

[11] beghere. Dat neghende es dat hi gherne om gode
[12] spreke.

[13] Alsoe eest oec met onser godlek*er* p*er*egrinatien,
[14] * daer wi dat rike gods in soeken selen en*de* sine
[15] gherechtiche*i*t i*n* volcomenen w*er*ke*n* der mi*n*ne*n*.

[16] § Dat eerste es: ghi sult vraghe*n* o*m*me den[16-50]
[17] wech; dat seghet hi selue: Jc ben de wech; ay na
[18] dien dat hi de wech es, soe merket sine weghe die
[19] hi ghinc: Hoe hi wrachte en*de* hoe hi berre*n*de i*n*
[20] karitate*n* van bi*n*ne*n*, En*de* i*n* werke*n* van doech-
[21] de*n* van bute*n* te vree*m*den en*de* te vriende*n*;
[22] * En*de* hoert hoe hi gheboet den me*n*sche hoe sere
[23] si Mi*n*ne*n* soude*n* haren god van alre herte*n*, van
[24] alre zielen, va*n* alre c*ra*cht; En*de* datse dies
[25] nu*m*mermeer v*er*gheten en moghen, slapende
[26] noch wakende. Nu besiet hoe hi dit selue dede,
[27] die nochta*n* selue god was: Hoe hi al gaf en*de*
[28] hoe hi al leefde ter rechter Mi*n*ne*n* sijns vaders
[29] en*de* ter karitate*n* der me*n*sche*n*. Hi wrachte met
[30] * wakender caritate*n*, en*de* hi gaf ter Mi*n*ne*n* al sijn
[31] herte en*de* al sine ziele En*de* al sine c*r*achte. Dit
[32] es die wech dien ih*esu*s wiset en*de* selue es, En*de*
[33] dien hi selue ghi*n*c, d*aer* dat eweghe leue*n* i*n*
[34] leghet En*de* die ghebrukenisse der waerheit sijns
[35] vader glorie/.

[36] Daer na vraghet o*m*me de*n* wech sine*n* heile-

†[margenoten bij de regels:]
17 ego su*m* via
36 q*ue*re viam a s*anct*is 37 secuti s*un*t deu*m* 45 q*ue*re via*m* a viu*enti*b*us*

*XXIIIJ-c.

*17 d.

*XXIIIJ-d.

* 15 A gher..tich. B ger..tech.
16 ierste; selt B om 18 B wege C die *uit* di 19 B ginc 20 car. 21 te (B te*n*) vriende*n* en*de* te (B te*n*) *v*reemde*n* (B vremde*n*) 22 B geb. de (*uit* de*n*) menschen B zere 23 en*de* van a.z. 24 B en*de* v.a. cr. 25 ne*m*m. A en vergh. mochten B v. en mochten 28 leuede; vader 29 B der car. 30 B waken der: r *erb*. B zijn; cracht 31 B al *ontbr. vóór* ziele 32 de w. B die 33 B ewege 34 B leget; gheb..nesse
36 B om A heilighen 37 B geh. 38 na volgeren 39 B zijn; opten

16-50 *Om den weg vragen:* Christus is de weg, volg Hem in Zijn Liefde voor den Vader en voor de menschen; vraag ook de heiligen die reeds in den hemel zijn, en degenen die nog leven en die Jesus best navolgen. 17 Jo. 14, 6; 22 Mt. 12, 30; Luc. 10, 27; vgl. br. 12, 151 vlg.; de laatste woorden zijn eerder uit Deut.. 28 MANDE zegt na *sijns vaders* hoe Hij de menschen steeds wilde zalig maken en nog voort doet, en haalt dan een exempel aan. 34 's vaders glorie zooals ze is, in al hare echtheid. 40 klassieke figuur, misschien ontstaan onder invloed van plaatsen als: *quis ascendet in monten Domini* (ps. 23, 3) 43 *der contemplacien* hangt misschien beter af van *Berghe*. 46 *alreghelijcst* op de aan Hem meest gelijke wijze; aan zijn wegen; MANDE voegt er aan toe: *ende sonderlinghe onsen prelaten ende oversten*.

*†

[37] ghe*n*, die hi ghehaelt heuet, En*de* dien || die hier*
[38] noch bleuen sijn, En*de* sinen na volgheren i*n*
[39] volmaecte*n* doechde*n*, *D*ie he*m* gheuolghet sijn op
[40] den berch van hoghen leuene vte*n* diepe*n* dale
[41] der oetmoedicheit, *E*n*de* sijn op ghecl*o*mmen die
[42] hoghe berghe met staerke*n* gheloue en*de* met
[43] hoghen toeu*er*late der *con*te*m*placie*n* der herteleker
[44] sueter mi*n*nen.

[45] En*de* noch *vraghet* om de*n* wech, die*n* die bi v
[46] * sijn en*de* die*n* ghi siet *D*at sine*n* weghe*n* nu alre
[47] ghelijcst gaen en*de* he*m* ghehorsam sijn i*n* allen
[48] aerbeide van doechde*n*. Dus volghet he*m* die
[49] selue de wech es, en*de* he*n* die*n*ne ghegaen
[50] hebben, en*de* nu gaen/.

[51] § Dat ander es: ghi sult goede gheselscap[51-68]
[52] kiesen: dat es die heileghe ordene daer ghi menichs
[53] goets deelachtich w*er*t, En*de* te alre vorst, metten
[54] heileghe*n* mi*n*nere*n* gods, daer god meest af es
[55] ghemi*n*t en*de* gheeert, En*de* daer ghi af gheuoelt
[56] dat ghi meest met gheholpen w*er*t, En*de* daer
[57] uwe herte meest met gheenicht es en*de* op
[58] gheheue*n* w*er*t te gode, En*de* diere woerde

†[margenoten bij de regels:] 51 2*um* p*un*ctu*m* [B 46 *in de nommering werd bl*. xxv. *overgeslagen*.] 55 cum h*ac* soci*eta*te ambu*landum* 61 consid*er*a in p*erson*is sp*iritualibus*

*33 a.

*XXVJ-a. 18 a.

* 40 B hoge 41 oet..dech. 42 B hoghe; st*er*ken B gel. 43 B hoge*n*; con..tie*n* 44 B zueter 45 C vraghen; o*m*me 46 B zijn A ghi sijt; sine 47 B gel. B geh. zijn 48 arbeide B volget B he*m* *i.r.* 49 B die wech: *daarvóór* hem *maar doorgeh*. A dien B diene 50 B ghaen 51 A *en* B *hebben voortaan ook telkens het teeken van par. rood;* C *beurtelings rood en blauw;* selt G ges. 52 A de heilighe B heilege; menechs 53 A delachtech B deel..tech 54 A heilighen B heilige*n* 55 C gheeert: *laatste* e *erb*. B geheert 56 B met *op ras*. A wart 57 gheenecht B m*et* gehee (*op ras.*) necht B geh. 58 worde 59 vorderen 60 B Maer B zere

51-68 *Goed gezelschap kiezen:* zulken door wie wij meest tot God bevorderd worden, wel lettende dat we ons daarbij door geen zinnelijke genegenheid laten leiden. 52 *ordene* MANDE: *heilighe vergaderinghen in oirdenen of anders*. 57 *geenicht* MANDE *ghesterct;* waarschijnlijk: eensgezindheid van gevoel, die even als gij naar de Liefde streven; men kan ook verstaan: *met* = door wie gij best komt tot onthechting, vrijgemaakt van 't aardsche. 60 Zeer wijze raadgeving, uit de volle levenservaring. 61 *van* = wat betreft; 62 *trouwe* = trouwe deugdbetrachting 64 *u* ontbr. in A en B, is ook overbodig. 67 *dat* = wat; 68 MANDE: *of si willens ledich wesen* (geen Hadewijchsch begrip) *ende setten also Minne achter rugghe, die haer selven niet en soect*; ik versta: of zij missen het, lijden onder het gemis er van, of is *ocht* = wanneer, indien zij het niet hebben.

*†

†[margenoten bij de regels:]
65 pauci a*m*ici
80 hoc *etc* est c*r*apula 89 laude*tur*

[59] en*de* gheselscap v meest trecken en*de* voerderen
[60] te gode. Mer scuwet h*ier* in sere uwe raste en*de*
[61] uwe onste. En*de* merct nauwe van mi en*de* van
[62] * alle*n* me*n*sche*n* daer ghi trouwe i*n* soeket, wie si
[63] sijn, Daer ghi af ghebetert w*er*t, En*de* merct wat
[64] hare leue*n* es. Want diere es v nu overluttel i*n*
[65] ertrike die ghewareghe trouwe hebbe*n* co*n*ne*n*/:
[66] *W*ant alle die liede wel na wille*n* nv van gode
[67] * ende vanden Mensche dat hem ghenoeghet en*de*
[68] datsi begher*e*n, ocht si ontbere*n*s/.

*XXVJ-b.

*18 b.

[69] § Dat derde es: ghi sult v hoeden voer dieue;[69-74]
[70] dat sijn subtile cori*n*ghe*n* van bute*n* en*de* van
[71] binne*n*. Na dien datme*n* gheen || ambacht co*n*ne*n**
[72] en mach sond*er* meest*er*, soe en sijt nu*m*mer soe
[73] coene *D*at ghi v enich sund*er*linghes wesens onder-
[74] windet sonder raet van gheesteleken v*r*oede*n*/.

*33 b.

[75] § Dat vierde es: ghi selt v hoede*n* van ou*er*ate;[75-81]
[76] dat es van vree*m*der rasten, En*de* dat v ghene
[77] sake bute*n* gode nu*m*mermeer en ghenoeghe noch
[78] * en smake vore dien male dat ghi gods ghesmaket
[79] hoe wonderlike suete hi es. Ay, ghedinct en*de* wet
[80] altoes: al dat yema*n*ne yet el ghenoeghet dan
[81] gode allene, dat es al oueraet/.

*XXVJ-c.

* 61 B *tweede* van *i.r.* 62 B alle 64 B haer; v *ontbr.* A lettel 65 B erterike B gewarege 66 A lieden B liede *uit*.. den 67 menschen 68 ochte A ontkerens, B *heeft* k *in* b *verand*. 69 selt B hueden*;* vore 70 B zijn A coringe 72 nemmer
73 A enech; sonderlinghe wesen 74 B geesteliken 76 van aller B vremder 77 zake; nemm. B gen. 78 B gesm. 79 wonderleke B zuete 80 B al *ontbr*. A iemanne iet 82 selt A hoghe B hoge scorsen (o *uit* u)

69-74 *Men hoede zich voor dieven*, voor subtiele bekoringen, door zich in 't geestelijk leven te laten leiden. 69 MANDE legt die *dieve* eerst nog uit als *quade gheselscap*. 73 iets zonderlings, buitengewoons of ongewoons.

75-81 *Men zal zich hoeden voor onmatigheid*, door alleen genoegen te zoeken in God. 78 Ps. 33, 10, 80 vgl. voor de constructie 14, 39 *el* met *al; yet* = eenigszins. 81 *Gode* in plaats van nominatief.

*

[82] § Dat vijfte es: ghi sult v hoeghe scursen En*de*[82-87]
[83] vaste gorde*n*; dat es van alre ertscher vlecke*n*
[84] en*de* van alre nederheit behoedet te sine, En*de*
[85] soe vaste ghegordet te sine metter Mi*n*ne*n* bande
[86] die god es, dat ghi v selue*n* yewerie*n*t el i*n*ne sinke*n*
[87] laet/.

[88] § Dat seste es: alse ghi de*n* berch op gaet, dat[88-96]
[89] * ghi sere nicke*n* selt, Dat es dancke*n* i*n* al die
[90] pine*n* die v toe come*n* *omme* der Mi*n*ne*n*; En*de* *18 c.
[91] dat ghi v van al uwer herte*n* oetmoedeghe*n* selt,
[92] al mochti allene alle die doechde*n* w*er*ke*n* *D*ie
[93] alle me*n*sche*n* moghe*n* die leue*n*, dat v al cleyne
[94] * du*n*cke*n* soude en*de* al niet ieghe*n* die groetheit
[95] gods *E*n*de* ieghe*n* die scout die ghi gode schuldich *XXVJ-d.
[96] sijt i*n* dienste en*de* in Mi*n*ne*n*/.

[97] § Dat seuende es: alse ghi den berch neder[97-103]
[98] gaet, seldi recht gaen; Dat es: al moetti biwile*n*
[99] sinke*n* int neme*n* uw*er* noetdorf en*de* int gheuoelen
[100] der behoefte*n* uwes lichame*n*, nochta*n* seldi uwe
[101] begherte op houde*n* te gode metten heyleghen
[102] Die hoghe leuede*n*, en*de* seiden: al onse wan-
[103] deli*n*ghe es inde*n* hemel/.

[104] § Dat achtende es: ghi sult goeder liede ghebet[104-108]

* 83 A gurden B ghorden (o *uit* u) A allen aerdschen B allen ertschen 84 A behuedet B behuet 85 A ghegradet 86 niewerinc B niewerinc *na* el *herhaald doch doorgeschr*. B zinke*n* 88 B ghaet 89 danken B in alle 90 C omm*e* *ontbr., zoo ook in* A, *in* B *i.r. bijgev., schijnt toch vereischt*.
91 B oet.gen 92 doechde B alle die werke*n* doe*n* va*n* doechde*n* 93 B mogen; cleine 94 dunken 95 de sc. A sculdich B sculdech 97 A § *ontbr*. A zeuende 98 B ghaet; rechte; moeti 99 B zinke*n*, A nodorft B geu. 101 A heilighen B heil. 102 A hoghe *i.r.* B hoge A wan..ge 104 selt 105 gi sel*t* B va*n* alle*n* *op ras*. A heilighen B heilege*n*

82-87 *Men zal zijn kleederen hoog opnemen* om niet door het aardsche bezoedeld te worden, en zich vast omgorden met den band der Liefde. 86 *Yewerint* A en B *niewerinc* dit past beter, al kan *yewerint* ook verklaard worden.

88-96 *Bij 't stijgen, als 't moeilijk wordt, zal men diep voorover buigen*, d.i. zich verootmoedigen in de beproevingen, of ook, zich vernederen, wat deugd men moge bereikt hebben. 90 *omme:* ontbreekt in A en C, toch wel vereischt. MANDE *wt* 92 vgl. o.a. 2, 169; 12, 7 93 *dat* = wat; 95 vgl. o.a. 13, 39, 52, 77.

97-103 *Bij 't afdalen zal men recht gaan*, d.i. zijn hart omhoog houden, als men moet afdalen tot de behoeften des lichaams. 102 vgl. 12, 45.

104-108 *Men zal goeder lieden gebed begeeren*, om Gods oppersten wil te volbrengen. 108 *hem* = hen, de heiligen en goeden.

*†

[105] begheren. Dat es : ghi sult van alle*n* heileghe*n*
[106] en*de* va*n* alle*n* me*n*sche*n* || begheren gheuordert te*
[107] sine te*n* ouerste*n* wille gods, En*de* selt alle dinc
[108] laten om met hem een te sine i*n* gode/.

[109] § Dat negh*en*de es: ghi selt gherne om gode[109-114]
[110] * spreke*n*. Dat es een teken van Mi*n*ne*n*, d*at* lieues
[111] * name suete es. Daer af sprect Sente bernaert:
[112] Jh*esu*s es honech i*n*de*n* mont. Het es ouer soete
[113] o*m*me lief te sprekene, en*de het* beruert de Mi*n*ne
[114] ouer sere, En*de* het vliet[h]echt de w*er*ke.

[115] Nu mane ic v bider heilegh*er* Mi*n*ne*n* Gods[115-122]
[116] dat ghi scone ende suuerlike uwe p*ere*grinacie
[117] doet Sond*er* v*er*noyen *E*n*de* sonder swar*en* van een-
[118] willicheide*n*, in sueten vredeleke*n* bliden gheeste.
[119] Ende dorwandelt soe gherecht en*de* soe puer en*de*
[120] soe b*er*rende dit ellende, *D*at ghi gode v lief
[121] vindet t*en* ende: dies hulpe hi v selue ende sijn
[122] heyleghe Minne.

†[margenoten bij de regels:]
107 o*mni*a reli*n*q*ue* p*ropter*
110 n*ome*n amati dulce 111
b*ernardus* loq*uendo* de
d*omin*o 115 no*ta* 118 i*n*
sp*iri*tu dulci
*33 c.

*XXVIJ-a.
*18 d.

* 106 A ghouordert 108 B o*m*me C m.h.*i.r. bijgev.*
109 A omme 110 .I. A lieuens: ie *op ras*. B lieues *op ras*. 111 B zueke A baernaert B bernart 112 honich A suete B z. 113 om C hi b. A beruert: er *erb*. B die m. 114 B zere; vlietecht 115 A heiligher 116 A suuerleke B zuurerlike A per..tie 177 B zw.; eenw..echeden 118 B zueten A vredelike blide 119 dore w. B ger. 121 inde Dies onne hi 122 A heilighe B heylege

109-114 *Men zal gaarne over den Beminde spreken*. 111 In het lied dat aan den H. Bernardus wordt toegeschreven: Jesu, dulcis memoria. Na 110 verlaat MANDE den brief om uit het evangelie te citeeren; daarna uittreksels uit volgenden brief, die hij hier te pas brengt.

115-122 *Wensch* om *scone ende suverlike* dit ellende te doorreizen en den Beminde te vinden ten einde. 117 zonder dat eigenwilligheid u bezwaart, hindert. 121 *selve* met *hi*.

Zestiende brief

Bestemming.

Alles in den 2^{en} persoon meervoud; toch tot nog jonge godgewijde(n): (r. 56) en wel een brief (r. 85). De godgewijde leefde in een gezelschap (r. 68) en wordt aangezet om o.a. zieken te dienen, hier wel lichamelijk zieken (r. 64). De brief is bedoeld om den waren weg aan te toonen tot het volmaakte Liefdeleven en houdt daartoe de leering voor van het geloof, die eerst de deugden doet beoefenen naar het voorbeeld der heiligen en van Christus vooral. Ook de practische toepassingen laten vermoeden, dat de godgewijde niet genoeg belang hechtte aan ware deugden, alvorens tot de Liefde te komen.

Inhoud.

De brief begint met een opwekking tot vroedheid om de ware deugden te beoefenen volgens wat het geloof voorhoudt, om volgens Gods wil te zoeken wat men te doen heeft; ook leve men in hoop de groote drievoudige en eenige Liefde eens te bereiken, in de ootmoedige overtuiging, dat wij voor Haar nooit genoeg kunnen doen. Dit zal ons doen verzaken aan al het aardsche; want in de Liefdevereeniging mag alleen Liefde onze ziel met God verbinden, zooals Christus dit volmaakt gedaan heeft, tot het uur zijner verheerlijking (-40). Naar het voorbeeld van Christus en van de heiligen zal de godgewijde dan ook echte deugden nastreven, niet volgens eigen believen, vol betrouwen op den Vader en met volgzaamheid voor wijzen raad (-55). Volgen practische wenken: zij trekke zich niet zoo alles aan; laat haar lediggang vermijden; zij weze blijmoedig en deele vreugde en smart van haar gezelschap; zij passe op hare woorden en spreke als in Christus' tegenwoordigheid (-72). Met een verontschuldiging over hare vermaningen noodigt Had. toch nog uit om zich vooral op de deugden toe te leggen: men moet beginnen met het geloof en met de werken van 't geloof.

Bijzondere leerstukken.

1. Voor het eerst (vgl. echter br. 1) komt hier de uitdrukking voor van de Liefde *drivoldich ende enich* die echter in de latere brieven herhaaldelijk terugkeert.

2. Waar over de vereeniging met God gesproken wordt komt het beeld van den lijm voor, die te zamen bindt; echter om aan te zetten tusschen God en de ziel niets te laten

middelen, zooals RUUSBROEC zou zeggen, dan Liefde. Hierin wordt de Godmensch weer als voorbeeld gesteld.

3. Weer hier de leer over de zelfgenoegzaamheid der Liefde en over 's menschen onmacht haar ooit genoeg te beminnen.

4. Het zoo zuiver, zoo theocentrische karakter van Had.'s spiritualiteit komt uit in de redenen die zij aangeeft voor sommige deugden: r. 48; 54; 59; tot in de opvordering tot blijdschap, r. 66, en tot waarachtigheid in 't spreken, r. 70.

Invloed.

MANDE heeft den brief verbonden met voorgaanden: hij laat het begin weg en gaat met een algemeen zinnetje over tot r. 9-14; daarna r. 32 vlg.; met verkorting en uitbreiding van wat hij opneemt. Het overige dat al te persoonlijk is laat hij weg.

*†

[1] God si met v ende moet v leren die gherechte[*1-8]
[2] weghe die ter hogher minnen horen. Sijt
[3] wack*er* ende behendich op uwe materie, En*de*
[4] * ernstich i*n* v seluen en*de* i*n* uwen soekene, En*de*
[5] vast i*n* uwe gheloeue: op dat ghi ghewarechleke
[6] soeket, niet na uwer affectie*n*, Mer na den wille
[7] gods, soe seldi al v*er*crighe*n* daer hi v toe ghemi*n*t
[8] heuet.

[9] Ghi sult oec leuen hoghe i*n* hope van staerken[9-27]
[10] toeu*er*late, *D*at v god gheue*n* sal hem te Mi*n*ne*n*
[11] met dier groter Minnen daer hi he*m* selue*n* met
[12] * mi*n*t driuoldich en*de* enich, en*de* daer hi hem
[13] selue*n* met ewelike ghenoech heuet gheweest en*de*

†[margenoten bij de regels:] 6 *secundum* vo*lunt*ate*m* dei q*ue*re et accipies 9 spes *onderst.*
*.XVI. e
*XXVIJ-b.
*19 a.

* 1 A moote B moete B ger. 2 B hogh*er*e *i.r.* B behore*n* 3 A behendech 4 erenstech B zuekene 5 gheloue 6 B sueket 9 selt B hoge; st*er*ke*n* 10 B geu. A Mi*nn*e 11 B metter B mede 12 dieuoldech; enech 13 ewelike met A *na* heuet: ghenoech weest *herhaald, maar* noech *geexp.;* B gen. 14 wesen sal A deerre B derre B gen.

1-8 *Opwekking om zich door 't geloof te laten leiden in den Liefdedienst*. 2 *op uwe materie* vat ik op als bijwoordelijke uitdrukking: op uw stuk schrander, zorgzaam, in uw zaak. 5 *Opdat* = op voorwaarde dat.

9-27 *Opwekking tot betrouwen* om de Liefde te verwerven. 12 *drivoldich ende enich:* in de Drieheid der Personen en de Eenheid der natuur. 14 Onze Liefde moet gelijkvormig zijn aan Gods Liefde: met die eeuwige Liefde. vgl. 12, 12, 25, 46. 18 *dat ghebreken* het te kort schieten in, het onvoldaan blijven van, dit *ambacht*: dat men God nooit ten volle uit beminnen kan is de grootste genieting. 22 vgl. 13, 26 A heeft *onghenoegden* en misschien is de vorm van C hier en 13, 27 uit dezen vorm ontstaan. 26 A en B *onghewrachte* = nooit volvoerde, wat wel zal bedoeld zijn: misschien stond oorspronkelijk de superlatief van *onghewarchte* hetzelfde als *onghewrachte*, maar zonder metathesis. 27 *alsoe te* = om: dan om aldus...

[14] eweleke sijn sal. Met diere Mi*n*ne*n* he*m* ghenoech

*†

[15] te doene, daer ouer sijn alle hemelsche onledich
[16] en*de* eweleke sele*n* sijn. Dat || es hare ambacht,*
[17] dat nu*m*mermeer voldaen en w*er*t. En*de* dat
[18] ghebreke*n* van dien ghebrukene dat es dat suetste
[19] ghebruke*n*. Hier na sele*n* stae*n* die ertsche met
[20] oetmoedegh*er* herte*n*, En*de* selen dat wete*n* dat si
[21] * te soe g*r*oter Mi*n*nen en*de* te soe hogher Mi*n*ne*n*
[22] en*de* ene*n* onghenoeghende*n* lieue alte cleyne sijn
[23] o*m*me ghenoech te doene met Mi*n*ne*n*.

[24] Ay, dat onghewarechste werc dat sal elke goede
[25] ziele v*er*stormen *E*n*de* doen ha*r*e afwerpe*n* alle ouer-
[26] tollicheit *E*n*de* al dat o*n*effene es, en*de* al dat min es
[27] dan alsoe daer toe ghenoech te doene der mi*n*nen.

[28] Daer twee dinghen sele*n* een w*er*den, daer[28-40]
[29] en mach niet tusschen dan lijm daer me*n*t met
[30] te gader bendet. Die bant van lime dat es die
[31] Mi*n*ne, daer god en*de* de salighe ziele i*n* een
[32] met ghebonde*n* sijn. Te desen hoghen toeu*er*late
[33] * Mae*n*t die heileghe Mi*n*ne alle vre*n* die edele [ziele]
[34] fiere diet v*er*stae*n* wille*n* en*de* die al af w*er*pe*n*

†[margenoten bij de regels:]
16 offi*ciu*m b*eato*ru*m*
28 vbi duo vnu*m* fiu*n*t 33
s*emper* mon*et onderst*. 34
i*deo* o*mn*ia media
relinq*uen*da
*33 d.

*XXVIJ-c.

*19 b.

* 15 A daer o*m*me B ouer *uit* o*m*me* B zijn; onledech 16 ewelike A zelen zijn
18 van drien gh., dien *in* B *op ras*. 19 A de erdsche 21 so gr. B hoger 22 A onghenoechden B soe onghenuegde*n*; cleine 23 om B gen. 24 onghewrachte A w*er*t (*of* w*or*t?) B elcke 25 A ouertullicheit B *heeft* u *tot* o *verand*. 26 A oefene; *zoo ook* B *maar doorgeh., i.r.* oneffene* B me*n* es dan al alse al *doch orde door teeken herst*. 27 B gen. 28 B *heeft* §; .IJ. B dinghe*n* A zelen 29 A tuschen A *na* een: sijn *doorgeh*. B t. zijn 30 gad*er*e B bent 31 es minne A zaleghe B zalege; .J. 32 B zij*n* B hogen 33 de heilige B de heilege A de ed.; ziele *ontbr.*

28-40 *In de Liefde-vereeniging mag alleen de Liefde onze ziel met God verbinden*. 29 *lijm:* een gewoon beeld uit de vroegere mystiek reeds overgeërfd: agglutinari. 33 *ziele* is misschien overbodig, het ontbreekt in A en B. 38-40 Jo. 17, 164; MANDE heeft van r. 9-40 Had. merkelijk verkort, met r. 46 gaat hij weer verder, na 55 scheidt hij er opnieuw uit.

*†

†[margenoten bij de regels:]
38 p*ate*r ve*ni*t hora 44 s*ic* viue*ndum* 47 *secundum* justi*ti*am 59 t*ri*sti*ti*a vituperanda 60 labore*m* indicit 72 ociu*m* vitandu*m*

[35] wille*n* om Mi*n*ne, Alsoe hi al af warp doen hi ghe-
[36] sent was van sine*n* vader, *E*n*de* doen hi volbrochte
[37] dat werc dat he*m* de Mi*n*ne beuolen hadde te
[38] * doene, alse hi selue seide i*n*de ewangelie: Vader,
[39] die vre compt. D*ae*r in seide hi te sine*n* vader: ic
[40] hebbe voldaen dat werc dat ghi mi te doene gaeft. *XXVIJ-d.

[41] Nu merket hoe hi leefde, En*de* die heileghe*n*[41-55]
[42] die na he*m* bleue*n* sijn, En*de* die goede menschen
[43] die noch leue*n*, en*de* die de grote Minne die god
[44] es w*er*ken selen/: si leue*n* altoes i*n* oetmoedegher
[45] herten en*de* in ernste va*n* goede*n* w*er*ke*n* sonder
[46] spare*n*. Leuet na gherechticheit, niet na uwe
[47] ghenoeghe*n* noch na uwe gherieuen || i*n* gheere*
[48] wisen dan alsoe vele alse ghi wet dat gode eren *34 a.
[49] ende rech<t>s ghesciet na sijn ghetame*n*. Verlaet v
[50] vaderleke op sine hoghe doghet. Sijt ghereet i*n*
[51] * rade die goet es en*de* dien v uwe vriende gheue*n*
[52] * die gh*er*ne v vorw*aer*tgaen saghen. En*de* wie hi *XXVIIJ-a.
[53] oec el es die v goede*n* raet gheuet t*er* dogh*et* dien *19 c.
[54] hoert gherne; En*de* al uwe dogh*en* doghet gherne
[55] om de Mi*n*ne.

[56] Ghi sijt te weec van herte*n* en*de* te kinsch in al[*56-72]
[57] uwe*n* sede*n*. Ghi sijt te saen d*r*oue ende onghe- *No*t*a* b*ene*
[58] te*mper*t i*n* al v doen: wat hulpet gherek*en*t van
[59] alle*n* dinghen? *H*oudet v tameleke om die pu*er*ste

* 35 B Alsoe als C af *erb.;* doe 36 A doe; volbrachte 38 alsoe; in die; 39 de ure; comt A te*n* B te *uit* te*n* 41 leuede A heilighen B heilege*n* 42 B zijn A me*n*sche 43 A in die B en*de op ras*. 45 A erenste 46 A gherechtecheit B ger..tech. 47 B gen. gherieue *uit*..ue*n;* ghere 48 wise 49 rechts B zijn 50 B zij*n* h. doget 51 B uwe v *maar orde herst*. 52 A voerw*aer*t ghaen B voerw*aer*t ghaen A saghen *herh. als eerste woord op volg. blz.*
54 hort 57 A w. sinnen; *dit geexp., i.r.* sede*n v.l.h.* droeue 58 A *van* in al *tot* dinghen *ontbr.* B in alle uwe doen (*dit op ras.*) w.h. gh. v.a.d. *ben. i.r. bijgev.** 59 B tamelec; om de C ou*er*ste *i.r.*

41-55 *Hierin is Christus het voorbeeld*, volg Hem, en laat u leiden door goeden raad. 41 vgl. o.a. 14, 11; 15, 36. 47 vgl. 14, 8. 10 *vaderlike* = als op een vader; *doghet* = macht of trouw, vgl. 6, 377; 2, 31; *ghereet in* = bereid om te doen, bereidvaardig in.

56-72 *Practische raadgevingen*. 56 *weec van herten* = niet genoeg door het verstand geleid; 57 *onghetempert* = geen maat houdend. 58 wat baat het u alles aan te trekken? 62 *Otium malorum omnium origo*. 66 welk een zuiver theocentrische reden voor onze blijdschap; vgl. Phil. 4, 4 en voor de geheele plaats, Rom. 12; zie 7, 18; 12, 74. 70 nogmaals welk een verheven reden tot waarachtigheid.

*†

†[margenoten bij de regels:]
63 s*emper* ex*er*ce 65 toll*er*a
ira*cun*dos 66 gaude
73 i*deo* p*re*dicat 79 s*anct*i
p*ropter* fide*m* v*icerunt*

[60] werdicheit gods, En*de* pijnt v te laboerne: Ledi-
[61] cheit es h*er*de sorchleec de*n* ghene*n* die gotleec
[62] w*er*den wilt/: Want ledicheit es meesterse alre
[63] quaetheit. Altoes bed*et* ocht mi*n*t, ocht w*er*ct
[64] doghet, ocht die*n*t den sieken; om Mi*n*ne*n* ere
[65] v*er*draghet den erre*n* en*de* den onwete*n*de*n*. Sijt
[66] blide inde*n* gheest gods, o*m*me dat hi hem selue*n*
[67] allene ghenoech en*de* M*inn*e es/. Sijt altoes blide
[68] * onder v gheselscap, en*de* al hare pine si die uwe,
[69] Also sinte *P*aulus seghet/: *W*ie es siec en*de* ic niet? *XXVIIJ-b.
[70] Alle uwe worde hoedet also ghewarichleke alse
[71] vore Chr*ist*o ghesproke*n* te sine die selue de
[72] waerheit es.

[73] Dat ic v soe vele p*re*dicke, dat mach v pinen,[73-86]
[74] van sede*n* die ghi selue wel wet en*de* alle hebbet.
[75] * Mer ic doet om een v*er*mane*n* vander waerheit,
[76] *D*at soe wie die mi*n*ne hebbe*n* sal, dat hijs beghin- *19 d.
[77] ne*n* moet ane die doechde, daers god selue ane
[78] beghan ende sine heileghe*n*; Alsoe men leset van-
[79] den mertelare*n* datsi mette*n* gheloeue v*er*wo*n*ne*n*
[80] die coni*n*crike*n*. || Men seghet niet metter Minnen.*
[81] Dat es daer o*m*me/, Want dat gheloue stedeghet *34 b.
[82] de Mi*n*ne; Mer de M*inn*e viereghet dat gheloue.

* 60 B w*er*decheit: dec *i.r.* A waerdecheit; Ledecheit 61 A sorghelec B sorgheleec A de; godlec 62 ledech. B meestersse 63 B en*de* mint; ochte *zoo telkens* 64 zieken; omme 66 A gheeste; om 67 C *vóór* 67, 68, 69, 70 *staan punten i.r.* B allene *i.r.* B gen. 68 uwe geh.; de uwe 60 alsoe sente pauwels B ziec A icke 70 C worde: or *erb. bijgev.* A wo*r*de(?) B huedet; ghewarechlike
73 p*re*deke 74 B zede*n* B wel *i.r.* 76 A de m. 76 A de doghede 78 A began A heilighen 79 gheloue 80 de c.; Menne 82 A *had hier ook* stedegh*et* dat: *doorgeh., i.r.:* vierecht B vierecht

73-86 *Verontschuldiging* en op-wekking tot de deugden en in 't bijzonder tot het geloof. 74 *van seden* hangt af van *predicke;* 79 *qui per fidem vicerunt regna*, Hebr. 11, 33. 81-82 een gedachte die zeer overeenstemt met die van den H. Thomas: *fides interior, mediante dilectione, causat omnes exteriores actus virtutum*. (2, 2, q. 3, 1 ad 3^{m}).

*†

[83] Alsoe moeten de werke met dien gheloue vore de
[84] * Mi*n*ne sijn, soe saelt de Minne vierich make*n*.
[85] Daer o*m*me latet v ghenoeghen, want ict v i*n*
[86] goede schreef.

†[margenoten bij de regels:]
85 i*deo* sc*ri*psi*t*

*XXVIIJ-c.

* 83 B gel. 84 B zij*n*; vierech 85 B gen. A in v goede; screef

Zeventiende brief

Bestemming en inhoud.

Waarschijnlijk voor nog jonge godgewijden (123-131); alles in 't meervoud.

De brief begint met eenige mnemotechnische rijmen, waarvan de zes eerste paarsgewijze een gebod en een verbod bevatten. Deze worden dan uitgelegd in verband met de Drieheid der personen en de eenheid der natuur in God (1-100). Zoo werd het haar geleerd, vier jaar vroeger, op O.H. Hemelvaart. De leer mag wonderbaar schijnen: geen menschelijke taal kan hemelsche dingen uitdrukken (-122). Toch zal de godgewijde nog lang moeten arbeiden in werken van Liefde (-135).

Algemeene leer.

Deze brief behoort tot de lastigste van het geheele werk. Wat vroeger al wel eens werd aangeraakt (br. 1 b.v.): hoe ons leven zich bewegen moet op het rhythme van Gods leven, wordt hier uitvoeriger en systematisch behandeld. Maar het is geen geringe poging eenige orde in de ontwikkeling te brengen, te meer daar de te verklaren verzen niet met dezelfde woorden herhaald worden, het gebruik van Vader, niet zoozeer als persoon, dan als beginsel der Drieeenheid verwarring sticht en de geleidelijke ontwikkeling onderbroken wordt.

De algemeene gedachte schijnt niet zoo ingewikkeld te zijn: zoolang men Liefde zoekt, dient men God nog in de Personen; en moet men afzonderlijke deugden nastreven; maar wanneer de Liefde overheerscht en ons vestigt in enkelvoudigheid, mag men alleen nog minnen. De reden is, omdat men in deze Liefde veel volmaakter de deugden beoefent, daar ze dan niet meer afzonderlijk nagestreefd worden, maar uit de volheid, volle eenheid, van het leven voortvloeien. In 't bijzonder diene 't volgende:

De verzen bevatten wat de nota noemt *prohibitiones* en wat de tekst verklaart: *de dinghen die (haer) van Gode verboden waren;* nl. elk tweede vers, dat telkens als de loochening, het omgekeerde, is van 't voorgaande of daarmee in overeenstemming moet gebracht worden. De eerste twee verzen nu hebben betrekking op den H. Geest: het eerste drukt de natuur uit van den H. Geest, als persoon; den H. Geest toch wordt de vurige ijver toegeschreven. Het tweede wordt bij de verklaring r. 20 uitgedrukt: *niet sonderlinghe te onderwindene*, zoodat v. 2 hetzelfde moet beteekenen, nl. niets

afzonderlijks, onderscheidelijks te doen. Dit drukt dan uit de natuur van den Vader, niet als persoon, doch als *enich Vader*, d.w.z. de godheid in haar enkelvoudigheid, of de Vader als oorsprong der personen. Zoo is het uitgeven, (van den H. Geest: *onstich snel te alre doghet te sine*) en het ophouden (*onderwints di niet el*) in Gods eenheid, *pure Godheit ende gheheele nature van Minnen*).

De volgende verzen hebben betrekking op den Vader: *en ghebrect in ghenen dinghen*. Dit beteekent de kracht van den Vader, wien de Almacht bijzonder wordt toegeschreven. *En werct te ghenen* (of *werct gheen*) *sonderlinghe* moet uitdrukken, niet de natuur van den Vader als persoon, maar van den Vader in de Eenheid. Die woorden beteekenen God als actus purus, die met zijn ééne wilsdaad alles (en niets afzonderlijks, daar het één zelfde wilsdaad is) tot stand brengt, naar *gherechticheit*, in overeenstemming met zijn eigen goddelijke natuur. De *gherechticheit* wordt dus aan den Vader toegeschreven in de eenheid. De *gherecticheit* werkt Gods werken, niet *sonderlinghe*, maar volgens de eenheid der natuur, waartoe men moet behooren om die verborgen werken, dit *niet sonderlinghe* te werken, te kunnen verstaan. Zelfs degenen die God volmaakt dienen in overeenstemming met de personen, nl. telkens volgens de eerste der drie paar verzen, kunnen dit niet begrijpen. Dit is nochtans 't schoonste leven dat ik ook tot nog toe steeds heb aanbevolen en zelf beoefend; maar de andere verzen, de tweede der drie paar verzen, drukken de eenheid der Minne in Hare volmaaktheid uit. Wie volgens die leeft, beoefent Haar naar *gherechticheit in enen persone*, in de eenheid der natuur, als oorsprong van werking der personen, gedacht, *al ene Minne ende el niet*.

Zoo werd de geleidelijke ontwikkeling eenigszins onderbroken: de twee volgende verzen waren nog niet verklaard. Deze hebben betrekking op den Zoon: *te alre noet hebbet onste ende ontfermen*, drukt den Zoon uit als persoon, terwijl door *en nemt niet in u bescermen* beteekend wordt: hoe de Zoon in de enkelvoudigheid der natuur verslonden wordt.

Volgt dan de lof van dit liefdeleven in de eenheid: daarin worden al de in de eerste verzen vermelde werken, evenals de personen, opgenomen. Die staat van enkelvoudigheid in de Liefdebeoefening wordt *gherechticheit* genoemd, waarin geen afzonderlijke deugden, volgens de personen, nog

worden beoefend, maar alleen *dat enighe ghebruken, daer die enighe moghende Godheit Minne met es*.

Zoo wordt ook de Minne gedacht als vereenzelvigd met de Godheid in de eenheid der natuur: de Godheid is Minne. *Gherechte Minne, gherechticheit van Minnen* is de Minne in de enkelvoudigheid der natuur. Zoo luidt ook de practische toepassing: *ongherechticheit van Minnen* wordt verboden, dat wil zeggen: Minne buiten de eenheid; wat practisch beteekent, dat de ziel nog alleen minnen zal en zich niet zal verdeelen in allerlei afzonderlijke werken; maar als God in zich vereenigd: *in ghebrukenessen van Minnen* d.i. in het beleven van de Minne in eenheid, de werken der Liefde zal verrichten (zooals r. 128 wordt gezegd).

Wanneer echter dit beleven der Minne in de eenheid ontbreekt, *alse men Minne soeket ende hare dient*, dan moet men werken met de personen. Zoo is men mensch, in zich zelf. In de eenheid met Minne is men vereenigd met de Godheid, *god worden:* non deus, attamen quod Deus est, zooals Guillaume de St. Thierry het uitdrukt, *moghende ende gherecht:* in het Minne-bezit handelt men met Gods macht en gerechtigheid, de gerechtigheid der Minne: in de Godheid immers zijn de drie personen één: zijn *wille* (Geest), *werc* (Zoon) *moghentheit* (Vader) één.

De leer beteekent dus: in de volheid van het Minne-bezit, in de gelijkvormigheid met God als Minne in de eenheid, mag men slechts minnen: de ziel moet dan ook enkelvoudig zijn in de ééne Minne. Maar daarbuiten, als men leeft gelijkvormig met de personen in hun uitgang, waarin de mensch in zijn uitgang uit God ook in zich zelf is, moet hij met de personen werken. Toch is dit leven in de eenheid geen quietisme, maar uit die eenheid arbeidt men nog *in de werken van Minnen*, zonder *sonderlincheit* echter zonder verdeeldheid, maar uit de volheid der Liefde, door niets te ondernemen, te doen, te steunen, te helpen, enz. dan Liefde.

Misschien komt dit laatste ons voor als eenigszins in strijd met 88-100. Maar hier spreekt Hadewijch in het algemeen, van de gewone geloovigen, naar het schijnt, die de Minne nog zoeken. Daar echter wendt zij zich tot de godgewijde, die zij ook alle *sonderlincheit* verbiedt, maar dan waarschuwt tegen een verkeerde opvatting van dit leven in de eenheid, alsof dit alle werk zou uitsluiten: het eischt een arbeiden in de werken van Minne, maar zonder sonderlincheit nu. Zoo althans meen ik de leer te mogen verklaren.

Bijzondere leerstukken.

Het groote leerstuk: hoe ons leven bewegen moet op Gods leven, is gewoon in de middeleeuwsche mystiek en wordt ook overal bij RUUSBROEC aangetroffen. Het geeft een zeer hooge opvatting van ons menschelijk bestaan en van onze vergoddelijking. Misschien hangt hier mede samen wat Had. leert in Vis. I over het dragen der Liefde, het voelen der Liefde en het Liefde-zijn.

Toch stelt Had. dit voor als een bijzondere openbaring. De schrijfster der brieven was dus ook een visionaire. Echter komt dit visioen niet voor onder de visioenen. vgl. echter Vis. 7.

De werken die aan de personen worden toegeschreven stemmen volkomen overeen met wat de theologie leert over de appropriationes in God: met het wezen zelf der personen waarbij werken ad extra worden te pas gebracht.

In de leer over de H. Drievuldigheid wordt de Vader niet slechts voor den eersten persoon, maar ook voor de Godheid als oorsprong der Drieëenheid gebruikt, als *enich Vader* die den Zoon *verslant*. Deze opvatting lag meer in de Grieksche theologie. Ook het woord persoon wordt gebruikt van de personen in de eenheid: *minnen pleghen in enen persone* (46); *al eene Minne;* daar beteekent persoon wellicht de goddelijke natuur als oorsprong van werking, niet van rust.

Vreemd moge klinken: *die ontfermherticheit die men hadde op die vander hillen*. Iets dergelijks Vis. 5, 33, 48; 1. 68.

Eindelijk moet gewezen op de prachtige plaats over de onmacht van alle menschelijke taal om het goddelijke uit te drukken. Daaruit spreekt Had.'s warme liefde voor haar Dietsch en het bewustzijn mede van hare kunstvaardigheid.

Invloed.

MANDE heeft den brief overgeslagen.

*†

Te alre doghet wes onstich snel;[*1-10]
En onderwinter di niet el.
En ghebrect in ghenen dinghen,
En werct te ghenen sonderlinghen..

†[margenoten bij de regels:] 1 prohibitiones 3 horum mentionem require in 2° folio sequenti *met als verwijzingsteeken een ronde met punt in 't midden* (*ben i.r. metverw. naar hier v.a.h.*)

*.XVIJ.

* 1 B doget; onstech B ende snel 2 A Ende *doorgeh*. du *doorgeh*. B di *erb. bijgev*. 3 A Ende ghebrecht B dingen 4 A Ende A sonderlinge B zund.

1-10 *Algemeen thema op rijm*. 1 B heeft *onstich ende snel*, zoo ook r. 35; toch kan *onstich* hier bijwoord zijn, dit vers moet de gelijkvormigheid uitdrukken met den H. Geest: de genegen, liefde volle ijver. 2 bedoelt blijkbaar hetzelfde als r. 20: *niet sonderlinghe te onderwindene*, zoodat *niet el* = niets afzonderlijks, geen deugd als afzonderlijk nagestreefd, in gelijkvormigheid met de Eenheid der goddelijke natuur. 3-4 hebben betrekking op den Zoon; *niet* is weer niets afzonderlijks. 10 dit geldt van elk tweede vers, dat de gelijkvormigheid

*†

Te alre noet hebbet onste en*de* ontferme*n*,
En*de* en ne*m*t niet i*n* v beschermen/,
Dit haddic di gherne langhe gheseghet/:
Want mi wel groet op there leghet.
God doe v kennen wat ic mene,
Jnder enegh*er* Mi*n*ne*n* nature*n* allene.

†[margenoten bij de regels:]
7 n*ihi*l s*u*b t*uam* defe*nsionem*
18 velo*ci*tas ad s*piritum*
s*anctum* per*tinet* 23 t*ri*bu*ere*
et hoc retine*re etc.*

[11] Dese dinghen waren mi van gode verboden,*11-23
[12] die ic v in desen worde*n* v*er*biede. Daer o*m*me
[13] * beghericse v voert te v*er*biedene, om dat si vol-
[14] maecteleec ter volcome*n*heit van Mi*n*ne*n* behore*n*,
[15] En*de* o*m*me datse inder godheit volcomeleke ende
[16] * gheheeleke behore*n*. Die wesene die ic daer noeme,
[17] die sijn volcomeleke hare nature/: Want gheon-
[18] stech en*de* snel, dat es de nature vande*n* heilegh*en*
[19] gheest; Daer met es hi p*ro*per p*er*soen. En*de* n*iet*
[20] so*nder*li*n*ghe te onderwindene, *dat* es die nature
[21] vande*n* vader; daer met es hi enich vader/. Dit
[22] vte gheue*n* ende dit op houde*n*: dit es pure god-
[23] heit ende gheheele nature van Minnen/.

*Nota

*20 a.

*XXVIIJ-d.

En*de* ghebrect te ghene*n* dinghen24-53
En*de* en w*er*ct gheen sonderlinghe.

[26] Dat eerst *woert* es die cracht des vader, daer hi

met de Liefde in de enkelvoudigheid der goddelijke natuur uitdrukt en dus *inder enigher Minnen nature allene* moet verstaan worden; of ook: alles wat hier gezegd wordt moet verstaan worden van de Liefde als Liefde, die slechts Liefde is.

* 5 noet 7 hadde ic A ghez. B ges. 8 grote opt h. 9 di kunnen B meene 10 n*ature* 11 B dinge (*uit*..ge*n*) 12 C worden: or *erb.* woerden 13 begh*er*e icse B voert *staat vóór* om; datse vol..leke 15 om 16 gheheelleke B geheelleke
17 B zijn 18 A heilege*n* 19 geest 20 sond*er*linge C Daer; de n. 21 enech 23 A ghehele B geh. 24 A dinghe 25 B geen 26 C w*er*c B wort; de cr. 27 A woert B wort 28 B ger A berechtecheit B gher..tech: ghe *uit* be *verb*..

11-23 *Verklaring der eerste twee verzen*. 21 *vader* = niet de Vader als persoon, maar als *enich vader*, als beginsel van de H. Drieëenheid in de enkelvoudigheid der natuur.

24-53 *Verklaring der volgende verzen*. 27 *dat ander waert* beteekent den Vader in de eenheid der natuur. 29 die werken zijn diep en verborgen en duister, omdat ze geschieden volgens de eenheid der Godheid, wat het diepst en verborgenst en donkerst in God is. 44 de constructie na *die ic segghe* wordt inversief 46 *in enen persone* te gelijk, vgl. Str. Ged. 31, 25. 48 *vreseleker wesene* gen. mv. na *wat; in een verslent* = te gelijk beoefent 52 het terugkeeren in de Godheid wordt als een verslonden worden door den Vader als beginsel der H. Drieëenheid voorgesteld; dit wordt een *wrede grote werc* genoemd; maar dit is de *alrescoenste enicheit*.

*†

[27] al mogende god || met es. Dat ander waert es sijn*
[28] gherechte willen, d*aer* sine gherechticheit hare
[29] o*n*bek*in*de moghe*n*de w*er*ke m*et* w*er*ct, Die diep
[30] en*de* doncker sijn en*de* onbeki*n*t en*de* v*er*borghe*n*
[31] * al de*n* ghenen die beneden deser gheenechthe*i*t
[32] vander godheit sijn, Ald*us* alse ic segghe, en*de*
[33] die nochtan den p*er*sone*n* p*ro*perleke diene*n* en*de*
[34] * ou*er*scone, Alsoe na die eerste waerde, die ic
[35] seide: Te alre dogh*et* onstich en*de* snel te sine*
[36] en*de* in ghenen dinghen te ghebrekene en*de* te
[37] alre noet ontfermeleke onste te hebbene: Dit
[38] schijnt nochta*n* dat volmaecste leuen datme*n*
[39] hebben mach op ertrike. Ende dit hoerdi altoes
[40] dat ict altoes gherade*n* hebbe boue*n* al; En*de* oec
[41] leuede ict boue*n* al, en*de* diende daer inne en*de*
[42] wrachte ou*er*scone tote dien daghe dat mi v*er*-
[43] bode*n* w*ar*t/.

[44] Die drie andere waert die ic segghe die
[45] * enicheit en*de* Mi*n*ne volcome*n* make*n*, En*de* na
[46] gherechticheit haer selues pleghen i*n* ene*n* p*er*-
[47] sone al ene Mi*n*ne en*de* el niet. Ay deus, wat
[48] vreseleker wesene es dat / dat selc hate*n* en*de* selke
[49] caritate i*n* een v*er*slent! Te alre noet hebbet onste
[50] en*de* ontferme*n*. Dat was de sone in p*ro*peren

†[margenoten bij de regels:] 42 i*n*hibita h*e*c vita 52 n*ihi*l sub defe*nsione* 55 h*ic* remouet mi*sericordias* (?) ad *met krul* [B 51 no*ta*]

*34 c.

*XXIX-a.

*20 b.

*No*ta* b*ene*

*XXIX-b.

* 29 A omb. B moge*n*de 30 donker B zijn A *en* B; omb. alde*n* ghene*n* en*de* verb. die b. 31 gheenecheit 32 A zijn; als 33 p*er*soene*n* 34 alse; wo*r*de(?) 35 B doget; onstech 36 B dinge*n* A ghebrukene, *in* B *is* o *uit* u *verb.** 37 onst 38 scijnt 39 B erterike 41 A ic b. B *heeft* t *bijgev*.* 44 B *heeft* §; worde 45 enech. 46 gherechtech. B ger..tech hars; personen 49 in .J. 50 B ontfarme*n;* zone 51 A En*de* n. B En *uit* En*de*

*†

[51] p*er*sone; Dat was hi scone en*de* w*ra*chte scone. En
[52] nemt niet i*n* v bescermen. Daer met v*er*slantene
[53] sijn vader: dat w*re*de grote werc es e*m*mer sine.
[54] En*de* dat es de alre scoenste enicheit vander[54-77]
[55] * Mi*n*ne*n* der godheit; soe dat si daer es alsoe
[56] gherecht van gherechticheide*n* van Mi*n*ne*n*, dat si
[57] op ne*m*t dien ernst en*de* die menscheit *E*n*de* die
[58] cracht d*aer*me*n* || nieman bi ghebreken en woude.*
[59] En*de* si ne*m*t op die caritate en*de* die ontferm-
[60] * herticheit die men hadde op die vander hillen,
[61] Ende op die va*n* purgatorie*n*, En*de* op die ombe-
[62] kinde van gode, En*de* op die beki*n*de die dole*n*
[63] buten sine*n* liefsten wille, En*de* op die mi*n*ne*n*de
[64] die wee hebben boue*n* al dit want si dies darue*n*
[65] dat si Mi*n*ne*n*. Al dit ne*m*pt gherechticheit i*n* hare
[66] selue*n*. Nochtan gaf elc p*er*soen besond*er*e tsine
[67] vte, alsoe ic ghesegh*et* hebbe. Mer die gherechte
[68] eneghe nature, d*aer* Mi*n*ne h*aer* selue*n* met Mi*n*ne
[69] *E*n*de* volcomene ghebrukenesse es, sine onderwint
[70] hare noch doechde, *N*och onste der doechde, noch
[71] werke sonderlinghe, *D*ie soe scone sijn *N*och van
[72] soe scoenre auctoriteit; Noch sine bescermet bi
[73] ontfermicheide*n* ghere noet, die si so moghende

†[margenoten bij de regels:] 65 h*ec* iusti*t*ia absorb*et met krul* 66 no*n int*romi*tt*i*t* se de v*irtuti*b*us*

*20 c.

*34 d.

*XXIX-c.

* 53 B zijn 54 C *na* alre: mi *geexp.;* enech.
56 A va*n erb., daarvóór* alse *geexp*. A ghe..techeden B ger. B ger..tech. 57 A den ernst B dien *uit* den 58 niema*n*ne 59 A ontfermecheit B ontfermhertecheit 61 B onb. 62 *B* beki*n*nende haer 67 B gesecht 68 eneghe *ontbr*. B ha*n doorgeh., i.r.* haer 69 A brukenesse 70 A doghede B noch *tweemaal herh. eens doorgesch*. A doghede B dogede 71 B so B zij*n* 72 B soe *ontbreekt* B sconer A aut. B besch. 73 ontfermech; soe *in* B *erboven*

54-77 *Lof van dit liefdeleven in de enicheit*. 55 *si* = de *enicheit;* 57 *ernst; menscheit; cracht* = H. Geest, Zoon, Vader. 60 vgl. Vis. 5, 31, 35; heeft Had. gemeend dat er nog redding is voor de verdoemden? of bet. dit = zij die om hun zonden reeds ter helle behoorden? of eenvoudig: medelijden dat men kan hebben voor allen die lijden en zoo ook, voor de verdoemden. 61 schijnt te beteekenen: die God niet kennen, of die God wel kennen maar dolen... Of: die door God niet erkend worden, die *bekinde* = die door God wel erkend, zullen erkend worden, maar nu nog dolen.. met zinspeling op het *Nescio vos*. 72 *die.. sijn* hoe schoon ook, of door welk gezag ook (van voorbeeld, leer) aanbevolen.

*†

[74] es rike te makene/: Want i*n* dat ghebruken van
[75] Mi*n*ne*n* en was nie noch en mach ander w*er*c
[76] sijn da*n* dat enighe ghebruke*n*, daer die eneghe
[77] * moghende godheit Mi*n*ne met es.

[78] Dat v*er*bot dat ic v gheseghet hebbe dat mi[78-100]
[79] v*er*boden was, dat was ongherechtich*ei*t van Mi*n*-
[80] ne*n* te hebbene op ertrike En*de* niet te spaerne
[81] dat bute*n* Mi*n*ne*n* es, En*de* soe na der Mi*n*ne*n* te
[82] pleghene, dat alle dat dat bute*n* Mi*n*ne*n* es si
[83] ghehaet Ende daer ou*er* ghewroke*n*, soe dat
[84] menre and*er*e o*n*st toe en hebbe, Noch dogh*et*,
[85] Noch sonderlingh*e*n w*er*c vore en doe, he*n* met
[86] te v*er*draghene, Noch ontfermicheit he*n* met te
[87] bescermene, Mer slach ou*er*slach i*n* ghebrukenes-
[88] se*n* van mi*n*ne*n*/. Mer in dat faelieren || *En*d*e* in dat*
[89] sincke*n* van ghebrukene, dan w*er*ctme*n* wel alle
[90] drie de v*er*bodene w*er*ke bi scoude en*de* bi rechte:
[91] alse men Mi*n*ne soeket en*de* hare dient, dan moet-
[92] * me*n* alle dinc doen om har*e* ere/; Want alle die
[93] wile es men me*n*sche en*de* behouende; En*de* dan
[94] moetme*n* te alle*n* dinghen scone w*er*ke*n* en*de*
[95] onne*n* en*de* diene*n* en*de* ontferme*n*, *W*ant he*m*

†[margenoten bij de regels:] 76 vnu*m* opus t*antu*m 78 i*deo* ei vir*tu*tes p*ro*hibite 82 o*mni*a a*li*a i*n* odio 88 i*n* defi*cien*do 92 t*un*c vir*tu*tes exc*er*cen*de*

*XXIX-d. 20 d.

*35 a.

*XXX a.

* 74 B maken 76 B zijn A eneghe B enege 79 B dat was *ontbr*. A *had* ongherechtecheit: n *geschrapt, boven* o *verkortingsteeken:* o*m* gher. B om ger..tech. 80 erterike B sparne 81 B mi*n*ne 82 al d. B dat *ontbr. eenm*. 83 B geh. 84 doget 85 A son..linghe B sunderlinghe 86 ont..mech. A hem 87 B maer 88 A fal. 89 sink*en*; ghebrekene 90 B verbode*n* 91 alsmen A zoeket B zuect C dinc *erb.;* al die
93 A es *ontbr., vóór* men *gerad. plaats van 2 let*. B es *erb. bijgev.;* behoeu. 94 B ding*en* 96 B en*de* behoeft *i.r. bijgev.*

78-100 *Nadere, meer practische toelichting*. 79 *ongherechticheit:* Minne buiten de eenheid; 80 Het verbod wordt eigenlijk een gebod. 83 *ende daer over gewroken* synoniem van *ghehaet* men hebbe er geen *onste* toe, men hebbe er onwil over. 85 *hen* en 86 heeft als antecedens: *dat buten minnen es* = de lieden die 87 *mer* = misschien beter tenzij *slach over slach* waarsch. aanhoudend. 96-100 men ziet in welken zin deze woorden moeten opgevat: zoolang men ten volle vereenigd is met de Liefde is men Godvormig = (*god* bijvoeglijk) vergoddelijkt, *wille ende werc ende moghentheit* worden enkelvoudig in onze enkelvoudigheid, zooals de drie personen één zijn in de goddelijke wezenheid. *gherecht* volgens de *gherechticheit* der Minne.

*†

†[margenoten bij de regels:]
96 dij est*is* 106 accepit ea*m* p*ro* filio *et e converso*

[96] ghebrect alles en*de* behoeuet. Mer in ghebrukene
[97] van Mi*nn*e*n* es men god worden moghe*n*de en*de*
[98] gherecht. En*de* dan es wille en*de* werc en*de*
[99] * moghentheit eue*n* gherecht. Dat sijn die drie
[100] persone in enen god. *21-a.

[101] Dit w*er*t mi v*er*boden, dies was te asce*n*tien[101-111]
[102] .iiij. *I*aer, van gode den vader selue i*n* dien tide
[103] dat sijn sone come*n* was te*n* outare/. Bi diere
[104] comst w*er*dic van hem ghecust, En*de* te die*n*
[105] tekene w*er*dic ghetoe*n*t; en*de* qua*m* met hem .i.
[106] vor sine*n* vader. Daer na*m* hi he*m* ou*er* mi en*de*
[107] mi ouer he*m*. Ende in die enicheit daer ic doen
[108] i*n* ghenome*n* was en*de* v*er*claert, daer v*er*stondic
[109] * dit wesen en*de* beki*n*de *claerlikere* dan me*n* met
[110] sprekene ocht met redene*n* ocht met siene enighe *XXX-b.
[111] sake *D*ie soe beki*n*leec es i*n* ertrike bekinne*n* mach.

[112] Doch schijnt dit wonder. M*er* al segghe ic dat[112-122]
[113] dit wonder schijnt, Jc weet wel dat v niet en
[114] wond*er*t/: Want hemelsche redene en mach ertrike
[115] niet v*er*staen; want van allen dien dat i*n* ertrike
[116] es, mach men redene en*de* dietsch ghenoech
[117] venden; Mer hier toe en weet ic ghee*n* dietsch
[118] noch ghene redene. Nochtan dat ic alle redene

* 98 B ger. A en werc 99 B ger. B zijn; .IIJ. 100 A p*er*soen B p*er*sone*n* (ne*n* *op ras*.) 101 A wa*r*e (?) B was *op ras*. A dat was B dat (*op ras*.) B asscen. 103 B zijn A 103-106 *str. i.r.* 105 B een v. 106 vore 107 enech. A doe 109 C beki*n*de: de *erb*.; bekindic C claerleke 110 ochte *tweem*. B o.m. redenen *ontbr*. A eneghe B enege 111 B zake; bekinlec B erter. *zoo telk.* 112 A scijnt 113 scij*n*t 115 A van al 116 B gnoech 117 vinden; wetic 118 A gheen (B *i.r. bijgev*.) 119 B alse 120 B ges.

101-111 *Hoe Had. die leer ontving*. 101 *Dies* 2e nv.: van af dit: vier jaren her, geleden. 104 *te dien tekene wardic ghetoent: tonen* maakt meermalen moeilijkheid bij Had.; beteekent deze plaats: om dit te beteekenen werd ik onderricht door een vertooning, een symbolische voorstelling? 106 *hi* schijnt de Vader te zijn, *hem* de *Zoon*: Hij nam den Zoon met mij en mij met den Zoon in Zich op (niet: Hij nam mij voor den Zoon en den Zoon voor mij): Had. wordt in de *enicheit* der godheid opgenomen en daarin *verclaert* = verlicht bovennatuurlijk onderricht zoodat ze verstaet... Vgl. Vis. 7, 74 vlg. en Vis. 1. 101: *die gherechte vader nam den enen over den anderen*. 109 *dit wesen* in de enicheit 111 *die soe* welke ook, die kan gekend worden.

112-122 *Het is iets onbegrijpelijks*. 114 *redene* hier en verder op te vatten als taal; *redene van sinne*, 118, is dan gesproken taal die 's menschen zin, verstand, wat hij in den zin heeft, uitdrukt, of van zinnelijk-waarneembare dingen, tegenover *hemelsche redene*.

*†

†[margenoten bij de regels:]
121 n*on* p*otest* exp*ri*mi verbis 131 n*ihi*l i*n*trom*i*tte n*i*si amore*m*

[119] can van sinne alsoe me*n*sche co*n*ne*n* mach, al
[120] dat ic v gheseghet hebbe, dat en es alse gheen ||*
[121] dietsch daer toe: want daer en hoert gheen toe
[122] dat ic weet.

*35 b.

[123] * Al v*er*biede ic v some die w*er*ke en*de* ghebiede[123-135]
[124] de and*er*e, Ghi sult noch vele moeten dienen.
[125] * Mer sonderli*n*cheit van dien dat ic v hebbe
[126] gheseghet v*er*biede ic v voert, alse mi v*er*bode*n*
[127] sijn inden wille gods. Mer ghi moet noch arbeiden
[128] i*n*de w*er*ken van Mi*n*ne*n*, alse ic langhe dede
[129] Ende sine vriende dade*n* en*de* noch doen, Ende
[130] ic een deel ene*n* tijt hebbe ghedaen en*de* noch
[131] allen tijt doe[n]: El niet te onderwindene dan
[132] Mi*n*ne, El niet te w*er*kene dan Minne, El niet te
[133] besc*er*mene dan Mi*n*ne, El niet i*n* staden te stane
[134] dan Mi*n*ne; hoe ghi elc doen selt en*de* late*n*, dat
[135] moet v god wisen, onse lief/.

*XXX-c.

* 121 B hort 123 A de w. 124 B die a.; selt 125 B zunderlincheit 126 gheseit A verbiedt B verbiede ic; alsoe si 127 B zijn; arbeiten 128 werke; alsoe; lange 130 .J. B ged. 131 doe 133 A besc*er*men 135 moete A *aan 't slot* Amen

123-135 *Waarschuwing tegen verkeerde opvatting*. 127 *sijn* alsof er stond *sonderlinghe werke*. 127 *in de werke* tegenaver de *ghebrukenesse*. 129-130 deze plaats is weer eenigszins duister: *alse ic langhe dede* wordt gevolgd door *een deel enen tijt* en *noch allen tijt:* is *een deel enen tijt* = een heelen tijd, en dus synoniem van *langhe*?

Achttiende brief

Bestemming.

De brief is een toelichting bij voorgaanden. Hier wordt echter het enkelvoud gebruikt, en de geadresseerde heet: *suete lieve kint* (r. 1). Toch wordt ook herhaaldelijk het meervoud naast het enkelvoud aangewend, soms zelfs in denzelfden zin (r. 10). Zoodat uit het gebruik van het meervoud elders niet kan beslist worden of de brieven aan een gezelschap gericht waren.

Inhoud.

Waarschijnlijk had de geadresseerde om eenigen uitleg gevraagd bij de vreemde leer van vorigen brief. Zoo behandelt deze eerst de allegorie van het Rijk van God, die niet afzonderlijk werkt, maar door Zijn boden, en zelf in rust blijft; zooals de keizer, die, zelf in vrede, zijn graven en hertogen en eerste gezellen uitzendt, om door hen orde te houden in het Rijk. Zoo werkt de ziel, door de Liefde overheerscht en met Haar vereenigd: zij zelf blijft in rust en werkt zonder *sonderlincheit* door hare deugden (1-62). Het tweede deel, na een prachtige beschouwing over de waardigheid der ziel, die God geheel wil bezitten, toont aan, hoe Rede en Minne, de twee oogen van Caritas, het zicht der ziel, moeten samen werken om God volmaakten liefdedienst te bewijzen: Minne zal zich laten leiden door Rede, om uit Gods aangezicht hare levensbeschikkingen te lezen, en om daarnaar haar leven in te richten, wat het ook koste van wege onedele menschen, die haar valsche vrijheid willen voorhouden. Zij zal geen andere vrijheid kennen dan de vrijheid van al het aardsche en geschapene, om de Liefde in alles en geheel onderdanig te zijn.

Bijzondere leerstukken.

1. - Had. wil uitleggen hoe het komt: dat de ziel, in de Liefde, zonder *sonderlincheit* werkt. Zij gebruikt daartoe het voorbeeld van God: zooals God werkt en geeft zonder arbeid en *sonderlincheit*, door Zijn boden, die Hij uitzendt: *Ontfermicheit* om zijn werk te doen tegenover de zondaars, *Caritate* tegenover de gewone christenen, *Wijsheit* tegenover de edele Liefderidders, *Volmaectheit* tegenover de *ghenoten*, de prinsen des bloeds, de Godvormigen, waarbij de allegorie naar de volmaakte ziel overloopt, die als God, als de Liefde, haar souverein machtsgebied houdt met Liefde. Een tweede allegorie komt de gedachte nog verduidelijken: de keizer zendt zijn *ambachteren*

uit, om zijn recht te handhaven, terwijl hij zelf vrij en in vrede blijft. Zoo ook de ziel, die niets anders doet dan minnen; zij werkt en helpt door hare boden en krachten; d.i. de verschillende deugden staan dan geheel in den dienst der Liefde en werken hare werken.

De allegorieën loopen telkens samen met het verbeelde, zoodat de allegorie van God die zijn Rijk bestuurt door zijn boden, de allegorie wordt van de ziel, die haar eigen heerschap bezittend, door hare boden, hare vermogens, hare deugden, haar rijk dient en regeert. Zoo heeft dan ook MANDE de allegorie opgevat als die van het rijk der ziel; en de vier deugden worden bij hem vier deugden der ziel; maar met de vier categorieën van bestuurders kon hij dan geen weg; toch behoudt hij bij de eerste twee deugden den tekst van Had.; maar bij de derde en vierde spreekt hij van de *redelike crachte*.

Er ligt ongetwijfeld iets groots in die voorstelling van God als wereldbestuurder, en van de ziel als een beeld van God, naar het voorbeeld van het Heilig Romeinsche Keizerrijk. Beatrijs van Nazareth gebruikt om dezelfde leer te verduidelijken het beeld van de huisvrouw die zelf in vrede heel haar gezin beheerscht (zesde manier van Minne).

2. - De vier deugden die Had. noemt zijn niet de vier cardinale deugden; en zelfs deugd wordt door haar in een zeer ruime beteekenis opgevat als: handelwijzen van God tegenover de menschen in hunne verhouding tot de Liefde. Volmaaktheid is de voleinding der deugden.

3. - In enkele regelen (63 vlg.) ontwerpt Had. een prachtig beeld van de hoogste waardigheid der ziel tegenover God: *een wech vanden doer vaerne Gods* waar God vrij doortocht heeft tot in haar diepste wezen; en God *een wech vanden dore vaerne der sielen* als twee grondeloosheden tegenover elkander. Welk een epische kracht door zulke beelden gaat! En vooral welk een hoogheid van denken en leven!

4. - De plaats 80-129 is ontleend aan Willem van St Thierry's tractaat *De natura et dignitate amoris*. cf. wat ik over de verhouding van beide schreef in Ons Geestelijk Erf, 1929, blz. 45 vlg. Caritate is de Liefde tot God. Dat deze het zien der ziel is beteekent dat de ziel in haar wezen opstreeft naar God: ad videndum Deum. Maar al noemt Willem en Had. ook deze Caritas natuurlijk, toch schijnt de bovennatuurlijke Caritas bedoeld, waardoor de natuur, de ziel, omgevormd, Godvormig gemaakt wordt, ten einde God zelf te kunnen zien.

Middeleeuwsche theologen onderscheidden nog weinig de natuurlijke en bovennatuurlijke orden en beschouwden den mensch in de historische orde die feitelijk door God gewild is en die de bovennatuurlijke is. Caritas is, volgens Willem van St Thierry: Amor illuminatus charitas est, amor a Deo, in Deo, ad Deum charitas est (ib. PL. 387 D.). Minne als oog van Caritate is dan de natuurlijke liefdedrang in 't algemeen: *prima et communis radix omnium appetitivarum passionum* (S. Thomas, in div. nom. 4, 9).

Plaatsen over de samenwerking van Rede en Minne komen meer voor bij onze mystieken. Het intellectualisme zelf der groote theologen, als b.v. van den H. Thomas, was doordrongen van liefde. Zie P. ROUSSELOT, L'intellectualisme de St Thomas.

Het beeld der oogen van de ziel is ook zeer gewoon, zonder dat men daarin astrale herinneringen moet zoeken. Kennis zijnde een zien van de ziel, zoo is 't natuurlijk dat de ziel hare geestelijke oogen had, als ze trouwens ook bij Willem hare vijf geestelijke zintuigen heeft, en naar de gelijkenis met het lichaam, ook twee oogen. En wie spreekt niet van het zien der waarheid? Ook Richard van St Victor heeft het beeld: *Duos nempe oculos habet anima;* en verder wordt gezegd dat het *oculus dexter* is *amor* en het linker *intellectus*. Toch heeft zijne uiteenzetting niets gemeens met de hier gegevene. (De grad. Char. PL. 196, 1203 B). Ook de H. Thomas spreekt van *oculus intelligentiae* en *oculus rationis*.

5. - De gedachte r. 70 vlg. dat God zich zelf in ons geniet, die bij Had. meermalen voorkomt, is ook gewoon bij Willem van St Thierry: *Amas et te ipsum in nobis, mittendo Spiritum Filii tui in corda nostra... sic nos efficiens tui amatores, imo sic te ipsum in nobis amans* (PL. 184, c. 375 de cont. Deo) of: *amamus te vel tu amas te in nobis, nos affectu, tu effectu, unum nos in te efficiens per unitatem tuam, id est per ipsum Spiritum Sanctum* (ib. c. 376 D).

6. Niet zonder belang is de plaats 112 vlg. omdat daaruit weer het apostolische, menschelijke karakter der ware mystiek blijkt. Echter voor de onedele menschen is de zoo minnende ziel een steen des aanstoots. De laatste woorden zijn onduidelijk en worden uit het Latijn niet verklaard: degenen die tot zulke Liefde verkoren zijn, maar nog niet volwassen, zij hebben de macht der eeuwigheid in hun bezit, doch zijn zich dit nog niet bewust; evenmin als de anderen. De bedoeling schijnt te zijn: Zulke zielen hebben reeds de macht der eeuwigheid

hoewel zij en ook de anderen het zich nog onbewust zijn: maar dat verklaart hun macht op de anderen; vgl. 12, 28, 43.

Het apostolische karakter blijkt overigens uit geheel de hier voorgedragen leer: het leven met de Liefde is niet onvruchtbaar. Al leeft de ziel in Liefde, zij werkt der Liefde werken door hare deugden, die nu geheel in den dienst staan van Liefde.

7. - De leer over Rede, zooals blijkt uit het Latijn, heeft weer niets geheimzinnigs. Zij stemt overeen met de algemeene kerkleer, dat de Rede God erkent door de schepselen, en staat tegenover den drang der ziel om God te kennen in zich zelven, door Liefde. Of hier, zooals vooral op onze dagen weer door godgeleerden betwist wordt, aan de ziel een natuurlijke drang om God in zich zelven te kennen wordt toegeschreven, staat volgens mij niet vast, omdat rekening moet gehouden worden met het feit dat de middeleeuwsche theologen dikwijls van de historische, bovennatuurlijke orde, spraken, als van de natuurlijke, de feitelijk-bestaande.

8. - Ook de *vonnisse* die de ziel leest uit het aanschijn der Liefde komen bij Willem voor: zij zijn wel Gods wils- of Liefdebeschikkingen, waarnaar de ziel haar leven moet inrichten, om de Liefde volmaakt onderdanig te zijn. Daarin bestaat de ware vrijheid: in zich los te maken van alle aardsche afhankelijkheid, om alleen de Liefde te dienen, ook *in alrehande pine*. Naar degenen die een andere vrijheid voorstaan, zal de ziel niet luisteren. Hier wordt waarschijnlijk gezinspeeld op moeilijkheden, die de begijnen uit de vroegste begijnenbeweging vooral ontmoetten: het ideaal van hun mystieke liefdeleven werd meermalen ook door de goeden verdacht gemaakt en zij zelf voor ketterinnen, voor Albigenzen, gescholden.

Oorspronkelijkheid.

Een brok van dezen brief is dus een omwerking en vertaling van een plaats uit een Latijnsch geschrift. De vertaling is bij het hoofdzakelijke gebleven, zonder zich te laten afleiden door uitweidingen, waarin de schrijver telkens verviel. Zij vat als geheel de uiteenzetting samen, met de woorden van den schrijver. Zij knoopt losgelaten gedachten aan elkander en verkort het geheele betoog tot een paar bladzijden. De samenwerking van Liefde en Rede in het mystieke leven wordt hier bevattelijk voorgesteld, en dat was het wat de vertaling in 't bijzonder bieden wilde.

In Had.'s tekst zou niets hier een vertaling laten vermoeden. De plaats hangt innig samen met wat voorafgaat: na in 't algemeen van de ziel en van haar drang naar God te hebben gesproken, gaat de brief over naar de vermogens der ziel in hun samenwerking om de Liefde te bereiken; aan het einde komen practische uit voorafgaande leer afgeleide beschouwingen. Ook de taal van het stuk wijkt in niets van de taal, den stijl, de hartstochtelijkheid van Had. af. Zoodat het wel vaststaat, dat Had. zelf vertaald heeft en niet eenvoudig uit een reeds bestaande vertaling van Willem's werk heeft overgenomen.

Invloed.

Hoe heerlijk deze brief ook moge zijn, toch is hij weinig aangewend geworden. Het hoofdstuk *Vanden Rike der sielen* in RUUSBROEC's *Brulocht* (I, C. XXIV) schijnt me duidelijk onder den invloed van Had. te staan, alhoewel R. het eenigszins anders voorstelt. Ook het grootschridderlijke is er bij hem van af. *Gherechticheit* is er de opperste rechter; *dat ghemene volc* zijn *alle die crafte der sielen*. Ook in het *Rike der Ghelieven* wordt er op gezinspeeld (c. XXV). Ook de 43^{e} spreek uit de Limb. Sermoenen *Vanden gesteleken Winkelre* heeft het slot van dezen brief (174-201) overgenomen.

r. 80-95 begin van de twee oogen der ziel, komen ook voor in de Haagsche Bloemlezing, r. 85-86 luidt, bedorven: *Mynne en ghevoelt gebruyken. Nochtans vorderet gebruyken meer dan reden;* dus ook zooals C: een tekst met *ghebruken;* ook r. 90 ontbr.

Bespreking van enkele plaatsen.

31-36 *Volmaectheit* als bode van God, die tot volmaaktheid voert, geeft *den ghenoten,* d.i. de volmaakten, de pairs, *haer lantschap* = hun land, of haar land, der Volmaaktheid, of der Liefde. Hier wordt de tekst eenigszins duister: gaat *rike* met *lantschap*? Of past een komma na *lantschap*? en dan *rike* = rijk, of heerlijk; *ghelijc den gheweldighen heerschap:* heerlijk (rijk) als de machtige heerschappij der machtige ziel. De bedoeling is: uit te leggen waarin dat *lantschap,* dat land, dat bewind bestaat: het is heerlijk, machtig als de heerschappij van de ziel... Het is feitelijk die heerschappij zelf: de Volmaaktheid schenkt aan de ziel het souverein gebied over haar zelf. Daartoe komt de ziel: die met volmaakten machtigen wil en met volmaakte werken *haar ghewoente* = haar omgang, haar leven, heeft met den wil

der Minne: haar vaste, tot gewoonte geworden, levenswijze.

62-79 De tekst is op zich zelf duidelijk genoeg. Merk op dat er van r. 69 af spraak is van de gansch onthechte ziel. God en ziel: twee afgronden tegenover elkander, elkander doordrigend, doorvarend, vrij: *in sine vriheit, in hare vriheit*. God die uit zijn diepten de ziel als tegemoetkomt; de ziel die tot in Gods afgrond wil doordringen: *in hare vriheit, dat es in sinen grond:* om vrij door God te gaan moet de ziel tot in Gods grond, wil ze althans zoo diep doordringen: zij wil den geheelen God bezitten; Hem met haar eigen afgrond aanraken.

116 *wont* A had ook *wont,* doch heeft *o* veranderd tot *e,* zoodat B schreef *went*. Misschien is *went* bedoeld in de beteekenis: zich richten op; zich vestigen op. In die beteekenis kan ook *wont* = *woont* passen: gevestigd blijven.

128 De plaats wordt ook uit Willem de St. Thierry niet klaar. Deze heeft alleen, dat zulke zielen *facile habent et membra corporis et bonam voluntatem commodare,* omdat zij een onderpand hebben van den H. Geest, dat hun dienstschap van schepsel weldra zal overgaan *in adoptionem filiorum Dei*. De bedoeling schijnt dus te zijn: dat zij nu reeds het eeuwig leven beginnen, daar zij nu reeds *filii Dei* zijn, en er de macht van bezitten: die wonderbare macht, die van hen uitgaat, zonder dat zij of anderen het weten.

*†

†[margenoten bij de regels:]

[1] Ay, suete lieue kint, sijt vroet in gode/: Want*1-12 — 3 p*ru*den*ti*a

[2] vroetheide es v groet noet / En*de* elke*n* me*n*- — *.XVIIJ.

[3] sche die godleec w*er*den wilt/: Want vroetheit

[4] leid*et* herde diepe i*n* gode. Mer het es nu een tijt,

[5] * dat wel nu niema*n* sine noet beke*n*ne*n* en wilt

[6] noch en can i*n* scoude van dienste en*de* van — *XXX-d.

[7] Mi*n*ne*n*. Ay, du heues vele te doene, saltu gode

[8] en*de* den me*n*sche leue*n* en*de* vol wasse*n* na dat

* 2 vr..de*n*; grote 3 godlec 5 A dat nu B *na* dat: nv *doorgeh.;* niem*en* sinen; bekinn*en*

1-12 *Vroedheid is noodzakelijk* voor al wie Godvormig wil worden. 1. vgl. 3, 11; 10, 104; 14, 2, 5, 58; 16, 2 e.e.; 3 *godleec* MANDE: *die gaerne quaem ... tot godliken leven;* het woord is hier voor *god werden,* godvorvormig. MANDE klaagt dat er menschen zijn, die zelfs Gods wijsheid verdrukken en vertelt dan een exempel. 4 vgl. 6, 5; 12, 76; 6 *in scoude* = in den verschuldigden dienst 7 zinspeelt op de gewone leer: dat wij Christus God en mensch moeten beleven; 11 *in al dine es* om God en mensch te beleven, of: wat u toekomt volgens uw eeuwig leven in God; vlg. 2, 103. Ik begrijp echter in al wat gij verschuldigd zijt volgens r. 7 en vlg.

*†

[9] * betamen diere werdicheit *D*aer du in ghemint best
[10] van gode ende ghemeint. Set v vroedeleke ende
[11] gheweldechleke in al dat dine es alse een onuer-
[12] ueerde, ende in al v seden na uwe vrie edelheit.[12-50]

[13] Die ghene die rike es bouen alle rike *En*de
[14] gheweldich, hi gheuet hem allen ghenoech bi siere
[15] moghentheit ende bi siere onsten, Niet bi sijnre
[16] pinen, noch bi sinen toedraghene, Noch bi sinen
[17] ghichten metter hant, Mer dat sine rike moghent-
[18] heit ende sine gheweldeghe boden, Dat sijn || sine*
[19] volcomene doechde, die hem dienen *E*nde sijn rike
[20] * berechten ende gheuen hen allen dies si behoeuen
[21] na ere ende na betamen des gheens die daer here
[22] af es. Ende si gheuen elc na dat hi geboren es
[23] ende van ambachten/: ontfermicheit gheuet allen
[24] ledeghen lieden die puer arm sijn, in allen manie-
[25] ren Daerse in begrepen sijn van ondoechden,
[26] daersi ereloes ende goedeloes bi bleuen sijn/.
[27] Caritate bewaert dat ghemeyne vanden rike ende
[28] gheuet elken dat hi behoeuet. Wijsheit achemeert

†[margenoten bij de regels:] 12 mores *secundum* nobi*litatem* t*uam* 15 n*on* s*ecundum* labor*es* 23 m*isericordi*a dat paup*eribus* 27 car*i*tas dat 28 sapi*enti*a 31 p*erfecti*o

*21 c.

*35 c.

*XXXI-a.

* 9 w*er*decheit 10 B vr..like 11 B ghe.. like A ene 12 A uwe s. B in alle uwe z. 13 B gene; allen 14 A gh..dech B gh..dech A hem B gen. A ziere 15 B moghenth. B en*de i.r.;* ziere onste B siere *uit* sinen 16 zinen t.
17 A ghiften B gichten 18 B zijn 19 A dochde B zijn 20 B geu. A hem B hen *uit* hem 22 B geu.; A elken B elcken B geb. 23 ont..mech. B geu. 24 zijn 25 B zijn A ondogheden B ondogeden 26 B eerl. B zijn 27 ghemeine 28 B elcken; acemeert 29 B a.d.r. die edel zijn met gr. w. 30 sterken A begheerten

12-50 *Het rijk van God in de ziel*. 13 *Die ghene* God; MANDE: *onse minlike Here* 14 *hen allen* = allen, zoo ook r. 20; de gedachte is: dat God niet afzonderlijk arbeidt, maar alles met Zijn almacht en wil verricht; zijn boden doen zijn werk en dienen Hem bij de menschen, terwijl Hij zelf in ongestoorde rust blijft; *onste* is dan eenvoudig neiging van den wil, welwillendheid; *toedraghene* is: het er heen dragen (Mnl. Wd. verkeerd: door hem iets toe te stoppen;) ook de glossa heeft: *non secundum labores*. 17 *mer dat* = eenvoudig: maar; echter loopt de zin niet af, al is de beteekenis klaar: maar *sine.. moghentheit.. boden* doen dat 19 *volcomene doechde* de goddelijke volmaaktheden, als beginselen van werking. 23 *gheboren* volgens hun aangeboren aard en bediening. MANDE zegt: *hi hevet sine moghende dieners ende boden* 24 *ledighen* = zij die niets goeds hebben; het woord heeft dus een geheel andere beteekenis dan in de latere mystiek van RUUSBROEC, waar *ledich* = onthecht. Er worden hier vier categorieën onderscheiden: de zondaars, de gewone christenen, de edele Liefderidders, de volmaakten of *ghenoten*. Voor ieder is een bode, die Gods werk van barmhartigheid en Liefde verricht. 24 *van ondoechden* hangt af van *manieren:* in alle (soorten van) ondeugden, waarin zij verstrikt zijn. 27 *Caritate* is hier de bovennatuurlijke Liefde, die in allen werkt, die de bovennatuurlijke genade bezitten, in staat van genade zijn. 31 *Metter.. Minnen* gaat met *arbeiten* en duidt de gezindheid aan; of misschien nog beter met *wighe*: in strijd met de Minne om haar te veroveren, *z. inl*... 37 boven de vier genoemde deugden staat *Gherechticheit* die ieders werk doemt of benediet. 46 De allegorie van den keizer als beeld van God loopt over in dat van de ziel, die immers God gelijkvormig geworden is. 47 nl. in laatsten brief.

[29] * alle die edele ridder*e*n die met grot*e*n wighe en*de*
[30] met staerk*e*n storme arbeit*e*n in berrend*er* begher- *21 d.

*†

[31] te*n* mett*er* edelre Minne*n*. Volmaectheit gheuet
[32] den ghenote*n* haer lantscap rike ghelijc de*n*
[33] gheweldegh*e*n heerscap der gheweldegher zielen
[34] * daer ic af spreke, Die met gheweldeghen volcome*n*
[35] wille en*de* met volcomene*n* we*r*ke*n* hare edele
[36] ghewoente heuet met alle de*n* wille der Minne*n*.
[37] Dese .iiij. doechde*n* sal de gherechticheit gheue*n*
[38] en*de* dome*n* en*de* b*ene*dien. Hier bi pleghet de
[39] keyser selue vri en*de* i*n* vreede*n* te sine, om dat hi
[40] ghebied*et* den ambachteren die gherechte*n* te
[41] houdene, En*de* beset die coni*n*ghe*n* ende die her-
[42] toghen en*de* de graue*n* En*de* de vorste ghenote*n*
[43] mette*n* hoghen lene siere rijcheit en*de* mette*n*
[44] werdeghe*n* gherechte der mi*n*ne*n*/, Die de crone
[45] es der riker zielen, die helpen mach elke*n* na sijn
[46] behoeue*n*, Ende ha*r*e des selues nochtan niet en
[47] onderwint dan metter Mi*n*ne*n* haers liefs. Dit eest
[48] dat ic mei*n*de doen ic v lest die .iij. doechde*n*
[49] * screef: Alles te ontfermene en*de* niet in v besc*er*-
[50] * men te nemene || Ende die andere die ic v seide.*

†[margenoten bij de regels:] 38 i*mper*ator c*om*m*itti*t 44 corona a*nim*e 46 amor n*on* i*ntr*omittit 49 i*n* s*ecun*do fol*io* p*rece*d*en*te (*zie* 231: xvii, 3) 53 *si*c i*ntegru*m te tene nich*il* int*ro*mitt*e*re [53 B not*a*]
*XXXI-b.

*22 a.
*XXXI-c.
*35 d.

* 31 B geu. 32 A hare 33 A heer scappe B eerscappe 34 volcomenen 36 A gheweente A al 37 B dogede; ger..tech. A *vóór* gheuen: merken *doorgeh*. B geu. 38 doeme*n* 39 A keiser B en*de i.r.;* vrede*n* A zine 40 ambachten A gherechte B gerechte 41 de coninghe; de h. 42 B die gr. A voerste *op ras.;* ghenote 43 B hogen 44 B ger. 45 B hulpen A zijn 46 dies 48 doe C lest *erb.* B dogheden

*†

†[margenoten bij de regels:]
63 q*uid* e*st* a*nim*a 68 a*nim*a
i*nqui*na*tur* 71 d*eus* i*n* a*nim*a

[51] Dus ernsteleke houdet uwe edele volcomenheit[51-62]
[52] van uwer werdegher volcomenre zielen. En*de*
[53] merket hare sinne. Aldus gheheel houdet v van*
[54] allen onderwendene van goeden en*de* van quade*n*,
[55] van hoghe*n* en*de* van nederen*,* En*de* laet al ghe-
[56] w*er*den, En*de* sijt vri om v lief te oefene en*de* om
[57] ghenoech te doene dien die ghi mint i*n*d*er* mi*n*ne*n*.
[58] Dit es uwe gherechte scout, die ghi gode schul-
[59] dech sijt va*n* uwen gherechten wesene En*de* hen
[60] dien du met he*m* best: Dus enichlike gode te
[61] Mi*n*ne*n* / en*de* els niet te onderwindene dan der
[62] enigher Mi*n*ne*n*, die ons te hare v*er*coren heuet.
[63] Nu v*er*staet die i*n*nicheit van uw*er* ziele*n*, wat[63-79]
[64] dat es: ziele/. Ziele es een wesen dat sienleec es
[65] * gode En*de* god he*m* weder sienleec. Siele es oec
[66] een wesen dat gode ghenoech wilt sijn, *En*de ghe-
[67] recht heerscap houdet van wesene daerse ni*et* te
[68] ualle*n* en es bi vreemder dinc die mindere es dan
[69] * der zielen w*er*dicheit. Daert aldus es, d*aer* es de
[70] ziele ene grondeloesheit daer god he*m* selue*n*

*Nota bene

*XXXI-d.

*22 b.

* 51 A arenstele B erenstelec, *uit* ar.. B volcomentheit 53 B zinne B geh.
53 B zinne B geh. 54 B ond*er*windene 55 B hoge*n* 56 B zijt, oefene*n* 57 B gen. 58 B ger. A dien ghi A sculdich B sculdech zijt 59 B ger. C wesene: *slot*-e *erb*. A hen *uit* hem 60 enechlike 61 minnene; enegher 63 innecheit 64 siele es B .I. A sienlec 65 sienlec 66 B .*i*. B gn. B zijn B ger. 67A daer si 68 C en *erb*. A ure*n* der (*op anderen regel*) B *dus ook, maar beide woorden later verbonden* A* mende*r*e 69 w*er*dech. 70 een 71 B gen. B genuechte

51-62 *Practische toepassing*. 52 let op wat die beteekenen. 53 *gheheel* onverdeeld, alle *sonderlincheit* vermijdende. Nl. de gegeven voorschriften. 57 *dien* vgl. r. 60 *dien... best* = de gezellinnen der godgewijde waarschijnlijk, die den Beminde in Liefde met haar moeten aanhangen. 59 uit kracht van wat gij zijt, wilt gij *gherecht* zijn. 60 *enechleke* in eenheid, enkelvoudigheid, en dus zonder *sonderlincheit*.

63-79 *De ziel als een grondeloosheid tegenover God*. 62 Met hoe diepe ontroering Had. deze prachtige plaats aanvangt! Vgl. even MANDE: *Nu laet ons verstaen die enicheit van onser sielen, wat dat es*. Daar is noch het hartstochtelijke der rechtstreeksche toespraak, noch de ingetogen ontroering van dat aandringende *siele*. 64 *sienleec* poging van Middeleeuwsche etymologie; hieruit blijkt dat deze plaats, niet vertaald is: de etymologische fantasie is alleen mogelijk in 't Dietsch. 65 welk een hooge opvatting van de ziele! 66 *gherecht... wesene* die een waardigen staat houdt, zooals ze wezen moet, *daerse* wanneer ze 71 God geniet Zich zelf in de ziel; een gewone voorstelling bij Had., vgl. Vis. 11, 135 en Br. 6, en vgl. Willem van St Thierry 74 en 76 *z. inl.*

*†

†[margenoten bij de regels:]

[71] ghenoech met es, *En*d*e* sine ghenoechte uan hem — 82 r*ati*o sic d*eu*m vid*et*
[72] selue*n* altoes te volle*n* i*n* hare heuet, En*de* si
[73] weder altoes i*n* heme. Siele es een wech vande*n*
[74] dore vaerne gods i*n* sine vriheit van sine*n* diep-
[75] ste*n*; En*de* god es een wech vande*n* dore vaerne
[76] d*er* ziele*n* i*n* hare vriheit, Dat es i*n* sinen gront
[77] die niet gheraect en can w*er*den, sine gherakene
[78] met hare diepheit; En*de* god en si ha*r*e gheheel,
[79] * hine waer hare niet ghenoech.

*XXXIJ-a.

[80] Dat zien dat naturleec || inde ziele ghescape*n*[*80-111]
[81] es, dat es caritate. Dat sien heuet .ij. oghe*n*, — *36 a.
[82] Dat es Mi*n*ne en*de* redene. De redene en can
[83] gode niet ghesien sonder in dat hi niet en es;
[84] Mi*n*ne en rust niet dan i*n* dat hi es. Redene
[85] heuet hare vrie pade, daer si bi begaet. Mi*n*ne
[86] gheuoelt *ghebreken*; *N*ochtan *ghebreken* vor-
[87] dertse meer dan redene. Reden vordert i*n* die
[88] di*n*c die god es Bi dier dinc die god niet en es.
[89] Mi*n*ne settet acht*er* die dinc die god niet es
[90] * *Ende verblidet hare daer si ghebrect in die dinc die*
[91] *god es*. Redene heuet meer ghenoechleecheit dan — *22 c.
[92] * Minne, Mer Mi*n*ne heuet meer suetlicheiden van
[93] salicheiden dan redene. Doch hulpe*n* dese twee — *XXXIJ-b.
[94] hen herde sere onderlinghe/: Want redene leert

* 72 zel.
73 .l. 74 B doeruarne A zine A die*n*ste*n*: *i.r.* n *veranderd in* p. *in* B *is* p *uit* n *verand*. 75 B .J. B doruarne 77 A gerakene 78 B geheel 79 ware B gen. 80 A sien; nat*ur*lec 81 B zien A twee 83 B gesien 85 A gaet B ghaet; 86 C gheb*ru*ken C ghebruke*n* B gheb*reken*de 87 redene 88 A dierre B diere 89 de d. C niet *i.r.;* en es 90 C *deze regel ontbreekt* 91 A meerre B meere A ghenoechlecheit B genoechlech.
92 A suetech. B zuetech. 93 A zalecheden B zal.; h. hem dese IJ h. A zeer B zere

80-111 *Het zien der ziel* Caritas met haar twee oogen, Rede en Liefde, hoe die moeten samenwerken. Hier begint het uittreksel uit Willem van St Thierry. 80 *naturleec* bevreemdt wel eenigszins; doch ook het latijn heeft het: Visus ergo ad videndum Deum naturale lumen animae, ab auctore naturae creatus, charitas est. *Naturleec* is dus zooveel als in de natuur der ziel. 85 *vrie* = *tramites certos et directas semitas,* dus: veilige paden. 86 Uit het Latijn blijkt dat met A en B *ghebreken,* niet als C *ghebruken,* moet gelezen worden. 87 *die dinc die* = in wat 90 ook hier blijkt dat de r. oorspronkelijk is. 91 *ghenoechleecheit,* voldoening; het Latijn heeft *sobrietatem,* wat weinig zin geeft: is het *satietatem*? of *suavitatem*? 96 *valt in* het Lat. = *cedit in affectum amoris* dus: zich laat gaan, zich overgeeft aan de begeerte 97 *ten steke* Lat.: terminis rationis. 100-103 Niet in 't Latijn, hoewel door het Latijn ingegeven, dat uit het boek der wijsheid aanhaalt r. 103 *In dese... vremde: In gaudio eius non miscebitur extraneus* (Prov. 14, 10). *en minghet hare daer toe niet* = ne se mêle pas de; werd ingegeven door het Latijn *miscebitur;* de constructie is wat verward met dit dubbele *te* herhaald voor *te ondersoekene;* = om die te doorgronden.

*†

[95] Mi*n*ne, En*de* Mi*n*ne v*er*licht redene. Alse redene
[96] dan valt in begherten van Mi*n*nen en*de* hare
[97] Minne dwi*n*ghe*n* laet en*de* benden ten steke der
[98] redene*n*, soe v*er*moghe*n*se een ouer groet w*er*c:
[99] dat en mach niema*n* lere*n* sonder met gheuoelne.
[100] Want de wijsheit en minghet hare daer toe niet, Te
[101] dien wonderleken nyede en*de* te dien grondelosen
[102] te ondersoeke*n*ne die alle wesen v*er*borghen es,
[103] sonder ghebrukene van Mi*n*ne*n*. Jn dese bliscap
[104] en mach niet w*er*den ghemi*n*ghet de vre*m*de Noch
[105] nieman vre*m*der Dan allene die ziele die moeder-
[106] leke gheuoest*er*t es inde bliscap derre verweent-
[107] * heit der groter Mi*n*ne*n* En*de* te w*r*eue*n* metter
[108] disciplinen der vaderliker ontfermhertich*ei*t, en*de*
[109] hanghet o*n*schedeleke aen gode En*de* leset van
[110] * sinen anschine haer vo*n*nisse, en*de* bliuet daer bi
[111] i*n* vrede*n*.[111-129]

[112] Mer alse dese hoghe ziele weder || keert ten*
[113] me*n*sche en*de* te me*n*scheleken dinghen, soe brin-
[114] ghet si een anschij*n* *A*lso blide en*de* also wonder-
[115] leke soete vander olien der caritate*n*, Datse in

†[margenoten bij de regels:]
94 r*ati*o doc*et* amor ill*uminat*
98 r*ati*o *et* amor magn*u*m
103 mu*nd*u*s* n*on* accipit s*ed* a*nim*a *met krul*
110 i*deo* i*n* pace 117 app*aret* e*ius* facies terribi*lis* (*onduid.*) peruersa (*sic, l.*: peruersis) *etc. onderstr.*

*XXXIJ-c.

*22 d.

*36 b.

* 96 A begheerte 97 B dwinge*n*; stecke 99 niem*en* A geu. 100 B die w. B haer 101 A nyde B nyede: ede *op ras*. A grondelose B grondelozen 102 A on..ene B ondersuekene; allen wesenen B verborge*n* 103 A blijsc. 104 vreemde 105 niement A vreemder A de z. de m. 106 A gheuoetstert; in die A blijsc. B bliss. 108 discipline; vaderleker; ontfermecheit 109 B hanget, onscedeleke A ane B in
110 A aenscine; vo*n*nessen 112 B hoge 113 menschen A en*de* ten menschen en*de* t.m.d. B dinge*n* 114 A aenscijn A alsoe; alsoe 115 A suete B zuete A dat si 116 dinge*n*; opten A went *met* o *erb.* B went

111-129 *Invloed der eenig met de Liefde vereenigd levende ziel op de menschen*. 115 *wont z. inl.*

*†

†[margenoten bij de regels:] 132 illu*mina*t*io* ve*ritat*i*s* ad dei vo*lunta*te*m* 135 mores amor*is* obe*dienti*a 139 n*ul*li obe*dien*s

[116] allen dinghen die si wilt op de menschen wont
[117] met goedertierenheide*n*. En*de* van ghewarichei-
[118] de*n* en*de* va*n* gherechticheiden der vonnisse*n* *D*ie
[119] si ontfaen heuet i*n* dat anschijn gods, Soe scijntse
[120] ieghen de onedele menschen ve*r*uerleec en*de*
[121] onghehoert. En*de* alse de onedele me*n*schen dan
[122] sien dat alle der zielen dinghe beset sijn *N*a die
[123] waerheit ende *gheordent* in alle*n* weghe*n*, hoe
[124] * eyselijc en*de* hoe vreeselijc si hen es! Si moete*n*
[125] hare wiken bi Mi*n*nen. En*de* die te dusghedane*n* *XXXIJ-d.
[126] wesene sijn v*er*core*n* inder Mi*n*ne*n* enech*ei*t *En*de
[127] noch daer toe niet volwassen en sijn, si hebben
[128] de ghewelt i*n* hare moghentheit vander ewicheit,
[129] Mer si es he*n* onbeki*n*t en*de* oec and*er*en.

[130] Aldus secrete v*er*licht de redene. Dit sien der[130-153]
[131] ziele*n* v*er*licht de ziele i*n* alre waerheit vande*n*
[132] * wille gods/: Want die sine vo*n*nisse leset ute*n*
[133] anschine gods, hi w*er*ct i*n* alre redene*n* na die *23 a.
[134] waerheit dier sede*n* der Minne*n*. Der Mi*n*ne*n*
[135] sede*n* dat es ghehorsam te sine: dat is c*on*trarie
[136] menichs *vreems* sede*n*. En*de* hi moet w*er*ken buten
[137] elcs w*er*ke na de waerheit der gheweldegher Mi*n*-
[138] * ne*n*, die hare ghebod houdet na waerheit. Hine
[139] es niema*n* onderdaen dan der mi*n*ne*n* allene, *XXXIIJ-a.
[140] diene met Mi*n*ne*n* beuaen heuet. Wie yet el ghe-
[141] sproke*n* woude hebben, hi sprect nader Mi*n*ne*n*

* 117 ghewarecheiden 118 A gher..tech. B ger..tech.; vonnessen 119 A aenscijn 120 A ondele B o*n*edele *op ras*. A ve*r*uerlec 121 B ongehort *A* die onedele: e *tusschen* n *en* d *bijgev*. B o*n*edele *op ras*. 122 alder A siele*n* B zijn; na de 123 C ongheordent *wat niet past*. B geor. B wegen 124 eyselec; vreselec; hem 125 B dus ghedane 126 B zijn 127 B zijn 128 B gew. B mogenth.; ewech. 129 A omb. 130 A Dit sijn B sien: e *op ras*.* 131 A ziele A de siele 132 vonnessen 133 A aenscine B anscine A na de B nader 134 A zede*n* E35 A sede B zede B geh. 136 A menechs B menich C vrients B vrems zede*n* 137 A na de w*er*decheit B nader werdecheit: dec *i.r. bijgev*. 138 B ghebot B warh. 139 A niemene B niemen 140 die n*iet* m*et* A iet

130-153 *Zulk een ziel leeft volgens de zeden en de rechtspraken der Liefde*. 136 *menichs vreems* = (den) seden menichs vreems; *buten elcs werke* = niet als elk ander, maar... 140 Wat ook iemand anders zou spreken. 150 *ende* = ende wien.

*†

[142] wille. Ende hi dient en*de* w*er*ct der Mi*n*nen w*er*cke
[143] na har*en* wille nacht *E*nde dach || i*n* alre vriheit,*
[144] sonder beide*n*, sond*er* vaer *En*d*e* sonder spare*n*,
[145] na die vonnissen die hi ghelesen heuet vander
[146] Mi*n*nen anschine, Die v*er*hol*en* bliu*en* allen dien
[147] die bi vreemde*n* wesene en*de* bi vreemde*n* din-
[148] ghe*n*, der Mi*n*ne*n* w*er*ken begheuen, om datse
[149] onghelouet sijn onder de vreemde die lieuer
[150] hebbe*n* en*de* beter recht du*n*ct hare*n* wille ghe-
[151] wracht da*n* der Mi*n*nen; want si niet come*n* en
[152] sijn i*n* dat grote anschijn der gheweldegher mi*n*-
[153] * ne*n* daermen vri bi leue*n* moet i*n* alrehande pine.

[154] Ende dese vriheit suldi beki*n*nen, ende di*er*e[154-183]
[155] * o*m*me diene*n* seldi beki*n*nen. Die liede maken
[156] menegherande raet bi he*n* selue*n*, daerse d*er*
[157] Mi*n*ne*n* w*er*ke*n* bi v*er*smaden Jn ghelikenisse*n* va*n*
[158] grot*er* vriheit, En*de* dat doense oec om grote vroet-
[159] heit. En*de* selke ghebieden ghebode daer ieghe*n*
[160] om der Mi*n*nen ghebode te latene. Mer de edele
[161] die sijn regule houde*n* wilt, na dat he*m* v*er*lichte
[162] redene leert, hine ontsiet d*er* vreemder ghebode
[163] niet, *N*och hare rade, wat torme*n*te*n* he*m* so*er*e af
[164] quame van niemare*n*, Van scande*n*, va*n* claghen,
[165] van worde*n*, van begheue*n*heide*n*, van ghesel-
[166] scape, va*n* herbergheloesheiden, van naectheiden,

†[margenoten bij de regels:]
142 f*ac*it s*emper* ope*r*a amor*is secundum* judic*i*a lecta
154 eos *cognosci*te 161 q*ui* s*i*c r*egulam* ten*et*
*36 c.

*XXXIIJ-b.

*23 b.

* 142 w*er*ke 145 vonnessen
146 A aenscine; alle 147 B vremde*n* w.; vre*m*den d. B dinge*n* 148 w*er*ke B begeue*n* 149 B ongel. zijn B die vremde 151 B comen zijn 152 A aenscijn 154 seldi 155 om; De l. A maken *erb. bijgev. in* B *i.r.* 156 B menegerande; daer si 157 werke; ghelikenessen 160 die ed. 161 B *vóór* die: liede *doorgeh*. A sine reghele B zijn regele 162 vremd*er*; bode 163 A tormente B torment; soere hem 165 A waerden B wo*r*den(?) A gheselscappe

154-183 *Zij vreest noch ontziet geen bedreiging van menschen* om de Liefde te gehoorzamen. 155 Zinspeling op tegenkantingen zooals de vrouwen uit de begijnenbeweging er ondervonden, zelfs van wege de goeden, die soms hun mystieke ideaal verdacht maakten. 163 *soere* na *wat: wat so der* 165 *gheselscape:* misschien is *ghiselscape* bedoeld = gevangenis, beide woorden werden meermalen verward; zie Mnl. Wb i.v. *gheselscap,* aanm. 2. 167 of anders hangt het woord af van *beghevenheide* het verlaten, gescheiden worden van alle gezelschap; *dies die* versta = *dien mensche*, als B. 168 vgl. Br. 6, 158. 169 *hine* = maar hij; welk een prachtige, fiere periode.

*†

[167] van alle*n* ghebreke, dies die me*n*sche behore*n*
[168] * soude i*n* allen maniere*n*. Dat en ontsiet hi niet Om
[169] quaet te hetene, noch om goet te hetene, hine wilt
[170] sijn altoes ghere<e>t na ghehorsamhe*i*t van Mi*n*ne*n*
[171] i*n* al dat si wilt, ende pleghe*n*re in alle*n* dinghe*n*
[172] na waerheit En*de* dore alle tormenteleke w*er*ke in
[173] de blijscap sijns h*er*ten met al der Mi*n*ne*n* ghewelt.

[174] Aldus suldi met ghehele*n* || leuen gode soe staer-*174-183
[175] keleke anestare*n* mette*n* soete*n* oghe*n* der enigher
[176] affectien die altoes liefs pleghet na hare ghenoe-
[177] * ghe*n*; Dat es, du salt soe herteleke, Ja vele meer
[178] da*n* herteleke dine*n* lieue*n* god ane sien, Soe dat
[179] dine gheenichde oghen dijnre begherten bliue ane
[180] hanghende in dat anschijn dijns liefs *M*ette*n* dore
[181] gaende*n* naghele*n* der b*er*render gherij*n*nessen die
[182] * niet en cesseren. Dan alre eerst moechdi ruste*n*
[183] met sente ianne die op jh*esu*s borst sliep. En*de*
[184] alsoe doen noch die ghene die i*n* vrihede d*er* Mi*n*-
[185] nen diene*n*: Si ruste*n* op die soete wise borst
[186] en*de* sien en*de* horen die heimelike worde die
[187] onuertelleec *En*de onghehoert sijn de*n* volke ou*er*-
[188] mids die soete runinghe des heilichs gheests.

[189] Du salt altoes staerkeleke sien op dijn lief dattu
[190] begheers/: Want die anestaert dat hi begheert, hi
[191] wort ontstekelike o*n*tfu*n*ct, soe dat sijn herte i*n*
[192] he*m* beghi*n*t te faelgere*n*ne *Om*me de soete bordene
[193] d*er* Mi*n*ne*n*. En*de* hi w*er*t i*n* ghetrect ou*er*mids

†[margenoten bij de regels:]
181 claui q*ui*b*us* d*eu*s t*ra*nsfig*itur*
183 Joh*annes* sup*er* ch*rist*i pect*us* requieuit
189 ita for*titer* vide 190 acce*ndi*t*ur* q*ui* desid*er*atu*m* vid*et*
*XXXIIJ-c.

*36 d.

*23 c.

*XXXIIJ-d.

* 167 B ghebreken A dat menschen B d. dat die*n* me*n*sche 168 B alle 169 B groet: r *geexp.* 170 B zijn; ghereet B geh. 173 B blijsscap zij*n*s B gew. 174 seldi B geh.; leuene; sterkeleke 175 sueten B zueten A eneghe B enegh*er* 176 B gen. 177 C Ja *tot* herteleke: *bov. i.r. bijgev.* 178 B diene*n*: e *geexp. en doorgeh*. B zien 179 gheneychde B diner (*op ras.*) A begheerten B anh. C eerst: r *erb.* A moghedi B mogdi
184 A de gh.; vriheiden 185 A zoete B de zuete 186 B heym. A woerde 187 A ou*er*tullec B ouertollec B ongehort zijn 188 A suete B der zueter runi*n*ghen; dies B geests 189 st*er*keleke B zien A dat du 190 beghers; anestert 191 w*er*t (?) A onstekele B onstekeleke: ke *i.r. bijgev**. B zijn 192 A beghent B b. in hem te faelierne A falierne; om die A suete B suete
174-183 *Houd steeds de gheenichde oghen van uw verlangen gevestigd op den Beminde*. 179 *gheenichde* wel juist, niet *gheneichde*.

*†

[194] ghestadicheit dies goeds leue*n*s d*er* co*n*te*m*placie*n*[194-201]
[195] *Daer*men gode met altoes ane staert/; Soe dat Mi*n*ne
[196] altoes h*aer* selue*n* hem soe suete smake*n* doet, *D*at
[197] * hi al dies v*er*ghet dat i*n* ertrike es, En*de* penst wat*
[198] * he*m* de vre*m*de doen, dat hi eer CM werf sijns
[199] selues v*er*teghe, eer hi he*m* een poent liete ont-
[200] bliuen te werkene vande*n* dienste d*er* w*er*degh*er*
[201] Mi*n*ne*n*, daer Chr*istu*s fondame*n*t af es.

†[margenoten bij de regels:]
196 i*de*o obl*iuiscitur*

*XXXIIIJ-a.
*No*ta*
*23 d.

* 194 A ghest..dech. B gest.dech. A gods A *con*..tien 195 A altoes met B mede altoes A ane isternt B ane steren*t*: e*n onduid. er werd aan veranderd* 196 hare B zuete 197 B erterike A peynst B peinst 198 C vrie*m*de: i *geexp.* B die; vreemde 199 A .J. ponte 201 B fund.

194-201 *Zoo zult gij niets willen verwaarloozen* in den waardigen dienst der Liefde. 197 *wat... doen* is tusschenzin: hoe de vreemden hem ook daarom mogen behandelen; weer zulk een waardig en gedragen slot; vgl. 30, 1.

Negentiende brief

Bestemming.

Alles in 't meervoud, *u;* geen andere bepaling.

Inhoud.

De brief begint op rijm: epische versmaat. Als een stout ridder die op avonturen uittrekt voor de geliefde, zal de ridder der Liefde *buten alle weghe* van menschen sinnen naar de zege der Liefde dolen; in alle vrijheid die dood noch leven ontziet, om Liefde geheel te veroveren (-26). Maar de ware Liefde, die God is, kan met geen menschentaal uitgedrukt worden (-36). Hoe kunt gij gedoogen dat gij Haar niet bezit, terwijl Zij u geniet! (-45). Onthecht u van alles om met de Liefde van de aarde verheven te worden: als gij met Haar wil zuiver alles willen zult, en in Haar verloren gaan (-61). Hoe de in God verzwolgen zielen geheel licht worden (-72). Maar hierover moet ik zwijgen, opdat de vreemden geen netelen zouden planten waar de rozen moeten staan (78).

Bijzondere leerstukken.

1. Behalve het thema van de alle menschelijke voorstelling overtreffende Liefde, vinden wij hier weer een zinspeling op de leer dat God zich zelven in ons geniet (zie vorigen brief).

2. De Liefdevereeniging, onder het beeld van Christus die alles aan Zich beloofde te trekken, wordt voorgesteld als een vereeniging met Gods wil, om met dien wil zuiver alles te willen. Die wil wordt *enich* genoemd, zoowel omdat hij van al het geschapene los is als omdat de ziel er zich mee vereenigen moet buiten al het geschapene.

3. De reeds bekende leer dat de minnaar der Liefde moet overwinnen (br. 12) wordt voorgesteld onder het beeld van den ridder uit de hoofsche epiek, die op avonturen uitgaat, geen wegen houdt, vrees noch dood ontziet, in alle vrijheid. Deze is duidelijk weer een vrijheid om alles aan te durven, niets te vreezen, niets te sparen, alles op te offeren om de Liefde geheel te bezitten. Het ros der Liefde treffen wij meermalen aan, tot zelfs nog in de Imitatio Christi: *satis suaviter equitat quem gratia Dei portat*.

4. Dat de maat der Liefde is zonder maat te beminnen gevende, werkende, groeiende *metter riker vriheit van Gode* is

een gedachte die meermalen bij vroegere kerkvaders, als bij den H. Bernardus, voorkomt.

Moeilijke plaatsen.

62-72. Wat in deze paragraaf wordt bedoeld is niet duidelijk. De in God, in Christus, opgenomen zielen '*ontfaen in Minnen hare ziele half*' gelijk de maan haar licht ontvangt van de zon. Wil dat zeggen: dat zulke ziel staande in het licht der Godheid, door haar, langs de eene helft wordt verlicht? 65-68: de zin loopt niet door: is er een anacolouthon? Is er iets weggevallen? Wordt *die enighe kennisse* opgenomen en hervat door *dat enighe licht,* zoodat de bouw ware: *Die enighe kennisse... dat enich licht veet dat ander ane*. In die nieuwe bestraling ontvangt de ziel een *enighe kennisse,* een *enich licht: enich:* hetzij omdat die kennis opgedaan wordt in de éénheid: het met elkander één-zijn, buiten al het geschapene, zuiver goddelijk; hetzij omdat zij vereenigd en samen houdt; *danen si comen... wonen* is misschien bedoeld als hoofdinhoud van die verlichting: dat zij uit dit licht, uit God, zijn voortgekomen, in God wonen. *Dat enighe licht veet dat andere ane: dat ander* bedoelt waarsch. de andere, donker-gebleven, helft: die nu op hare beurt ook verlicht wordt, door het licht der verlichte helft: de goddelijke kennis doordringt de natuurlijke kennis: *die twee halve zielen werden een* gansch bovennatuurlijk, vergoddelijkt. *Ende soe eest tijt* volle tijd? overvloed? volle licht? Hadt gij uw Beminde in, naar, dit licht gekozen, dan zou dit u hebben vrijgemaakt: *mochtijs = mochti des,* d.i. daardoor, gen. van oorzaak: want dan ware er nog alleen goddelijk licht in haar: het licht, waarmede God zichzelven kleedt, en waarin ook de zielen (of die twee helften?) vergaderd en gekleed zijn.

Is dit de beteekenis? Dan is het beeldspraak, om de vergoddelijking der ziel door het licht der genade voor te stellen. Of steekt er een andere leer achter, die we uit de omstandigheden waarin de brief geschreven werd zouden moeten kunnen afleiden? Ik vermoed, dat hier niets meer wordt geleerd dan de vergoddelijking der ziel door de genade ook in haar natuurlijke eigenschappen: de goddelijke kennis doordringt de natuurlijke kennis en vergoddelijkt ook deze.

Invloed.

MANDE heeft den brief niet opgenomen. Nergens wordt er uit aangehaald. Alleen het ros der Liefde komt in de Imitatio voor.

*†

†[margenoten bij de regels:]

[1] God si met v en*de* gheue u mede*1-26 — 4 ego dil*ecto* (*uit* dil*ectus*)
[2] gherecht beki*n*ne*n* va*n* Mi*n*nen sede; — *.XIX.
[3] En*de* make v *con*dech wat dat si:
[4] Jc mine*n* lieue en*de* mijn lief mi; ||*
[5] Alse de bruut seghet i*n*de ca*n*teken. — *37 a.
[6] Die ghenoech der Minne*n* woude wike*n*,
[7] Hi soude noch Mi*n*ne v*er*wi*n*ne*n* al.
[8] Jc hope dat noch wesen sal;
[9] Al eest ons een deel te lanc/:
[10] Wete wi alles der Mi*n*nen danc.
[11] Die recht*er* Mi*n*ne*n* wilt smaken,
[12] Eest i*n* dolen, eest i*n* gherake*n*,
[13] Hine sal houde*n* pade noch weghe.
[14] Die dole*n* sal na der Mi*n*ne*n* seghe,
[15] * Beide in berghe en*de* in dale,
[16] Bi vree*m*den troeste, i*n* pine, i*n* quale, — *XXXIIIJ-b.
[17] Bute*n* alle*n* weghe va*n* me*n*sche*n* sinne*n*,
[18] Dreghet he*m* dat starcke ors va*n* Mi*n*ne*n*.
[19] want redene en mach begripe*n* niet,
[20] hoe Mi*n*ne met Mi*n*ne*n* lief doer siet,
[21] En*de* hoe mi*n*ne in allen leuet vri;
[22] Ja alse si ter vriheit comen si,
[23] Die vriheit die de Mi*n*ne can gheue*n*,
[24] Sine spaert doet noch leuen.
[25] * Si wilt al Mi*n*ne, sine wilt niet me*n*.
[26] Jc late den rijm: hiers vte den sen/. — *24 a.

* 2 seden (*in* A *i.r. bijgev*.) 5 alsoe; bruud B seg*et*; ca*n*tike*n* 6 B gen. 9 .J. 10 B wete*n* 12 B ger. 14 A seghe *uit* sede B zeghe 16 B vre*m*den 17 B wege B zinne*n* 18 st*er*ke 20 A do*re* 21 C *vóór* in: a*n geexp.* B minne hoe: *maar orde door teeken hersteld*. B l.i.a.v. 22 B En*de* alse B c. zij
25 C sine *uit* sijn 26 B zi*n* 27 A machmen ute bringhen de B *had* vte: v *uitgekrast, in rand* wo*r*de bijgevoegd

1-26 *De ridder der Liefde*. 6 De gedachte: men moet door de Liefde overwonnen worden om Haar te overwinnen is feitelijk wel dezelfde als elders: men moet de Liefde overwinnen om door Haar overwonnen te worden. 12 Duidt de stemming aan: of hij moet dolen of tot zijn doel komen, en hangt eerder samen met volgend vers. 15-16 verklaring van *buten alle weghe; bi vreemden troeste* is ja vreemd, omdat dit gewoonlijk beteekent: vertroosting die niet zuiver uit de Liefde komt, wat hier niet bedoeld schijnt; is het: zonder troost, omdat die hem vreemd, onbekend blijft? dus: zonder vertroosting; de volgende woorden laten dit veronderstellen. 21 *minne* de Liefde, maar ook als in den minnaar, zoo *si* van volgend vers. 23 een gemakkelijk te begrijpen anacoluthon in den zinsbouw. 25 *sen* wat met 's menschen zin, met 's menschen taal dan ook kan gezegd worden; zooals volgt:

*†

[27] Want m*et* ghene*n* sinne*n* en machme*n* te worde[27-36]
[28] brenghen die materie van Mi*n*ne*n*, Daer ie v i*n*
[29] meyne en*de* wille; Jc en segghe niet el; daer
[30] toe behoeftme*n* mett*er* sielen te sprekene. Onse
[31] materie es te wijt/; want wi neme*n* Mi*n*ne die god
[32] selue bi nature*n* es. Ghewarighe M*inn*e en hadde nie
[33] * materie. Si es sonder mat*er*ie metter riker vriheit
[34] va*n* gode altoes gheue*n*de i*n* rijcheiden, En*de*
[35] werkende met fierheiden, en*de* wassende i*n* edel-
[36] heide*n*.

[37] Ay, moesti volwassen na uwe w*er*dicheit, daer[37-45]
[38] ghi van gode toe ghemaent sijt sonder beghin!
[39] Hoe moechdi ghedoghen dat god uwes ghebruket
[40] met siere nature*n* en*de* ghi niet sijns en ghebruket.
[41] Hoe mi dat becomt, dies moetic swighe*n*; wat dat
[42] ghi hebbet dat leset; alse ghi wilt, ic sal swighe*n*.
[43] God moet || w*er*ken na sijn ghetame*n*. Jc mach*
[44] segghe*n* alsoe iheremias seide: Here, du heues mi
[45] bedroghen, en*de* ic ben gh*er*ne bedroghe*n* van di.

[46] Die ziele die ongherijnlext es die es gode alre[46-61]
[47] * ghelijcst. O*n*gherij*n*leec houdet v va*n* alle*n* me*n*-
[48] sche*n* inde*n* hemel en*de* inder erden tote dien
[49] * daghe dat god v*er*heue*n* es vander erde*n*, En*de*

†[margenoten bij de regels:] 44 J*er*emias: decepisti me 45 a*nima* illa dil*ect*issima *et* si*mil*lima 46 i*m*mota*m* tene te 49 o*mni*a t*ra*h*am* 57 a*nim*a n*ihi*lata wlt vo*lunta*te

*XXXIIIJ-e.

*37 b.

*24 b.

*XXXIIIJ-d.

* 28 B bringe*n* 29 C el *erboven* 32 ghewareghe 37 w*er*decheit 39 B mogdi 40 B ghebruuct 41 B zwighen; want dat 42 gi 43 B zwighen; moete B zijn; betamen
44 A here mias 46 A ongheriinlecst(*sic*) B ongherijmleecst: *maar laatste beentje van* m *geexp.* 47 A on..lec 50 Selke

27-36 *De ware Liefde is onuitsprekelijk;* de maat der Liefde is zonder maat te beminnen. Vgl de mooie strophe Rg. 21, 13-18.

37-45 *Hoe kunt gij gedoogen dat God u geniet en Gij Hem niet*. 33 *sonder beghin* van alle eeuwigheid. 41 Het gevoel van de grootheid der Liefde overweldigt haar weer, als reeds r. 29: *Hoe dit mi becomt* waarsch. de gedachte aan de genieting, waarvan zij zelf verstoken blijft, wat haar dezen kreet ontrukt, met haar volledige onderworpenheid onder *sijn ghetamen* God doe met haar naar Zijn welbehagen; gaarne wil ze door Hem bedrogen worden, als zij daarbij niet de vertroosting geniet die zij verhoopt had.

46-61 *Maak u van al het geschapene vrij,* om met God in eenheid verheven te worden. 50 *u alle dinc* misschien is *alle dinc* bijwoordelijk gebruikt, of *u* als verklaring van *alle dinc* bedoeld? of *in u*? of *u* overbodig 52 *Mer* niet juist op te vatten, als een verwerping van die verklaring, maar als een andere mystieke verklaring. 57 men ziet wat dit *te nieute werden* beteekent: los van het geschapene, met den wil vereenigd met Gods wil, zoodat van eigen wil niets overblijft dan om juist met God te willen; in dien zin wordt de ziel ook *dat selve dat hi es*. 59 *Sijns enichs willen leven* den wil van Hem alleen. De ziel is dan met Christus boven al het aardsche verheven.

*†

†[margenoten bij de regels:]
59 t*un*c exal*tatur* 63
accipiu*nt* dimidia*m* anima*m*
70 vestita a*nim*a

[50] dat hi v alle dinc met hem mach trecken. Sulken
[51] segghen dat hi mey*n*de ane de*n* cruce daer hi ane
[52] v*er*heue*n* was. Mer alse god en*de* die salighe ziele
[53] een sijn, *S*oe es hi metter zalegher ziele*n* alre
[54] scoenst volhoghet vander erden; *W*ant alse h*aer*
[55] el niet en es dan god, *En*d*e* si ghene*n* wille e*n*
[56] behoudet *Da*n dat si sijns enechs wille*n* leuet, En*de*
[57] de ziele te nieute w*ar*t, En*de* met sinen wille wilt
[58] al dat hi wilt, en*de* in hem v*er*swolghe*n* es en*de* te
[59] nieute worden, soe es hi volhoghet vander erden
[60] En*de* soe trect hi alle dinc te he*m*; En*de* soe w*er*tse
[61] met hem al dat selue dat hi es.

[62] Die v*er*swolghene ziele*n* die ald*us* i*n* hem v*er*lo-[62-72]
[63] * re*n* sijn die ontfaen i*n* Mi*n*ne*n* hare ziele half,
[64] Alsoe de mane haer licht ontfeet vander zonne*n*. *XXXV-a.
[65] Die enighe ki*n*nisse die si dan bringhe*n* van dien
[66] nuwe*n* lichte, dane*n* si come*n* *En*d*e* daer si wone*n*,
[67] * soe veet dat enighe licht dat ander ane, En*de* soe
[68] w*er*de*n* die twee halue ziele*n* een; ende soe eest tijt. *24 c.
[69] Haddi na dit licht ghebeidet v lief te kiesene, soe
[70] *mochtijs* vri sijn; *W*ant si met dien eneghen lichte,
[71] d*aer* god hem seluen met cledet, v*er*gadert en*de*
[72] ghecleet sijn/.

[73] Hoe dese twee halue zielen een w*er*de*n*, Daer[73-78]
[74] hoert herde vele toe. || Ic en darre nu*m*meer af*

*37 c.

* 51 meinde 52 A zaleghen B zalege 53 A .J. sien B .J. j*n verb*. 54 A volhog*et* A hare 55 B en gh. 56 B zij*n*s 59 B volhog*et* 61 B alle 62 B v*er*zw. 63 ziel*en* 64 hare A sondene*n*: de *geexp*. 65 A eneghe kinnissen B enege ki*n*nessen 67 B so A enege B eneghe 68 B die *ontbr.* A de; .IJ. 69 A Hadhi (*i.r. 2 puntjes*) B haddi (di *op ras*.) 70 C machtijs 72 A ghecledet B ghecleedt zijn 73 .IJ. 74 B hort; derre nemmeer

62-72 *Hoe de in God verzwolgen zielen geheel licht worden*.

73-78 *Maar hierover moet ik verder zwijgen*. Om twee redenen: haar eigen *ongheval ter Minnen;* de vrees voor aanstoot bij de vreemden. Waaruit blijkt dat eenigen wel aanstoot zullen hebben genomen aan hare leer en haar moeilijkheden berokkend.

*

[75] segghen/; *Wa*n*t* mijn ongheual es te groet t*er* Mi*n*-
[76] nen, E*nd*e oec om dattie vreemde netellen soude*n*
[77] * plante*n* daer de rosen stae*n* souden. Daer late*n*
[78] wijt nv; god is met v. *XXXV-b.

* 75 B ongeual 76 dat die B vremde; netelen 77 B roze*n*; Dus late

Twintigste brief

Bestemming en inhoud.

Nergens een aanwijzing van een bestemmeling; feitelijk een verhandeling, een sermo *de XII horis*, als de glossa het uitdrukt.

Wij hebben hier te doen met een poging om de ontwikkeling te schetsen van het mystieke leven in de Liefde. Twaalf tijden worden hierin onderscheiden, waarin de ziel steeds dieper *inder naturen der Minnen* getrokken wordt (r. 20). Deze uitdrukking geeft best de bedoeling weer: een steeds voller groei in de Liefde, tot de ziel geheel Liefde geworden is, geheel in de Liefde overgegaan.

Algemeene leerstukken.

1. Deze leer wordt gegrondvest op een metaphysisch-poëtische algemeene opvatting. Met de sterk naar personnificatie neigende dichterlijke verbeelding wordt de natuur der Liefde als iets op zich zelf gedacht: een abis, waaruit de Liefde geboren is en gevoed wordt, waarin zij terugkeert en woont. De liefde op Zich zelf en de Liefde als in de ziel schijnen als één Liefde gedacht, die uit de ziel wordt opgewekt en steeds voller in Haar zelven keert. De ontwikkelingstijden of -momenten worden als twaalf *onghenoemde* uren voorgesteld en dramatisch verpersoonlijkt. Zij wekken de Liefde als in de ziel op, doen haar steeds dieper overgaan in de Liefde, en brengen, zoo begrijp ik althans, naarmate de ontwikkeling vordert mede: een *zoekenden zin*, waarschijnlijk door loutering van het uitwendig zinnelijke leven; een *begherende herte*, door loutering van het gevoelsleven; een *minnende ziel*, als de Liefde de ziel steeds voller in bezit neemt. Dan wordt het leven geheel opgenomen in het eenige grondelooze Liefde-leven. Dan is de ziel geheel Liefde geworden, in de Liefde teruggekeerd.

De eerste paragraaf geeft een overzicht van de geheele leer.

Waarom die Uren *onghenoemt* heeten is niet duidelijk: waarschijnlijk juist omdat het geen gewone uren zijn, maar ontwikkelingstijden die geen bijzonderen naam dragen, die niet nader kunnen bepaald worden (de naam drukt het wezen van iets uit); waarmee echter het denkbeeld van geheimzinnig en van pijnlijk gepaard gaat. Aan het slot wordt gezegd dat die Uren *onghenoemt* heeten omdat men in *ghene ure van desen XII en canmen der Minnen Minne verstaen:*

dus om het ondoorgrondelijke er van. De *onghemoede* Uren uit het Ve Str. ged. zijn wat anders.

Ook blijkt niet welk beeld Hadewijch heeft voorgezweefd: een zonnewijzer? de zodiak, waarin de Zonne door de twaalf sterrenbeelden heen gedreven wordt? Ik meen feitelijk geen enkel: het kenschetst de beeldspraak van Had., dat hare beelden gewoonlijk niet tot een samenhangende voorstelling moeten herleid worden.

2. - Die Uren komen uit de Minne, omdat het Minne is, die telkens de ziel aanraakt en opwekt. Moet dit *beruren ute hare selven* opgevat worden zóó, dat de Liefde uit haar zelven gedreven wordt in de ziel, en vandaar terugkeert in haar selven? Zoo is het dezelfde voorstelling als bij Beatrijs van Nazareth: *Seven maniren sijn van Minnen die comen uten hoechsten ende keren weder ten oversten*. Maar daarachter ligt toch de opvatting, dat de Liefde als in de ziel een mededeeling is van de Liefde, als van hare natuur, en bestemd om in Haar terug te keeren. Hoeverre hebben neoplatonische, plotinische gedachten over uitgang uit, en terugkeer in de Eenheid hier meegewerkt? Of in hoever is hier de mentaliteit aan 't werk, waaruit de universalia a parte rei zijn ontstaan?

Men stelle zich de Liefde voor in hare natuur, haar wezenheid, als zuivere, oneindige Liefde, die zich aan de ziel meedeelt, zich zelven daar opwekt, tot zij geheel in zich zelven overgaat, terugkeert: Caritas Dei diffusa est in cordibus nostris (Rom. 5, 5).

3. - Stijging in de algemeene ontwikkeling is duidelijk genoeg. Maar van uur tot uur blijkt die minder. Het getal twaalf, door de voorstelling met uren ingegeven, zal hieraan wel schuld zijn. Die ontwikkelingstijden zijn ook niet zóó bepaald noch zóó onderscheiden, dat er niet even goed slechts zeven hadden kunnen zijn.

De eerste vier schijnen in verband te staan met den zoekenden zin en betrekking te hebben op de noodzakelijke loutering. De eerste is de onverwachte intrede van Liefde in het leven; de tweede de noodzakelijkheid van het lijden, die de ziel in de derde begrijpt en inziet. De vierde is de drang naar meer lijden, meer zuivering.

Met de vijfde beginnen de meer mystieke ervaringen: eerst de overgang naar de Liefde zelf, waarin de ziel minnen moet, zonder nog de Liefde zelf te kennen. In de zesde verliest Rede de leiding. In de zevende is het Liefde zelf die de ziel beweegt en aanraakt: nog Liefde alleen nu: de afzonderlijke

deugdbeoefening wijkt en maakt plaats voor de werking van Liefde. Nog steeds, in de achtste, kent de ziel de Liefde niet in Haar aanschijn: in Haar innigste wezen. De negende is de tijd van *orewoet:* die alle smarten, alle aanvallen der Liefde verwelkomt en zoet vindt, die vreugde heeft in 't lijden om Liefde.

In de volgende uren groeit *orewoet* aan: de Liefde heerscht oppermachtig in de ziel, als in de tiende uur; zij bezit de ziel geheel in enkelvoudigheid van Liefde. In de laatste is de ziel geheel gelijkvormig geworden aan de Liefde in haar hoogste wezen: werkende met Haar en rustende in Haar; inkeerend in genieting, uitgaande in werk; zich zelf genoeg.

Men ziet hoe in deze mystiek visioenen noch lichamelijke extazen eenige rol spelen: dat zijn ook slechts bijkomstige verschijnselen. Daar is slechts ééne extase: de overgang uit de aardsche, geschapen Liefde naar de eeuwige Liefde, door steeds grooter gelijkvormigheid met Haar, onder Hare rechtstreeksche inwerking, Haar *gherinen*.

Bijzondere leerstukken.

1. Niet duidelijk is r. 46 de *opvaert ute haer selven ende ute der naturen der Minnen in de nature der Minnen;* al schijnt bedoeld de overgang uit de Liefde in de ziel in de Liefde zelf: *ute der naturen der M.* is bepaald door *ute haer selven*. MANDE: *doetse wt haer selven ende boven haer selven gaen in die hoghe nature der Minnen;* misschien: opvaart in liefde tot de Liefde.

2. *Hare name*, r. 150 vlg.: *name* drukt het diepste en innigste wezen van iets uit.

Invloed.

1. - Deze verhandeling vertoont een innige verwantschap met die van BEATRIJS van Nazareth: *Van Seven Maniren van Minnen*. Zij is als deze een poging tot systematisatie van de mystieke ontwikkeling. De onze is echter veel dichterlijker, dramatischer; maar, daarom, ook wel wat vager.

2. - Heeft Had. hier vertaald? Te vergeefs heb ik naar een bron gezocht. Ik meen ook dat de stijl zoo sterk die van Hadewijch is, dat wij naar geen bron moeten zoeken.

3. - MANDE heeft de verhandeling overgenomen, zonder er veel aan te veranderen. Zijn paraphrase helpt ons dus niet.

4. - RUUSBROEC vertoont invloed: den roep der Minne in de 10^{e} uur heeft hij uitvoeriger nog Seven Trappen, C. XIV, blz. 267-268.

*†

†[margenoten bij de regels:]
1 sermo de XIJ. hor*is* 6 no*ta* (*v.a.h.*) 14 abhorr*ent* t*a*les 19 p*rim*a ho*ra* 21 d*eus* visit*at* i*mpro*vise
*.XX.

[1] Die nature daer gherechte mi*n*ne vte comt die[*1-18]
[2] heuet .xij. vren die de Mi*n*ne berueren vte
[3] hare selue*n* En*de* bringhense weder i*n* haer selue*n*.
[4] En*de* alse Mi*n*ne dan weder comt i*n* ha*re* selue*n*,
[5] soe bringhet si daerse de o*n*ghenoe*m*de vre*n* o*m*me
[6] vte hadde*n* gheiaghet, Dat es: een soekende sen,
[7] Ende ene begherende h*er*te, En*de* ene mi*n*nende
[8] ziele. Ende alse Mi*n*ne dese bringhet, soe worpt
[9] sise inde*n* abis der starker naturen, daer Mi*n*ne
[10] vte ghebore*n* es en*de* gheuoedet. Dan come*n* die
[11] o*n*ghenoe*m*de vren i*n*de o*n*bekinde nature. Dan es
[12] * Mi*n*ne te hare selue*n* come*n* En*de* ghebruket hare
[13] nature*n* beneden hare en*de* boue*n* hare en*de* al
[14] * o*m*me hare. En*de* alle die da*n* beneden derre ki*n*-
[15] nessen sijn, he*n* gruwelt vande*n* ghene*n* die daer
[16] in gheuallen sijn En*de* daer in w*er*ke*n* moeten
[17] en*de* leue*n* en*de* steru*e*n Also Minne ghebiedet
[18] en*de* hare nature.

*24 d.

*XXXV-c.

[19] Die eerste onghenoe*m*de vre va*n*de*n* .xij. die de[19-25]
[20] ziele inder naturen d*er* Mi*n*ne*n* trecke*n* dat es:
[21] Dat de Mi*n*ne haer selue*n* ope*n*baert en*de* beruert
[22] o*n*ue*r*sie*n* en*de* onbeghert, *alse mens menst moedet*
[23] *na hare werdecheit, Ende dat sise, soe sterke nature*

* 1 B wt 2 A beru*r*en *op ras*. *onduid*. A uut 3 B haer z. A in hare 4 B in haer 5 A soe bringhen, *in* B tsi *op ras*. A se *op ras*; die B onghenuemde 6 B .J. zuek. 7 B een B .J. 8 A bring*et;* we*r*ptsise 9 sterker 11 A in die omb. 12 te haer A haerre B harre 14 B ale da*n* die: da*n i.r. daar tusschengev*. A deerre 15 B *zijn*; die hier: *in* C *is* da *verb.* h. *nog zichtbaar* B zij*n* 17 alsoe 19 A De C *ieder uur vangt aan met beurtelings blauwe of roode* §, *in* A *en* B *telkens roode* §, B *hier ook* § B ierste; XIJ sten 20 inde 21 A hare s. B opp. 22 B onu*er*zien; onbegheert C de *cursief gedrukte zinsnede ontbr. De beteekenis is niet duidelijk, in* A *staan bij de regels die bevatten:* h.w.E.d.s.s. *en* z.d.b.t.v. *twee puntjes i.r., wat beteekent dat er in die regels iets te verbeteren is*. B minst B *zet punt na* sise 24 B haer

1-18 *Overzicht*.

19-25 *Onverwachts treedt Liefde in 't leven*. r. 22 vlg. beschouw ik als interpolatie; MANDE heeft het niet, al heeft hij *onbegheert na hoerre waerdicheit*. Evenzoo r. 30: *cumeleke* komt zelden of nooit voor bij Hadewijch; alleen Str. Ged. heeft *cume*. Ook is de zin niet klaar: *dat sise... dit blivet te verstane* zal wel zoo iets beteekenen als: dat haar dit verborgen blijft: dat zij het niet kan verstaan.

*†

[24] *soe si es in hare zelven, dat blivet te verstane: ende*
[25] *daer omme hetet wale ene onghenoemde ure*.

†[margenoten bij de regels:]
34 n*on* po*t*est s*i*ne pe*na*
dilig*ere*

[26] Die ander onghen*oemde* vre es, Dat de Mi*n*ne[26-31]
[27] der herte*n* vand*er* stark*er* doot gheuet smake-
[28] leecheit en*de* doetse steru*e**n*** sond*er* sterfleecheit;
[29] Nochta*n* dat de ziele dus cortelike de Mi*n*ne
[30] * bekent heuet, *ende datse cumeleke es ghevallen van-*
[31] *der eerster uren in die andere*.

*XXXV-d.

[32] Die derde ongh*enoemd*e vre es, Dat de Mi*n*ne[32-35]
[33] doet lere*n* bi wat saken datme*n* steru*e**n*** en*de* leue*n*
[34] mach i*n* hare, en*de* openbaert datme*n* || niet Mi*n*-*
[35] ne*n* en mach sonder g*r*ote pine.

*37 d.

[36] * Die vierde ongh*enoemd*e vre es, Dat de Mi*n*ne[36-43]
[37] der ziele*n* gheuet te ghesmakene hare verhoelne
[38] ordele die diep*er*e en*de* donck*er*e sijn dan die
[39] afgronde. Dan doetse haer weten hoe ellendich
[40] men es sond*er* Mi*n*ne. Nochta*n* en kintse dat
[41] wesen der Mi*n*nen niet. Daer mach wel sijn ene
[42] ongh*enoem*de ure: eerme*n* de Mi*n*ne beki*n*t datme*n*
[43] hare ordeele ontfeet/.

*25 a.

[44] Die vijfte ongh*enoem*de vre es, dat Mi*n*ne de[44-55]
[45] * ziele v*er*leidet en*de* dat h*er*te en*de* doet haer doen
[46] ene opuaert ute haer selue*n* en*de* vte der nature*n*
[47] der Mi*n*ne*n* in de nat*ur*e der Mi*n*ne*n*. En*de* dan
[48] v*er*liest si dat wond*er*en vander cracht En*de* de
[49] donkerheit vande*n* ordele, en*de* v*er*ghet der pinen
[50] vander Mi*n*ne*n*. En*de* dan en kintse de Mi*n*ne niet

*XXXVJ-a.

* 26 De and*er*e 27 sterk*er* doet B geu; sm..lecheit 28 sterfelecheit (*in* B *op ras.*) 29 A corteleke B de z.d.M. dus c. 30 bekint C *wat cursief gedrukt is ontbr.* 32 De 33 B zake*n* 34 B oppenbaert 36 C *had*: ie (*de* § *ontbr. nog*) vierde on. vre es *en dan herh. wat na de derde ure komt. Dit alles werd doorgeh.;* De 38 A oerdele; donk*er*e zijn 39 B doese A hare; ellendech 41 zijn B een 43 A oerdele 44 De 45 A ha*r*e 46 B opuart *op ras*. A hare zeluen 49 A oerdele 50 B ghere B slechts

26-31 *Liefde doet lijden. Sonder sterflecheit* zonder eigenlijk te kunnen sterven.

32-35 *De ziel begrijpt de noodzakelijkheid der smart*.

36-43 *Zij moet al Liefde's oordeelen aanvaarden en begrijpt hoe ellendig men is zonder Liefde* 40 *dat wesen der M.* Tot nog toe zijn het geen eigenlijk mystieke ervaringen, onder aanraking der Liefde zelf.

44-55 *De ziel begint haar overgang in de Liefde*. 46 z. bijz. leerstukken.

*†

[51] i*n* ghene nature dan slechs i*n* Mi*n*ne*n*. Dat schijnt
[52] ene nederheit en*de* en es niet. Daer omme maghet
[53] wel heten ene ongh*enoemd*e vre: alse men alre
[54] naest soude kinne*n*, datme*n* dan der ke*n*nisse*n*
[55] alre slechst es/.

[56] Die seste ongh*enoemd*e vre es, Dat Minne ver-[56-63]
[57] smadet redene en*de* al dat i*n* redene*n* es, en*de*
[58] daer bouen en*de* daer onder/. Wat dat ter redene*n*
[59] * behoert, dat es al ieghen saluut der gherechter
[60] * nat*u*ren der Mi*n*ne*n*/: Want redene en mach d*er*
[61] Mi*n*ne*n* neme*n* noch gheue*n*; Want gherechte rede-
[62] ne der Mi*n*ne*n*, dats altoes ene wassende vloet son-
[63] der peys en*de* sonder ve*r*gheten/.

[64] Die seuende ongh*enoemd*e vre es, dat gheen di*n*c[64-80]
[65] wonen || en mach in de Mi*n*ne noch hare en mach
[66] gheen dinc gherene*n* sonder begherte; *E*n*de* hare
[67] ve*r*borghe*n*ste name dat es ghereinen; En*de* dat
[68] es ene nat*u*re, die vter Mi*n*ne*n* selue springhet/.
[69] *W*a*n*t Mi*n*ne es altoes begherende en*de* ghere-i-
[70] ne*n*de en*de* terende i*n* haer selue*n*. Nochtan es si
[71] i*n* haer selue*n* al volmaect. Mi*n*ne mach wone*n* in
[72] alle dinc. De Mi*n*ne mach wone*n* in caritate*n*,
[73] Mer caritate en mach niet wone*n* i*n* Mi*n*ne*n*. Jn
[74] * Mi*n*ne en mach wone*n* ontfermicheit, noch ghe-
[75] nadicheit, Noch oetmoedicheit, Noch redene,
[76] Noch vrese/, Noch spare*n*/, Noch mate, Noch
[77] gheen dinc. Mer i*n* al dese woent Mi*n*ne, En*de*
[78] alle dese w*er*de*n* vte Mi*n*ne*n* gheuoedet; Mer sine
[79] ontfeet ghee*n* voetsel dan vter gheheelheit haers
[80] selues/.[80-87]

†[margenoten bij de regels:] 71 amor i*n* cari*t*ate s*ed* n*on* e c*onvers*o *etc.* 74 no*ta* bene (*v.a.h.*)

*XXXVJ-b.

*25 b.

*XXXVJ-c.

* 51 A scijnt 54 ki*n*nessen 55 A slechtst
56 De 57 B alle 61 B geuen n. nem. B ger. 63 B peis B v*er*gete*n* 64 De B ghene 66 gherinen B haer 67 gherinen 69 A rinende B gerinende: ge *i.r. bijgev.** 70 C ende 71 hare 72 A caritate 73 minne 74 on..mech.; gh..dech. 75 B Noch oec; oet..dech 76 A vresen B vreze*n*
77 ghene A desen 78 minne A geu. 79 B voetzel B geheelheit

56-63 *Rede verliest de leiding*. 62 vgl. RUUSBROEC, XII Beghinen C.XLIV, bl. 95. *gherechte redene* zooveel als: de ware wet.

64-80 *Het mystieke gherinen door de Liefde zelf*. 68 een aard van werking, nl. dat gherinen, dat uit de Liefde zelf komt. 71 vlg.: vgl. de leer van zeventienden Brief. 72 *caritate* bepaaldelijk naastenliefde.

80-87 *Nog is de ziel niet tot de volle kennis der Liefde doorgedrongen*.

*†

†[margenoten bij de regels:] 84 facies amor*is* 105 diligite amore*m* s*emper* clamat

[81] Die achtende ongh*enoemd*e vre es, *D*at der Mi*n*-
[82] ne*n* nature i*n* h*aer* anschijn es alre wonderleecst
[83] * te ki*n*ne*n*ne. De anschijn pleghe*n* nochta*n* alre
[84] ope*n*baerst te sine. En*de* dat es hare dat v*er*bor- *25 c.
[85] ghe*n*ste/: *W*ant dat esse selue i*n* hare selue*n*. Hare
[86] and*er*e lede en*de* hare werke sijn beter te beki*n*ne
[87] en*de* te verstane.

[88] Die neghende ongh*enoemd*e ure es, Daer Mi*n*ne[88-96]
[89] es i*n* hare*n* staercste*n* storme En*de* i*n* hare*n*
[90] * scaerpste*n* ontmoete En*de* in hare*n* diepsten be-
[91] soekene, daer es hare anschijn alre suetst En*de* alre *XXXVJ-d.
[92] ghemackeleecst en*de* alre mi*n*leecst, En*de* daer
[93] heuet si alre liefleecste ghedane. En*de* soe si diep*er*
[94] wondet dien d*aer* si op stormt, soe si metter *wer*-
[95] dicheit van haren anschine die*n* si mint sachte*r*e
[96] i*n* hare selue*n* v*er*drink*et*.

[97] Die tiende ongh*enoemd*e vre es, dat Mi*n*ne nie-[97-112]
[98] ma*n*ne te rechte en steet, Mer ha*r*e steet alle*
[99] dinc te rechte. De Mi*n*ne ne*m*t gode de cracht *38 b.
[100] vande*n* ordele vanden ghene*n* die si mi*n*t. De
[101] Mi*n*ne en wiket heileghe*n*, noch me*n*sche*n*, Noch
[102] i*n*ghele, Noch hemele, Noch erde. Si heuet de
[103] godheit bedwonghe*n* in hare nat*ur*e. Si roepet i*n*
[104] al de herte*n* der mi*n*nender met luder ste*m*me*n*
[105] * sonder peys ende sonder v*er*ghete*n*: Mint de
[106] * Mi*n*ne. Die ste*m*me maect soe grote cracht, si *XXXVIJ-a.
*25 d.

* 81 De 82 A hare aenscijn B haere A w..leest 83 bekinnene A aenscine B aenschine de pleghen 85 haer seluen 86 B zijn; beki*n*nene 88 De 89 stercsten 90 scerpsten B bezueke 91 A aenscijn B zuetst 92 ghemakelecst A minlest B ghemi*n*lecst 93 lieflecste B ged.; diepe*r*e B die*n* *i.r.* 94 stormpt; werdech. 95 A aenscine B haren an. *op ras.*
96 haer A v*er*drenket 97 De B .X. 98 Mar B haer 99 A neemt B die crachte 100 A oerdele B ordeele 101 A heilighen B heileghe*n* no m. 102 Jnghelen A hemel 104 al *ontbr.*; stemme 106 De st. 107 B onghehorth.: ghe *i.r.* 108 A waert B wo*r*t (?) A u*an*ghene B haer gheu.: ghe *i.r.*

88-96 *Orewoet*. Vgl. Str. Ged. XXVII, 70, 76.

97-112 *De alheerschappij der Liefde*. Vgl. hierover Michael, *Geschichte der XIII Jhts.* 111, 151. 105 Vgl. RUUSBROEC, Seven Tr. C. XIV. 107 *van onghehoertheiden* is dit een oxymoron? een zoo luide stem, maar *onghehoert?* Echter is meer bedoeld de gedachte van angstwekkend.

*

[107] lud*et* van onghehoertheide*n* vreseleker da*n* de
[108] donder. Dit wort es de bant daer si hare ghe-
[109] uanghene met bendet. Dit es dat swert daer si
[110] haer ghereee*n*ne met wondet. Dit es de roede
[111] daer si hare kind*er*e met casteyt. Dit wort es die
[112] meest*er*ie daer si hare ionghere met leert/.

[113] Die elfte ongh*enoemd*e vre es, Dat si besit met[113-122]
[114] ghewelde dien si mi*n*t, soe dat sijn sen ene vre
[115] bute*n* Mi*n*ne*n* niet wandele*n* en mach, Noch sijn
[116] h*er*te begher*e*n, Noch sine ziele Mi*n*ne*n*. Die
[117] mi*n*ne maect sine memorie soe enech dat hi ghe-
[118] di*n*ken en ca*n* o*m*me heyleghen *N*och o*m*me me*n*-
[119] schen, Noch dies hemels, Noch dier erde*n*, Noch
[120] * der Jnghele, Noch sijns selues, Noch gods, dan
[121] der Mi*n*nen allene, diene beset*en* heuet i*n* nuw*er* *XXXVIJ-b.
[122] iegh*e*nwordich*eit*/.

[123] Die tweelfste ongh*enoemd*e vre es, Datt*er* Mi*n*-[123-134]
[124] ne*n* ouerste nat*ur*e ghelijct; daer eerst springhet
[125] vte hare seluen En*de* si w*er*ket met hare selue*n*/,
[126] En*de* si es soe sinckeleec i*n* hare selue*n*; si doet
[127] * al ghenoegh*e**n* in hare nat*ur*e. Si es soe ghenoech-
[128] lec i*n* hare selue*n*: al en Mi*n*de nieman de mi*n*ne, *26 a.
[129] hare name gaue haer minsamheiden ghenoech i*n*
[130] de eersa*m*me nat*ur*e haers selues/. Hare name dat
[131] es ha*r*e wesen bi*n*nen hare. Hare na*m*e sijn ha*r*e ||*
[132] w*er*ken buten hare. Haer name es haer crone *38 c.

* 109 mede B bindet A swaert B zwert 110 B mede 111 B mede; castijt A wart B waert A de m. 112 iongheren B mede 113 De B .XJste 115 A minne B m*inne*n *i.r.* B zijn 117 B enich 118 om A heilighen B heilege*n*; om 120 Jnghe-123 De A twalefste B .XIJste 124 A dar: *niet duid. i.r. twee puntjes, er werd aan verb*. B daert; ierst 125 C ende *tot* selue*n* *i.r. bijgev*. B m. haer s. 126 sinkele: B haer 127 B gen. B ghenueghelec 128 B haer B niema*n*ne 129 B hare min. B gen. 130 B ersame B dat *i.r.* 131 B haer wesen 132 Hare name C name *uit* mame A hare crone

113-122 *De Liefde bezit geheel de ziel*. 121 *in nuwer ieghenwordicheit* in steeds nieuwe, zich gevoeld makende, tegenwoordigheid.

123-134 *Gelijkvormigheid met de Liefde in haar hoogste wezen*. 124 *springhet* welk is het onderwerp? is het *springt het*? dan *het* de uur en wat er gebeurt; B. heeft *daert*; dan is *t* hetzelfde als *datter*. Liefde gaat uit Haar zelven om te werken met Haar zelven. 125 Maar zij zinkt terug in Haar zelven: steeds terug zinkend. 127 Zelfgenoeglijk: Zij behoeft niets noch niemand tot haar volle zaligheid.

*

[133] boue*n* hare. Hare name dats hare gront onder
[134] hare/.

[135] Dit sijn de .xij. onghenoe*m*de vre*n* der Mi*n*nen/;[135-140]
[136] want *in* ghene vre va*n* desen .xij. en can men der
[137] * Minne*n* Mi*n*ne v*er*staen, Dan die ic seide die
[138] i*n*den abys der starcker nat*ur*en d*er* Mi*n*nen *XXXVIJ-c.
[139] gheworpe*n* sijn ochte die daer toe behore*n*. Die dat
[140] sijn, die ghelouen*n*re vordere in dan sij verstaen.

* 133 B b.h.*i.r.* 135 B zijn
136 B vren 138 abijs; ster*ker* 139 B behoere*n* 140 B zij*n* C sij *uit* sijn: n *doorgeh.;* si
135-140 *Slot*.

Een en twintigste brief

Bestemming en inhoud.

Voor een *lieve herte* (r. 1). Waarschijnlijk een voorname jonkvrouw, die mild geven kan. Alle vormen zijn overigens in 't meervoud.

Aanmoediging tot volharding: de tijd is kort, er is veel te doen, het loon is groot. Niet klagen; maar onverdroten de deugden beoefenen, in 't bijzonder barmhartigheid tegenover noodlijdenden, zonder bezorgdheid om tijdelijk verlies. God alleen weze ons eenige Goed. Zoo lang dit niet is, zal men er wee om hebben als een vrouw in barensnood.

Alvorens in 't bezit van den Beminde te komen, moet men hem schoone liefdesbetuigingen doen, in waardigen dienst. De Geliefde is hoofsch: Hij zal wel alles met Zich zelven vergelden.

Alleen wie na trouwen dienst den Geliefde mag bezitten, zal allen dienst dan buitensluiten en geheel den Geliefde ten wille staan, om Minne (zelf geheel Liefde) voor Minne te leven.

Algemeene leerstukken.

Herinnering aan de groote leer van Br. XVII; de noodzakelijkheid van trouwen dienst in deugden, zoolang men tot het bezit der Liefde nog niet gekomen is; geheel ten wille staan der Liefde, als men daartoe toegelaten wordt, om Lief met Minne te beminnen. Dit moet niet opgevat worden als op elkander volgende levensperioden: beide kunnen nog in de ontwikkeling der Liefde samengaan, nu eens dienen, dan *Minne der Minnen leven*. Al zal in de hoogere stadia het dienen zelf uit de Liefde voortkomen, die er toe aanzet in voortdurend uitgaan en inkeeren.

Bijzondere leerstukken.

1. - Liefde die zich zelf geniet (r. 7).

2. - De onmogelijkheid om nog Liefde af te leggen voor wie eenmaal werkelijk bemind heeft, ondanks alle beproeving (r. 21 vlg.).

3. - De ernst der deugdbeoefening, bijzonder der barmhartigheid, die eens anders vrede stelt zelfs boven eigen vrede.

4. - Ook in deze mystiek heeft het loon eene rol, al is 't niet om 't loon dat gediend wordt.

5. - De voorstelling van den Geliefde als een hoofsch ridder (r. 30 vlg.).

Invloed.

Niet bij MANDE.

*†

†[margenoten bij de regels:]

[1] God si uwe Mi*n*ne. lieue herte, sijt vlietech i*n*[*1-20] 17 t*ri*sti*tia* vera
[2] gode En*de* en laet v niet v*er*drieten, wat soe [*].XXI.
[3] v ontmoet/: Want de tijt es cort en*de* hier es vele[*]
[4] te doene, Ende de loen es groet. Jc en hebbe niet [*]No*ta*
[5] vele gheclaecht, En*de* ic en wille niet dat ghi
[6] moede w*er*t ochte claghet; en*de* pleghet onser
[7] Mi*n*ne*n* E*n*de laetse haers selues ghebruke*n*. Sijt
[8] vroet en*de* pijnt v te v*er*stane welc de doechde sij*n*
[9] [*] daer men gherechte Mi*n*ne met beiaghet; hebbet
[10] ontfermherticheit En*de* en begheuet niema*n* ter [*]26 b.
[11] [*] noet. Den lieden du*n*ct dat hun haer hebbinghe
[12] al besech w*er*t en*de* hare vrede E*n*de al dat si v*er*- [*]XXXVIJ-d.
[13] crighen moghe*n*. Dus hebbense lieuere haren
[14] vrede dan der and*er*e. Ghi sout v alsoe bloet hou-[*]
[15] de*n* om gode En*de* alsoe bistierich van alre vreem- [*]No*ta*
[16] der rasten, dat v nu*m*mermeer dinc te goede
[17] werde*n* en mochte dan god allene; En*de* alse dies
[18] niet en ware, soe soudi also wee hebben om hem,
[19] alse ene vrouwe die haers kints niet en can ghe-
[20] nesen.

[21] Alsoe eest met he*n* die Mi*n*ne*n*: sine co*n*ne*n*re[21-34]
[22] ghebruke*n*, en*de* sine moghe*n*re ontbere*n*; dus co*m*t

* 1 v B zijt; vlitech 5 gheclagh*et* 6 B pleg*et* 7 B hars; selfs 8 B sijn 9 B ger.; met v*er*crigh*et* 10 ontf*er*mech*e*it; niemanne 11 he*n* har*e*n 12 B bezech wort (*in* A *iets onduid. boven* be, *ook twee puntjes i.r.*) B har*e*n 13 B moghe*n* mog*e*n 15 bis..ech B vremder: r *erb.* 16 ne*m*mermeer 17 A en *onbr.*
18 alsoe 19 B hars 21 B co*n*nenner 22 A c*on*nenre onberen B conne*n*ner omberen 24 C *boven* et *van* vercrighet *is roode streep getrokken* A vriene B vryene

1-20 *Algemeene opwekking*. 12 *besech* niet duidelijk; ik vat het op als synoniem (corruptie?) van *bistierich* = afhandig, verloren gaande, wat in alle geval schijnt bedoeld te zijn. 15 Vgl. b.v. Br. 2, 22, 26, 27; 3, 11; 18, 1; 15, 80; 16, 46; Br. 7, passim.

21-34 *Hoe de ziel den Geliefde liefdebetuigingen zal doen*. 21 vgl. 12, 49. vgl. 6, 86; 6, 366; 2, 85; 12, 73. 29 hij verstaat er zich op, hij heeft levenswijsheid. 33 Le. 6, 38; de gedachte wordt uitgebreid in Rijmgedichten, 14, 152.

[23] dat si v*er*uaren en*de* verderue*n*. Hier || o*m*me eer*

[24] men lief v*er*crighet, soe salmen om lief te vrie*n*ne

*38 d.

*†

†[margenoten bij de regels:]
37 Q*ua*ndo ex*erce*t*ur* dil*ect*um

[25] alle di*n*c scone en*de* wel doen: Te alle*n* dinghe*n*
[26] * en*de* te allen lieden, te vre*m*de*n* en*de* te bekende*n*,
[27] om de w*er*dicheit sijns liefs, Ende om hoghe mare
[28] en*de* om goede, die sijn lief van hem v*er*neme*n*
[29] sal/; Wa*n*t hi houeschs es en*de* hem wel v*er*steet.
[30] Alse hi dan bekint die grote pine En*de* die sware
[31] * ellende, die sijn lief doer hem ghedoghet heuet
[32] en*de* dien scone*n* cost, Seker soe en mach hijs niet
[33] laten, hine moet mete*n* met Mi*n*ne*n* En*de* hem
[34] selue*n* al weder gheue*n*.

*XXXVIIJ-a.

*26 c.

[35] Hier met vrijtme*n* lief; alsoe langhe alse men[35-50]
[36] lief niet en heuet, soe heuet me*n*t met dienste va*n*
[37] alle*n* doechden. Mer alse men lief selue pleghe*n*
[38] sal, soe sele*n* alle die dinghe*n* daer dienst te voren
[39] o*m*me ghedaen was, buten gheslote*n* sijn en*de*
[40] binnen vergheten. Alse me*n* om Mi*n*ne dient, soe
[41] * salme*n* dienst doen; En*de* alse men met Mi*n*ne*n*
[42] lief Mi*n*ne*n* sal, So salmen al buten slute*n* en*de*
[43] M*in*ne*n* ghebruke*n* met alde*n* nyede, Met al den
[44] wesene, en*de* sijn ghereet te ontfane die sonder-
[45] linghe[n] vroetheit, die lief i*n* Mi*n*ne*n* can ghewin-
[46] nen. Daer ieghe*n* sele de crachte altoes ghereet
[47] sijn en*de* alle de adere*n*, En*de* de oghen selen
[48] altoes daer i*n* stare*n*, En*de* alle de vloede der
[49] soeter vloede al i*n* al doer vloten/. D*us* soude
[50] Mi*n*n*e* in Mi*n*ne*n* leue*n*.

*XXXVIIJb.

* 25 B dinge*n* 26 A vreemde*n*; bekinden 27 werdecheit B zij*n*s B hoge 28 A om gode B zijn B sijn (*herhaald*) lief van hem vernemen sal *boven in rand bijgevoegd* 29 A houech (u *verbeterd*) B hoesch (esch *op ras*.) 30 de gr. B zware 31 B zijn; dore 35 lange A alsmen 37 A doghede B dogheden; alsme*n*; liefs 38 A dinghe B dinge*n* 39 B om ged.; besloten zijn 40 alsmen B o*m*me 41 A alsmen B lief m.m.m.s. 42 soe 43 niede 44 B zijn; s..linghe 45 vrocht 46 sele*n* die c*ra*cht 47 B zijn die ad.; die A zelen 49 B sueter; bloede A dore B vloyen *op ras.*

35-50 *Hoe men Minne in Minnen leven zal*. Vgl. Br. 17 36 *Soe hevet ment met diensten* is *ment* = Lief? Of beteekent de uitdrukking hetzelfde als in b.v. het kwaad hebben, waar *met diensten* gebruikt zou worden als adverbiale bijstelling = moet men dienen? Of is *hevet-levet*? 45 *vroetheit* A en B hebben *vrocht* wat verschrijving voor *vroetheit* is: bovennatuurlijke wijsheid 49 *dorevloten* door en in elkander vloeien: van de *vloede* der Minne.

Twee en twintigste brief

Bestemming.

Eigenlijk geen brief, maar een verhandeling. Nergens wordt iemand toegesproken. Toch geschreven: r. 74 Ay, ic en dar hier af nummeer *scriven;* r. 81: dat ic niet segghen en dar noch *scriven* dat ter pinen wert si.

Inhoud.

De brief is een der lastigste uit de verzameling: het is een uitvoerige bespiegeling over de vier dimensiones in God.

God is boven al en toch onverheven; God is onder al en toch onverdrukt; God is binnen al en toch onomsloten; God is buiten al en toch omgrepen. De beschouwingen die daarbij te pas worden gebracht zijn poëtische (gevoels- en verbeeldings-) metaphysica, allegorizeerende metaphisica, die het niet gemakkelijk is te volgen noch met klare begrippen te omschrijven. Ik geef hier wat ik er van maken kan.

Inleiding.

Over Gods onuitsprekelijkheid: om God te kennen zou men zich zelven moeten verliezen en geheel God toebehooren. De mensch kan God met geen begrippen noch zinnelijke voorstellingen uitdrukken; alleen wie door God met de ziel ware aangeraakt zou iets van God kunnen toonen aan wie het met de ziel verstond. Verlichte Rede kan iets van Gods wonderbaarlijk wezen toonen aan de inwendige zinnen, aan de naar het inwendige, naar God, gekeerde vermogens. Volgt dan wat verlichte Rede leert: het thema dezer verhandeling.

A. - *Hoe God boven al is en onverheven blijft*.

1. - Hij verheft zich zelven niet.

Hij is zelf de onmetelijke natuur die Hij eeuwig heft.

Gods eeuwigheid *oefent* (houdt zich bezig met, treft, doet aan) Gods wezen *sonder inde* (in de hoogte gedacht, vgl. verder *hoghe linghde*); maar met het wezen is zij ook (bezig) *sonder beghin* in de genieting van Gods eigen liefde, die in de diepte gedacht wordt. Zoo houdt de eeuwigheid eeuwig Gods hoogte en diepte onverheven. De eeuwigheid, of oneindigheid, houdt als verpersoonlijkt, zich toeleggende op het wezen, het wezen als beoefenend, en door het wezen de genieting. Zij doet Gods hoogte met Gods diepte samenvallen. Vgl. Gregorius: Nusquam finis superior, quia esse non incipit,

nusquam finis inferior, quia esse non desinit (Mor. L. XXVII, in cap. XXXVI, Job., C. VII).

2. - Hij wordt ook niet opgeheven door de menschen.

a) God maant, vordert op, de menschen om met Hem vereenigd te zijn volgens Zijne genieting. Dat brengt de menschen in hevige beweging; sommigen schrikken er voor terug en dolen; anderen verheffen zich dapper en ijverig tot Gods onverhavenheit, die hen eeuwig te boven gaat.

b) Wij roepen dat Gods rijk in ons kome: wij eischen terug met God vereenigd te worden volgens de Drieheid: zijn kracht en Zijn *rike wesen*, om er ons als de Vader op te verlaten; Zijn *onste* (menschelijke genegenheid), zijn wijze leering, Zijn Liefde, om die als Zijn broeders met onzen Vader te oefenen en gelijke kinderen van den Vader met Hem te zijn in Liefde en in erfenis, met den Zoon. De voorstelling van den Godmensch loopt hier samen met die van God. Wij eischen God in Zijn goedheid en in Zijn klaarheid en in Zijn genieting en in Zijn wonderbaarlijkheid, met den H. Geest. Zoo worden wij één geest met God: wij eischen met den Zoon en den H. Geest den Vader, ja de drie personen met al wat Zij zijn. Zoo blijft God ook onverhaven. Wij kunnen Hem niet heffen: Hij beweegt alleen van Zich zelf. Zoo dan is God boven al; toch *onverhaven*, want in alle opzichten even effen en gelijk. Zoo zal dan ook God de ziel die Hij met zich verheft, ontdaan van den aardschen man (in de glorie) in Zich trekken en haar genieten in *onverhavenheit*. Welk een wonder: zoo groot ongelijk (God en mensch) gelijk, effen en één zonder verheffen! Maar daarover moet ik verder zwijgen.

De gedachte schijnt te zijn, dat de mensch door zijn vereeniging met God niets aan God toevoegen, en Hem dus niet heffen kan; terwijl hij anderzijds ook met Gods hoogte en diepte vereenigd is. De ontwikkeling van de vereeniging met de personen der Drieheid is eenigszins lastig, omdat de Vader én als persoon gedacht wordt én als nog in de goddelenke natuur vóór den uitgang als persoon. Ook hapert er iets in den zinsbouw: de zin: *want wij sijn rike roepen dat ons toecome* (r. 48) wordt onderbroken door de uiteenzetting van wat dit is: nl. ons eischen om met God vereenigd te worden volgens de personen, wat dan verklaard wordt, waarna de zin, r. 62 weer opgenomen wordt.

B. - *Hoe God onder al is en onverdrukt* (84-101).

1. In Zich zelven:

a) Hij onderhoudt alles.

b) Zijn diepte en hoogte hebben een hoogte, zijn gelijk.

2. Tegenover de menschen.

Dezen loven Hem volgens Zijn hoogste hoogte die Liefde is. Zoo minnen zij Hem ook van eeuwigheid in Zijn eeuwige natuur waarin Hij allen ghenoech zal zijn (in Zijn diepte, waar de genieting gedacht wordt). Zoo zal Hij ook daar met hen onder al zijn om alles te onderhouden en te voeden. Zoo blijft Hij onverdrukt: daar toch trekken zij Hem onophou delijk met eeuwig jonge begeerte van vurige Liefde.

Deze uiteenzetting is tamelijk mager: omdat ze feitelijk met de eerste nauw verwant is.

C. - *Hoe God binnen al is en toch onomsloten*.

1. - Hij is binnen al, in Zich zelven.

a) In de eeuwige genieting van Zich zelven.

b) Ook in de personen: in de duistere kracht Zijns Vaders - de Godmensch wordt weer met God vereenzelvigd - en Zijn eigen wonderbare Liefde; in de overvloedige liefdevloeden van Zijn H. Geest: *enicheit*. Hij is ook in de *enighe storme* waardoor Hij recht laat wedervaren volgens wat ieder toekomt. Gods gerechtigheid wordt gedacht in de *enicheit;* in den inslag der Personen (z. Br. 17). Haar *doemen en benedien* zijn als hevige bewegingen daarin. In dat alles is Hij naar wijze der genieting, volgens de glorie van Zijn Godheid; hij is in de Personen in hun ingekeerdheid in de *enicheit. Enich* heeten die *storme*, omdat ze komen uit de *enicheit*.

Daarin geniet Hij ook Zijn weeldevolle wonderen, met allen die ooit waren en zijn zullen in den staat die hun toekomt in alle volle glorie. (Toepassing van het exemplarisme: allen bestaan wij in God).

2. - Toch is hij onomsloten.

Want Hij heeft Zijn enkelvoudigheid uitgegeven in personen. En hij heeft ze in vier wegen heen gericht.

Deze vier wegen nu zijn feitelijk vier bijzondere wijzen, waarop de minnenden met God vereenigd kunnen zijn, waarop Hij zijn minnenden leidt.

a) Volgens Zijn eigen innigste wezen: zij. die één geest met God geworden zijn. Dit wordt genoemd *die ewelike tijt die Hi zelve es*. Dit is het leven met God in de eeuwigheid. Wordt dit tijd genoemd, omdat het niet de volledige eeuwigheid is, die immers God alleen toekomt, terwijl het hier

wezens geldt die in den tijd zijn? Over dien weg kan men alleen met *ghegheeste ziele* tot *ghegheeste ziele* spreken. Hij ligt in Gods eigen wezen.

b) Volgens Gods natuur in de ziel afgebeeld door drie ziels-vermogens, beeld der Drieëenheid om Hem daarmee te beminnen: met verlichte Rede den Vader, met de memorie den Zoon, met den wil den H. Geest.

(N.B. Zoo wordt de Rede niet het beeld van den Vader, de memorie niet het beeld van den Zoon, maar met den Zoon, wien de Rede toegeschreven wordt, beminnen wij den Vader, met de memorie den Zoon.)

c) Volgens dat Hij *sijn substantie* velde - Zijn leven gaf - door Zijn dood, en in het Allerheiligste sacrament. Hoe veel en hoe innig Hij zich hier te eten en te drinken geeft! Wat men al veel meer van God zou verkrijgen, wilde men het van Hem hebben!

d) Volgens dat Hij den *tijt neighede:* den tijd als het ware boog. soepel maakte. Hij schikte Zich naar den tijd, om op ons goed leven te wachten, bereid om ons alles te geven, opdat wij in Liefde en in genieting met Hem zouden zijn. Dit nu wordt voorgesteld en uitgedrukt in Jesus aan het Kruis, waar Hij op ons wacht om er ons te ontvangen.

Het leven volgens deze wegen wordt dan verder uiteengezet: die leven volgens b, (a wordt hier voorbijgegaan) leven hier als in den hemel. Die leven volgens c, leven hier als in de hel: zij ‘doemen’ zich zelven, (zijn ongelukkig), ze zijn ‘zonder hoop’, omdat zij al hun dienen als weinig God welgevallig beschouwen en vertwijfelen ooit het Groote te bereiken. Want hun geest verstaat wel wat die *naval* (het geveld-worden met Christus) vereischt, maar hun Rede kan het niet verstaan, weet niet hoe er aan te voldoen. Toch leidt die weg hen zeer diep in God over alle sterkten heen en door alle passen, als een dapper ridder, in alle waarheid.

Die volgens d leven, leven hier als in 't vagevuur: zij branden met innige begeerte Christus aan 't Kruis te gemoet. Gods *ontpluken* maakt hunner zielen grond zoo wijd dat ze niet vervuld kunnen worden; dat wekt hen op boven wat ze verrichten kunnen. Zij zien hoe God in zijn rechter zijn vrienden omhelst en in zijn linker de vreemde die ter wille van Zijn vrienden tot Hem zullen komen. (Met dezen weg schijnt dus de gedachte van het apostolaat verbonden te zijn: verst naar der menschen goed leven te wachten.) Zulken zullen de enighe volle blijdschap willen vullen. Het open Hart doet ze

manen om ghebruken: genieting opeischen. Dit hunkeren doet hen branden zonder blusschen. Zij branden (als in 't vagevuur) om Hem geheel te voldoen en gelijkvormig te worden; maar zij zijn niet zonder hoop (als in de hel) omdat de betrouwbaarheid (*waerheit* = oprechtheid, trouw) van dit Hart hen verzekert dat zij Hem geheel zullen bezitten. Dezen worden verteerd zonder gevoed te worden.

Door deze vier wegen dan is God binnen al en toch onomsloten; want zij leiden alle vier in Gods binnenste. Er is nog een vijfde weg: die van de gewone geloovigen in uitwendigen dienst (wier leven zoo niet door de Liefde beheerscht wordt).

Volgen nieuwe beschouwingen over de vier wegen.

Die den eersten weg gaan, gaan in God van diepte tot diepte, buiten alle in menschelijke taal te beschrijven wegen.

Die door den hemel gaan hebben hier teren en voeden; hun verlangens worden verzadigd; zij wonen in 't land des vreden. Dat zijn de gelukkig vrij minnenden.

Die door de hel gaan, worden door God wel gevoed, maar zij teren er niet van: zij meenen nooit genoeg te kunnen doen om dien inval van God en van alle geminden te heffen in een hoogte, om nl. hoog genoeg met den Godmensch in Zijn mystieke Lichaam ‘geveld’ te worden. Daarom leven zij in 't land der schuld.

Die door het vagevuur gaan leven in 't land der heilige droefheid. Zij zijn in 't teren zonder voeden: wat zij ook gevoed worden, dat is spoedig verteerd in hun hunkerende begeerte. Zoolang zij weten dat zij God niet geheel bezitten, blijft hun die tornicheit der zielen.

Besluit: omdat men met al deze wegen in God gaat is God onomsloten, al is Hij binnen alles.

D. - *Hoe God buiten al is en al omgrepen*.

1. - Hij is buiten al:

Hij stort zich uit in de onstuimige natuur van Zijn vloeden die al om en over vloeien. Hierbij wordt nu het Oleum effusum nomen Tuum van 't Hooglied verbonden. De naam is wat het wezen zelf te kennen geeft. Zoo wordt dan dit woord verder verklaard van het uitvloeien van Gods Naam: voor alles wat in en buiten God als uitstorting wordt gedacht.

a) Het inter-trinitarische vloeien van Zijn Naam. Dit vloeien gaf ons te kennen wat God eigenlijk (*in properen persone*, hier niet persoon der Drieëenheid) is in Zich zelven. Dit uitstorten

wordt verbonden met den uitgang der personen en hun inkeer in de enkelvoudigheid, wat weer opgevat wordt als een onderling manen eenvoudig en drievoudig. Aan den Vader wordt de almacht toegeschreven (werken, rijke gaven, en ook de gerechtigheid); aan den Zoon wijsheid, goedertierenheid, liefde, in hun openbaringen en bewijzen; aan den H. Geest klaarheid en licht, volheid van zich meedeelende goedheid en jubilatie van hoog zoet vertrouwen de Liefde te genieten. Dit wordt dan alles gedacht als een uitstorting van ieders naam. Deze uitstorting is niet zuiver inter-trinitarisch, maar gebeurt in de minnende ziel als levende het leven der Drieeenheid.

b) Het vloeien van Gods Naam over de wereld, naar buiten:

De Vader stortte Zijn Naam uit toen Hij Zijn Zoon op aarde zond, en weder toen Hij Hem opvorderde terug te keeren in Hem. Ook toen Hij den H. Geest zond, en Hem weder terugvorderde met allen die Hij gegeest had. Dit uitstorten staat dus voor alle werk in verband met onze zaligheid, dat van de Godheid uitgaat.

De Zoon stortte Zijn Naam uit toen Hij Jesus werd geboren, om met dien Naam onze magerheid vet te maken en te redden wat gered wilde zijn; toen hij Jesus-Christus gedoopt werd: naar welken Naam wij genoemd worden, waardoor wij de christene vetheid ontvangen en gevoed worden evenals met Zijn Lichaam (denk aan Rom. II, 17: socius radicis et pinguedinis olivae en aan het oleum effusum). Hierbij de bemerking dat we nog veel meer van Christus zouden ontvangen, zocht men het aan Hem. Hij goot uit Zijn Naam, toen hij afdaalde ter helle, om er de rechtvaardigen (uit het voorgeborchte) te halen, en om de verdoemden met dien Naam te branden. De Zoon goot zijn Naam uit, toen Hij sprak: Vader verklaar Mij enz. Dit sprak Hij, niet om Zich zelven, die de klaarheid van eeuwigheid bezat, maar om hen die Hij aan zich had getrokken, volgens het lieflijkste woord uit de Schrift: Vader, ik wil dat zij zoo één zijn in ons als Gij, Vader, in Mij en ik in U.

Daarna voer Hij in met Zijn Naam: *harde vet* gemenigvuldigd; toch niet meer, maar na de uitstorting kwam de olie Zijns Naams gemenigvuldigd (niet vermenigvuldigd) terug: toepassing van het exemplarisme; in den Zoon bestaan alle schepselen ideëel, door het uitstorten van zijn Naam, worden zij in hun werkelijk bestaan geplaatst: menigvuldig, tegenover hun bestaan in de eenheid.

De H. Geest goot Zijn Naam uit: door het uitvloeien van alle heilige geesten en engelen, verdeeld in koren; en door alle andere geestelijke werkingen der genade. Deze werkingen worden zelfs als verpersoonlijkt gedacht.

2. - *Ende al omgrepen*.

a) Elk schepsel omgrijpt immers God geheel in wat het van Hem heeft, daar iets van God God geheel is.

b) De Vader omgrijpt zich zelven voortdurend te zamen met elks wezen. Want de Vader (niet als Vader, maar als godheid vóór den uitgang der Personen) maant voortdurend tot *enicheit* om de genieting: zoo omgrijpt Hij zich zelven, en mede elks wezen (in den Zoon nl. waarin elk ideëel bestaat en dien Hij in de *enicheit* inmaant; zoo begrijpt Hij elks wezen in de *enicheit* en maant het in zijn eigen Godsgenieting).

Ook de innige geesten der vier wegen (onder C) omgrijpen Hem geheel. Boven al omgrijpt Hem de jubilatie om zijn eigen heerlijkheid.

De Vader omgrijpt hen (de geesten) met *gherechticheit in sijn enich recht*. De gerechtigheid immers komt tot stand in de enicheit, waaraan moet voldaan worden: waarom Gods oordeelen donker zijn; boven al is de gerechtigheid des Vaders en de jubilatie des Geests diep en donker, als in de enicheit.

De Vader neemt dus in Zich op de gherechticheit van den Zoon en die van den H. Geest, ook in alle geesten, de jubilatie en in volle genieting. In den inkeer der Personen in *enicheit* is een *enich recht* en een *enighe* jubilatie. Er schijnt spraak te zijn van een gerechtigheid van den Zoon en van den H. Geest: de minnende geesten moeten aan de drie personen voldoen. Maar de *gherechticheit* wordt bijzonder toegeschreven aan den Vader (vóór den uitgang in de *enicheit*) en de jubilatie aan den H. Geest.

Zoo is God geheel omgrepen in de genieting der Liefde.

Slotbeschouwing. - De vier behandelde eigenschappen worden nu in hun geheelheid beschouwd en als een cirkel, de cirkel der Godheid, voorgesteld met de vier dieren, symbolen van de vier evangelisten, waarvan ieder met een der eigenschappen, dimensies, verbonden wordt. Dan wordt de beschouwende ziel vergeleken bij den arend, en aan het slot bij de vier dieren, die gingen en keerden, gingen en niet keerden (Ezechiel, 1, 12-17).

Men houde er steeds rekening mede, dat bij Hadewijch de

Vader niet alleen is de Vader als Persoon, maar ook als beginsel der Godheid, vóór den uitgang der Personen. Zoo wordt de *enicheit* bij den Vader gedacht, die tot *enicheit* maant in genieting. Zoo omgrijpt de Vader den Zoon en den H. Geest, te zamen met alle minnende geesten. Daar de *gherechticheit* tot stand komt in de *enicheit*, omgrijpt de Vader allen in zijn *enich* recht.

Voornaamste leerstukken.

Ze werden reeds behandeld bij de inhoudsopgave; wij vermelden ze hier nog even:

1. Over God: Zijn onuitsprekelijkheid voor den mensch (1-24). Iets van God is God altemale (345 vlg.). Het mysterie der Drieëenheid dat steeds verondersteld wordt. De uitgang en inkeer der personen als een manen (264 vlg., 348 vlg.) waarmee het manen der schepselen verbonden wordt. God maant enicheit volgens sijns selves ghebruken, wij manen enicheit volgens de drie personen (39 vlg.). Gods gheheelheit als een cirkel (376 vlg.).
2. De drie Personen, met wat ieder wordt toegeschreven (48 vlg. 103 vlg. 268 vlg. 279 vlg. 285 vlg. 328 vlg.).
3. Het beeld van God in de ziel (137 vlg.).
4. Het exemplarisme (107; 352). God geniet Zich zelven in de zaligen (110 vlg.).
5. De H. Communie, zoo dikwijls als men wil (145); het H. Hart (183 vlg.).
6. Het liefdeleven als apostolaat (192 vlg. 234?).
7. De hel, woonplaats der rechtvaardigen die Christus met Zich heen haalde, en der verdoemden (303 vlg.). Het vagevuur (185 vlg.).
8. Het Liefdeleven een Godvormig-worden en de vier wijzen waarop dit geschiedt: 116 vlg., geheel dit deel.

Oorspronkelijkheid.

Soortgelijke paradoxale bespiegelingen over de dimensiones in God komen herhaaldelijk genoeg voor bij de kerkvaders, bij Gregorius den Groote in 't bijzonder en bij den H. Bernardus. Ze gaan alle uit van den H. Paulus in zijn brief aan de Eph., 3, 18. Maar zoo juist als die dimensiones hier paradoxaal worden voorgesteld heb ik dit alleen aangetroffen in het hymne: Alpha et Omega, magne Deus: heli, heli, Deus meus (cf. Ulysse Chevalier, Repertorium hymnologicum. Analecta Bollandiana, 1892). Hierin komt de strophe voor:

Super cuncta, subter cuncta;
Extra cuncta, intra cuncta.
Extra cuncta, nec exclusus;
Intra cuncta, nec inclusus;
Super cuncta, nec elatus;
Subter cuncta, nec substratus.

Dit hymne wordt gewoonlijk vermeld onder de werken van Hildebertus, Cenomanensis episcopus (Mg. PL. 171, 1411); maar schijnt eigenlijk een gedicht te zijn van Abelardus (PL. 178. 1818). Ook van Maerlant heeft dit gebruikt voor zijn *Van der Drievoudicheide*.

Wat nu de uitbreiding er van betreft, ondanks alle opsporingen in de werken der kerkvaders, heb ik niets kunnen ontdekken dat Had. tot voorbeeld zou hebben gediend. De beschouwingen die hier geboden worden liggen ook geheel in haar poetisch-mystiek temperament. Ze hebben, ondanks hun hoog intellectualisme, meer gevoelswaarde dan metaphysische beteekenis: mystieke bespiegelingen op een ondergrond van metaphysica. Ze kunnen beter in hun verschillende onderdeden, waarvan sommige overheerlijk zijn, genoten worden dan in hun geheel.

Invloed.

MANDE heeft de verhandeling niet verwerkt.

Bij RUUSBROEC worden enkele plaatsen aangetroffen, waar invloed van Hadewijch mag worden vermoed: XII Beghinen, C. LXXXI, blz. 219-220, geheel het hoofdst. over Gods onuitsprekelijkheid; ib. C. XLVI, blz. 97-98, ook reeds C.XXXVI over Christus aan het Kruis; en elders.

Algemeene beoordeeling.

Deze verhandeling is een poging om het geestelijk, mystiek leven in verband te brengen met het inwendig leven der H. Drievuldigheid. Geheel deze mystiek is Drievuldigheidsmystiek. Onze moderne mentaliteit is echter dit tropologisch denken niet meer gewoon, waarin beeldspraak de plaats inneemt van het logische argument. Het spreekt meer tot het gevoel dan tot den geest. Zoo moet het ook vaak voor ons duister blijven, al kunnen we wel gissen wat wordt bedoeld.

Dit belet niet, dat ook hier de mooie, op zich zelf wel verstaanbare en heerlijke plaatsen niet ontbreken.

*†

[1] Die gode wilt v*er*stae*n* en*de* ke*n*ne*n* wat hi es[*1-16]
[2] in sinen name *En*d*e* in sijn wesen, hi moet
[3] [*] gode al gheheel sijn, Ja also gheheel dat hi hem
[4] al si en*de* sonder hem seluen/: Want caritate en
[5] soeket niet dat hare es, En*de* Mi*n*ne en pleghet
[6] niet || dan haers selues. Daer o*m*me v*er*liese hem[*]
[7] [*] selue*n*, die gode vinden wilt en*de* beki*n*ne*n* wat
[8] hi es in hem selue*n*. Die luttel weet, hi mach lut-
[9] tel segghe*n*: dat seghet die wise *A*ug*ustinus*. Alsoe
[10] doen ic oec, wet god; vele gheloue ic en*de* hope
[11] va*n* gode. Mer mijn wete*n* van gode es cleine:
[12] een cleyne gheraetsel maghic van hem gherade*n*;
[13] Wa*n*t me*n* mach gode niet tone*n* met me*n*sche*n*
[14] sinne*n*. Mer die metter zielen gherene*n* ware van
[15] gode, hi soud*er*e yet af moghe*n* toene*n* den ghene*n*
[16] diet mette*r* ziele*n* v*er*stonde*n*.

[17] V*er*lichte redene toent den inneghe*n* sinne*n* een[17-25]
[18] lettel va*n* gode, Daer si hi moghen wete*n* dat
[19] god es ene eyselike en*de* ene ou*er*vreselike suete
[20] nat*ur*e ane te siene va*n* wond*er*e, En*de* dat hi alle
[21] dinc es te allen *En*d*e* in alle*n* gheheel. God es
[22] bouen al en*de* o*n*u*er*hauen; God es onder al en*de*
[23] [*] o*n*uerdruct; God es bi*n*ne*n* al en*de* onghesloten;
[24] God es bute*n* al en*de* al o*m*grepen.

[25] Hoe god boue*n* al es en*de* o*n*uerhauen: dat es[25-84]
[26] [*] dat hi *die* o*n*meteleke nat*ur*e, die hi selue es *In*

†[margenoten bij de regels:]
3 deo tot*us* viuat 9 aug*ustinus onderstr*. 14 docet a*nim*a*m* mot*am* 23 de*us* infr*a* om*n*ia *etc*. (*ben. met verw. naar hier*)
[*].XXIJ.
[*]26 d.
[*]39 a.
[*]XXXVIIJ-c.
[*]XXXVIIJ-d.
[*]27 a.

* 1 kinne*n* 2 A zine*n* B zij*n* 3 geh. B zij*n*; alsoe B geh. 3 B zi 5 B zueket 6 B hars 7 A ve*n*den *op ras.* 8 lettel A lett. 9 B seg*et* A de w. 10 doe B weet B ghelouic 11 an gode B cleyne 12 A cleine B cleyn B magic 13 A toenen 14 B zi*n*nen B Ghereenen: *maar tweede* e *geexp.* 15 B soude A iet B moge*n* toene*n* de*n* gene*n*
17 B v*er*toent B zinne*n*; .J. 18 B lutt. B moge*n* 19 B .I.; eyseleke B een; ou..leke 20 B wondre 21 B alle; i.a. dinc gh. B geh. 24 A omgr. B e. ombegrepe*n* al 26 C dat A ommet.. B o*n*m. *uit* omm.: m *doorgeschr*.
1-16 *Inleiding*. 4 Non quaerit quae sua sunt, I Cor. 13, 5. Minne is de goddelijke Liefde, in God: verklaart *sonder hem selven*.
17-25 *Verlichte Rede mag iets van God aantoonen. Verlichte Rede* is Rede door het geloof verlicht. 20 *van wondere* om zijn wonderbaarlijkheid, of eenvoudig bijwoordelijke uitdr.. 21 Deus.. omnia in omnibus. I Cor. 15, 28; Deus qui operatur omnia in omnibus I Cor. 12 6.
25-84 *Hoe God boven al is en onverhaven*. 25-38. 27 *hevet* = heffet; zoo ook 29 *heeft* = heft. 30 *z. inl.*

*†

†[margenoten bij de regels:]
42 q*ui*d*am* t*er*r*entur* 48
adueniat *regnum* t*uum*

[27] siere nature*n*, eweleke heuet en*de* heffe*n* sal in
[28] hoegheden. Daer o*m*me dat hi selue es dat hi
[29] heeft, soe en v*er*heft hi he*m* seluen niet en*de* es
[30] o*n*uerhauen. En*de* wa*n*t die ewelecheit sijns selues
[31] oefe*n*t sijn wesen sonder inde, En*de* oefent metten
[32] wesene sonder beghin i*n* ene*n* ghebruke*n*ne siere
[33] hebbeleker Mi*n*ne*n*, Dus houdet die diepte va*n*
[34] sine*n* wesene sonder aneghi*n*ghe sine hoghe
[35] li*n*ghde o*n*ue*r*haue*n*. Sijns selues vreseleke soete ||*
[36] nat*ur*e custene alre best. *Soe* valt sine o*n*uerhaue*n*- *39 b
[37] * heit in de diepte sij*n*s gronts. Dus bliuet hi o*n*uer-
[38] hauen. *XXXIX-a.

[39] En*de* meer hi mae*n*t den me*n*sche*n* altoes[39-68]
[40] enecheit van sijns selues ghebrukene; En*de* si
[41] roere*n* en*de* waghe*n* alle bider cracht siere vrese-
[42] liker mani*n*ghen: Den selken v*er*eyset hare gheest
[43] bi siere gherechter maninghen en*de* dolen. En*de*
[44] selke wect hi met fiere*n* gheeste, En*de* staen op
[45] met ene*n* v*er*stormde*n* nuwen wille, En*de* heffen
[46] he*n* na sine o*n*ue*r*haue*n*heit, die ons eweleke ont-
[47] li*n*ghet en*de* ontheft int hoechste hoghe. En*de*
[48] * want wij sijn rike roepen dat ons toe come/, Ende
[49] wi so weder mane*n* sine enicheit i*n* drien pe*r*so- *27 b.
[50] ne*n*: wi eysche*n* de c*ra*chte van he*m* En*de* sijn rike

* 27 B ewelike 28 hoecheden (A *verb. uit*..dena?) o*m*me dat A zelue es d. A heft (ft *schijnt veranderd*) 30 selfs 32 B begin (*op ras.*) ghebrukene 33 A de d. 34 A aneghince (*i.r. twee puntjes*) B aneghinne (nn *op ras.*) A hoghelinde B hoge li*n*gde (i*n*g *op ras.*) 35 B vreselike A suete B vr. n. die zuete es
36 B zij*n* 37 B zijns; gronds 40 B te ghebr.: te *geexp.* 41 vreseleker 42 B geest 43 B ger. 44 A selke*n* B selcken A geeste 45 na ziere 47 B hoeghste 48 B wi 49 soe; enech. A driev. 50 B die crachte B zijn 51 B toeuerlate vaderleken: *maar orde hersteld* B wy

39-68 40 *enicheit* = zich met Hem te vereenigen volgens zijn genieting in de enkelvoudigheid; verder, 49, is het: het met Hem vereenigd worden volgens de personen der Drieheid. 47 *ontheft* = door zijne verhevenheid te boven gaan. 48 De zinsbouw wordt onderbroken: eerst wordt uitgelegd wat dit is, *sijn rike*, 62 wordt de zin voortgezet. 51 *vaderlike* omdat wij daardoor vereenigd worden met den Vader, zooveel als: om er ons op te verlaten als de Vader. 53 *bruederlike* = als broeders van Christus: de Godmensch wordt als God gedacht; wij zijn broeders van Christus, kinderen van God en erfgenamen der hemelen met Hem als mensch, niet als God. 55-57 heeft betrekking op den H. Geest. 58 vgl. 16, 29. 59-62 *vader* staat hier voor den Vader nog niet als Persoon, maar als nog in de natuur, vóór zijn uitgang als persoon: met Zoon en H. Geest manen wij den Vader, aldus beschouwd; misschien heeft hierop dan betrekking *in siere ghebrukenissen ende in sinen wondere* r. 56. *Ja, die drie persone* volgt als een moeizame correctie, daar de Vader beschouwd werd als vóór zijn uitgang als persoon. 62-64 Beide zinnen beteekenen misschien hetzelfde, zoodat *soe blivet God oec onverhaven*, uitgelegd wordt door: *wine moghenne oec niet heffen*. Feitelijk moet deze uiteenzetting aantoonen dat God boven alles blijft, niet zoozeer dat hij onverhaven is. 67 *alles* is: 2e nv.: in alle opzichten; of na *effen:* even gelijk met alles.

[51] wesen in ene*n* vaderleken toeu*er*late; wi eyschen

*†

[52] sine onste en*de* sine wise leringhe En*de* wi be-
[53] * gheren sine mi*n*ne brued*er*leke met onsen vader
[54] te oefe*n*ne en*de* al dat selue kint met heme te sine
[55] i*n* Mi*n*ne*n* en*de* in erue dat hi es/; Wi eyschene i*n*
[56] siere goedde*n* ende in siere claerheit En*de* i*n* siere
[57] ghebrukenissen en*de* in sine*n* wo*n*dere. En*de* soe
[58] w*er*den wi mette*n* vaste lime der anecleuenessen
[59] een gheest met gode, o*m*me dat wi metten sone
[60] *E*n*de* mettien heileghen gheest dus mane*n* den
[61] vader, Ja die drie p*er*sone met al dat si sijn. Om
[62] dat dit d*us* es, soe bliuet god oec *onverhaven*. En*de*
[63] want wi sijn rike eyschen te ons, wine moghe*n*ne
[64] oec niet heffen/: Want hine v*er*waghet niet da*n*
[65] va*n* he*m* seluen; En*de* d*aer* met roere*n* alle creatue-
[66] re*n* in hare*n* wesene: dus bliuet || god o*n*ue*r*haue*n*,*
[67] want god bouen al es, en*de* alles al euen effen es.
[68] * Dus es hi alre hoechst en*de* onu*er*haue*n*.

[69] * Dien dan god met hem selue*n* verhoghet, Ja[69-83]
[70] sonder de*n* ertsche*n* man, dien sal hi diepst i*n*
[71] hem trecke*n* en*de* sijns ghebruke*n* i*n* onu*er*hauen-

†[margenoten bij de regels:] 57 visc*us* hesio*n*is 59 .j. sp*iritus* 61 jdeo dici*tur* pa*te*r n*oste*r

*XXXIX-b.

*39 c.

*27-c.

*XXXIX-c.

* 53 broederleke 54 B oefene B alle; hem 55 B wy eischene.
56 goeden 56 ghebrukenesse*n*; sine w. 59 .I. geest; om; zone 60 met dien A heilighen B heylege*n* geest 61 de .IIJ. B p*er*sone*n* 62 C v*er*hauen 63 A zijn A wine: ne *verb.* B mogene 64 B v*er*waget 65 zelue*n*; creature*n* 67 A euene; effene 68 B alre: e *erb., ervóór ras. van 1 lett.* 69 Dien dat (*i.r. twee puntjes*) B da*n uit* dat A zeluen B v*er*hoge*t* 70 A aerdschen B erdshe*n*

69-83 *Toepassing van:* omnia traham ad meipsum. Jo. 12, 34. 70 *sonder: ... man* (I Cor. 15, 47 Primus homo de terra terrenus) vergoddelijkt. 71 God geniet de zijnen in Zich zelf. 73 *onghelijc* God en schepsel, gelijk geworden, zonder verheffen: het schepsel kan niets toevoegen aan God (?) God blijft in Zich wat Hij is 74 *hier af:* van deze vereeniging. 78 *dunckes* = duncket des. 82 *noch woerde* hangt af van *scriven*.

*†

†[margenoten bij de regels:]
77 non s*en*ti*u*nt c*arna*les 85
d*eu*s s*u*b o*mn*ib*us* [78 B no*ta*

[72] heide*n*. Ay de*us*, wat wonder ghesciet dan daer,
[73] Daer groet onghelijc effene en*de* al een w*er*t sonder
[74] v*er*heffen. Ay ic en dar hier af nu*m*mer scriue*n*;
[75] ic moet e*m*mer vande*n* besten meest swighe*n*
[76] dore mijn ongheual, En*de* om dat wel na nieman
[77] en ghemest ane he*m* selue*n* dat hi van gode niet
[78] en weet. Den lieden du*n*ckes soe lichte ghenoech;*
[79] En*de* horense datsi niet en v*er*staen, soe twifele*n*
[80] si. En*de* hier o*m*me quetse ic mi, dat ic niet seg-
[81] ghen en dar ieghe*n* me*n*sche*n*, noch scriue*n*, dat
[82] ter pine*n* w*er*t es, ocht woerde na miere zielen
[83] gront.

*No*ta* b*ene*

[84] Dat ander, dat god onder al es en*de* onu*er*druct,[84-101]
[85] * dat es dattie gront siere eweleke*r* nat*u*ren alle dinc
[86] onthoudet *E*nde voedet en*de* rike maket met alsoe
[87] selker rijcheit alse god es i*n* godliker rijcheit. Om
[88] * dat sine diepe onderste en*de* sine ouerste hoeghede
[89] heues ene hoghede, soe es god ond*er* al en*de*
[90] onu*er*druct. Om dattene alle me*n*sche*n* oec loue*n*
[91] na sijn hoechste hoghe, dat Mi*n*ne es, en*de* niet
[92] men ane he*m*, Soe mi*n*ne*n* sine oec sond*er* aen
[93] beghin i*n* sine eweleke nat*ur*e, d*ae*r hi allen dien
[94] die god met gode selen w*er*de*n*, eweleke ghenoech
[95] met sal doen, Daer al met te sine onder al daer
[96] hi onder al met es Jn onthoudene al En*de* i*n* voe-

*XXXIX-d.

*27 d.

* 72 wond*er*e 74 nemmer 75 B zw.
76 B doer; ongeuall; niemen 77 B an *op ras*. 78 dunkes B gnoech 80 B zi B quetsic 81 A der 82 ochte B worde B mire 84 B § *hier* 85 A dat die B dat de 87 B selcker; godleker 88 B zijn d. A. hoghede B hoegede 89 B hogede 90 C dattine B datten B oec *i.r.* 91 B hoge 92 ane 93 B alle 94 A zelen B eweleec gnoech

84-101 *Hoe God onder al is en onverdrukt*. 89 *heves* is dit voor *hevet es*? waarbij dan *es* wel wat overbodig is. 90 De redeneering is eenigszins te vergelijken met die van 80 vlg.: Hem lovende volgens Zijn hoogte, Minne, minnen zij Hem ook volgens Zijn diepte, waar Hij zonder begin in de genieting is. 100 *Gods* 2e nv. van God, over God (niet weten hoe..)

*†

†[margenoten bij de regels:]
101 d*eus* in*fra* om*n*ia (*ben. i.r. met verw. naar hier*)
*39 d.

[97] dene ||: alsoe bliuet hi onu*er*druct/. Want si hef-*
[98] fene ewelec alle vren met nuwer begheri*n*ghen van
[99] trecke*n*d*er* vieregher Mi*n*ne*n*. Nu en dar icker oec
[100] nu*m*meer toe segghe*n*, o*m*me dat wi gods niet en
[101] * ki*n*nen, hoe hi al es te allen.

*XL-a.

[102] Dat derde, dat god bi*n*nen al es en*de* al o*n*ghe-[102-250]
[103] slote*n*, dat es i*n* die eweleke ghebrukenesse sijns
[104] selues, En*de* inde dee*m*ste*r*e cracht sijns vader,
[105] En*de* in die wond*er*e der Mi*n*ne*n* sij*n*s selues,
[106] En*de* inde clare ou*er*vloedeghe vloede sijns hei-
[107] lichs gheests. Hi es oec in die enighe storme die
[108] * alle di*n*c doemen en*de* benedien na hare gheta-
[109] men. Daer binnen es hi ghebrukeleke na sijns
[110] selues glorie die hi i*n* he*m* selue*n* es/. Alle die
[111] ware*n* en*de* sijn en*de* wesen selen, ia i*n* welke*n* hen
[112] behoert te sine, hi ghebruket siere weldegher
[113] wond*er*e daer met i*n* alre volre glorie*n*. Ay dat
[114] daer binne*n* es, dat moet meest v*er*sweghe*n* sijn,
[115] *W*ant daer en sijn der vreemder weghe niet in.

*28 a.

[116] * Al es *hi* dan bi*n*ne*n* al, daer o*m*me es hi onghe-[116-132]
[117] slote*n*/, Want god sine enicheit vte gheuet i*n* p*er*-
[118] sone*n* en*de* heeftse gheneighet in .iiij. weghen.
[119] Hi gheuet dien eweleke*n* tijt, dat hi selue es, i*n*
[120] o*n*ue*r*volchleker Mi*n*ne*n* en*de* i*n* o*n*begripelechei-

*XL-b.

* 97 al soe 98 A eweleke B euwelike 99 B oec *i.r.* 100 A ne*m*mer B ne*m*meer B seggen; om 102 B § 104 in die 106 in die A onuervl. B ouer.. *op ras.* B zijns heylechs 107 A geests B enege B *na* die: me*n doorgehaald* 111 B zijn 112 B gebr. A weeld. B weldege*r*e 114 A zijn 115 B vremder wege
116 C hi *ontbr.* (*in* A *twee puntjes i.r. bij dezen regel*) B o*n van* o*n*ghesl. *erb.* 117 enecheit 118 heuetse 120 B onueruolcheleker B onb..cheden A omb..cheden

102-250 *Hoe God binnen al is en toch onomsloten blijft*. 105 *sijns selves* bedoeld is de Godmensch. 107 *enighe storme. z. inl.* 109 *Na sijns selves glorie* volgens de glorie van zijn Godheid: 't is alsof deze geheele plaats inzonderheid geldt van den Godmensch, God = Godmensch. Ook schijnt de glorie bijzonder in de genieting gedacht te worden.

116-132 *Waarom God onomsloten blijft. daer omme* men zou verwachten: *nochtan:* om die reden toch ook is hij... *heeftse* de personen? of de *enicheit*? misschien beter dit laatste. Dit Zich neigen van God in vier wegen zijn vier wijzen van Liefdeleven. De eerste is het leven volgens Zijn eigen goddelijk wezen. Daarom is deze weg *uten wesene* weg. Of die op aarde bestaan kan wordt niet gezegd: misschien is dit alleen het Liefdeleven der eeuwigheid. 121 *gheest* is de geestelijke natuur van God. 122 *hise* de Minne? of zou 123 *geeft* niet zijn *geest* (van *geesten*) zoo ook 127 *gheeft: gheest* 123 *ende al es* anacolouthon? *ende met al dat hi es*.

*†

†[margenoten bij de regels:] 128 p*rim*a via (*ben. met verw. naar hier*)

[121] den alre gheeste die een gheest met he*m* niet en
[122] sijn; Also i*n* al dat hise selue met sine*n* gheeste
[123] geeft en*de* al gheuet dat hi heuet, en*de* al es dat
[124] hi es. Dien hi den wech leidet, die*n* en mach
[125] niema*n* volghe*n* bi crachte noch bi liste, sond*er*
[126] die die sijn hoghe gheest daer met een met hem
[127] gheeft. Dese sijn || met hem vte alle*n* ghemene*n**
[128] weghe. Dit es die eerste wech vande*n* .IIIJ. en*de d*e *40 a.
[129] * ou*er*ste, daer niet met redene*n* toe te segghen en
[130] es, *H*et en ware daer me*n* met ghegheester zielen *28 b.
[131] * te ghegheester zielen sp*ra*ke. Die wech es daer/,
[132] daer hi vten wesene wech es/. *XL-c.

[133] Die .iij. ander weghe daer hi he*m* toe ghenei-[133-164]
[134] ghet heuet, sijn dit: Die ene es, dat hi ons gaf
[135] sine nature; Die andere es, hi velde sine sub-
[136] stancie; Die derde es, hi neyghede den tijt.

[137] Hi gaf sine nat*ur*e inder zielen met .iij. crach-
[138] ten, sine drie p*er*sone met te mi*n*ne*n*: Met v*er*-
[139] lichter redene*n* de*n* vad*er*; metter memorien den
[140] wise*n* gods sone; Met hoghe*n* berre*n*de*n* wille de*n*
[141] heyleghe*n* gheest. Dit was die ghichte die sine
[142] nat*ur*e der onser gaf, he*m* met te mi*n*ne*n*.

[143] Hi velde sine s*u*bstancie, dat was sinen heile-
[144] ghe*n* lichame, die viel i*n* die hande siere viande
[145] o*m* de Mi*n*ne siere vriende/; en*de* heuet he*m* sel-
[146] ue*n* ghegheue*n* te etene en*de* te dri*n*ckene, alsoe

* 121 geeste B geest 122 alsoe 123 B geuet 125 niement B volge*n* 126 zijn B hoge; 127 B zijn B alle; ghemeinen 128 weghen B D A de eerste B de ierste B wech *i.r.* A vier B vieren 129 segghene 130 ware 131 spreke 133 B daer hi toe gheneyghet es en*de* hem heuet die sijn dit 134 B §; een
135 De a. 136 De d. 138 .IIJ. p. A. mi*n*ne B mi*n*nene 140 zone B hogen 141 A heylighen B heilegen geest; de ghichte 142 A te minne B mi*n*nene 143 heilighen B sijn heylege 144 de hande; sire 146 B gegh.; drinkene 147 also 148 alle de 149 cleinre B h.i.d.m.v.g. *herh., eens geschrapt*

133-164 *Uiteenzetting van de andere drie wegen*. 147 *ongheliker* wat men van God heeft vergeleken bij wat men van God zou kunnen hebben, wat Hij verlangt ons te geven. 152 *harde vele* moet een enkelvoud zijn: zeer veel 153 *van rechtsalve* de christenen die God in het H. Sacrament jure merito mogen eten als van rechtswege. 155 *Hi neyghede den tijt* de uitdrukking is vreemd; zij komt overeen met *hem neighen metten tide* en schijnt te beteekenen: hij boog den tijd, maakte hem soepel; daar Christus zich in den tijd naar ons heenboog en drukt de lankmoedigheid uit, waarmede Hij wacht op onzen dienst. *verste* in de ruimte en in den tijd; het uitbreiden van Zijn armen aan het Kruis is als het symbool van de goddelijke lankmoedigheid. 163 *dat* = opdat; of na *als men wilt* dat.

[147] * vele en*de* alsoe na alsme*n* wilt. Dat es onghelik*er*

*XL-d.

*†

[148] da*n* ene zi*er*e ieghe*n* alle die werelt. Ja vele*
[149] cley*n*re eest datme*n* van gode heuet ieghen dat-
[150] * me*n* van gode hebbe*n* mochte, ghetroude me*n*
[151] hem ende woude ment van he*m* hebbe*n*. Ay hoe
[152] o*n*gheuoedet blijfter nu harde vele *En*d*e* hoe cleyne
[153] tere*n* si op he*m* diere vele diene alse van rechts-
[154] alue*n* eten en*de* drincken.

[155] Hi neyghede den tijt; dat es: v*er*ste na onse
[156] goede leue*n* te beidene alse wi wille*n*. Sinen mont
[157] sietmen gheneighet tote ons te cussene diene wilt.
[158] Sine arme || sijn ontploken: loep*er*e i*n* die ghe-*
[159] hels*et* wilt sijn. Ja corteleke gheseghet, alsoe
[160] heuet hem god gheneighet mette*n* tide in allen
[161] * datmen hebben mach, *D*atme*n* hebbe*n* wilt *En*d*e*
[162] ki*n*ne*n* mach, alsoe vele als men wilt *En*d*e* also na
[163] alsme*n* wilt, dat hi si i*n* Mi*n*ne*n* ende in ghebru-
[164] kenessen met ons.

[165] Die dien weghe volghe*n* dat hi sine nature gaf[165-220]
[166] die leuen hier alse inde*n* hemel: si oefene*n* he*n*
[167] i*n* Mi*n*ne*n* sonder groet wee ende in devocie*n* *En*d*e*
[168] in ghenoechten en*de* in weelde*n*, daer sise hebben
[169] moghe*n* sonder groet wee. Die andere die dien
[170] wech gaen dat hi sine s*u*bsta*n*cie velde, die leue*n*

†[margenoten bij de regels:]
135 s*ecund*a via *etc.* 138 t*res* vires 146 ded*i*t se i*n* al*im**entum* (?) 150 *con*fiden*tia* fa*c*it (?) 152 pauci nut*riuntur*
155 4a via 156 os p*rebet etc.*
165 ipsi de p*rim*a via cele*s*tes s*unt et* eo*rum* ex*er*ci*ti*um *etc.*
169 s*ecun*di s*un*t q*ui* i*nfer*nal*es*
*No*ta* b*ene*
*28 c.

*40 b.

*XLIJ-a.

* 150 B ghetrouwede 152 B mi *i.r.;* h*er*de A cleine B cleyne
153 alst 154 rechtsh.; dri*n*ken 157 ons cussene die 158 A lop*er*e B loper B die wilt zijn geh. 159 geh. 160 C heuet *herhaald, doch eens geschrapt* 161 B XLI *werd in de nommering overgeslagen* 162 alsoe na 163 hi een B zi 165 B §; de w. B wegvolge*n* 167 B sonder wee dat groet es: *maar* dat *en* es *doorgehaald en orde van* wee *en* groet *door teeken hersteld;* deuotien 168 B genuechte*n* 169 B moge*n* 170 B ghaen; substancie

165-220 *Het leven volgens de drie laatste wegen*. 174 *na vals* met zinspeling op het *vellen siner substancie:* zij moeten Hem hierin naleven, navallen; toch zou *na* hier kunnen zijn het door Had. veel gebruikte, steeds onverbogen, *na* = innig, dichtst zich aansluitend (bij Christus' vellen) 180 *onthope,* als *ontrouwe,* paradoxaal voor een hoogere of andere vorm van hoop, hier bepaald gebruikt, omdat dit leven gedacht wordt als een leven in de hel. 181 *stercke* (A en B: strecke) over alle sterkten (ruimten!) en door alle passen, *in ghewareghen staden* in alle waarheid, in alle plaatsen, waarin de waarheid is, leidt; of *stade* = toestand: in alle waarheid, waarachtigheid.

*†

†[margenoten bij de regels:]

[171] alse i*n* de helle: *D*at comt vander vreseleker — 182 t*er*cii
[172] * mani*n*gihe*n* van gode. Hen es soe vreseleke te
[173] moede; hare gheest v*er*steet de crachtecheit dies — *28 d.
[174] na vals *E*nde hare redene en caens niet verstaen.
[175] Hier o*m*me doeme*n* si hen seluen alle vre*n*. Al
[176] * datsi spreke*n* en*de* we*r*ken en*de* diene*n*, dat du*n*ct
[177] he*n* o*n*bequame En*de* hare gheest en ghelouet — *XLIJ-b.
[178] niet dat grote te v*er*uolghene. Dit houdet hare
[179] herte buten hope. Dese wech leidse herde diepe
[180] in gode: *W*a*n*t die grote onthope leidse ouer alle
[181] stercke en*de* dore alle passage*n* En*de* in allen
[182] ghewarighe*n* staden.

[183] Die in de*n* derde*n* weghe sijn die volghen den
[184] gheneichde*n* tide, die leue*n* *alse* int vagheuier.
[185] Si be*r*ren met *In*negh*e**r* begherte*n* sonder cesser*en*
[186] o*m*me dat he*n* alle es vore *gheneighet*: De mont
[187] ghebode*n*, de arme ontploke*n* ende dat rike herte
[188] ghereet. Dat vreeseleke ontpluke*n* maect he*n*
[189] haerre || zielen gront soe diep *En**de* soe wijt, datse*
[190] * niet v*er*wlt en co*n*ne*n* ghew*er*de*n*. Dat wilde ont- — *40 c.
[191] doen van gode mae*n*tse alle vre*n* van binne*n* — *XLIJ-c.
[192] boue*n* hare gheleiste*n*: *W*ant i*n* sine*n* rechtere*n*[192]
[193] * arm sijn behelst alle sine vrie*n*de hemelsche *En**de*
[194] ertsche in ene ou*er*uloyeleke weelde. Ende inde — *29 a.
[195] slincke side behelst hi de vreemde, die met blote*n*

* 171 in die A hille B d*er i.r.* 172 A Hem es B vreeselec 174 C vals: v *op ras.* 175 A zelue*n* 177 A hem ombekuame 179 A h*erte**n* A diep 180 A onthope*n* B onthope *uit* onthope*n* 181 strecke A passaghen 182 ghewareghen 183 B zijn 184 B gheneygheden; C alsoe 186 om; al C gheniecht: i *verk. vóór* e *tusschengev.* 188 vreseleke A hem 189 A hare zielen B haer zielen 191 B va*n erb.* 193 zijn behelst; zine 194 A erdsche A ouervloetleke B ouervloeyleke: y *op ras.* 195 slinke zide A bloeten

192 De voorstelling gaat in eene symbolische over; het Liefdeleven wordt als apostolisch opgevat 198 *diere hen* moet wel zijn *Hem*. 205 hun brand bestaat hierin, dat ze niet door de volmaakte Liefde *berren*. 209 *waerheit* zooveel als oprechtheid, het feit dat; welk feit betrouwbaar is 212 Dit wordt reeds hier gezegd; bij de andere wegen in 't vervolg. 217 Deze weg tot God is de weg van de gewone christenen; hun uitwendige dienst is daarom niet zonder de inwendige bezieling; maar is niet zoo aangedreven door de Liefde.

*†

[196] v*er*scraepte*n* gheloeue te he*m* selen come*n* *O*m
[197] siere vriende wille, Soe dat v*er*wlt w*er*de die
[198] enighe volle bliscap i*n* he*m* diere hen nye en
[199] ghebrac. Om sine goede en*de* om sine ghemi*n*de
[200] gheuet hi den vree*m*den sine glorie *E*n*de* maectse
[201] alle vrie*n*de van maysnieden. Ay die soete mani*n*-
[202] ghe en*de* dat opene h*er*te *D*oetse mane*n* om ghe-
[203] bruke*n*. Die vloyeleke rike wondere vte siere
[204] rikere h*er*ten, *D*ie doe*n*se gapen boue*n* redene
[205] en*de* berre*n* sond*er* blusschen. Daer o*m*me eest
[206] * uagheuier. Want al berre*n* si dat si vande*n* viere
[207] soe onghebe*r*re*n*t sijn (Die volcomene Mi*n*ne es
[208] een brant), Si b*er*ren om he*m* ghenoech te w*er*dene
[209] En*de* die waerheit siere rik*er*e openre h*er*ten
[210] seghet here*n* gheeste dat hi al hare sal sijn/. Met
[211] dien toeu*er*late doer vlieghen si al de hoechde
[212] der Mi*n*ne*n*. Dese sijn int teren sonder voeden.
[213] Om dies god alle sine weghe vte heuet ghegheuen,
[214] he*m* met te volmi*n*ne, dat hi va*n* bi*n*ne*n* es, soe
[215] es hi bi*n*ne*n* al En*de* al onghesloten/: *W*ant men
[216] * met desen .iiij. weghe i*n* sijn alre binnenste come*n*
[217] mach/.

[218] Den vijfte*n* wech gaen de ghemeyne mette*n*
[219] slechte*n* gheloue Die met alle*n* vterste dienste te
[220] gode gaen.

[221] Die den tijt i*n* gaen de*n* eerste*n* || wech, die god*221-250

†[margenoten bij de regels:]
196 p*er* fide*m* *et* p*r*opte*r* alios salu*antur*
218 q*uinta* via sim*pli*cis 221 p*r*imi s*un*t ext*ra* alio*rum* vias
223 medew*er*de

*XLIJ-d.

*29 b.

*40 d.

* 196 gheloue 197 vrie*n*de*n* 198 eneghe A blijscap B blisscap; hem nie 199 B § 101 B va*n* *i.r.* A maysinieden A zoete B zuete 203 A vloyl. 204 rik*er* 207 B zij*n* 208 .J. B gen. 209 B sire B rik*er*e *i.r.*
210 B geeste B zij*n* 211 A dore A hoeghede B die hogede 212 B in tere*n* 213 alle dese B wege 214 B volmi*n*nene 215 B men *erb.* 218 ghemeine 2419 utersten 220 B ghae*n* 221 B jersten

221-250 229 *ghevoedet sonder teren* zij worden wel door de Liefde gesteund, gevoed; maar zij teren er niet op: omdat zij nooit genoeg meenen te doen. Het *teren sonder voeden* r. 212 is meer: het verteerd worden door de Liefde zonder door Haar gevoed, verzadigd te worden vgl. 240 (het *teren* heeft betrekking op het *begheren* dat verzadigd of niet verzadigd wordt.) 231 *substantileken* in betrekking met *hi velde sine substancie* zoowel dus als: in haar offerwezen 234 *inval* staat weer in verband met dit vellen: zij willen met God gelijkvormig worden in dit zich vellen, zich slachtofferen; *ende van.. menschen* is dit: dat zij ook willen dat allen zoo met God gelijkvormig zouden worden? dan ook dit apostolische gedachte. Of is 't dat de ziel verlangt met God geslachtofferd te worden als Zijn beminden, in wedijver als 't ware met allen die Hem ooit zoo bemind hebben? 239 *torens* schijnt wel droefheid te beteekenen: de droefheid als in 't vagevuur. 243 *Overbliven van Gode* wordt uitgelegd door wat volgt. 244 wat haar niet ten volle is. 246 *nare* compar. van *na* erger, drukkender. 247 besluit.

*†

[222] selue es i*n* o*nuer*uolchleker cracht en*de* onbegripeli-
[223] * ker Mi*n*ne*n*, Die gaen te mids i*n* he*m* van diepte*n*
[224] i*n* diepte*n*. Si gaen vte alre sinne weghe. Die den
[225] wech dore den hemel te gode gae*n*, si hebbe*n*
[226] tere*n* en*de* voede*n*/: Want hi sine nat*ur*e gaf, so
[227] neme*n* sise vrileke. Dese wone*n* hier int lant des
[228] vrede*n*. Die den wech dore de helle gaen te gode,
[229] Si w*er*de*n* gheuoedet sonder tere*n*/: *W*ant sine
[230] co*n*nens ghelou*en* noch ghehope*n* *D*at si d*er* Mi*n*-
[231] ne*n* in hare substa*n*tileken wesene voldoen moch-
[232] te*n*. Dese wone*n* int lant der scout, En*de* redene
[233] dore rent alle hare aderen en*de* hetet he*n* heffe*n*
[234] de*n* inual van gode *E*n*de* va*n* alle*n* ghemi*n*de*n*
[235] me*n*sche*n* in een hoghe. Sine co*n*ne*n* ghelou*en*
[236] datsi gheuoele*n*: Dus roertse god van bi*n*ne*n* in
[237] * woede sonder hope. Die de*n* wech dore dat
[238] vagheuier te gode i*n* sine diepte gaen, die wone*n*
[239] * int lant dies heilichs torens/: *W*ant wat he*n* in
[240] toeu*er*late ghegheue*n* w*er*t, *D*ats saen v*er*teert i*n*
[241] die*n* gape*n*de*n* diepe*n* nyed/. Dit doet altoes was-
[242] se*n* die tornicheit der zielen: Dat si met i*n*negh*en*

†[margenoten bij de regels:]
224 se*cun*di h*abe*nt digestio*nem* 227 no*ta* lib*ertatem* 228 t*er*cii 237 4[i]
*XLIIJ-a.

*29 c.

*XLIIJ-b.

* 222 B *o*nu*er*uolchelek*er*; crachten en*de* in A ombegripeleker 224 C in d.: *i.r. bijgevoegd* B ghae*n* A sine weghe B alle (*op ras.*) sine w. 225 B ghae*n* 226 A zine nature; soe 228 A vre*m*de*n* (2 *puntjes i.r.*); hille
230 B gel. B geh. 231 hare*n* A s*u*bsta*n*tiliken 233 B doer A hete*n*t B hetet *uit* hete*n*t 235 .I. B hoge 237 B wech *erb.* 238 B ghaen 239 des heilechs 241 A niet B nied: d *uit* t 242 tornecheit A i*n*nege*n* 243 A onu*er*bl. B ouerbl. *uit* onuerbl. A iet

*†

†[margenoten bij de regels:]
251 d*eu*s ext*ra* o*mn*ia 256 oleu*m* eff*usum*

[243] gheeste weet dat ou*er*bliue*n* van gode, dat hi yet
[244] heuet datse niet en volheuet, noch ha*r*e niet en
[245] es uol. Dits de tornech*ei*t der zielen. Noch es een
[246] nare toren selker zielen dies ic swighe*n* moet;
[247] wantme*n* met al desen weghe*n* in gode gheet, Dore
[248] he*m* selue*n*, Dore de*n* hemel, Dore de helle, Dore
[249] dat vagheuier, Daer o*m*me es god onghesloten, al
[250] es hi binne*n* al.

[251] Dat vierde es dat god bute*n* al es ende al[251-375]
[252] o*m*grepe*n*. Hi es bute*n* al: want hine rustet in
[253] ghene dinc da*n* i*n* die druusteghe nat*ur*e || siere*
[254] vloyender vloedegher vloede, die al o*m*me en*de* al
[255] * ou*er*vloyen. Dat eest datme*n* segh*et* i*n*den canti-
[256] ken: Oleu*m* effusu*m* et cetera/. Alse olie es dijn
[257] * name vte ghegote*n*. Daer o*m*me Mi*n*ne*n* di de
[258] opwassende. Ay hoe waer seghet de bruut die dat
[259] wel v*er*steet *En*d*e* van he*m* seghet dat sijn name
[260] vte es ghegoten boue*n* alle weghe, vet te makene
[261] elken na sine noet *En*d*e* na sine w*er*dicheit *En*d*e* na
[262] sijn ambacht van dienste dat god van he*m* hebben
[263] sal.

*41 a.

*XLIIJ-c.

*29 d.

[264] Dat vloyen van sine*n* name gaf ons te ki*n*ne*n*[264-278]
[265] in *properen* p*er*sone sinen eneghe*n* name. Die

* 244 A noch niet en vol es B noch h*aer* niet vol en es (*eig.* en vol *maar orde herst*.) 245 C es uol es: *tweede es doorgehaald;* die toernecheit 246 naerre B swigen 247 B alle A geet 248 hille 251 B es *vóór* Dat *doorgeh*. B En*de* onbeg*r*epe*n* 254 B ou*er*vl. al *maar orde door teeken hersteld* 255 B seget 256 A oleum effusum et cetera *rood doorstreept, in* B *tusschen* 2 *roode lijnen* B olye 257 A gegoten B gheghoten; di die 258 B seget; die A bruud 259 B seget 260 B es vut 261 w*er*decheit 262 B zijn C van *erb.* 264 A ki*n*ne B ki*n*nene 265 A *en* C p*r*opheten, *in* B *staat* eren *op ras.*

251-375 *Hoe God buiten al is en al omgrepen*. 251-263 Zijn vloeden vloeien al om en over, zoo is God buiten al. 252 *hine rustet niet dan* zooveel als: *hine rustet niet,* maar hij is steeds in, 255 *overvloyen: al om ende over vloyen*. 256 Can. I, 2.

264-278 *in properen persone* ik meen dat er hier geen spraak is van de drie Personen der Drieëenheid; de uitdr. = in zijn eigen wezen; vgl. Str. Ged. 31, 25: *Troest ende mislone in enen persone* = te gelijk; het woord dient als omschrijving voor het wezen, als er spraak is van levende of verpersdonlijkte wezens.

*†

†[margenoten bij de regels:]

[266] vloet sij*n*s enechs eweleecs name*n* storte wt met — 269 no*ta*
[267] vreseleker druust van mani*n*ghe*n*, die si he*m*
[268] onder manen eenuoldich en*de* drieuoldich. De
[269] vader storte vte sine*n* name in crachteghen wer-
[270] ken *En*d*e* in riker ghichte*n* *En*d*e* i*n* gherecht*er*
[271] * gherechtecheit. Die sone goet wt sine*n* name in
[272] toenlecheide*n* van b*er*rende*n* onste*n* En*de* in ghe- — *XLIIJ-d.
[273] warigher redene*n* En*de* in h*er*teleke*n* tekene*n* van
[274] Mi*n*ne*n*. De heyleghe gheest goet vte sine*n* name
[275] i*n* groeter claerheit sij*n*s gheests en*de* sijns lichts
[276] Ende in grot*er* volheit van vloyelike*n* goede*n*
[277] wille En*de* in iubilatien van hoghe*n* sueten toeu*er*-
[278] * late om ghebrukenisse va*n* Minnen/.

*30-a.

[279] Die vader goet vte sine*n* name en*de* gaf ons den
[280] sone / en*de* haeldene weder in he*m* selue*n*. De
[281] vad*er* goet wte sine*n* name en*de* sinde ons den
[282] heyleghen gheest/. De vader goet vte sine*n* name,
[283] doen hi den heyleghen gheest maende weder
[284] i*n*te comene met al dat hi hadde ghegheest.[279-284]

[285] De sone goet vte sine*n* name, doen hi ghebore*n*[285-327]
[286] * w*er*t ih*esu*s, Doen hi met dien name || woude vet*
[287] maken al onse magherheit, ende behouden al dat — *XLIIJ-a.
[288] behouden woude sijn. De sone goet wt sine*n* — *41 b.
[289] name doen hi ih*esus* chr*istus* waert ghedoept. D*aer*

* 266 B enechs *i.r.* A ewelecs B ewelecs *doorgeh*.
267 C si si: *tweede doorgeh*. 267 eenvoldech; drieuoldech 269 A sturte 270 B gichte*n* A gerechter 271 D sone A ute 272 A ghewaregher B gewaregh*er* 273 B herteleke 274 minne; Die A heilighe B heileghe geest B vut 275 groter B zijns geests 276 A vloyeleken B En*de* in groter vloyeit van volheide*n* des goets wille*n* 277 B sueten *ontbreekt* 278 A ongebrukenesse B om (*op ras.*) gh..nessen 279 De vader B vut 280 zone *Na* sone *heeft* C *weer:* De vader goet vte sine*n* name, *de zin* De vader-gheest *staat ben. i.r.* B haelde*n* in hem s.w. 281 B vut; sende 282 A heilige*n* B heileghe*n*; geest; De B vut 283 A doe A heilighen B heilege*n*
284 A gegheest 285 B vut; doe 286 Doe B *de nomm*. XLIIJ *komt tweem. voor* 287 ende behouden woude sijn *heeft na* wou*de*. al dat hi (*erb.*) behouden woude *i.r. bijgev.* 288 B zijn A vte B vut 289 doe; w*a*rt 290 B beschiet A kerstine B kerstene

279-284 280 C heeft na *sone: de Vader goet ute sinen name:* dit zou oorspronkelijk kunnen zijn (vgl. 282); maar dan ontbreekt hoe en wanneer.

285-327 289 Dat Jesus bij zijn doopsel door Joannes als Christus geopenbaard werd staat niet in het evangelie: misschien wordt dit hiermee verbonden, omdat Hij toen Zijn openbaar leven als Verlosser, Christus, begon. 300 *op Hem proeven* = ondervinden aan Hem *met recht* naar recht, zooals het moet zijn 315 A en C hebben *die,* B heeft *die* veranderd tot *doe* een eigenmachtige verbetering die den zin klaarder maakt; toch zou *die* wel oorspronkelijk kunnen zijn, en dan *alle dinc* appositie. 318 Dezelfde gedachte bij Ruusbroec, *Boec der hoechste waerheit* VI, 263-264. 322 Door de uitstorting uit de eenheid in de veelheid, en den terugkeer uit de veelheid in de eenheid.

*†

[290] met besciet hi ons der kerste*n*ne vetheit, die
[291] na sine*n* name hete*n* Ende met sine*n* name en*de*
[292] met sine*n* lichame w*er*den gheuoedet, Ja en*de*
[293] v*er*doe*n*ne int tere*n* alsoe beghereleke en*de* also
[294] vetteleke en*de* also smakeleke alse si selue willen.

[295] Dat es alsoe onghelijc alse dat scaerpe van eenre*
[296] naelde*n* ieghe*n* al de werelt metter zee. O*n*ghelijc
[297] meer vetheide*n* mochte me*n* smaken ende gheuoe-
[298] * len van gode, sochteme*n*t ane he*m* met beghere-
[299] leken mi*n*ne*n*de*n* toeuerlate, En*de* alse men wel
[300] * met rechte op he*m* proeue*n* mochte. Die fierleke
[301] bekinne*n* woude dat vte sturte*n* van sine*n* name,
[302] *H*i soude de opwassende sijn diene Mi*n*ne*n* soude.
[303] Die sone goet vte sine*n* name i*n* wonde*r*e, doe hi
[304] met siere doet leue*n* E*n*de licht voerde ter hellen,
[305] die doch doet es sonder leue*n*. Daer voerde hi
[306] leue*n* en*de* licht, daer gheen licht wesen en sal.
[307] D*aer* haelde sijn name sine ghemi*n*de i*n* claren
[308] lichte En*de* i*n* volre vetheit. Die selue name
[309] b*er*rede die d*aer* bleue*n* mette*n* eweleke*n* viere d*er*
[310] dee*m*st*er* doet. Ay hoe dee*m*st*er* es die doet Daer
[311] me*n* sine*n* name niet en kint! De sone goet wt
[312] sine*n* name, doen hi seide: vader, verclaert mi
[313] met diere claerheit die ic hadde bi di, eer de
[314] werelt was. Niet dat he*m* die claerheit ye vre
[315] * ghebrac, Mer hi woudse met he*m* v*er*clare*n*, *doe*

†[margenoten bij de regels:] 290 ch*risti*anor*um* no*me*n *et* ping*ue*do (*bov. in r. met verwijz. naar hier*) 298 no*ta* i*n* o*ratio*ne 310 no*ta* 315 v*er*clare*n* (*v.a.h.*)

*No*ta*

*30 b.

*XLIIJ-b.

*XLIIJ-c.

* 293 verdoene B *in* (*op ras.*) A begheerleke B begherleke; alsoe 295 scerpe; eerre 296 alle de 298 hem begheerleke met m. toeuerlaete 300 B prueue*n* 301 B beghinne*n;* storten 302 hi soude B zijn 303 De A zone B vut 304 hillen 306 B en *ontb.* 308 A zelue; b*er*rende 310 dee*m*stere doot; doot 311 Die sone A vte B vut 312 doe B vad*er i.r.* 313 B dier 314 de B clarheit A ie 315 A *en* C die B *heeft* doe *verand. uit* die

*†

[316] hi met he*m* alle dinc ghetrect hadde, Alsoe hi
[317] doe seide: Jc wille, vader, dat si alsoe een sijn ||*
[318] * i*n* ons alsoe du, vader, i*n* mi ende ic in di. Dit
[319] was dat liefleecste dat god ye openbare seide,*
[320] datmen inder scrift leset. Doen voer hi in met
[321] sine*n* name, dien hi ouergroet vte hadde ghegote*n*
[322] en*de* dien hi oec h*er*de vet menechfout weder in
[323] hem storte; Al en wasser ne*m*meer, het was
[324] ghemenichfoudet; wa*n*t alle dinc was sonder aen
[325] beghin alsoe groet i*n* hem al*set* sonder ende wesen
[326] sal, Al eest bider vett*er* oly*en* sijns hoghes name*n*
[327] vte ghegoten en*de ghemenechfoudet*.

[328] Die heileghe gheest goet vte sine*n* name, dat[328-344]
[329] van he*m* vloyen alle die heileghe gheeste En*de*
[330] die inghele die daer regnere*n* in glorie*n*. Hare
[331] * namen daerse i*n* gheorde*n*t sijn die heten coere
[332] En*de* die sijn vte dien name ghegote*n*. En*de* die
[333] heileghe gheeste vanden hemele en*de* vander
[334] erden, En*de* die goede gheeste die noch niet
[335] gheheilicht en sijn, Noch selke sere gheheilicht
[336] en selen sijn, En*de* alle gheeste sonderli*n*ghe en*de*
[337] ghemeyne, die heuet sijn name alle ghegheest

†[margenoten bij de regels:]
317 or*atio* ch*risti* 318 ve*r*bu*m* ch*risti* suauis*simu*m. 329 ang*e*li fluu*n*t ab *etc.*
*41 c.
*30 c.
*No*ta* bene

*XLIIJ-d.

* 317 .J. B zijn 318 alse du 319 A lieflecste A ie B oppenbaere 320 A screfture (*had* screfturure: *maar* ru *doorgeh.*) B scrifture*n*
321 A gheghoten 323 alne 324 ghemenechfout; ane 325 groot; inde (*in* B *i.r.*) 326 A olien A hoechs B hoegs (gs *op ras.*) 327 ghegh. C ghemechfoudet A ghemenechfout B..nichfout 328 A heilighe B heilege B vut B dat vte hem: vte *i.r.* 329 A heilighe B heilege 330 B ingele 331 name A gheoerdent B geor. zijn B heeten core 332 B zijn; den n. ghegh. 333 A heilighe B heilege geeste 334 geeste 335 gheheilecht B geheilecht (*tweem.*) B zijn (*zoo telkens*) 336 A geeste A sond*er*li*n*ge B zund*er*linghe 337 ghemeine; zijn; ghegeest C ghe *in 't midden: i.r. bijgev.* B z.n. En*de* z. geest (*dit i.r.*) ghegeest alle elcke*n* 338 sijnts

328-344 334 Er wordt hier een verschil gemaakt tusschen *heilighe gheeste* en *goede gheeste* die nog niet geheiligd zijn: zoo schijnt heilig te beteekenen degenen die tot een zekeren graad van volmaaktheid (in het Liefdeleven waarschijnlijk) zijn gekomen. 325 *Noch... selen sijn* er schijnt iets te haperen aan den zin: *selke sere* (?) zou samen moeten hooren (als *selke wile*); zou dit kunnen beteekenen: zoo zeer? vgl. *sulcdaen, sulcstont;* of *sere* fout voor *die-re* (?) of: waarvan sommigen niet zeer geheiligd zullen zijn (?) 336 en vlg. wordt *gheest* verpersoonlijkt voor alle genadewerkingen: *wise gheest* - wijsheid, enz.

*†

[338] * elke*n* na de mate va*n* ghemi*n*theide*n* sijns gheests.
[339] Sijn name gheeste alle wise gheeste en*de* alle
[340] snelle gheeste ende alle starcke gheeste en*de* alle
[341] soete gheeste: Dese gheest hi al. Sijn name es
[342] ou*er* al ertrike ghegote*n* op de ghemeynte, te
[343] onthoudene en*de* te voedene elke*n* na sine ghe-
[344] mi*n*theit.

[345] * Dus es god bute*n* al, want yet van gode es god[345-375]
[346] altemale. En*de* want elc va*n* he*m* heuet na sijn
[347] ghetame*n*, soe beghript elc va*n* he*m* al dat hijs
[348] heuet; dus es hi al || omgrepen. En*de* want de*
[349] vad*er*like cracht alle vre*n* soe vreselike mae*n*t
[350] sine enicheit om ghebruke*n* D*aer* hi he*m* selue*n*
[351] ghenoech met es, so begrijpt hi he*m* selue*n* alle
[352] vren al, en*de* ia al elcs wesen, hoe sijn name
[353] ghehete*n* es, al beg*ri*pt hijt inde enicheit sijns
[354] selues, En*de* al maent *hijt* i*n* ghebrukene sijns
[355] selues. Oec o*mgri*pene die i*n*neghe gheeste vanden
[356] viere*n* eerste*n* weghe*n* Die i*n* he*m* selue*n* gaen,
[357] En*de* die dat selue sijn wille*n* in al dat hi es,
[358] * en*de* he*m* niet te vore*n* gheue*n* en wille*n*, sine
[359] willene met toeu*er*late en*de* met Mi*n*ne*n* al v*er*-
[360] * crighe*n*, En*de* al dat selue sijn dat hi es, sond*er*
[361] me*n*. Die i*n*nighe gheeste van Mi*n*ne*n* die o*mgr*i-
[362] pene al o*m*me; En*de* die iubilatie sijns wonders die

†[margenoten bij de regels:]
345 d*eus* ext*ra omn*ia (*bov. i.r. met verwijzing naar hier*)
360 volu*n*t es*s*e q*uo*d ipse (*bov. met verw. n. hier*)
*30 d.
*XLV-a.
*41 d.
*31-a.
*XLV-b.

* 339 gheest alle 340 geeste (*zoo telk.*) 341 A suete B z.; geest; es oec 342 B gegote*n*; opte ghemeinte 343 B elcke*n* 345 XLIV *ontbreekt* 346 B En*de* want elc (*i.r.*) h. elc (*doorgeh.*) v.h. 347 zijn betamen; begript (*dan in* A si *geexp.*) 348 B ombegrepe*n:* be *doorgeh.* 349 vaderleke; vreseleke 350 enecheit 351 B gen.; soe beg*r*ipt B he*m i.r.* 352 C al *i.r.* B ia en*de* elc wesen 353 A gheghoten es B ghegote*n*; in die enech. B zijns 354 C hi 356 A vier B .IIIJ. 357 B zijn 358 B geu. 360 B zij*n* s.m. dat hi es 361 inneghe; C o*mgr*epene 362 B omme en*de* o*m*me B zij*n*s 363 B omgrijptene A welden

345-375 moet uitleggen hoe God toch al omsloten is; de beschouwingen zijn hier weinig klaar. 347 Ik versta: zoo begrijpt elk wezen in wat het van God heeft al van Hem: wat ieder van Hem heeft is al. 349 vlg. De Vader omgrijpt zich zelf en *al elcs wesen*, het wezen van elk schepsel, dat in den Zoon is afgebeeld, maar in de enkelvoudigheid 354 C heeft *hi*, dit zal wel, met A en B, moeten zijn *hijt = al elcs wesen*. 363-364 *omgriptene* nl. God. 368 A en B hebben *die vader des Soens gherechticheit* wat toch beter schijnt. 369. *in allen gheesten* hangt af van *gherechticheit* 370 *in iubilatien*.. hangt af van *begript*.

*†

†[margenoten bij de regels:] 365 Judic*i*a dei p*at*ris 379 aquila 381 bos *etc.* 385 a*nim*a aq*ui*la

[363] o*m*gr*i*ptene met volre weelde*n* boue*n* al; En*de* die
[364] vad*er* die o*m*gr*i*ptene m*et* gherechticheide*n* in sijn
[365] enich recht. En*de* daer o*m*me sijn sine ordele diep
[366] en*de* donck*er* alse die afgronde en*de* boue*n* al die
[367] gherechticheit des vaders en*de* die Jubilatie sijns
[368] gheestes. En*de* also beg*r*ipt die *vader* des *soens*
[369] gherechticheit en*de* des heilichs gheests, En*de* ia in
[370] alle*n* gheeste*n* die hi ghegeest heuet i*n* iubilatie*n*
[371] en*de* in vol ghebrukene van Mi*n*ne*n*. Ende d*aer* i*n*
[372] eest wonder dat god te volle*n* o*m*grepe*n* es. Dus
[373] es god met alde*n* vloede*n* van sinen name ou*er*-
[374] * uloyende i*n* al en*de* om al en*de* onder al en*de*
[375] boue*n* al en*de* i*n* ghebruke*n* van Mi*n*ne*n* o*m*grepe*n*/. *XLV-c.

[376] Nu sijn die .iiij. wesene van gode i*n* een gheheel[376-406]
[377] gebruke*n* come*n*. Die gheheelheit o*m*sit cierleke
[378] i*n* ene*n* *cierkele* m*et* .iiij. diere*n*. Die aer sal alle
[379] * vre*n* vlieghen || met vlieghende vloghele*n* na die*
[380] hoechde: Hoe god boue*n* al es en*de* onu*er*hau*en*/. *31 b.
[381] Die osse sal besitte*n* die stat: Hoe god onder al *42 a.
[382] es en*de* onu*er*duct. Die leeu hoedet die stadt:
[383] hoe god bi*n*ne*n* al es en*de* onghesloten. Die mi*n*-
[384] sche besiet die stat: hoe god bute*n* al es en*de* al
[385] omgrepe*n*. Die i*n*neghe ziele die aer sal sijn die

* 364 A omgrijptene A ger.heden B ger. B zijn 365 A enech B om zijn; sijn A oerdele 366 donker 367 gh..tech.; vader B iubilacie 368 A gheests B geests; alsoe A begrijpt; de C sone des vaders; gh..tech. 369 A geests 370 geesten R ghegh. B gegh. B iubilacien 371 ghebruke*n* 374 omme A ende onder al *ontbr. staat in* B *boven i.r. na* boue*n* al 375 ghebrukene B ombegr.. be *doorgeh.*
376 B zijn; de B geh. 377 geh.; omme sit B cierlec B viere diere*n* *op ras.* 378 C *en* A cierleke B cierelek: kele *op ras.* 379 vliege*n* A vliegheden 380 A hoechede B hoecheide: i *geexp.* 381 de s. 382 B leeu: e *erb.* B huedet; de stat 383 mensche 384 de stat 385 innege 386 B haer 388 vieren; doe A *en* C Jn pr. etc. *met roode str.*, B Jn pr. erat verbum *tusschen 2 r. str.*

376-406 *Algemeen besluit,* die IIIJ *wesene* zijn de vier besproken eigenschappen van God. Ze worden hier in hun *gheheelheit* beschouwd onder het beeld van een cirkel, het beeld van God. De IIIJ dieren zijn de vier evangelisten, waarvan ieder een der eigenschappen uitbeeldt, die *stat* is de Godheid, in cirkel gezeten. 377 *cierleke* sierlijk: ik vermoed, dat een afleiding van *cierkel* bedoeld wordt. 385 De minnende ziel wordt nog vergeleken bij den arend: Johannes de Evangelist. 396 zelfde gedachte bij Ruusbroec, VII Sloten, IV, 100, 15 vlg. 399 *sien = si ne; na dien hoecheit* fout voor *dier*? 401 Bij die dieren wordt nog te pas gebracht Ezechiel, I, 12 en 17, waaraan ook de vier dieren ontleend zijn. 406 *die effene wesene* zijn de vier tweede deelen der paradoxale eigenschappen van God.

*†

[386] sal vlieghe*n* boue*n* hare selue*n* in gode, alsoe men
[387] leset vanden .iiij. diere*n*. Die vierde vloech bouen
[388] * he*m* .iiij., Alsoe hi dede doe*n* hi seide: Jn pri*n*-
[389] cipio etc. Die aer siet i*n* de sonne sonder kere*n*;
[390] Soe doet oec die i*n*neghe ziele sond*er* wedersien
[391] i*n* gode. Joh*an*nes sal de wise ziele sijn inden
[392] coer, Dats inde oefeni*n*ghe van gode i*n* Mi*n*ne*n*.
[393] Daer en salme*n* ghedincke*n* heyleghe*n* noch me*n*-
[394] sche*n*, dan allene vlieghen in die hoechde gods.
[395] Alse des aers ionc i*n* de sonne niet ghesien en
[396] can, soe w*er*pt hij vte/. Alsoe sal de wise ziele
[397] va*n* har*e* w*er*pen al dat de claerheit haers gheests
[398] v*er*donckere*n* mach: Want der wiser zielen en
[399] steet niet te rustene al die wilde dat si aer es, sien
[400] * vlieghe alle vre*n* na dien o*n*uerhaue*n* hoecheit.
[401] * Die diere ghi*n*ghe*n* en*de* keerden weder; En*de* si
[402] ghi*n*ghe*n* en*de* en keerde*n* niet wed*er*; Datse niet
[403] weder en keerde*n*, dats dattie hoeche*i*t nu*m*mer-
[404] meer volhaue*n* en weert. Datse weder keerde*n*,
[405] dat es in die wijdde En*de* i*n* die diepte En*de* in
[406] die effene wesen te sine en*de* te siene/.

†[margenoten bij de regels:] 390 no*ta* 393 memo*ria* absorta 395 more aq*ui*le abice p*rop*t*er etc*. 401 iba*n*t et r*e*u*er*teba*ntur*.

*XLV-d.

*31 c.

*XLVJ-a.

* 389 B ziet inde de zo*n*ne: *vóór* de 1 *letter uitgekrast* 390 de inneghe 391 A zijn B Johannes sal de ziele zijn die wijs es in de*n* coer 393 ghedinken A heilighe*n* B heileghen no 394 hoghede 395 dies aers 396 B also; siele 397 B hars geests 398 v*er*do*n*ke*r*en 399 sine 400 vlieghe*t*: *in* B *werd* t *geschrapt* A ou*er*hauene B onu*er*hauene 401 A ghinge*n* 402 A gi*n*ghen B ginge*n* 403 dat es dat die; ne*m*m, 404 volheuen en werdet 405 wide Ende diepte 406 wesene

Drie en twintigste brief

Bestemming en inhoud.

Alles in den tweeden persoon meervoud. De Godgewijde(n), aan wie de brief gericht is, woont in een gezelschap, waar men haar van Hadewijch en de haren wil afbrengen. Zij moet(en) gewaarschuwd worden zich niet met hun zonderlinge praktijken in te laten; wel nederig te zijn, maar zonder *waerheit* en *gherechticheit* te kort te komen; ook zullen ze zich niet te zeer in uitwendige bezigheid verliezen, maar in alles handelen volgens de Liefde. In 't begin worden zij vermaand voor de Liefde te leven zuiver om Haar zelve; en met niets minder tevreden te zijn, dan met het zeker bezit der Liefde.

Leerstukken.

1. - Van 't begin af wordt de nadruk gelegd op het leven in *waerheit* om zuivere Minne, tegen den bedrieglijken schijn van het Minneleven, waarvoor de geadresseerde op haar hoede moet zijn.

2. - Met geen mindere gaven van God tevreden te zijn, alleen met het eeuwig bezit van de Liefde.

3. - Ootmoedigheid, zonder dwaasheid.

Beschouwingen.

De brief is van eenig belang voor de kennis van Hadewijch's leven: wij vernemen hier van verdeeldheid onder godgewijden en van tegenstand tegen Had.; van pogingen om de door haar geleide godgewijden van haar af te brengen. Waaruit die tegenstand voortsproot wordt niet gezegd. Wat die *sunderlingheiden* waren, die Had. in dit gezelschap laakt, weten wij ook niet. Te vermoeden is wel dat de ijver voor de Liefde er verflauwd was. Of werden er allerlei zonderlinge, uitwendige praktijken beoefend, die Had. niet kon goedkeuren: als dwaze oefeningen van nederigheid, veel uitwendige devoties?.

Invloed.

MANDE heeft den brief niet.

*†

[1] God si v inder waerheit, *Daer* hi god en*de* Mi*n*ne*[*1]
[2] met een es/: Es hi v inde Mi*n*ne, soe moetti
[3] hem || met v selue*n* Mi*n*ne leue*n*. Op dat toeu*er*laet*

†[margenoten bij de regels:] 3 deo viue d*omin*o soli p*ropter* ip*su*m n*on* p*ropter* *.XXIIJ.

*42 b.

* 1 C *na* si: met *doorgeh.* 2 .I. B in die; moeti 3 B hem *erb.*

1 God is Liefde; dat is Zijn *waerheit*. Hij moge voor haar een God der Liefde zijn. Dan moet de ziel zelf Liefde worden en voor Hem leven 3 *Op dat toeverlaet* in die verwachting (Minne te leven). 5 *enich* weinig meer dan uitsluitend. 6 *ghenoechte* wordt verklaard door *siere M. te pleghene; sijns te pleghene* staat tegenover Minnen. 8 *die* = werken 9 *dien* onz.: daaraan; *ghevet u cussen niet* als teeken van voldaanheid: geef u niet tevreden. 11 *hebbes* = hebbet es 22 *bestaet uwen tijt* waarsch. van *bestaden*, of *bestaen*? gebruik wel, vervul, uwen tijd? 26 *op der Minnen sach* een uitdrukking die vaak in de Str. Ged. voorkomt: misschien hetzelfde als *op der Minnen beheet* (z. Str. Ged. 8, 35) 28 *levet Gode ... ons* Leef voor God; Gods leven zij het uwe, het uwe blijve met het onze.

*†

[4] soe gheuet v t*er* waerheit die hi selue es. Alsoe
[5] enich leuet d*er* heylegher Mi*n*ne*n* o*m* pure Mi*n*ne,
[6] Niet om uwe ghenoechte siere Mi*n*nen te pleghene
[7] i*n* uwer oefeni*n*ghe*n* M*er* i*n* die w*er*ke*n* sijns te ple-
[8] * ghene die Mi*n*ne*n* ghenoeghe*n*. Jn al dien dat v god
[9] gheuet, hoe scone dat es, dien en gheuet v cussen
[10] niet voer die*n* dach dat ghi wet dat ewelike
[11] duren sal. Sijt vroet nu daer ghi sijt; ghi hebbes
[12] wel te doene. Ende bouen alle dinc beuelic v
[13] dat ghi v hoed*et* d*aer* herde wiseleke van sunder-
[14] * li*n*gheide*n* diere d*aer* herde vele es. Noch va*n*
[15] lieuen noch van lede*n en* onderwi*n*det v van he*n*
[16] niet. Sijt oetmoedich al vre*n* i*n* al en*de* oec niet
[17] soe oetmoedich dat ghi yet sot w*er*t, En*de* waer-
[18] heit en*de* gherechticheit achter latet i*n* al dien dat
[19] ghise gheleyste*n* moghet/: Want ic segghe v voer
[20] waer: die lieghet i*n* oetmoedicheide*n* hi w*er*t d*aer*
[21] berespt. Si connen daer herde vele. Siet vore v
[22] * selue*n* en*de* bestaet uwe*n* tijt, En*de* sijt ghetrouwe
[23] en*de* wast met ons. Si soude*n* v gherne van ons
[24] trecke*n* met he*n*/. Hare*n* herte*n* es wee om onse
[25] sonderlinghe trouwe. Nu en sijt niewerint met te
[26] onledich; doet alle di*n*c op der Mi*n*ne*n* sach,
[27] En*de* leuet i*n* enighen vlite met ons, en*de* laet ons
[28] inder soeter Mi*n*ne*n* leuen. *leuet* gode ende hi v
[29] en*de* ghi ons/.

†[margenoten bij de regels:] 7 h*is* ope*r*ibus 9 noli osculari 17 sis h*u*mil*is* n*on* stulte (*bov. i.r. met verw. naar hier*) 26 i*n* co*n*fident*ia* op*us*

*XLVJ-b.

*31 d.

*XLVJ-c.

* 4 B geu. t.w.v. *maar orde herst.* 5 A enech A heiligher B hei. 6 B genuechte 7 B in dien 8 B gen. B Jn alle; dattu 9 B geu. B geu. 10 vore A eweleke 13 A wijsleke B wijseleke; sonderlincheiden C es *i.r. en in tekst erb.* 15 C Ende 16 oetmoedech alle 17 oetmoedech A iet 18 B ger.; achterlaet 19 gheleisten B moget B segge v vorwaer 20 oet..dech. 22 bestaedt 24 Hare 25 B sund*er*linge; nieuwerinc 26 onledech; opt*er* 27 eneghen 28 B zuet*er* C louet

Vier en twintigste brief

Bestemming en inhoud.

Geen toespraak; alles tweede persoon mv.. Uit r. 106-07 blijkt dat de geadresseerde Latijn verstond. Vooral zedelijke vermaningen.

Om in alles met onderscheid, discretio, te handelen. De godgewijde zal het beschouwende leven willen onderbreken door anderen te dienen. hoe zieker hoe liever. Zij zal verdraagzaam en vredelievend zijn; gaarne willen onderwezen worden; als zij iets tegen anderen misdaan heeft, niet wachten om dit weer goed te maken; uit hoovaardigheid niet nalaten zelfs geringe aalmoezen te doen; zich niet schamen over hare behoeften, maar gaarne belijden wat haar beschamen kan. Wat zij tegen God misdoet zal zij Hem dadelijk belijden en er over berouw hebben nog vóór ze te biechten gaat. In alles zal ze God en God alleen zoeken. Daarom zich van alles onthechten en van de schepselen niet meer nemen dan ze noodig heeft. Ootmoedig in den omgang, zal ze haar hart vrij houden, om naar den Geliefde te verlangen en Hem met aandrang te smeeken, dat Hij zich aan haar schenken moge: Hij zal zich aan haar niet weigeren. In al haar dienst zal ze Hem zelven alleen willen, Hem geheel, om met Hem vereenigd Zijn Liefde te beoefenen. Wat zij hoort of leest over Hem in 't Dietsch of in 't Latijn zal ze ter harte nemen. Men kan Minne niet leeren; maar zulke deugdbeoe-feningen zullen haar ten volle in de Liefde leiden.

Algemeene leerstukken.

Voornamelijk de leer van den zuiveren Liefdedienst (4-11; 34-35; 64-71; 78-85; 99-109).

2. - Zedelijke deugden: dienstvaardigheid; vredelievendheid; nederigheid; onthechting van het aardsche. Hoe mooi wordt die vredelievendheid aangeprezen (21, 33). Met hoe fijne psychologie wordt de werking der geheime hoovaardigheid blootgelegd (34-52)!

3. - De biecht (53-63).

4. - Over de geadresseerde mogen wij vermoeden: dat ze in een gezelschap leefde, waar de werken der barmhartigheid, het dienen der zieken in 't bijzonder, werden beoefend; in een religieus gezelschap, waar zij afhankelijk was voor haar onderhoud; waar ze toch eenigszins vrij over haar vermogen mocht beschikken, daar ze aalmoezen, zij het geringe, kon

doen; waarschijnlijk ook met een zekere afhankelijkheid van oversten. Ze moet uit een rijke, hoogere familie zijn geweest. Haar natuurlijke hoogmoed verzet zich tegen het geven van kleine aalmoezen, tegen het vragen om in haar eigen noodwendigheden te voorzien; ook tegen het dienen van zieken.

Ze moet nog jong zijn geweest: al de voorschriften veronderstellen een beginnelinge. En toch schijnt deze brief met den volgenden nauw verbonden te zijn: uit den volgenden nu blijkt, dat ze dezelfde zal zijn als de geadresseerde van vorigen brief: die in een gezelschap verbleef, waar men haar van Had. wilde scheiden. Dienen dan deze vermaningen om haar in dit gezelschap op het rechte pad te houden, om haar te waarschuwen tegen de 'sunderlingheiden' in dit midden? Ze passen ook bijzonder voor een leven in een gemeenschap.

Moeilijke plaatsen.

r. 46 is eenigszins onduidelijk. In den samenhang schijnt *bedraghen* te moeten beteekenen: verbergen, bedekken: het is schande, oneer, ze verder te verbergen, verborgen te houden, dan die menschelijke gebreken zich zelf verbergen. Vgl. *verswighet* en *gheveistheit* en r. 51 *ontdect*. Maar *bedraghen* is Mnl. vooral rechtsterm: aanklagen, overdragen, beschuldigen, terwijl van *bedragen* = bedekken in Mnl. Wdb. slechts één laat voorbeeld gegeven wordt.

*†

†[margenoten bij de regels:]
8 de r*ati*one vigi*la*te
*.XXIIIJ.
*32 a.
*42 c.
*XLVJ-d.
*Not*a* b*ene*

[1] Jc sal v segghe*n* sonder voeghen: *en* laet v niet*1-21
[2] me*n* dan Mi*n*ne ghenoeghe*n*. Gheu*et* der redene*n*
[3] hare*n* tijt En*de* merct altoes waer ghi hare sijt Te
[4] * lettel || ocht ghenoech. En*de* en v*er*suemt v aen ghene*
[5] ghenoechte, daer bi v redene te v*er*liesene/; Vwe
[6] redene die ic meyne dat es, dat ghi uwe ke*n*nesse
[7] altoes wake*n*de selt houde*n* in onderscedicheiden.
[8] * Ghi en sult v niet late*n* v*er*noyen eneghe wile te
[9] die*n*ne cleyne*n* ochte g*r*oten, Sieken ochte gheson-*

* 1 C En*de* 2 B mi*n;* gen. 3 zijt 4 B luttel; ochte B gen.; versuent; ane 5 genuechte; uwe redene 6 meine; kinnesse 7 ond..decheiden 8 selt C *van* 8-22: *str. i.r.* 9 cleine; grote

1-21 *Men zal zuiver de Liefde dienen*, ook in armen en zieken, verdraagzaam zijn en zich met vlijt toeleggen op alles wat de kennis der Liefde bevordert. De eerste regels zijn gesteld in versvorm. 3 *hare* nl. *der redenen* waar zij haar te weinig of genoeg volgt. 7 *onderscheidicheiden* is hier wel discretio. 18 *van* = uit, is parallel met *bi toren moede*.

*†

†[margenoten bij de regels:]
23 Si fr*ater* t*uus*

[10] de*n*: En*de* soe si siekere ware*n* en*de* mi*n* vrie*n*den
[11] hadden, soe ghi he*n* eer diene*n* soudet. Ende de
[12] vre*m*de v*er*draghet altoes gherne. Ende alle die v
[13] belieghe*n* die en weder segghe*t* niet. En*de* alle die
[14] v v*er*smade*n*, met he*n* begheert te wandele*n*/:
[15] *W*ant si rumen v den wech der Mi*n*ne*n*. Bi tore*n*
[16] moede en ghebrect niema*n*ne. Bi tore*n* moede en
[17] laet ghene wijsheit ongheuraghet die ghi niet en
[18] weet, Noch van sca*n*de*n* dat ghire niet en wet/:
[19] *W*ant ghi sijt sculdich van gode te wetene alle die
[20] doghet die ghi ghelere*n* moghet Met arbeite, Met
[21] vraghene, Met studeerne, Met ernste.

[22] * En*de* alse ghi yema*n* mesdae*n* hebbet met uw*er*[22-33]
[23] * scout, Soe en beidet niet langhe ghi en beteret
[24] alte ha*n*t ieghe*n* he*m*. Dat sidi schuldich der doet
[25] ons here*n*, he*m* ghenoech met te doene. Daer
[26] ghine naest en*de* best in vrede*n* bi waent bringhen
[27] dat doeter toe/: He*m* te voete*n* te vallene en*de*
[28] vredeleke woerde weder te seghene Ochte vrede
[29] weder te doene, Dat en suldi laten om tore*n* noch
[30] om scade Noch om sca*n*de, Eest dat ghi gode
[31] ghecrighen wilt uwe lief te sine en*de* uwe brude-
[32] gom. Lieti oec dat bi hou*er*de*n*, Ghi sout*er* i*n* vele
[33] quader poente mede come*n*.

*XLVJ-a.
*32 b.

[34] En houd*et* u aen gheen dinc soe crigheleke[34-52]
[35] datt*er* v god sine g*r*acie bi mach ontsegghen. Bi
[36] hou*er*den en spaert ghenen dienst. Bi hou*er*den

* 10 B ziekere; me*n* A vriende 11 B soudt 12 A vree*m*de 13 B beliege*n* 14 A beg*er*t B beghert A. wandelne B wandelene 15 C Bi...niema*n*ne: *i.r.* 16 niemene. 18 B wet A ghiere A weet 19 sculdech 20 B doget B lere*n* mog*et* 21 A erenste 22 B *tweem*. XLVJ A als A iemene B yemene 23 B langh*e*re 24 sculdech B doot 27 C 27-33: *streep i.r.;* valne 28 w*or*t A seghene 29 seldi 30 B noch om sca*n*de *i.r.* 31 ghec*ri*ge*n* A zine B brudegoem 32 B Ghi souter in vele met q.: *maar* met *door teeken vóór* in *gepl.* 33 A ponte*n* B poente*n*: e *erb.* A met 34 ane; crighelike

22-33 *Vredelievendheid*. 24 *der doet ons Heren* waarschijnlijk omdat Hij aan het Kruis aan zijn vijanden vergaf. 31 *uwe lief te sine* hangt af van *ghecrighen:* om.

34-52 *Tegen hoovaardigheid*. 42 de constructie wordt gewijzigd: *siecheit, onsen, onseden* hangen rechtstreeks af van *en scaemt u niet*. 45-46 Eenigszins onduidelijk; z. inl.

*†

[37] * en midet v niet te gheuene || cleine ghijfte*n* noch*
[38] arme. Bi hou*er*de*n* en laet ghene dinc te eyschene
[39] dies ghi behoeuet En*de* niet wel ontbere*n* en
[40] moghet. Bi hou*er*de*n* en scaemt v n*iet* dat v
[41] honghert ocht dorst, Ocht vak*et*, Ocht vriest,
[42] Ochte siecheit die niet scone en es, Ochte o*n*se*n*,
[43] * ochte onseden/: want dats grote ere en*de* hoef-
[44] scheit van bute*n* Dattie liede hare *con*fusen lien;
[45] En*de* het es grote hou*er*de dat me*n*se v*er*swighet;
[46] En*de* het es o*n*nere en*de* lachter dat mense vord*er*e
[47] bedraghe*n* mach dan si he*n* selue*n* bedraghe*n*.
[48] En*de* oec eest gode onsen lieue ene valsche
[49] gheueistheit En*de* ene o*n*bequame ontrouwe/.
[50] Want dat es hogher trouwe*n* recht en*de* Mi*n*ne*n*,
[51] * dat lief den lieue ontdect si i*n* al dat hi es, neder
[52] ende hoghe.

[53] Alsoe segghe ic v: al dat v vore gode allene[53-63]
[54] messchiet, dies seldi v vore he*m* co*n*fuus gheuen,
[55] Alsoe dat ghijt soe lieflijc vore he*m* kint en*de* met
[56] wetenheide*n* vore hem beclaghet, Dat hi de claghe
[57] ghehoert hebbe en*de* de mesdaet v*er*gheue*n*, ende
[58] gratie toe ghegheue*n*, eer ghijs vore den priestere
[59] toe co*n*t come*n* te belie*n*ne. *A*l dat ghi vore de*n*
[60] me*n*sche mesdoet, diere co*n*fusen liet openbare.

†[margenoten bij de regels:]
37 n*ihi*l p*ropter* sup*erbia*m
44 honor fat*er*i c*on*fusi*one*s
50 mos ama*n*tium sec*r*eta invice*m*
54 *con*fess*io* cor*am* dom*in*o
58 *con*fess*io* cora*m* sa*cerd*ote
61 *con*fess*io* cor*am* offe*nsis*
*XLVJ-b.
*42 d.
*32 c.

*XLVJ-c.

* 37 A gheuene C ghijfte*n*: ijfte*n* *op ras.* A ghichte*n* B gichte*n* 38. C 38-50: *str. i.r.* A eyschen 39 dier; behoeft 40 dattu 41 B hongert; ochte (*zoo telkens*) 42 A ochte onsen ochte onsede*n*: *tweede* ochte *doorgeh. en geexp.* B ochte onse*n* Ochte onsede*n* zede*n;* onseden *heeft* de*n* *verb.* 43 B eere; hoescheit 44 dat die 46 C o*n*nere: *eerste* e *erboven* 47 A bed*ra*ge*n* 48 B ene grote gheueistheit die valsch es en*de* onb. en*de* ontr. 50 B hoger A rech 51 B *vóór* dat: lief *doorgeh.* A ontect B zi 52 B hoge 53 A segic B seggic A voer B vor
54 A mesciet B messciet; voer 55 A lieflike B liefelike soe 56 wetenth. B d.h. gehort hebbe die cl. 57 B v*er*geue*n* B En*de* de: de *doorgeh.* 58 B gracie A vore*n* B vore *uit* vore*n* B priest*eren* 59 A beliene A belyene 60 B de; me*n*schen; co*n*fuse B lyet opp.

53-63 *Geheime tekortkomingen voor God belijden,* om er zich voor Hem over te vernederen. 55 *soe* hangt samen met *dat; kint* = bekent.

*†

†[margenoten bij de regels:] 64 aspicite deu*m et* nichil pl*us* 67 nota (*v. bov.*)

[61] dat ghi van h*er*te*n* allene mesdoet, *D*at beliet,
[62] alsoe ic v vore seide, tusschen v en*de* gode i*n*
[63] biechte*n*.

[64] Met uwe*n* oghen suldi gode anesien eenuol-[64-71]
[65] dechleke sonder meer en*de* puerleke, Nu*m*mer -
[66] meer ander dinc te besiene, *N*och anderen troest
[67] * te neme*n*ne dan i*n* he*m*. Memorileke seldi gode
[68] * van herten draghen, En*de* lieflec behelsen met — *32 d.
[69] openre hope*n*der herte*n*, En*de* gape*n* altoes ieghe*n* — *XLVJ-d.
[70] sine h*er*teleke soeth*ei*t En*de* ieghe*n* die h*er*te-
[71] lecheit siere herteleker soeter nature*n*.

[72] D*aer* o*m*me || doet al en*de* laet al, Alsoe ghi v[*72-85]
[73] van bute*n* aldus scone houdet, na de wet En*de* — *43 a.
[74] volcome*n* alsoe alst behoert. En*de* al dies ghi
[75] ontbere*n* moghet, dies o*n*tbeert, en*de* uwe noot
[76] nempt nauwe van allen dinghen. Sijt soe oetmoe-
[77] dich van buten, dat god niet te v te segghene en
[78] hebbe, Ende sijt dan van bi*n*ne*n* alsoe vri, altoes
[79] reikende na he*m* selue*n* met eenre ellendegher
[80] droeuer herte*n*. En*de* bidt starkeleker siere mi*n*-
[81] nender soeter herte*n* Ende siere st*ar*k*er* mi*n*ne*n*,
[82] *D*atse v hare te Mi*n*ne*n* gheue, En*de* dat hi
[83] bekinne hoe ene ionghe h*er*te Mi*n*ne*n* ontbere*n*
[84] * mach: want hi es god der Mi*n*ne*n* en*de* bekint
[85] wel de noot van Mi*n*ne*n*. — *XLVIJ-a.

* 61 B belyet 64 seldi 65 A puuerleke; Ne*m*m. 66 beziene 67 nemene 68 B dragen; liefleke op. B m. liefeleke*r* op. 69 B iege*n* 70 A he*r*techlecheit 71 ziere; A zoeter B zueter 72 B al *ontbr.* B alse 73 *dus* 74 B behort B alle A gi 75 B moget C noot *uit* noet; noet 76 A nemt B van uwen d.; oet..dech 77 A met te u te s. B niet te u tseg. 78 vri en*de* altoes 79 ere 80 bit sterkeleke B sire 81 B m. der zuete*r* A zoete*r* B sire; st*er*k*er* 82 A geue 83 B ionge 85 C noot *uit* noet; noet

64-71 *God alleen steeds voor oogen hebben, eenvoldichleke* weinig meer dan uitsluitend, in zich zelf verzameld, alleen God aanschouwend. 67 *memorileke* schijnt hier geen technische beteekenis te hebben, maar alleen te bedoelen dat zij steeds aan Gad zal denken en Hem in haar hart dragen.

72-85 *Houd u vrij om steeds naar de Liefde te streven*. 12 *Alsoe* leidt een tusschenzin in; moet het voegwoord zijn, en schijnt te beteekenen: op zulke wijze dat, dan ontbreekt *dat* 82 *te Minnen* = als Minne. 83 Versta: wat het is voor een jonge *herte* Liefde te moeten ontberen.

*†

[86] Want hi da*n* der Mi*n*ne*n* sede*n* wel kint, houdi[86-98]
[87] v alsoe puer alse ic v gheseghet hebbe: hoe
[88] mochte he*m* god v onthoude*n*, die soe soete es
[89] en*de* soe diepe in valt En*de* die al dore valt,
[90] * daerme*n* teghen he*m* gaept? Ende altoes roept
[91] binne*n* sonder v*er*ghete*n* op uwe herteleke lief:
[92] Ghi almoghe*n*de en*de* rike alre ghichten, en laet
[93] mi, grote god, dijns dus arm niet. Van al dien
[94] dat ghi beghint ochte werct, Dat segghet hem
[95] ernsteleke, dat ghi niet idel sceden en wilt d*aer*
[96] af sond*er* vrocht. van ghene*n* dienste en wilt dan*c*
[97] noch loen, Maer van alle*n* dinghe*n* en*de* in alle*n*
[98] dinghen nemt he*m* selue*n* oetmoedeleke.

[99] En*de* va*n* alle*n* creature*n* suldi gode neme*n*,[99-112]
[100] * Maer va*n* niema*n*ne en suldine ontfae*n* dan vter
[101] gheheelheit siere enegher natuere*n* altoes te oefe*n*-
[102] ne liefleke/. *W*ant sijn soete name maectene alle*n*
[103] mensche*n* bequame in de orde der redeleke*r* ziele*n*.
[104] En*de* alle die woerde die ghi hoert va*n* he*m* inde
[105] scrifture, en*de* die ghi selue le||set En*de* die ic v*
[106] gheseghet hebbe En*de* die v yema*n* seghet i*n* diet-
[107] sche *O*chte i*n* latine, die laet i*n* uwe herte gaen/;

†[margenoten bij de regels:]
90 ape*r*i os 94 collo*cuti*o c*um* d*omin*o
110 n*ullus* p*otes*t doce*r*e ama*re* oper*a* ducen*tia* ad amore*m* (*ben. i.r. met verwijzing*)

*33 a.

*XLVIJ b.

*43 b.

* 86 B zeden 87 A als B alsic A ghezeghet A hoe he*m* god mochte u onth. B h.h. god u m.: *maar* hem *en* mochte *door teeken van plaats verwisseld* 88 zoe A zoete B zuete 89 A zoe 90 ieghen 92 B gi 93 B god aldus ar*m* 95 A erensteleke; ydel 97 Mer C ende i.a.d.: *i.r.* 98 B dingen *B* oetmoedelike 99 seldi 100 Mer; niemene; seldine 101 B geheelheit sire B enegher *ontbr.;* oefenen 102 A lieflike B liefelike B zijn zoete B maecte*n* 103 in die 104 C woerde: de *uit* t A al; die woert; in die 106 A iem*en* zegh*et* B yemen 107 A herten 108 B benijdt A zine

86-98 *Verlang dus zuiver naar de Liefde, alleen*. 86 *seden* het (ellendig) leven 89 *invalt* zich meedeelt en zoo diep in de ziel doordringt, ja haar geheel in bezit neemt. 95 *idel = sonder vrocht:* de eenige dank of loon zal Hij zelf zijn.

99-112 *Wil God geheel en alleen. creaturen* zijn meer bijzonder de menschen: in allen zal ze God zien en zoeken; misschien meer bepaald: van allen zal zij dat leeren wat haar ot God voert; maar dan alleen zoo wat haar leert God geheel te bezitten, om met Hem te zijn in vereeniging, *siere enigher natueren* schijnt af te hangen van *oefenne* = zich toeleggen op Hem in vereeniging met Hem uit die gheheelheit 107 de godgewijde, en Hadewijch dan wel ook, kenden dus Latijn. 112 *Amen* luidt als het einde van een preek: de dringende vermaningen zijn als een preek geweest.

*

[108] En*de* merct en*de* benyedt te leuene na sine w*er*dic-
[109] heit. Dus oefent v in al dat ic v gheseghet hebbe/.
[110] Want me*n*ne mach niema*n* Mi*n*nen leren, Mer
[111] dese dogheden volleide*n* de*n* me*n*sche ter Mi*n*ne*n*.
[112] God gheue v spoet, dit te verwlne/. Amen/.

* 109 A geseghet 110 B men A niemene B niemen 111 A doechde B doechden 112 B geue A te ver*wi*nne B te ver*winnen*

Vijf en twintigste brief

Bestemming en inhoud.

Deze brief moet een voortzetting zijn van voorgaanden, een soort post-scriptum, waarin Had. in 't bijzunder eerst een Sara, dan een Margriet laat groeten. Waarschijnlijk werd hij door een kopiist van vorigen brief gescheiden om het Amen aan het einde. Het *oec* in r.i. wijst er op dat we hier wel met een voortzetting hebben te doen.

Had. laat eerst een Sara groeten. Zij klaagt dat deze haar vergeten heeft. Zij vermaant dan nog een Emma en een Margriet, die zich voornamelijk moet in acht nemen tegen hoogmoed. Zij moet zich ook voorbereiden om met Had. te komen samenwonen in een nieuw gezelschap.

Leerstukken.

De brief is van belang, omdat wij hier drie van Had.'s vertrouwelingen leeren kennen. Dat kan van beteekenis worden voor een mogelijke identificatie van Hadewijch: waar wij ergens een Hadewijch aantreffen in gezelschap van een Sara of een Emma of een Margriet, zullen wij in haar met wat meer waarschijnlijkheid onze Hadewijch mogen zien.

Deze vertrouwelingen leefden thans gescheiden van haar leidster, in 't gezelschap van br. 23; ook in dat van br. 12- of van br. 3? Hoe deze scheiding werd veroorzaakt weten wij niet. Dat Had. hier in ballingschap zou verkeeren, wordt door het woord *ellende* niet gestaafd.

Algemeene beoordeeling.

1. Er spreekt uit geheel dit briefje een warme, toegewijde en toch bovennatuurlijke vriendschap. Van een strijd tusschen een menschelijke en een christelijke houding is nergens spraak. Maar heiligen blijven hun natuurlijke, menschelijke gevoelens behouden, al lijden zij er ook onder. De zuivere, bovennatuurlijke liefde overwint toch en doet haar nog voor de haar teleurstellende vriendin het beste wenschen.

2) En aan het einde dat sublieme: *Die Minne es al* als een samenvatting van geheel haar persoon en leer.

*†

†[margenoten bij de regels:]
1 sara (*v.l.h.*)
17 emme (*v.l.h.*) 24 m*ergrie*te
*33 b.
*.XXV. cap^m
*XLVIJ-c.

[1] * Groet mi oec saren mette*n* selue*n* yet en*de*[*1-15]
[2] niet, dat ic ben. Dat ic hare al dat vol wesen
[3] * *con*ste, daer si in ghemi*n*t es, dat dade ic ha*r*e
[4] gh*er*ne, En*de* ic saelt hare oec voldoen, hoe si mi
[5] ald*us* doet. Si heuet miere elle*n*dicheit ou*er*sere
[6] v*er*ghete*n*, En*de* ic en wilre hare oec niet v*er*ma-
[7] ne*n* noch v*er*wite*n*, nadien dattere hare de Mi*n*ne
[8] quite laet te v*er*mane*n*ne, Diese alle vre*n* in nuw*er*
[9] p*er*sen houde*n* soude, ende onledich met hare*n*
[10] edele*n* lieue. Nu alse si andere onlede heuet ende
[11] ghedueren mach en*de* ghedoghen mijns herte*n*
[12] leet, soe laete mi dole*n*. Doch weetse wale datse
[13] sake soude sijn miere recreacie*n* in dit leue*n* des
[14] ellendes, en*de* ghinder in ghebrukenisse*n*. Daer
[15] sal sijt doch wel sijn, al laet si mi d*us* dwasen.

[16] Ende ghi die meer va*n* mi gheleiste*n* moghet[16-23]
[17] * dan yema*n* die nu leuet sonder sare, Emme ende
[18] ghi, die sijt mi al eens. Oec keerdi v beide te lut- *XLVIJ-d.
[19] tel ter Mi*n*ne*n* die mi soe vreseleke o*m*uaen heuet
[20] i*n* beroeri*n*ghe*n* van o*n*ghecoster Mi*n*ne*n*. Mine
[21] herte, noch mine ziele, Noch mine sinne en ruste*n*
[22] dach *N*och nacht *N*och vre/; de vla*m*me b*er*rent
[23] alle*n* vre*n* int march miere zielen.

[24] Segghe*t* margrieten || datsi haer hoede van hou*er*-[*24-33]

*43 c.

* 1 A iet 2 al *ontbr.* 4 A salt 5 A doot B doet *op ras.* B mire; ellendecheit B ou*er*zere 6 A oec hare 7 A noch verw. *tot* vermane *i.r.* A datt*er* 8 A vermane B v*er*manene *daarna* lieue *doorgeh.* 9 onledech 11 A ghed*uer*n B gheduren *op ras.* A gedoeghen 12 late A doelen; wete C weetse: se *erb.* 13 zake A zijn B mij*n*re A recreatien 14 ghe..nessen 15 si; zijn B dwazen 16 A gi B ghi nu: nu *doorgeh.* B moget 17 A iem*en* B yem*en*; zare 18 A alle B al *uit* alle; lettel 19 B vreeseleke 20 B berueringhen 21 zinne 23 alle uren; merch 24 mergrieten; datse hare hoedet B *heeft* t *gekrast;* hou..ede*n* 25 A *en* C va*n*, B va *uit* van

1-15 *Groet voor Sara*. 1 *metten... ben:* zooveel als: vanwege mijn geringheid; of misschien: vanwege mij, of ik haar iets of niets ben. 2 dat ik voor haar al datgene kon zijn wat ik voor haar in mijn liefde wensch te zijn. 8 *quite laet te vermanene:* haar vrij, met rust laat en haar niet vermaant. 12 *soe laete: laete si*.

16-23 *Voor de geadresseerde zelf en voor Emma*. 16 *gheleisten* misschien: mededeelen: die meer van mij kunt mededeelen, voortvertellen (of toch: verkrijgen, gedaan krijgen?).

24-33 *Voor Margriet*. 25 *vroede* waarsch. werkwoord = verstandig zij; 30 *soe gherne ... dade* = gaarne als zij ons genoegen zou willen doen; *met ons es:* naar den geest; *ende soe sere es* = en dit zoo zeer (met ons vereenigd naar den geest).

*†

[25] dicheiden, En*de* datse vroede en*de* ane gode *va*
[26] * elcs daghes, En*de* datse hare trecke ter volmaect-
[27] heit wa*er*t En*de* ghereide hare met ons te wo-
[28] ne*n*ne d*aer* wi v*er*samene*n* selen, En*de* datse met-
[29] te*n* vree*m*de*n* niet en wone noch en bliue. Dat
[30] ware groet o*n*trouwe, o*n*tbleue si ons, soe gherne
[31] soe si ons lieue dade, En*de* nu met ons es, En*de*
[32] * soe sere es, En*de* soe sere soe wiese oec met ons
[33] beghere*n*.

[34] Te ene*n* tide hoerdic een sermoen, Daer me*n*[34-39]
[35] seide van sinte *A*ugustine. Op die vre dat ic dat
[36] hoerde, w*er*dic soe sere ontfunct van bi*nn*e*n*, Dat
[37] mi te moede was, *O*chte alle dat i*n* ertrike was,
[38] v*er*berre*n*t soude hebbe*n* vander vla*m*men die ic
[39] in mi gheuoelde. De Minne es al/.

†[margenoten bij de regels:]
34 de aug*usti*no s*er*mo (*bov*. o *verk. van* n) 37 ut (*v.a.h.*)

*33 c.

*XLVIIJ-a.

* 27 voelm.: e *geexp.* C ghereide: re *erb.;* woe*n*ne 28 B v*er*samele*n* B zelen B Ende *ontbr.* 29 A wone*n* A bliue*n* B *heeft verkorting gekrast* 31 B so erb. 32 B zere es; wise; oec *ontbr.* 34 A .J.
35 A sente 36 B horde B zere 37 B al dae: e *geexp.* t *erb.* B dat al in erterike 38 A vla*m*me

34-39 *Hoe zij eens in Liefde ontvlamde bij een preek van den H. Augustinus, daer men seide:* misschien een les uit het kerkelijk officie, waarin uittreksels uit preeken vaak worden opgenomen, onder de vermelding b.v. *Sermo Sancti Augustini*.

Zes en twintigste brief

Bestemming en inhoud.

Waarschijnlijk voor dezelfde als voorgaande brief en in omtrent dezelfde omstandigheden en met hetzelfde doel geschreven (r. 24). Hier vernemen wij dat Had. vroeger met deze godgewijde had samengewoond. Woonde zij vroeger waar die godgewijde nu nog woont: heeft zij dan dit gezelschap moeten verlaten? Of is de godgewijde van haar elders gaan wonen? Of is Had. van haar elders heengegaan? en met welk doel? Over dit alles niets.

De brief is een groet en een aanwakkering tot volharding om naar Volmaaktheid der Liefde te streven: God willen *ghenoéch doen*, in Hem zelf eerst, dan in degenen die Hij mint en die Hem minnen, om hen in allen nood te helpen. Zoo heeft zij zelf steeds gedaan, toen zij bij de geadresseerde nog woonde. De godgewijde legge zich vooral toe op de *enighe Minne*, die hen onderling en met den Beminde vereenigd houdt. Dat wij dus met elkander en met Hem niet kunnen omgaan, zou onze ellende van Minne nog moeten vergrooten. Is de bedoeling vooral aan te zetten tot die *enighe Minne* waarin zij elkander met en in Christus genieten en elkander in den nood bijstaan? Het slot is een klacht gescheiden te zijn, en noch God noch de zijnen te mogen genieten.

Leerstukken.

1. De *waerheit* van Liefde eischt God te willen *ghenoech doen* in eer en recht, en de goeden te helpen in allen nood. Daarnaast staat de *enighe Liefde:* in de vereeniging, de vereenigende Minne, waar men met God en de geliefden in Minne kan omgaan.

*

[1] Jn gode si v groete ende trouwe volcomeleke[*1-9]
[2] ghesendet van mi ende va*n* mi ontboden; [*].XXVI. cap[m]
[3] En*de* dat alle vre*n* i*n* ghewaregher Mi*n*ne*n* ghe-
[4] mae*n*t, dat ghi leuet der waerheit en*de* de*r* vol-
[5] maectheit, om gode ghenoech te doene, En*de*

* 1 B gruete; volcome*n*leke 4 B der warheit leuet 7 C de *erb.;* in die; zijn
1-9 *Groet en opwekking tot waerheit der Liefde*. 1 *trouwe* hier waarsch. zooveel als oprechte vriendschap. 3 *dat* bepaald door volgenden onderwerpszin 5 *ghenoeg* wordt gevoeld als een substantief, naast *ere, recht, lieve*.

*

[6] lieue En*de* ere en*de* recht, Jn he*m* selue*n* te vorst,
[7] En*de* d*aer* na i*n* de goede die ghemint sijn van he*m*
[8] * en*de* hi va*n* he*n*; En*de* he*n* alle noetdorfte te
[9] gheuene, in welken manier*en* soe si sijn. *XLVIIJ-b.

[10] Dit mane ic altoes te doene, En*de* hebbe ghe-[10-23]
[11] * daen ye sider dat ic te uwent woende/. Want dat
[12] es dat beste werc en*de* dat cuuschte, dat ic te gode[12-22] *33-d.
[13] weet. Dat toe*n*t v de screftuere, wel eest waer;
[14] en*de* boue*n* al ghedi*n*ct der enegher Mi*n*ne*n*, die
[15] ic Minne en*de* meine, Al en canic hare niet ghe-
[16] noech ghedoe*n*. Ay gheuoelt en*de* v*er*staet hoe
[17] gherne ict saghe || en*de* dat ghijt oec dadet. En*de**
[18] gheuoelt oec en*de* smaket hoe wee mi dat doet, *43 d.
[19] dats ghebrect. Ons mach onse elli*n*dicheit meer
[20] sijn Ende ghebreke onser ellendicheit van Mi*n*ne*n*,
[21] dat wi niet ghebruke*n* en moghe*n* o*n*serlijc anders
[22] * noch sijns. Jc wille dat ghi leuet o*m*me te wassene
[23] i*n* uwe volcomenheit. *XLVIIJ-c.

[24] M*er* ic, onsaleghe, diet met Mi*n*nen beghere[24-35]
[25] van v alle*n*, die mi soudet sijn recreacie i*n* mijnre
[26] pinen en*de* solacie van miere droeuer elle*n*den
[27] En*de* peys en*de* soetheit, Ende ic dole allene en*de*
[28] moet van he*n* bliuen dien ic ben boue*n* al dat ic
[29] ben, En*de* dien ic alsoe gherne volcomene Mi*n*ne
[30] ware. En*de* wet god, *hi* ghebruket alles En*de* ic
[31] darue alles d*aer* mine ziele i*n* raste*n* soude i*n* he*m*.

* 8 A van hem B hen *uit* hem B En*de* va*n* hem: van *doorgeh*. A nodorfte 10 B ged. 12 cuuste 13 B die sc*ri*ft*ure* 15 B meyne B gen. ged. 17 zaghe 19 ellenderheit 20 zijn; ellendecheit 21 gebr. B moge*n* 22 B zijns; om 25 B zijn A recreatie; miere 26 A solatie B mire drueuer A ellende 30 C ghi B gebr. B alles *ontbreekt*

10-23 *Opwekking tot enighe Liefde*. 12 *te Gode* met betrekking tot God. 15 *wel eest waer* wel is waar, d.i. reeds, zonder dat verder bewijs noodig is. 19 *dats ghebrect* dat het niet is, dat er iets aan ontbreekt.

12-22 Dat wij met elkander en met Hem niet in liefde mogen omgaan mocht onze rampzaligheid nog grooter maken, d.i. zou ons nog meer onze ellende met al den nood van onze ellende van Minne moeten doen gevoelen; *ellende* hier nog gevoeld als verdrijving, verbanning, verstootenheid.

24-35 *Klacht gescheiden te zijn*. 27 *Ende ic dole:* dit *ende* is expletief. 28 *van hem* waarschijnlijker dan *van hen:* van God; daarom ook 30 *hi* van A en B beter dan *ghi* van C.. 31 *in Hem*. 32 Waarom aan den eenen kant laat Hij mij toe Hem te dienen en te genieten met de zijnen, en. aan den anderen, waarom houdt Hij mij dan van Hem en de zijnen gescheiden?

*

[32] Ay waer o*m*me laet hi mi alsoe sere he*m* te die*n*ne
[33] * en*de* te ghebrukene en*de* der siere, En*de* onthou-
[34] det mi dan van he*m* en*de* va*n*den sine*n*? vaert wel *34 a.
[35] en*de* leuet scone/.

* 31 derue 32 B hi *i.r.;* zere A diene 33 ziere 34 zinen B vart 35 na scone: God si (B zij) met v *maar in* A. *doorgeh.* (A *heeft eerste woorden van volg. brief verkeerd hier geschreven; in* B *staat dit op afzonderlijken regel*)

Zeven en twintigste brief

Bestemming en inhoud.

Geen toespraak; meestal wordt de meervoudsvorm gebruikt van den tweeden persoon, echter r. 29 *moghen di*.

De brief handelt voornamelijk over de *innighe saken*, redenen, waarom men ootmoedig moet zijn. Hij begint met een wensch om te leven in waarachtige Liefde, om tot de kennis te komen van wat daartoe behoort en van wat men daarin te kort komt, ten einde tot de zoetheid van Gods wonderbare natuur te geraken. Daartoe is vooral ootmoedigheid noodig: men beschouwe hoe klein, hoe blind, hoe laag men is tegenover God; men overwege hoe God zich zelven geniet en hoe weinig wij van de Liefde hebben in alle liefdeoefeningen. Het tweede deel (38-61) is een toelichting bij *cussene van lieve*, dat is: met God vereenigd te zijn in zuivere Liefde, buiten alle andere ghenoechte; en bij *ommehelsen* dat is: alleen door God gesteund te worden door zich op Hem alleen te verlaten.

Leerstukken.

Voornamelijk over de gronden onzer ootmoedigheid: Gods volmaaktheid en onze onvolmaaktheid; Gods volledig bezit van Zich zelven, ons geringe bezit van God; Gods zelfgenoegzaamheid, onze ghebreke.

2. - Onze volmaaktheid bestaat in het ons steeds vollediger toeeigenen van God: in Godvormigheid.

Invloed.

MANDE heeft den brief niet; maar de schr. van de XII *Dogheden* heeft hem ruimschoots gebruikt bij de behandeling der ootmoedigheid.

*

[1] * God si met v en*de* make v *con*dech alle die v*er*-*[1-11]
[2] hoelne weghe die ghi schuldech sijt te gheue*n*- *XLVIIJ-d.
[3] ne en*de* te leue*n*ne i*n* ghewaregher Mi*n*ne*n*, *S*oe *.XXVIJ.

* 1 B zij 2 sculdech B zijt A gheuene B geuene 3 leuene A gew. A moete A o*n*tellighe B ontelleghe 5 A suetech. B zuetech.; ziere A zoeter B zuet*er* A zoe 6 ongr..lec 7 A omb.; donk*er*e

1-11 *Wensch* om steeds beter te kennen wat tot de ware Liefde vereischt wordt. 1-5 vgl. 20, 36; 22, 365. 7 *onbekintheiden* daar er niets is waaruit men hem kan kennen; 9 in al wat u ontbreekt en wat zij moet doen.

[4] dat hi v *con*dech moet make*n* die o*n*telleke grote
[5] soeticheit siere h*er*teleke*r* soet*er* nature*n*, die soe
[6] diep es, en*de* soe o*n*gro*n*deleec, *D*at hi van wondere

*

[7] en*de* van o*n*bekin*n*theide*n* diepe*r*e en*de* donckerre
[8] es dan de afgront. God gheue v/v selue*n* te beki*n*ne
[9] i*n* allen dies ghi behoeft. Soe moechdi comen i*n*
[10] dat beki*n*nisse vander hogher Mi*n*ne*n* die hi selue
[11] es, onse grote god.

[12] Gheuet v selue*n* onderdaen vol oetmoedech te[12-36]
[13] alle*n* dinghe*n* en*de* niewerin*n*t af te v*er*heffe*n*ne,
[14] En*de* besiet uwe cleinheit || en*de* sine groetheit;*
[15] uwe nederheit *E*n*de* sine hoecheit; uwe blentheit *44 a.
[16] * *E*n*de* sine clare sien doer al; En*de* dat hi al dore
[17] siet, hemelsche en*de* ertsche, en*de* de abis gronde *XLIX-a.
[18] En*de* de v*er*borghene diepte. En*de* alse v ghedinct
[19] der volcome*n*heit sijns selues: Hoe hi he*m* selue*n*
[20] * te volle*n* ghenoech es i*n* Mi*n*ne*n* en*de* i*n* glorie*n*,
[21] En*de* alse ghi siet dat ghi soe ellendich sijt van *34 b.
[22] alle*n* oefeni*n*ghe*n* va*n* Mi*n*ne*n*, die lief van lieue
[23] sal ontfaen *In* helsene, *In* cussene, Jn enicheide*n*,
[24] Jn beki*n*nissen, Jn nemene, Jn gheuene, Jn oet-
[25] moedicheide*n*, Jn onde*r*li*n*ghe groetene, Jn ghe-
[26] nadeghe*n* ontfane, En*de* dat lief de*n* lieue soe
[27] luttel hele*n* mach, en*de* v noch soe v*er*borghen es
[28] *E*n*de* soe v*er*hole*n* va*n* hem, weder hi v i*n* Mi*n*-
[29] * ne*n* si ochte en si: Ay dese sake*n* moghen di wel
[30] doen oetmoedich sijn/: *W*ant ghi en wet v wies ver- *XLIX-b.
[31] heffen, alse v ghedi*n*ct der groeter doncke*r* ellen-
[32] de*n* die ic v gheseghet hebbe, Die doch drieuout
[33] meere sijn dan ic v segghen sal. Dats waer;

* 8 die B beki*n*nene 9 B in al; moghedi B moegdi 10 bekinnesse A hoegher B hoger A zelue 12 B in a. 13 niewerinc; verheffene 14 A cleynheit 16 B claer zien dore al 17 ziet; erdsche 18 ghedenct 19 zijns A zeluen 28 B genoech 21 ellendech A zijt 23 enech. 24 beki*n*nesse*n*; oet..dech. 25 B onde*r*linghen 27 lettel B v*er*borge*n*: or *erb.* 29 B ocht en zij B zake*n* 30 oetmoedech B zijn A gi B uwes 31 A groter do*nker*e B groter bitter ell. die donk*er* es 32 ghezeghet 33 meerre zijn B seggen

12-36 *Waarom wij ootmoedig moeten zijn*. 12 vgl. 2, 169; 12, 7; 14, 5; *hem onderdaen gheven* ten dienste staan? of eenvoudig: zich vernederen? 21 dat gij zoo weinig van Liefde hebt in alle liefdeoefeningen, welke dan opgesomd worden. 28 de zin *weder... en si* is onderwerp van *verborghen* en *verholen es*. 29 de constructie van den zin verandert na *Ende alse* van r. 18. 31 *ellenden* is het *soe ellendich sijn* van r. 21; *ellenden* staat in 't mv. 33 Is een sterke bevestiging van wat voorafgaat. 35 *ghemisses = ghemisset* es voelt het zoo weinig als een gemis. 36 wat er aan gelegen is en wat het gebrek er van beteekent.

*

[34] dies lie ich wel. Jc seide v wel een deel meer d*aer*
[35] toe dan ic doe. M*er* ghi ghemisses soe luttel, dat
[36] ghi niet en wet watt*er*e ane gheleghet ende ghebrect,
[37] En*de* welc de soetheit es die lief van lieue heuet.

[38] Dat ic segghe van cussene van lieue, Dat es: met[38-61]
[39] hem gheenecht te sine bute*n* alle dinc, En*de* gheen
[40] ghenoeghen bute*n* dat te ontfane, dat me*n* i*n* ghe-
[41] noechte*n* van enicheide*n* binnen he*m* ontfeet. Dat
[42] * omme helsen es sine onthoudenesse van sconen
[43] toeu*er*late te he*m* met o*n*gheueisder caritaten. Dit *XLIX-c. 34 c.
[44] es helsen en*de* cusssen van lieue || i*n* redenen. Mer*
[45] i*n* gheuoelne va*n* binne*n* en*de* in ghebrukene van* *44 b.
[46] lieue dat daer es van soetheide*n*, *D*at en mochte*n* *No*ta*
[47] v niet alle de ghene te vollen tellen die ye me*n*-
[48] schelike vorme ontfi*n*ghe*n*, M*er* men mochte v
[49] vele meer d*aer* af segghe*n*, bescoet yet. Dit late ic
[50] aldus bliue*n*. M*er* beki*n*nedi nu dese ghebreke,
[51] Dat ghi niet en hebt va*n* gode die v ghemint
[52] heuet, Dat ghi van he*m* te rechte hebben soudet
[53] wa*r*e hi van v ghemi*n*t boue*n* al, alsoe hi schuldech
[54] es ghemi*n*t te sine, Mi*n*nedine aldus en*de* waerdi
[55] sijn lief, soe soudi al de o*n*telleke wondere ou*er*-
[56] uloedeghe van he*m* hebbe*n* die ic gheruert hebbe.
[57] * Dat ghi nu wet dat ghi dit sijt ende hi dat es, En*de*

*XLIX-d.

* 34 B lye; ic A .J. 35 ghemesses; lettel 36 B watter 37die A zoeth. 38 B segge 39 C gheen *tweem. eens doorgeh.;* zine 40 B genuechten 41 enecheiden 43 ongheueins*er* 47 B ghetellen 48 B o*n*tfinge*n* 49 C 49 *tot einde: str. i.r.;* daer *ontbr.* B segge*n* 50 A ghebruke B gebreke: e *uit* u 51 diene; ghem. 53 scul. 54 A zine 55 zijn; alle die A ontellighe B o*n*telleghe B oueruloedeghe 57 B zijt

38-61 Nadere verklaring van *cussene* en *ommehelsen* 38 Hieruit blijkt hoe weinig zinnelijk Had. zich dit cussen denkt. vgl. 15. 77; 22, 15. 40 *ghenoeghen* staat tegenover *ghenoechten* als vreugde tegenover voldoening. 42 *onthoudenesse* nl. Zijn steunen, dat hierin bestaat dat men zich op Hem met oprechte liefde verlaat. 43-44 *in redenen* bet. niet meer dan: zoover zich dit met woorden laat uitdrukken en begrijpen; staat tegenover *ghevoelne* doch niet als verschillend: de genieting er van overtreft al wat men er van zeggen kan. 50 *ghebreke* wordt uitgelegd door wat volgt. 52 *dat ghi* is voorwerpszin van *niet en hebt*. 54 na *sine* past beter een komma dan een punt: met een punt loopt de zin niet af; terwijl *minnedine... lief* kan beschouwd worden als een korte samenvatting van wat voorafgaat.

*

[58] v bi uw*er* nederheit dat ontbliu*en* moet, dies be-
[59] hoefdi v wel te oetmoedeghe*n*ne boue*n* al en*de*
[60] niet te v*er*heffene. Dit sijn de in*n*eghe sake*n* waer
[61] o*m*me datme*n* oetmoedech sal sijn/.

* 59 A oetmoedeghene B oetmoedeghen 60 zijn; zaken 61 B zijn

Acht en twintigste brief

Bestemming en inhoud.

Geen eigenlijke brief. Een verhandeling, of liever een lyrische ontboezeming over Gods heerlijkheid en over het leven der ziel in God.

Ze laat zich weinig samenvatten in verstandelijke begrippen. Het onderwerp zelf behoort tot de hoogte der mystiek. Daarbij komen vele afgetrokken begrippen, waarvan de zin weinig vaststaat en moeilijk zelfs uit den samenhang kan afgeleid worden. En deze afgetrokken begrippen worden dan weer als verpersoonlijkt gevoeld. Ik deel hier mee wat ik er van maken kan; heeft iemand iets beters, gaarne zal ik er mij bij neerleggen.

Er zijn misschien twee groote deelen te onderscheiden: I tot 121: de beschouwing van God; II. tot het einde: van de ziel in God.

Inleiding

(1-9). In de rijcheit der claerheit van den H. Geest viert de zalige ziel verrukelijke feesten, waarin zij woorden spreekt met de heiligheid ons Heeren samengevoegd en die haar schenken in stijgende orde: verteedering, zoetheid, blijdschap, gelukzaligheid.

I. Eerste deel: de beschouwing van God.

1. *De beschouwing van God in drie Personen* (-47). a) Na een opmerking: dat de ziel in de voorgaande beschouwing in rust des harten moet zijn, spreekt de ziel, die gekomen is in *gheheelleker ghetoenlicheit*, d.i. gelijkvormig met de Drieheid in hare openbaring in Personen: met den Zoon is God haar *ieghenwerdechleke* met zoetheid, met den H. Geest uitvloeiend met rijkheitd, met den Vader *gheheelleke* met gelukzaligheid. Met den Zoon wordt dus de *ieghenwerdicheit* verbonden, omdat Hij als Verbum Patris God als openbaart en vóór zich uitstelt (*Verbum objectivum Patris*) ; met den H. Geest wordt de *vloyelecheit* verbonden, omdat Hij, Liefde, gedacht wordt als een uitvloeien: Bonum est diffusivum sui; met den Vader de *gheheelheit*, d.i. de goddelijke natuur beschouwd als een geheel vóór den uitgang der Personen.

b) De gevoelens der ziel die met de Personen wandelt (-64).

c) Hoe God in de Personen met Zich zelf is in menigvuldige goddelijke rijkheid (-79); goddelijke volmaaktheden, die ieder der drie Personen worden toegeschreven: grootheid,

macht en wijsheid aan den Vader; goedheid, iegenwordicheit en zoetheid aan den Zoon; subtijlheid (doordringendheid, van geest?) edelheid en heerlijkheid (of zaligheid? rijkdom?) aan den H. Geest. Echter schijnen deze volmaaktheden elkander te doordringen: toepassing van de leer der *circuminsessio personarum*?

3. *God bijzonder in Zijn wezen beschouwd* (-100): a) het wezen als grond van Zijn eenheid (enkelvoudigheid), deze als grond van Zijn *gheheelheit* (unitas tegenover de totalitas? of de *gheheelheit* als de vruchtbare natuur?) deze als grond van de openbaarlijkheid (ontplooiing in Personen); deze als grond van Zijn *glorilecheit* (heerlijkheid, verheerlijking); deze als grond van Zijn *ghebrukelecheit* (het Zich-zelf genieten in zaligheid) en deze in eeuwigheid. Zoo zit God te midden van Zijn Wesen in oneindige zaligheid, om allen te zaligen, hemel en aarde vervullend.

b) God beschouwend inkeerend en uitkeerend (-120): de godvormige ziel, in hare gelijkvormigheid met Gods geheelheid, ziet hoe God is in drie personen: Vader in Zijn almacht, Zoon in zijn bekenbaarheid; H. Geest in Zijn verheerlijktheid; en hoe God werkt in de drie Personen: Hij geeft met den Vader, openbaart met den Zoon, doet smaken met den H. Geest; Hij werkt met den Vader almachtig, met den Zoon *bekenneleke* (zoodat men kent, Hij zich kennen laat) met den H. Geest *subtyleke*. Aan den Vader wordt dus de almacht, aan den Zoon de kennis en waarheid, aan den H. Geest de vergeestelijking, alle geheimzinnige werking, toegeschreven.

Overgang: zoo werkt God met menigvuldige goddelijke rijkheid in Zijn zalige ziel, die Hij geleid heeft in de geheimenis Zijns Vaders en die Hij geheel zalig maakt. De God-vormigheid wordt steeds gedacht als een beleven van den Godmensch, waarom de ziel langs God-, den Godmensch, in den Vader werd geleid.

II. BESCHOUWING VAN GOD EN DE ZIEL VEREENIGD MET GOD. Misschien weer drieledig ontwikkeld: met den Vader (-195); met den Zoon (-241); met den H. Geest (-einde).

I. *Tusschen God en de ziel ontstaat een gheesteleke Cariate*, een Liefdeverband, a) die zich ontwikkelt van gevoelde vriendschap tot hoog betrouwen, oprechte zoetheid, waarachtige blijdschap, goddelijke klaarheid. Wat zij dan ziet is een onuitsprekelijk zien (een niet-zien): een *properleke,*

vloyleke, gheheeleke waerheit (de Godheid als grond der Personen?). Hoe zij hier ontvangt: op passieve wijze, louter mystiek; onuitsprekelijke gaven (-145).

b) Wat de ziel dan spreekt in God (-152), d.i. meen ik, in den Vader: zij voelt de kracht der euwigheid die haar overweldigt, de vriendschap der vaderlijkheid, die haar doet wegsmelten, de grootheid Gods, die haar vervult, waarvan de vloeden in haar stroomen?

c) Wat ze spreekt in de vriendschap Gods (-165): alles vreugde, licht, betrouwen.

d) Hoe God als Vader Zijn kinderen verrijkt (-187). Hij is onuitputtelijk, goddelijk rijk, te midden der Personen vullende al zijn krachten met goddelijke rijkheid. Daarom kan Hij al zijn kinderen verrijken, en steeds de eenen meer dan de anderen. Verwante beschouwingen worden daarbij ingevlochten: dat iets van God God zelf is, dat God in Zich zelf is, enkelvoudig in menigvuldigheid van rijkheid.

c) Wat God uit de volheid der Godheid dan geeft (- 195, de Vader is steeds bijzonder de goddelijke natuur vóór den uitgang der Peronen, als grond der Personen): Minne met *verstandelijcheden* zoodat ze geestelijke wijsheid kan spreken; *verstandelecheit, bescouwelecheit, ghebrukelecheit* schijnen den grond te bedoelen van Vader, Zoon en H. Geest. Waarheid met beschouwelijkheid (om ze te beschouwen, in beschouwing?) zoo dat ze hoog, verheven, kan spreken; rijkheid met *ghebrukelecheden* (om haar te genieten?) zoodat ze machtig kan spreken.

2. - *Wat de ziel zegt in Gods ieghenwordicheit* (-206). a) in vereeniging dus met den Zoon; daarom staan de hemelen open, gelijk de godheid als open staat en Gods *crachticheiden* in de harten der *hemelijke*, geheime, verborgen, vrienden doordringen. De ziel komt hier in geestelijke dronkenschap.

b) De ziel met den Zoon inkeerend in een verweende stilheid (-230): waarin ze een groot gerucht hoort dat God zelf is in Zijn eeuwigheid (de storme der Godheid, de uit- en inkeer). Zij is met den Godmensch kind van God.

Zij heeft nu Minne en werkt wijsheid met goddelijke waarheid (vgl. 188-195). Een hooge *verweentheit*, die zelfs godvruchtige (*godleke*) menschen niet begrijpen.

Slotbeschouwing over de vergoddelijking van den mensch in Christus (-241). Nadat God mensch is geworden kon de

mensch God worden. God berooft ons van ons natuurlijk weten om ons een hooger weten in te storten, waardoor de ziel zich met God troost in alle leed (omdat zij door dit lijden, in gelijkvormigheid met den Godmensch, tot de Godheid moet komen).

3. *Wat de ziel zegt in Gods rijkheid:* (-261: in de voleinding? met den H. Geest? of met de drie Personen te gelijk?) Wat volgt is duister. Plots wordt gesproken van de *heilicheit* Gods die de ziel doet zwijgen waardoor zij veel heeft gehoord en dit niet dwaas heeft behouden. Is dat in de stilheid der Godheid? En is dit zwijgen een gevolg der *oetmoedicheit,* waar die met de goddelijke wijsheid moet samengaan, zoodat de ziel niet spreekt over wat zij daar gehoord heeft, tot God het haar oplegt? Nu heeft de ziel zich uit de veelheid verzameld, tot *gheheelheit,* en deze *gheproperleect:* tot de haar eigene gemaakt, zoodat zij zelf blijvende met God vereenigd is en zij zich zelf met God in God gevoelt zoo één, dat ze niet meer van Hem gescheiden is dan door te spreken, waarom ze zacht zwijgt.

Eindelijk spreekt de ziel in de vrijheid Gods, d.i. in de opperste vereeniging waar alle verscheidenheid opgaat in een *gheheelecheit* (hetzelfde als *gheheelheit*? of geheelmaking?): is dit zooveel als bij RUUSBROEC de *enighe sonder onderscheit*? het *ut sit Deus omnia in omnibus*? Hier speelt de ziel in de zaal des Heeren, in de groote Godheid, laat zijn beambten Zijn rijk besturen (vgl. br. 18) en ziet alle landschappen samenvloeien (in de goddelijke eenheid). Zij staart zoo in de glorie zonder einde.

Leerstukken.

Bij de inhoudsopgave is het meeste gezegd.

1. Verondersteld wordt hier de leer van God, één in de natuur, drie in de personen. Opmerking verdient dat de Vader steeds gedacht wordt als de goddelijke natuur vóór den uitgang der Personen, wat meer met de Grieksche, dan met de scholastieke voorstelling overeenstemt.

Aan ieder der goddelijke personen worden volmaaktheden en werkingen toegeschreven, om de bijzondere overeenkomst er van met de persoonlijke eigenschappen: zoo aan den Vader almacht en wat daarmee in verband staat; aan den Zoon waarheid, kennis en ook andere volmaaktheden die Hij als Godmensch bijzonder getoond heeft (goedheid); aan den H. Geest de werken der genade en der glorie. Maar soms

schijnen die volmaaktheden door elkaar te loopen, of zijn de begrippen weinig scherp afgelijnd.

Herhaaldelijk wordt het begrip God gebruikt voor dat van Godmensch of gaat het in dit over. Dat komt ook hierdoor dat de vereeniging der ziel met God gebeurt door den Godmensch, wat steeds verondersteld wordt.

Vele eigenschappen en volmaaktheden van God worden opgesomd, die in de scholastieke theologie niet voorhomen: de geheele uiteenzetting is ook meer lyrisch-affectief dan theologisch. Toch krijgt ze een sterk metaphysische kleur door de vele afgetrokken begrippen, voor bepaalde beschouwingswijzen.

2. De vereeniging der ziel met God is met de personen en met de eenheid zelf. Steeds blijft de ziel van God onderscheiden in haar *properleecheit*. Volgens de vereeniging worden haar verschillende gevoelens toegeschreven.

3. Even wordt de geestelijke dronkenschap aangeraakt. Misschien de eening zonder onderscheid (einde). Ook ons goddelijk kindschap, met Christus. Verder de mystieke kennis: *si siet ende sine siet niet;* de mystieke passiviteit in het ontvangen van Gods werkingen en gaven (116).

Algemeene beschouwingen.

De beschouwing van de H. Drievuldigheid in de eenheid der natuur en de drieheid der Personen, zoo wel als van het leven der ziel op het rhythme van het goddelijk leven in de gelijkvormigheid met God volgens de eenheid en volgens de Drieheid, is steeds een onderwerp geweest van de hoogste mystiek. Voornamelijk echter in de dertiende eeuw: bij zoo goed als alle mystieken uit dezen tijd, bij Maria van Oignies, Lutgardis, Beatrijs van Nazareth, Ida van Nijvel, Ida van Leuven, enz., worden dergelijke beschouwingen, vervoeringen in de hooge Godheid, aangetroffen.

Geheel deze verhandeling is een lyrische ontboezeming over de verhevenheid, de heerlijkheid, de grootheid, de rijkheid, de verweendheit van God en over de vreugde der zalige ziel in het leven met God. Een lyrisch gedicht in proza: woorden, uitdrukkingen, volzinnen keeren rhythmisch terug als motieven, refreinen. In sommige plaatsen verheft zich de beschouwing tot het hoogste lyrisme. Hadewijch heeft in elk geval geen klein-menschelijke opvatting van God.

Ik vlei me niet met de hoop alles duidelijk te hebben gemaakt: zou weer niet veel, in de bijzonderheden vooral, moeten verklaard worden uit ons onbekende persoonlijke omstandigheden?

Dikwijls mocht men meenen met een roes van woorden te doen te hebben. Daarom is dit nog geen logomachie: evenals muziek, brengen ook deze bladzijden gedachten die te diep voor woorden liggen. Zij zijn geboren uit de psychologische behoefte om de volle stemming in de beschouwing van God met schoone, volle, rijke woorden uit te drukken. Ze kunnen ons iets van de grootheid van God laten aanvoelen.

Het feit dat vele abstracte begrippen weinig thomistisch, scholastisch zijn zou best kunnen verklaard worden door den tijd waarin Hadewijch nog moet geschreven hebben: vóór de geboorte van het thomisme.

Invloed.

MANDE heeft met deze verhandeling zijn paraphrase weer voortgezet. Hij volgt Had. tamelijk getrouw tot r. 60, gaat dan voort met r. 121 tot 152, waar hij het laat steken. Hij verkort nog al eens. En zooals gewoonlijk biedt zijn paraphrase weinig hulp voor een beter begrip van enkele lastiger plaatsen.

*

[1] Jn de rijcheit der claerheit des heilichs gheests,[*1-9]
[2] [*] Daer i*n*ne maket de salighe ziele v*er*weende [*].XXVIIJ.
[3] feeste. Die feeste dat sijn heileghe woerde gheuoe- [*]34 d.
[4] ghet i*n* heilicheden mett*er* heilicheit ons heren.
[5] Die woerde sijn elker zielen diese horet en*de* natur-
[6] like versteet, gheuende .iiij. dinghen met volre
[7] heilicheit: Si gheuen hare gheuoelicheit En*de*
[8] soetheit En*de* bliscap En*de* v*er*weentheit En*de* al
[9] i*n* ghewaregher gheestelijcheit.

[10] [*] Soe wa*n*neer god der zalegher zielen gheuet die[10-29]
[11] claerheit, dat sine besien mach in siere *godheit*, [*]L-a

* 1 B clareh.; dies A heyl. B heilechs 2 inne *ontbr. maar* A *heeft ras.;* zal. 3 B zij*n* A heylighe B heilege C woerde: de *uit* t A woert B ..de *uit* t 4 A heyl. B heilech. A heyl. 5 C woerde: de *uit* t, *zoo ook* B A woert B zij*n* A naturleke B natuerleke 6 B ding*en* 7 B heylecheit B geue*n* A gheuollecheit B *heeft* oel *op ras.* 8 A soetech. B suetech.; blijscap 9 A gheestelecheit B geestelecheit 10 B sal. A gheuet *ontbr. in* B *na* claerheit; de cl. 11 C goetheit 12 A beziet zine A ziere A ziere 13 ziere w.

1-9 *Inleiding: feesten der ziel in de klaarheid van den H. Geest*. 2 MANDE zegt: *een wtermaten schone ende bequame hoechtijt*. 7 Die vier *dinghen* niet te gelijk, maar in stijgende orde: *verweentheit* is zoo het hoogste. MANDE heeft dit niet begrepen en verandert *verweentheit* tot *edelheit*.

10-29 *Hoe de ziel God aanschouwt in de godheid*. De opsomming 12-15) wordt dan herhaald en uitgebreid. Waarom bij *wijsheit* (19) *verweent*? En bij *edelheit* (21) *clare*? MANDE heeft *wijsheit* weggelaten, en in plaats van *clare* enz. *edel* gezet. 25 *in enen persoen* als een op zich zelf, *in elken van desen* van de vermelde eigenschappen.

*

[12] soe besiet sine i*n* siere ewelecheit, En*de* i*n* siere
[13] groetheit, En*de* in siere wijsheit, En*de* i*n* siere
[14] edelheit, En*de* i*n* siere ieghenwordicheit, En*de*
[15] in || siere vloyelecheit, En*de* in siere gheheelhe*i*t.*
[16] Si siet hoe god es i*n* siere ewelecheit/: god met *44 c.
[17] naturleker godheit. Si siet hoe god es i*n* siere
[18] groetheit/: gheweldich met naturleker gheweldi-
[19] * cheit. Si siet hoe god es i*n* siere wijsheit: v*er*-
[20] weent met naturleker v*er*weentheit. Si siet hoe *L-b.
[21] * god es i*n* siere edelheit: clare met natuerleker
[22] claerheit. Si siet hoe god es i*n* siere ieghenwordi- *35 a.
[23] cheit: soete met natuerleker soetheit. Si siet hoe
[24] god es i*n* siere vloyelecheit: rike met natuerleker
[25] rijcheit. Si siet hoe god i*n* siere gheheelheit es:
[26] weelde met naturleker weldicheit. Jn al desen
[27] besietse gode i*n* ene*n* p*er*soen, En*de* i*n* elken van
[28] desen besietse gode in menichfuldegher godlek*er*
[29] rijcheit/.

[30] Wanneer si i*n* deser bescouwi*n*ghe*n* es, soe[30-47]
[31] behoeft si te wesene i*n* rasten va*n* he*er*te*n*, wat si
[32] anders es van bute*n*. Dit segh*et* de soete Ziele die
[33] met Mi*nn*e*n* i*n* groten v*er*noye heuet ontbeidet
[34] haers here*n* met sine*n* toeu*er*late: En*de* hare he*er*e
[35] heuet v*er*claert hare he*er*te; En*de* in die claerhe*i*t
[36] esse come*n* in gheheellek*er* ghetoe*n*lecheit. En*de*
[37] si sprect van feeste*n* ende seghet van welheyden/:
[38] *W*at es mi al da*n* god? God es mi ieghen w*er*dech-

* 14 ziere A ieghenwoerdecheit 15 ziere vloyl. A ziere B geh.
16 ewelecheit 18 gheweldecheit m.; ghe..dech. 19 ziere B *plaatst hier den zin* 23-25 21 B claer *op ras.;* A natuurl. B natur. 22 A ziere; ieghenw*er*d. 23 B zuete; met siere natuurl. A zoetheit B zuetecheit 24 A ziere vloelecheit B vloyl.: y *verbet.*; nat*ur*l. 25 B m.n. vloedecheit C *na* god: es *geexp.;* es in A ziere B geheelheit 26 weeldech*ei*t B alle 27 A bezitse B besitse 28 bezitse; mensch. A *daarvóór* in menegher *bijna gekrast* B menechlikef.: like *doorgeh.;* godliker 30 A bescouwinghe 32 segh*et*; zoete 34 hars; h. selfs heren
36 B geh. ghetonecheit 37 weelheiden 38 B w. ieghe*n* 39 vloyl. B geheeleke

30-47 *De beschouwing van God in drie personen*. 31 *Wat., buten* hoe ze ook van buiten moge bezig zijn. 43 *verclaert* ook bij MANDE, wordt door den uitgever uitgelegd: zijn hart ophalen; het is verlichten, als in r. 1. De volgende zin met het onduidelijke *ghetoenlecheit* wordt door MANDE weggelaten; dat woord moet zoo iets beteekenen als duidelijkheid, klaar-zijn, of: die toestand der ziel waarin zij gelijkvormdig is met de Drieheid in hare openbaring in personen; vgl. 84, 85. 38 MANDE zegt: wat is dit anders dan God? De bedoeling is dat zij geheel gelijkvormig is met God. 45 vgl. slot van vorige paragraaf.

*

[39] * leke; God es mi vloyeleke; God es mi gheheel-
[40] leke. God es mi mette*n* sone iege*n*w*er*dechleke *L-c.
[41] met soetheide*n*; God es mi mette*n* heyleghe*n*
[42] gheest vloyeleke*n* met rijcheiden; God es mi met
[43] den vader gheheelleke met v*er*weentheide*n*. Aldus
[44] es mi god met .iij. p*er*sone*n* een here, En*de* een
[45] here met .iij. p*er*sonen, Ende met .iij. p*er*sonen i*n*
[46] menichfuldegh*er* godlek*er* rijcheit es hi te miere[46-64]
[47] ziele*n*.

[48] * En*de* si seghet selue voert: Die ziele || die met*
[49] gode wandelt i*n* sine ieghenwordicheit, Si sprect *35 b.
[50] gh*er*ne om sine gheuoellecheit En*de* om sine soet- *44 d.
[51] heit En*de* om sine groetheit. Die ziele die noch
[52] wandelt voert met gode i*n* sine vloyelecheit, Si
[53] sprect gh*er*ne om sine Mi*n*ne En*de* om sine v*er*-
[54] weentheit En*de* om sine edelheit. Die ziele die
[55] noch vort wa*n*delt met gode i*n* sine gheheelheit,
[56] * Si sprect ghe*r*ne om hemelsche rijcheit En*de* om
[57] hemelsche bliscap Ende om hemelsche weelde- *L-d.
[58] cheit. Die zalighe ziele die met al desen wandelt
[59] i*n* gode en*de* met gode wandelt in al desen, si

* 40 A zone A ie (*i r.*) ghew*er*d. B yeghenw*er*d. 41 B zoeth.; A h^{n} g. B heileghe*n* B gheest (*i.r.*) 42 vloyl. A rijcheden B es nv; mette*n* 43 B geheeleke; v*er*weentheden 44 B es nv B drie*n* A p*er*soenen B .J. 45 p*er*soenen; E.m. drien 46 menech. godlik*er* 48 B vort B *heeft* no*ta i.r.* 49 A zine; ieghenw*er*decheit 50 B genre A gheuoll. B oel *op ras.* A zine (*zoo telk.*) A soetecheit B zoetech. 52 voert (B vort) w. A zine vloyl. B siere vloyl. 55 voert A zine 57 A blijscappe B blijscape 58 A zaleghe B zalege 59 e.m.g.w.i. allen (B alle) d. *is in* A *doorgeh.: is overigens te veel* 60 A gratie 61 B selck*er* 62 es in;.J. ewech

46-64 *De ziel wandelende met de Personen*. 49 Hier zou men meenen dat het begrip *ieghenwordicheit* ons begrip tegenwoordigheid nadert. Toch is dit niet geheel het geval: het is de Zoon als *ieghenwordich* gesteld in de Godheid door den vader, als uitgedrukt, als voorwerpelijk. 33 *vloyelecheit* van den H. Geest. 55 *gheheelheit* heeft betrekking op den Vader, maar als vóór den uitgang als persoon. 59 MANDE besluit: *die bekent onderscheit alrehande gracien* en gaat dan over tot r. 121.

*

[60] kint alre hande gracie, En*de* si es meester en*de*
[61] v*er*weent met alsoe selker v*er*weentheit alse god
[62] i*n* godleker rijsheit, Die een ewich here es En*de*
[63] die al goed es En*de* die god es, En*de* die alle
[64] dinc ghemaect heuet.

[65] God es groetheit ende gheweldecheit En*de* wijs-[65-79]
[66] heit. God es goetheit en*de* ieghe*n*w*er*dich*eit* En*de*
[67] soetheit. God es subtijlheit en*de* edelheit En*de*
[68] weeldicheit. God es hoechleke i*n* siere groetheit
[69] En*de* volcome*n* in siere gheweldicheit En*de* v*er*-
[70] * weent i*n* siere wijsheit. God es wonder i*n* siere
[71] * *goedheit* En*de* gheheeleke i*n* siere ieghe*n*wordicheit *35 c.
[72] En*de* bliscap i*n* siere soetecheit. God es ghewarich *LI-a.
[73] i*n* siere subtijlheit En*de* weldich i*n* siere edelheit
[74] En*de* vol oueruloedich i*n* siere weeldicheit. Aldus
[75] es god i*n* drie p*er*sone met hem selue*n* i*n* menich-
[76] fuldegher godleker rijcheit. God es ene v*er*weende
[77] salicheit, En*de* hi es op ghehoude*n* met ou*er*-
[78] gaender crachticheit i*n* wond*er*lek*er* hoechleker
[79] rijcheit.

[80] Dit sijn woerde die met v*er*weentheide*n* com*en*
[81] walle*n*de vt*er* fijnheit gods. En*de* welc es die
[82] fij*n*heit gods? Dat es dat wesen der godheit in*
[83] enicheide*n*, En*de* die enicheit i*n* gheheelheiden, *45 a.
[84] En*de* die gheheelheit i*n* ghetoenlecheide*n*, En*de*
[85] die ghetoenlecheit in glorilecheide*n*, En*de* die
[86] * glorilecheit i*n* ghebrukelecheide*n*, Ende die ghe-[86-92]

*LI-b.

* 63 B en*de* god es 64 B gem. 66 ieghew*er*decheit 68 weeldecheit A ziere (*zoo telk.*); gheweldech. 71 gheheell. B geh. s. ieghenw*er*decheit 72 blijsc.; zoetech. A ghewarech B gewarech (*voorts* A *telk.* .ech *maar* heilich B *meestal* .ech) 73 B weeldech 74 weldecheit 75 B .IIJ. A p*er*soene*n* A zeluen A menechfol. 76 godliker 77 B zalecheit B geh. 78 B ghaender B hoecheleke*r* 80 B zijn worde A verweentheden 81 vallende 83 B geh. 84 B geh. A getoenlecheden (*in* C *ontbr.* e *van* ghe) B toe*n*lecheden 85 C E.d. gl. *bov. i.r.* A glor..hede*n* (*in* C *ontbr.* e *van* ghe) B toe*n*lecheden 85 C E. d. gl. *bov. i.r.* A glor..hede*n* B glorileecheden 86 gebr.; gebr. 87 B in gebrukelecheide*n* en*de doorgeh*.

65-79 *De eigenschappen en heerlijkheden der drie Personen:* Vader, Zoon en H. Geest. 69 weer *verweent* met *wijsheit* verbonden 74 weer gelijk slot, als een refrein, als 27-29, 45-47.

86-92 *De fijnheit Gods*. De eigenschappen van het wezen van God, als wezen, ontologisch: de voortreffelijkheid; een woord uit de hoofsche lyriek 89 *throne der throne* bijbelsch: opperste tronen der Godheid.

*

[87] brukelecheit in ewelecheiden. Gods gracie*n* die
[88] sijn alle fijn/. Mar die dit v*er*steet, hoe dit es i*n*
[89] gode en*de* i*n* die th*r*one der th*r*one En*de in* die
[90] rijcheit der hemele, Hi heuet die fijnheit alre
[91] hande gracien. Die hier toe iet spreken wilt, hi
[92] * behoeuet metter zielen te sprekene.

*35 d.

[93] God es met v*er*weentheiden wesende i*n* midden[93-100]
[94] siere glorien. En*de* daer in es hi i*n* he*m* selue*n*
[95] o*n*ghescreuen van goetheiden En*de* va*n* rijcheide*n*
[96] En*de* van wondere. God es met hem selue*n* in
[97] he*m* selue*n* ghescreue*n* met volre salicheit te sali-
[98] cheide*n* sine*n* creatueren, Om dies dit god es.
[99] Daer o*m*me es hemel en*de* erde uol van gode, Die
[100] soe geesteleke ware dat hi gode beki*n*ne*n* *con*ste.
[101] * Ende zaleghe ziele sach met gode na gode:[101-120]
[102] En*de* si sach gode gheheeleke en*de* vloyeleke. *LI-c.
[103] En*de* si sach gode vloyeleke in gheheelecheide*n*,
[104] En*de* gheheelleke i*n* vloyelecheiden. En*de* si sprac
[105] met haerre gheheelhe*i*t en*de* seide: God es een
[106] groet here i*n* ewichheide*n*, En*de* hi heuet i*n* siere
[107] *godheit* dat hi es i*n* .iij. p*er*sone. Hi es vader i*n*
[108] siere gheweldicheit; Hi es sone in siere beki*n*ne-
[109] lecheit; Hi es heilich gheest i*n* siere glorilecheit.
[110] God gheuet inde*n* vader; en*de* hi toent inde*n*
[111] sone; Ende hi doet smaken inde*n* heileghen
[112] * gheest. God w*er*ct mette*n* vader gheweldichleke;

*36 a.

* 87 A gratien 88 B zijn C Mar: ar *op ras.* 89 trone; trone*n* C in *ontbr.* 90 hemelen 91 A gratie*n* B yet
94 A ziere 95 goetheden B rijcheden 96 A zelue*n* 97 A zeluen; zalecheit A salech. 98 A sijnre; creaturen; dat god es 100 ghees. 101 B zalege 102 B gode na gode A gheheell. (*in* A *regelmatig met* II) B geh.; vloyleke (*regelmatig* oy) 103 E. si s.g. vl. *ontbreekt* B geh. 104 B geh.; vloyecheden 105 B geh.; .J. 106 ewelecheiden 107 C goetheit A p*er*soene B p*er*sone*n* 108 ziere B geweld. A bekinlecheit B bekenlecheit 109 geest A ziere 111 zone 112 geest

93-100 *God in Hem zelven:* een oneindige zaligheid. 95 *onghescreven* is dat: onbeperkt? of: onuitsprekelijk? *ghescreven* hij beperkt en beschrijft, verstaat zich zelf 97 tot de zaligheid voor zijn schepselen 99 *die*. begrijp: als hij wel verstaat die... *conste*: eigenlijk: voor hem die.

101-120 *God inkeerend en uitkeerend: gheheeleke ende vloyeleke*. 101 *met... God* vergoddelijkt, godvormig. Zoo spreekt zij ook met hare *gheheelheit* (105): van de *gheheelheit* uit, waarmee zij vereenigd is. 108 *bekinnelecheit* omdat Hij is het Verbum Patris; zoo *hi toent* (110) omdat Hij zich in den Zoon als openbaart en zijn openbaring door den Zoon geeft. 116 Hetzelfde refrein, dat elke ontboezeming besluit 120 *sijns vader* men ziet hoe telkens het begrip God overgaat in dat van den Godmensch. 120 *alle* van de ziel: geheel.

*

[113] en*de* mette*n* sone beki*n*neleke; Ende mette*n* hei-
[114] leghen gheest subtyleke. Aldus w*er*ct god met
[115] .iij. p*er*sone*n* i*n* ene*n* here, En*de* met ene*n* here
[116] in .iij. p*er*sone, En*de* met .iij. p*er*sone*n* in ere
[117] menichful||degher gotleker rijcheit, Ende met*
[118] * menichfuldegher gotliker rijcheit i*n* sine v*er*ween- *45 b.
[119] de ziele, die hi gheleid*et* heuet in de heimelijcheit *LI-d.
[120] sijns vader, en*de* maectse alle v*er*weent.

[121] Tusschen gode en*de* de zaleghe ziele die god[121-145]
[122] worde*n* es met gode es ene gheestelike caritate.
[123] Soe wa*n*neer god ope*n*baert dese gheesteleke
[124] caritate ind*er* zielen, soe gheet in hare op ene
[125] gheuoelleke vrientscap. Dat es: si gheuoelt i*n*
[126] hare, hoe hare god vrie*n*t es vore alle v*er*noye
[127] en*de* i*n* alle*n* v*er*noye En*de* boue*n* alle v*er*noye, Ja
[128] bouen alle*n* v*er*noye tote inde trouwe sijns vader.
[129] Jn dese gheuoeleke vrienscap gheet op een hoghe
[130] toeu*er*laet. Jn desen hoghen toeu*er*late gheet op
[131] ene gherechteleke soetheit. Jn dese gherechteleke
[132] * soetheit gheet op ene ghewarighe bliscap. Jn dese
[133] * ghewarighe blijscap gheet op ene godlike claer- *LIJ-a.
[134] heit. Soe siet si; En*de* sine siet niet. Si siet ene *36-b.
[135] p*ro*perlike, een vloyeleke, ene gheheeleke waer-
[136] heit, die god selue es i*n* ewelecheide*n*. Si steet,

* 113 A beki*n*nelecke A heilighe*n* geest 114 subtileke 115 B met e. heere 116 in .IIJ. pe*r*sone*n* A m. .IIJ p*er*soenen B m. drie 117 A menechfeldegher; godleker 118 A menechfoldegh*er*; god B v*er*weenden ziele 119 die A heimelecheit B heymelecheit 121 A Tuschen A zalege 122 B geest. 123 B geest. 124 B een 125 C e *van* ghe *erb.* A vrientscappe B vrienscap 127 A in alle 128 alle; in der 129 A gheuoelleke (A *telkens* 11); vrientscap A .J. B ene 130 B hogen 131 B ger. A soetecheit (*tweem*.) B zuetecheit (*tweem*.) B ger. 132 B gew. A blijscap 133 B ghewaregh*er*; godleke 134 B sien B een 135 p*ro*p*er*leke C een: e *erb.*; ene B geh. 136 B ewelecheden 137 B geu.; want si 138 B gew. B geest.

121-145 *Het liefdeverband tusschen God en de ziel. Caritate* vat samen alle uitingen van de liefdevereeniging, waarvan de ontwikkeling verder volgt. 125 toepassing van het *Diligentibus Deum omnia cooperantur in bonum*. Rom. 8, 28. 118. *sijns Vader* men ziet hoe dit godvormigworden (*god worden met Gode*) steeds gedacht wordt als een beleving van den Godmensch, van het mystieke Lichaam van Christus. 134 een van de vele mystieke paradoxen; dezelfde gedachte als hii Ruusbroec zoo dikwijls wordt aangetroffen en uit Pseudo-Dionysius werd overgeleverd: dat God beter gekend wordt in het niet-kennen. 135 de drie adjectieven passen bij de drie personen; *properlike* past dan bij den Zoon: omdat Hij als Verbum de Waarheid is? maar *properlike* schijnt eerder te beteekenen bij Had.: op zich zelf staand. En de adjectieven zijn bedoeld als passend op God in de eenheid; dan drukken zij als den grond der Personen uit: eigen?

*

[137] ende god gheuet En*de* si ontfeet. En*de* watsi dan
[138] ontfeet van ghewaricheiden en*de* van gheestelec-
[139] heide*n* *E*nde va*n* gheuoelecheide*n* *E*n*de* van won-
[140] d*er*e, dat en ca*n* niemanne ghemeine ghewerde*n*.
[141] En*de* si moet bliue*n* i*n* stilheide*n* Jn die vrih*ei*t
[142] derre v*er*weentheit/. Wat god dan te hare sprect
[143] van hoghe*n* gheesteleke*n* wond*er*e, dan weet nie-
[144] ma*n* dan god, diet hare gheuet En*de* die ziele, die
[145] gheestelec es alse god boue*n* alle gheestelecheit.

[146] Dit seide een me*n*sche i*n*. gode: Mine ziele si[146-152]
[147] * es al ghescoert mett*er* cracht der ewelecheit;
[148] En*de* si es al versmolte*n* mett*er* vrientschap d*er* *LIJ-b.
[149] vaderlecheit; || En*de* si es al gheuloyt mett*er**
[150] groetheit gods. Die groetheit es sonder mate, *45 c.
[151] En*de* de h*er*te miere herte*n* es ene rike rijcheit, die
[152] god en*de* here es i*n* siere ewicheit.

[153] * Dat seide ene ziele i*n*de vrie*n*scap gods: Jc[153-164]
[154] hebbe ghehoert de ste*m*me der v*er*wee*n*theit. Jc *36 c.
[155] hebbe ghesien dat lant der claerheit, En*de* ic hebbe
[156] ghesmaect de vrocht der bliscap. Sint dat dit
[157] heuet gheweest, so hebbe*n* alle de sinne miere
[158] zielen ghewacht na hoghe *gheesteleke* wond*er*e,
[159] En*de* alle mine ieghe*n*w*er*deghe bedinghe*n* sijn
[160] altoes beuae*n* met ene*n* soete*n* toeu*er*late, *D*at god
[161] selue es i*n* ghewaeregh*er* waerheit. Om dat dit
[162] dus es, d*aer* o*m*me benic ommateleke v*er*wee*n*t

* 139 B geu. 140 A niemene B niem*en* 141 in de 142 A deerre; verw*en*th. 143 B hogen A gh..leke A niemene B nyemen 144 B geu. 145 B geest. B geest. 146 .J. 147 B eweleech. 148 C es *erb.* B vriescap 149 A geuloyt 151 B die herte
153 B een vrientscap 154 A ghehoret B gehoret; Ende ic 156 blijsc. 157 soe A zinne 158 B gew. B hoge C gheesteke 159 bedinghe B zij*n* 160 B zuete*n* 161 A ghewar. B gewar.

146-152 *De ziel in God*. 151 refrein; 152 *God ende here* is onderwerp, *die* gezegde.

153-164 *De ziel in Gods vriendschap*. Alles vreugde licht, betrouwen 161 variante op het refrein.

*

[163] * met alsoe selker v*er*weentheit *A*lse god es i*n* siere
[164] godheit. *LIJ-c.

[165] God es vlotende m*et* heilicheden boue*n* alle[165-187]
[166] heyleg*en* i*n* de vad*er*lecheit van he*m* selue*n*; En*de*
[167] d*aer* vte es hi gheue*n*de sinen alre liefste*n* kinde-
[168] ren nuwe rijcheit al vol va*n* glorie*n*. Om dat dit
[169] god es, daer o*m*me mach hi hede*n* en*de* merghe*n*
[170] *E*nde altoes gheuen nuwe rijcheide die nye ghe-
[171] hoert en ware*n*, sine ware*n* de*n* p*er*sone*n* ghehoret
[172] van he*m* selue*n* i*n* siere ewicheit. God es i*n* sine
[173] p*er*sone en*de* hi es i*n* sine crachte. God es boue*n*
[174] sonder ende, En*de* hi es onder sonder ende, En*de*
[175] hi es al o*m*me sonder ende i*n* sine crachte. God
[176] * es i*n* midde*n* sine*n* p*er*sonen uolle*n*de alle sine
[177] crachte met gotleker rijcheit. Ald*us* es god i*n*de *36 d.
[178] p*er*sone met he*m* selue*n* i*n* menichfuldegher got-
[179] leker rijcheit. Jet van gode, dat es god, En*de* daer
[180] * o*m*me roert god i*n* siere me*n*st*er* gaue*n* alle sine
[181] crachte. Ja yet van gode, dat es god selue: hi es *LIJ-d
[182] i*n* he*m* selue*n*. Die rijcheide gods sijn menichful-
[183] dich, En*de* god es || menichfuldich i*n* enicheide*n*,*
[184] En*de* hi es eenuoldich i*n* menichfuldicheiden. Om *45 d.
[185] dat dit god es, daer o*m*me sijn alle sine kindere
[186] v*er*weent; En*de* e*m*mer deen v*er*weender dan
[187] dander; En*de* alle sine kind*er*e sijn v*er*weent.

[188] De saleghe ziele sprect gheesteleke wijsheit met[188-195]
[189] Mi*n*ne*n*; En*de* si sprect hogheleke met w*aer*-
[190] hede*n*; En*de* si sprect moghendeleke met rijche-
[191] de*n*. God gheuet Mi*n*ne en*de* w*aer*heit *E*n*de* rijcheit

* 163 B selcker 165 C b.a.h.*i.r.* 166 C de *erb.* A heilighen B heyleghe*n* zelue*n* 167 B geu. 169 morghe*n* 170 B geu.; rijcheide*n*; nie B gehoert 171 B gehoeret *op ras*.
174 inde (*driem.*) 176 sine; p*er*sone 177 godlek*er* 178 A menechfol. godlik*er* 180 B ruert; mi*n*st*er* 181 A iet A *en* B *hebben. vóór* selue, *en dan*: es hi 182 rijcheide*n* B zij*n* A menechfoldech (*driem.*) 184 d.o. *ontb.* B *heeft* soe s. 188 B zalege B geest. 189 B hogleke 190 waerheiden A mogentlike B m..like B rijcheiden

165-187 *God als Vader Zijn kinderen verrijkende*. Hier bereikt de brief het hoogste lyrisme. 177 Het motief dat terugkeert, waarbij nog een ander is gekomen: *omdat dit God es* (r. 98, 161, 168). 179 vgl. 22, 345, 185 Omdat God oneindig rijk is, kan Hij al zijne kinderen zalig maken en de eenen rijker dan de anderen.

188-195 *Hoe de zalige ziel geestelijke wijsheid met Minne spreekt* 191 schijnt weer de drie personen te veronderstellen maar als in den grond der Godheid, en den Vader, vóór den uitgang der Personen. 192 *met verstandelijcheden* enz. is dit zooveel als: te verstaan, te beschouwen, te genieten? maa r wat is juist *verstandelecheit*? de goddelijke werkingen schijnen hier dooreen te loopen, als in de circuminsessio, als nog in den Vader vóór de uitgang der Personen.

*

[192] vt*er* volheit siere *godheit*. God gheuet Mi*n*ne met
[193] v*er*standelijcheden; God gheuet w*aer*heit met
[194] besculeecheiden; God gheuet rijcheit met ghebru-
[195] * keleecheiden.

*LIIJ-a.

[196] Dat seide ene ziele i*n* de ieghewordicheit gods:[196-206]
[197] Een god es alder hemele; En*de* de hemele sijn
[198] ontploken, En*de* die crachticheiden dies g*r*ots gods
[199] schinen inde h*er*ten siere heimeliker met gheuoe-
[200] * lecheiden *En*de met soeticheiden ende met blijt-
[201] heiden. Dan w*er*t de zaleghe ziele gheleidet i*n* *37-a.
[202] ene gheesteleke dronckenscap, d*aer* si inne moet
[203] spelende sijn, En*de* hare ghelatende na die soe-
[204] ticheit die si van binnen gheuoelt. Niema*n* en
[205] begrijpt op hare; si es dat kint gods ende es v*er*-
[206] weent.

[207] Ene andere ziele hetet mine ziele noch v*er*-[207-230]
[208] weend*er*e. Dat es die ziele die met w*aer*heiden
[209] en*de* met edelheiden. *En*de met claerheiden en*de*
[210] * met hoecheiden w*er*t gheleidet i*n* en*e* verweende
[211] stilheit. En*de* in die v*er*weende stilheit hoertse *LIIJ-b.
[212] een groet gheruchte van dien wond*er*e, dat god
[213] selue es i*n* ewecheiden. Si sijn beide de kind*er*e
[214] gods en*de* sijn v*er*weent i*n* desen tide. Die ghene
[215] die soe v*er*re comen es met gode, dat hi Mi*n*ne

* 192 C goedheit; geu. 193 A v*er*standelecheden B v*er*standelecheiden 194 B geu.; bescouwelecheiden A gh..lech. B ghebrul. 196 B die; ieghe*n*w*er*dech. 197 B Een *uit* En*de*; die h. B die h. zijn 198 A c*ra*chtecheiden B crachtecheide: de *op ras.* A des groets goets B des (d *op ras.*) groets (e *erb.*) gods (ds *op ras.*) 199 A scine*n* *erb.* B sire; heym. B gheuoelec. 200 A soetecheden B zuetecheiden A blijtheden 201 B die zaleghe: ghe *i.r.* 202 B geest.; dronk.; in 203 A na de B zuetech. 204 Niemen B begript 211 B hortse 212 B gerochte 214 B zijn A tiden B gene 217 B wile *ontbr.* A alselker B al selker

196-206 *De ziel in de ieghenwordicheit Gods*, d.i. in vereeniging met den Zoon, als gelijkvormig met den Zoon, dit *ontploken* doelt op God als open in de Personen. De geestelijke dronkenschap is een gewoon thema der mystiek.

207-230 *De ziel gevoerd in een verweende stilheit*. d.i. in God zelf als in Zijn natuur 213 *beide* de ziel nl. en God als de Godmensch: God gaat weer over in den Godmensch; *God selve* is de God-mensch. 215 met de drie Personen. 218 *Waeromme want:* omdat; ik meen dat niet moet gepunctueerd worden Waeromme? Want 225 *hevet ghestaen* met den Godmensch door Hem te beleven.

*†

[216] heuet Ende || wijsheit w*er*ke*n*de es in godlek*er*[*]
[217] w*aer*heit, Hi es dicste wile v*er*wee*n*t met alsoe
[218] selk*er* v*er*weentheit alse god es/. Waer o*m*me wa*n*t
[219] alsoe vele alse hi besien can met wijsheiden,
[220] soe mi*n*t hi met Mi*n*nen; En*de* also vele als hi
[221] ghemi*n*nen can met mi*n*ne*n*, soe besiet hi met
[222] wijsheide*n*; En*de* es dicste wile w*er*ke*n*de m*et*
[223] wijsheden en*de* met Mi*n*ne*n* i*n* die rijcheit gods.
[224] [*] En*de* dats ene hoghe v*er*wee*n*theit: Die soe langhe
[225] [*] heuet ghestaen met gode *D*at hi alsoe ghedane
[226] wond*er*e v*er*steet, alse god es i*n* siere gotheit; hi
[227] scij*n*t dicste wile vore die godleke me*n*sche*n*, *D*ies
[228] niet en ki*n*ne*n*, va*n* godleecheden o*n*godelec, Ende[*]
[229] onghestadich van ghestadicheiden, En*de* oncon-
[230] stich van consticheiden.

[231] Jc sach gode god en*de* de*n* me*n*sche me*n*sche.[231-241]
[232] En*de* doe en wonderde mi niet, dat god god was,
[233] en*de* dat de me*n*sche me*n*sche was. Doen saghic
[234] gode me*n*sche, En*de* ic sach de*n* me*n*sche godlec.

[235] Doen en wonderde mi niet dattie me*n*sche v*er*-
[236] weent was met gode. Jc sach hoe god de*n* alre
[237] edelsten me*n*sche met v*er*noye sen gaf, En*de* met
[238] v*er*noye sen nam. En*de* daer hi he*m* sen na*m*, gaf
[239] hi he*m* de*n* alre scaerpsten sen i*n* se*n*ne. Doen ic

[240] dat sach, doe*n* troeste ic mi met gode i*n* alle*n*
[241] v*er*noye.

†[margenoten bij de regels:] 227 cor*am* n*on* spiritualibus (?) (*met potlood bijna verdwenen*) 228 no*ta*

[*]46 a.

[*]37 b.

[*]LIIJ-c.

[*]No*ta*

* 218 o*m*e 220 alsoe 221 A besiet *verb.* B beziet 222 B es *ontbr.*; wijsheden 223 wijsheide*n*; de 224 B so lange 225 B gest. B ged. 226 godheit 227 A godeleke 228 A godlecheide*n* B godlijcheide*n* 229 Be gest. 233 Doe B sagic
234 A de m. B godleec 235 Doe; dat die 237 B zin (*zoo telkens*) B En*de* m.v.s.n. *ontbr.* 239 scerpste*n* A sinne B zinne; Doe 240 A doe 242 Dit B in die; Godleke 244 in die; vader

231-241 *De vergoddelijkte mensch*. 237 *sen gaf... sen nam* God berooft ons van ons menschelijk, natuurlijk, weten, om ons een hooger weten in te storten; of is *de alre edelste mensch* de Godmensch? 241 waarschijnlijk omdat zij begrijpt dat God in het leed iets hoogers, beters, bedoelt. 240 *met Gode* weer met den Godmensch.

*

[242] * Dat seide ene ziele inde rijcheit gods: Godeleke
[243] wijsheit en*de* volcomene oetmoedich*ei*t, dats grote *LIIJ-d.
[244] v*er*weentheit i*n*de claerheit dies vaders, En*de* dats
[245] g*r*ote volmaecth*ei*t i*n*de w*aer*heit dies soens, En*de*
[246] * dat es g*r*ot spel i*n*de soetheit des heilichs gheests.
[247] Sint dat mi die heilicheit gods swighe*n* dede, Sint *37 c.
[248] hebbic vele ghehoert. En*de* sint dat ic vele ghe-
[249] hoert hebbe, waer i*n*ne hieldict dan? Jc en hielt
[250] n*iet sotteleke* dat ic hielt. Jc hielt alle || di*n*c vore*
[251] en*de* na. Soe swighe da*n* en*de* ruste mi met gode *46 b
[252] tote dien tide, dat mi god spreke*n* hetet. Jc[252-261]
[253] hebbe al mine bescedelecheit gheheelect, En*de* ic
[254] hebbe alle mine gheelheit ghep*ro*p*er*lect. En*de* ic
[255] hebbe alle mine p*ro*p*er*leech*ei*t ghehoude*n* ghe-
[256] * dae*n* i*n* gode tote i*n* die*n* tide dat yema*n*t co*m*t
[257] met alsoe selk*er* o*n*d*er*scedech*ei*t, Die mi vraghet *LIIIJ-a.
[258] wat dat es dat ic meine, En*de* dat ic dies gheuoele
[259] met gode i*n* gode, dat ics maer te meer en ben
[260] onderscede*n*, Alse mi es te sprekene, En*de* hier
[261] o*m*me swighic sachte.

[262] Dat seide ene ziele inde vriheit gods: Jc v*er*-[262-270]
[263] stont alle bescedelecheit in ere gheheellecheit
[264] Ende doen bleuic spelende in de sale d*es* here*n*,
[265] En*de* doen lietic sinen ambachtere*n* sijn rike ach-
[266] terware*n*. Ay i*n* dien tide*n* vloyden alle de lant-

* 245 volmaecth. A zoens 246 groet; dies B heilecs 247 B zwige*n* 248 A heb ic B gehoert B gehort 249 B w*aer* o*m*me *op ras.* 250 A *en* C soeteleke B ict 251 B zwige B en 252 B te 253 A ghehelleect B gehelleecht C ..leect: e *geexp.*
254 al; gheheellecheit; ..eect C ..leect: e *geexp.* C E.i.h.a.: *tweemaal eens doorgeh.* 255 p*ro*perlecheit A ghehouden *i.r.* B geh. 256 in *ontbr.* A ieman B yement 257 B selck*er* 258 B w. dat dat es dat B geu. 259 A mer B meer te m. 260 B onderscheide*n* 261 B zwigic zachte 262 in die 263 A be..heyt B be..leech. B geheelech 264 doe; in die C d*er* 265 doe; sine*n* 266 A in die; lantscappe

252-261 *De ziel in Gods rijcheit*. 249 Het was niet dwaas van mij het te behouden. 251 *swighe* met onderdrukt onderwerp *ic*. 252 vlg. al mijn onderscheid-zijn, mijn verdeeldzijn, tot een geheel gemaakt uit de veelheid in de geheelheid; mijn geheelheid heb ik *gheproperleect* tot iets in zich zelf besloten, staande gemaakt, gevestigd in mijn eigen wezen; dit heb ik in God gevestigd, zoodat ik met God geheel vereenigd ben. 257 *onderseedicheit* schijnt hier te beteekenen: oordeel des onderscheids, schranderheid. 259 dat ik niet anders meer van God onderscheiden ben dan door te spreken: het spreken zou mij van God scheiden?

262-270 *De ziel in Gods vrijheid*. 265 vgl. br. 18: de geheele voorstelling van de deugden als beambten in het rijk der minnende ziel.

*

[267] scapen der lande in den lande. Dat hietic den tijt
[268] * d*er* v*er*wee*n*th*ei*t. Daer in bleuic staende ouer al
[269] en*de* i*n* al midden. Doen saghic ou*er* al in de *37 d.
[270] glo*r*ie sonder ende/.

* 269 Doe A zachic B sagic 270 B inde

Negen en twintigste brief

Bestemming en inhoud.

Aan een jonge godgewijde (r. 4) om haar te troosten in hare droefheid over Hadewijch's eigen lot: waarschijnlijk voor dezelfde als de vorige brieven, 25, 26; Sara is hare intiemste vriendin (r. 17).

Wees niet nutteloos bedroefd om mij: wat mij ook gebeure, het is al het werk der Liefde; gij weet het. Ik heb ook weinig de wegen der wereld bewandeld. Sedert verlichte Rede in mij ontwaakte en God er in scheen, zou ik geen ander blijdschap noch smart meer kennen dan om de Liefde: omdat ik mensch was en God zoo groot en de begeerte om Liefde te bezitten nooit vervuld werd. Toch heb ik met de menschen geleefd en hun in alles gediend, wat ten onrechte bekend is geraakt. Met Gods Caritate gaf ik hun alle genegenheid; met Gods wijsheid voelde ik Zijne barmhartigheid en was hun genadig; met Gods hoogheid voelde ik aller misdaad, zonde, en gaf ik met Hem rechtvaardige oordeelen over allen; met Gods *enicheit van Minnen* voelde ik mij verloren in de genieting of gekweld met de ontbering dier genieting, de wegen der rechtvaardige Liefde en Hare zeden in God en de menschen. Al dat bezit ik in mijn eeuwig wezen, in God; nog niet echter in de genieting in mijn eigen wezen: want ik moet met Christus nog veel lijden, tot Liefde tot Haar zelf komt en in deugden, lijden, met ons opgroeit tot waar Liefde zich vereenigt met de menschen.

Deze brief bevat enkele merkwaardige levensbijzonderheden over Hadewijch: de storm, waarover we vroeger reeds iets vernamen, duurt voort; haar lot is nog onbeslist: zal ze moeten rondzwerven? zal ze in de gevangenis komen? Dit moet niet noodzakelijk zoo opgevat worden, alsof ze werkelijk met gevangenisstraf gedreigd was: Had. maakt slechts een veronderstelling.

Hadewijch heeft ook de menschen gediend: waarschijnlijk ook door de werken van barmhartigheid tegenover zieken en andere noodlijdenden. Daarbij schijnt ze wonderbare werken te hebben verricht: ze klaagt dat dit ten onrechte bekend is geraakt.

Leerstukken.

1. - De noodzakelijkheid van het Lijden in de ware Liefde (46 vlg.; 89 vlg.).

2. - De Liefde komt tot haar zelven in de ziel, als deze Haar gelijkvormig is geworden (92 vlg.).

3. - Duidelijk staat hier tegenover elkaar wat de ziel is in haar eeuwig wezen en wat ze is in haar eigen wezen (87 vlg.).

4. - Mystieke termen zijn *gherenen sijn met gheheelheiden van Minnen* met de Minne als in Gods *gheheelheit* gedacht vóór den uitgang der Personen, of met de drie Personen in haar wezensgrond, en daarna met *siere caritaten, siere wijsheit, siere hoecheit: enighe Minne* is de Minne als in de enkelvoudigheid waar zij vereenigt. Dit zijn de *wesene* van r. 85. Deze vier eigenschappen der Liefde herinneren aan de vier boden van br. 18, waarmee de Keizer zijn land bestuurt en zelf in rust blijft.

5. - De *gherechte doemsele* beteekenen, dat de ziel alles beoordeelt met God, zooals elders meermalen gezegd wordt te *doemen ende benedien* met God d.i. zich in haar oordeel over menschen en gebeurtenissen te richten naar wat God er over oordeelt. Dit alles doet zij nog in haar eeuwig wezen in God, waarnaar haar eigen wezen opstreeft.

*

[1] * God si met v en*de* gheue v troest metten ghe-*1-37
[2] wareghen troeste sijns selues, *Daer* hi hem *LIIIJ-b.
[3] seluen ghenoech m*et* es, En*de* alle creature*n* na *.XXIX. cap^m
[4] haer wese*n* en*de* na hare ghetamen. Ay soete kint,
[5] uwe bedroeue*n* es mi leet, En*de* uwe swaerheit
[6] en*de* uwe rouwe. En*de* dies biddic ouer sere En*de*
[7] mane ende rade En*de* ghebiede alse moeder hare*n*
[8] lieue*n* kinde Dat si mi*n*t t*er* hoechster ere*n* En*de*
[9] t*er* soetst*er* w*er*dicheit d*er* Mi*n*ne*n*, dat ghi alle
[10] vreemde rouwe*n*, va*n* v doet, En*de* dat ghi v om
[11] mi bedroeft, soe ghi minst moghet, Hoe soet met
[12] mi gaet, Eest i*n* doelne achter lande, Eest i*n*
[13] gheua*n*cnessen /: *W*ant || hoet sijn sal, het es d*er**
[14] Mi*n*ne*n* werc. Jc weet oec wel dat ic v ghee*n* vre*m*t *46 c.

* 2 B zijns 3 A zelu. B gen. 4 hare*n* w. B zoete 5 B u b. Dat es B zwaerheit 6 B zere 9 B zoet.; werdecheit (A *telk.* ech *maar* heilich B *meestal* .ech) 11 bedroeuet B mog*et* 12 B ghaet 13 geu..esse A wa*n*t *i.r.* B h.w.: *maar orde herst.* B zijn

1-37 *Wees niet nutteloos bedroefd om mij*. 3 *alle creaturen* men verwacht den dat., maar *ghenoech sijn* wordt transitief gevoeld. 10 *vreemde rouwe* droefheid die niet in de Liefde past, niet zuiver om de Liefde is; 14 *vreemt rouwe* enz. oorzaak van zulke droefheid. 24 *moechdi* kunt gij daaruit 24 *datter* dat het der; 25 *datten* = dat het *den* 31 is figuurlijk op te vatten.

*

[15] * rouwe en ben, En*de* dat ic v na ben van h*er*ten
[16] en*de* bek*i*nt En*de* de liefste me*n*sche die leuet na *LIIIJ-c.
[17] sare*n*. Daer bi weetic wel dat *ghijt* ghelate*n* niet
[18] wel en cont, ghine bedroeft v om mine mes-
[19] * quame. Doch wet wel, lieue kint, Dat vreemt
[20] rouwe es/; want dat merct selue: na dien dattu *38 a.
[21] van al diere h*er*te*n* gheloefs dat ic van gode ghe-
[22] mi*n*t ben, En*de* hi sine w*er*ke werct i*n* mi stille
[23] en*de* openbare, En*de* sine oude wond*er*e v*er*nuwet
[24] i*n* mi, Soe moechdi oec wel weten datt*er* Mi*n*ne*n*
[25] w*er*ke sijn, En*de* datten vreemde*n* wondere*n* moet
[26] van mi en*de* eysen/. Want si en co*n*ne*n* aldaer
[27] niet w*er*ke*n* d*aer* Mi*n*ne gheet/. Want sine kinne*n*
[28] niet hare come*n* noch hare gaen. En*de* ic hebbe
[29] * noch ou*er*lettel mette*n* me*n*sche*n* harre seden
[30] ghepl*o*ghe*n* in haren etene noch i*n* hare*n* drinckene, *LIIIJ-d.
[31] Noch i*n* haren slapene; Noch mi ghesciert met
[32] haren clederen, Noch met hare v*er*we*n*, Noch met
[33] hare*n* schine; Noch mi en w*ar*t nie bliscap te
[34] goede va*n* alle*n* die*n* *dat* me*n*schelike h*er*te v*er*bli-
[35] den mach ochte v*er*crighe*n*, ochte o*n*tfae*n*, Sonder
[36] bi corte*n* vre*n* van gheuoelene van Mi*n*ne*n* dat al
[37] v*er*wint.

[38] Mer teerst dat dan die opslach miere v*er*lichter[38-86]
[39] redene*n* ontwaecte, die mi oyt sint datt*er* god i*n*
[40] scheen, v*er*licht heuet *I*n al dien dat mi volmaect-

* 14 vree*m*t 16 A die l. 17 ghijt C ghij*n*t; niet w.g. en c.
18 A misquame 19 B Dat wet wel; vre*m*t 22 zine 23 B opp. 24 B dat d*er* mi*n*ne 25 B zijn; dat de*n* 27 geet 28 B haer c. no haer ghaen 29 A hare z. B haer z. gepl. B no A drink. 31 noch i*n* gheciert 33 scine; blijsc. 34 A *en* C die, B dat *op ras.*; m..leke 35 A ontgaen: g *geexp.* f *erb. v.l.h.* B ontgaen 36 gheuoelne 38 tierst 40 sceen 41 A gebrac: *verb.* B geb. B tonese

38-86 *Vroeg heeft verlichte Rede mij geleerd dat Liefde doet lijden en menschelijk begrip te boven gaat.* 37 *opslach* niet meer dan zoodra mijne verlichte Rede naar boven begon op te zien 40 *den anderen* niet slechts eigen onvolmaaktheid, maar ook van de andere menschen: apostolische gedachte: in deze mystiek wordt de ziel opgewekt niet slechts door de beschouwing van den afstand tusschen eigen armoede en goddelijke volmaaktheid, maar ook door die van de menschen, omdat Liefde zoo weinig geëerd wordt. Het menschelijke *ghebreken* wordt afgemeten naar de goddelijke volmaaktheid: wat ons daaraan ontbreekt, waarin wij niet gelijkvormig zijn met de Liefde; *in al dien dat* in alles waarin; *toenese* = toende se 43 *van doregane* ik versta = volgens de waardigheid van doortocht, van mijn er door heentrekken. nl. door die *stat*, d.i. door de Liefde. 49 *minleker* = van Liefde vervuld. 50 *onghebrukeleke* = zonder Haar te kunnen bezitten en genieten; zoo ook 52. 55 *armariolo, antisma* = onbekende lat. woorden: *armariolo* zou kunnen beteekenen = een klein schrijn. 59 gevoelig in hoogste inspanning(?)

*

[41] * heit ghebrac en*de* oec den anderen, Soe toenese
[42] mi *En*d*e* gheleide t*er* stat, d*aer* ic mijns lieues na *38 b.
[43] * w*er*dicheit va*n* door gane een ghebruke*n* soude.
[44] Die || stat van Mi*n*ne*n* die mi v*er*lichte redene* *LV-a.
[45] toende, was soe v*er*re boue*n* me*n*scheleken senne*n*, *46 d.
[46] dat ic dat wete*n* moeste, Dat mi niet en behoerde
[47] te hebbene bliscap noch rouwe en gheen, groet
[48] noch clene, Sonder va*n* dien dat ic me*n*sche
[49] was, En*de* dat ic gheuoelde Mi*n*ne met Minlek*er*
[50] h*er*te*n*, En*de* dat god soe g*r*ot es en*de* ic soe onghe-
[51] brukeleke mett*er* me*n*scheit ane de gotheit ghe-
[52] rine*n* can. Die onghebrukeleke begh*er*te die mi
[53] Mi*n*ne altoes o*m* ghebruke*n* te ha*r*e heuet ghe-
[54] gheue*n*, *D*ie heuet mi ghequest *En*d*e* ghewo*n*det
[55] * i*n*de borst en*de* i*n* dat herte: Jn armariolo En*de*
[56] in antisma. Armariolo, Dat es dat bi*n*nenste *LV-b.
[57] vander aderen d*er* h*er*te*n* d*aer* me*n* met mi*n*t.
[58] En*de* antisma, dat es dat bi*n*ne*n*ste vande*n* gheeste
[59] d*aer* me*n* mede leuet *En*d*e* alsoe gheuoeleke es
[60] i*n*de*n* meeste*n* ernste.

[61] Doch hebbe ic mette*n* menschen gheleuet i*n*[61-84]
[62] alle*n* dienste va*n* w*er*ke*n*. En*de* d*aer* toe hebbe*n*se
[63] * mi vonde*n* beset te al ha*r*en behoeuene met ghe-
[64] reeder doghet, Dat te onrechte es ope*n*bare. Jc *38 c.
[65] hebbe oec i*n* allen met he*n* gheweest: sint mi
[66] god eerst met gheheelheiden van Mi*n*ne*n* ghereen,

* 43 dore A i*n* ghebr. B. .I. gh. 45 B zinne*n* 46 B behorde 47 blijsc. B no r. A ne gheen B ne gee*n* 48 cleine 49 B mi*n*neleker 50 groet 51 die godheit 52 A begheerte 53 A onghebruke*n* B om gh. *uit* ong. B gegh. 54 ghequetst 55 A in die B I.a.E.i.a.a.: *tuschen* 2 *roode lijnen* 58 B geeste
59 gheuoell. 60 A ere*n*ste 61 B gel. 63 B beuonde*n*; gh*er*ede*r* B dog*et* 64 B opp. 66 A gheelh. B geheel. 67 B gheuoel-(*tweem.*)

61-84 *Hoe Hadewijch zich tegenover de menschen gedragen heeft*. 64 schijnt te zinspelen op wonderwerken (vgl. 23 en Vis XIV, 120 vlg. van *doeden die opverstanesse daden bi dier cracht die God in mi woude*.) 66 *Met gheheelheiden* en daarom *met siere caritaten, wijsheit hoecheit* 74 *sijn toegheven Hem omme niet* zijn Zich daarbij nog schenken om niets, uit louter gunst: wederkeerig ww. zelfstandig gebruikt. 78 *na den gront siere waerheit* omdat uit de gheheelheit uit den grond der godheid en waarheid 80 *verlorenheit van ghebrukene*, het verloren-zijn in Liefde door haar te bezitten: *van* heeft verklarende bet.: dat bestaat in, zoo ook *passien van*, of veroorzaakt door het ontbreken.. 82 *ende... weghe* hangt rechtstreeks af van *ghevoelde ic*.

*

[67] soe gheuoelde ic elcs me*n*sche*n* noet, na dat hi
[68] was. Met siere caritate*n* gheuoelde ic en*de* gaf
[69] * elke*n* onste na sijn behoeuen. Met siere wijsheit
[70] gheuoelde ic siere ghenadicheit Ende waer o*m*me *LV-c.
[71] datme*n* den mensche soe vele vergheue*n* moet;
[72] En*de* hare valle*n* ende haer opstaen; En*de* dat
[73] gheue*n* va*n* gode En*de* dat wed*er* neme*n*; En*de*
[74] dat slaen en*de* d*at* heile*n*; En*de* sijn toegheue*n*
[75] he*m* o*m*me niet. Met siere hoecheit gheuoelde ic
[76] alle d*er* gheenre mesdaet, die ic hier hoerde noe-
[77] me*n* en*de* sach. En*de* d*aer* op gauic oyt || seder met*
[78] gode alle gherechte doe*m*sele na den gront siere *47 a.
[79] waerheit op ons allen, soe wie wi waren. Met siere
[80] enicheit van Minnen gheuoelde ic oyt sider v*er*lo-
[81] renheit van ghebrukene i*n* Mi*n*ne*n* en*de* passie*n*
[82] van ghebreke*n*ne *D*ies ghebruke*n*s, *E*n*de* gherecht*er*
[83] Mi*n*ne*n* weghe i*n* alle*n* Ende hare sede*n* in gode
[84] * En*de* in alle*n* me*n*sche*n*.

*LV-d.

[85] Jn Mi*n*ne*n* hebbic alle dese wesene En*de* de[85-95]
[86] mi*n*sche hebbic ghenoech ghedaen, die mi soe
[87] vele te luttel sijn. Al hebbic dat i*n* Minnen met
[88] * eweleken wesene, Jc en hebt noch niet i*n* ghebru-
[89] ke*n*ne van Mi*n*ne*n* in mijns selfs wesen. En*de* *38 d.
[90] ic ben die me*n*sche die met chr*ist*o toter doet
[91] doghe*n* moet i*n* Mi*n*ne*n*/; Want met gherecht*er*

* 68 A En*de* gaf - geuoelde *i.r.* B sire 69 B elcke*n* B zij*n* B sire 70 B geu. 71 B me*n*sche*n* 72 hare 73 B geu. 75 B gheuoeldic 76 B de gheerre B der ghere B horde 77 B ghauic A oit sider B zider 78 B ger. B sire 79 wie soe (B so) wi
81 A in ... gebrekene *i.r.* 82 gebrekene C ghebrek. *uit* ..uk.: u *geexp.,* e *erb.* 83 zede*n* 85 C Jn ... ghenoech *ben. i.r., in tekst vóór* ghedaen: hebbec *doorgeh.* A hebic al; den 86 A me*n*sche B me*n*sche*n* B gen. ged. 87 A lettel; zijn; dit 88 ghebrukene 89 selues 90 de; doot 91 B ger. 92 A doeghen B doge*n*

85-95 *Zij moet nog veel lijden met Christus*. 85 *wesene* nl. die *caritate, wijsheit* enz. zij heeft die in liefde, waarom zij kan zeggen dat ze *den menschen ghenoech* heeft *ghedaen*. Zij bezit dat wel in Minne, maar in haar eeuwig wezen, in God; nog niet genietend in haar eigen wezen: zij moet met Christus lijden tot den dood in Minne. 93 vgl. Br. XX.

*

[92] Mi*n*ne*n* salme*n* scande doghe*n* ond*er* alle vre*m*de,
[93] tote dien dat Mi*n*ne te ha*r*e selue*n* co*m*t En*de* tote
[94] dien datse met ons i*n* doechde*n* vol wast, d*aer*
[95] Mi*nn*e met .I. w*er*t mette*n* me*n*sche*n*/.

* 93 B har A zeluen 94 A volwaest: e *geexp.*

Dertigste brief

Bestemming en inhoud.

Deze brief luidt als een onderrichting: toespraak en groet ontbreken; alles wordt gesteld in den eersten persoon meervoud: de schrijfster vereenzelvigt zich steeds met haar gehoor of met hen voor wie deze brief of verhandeling of onderrichting is bestemd; het sluit met Amen, echter na een wensch als een gebed.

In de inleiding wordt er op gedrukt, dat zij, die door God tot Zijn dienst zijn geroepen, naar de volmaaktheid zouden moeten streven (-13). Daarom mogen ze nooit verzwakken in hun ijver (-21). Echter weinigen leven volgens wat de hooge Liefde toekomt: de geringste moeilijkheid doet ons de Liefde ter zijde leggen, terwijl we steeds in zoetheid van Liefde of in smart zouden moeten zijn. Dit leidt een der prachtigste plaatsen in uit de brieven: het hoogste leven bestaat in smart van Liefde: in zoetheid wordt men licht overwonnen, is men spoedig tevreden en geeft men het streven naar hooger op en in de vreugde vergeet men de schuld die ons voortdurend van de Liefde gemaand wordt.

Dit schuld-manen leidt het groote thema in van dezen brief. Eerst wordt ons dit schuld-manen in de Godheid voorgesteld: De Vader als in de eenheid maant den Zoon en den H. Geest. Zoon en H. Geest in de drieheid manen schuld van den Vader. De gedachte is: God maant, vergt eenheid, vereeniging; om daaraan te voldoen moet door de drieheid schuld betaald worden, waardoor de drieheid op haar beurt wordt voorgecsteld als schuldeischend. Zooals in de Godheid de drie Personen als het ware schuld hebben tegenover de eenheid (der genieting) waartoe zij voortdurend worden gemaand, zoo moet men eerst aan de drieheid voldoen om tot de eenheid te komen. Gods gerechtigheid wordt uitgeoefend door het al of niet voldoen aan dit manen der eenheid. Zoo worden dan de schepping, de menschwording, de verrijzenis verbonden met het manen der drieheid; de zondenval met de eenheid. omdat de mensch daardoor uit de eenheid met God viel; de dood van Christus en Zijn hemelvaart met de eenheid, omdat daardoor aan den eisch der eenheid voldaan werd (-67).

Zoo is het ook met ons. Volgt dan de toepassing op ons eigen leven. Om aan de schuld der drieheid te kunnen voldoen, om waardig volgens de drieheid te kunnen leven, wordt ons genade gegeven. Wilde de edele Rede hare schuld verstaan

en de leiding der Liefde volgen, ze zou wel het Groote, het einddoel der vereeniging volgens drieheid en eenheid, bereiken. Daartoe moet zij beginnen met de nederigheid, zooals Christus: verlaten van alle aardsche vertroosting, Zich nooit verheffend op eigen edelheid, of deugd of macht, tot Hij verheven werd ten hemel door de maning der eenheid. Hier op aarde maant Liefde ons om te leven volgens de drieheid. Wij moeten ons ter Liefde opwekken en niets anders eischen dan eenheid; daarom moeten wij leven volgens Haar welbehagen die immers nooit anders dan eenheid gemaand heeft, en volgens de maning der H. Drieheid (-106).

Wat is dit nu: te leven hier volgens de Drieheid en hierboven volgens de Eenheid of in Eenheid? Door onder de leiding van Rede met Liefde alle werken van volmaaktheid te beoefenen leeft men den Zoon. Practisch beteekent dit: alle deugden na te volgen van Christus onder de leiding van Rede door Zijn Wijsheid, die Hem immers toegeschreven wordt. Men leeft den H. Geest, volgens den H. Geest (of voor) voornamelijk door den wil der Liefde steeds te willen, door met vloeiende begeerte alle deugden te werken, door alles naar zijn ware waarde te verlichten, te beoordeelen en er in te werken om den eenigen wil Gods te doen. Bij den Vader wordt vooral de kracht, de standvastigheid te pas gebracht om zich ten volle met God te vereenigen: maar dit zich vereenigen met God is eigenlijk zich ten volle vereenigen met den Godmensch: omdat feitelijk geheel de volmaaktheid bestaat in het beleven van den Godmensch: wat men doet met den Zoon door te leven in alle volmaaktheid onder ‘geleide van Rede’ wat men doet met den H. Geest door er zich ijverig op toe te leggen, met den Vader door er zich krachtig en volhardend op toe te leggen.

De Vader wordt beschouwd als in de eenheid, vóór den uitgang der personen: waarom bij Hem dit streven naar vereeniging wordt te pas gebracht (-144).

Wie zoo leeft vaart reeds op aarde menigmaal schoon op in den Beminde met den Beminde. Maar als de ziel nu boven den bliksem van kortstondige genieting en verlichting en boven den donder van Rede die te betalen schuld voorhoudt, uit de menigvuldigheid der gaven vergaderd, in de eenheid gebracht wordt, dan komt eerst het groote manen van de drieheid en van de eenheid in God voor goed (-176).

Maar velen bedriegen zich zelf en leven niet volgens de waarheid. In een laatste deel volgt dan een prachtige psychologische analyse van het zelfbedrog dat godsdienstige personen

plegen in den dienst der Liefde. Klaarblijkelijk had Had. hier gebreken op het oog van een bepaalde gemeenschap. Hier werd waarschijnlijk te veel gestreefd naar omgang met vrienden en kennissen uit de wereld, naar nette kleederen, fijne spijsen en allerlei wereldsche vermaken, onder voorwendsel de gezondheid te verzorgen en zich wat te verzetten. Het kan de communiteit zijn van br. 12, of van br. 23 en vlg. waar Had.'s vriendinnen verbleven.

Algemeene leerstukken.

1. Het voornaamste leerstuk dat hier wordt voorgedragen is dat van ons leven volgens de drieheid en volgens de eenheid. Een zeer grootsche, diep theologische opvatting ligt hieraan ten grondslag. Onze volmaaktheid wordt opgevat als een gelijkvormig worden, en zoo een één-worden met God: wat zij inderdaad is. Wij moeten Gods leven in ons leven uitdrukken. Dit wordt nu eenigszins dramatisch voorgesteld: als een schuld-eischen der Drieheid om te komen in, te beantwoorden aan de maning der Eenheid. Het trinitarisch leven is het beeld van ons leven: wij moeten er in opgaan.

Practisch bestaat ook volgens Had. de volmaaktheid in het navolgen van de deugden van Christus, in het beleven van den Godmensch. Het leven volgens de drieheid, het éénworden met de drieheid, wordt nu opgevat als een beoefenen dier deugden volgens de eigenschappen die aan ieder der drie personen worden toegeschreven: met Rede, naar de wijsheid, de leering, volgens den Zoon; met eenheid van wil, met vloeiende begeerte (dit vloyeleke behoort bij den H. Geest, als goedheid en liefde die zich uitstort) met de klaarheid, het licht, waardoor al het geschapene beoordeeld wordt naar zijn waarde en waarheid voor God, volgens den H. Geest; met macht van volharding en drang naar eenheid, volgens den Vader. Op die wijze wordt het beleven van Christus verbonden met het beleven van God.

2. Een bijzonder prachtige leer, om de diepte der gedachte en om de waarheid van leven, is die over de grootere voortreffelijkheid van het lijden in Liefde boven de zoetheid der Liefde (35-48).

Eenige plaatsen.

27-29 Deze plaats komt juist ook voor in *Limb. Sermoenen* aan het slot van het 31^{e} (f. 135c-135d). Kern vertaalt hier aarzelend: ‘ons kan in ons verdriet niet (luttel = *cume*) 't minste of geringste hinderen, of wij zetten de Liefde op zij (eig. bergen de Liefde op)’ Mnl.

Wdb. i.v. *houden* (k. 632) vertaalt: ‘of wij leggen de godlijke liefde bewaard, verborgen, d.i. of wij ontkennen de godlijke Liefde, wij zien haar niet’. Wij vatten vooreerst *in vernoye* op als bepaling van *dinc:* nog zoo gering iets *in vernoye* = iets verdrietigs, iets wat ons onaangenaam is, iets onaangenaams, verdrietigs; *ghehouden legghen* komt nog voor in Sp. Hist. I p.b. 8 c. 70, v. 28.

> Alse ons daventure goet gevet
> Dat leggen wi ghehouden dan
> Ende gapen omme meer nochtan.

Hier dient de uitdrukking ter vertaling van: ‘id sine ulla voluptate dimittimus’, dat is dus wel: wat wij goeds krijgen dat laten wij varen om naar wat anders te verlangen. De zin schijnt te zijn: ‘dat leggen wij voorloopig in verzekerde bewaring, dat bergen wij op, zonder er verder rekening mede te houden’. Zoo ook hier: Wij leggen de Liefde voorloopig in verzekerde bewaring, wij bergen ze op, d.i. wij laten ze varen, leggen ze ter zijde. Wat gewis bedoeld wordt. C heeft er *inne* aan toegevoegd, omdat hij ook zoo begrepen had.

184. *Wi willen sijn verdreghen van onsen langhen tide ende gheeret van goeden werken*. - MANDE verklaart: *wi verlaten ons op lancheit der tijt dat wi in gheesteleken staet gheweest hebben*. Mogelijk, doch meer dan een persoonlijke opvatting is dat niet. *Verdreghen* is waarsch. verheven, synoniem met *gheeret*. Merkwaardiger wijze komt dezelfde onduidelijke uitdrukking ook voor in den XII^{en} Br. r. 134, waar gezegd wordt dat Minne gekleed, gehuld wordt *met senne ende met langhen tide:* dus ook in een brief, die een onderrichting is en nog wel evenals deze bestemd voor een gansche communiteit. Beide brieven vertoonen trouwens, in de practische vermaningen en in de gelaakte gebreken, een groote overeenstemming. Ze zouden tot dezelfde communiteit kunnen zijn gericht. En dan zal het wel het genootschap zijn, waarin Sara, Emma, Margriet met de gewone geadresseerde der brieven verbleven. Heeft men daar de uitdrukking begrepen? De verklaring van MANDE past weinig in den XII^{en} Br.: daar schijnt *met langhen tide* te beteekenen: de handelwijze als van iemand die allen tijd heeft: een langzame, kalme, overdachte en rustige handelwijze. En zoo iets kan ook in Br. XXX hier passen.

223. *Want nieman en darf hem verspelen om Gode te scuwene*. De gedachte schijnt te zijn: ‘niemand behoeft zich

te vermeien, verzet te zoeken, in wereldsche vermaken, om God te vermijden', d.i. om niet altijd met God bezig te zijn; zoo zou het een antwoord kunnen zijn voor hen die beweren, dat eenig verzet of vermaak noodig is, om niet ziek te worden. Daarom volgt: 'Hij brengt zelf voortdurend nieuwe kracht. En worden we al ziek *bi onser nederheit* = door onze zwakheid als menschen, wij zullen er ons over heen zetten; dat ware verstandiger en nuttiger.' Men merke echter op dat Hadewijch waarschuwt tegen wereldsche vermaken.

230. *Daer omme en vertrecken wi de recken gods niet*. - De beteehenis moet zoo iets zijn als: 'daarom halen wij de dappere, stoute strijders van God niet in', d.i. wij worden nooit dappere strijders van God. Maar *vertrecken* komt in die beteekenis niet voor. A en B hebben *verrecke wi;* wat evenmin zin geeft. Misschien is *verreiken* bedoeld, dat uitstekend past: bereiken, inhalen, aan de zijde komen van.

Invloed.

1. MANDE heeft dezen brief weer gedeeltelijk opgenomen, onder den titel: *Datmen der minnen in drieen manieren hier leeft in drieheit ende hier boven in enicheit*. 1-20 worden eenigszins vrij gevolgd. Dan gaat hij onmiddellijk over tot r. 107-176 die eenigszins verkort worden, waar hij een of ander uitdrukking niet best begreep. Hierop vertelt hij een visioen; dan komt 177 tot het einde, dat ook het einde van zijn werkje is. Echter 215-232 vallen weg: ook waarschijnlijk omdat hij het niet begreep; waar hij echter wel begreep weidt hij even wat verder uit of zegt hij het met wat meer woorden.

2. In de *Limburgsche Sermoenen* heeft het 31^{e} sermoen, dat ook de allegorie van den palmboom bevat (in den aard van Had.s eerste visioen) aan het slot (f. 135c-135d) meer dan een zin, die bijna letterlijk met Had., vooral 22 vlg.. overeenstemt. Zoo: '*Want leider - God help ons allen - wi sin alle cranc in dogen ende vliteg in genugden: ons can lettel so clene denc geletten in vernoye, win leggen minne wal gehouden. Dats grote clenheit, want wi al uren minnen gnug leven souden*.

3. Het beeld van het schuld manen is ook bij RUUSBROEC bekend, al wordt het er niet uitgewerkt als hier; maar ook bij hem wordt het voortdurend verondersteld. *Betaelt uwe scout* wordt de ziel opgelegd (b.v. *VII Trappen,* C. XIV, de plaats ontleend aan Had. XX, 97 vlg.).

Ook heeft RUUSBROEC het beeld van den bliksem en van den donder in van *VII Sloten,* C. XVII, al wordt het eenigszins anders uitgewerkt.

*†

†[margenoten bij de regels:]
14, 25, 35 *en* 87: no*ta* (*v.a.h.*)

[1] God die ye was en*de* e*m*mermeer wese*n* sal[*1-13]
[2] fu*n*dame*n*t van gherechte*r* Mi*n*ne*n* En*de* va*n*
[3] * volcome*n*re trouwe*n*/, Hi es onse volcomene
[4] trouwe d*er* alre volcome*n*ste*r* mi*n*ne*n*, d*aer* hi he*m*
[5] selue*n* met mi*n*t i*n* he*m* selue*n*, Ende alle sine
[6] vrie*n*de die hi mint, he*m* selue*n* te minne*n* met
[7] volmaecter volcomenheit. Te derre volcome*n*heit
[8] souden de ghene sijn die hi gheroepen ende v*er*-
[9] coren en*de* ghetekent heuet te sine*n* dienste. Dese
[10] mochten grote werke doen en*de* sere vorderen,
[11] warense datse schine*n* ende sijn soude*n* na
[12] gherechte scout va*n* volcomenre trouwen *E*nde van
[13] gherechter Minnen.

*[margenoot bij de regels:]
.xxx.

*LVI-a.

[14] Die mint, hi w*er*ct grote w*er*ke En*de* hi en[14-21]
[15] spaert niet Noch hi en wert niet moede || van eni-*
[16] gher noet die hem toe comt, Noch van wat tor-
[17] * mente dat he*m* verschinen mach; Mer d*aer* in
[18] wert hi altoes nuwe ende *versch*; Ende oec met
[19] * alle dinghen, cleyne ende groet, licht ende swaer,
[20] d*ae*r hi doghet bi v*er*crighen mach, die der Min-
[21] nen wel ghetamet.

*47 b

*39 a.

*LVJ-b.

[22] Ay arme, na hogher Mi*n*nen ghetame*n* wilt nu[22-34]
[23] luttel yeman leuen, Mer nae sijns selues ghe-
[24] rieue*n*. Ende men wilt vele van Mi*n*nen hebben
[25] en*de* luttel hare w*er*deleke leuen/. Want wi sijn

* 2 fond. B ger. 4 t*er* 5 A zel. 6 B minnene 8 B gene; zijn C hi *i.r.* B ger. 9 zine*n* 10 zere 11 sc. B zij*n* 12 gef. 13 B ger. 15 B spart; enegher (*telkens* ..ech *maar* A heilich) 17 ver*s*c. 18 C verch 19 allen B dinge*n*; cleine B en*de erb.* A grot B zw. 21 B ghetaemt 22 A bet. B betaeme*n* 23 A ieme*n*t B yeme*n*t; na B ger. 25 A lettel B zij*n* 26 B dogene; vlitech B genuechten

1-13 *Wie God geroepen heeft tot zijn dienst zou naar volmaaktheid moeten streven*. 1 Vgl. het rythme van dezen zin met dat van den eersten zin in Br. 1; 4 *trouwe* zooveel als: Hij is ons volmaakt getrouw of: Hij is is voor ons volmaakte trouw; 6 opdat zij Hem zouden beminnen in volmaakte Minne. 8 *sijn* = naar iets staan. Er naar streven; zich toeleggen op. 9 *ghetekent* als met Zijn wapenteeken gemerkt.

14-21 *Wie mint verzwakt nooit in zijn ijver*. 17 *verschinen* schijnt eenvoudig te beteekenen, die hem te beurt vallen. 17 vgl. 14, 19; 18, *ende oec met* = en hij *wert oec nuwe ende versch met allen*..

22-34 *Weinigen leven volgens wat der hooge Liefde toekomt*. Vgl. br. 12, 76; Br. 6; z. inl. vgl. 28, 255.

*

[26] cranc i*n* doghene en*de* vlietich i*n* ghenoechte*n*.
[27] Ons co*n*nen lettel soe cleine dinc gheletten in ver-
[28] noye, wi en legghe*n* wel Mi*n*ne ghehoude*n* i*n*ne
[29] en*de* v*er*gheten haers te pleghene. Dat es groete
[30] cleynheit/. Want men in alle vren der Mi*n*ne*n*
[31] ghenoech soude leuen/: Jn soetheiden van Mi*n*ne*n*
[32] v*er*loren te sine, *O*chte in groter tormenteleker
[33] smerten te sine, o*m*me hare werdicheit *E*n*de* om
[34] hare ghenoech te doene.

[35] Dat hoechste leuen en*de* dat seerste wassen es:[35-48]
[36] * dat v*er*deruen en*de* dat v*er*doyen in smerten van
[37] Mi*n*nen. En*de* i*n* soete*n* gheuoelne es meere neder- *LVJ-c.
[38] heit/. Wa*n*t daer in waertme*n* lichte v*er*wonnen/.
[39] Ende soe faelgeert de cracht der begherten; Ende
[40] datse gheuoelen, dat es he*n* soe groet, datse
[41] niet en moghen bekinne*n* der Mi*n*nen groetheit
[42] En*de* hare volmaecte wesen/. Want alse dat herte
[43] En*de* de neder sinne, die lichte v*er*wlt sijn, ghe-
[44] * rene*n*, w*er*den na onse affectie, soe sintse alse
[45] hemele metten hemele*n*, Dat du*n*ct he*n*. En*de* i*n* *39 b.
[46] deser ghe||noechten v*er*ghetense d*er* groter scout*
[47] Die alle vre*n* inder mani*n*ghe*n* es, die de Minne *47 c.
[48] der Minne*n* maent.

[49] Die mani*n*ghe meyne ic, die de vader maent[49-67]
[50] in eweleken ghebrukene van enichheide*n* de*n* sone
[51] en*de* den heileghen gheest, Ende die scout die de
[52] sone en*de* de heileghe[n] geest den vader mane*n*
[53] in ghebrukene der heylegher drieheit. Ende dat

* 27 B luttel B cleyne 28 B wy B geh. C i*n*ne: *erb. v.a.h., ontbr. in* A *en* B 29 B hars 30 cleinh.; alle*n* 31 B gen.33 om 34 B gen. 37 B zuete*n* A meerre 38 w*er*tme*n*
39 A falgiert B falg*er*en de crachte der mi*n*nen en*de* der b. 41 B moge*n;* g*r*oth. 43 nedere B zinne 44 sijnse 46 B genuechte*n* 49 A meine B meynic 50 C de*n i.r.* 51 B heylegen geest (*tweem*.ɔ 52 A zone A heilighe geest 53 heilig*h*e*r* 55 O*m*me; eischene

35-48 *Het hoogste leven bestaat in smart van Liefde*. 45 *als hemele metten hemelln* = in alle hemelen, in de hoogste vreugde; eig. zelf hemelen (ze dragen den hemel in zich) met hemelen 46 zij vergeten wat zij schuldig zijn aan de Liefde: de schuld die hen voortdurend er aan herinnert wat de Liefde van de Liefde, de ziel, eischt.

49-67 *Het manen van God in de eenheid en in de drieheid*. 54 *in enen hebbene ende in enen wesene* in God is alles een en eeuwig, wat door deze formule moet uitgedrukt worden: eene maning door de drie bezeten. 55 versta: *om dat manen vander vaderliker enicheit te eischene* om aan de maning der eenheid te voldoen, om nl. de schuld te voldoen, die de eenheid eischt: de scout der enicheit. Daarnaar vergeldt de goddelijke Gerechtigheid. 57 De schepping wordt dos voorgesteld als een werk van Gods almacht, op aandringen van Gods wijsheid en goedheid. 64 om aan de eenheid te voldoen. 66 opdat de menschen de schuld der *enicheit* zouden kunnen betalen steeg Hij op ten hemel als onze eeuwige Voorspreker en Middelaar.

[54] * manen es eweleke euen nuwe i*n* enen hebbene

*LVJ-d.

*

[55] *E*nde in ene*n* wesene. om dat manen te eysche*n*ne
[56] vander vaderlek*er* enicheit, soe comt die ghe-
[57] rechticheit van alre wrake*n*. Biden mane*n*ne der
[58] wijsheit des soens En*de* der goetheit des heilichs
[59] gheests, datse manen der vaderleker moghent-
[60] heit in der drieheit, So w*ar*t de me*n*sche ghe-
[61] maect. Ende biden manenne der enicheit, dat de
[62] mensche hare niet ghenoech en was, soe viel hi.
[63] Biden mane*n*ne der drieheit w*ar*t de gods sone
[64] ghebore*n*; Ende bider scout d*er* enich*ei*t soe
[65] staerf hi. Bide*n* mane*n*ne der drieheit dede hi
[66] op v*er*sta*n*nesse onder me*n*sche*n*. Ende bider scout
[67] der enicheit voer hi op te sine*n* vader.

[68] * Aldus eest noch met ons. Bider scout die ons[68-83]
[69] * vand*er* drieheit w*er*t ghemaent, soe w*er*t ons gracie *LVIJ-a.
[70] ghegheue*n* werdeleke na die edele drieheit te *39 c.
[71] leue*n*ne tameleke.

[72] En*de* alse wi dat mesw*er*ken met vre*m*de*n* wille
[73] *E*nde vte diere enicheit valle*n* i*n* onse gherieue*n*,
[74] soe bliuen wi onghewassen Ende onuercoeuert
[75] vander volmaec<t>heit, *D*aer wi dus toe ghemae*n*t
[76] sijn van aenghi*n*ne der enicheit en*de* d*er* drieheit.
[77] Mer woude de edel redene vande*n* redeleken
[78] me*n*sche haer w*er*deghe scout v*er*staen *E*n*de* vol-
[79] ghen den gheleide dat he*m* de Mi*n*ne soude gheue*n*
[80] in hare lant || ocht si hare volche*n* na hare*
*47 d.

* 56 B ger. 57 A mane 58 A heylichs 59 B geests A m..heyt 60 B die m. gem. 61 A maenne 62 B haer n. gen. 63 A mane B mane*n*; soe w. B die A zone 65 starf A maenne B mane*n* B deet 66 B v*er*staenn. 68 B die ons *erb.* 69 gratie 71 leuene tamelike 72 vree*m*den 75 volmaecth. B toe d. 76 anegh. 77 edele 78 hare B uolge*n* 79 de gh. B soude*n* 80 B haer; ochte B har A volgheden B volgede*n*

68-83 *Wilde de mensch zijn schuld verstaan!* 68 Om nl. aan die *scout* te kunnen voldoen en waardig volgens de drieheid te leven. 73 *enicheit* = niets meer dan vereenigd-zijn met God, gelijkvormigheid met God, hier: in de Drieheid, of onbepaald. 75 *van* = ten opzichte van. 80 *volchden* aldus de drie hss., i.p.v. *volchde:* of is *si* = de menschen?

*

[81] ghetamen, Soe stonde hem wel dat grote te ver-
[82] volghene ende rike te sine in gode met godleker
[83] rijcheit.

[84] Die hem cleden wilt ende rike sijn ende een[84-106]
[85] * metter godheit, hi sal hem seluen cieren met allen
[86] doechden, Ja daer god hem seluen met cleedde *LVIJ-b.
[87] ende cierde, doen hi mensche leuede, Ende dies
[88] salmen, beghinnen ane die selue oetmoedicheit
[89] daer hijs ane hegan. Dat was van allen vremden
[90] troeste begheuen te sine, Ende van alre edelheit on-
[91] * verheuen, Ende van alre doghet Ende van werken,
[92] ende van moghentheiden, daer hi de ouerste af *39 d.
[93] was ende onuerheuen af bleef, Tote dien male dat
[94] hi op was verheuen vander vreselekер wonderlekер
[95] maninghen der enicheit. Wi sijn nu inde manin-
[96] ghe van Minnen ter heilegher drieheit. Daer omme
[97] souden wi ons seluen ter Minnen manen, dat wi
[98] gheleisten mochten met allen vlite; Ende en
[99] souden gheen ander dinc manen dan sine enicheit.
[100] * Ende na hare behaghen souden wi leuen die allen
[101] vren enicheit ghemaent heuet, Ende die onuer- *LVIJ-c.
[102] hauenne oetmoedicheit met gherechten werken
[103] gheciert heuet, Ende na de maninghe der heyle-
[104] gher drieheit, die soe volcomene doechde altoes
[105] maent na hare ghetamen, *Daer* men hier met wast
[106] ende wert volmaect, beide driuoldich ende enich.

[107] Jn drie dinghen leuet men hier der Minnen met[107-113]
[108] drieheiden ende ghinder bouen in enicheiden.

* 84 B zijn; .J. 85 A zeluen A sieren B zieren 86 B met daer: met *geexp.* B cleede 87 doe 89 A vreemden B vreemde 90 B begeuen 95 C ende der enicheit A Wij B wy 96 A der heyligher B Der heylegher 97 wat wi 98 mochte 100 A behagen; alle 102 onuerhauene B ger. A werke 103 B na die B heilegher 106 drieuoldech 107 A .IIJ. B drien dingen 109 A ees; beghert

84-106 *Nederigheid moet de grondslag zijn van ons leven volgens God*. Vgl. 12, 3. 94 vgl. r. 66. 95 Liefde maant ons hier op aarde om te leven volgens, om te streven ter H. Drieheid. 97 wat wij doen mochten, wat wij zouden moeten doen, met ijver; *dat* = wat. 98 wij van onzen kant zouden niets anders dan eenheid moeten eischen. 100 *hare* = der Minnen. 103 *ende na*.. parallel met *na hare behaghen*.

107-113 *Wij leven hier volgens de Drieheid, ginder boven in eenheid; hoe wij hier leven volgens den Zoon*. 112 *werdich;...* wat alle volmaaktheid waardig is.

*

[109] Dat een es datmen hier begheert Mi*n*ne met
[110] redene*n* Ende hare ghenoech te doene met alle*n*
[111] gherechten w*er*ken van volcomenheiden, en*de*
[112] volcomen te sine en*de* w*er*dech alre volcomenheit.
[113] Daer met leuet men den sone gods.

[114] * Dat ander es datme*n* wilt aldus Minne*n* wille[114-122]
[115] alle vre*n* m*et* nuwe*n* || vlite Ende w*er*ke alle* *40 a.
[116] * doghede met vloyeleker begherte*n*, En*de* v*er*- *48 a.
[117] lichte alle creature*n* na hare wesen ende na hare *LVIJ-d.
[118] ghetamen haerre edelheit, daer mense in bekint
[119] Eest i*n* edelheiden ochte in nederheiden: *D*aer
[120] na salme*n* i*n* hare w*er*ke*n* En*de* Mi*n*ne*n* dore der
[121] Mi*n*ne*n* ere den enighen wille ons gods. Hier met
[122] leuet men den heileghe*n* gheest.

[123] Dat derde es in bande te sine van ghestaden[123-144]
[124] pleghene in soeten bedwanghe, *En*de van o*n*uerwon-
[125] nenre cracht Dit wesen wel te v*er*moghene staerc
[126] ende onuerwonne*n* ende blide, Ende euen nidech

* 110 redene B gen. 111 B ger. 113 zone 114 ald*er* M. 115 B w*er*ke*n* 116 B doechde; vloyl. (*zoo steeds*) C beghegherte*n*: ghe *doorgeh.* 117 A elke B elcke; creature 119 Alse in 121 B gode ons (*maar orde herst.*) 122 A *tusschen* heil. *en* gh. *naad in 't perk.* 123 A zine A ghestane B gestade*n*: de*n op ras.* 124 B zoete*n* bedwange C o*n*uerwonnenre: nen *erb.* 125 starc 126 B niedech 127 A i*n* lijf *i.r.* 129 B horne 130 sprekene 131A gherechtecheiden B gerechtechh. 132 B zuet*er* z. A t*r*oste B elcke*n*

114-122 *Hoe men hier leeft volgens den H. Geest*. 114 *wilt, werke, verlichte* zijn de drie hoofdwerkwoorden.

123-144 *Hoe men hier leeft volgens den Vader*. 124 *in... bedwanghe* gaat met *pleghene:* in een zoeten dwang, bedwongen-zijn; 124 *van ... cracht* hangt af van *bande:* door nl. nooit den moed op te geven (verzekerd, of ten einde) dit *wesen* wat volgt, de eenheid met den Beminde 126 steeds even vurig verlangend, strevend, om in den Beminde op te groeien: welk *dorewassen* dan verder verklaard wordt in een reeks infinitieven met *te*, dit is het *wesen* van r. 125; het is de gelijkwording met den Godmensch. 131 de volgende bepalingen met *van* hangen eerder af van *waerheit* dan van *sprekene;* 132 *van troeste* = beter te scheiden van *soetheit*, hangt ook af *van waerheit:* het is de Geliefde die ieder waren troost geeft, eerder dan: die opwekt ieder te troosten... 133 *van... ongheciert:* de woorden van den Geliefde zijn woorden van troost, maar ook van bedreiging tegen het misdoen (de zonde); *vander mesdaet* = voor, tegen; *met lieve te ghelatene* parallel met te *werkene*, te *wandelne.:* met Jesus zich te vertoonen zonder schoonscheid, door zich met Hem te vereenigen in zijn Lijden nl. 135 *te doene* parallel met *hoerne* de gedachte is: uitsluitend voor den Geliefde te leven: niemand iets anders te doen dan aan den Geliefde met zich zelf als geliefde. 135 wat volgt is een verklaring van dit *nieman el te doene;* of: *te doresughene, te ghevoelene* zijn verder parallellen met te *werkene, met enen seden ...* dit *enen* in 't mv., nog *enen sinnen*, = vereenigd, dezelfde. 137 *met eenre borst de andere* malkanders borst, eigenlijk is het toch dat de ziel vereenigd met het Hart van den Geliefde in Zijn hart de zoetheid wil doorsmaken die Zijn Lijden verdiend heeft. 140 *met eenre enigher herten* bijna zooveel als met één enkel hart: er is als maar één hart meer, als er maar één Minne meer is: zoo is de geliefde in den Geliefde vereenigd. 142 *ende dat...* is een nadere bepaling bij *volwassene*: een volgroeide en zekere, wat door een rel. zin wordt uitgedrukt. 144 *wesene* vgl. r. 125. daardoor: door zoo te zijn.

[127] lief in lief dore wasse*n* i*n* al, Te w*er*kene met
[128] sinen handen, Te wandelne met sinen voete*n*,
[129] Te hoerne met sine*n* ore*n* daer de ste*m*me der
[130] godheit niet en cesseert te sprek*e*ne *D*ore liefs
[131] * mont i*n* alre waerheit van rade, van gherecht-
[132] heiden, van soeter soetheit van troeste elken te *LVIIJ-a.

*

[133] siere noet, En*de* van dreighene vander mesdaet,
[134] Met lieue te ghelatene sonder ghelaet onghechiert,
[135] En*de* niema*n* el te doene dan den lieue met lieue
[136] selue, Alse een lief in lief met ene*n* seden, met
[137] ene*n* sinnen, Met eenre borst / De andere te dore
[138] * sughene die onghehoerde soetheit die sine pine
[139] v*er*dient heuet, Ay ia herte i*n* h*er*te te gheuoelene *40 b.
[140] met eenre enigher herten En*de* ere enegher soeter
[141] Mi*n*ne*n*, Ende woensamleke te ghebrukene ene
[142] volwassene Mi*n*ne; En*de dat* me*n* e*m*mer seker
[143] *wete* bute*n* alle*n* twifele datme*n* gheheel es in eni-
[144] gher Mi*n*ne*n*. Met desen wesene es men de*n* vad*er*.

[145] Dus gheldet men hier de scout d*er* drieheit,[145-176]
[146] * die si maent En*de* die si der enicheit || oyt ghe-*
[147] maent heuet sonder beghin. Dat es waer, die dus *LVIIJ-b.
[148] der Mi*n*ne*n* leue*n*, si doen menighe scone opuaert *48b.
[149] i*n* haer lief met haren lieue; Maer alse de ghene
[150] die dit volwassen gheheel en*de* sonder kere*n* hare

* 133 B sire A dreigene 134 ongheciert 135 A niemene B niema*n*ne: ne *bijgev.* E36 A zelue; J. B lief i*n i.r.* B zed. 137 B zinnen A ene b. B .I. b.; dore te sugene B *heeft orde herst. tot die van* C 138 B ongehorde zueth. 139 geuoelne 140 m. ere B eneger zoeter 141 A w..leke*n* 142 C d*aer*
143 C wete*n*; twiuele B geh. A in *i.r.* 145 A die scout 148 B d*er erb.* B menege A opuert 149 A i*n* hare l.; Mer; die ghene 150 B geh. 151 B opbliue*n* 152 blixene 153 st*er*ke
145-176 *De bekroning van dit leven in de volla enicheit*. 146 vgl. r. 49 vlg.. *der enicheit* de drieheid maant schuld, zij maant die van alle eeuwigheid van de eenheid, d.i. zij eischt vereeniging. 148 vgl. 20, 45: misschien is er hier spraak van extaze. 154 De zin wordt onderbroken door de verklaring van dien bliksem en dien donder, maar voortgezet daarna, r. 167. als men nu boven donder en bliksem, uit de menigvuldigheid der gaven, vergaderd, vereenigd wordt, dan komt men in de eenheid met dit Licht, met de Liefde; dan komt eerst het groote manen van de drieheid en van de eenheid. 172 *van = van wege:* dat beteekent dat de Drieheid nu de ziel toelaat de volle eenheid te genieten, wat Zij tot dan toe niet had gedaan. 174 *enen wesene:* ze zijn immers een, d.i. steeds vereenigd; 3e nv. na *ghelden*.

*

[151] opuaert doe*n* in op bliuene, *E*n*de* daer v*er*sament
[152] w*er*den, daer dat grote licht die clare blixeme
[153] hier vore gescote*n* heuet, En*de* die staerke donder
[154] d*aer* na gheslaghen heuet.

[155] Blixeme dat es licht van Mi*n*ne*n* die hare toent
[156] i*n* ene*n* vliene, En*de* gheuet g*ra*cie in menighe*n*
[157] dinghe*n* om hare te toe*n*ne wie si es, En*de* hoe si
[158] can neme*n* en*de* gheue*n* in soetheiden van o*m*-
[159] uane, Jn lieuer behelsinghen, Jn soeten cussene
[160] Ende i*n* ou*er*herteleken gheuoelne, Dat Mi*n*ne
[161] selue sprect: Jc beent die di gheuaen hebbe. Dit
[162] * benic. Jc ben di[e] al. Jc gheue di[e] al. Maer dan
[163] comt de donder na. Donder dat es die vreseleke *LVIIJ-c. 40 c.
[164] ste*m*me der dreigi*n*ghe*n*, Ende dat ophouden
[165] En*de* de v*er*lichte redene die toent waerheit en*de*
[166] scout en*de* onghewasse*n*heit En*de* he*m* soe cleyne
[167] ende Minne soe groet. Alse dit versament wert
[168] vte*n* menichfuldeghe*n* ghichten, dan w*er*t me*n* al
[169] dat selue dat dat es. En*de* dan alre eerst heuet
[170] de enichieit datse ghemaent heuet, En*de* dan eerst
[171] eest mane*n* te rechte bego*n*ne*n*, *E*nde dan mach-
[172] me*n*s ghebruke*n* vand*er* drieheit die hare tot noch
[173] bedwonghe*n* hadde. Dan selense e*m*mermeer met
[174] ere vren manen En*de* ghelde*n* enen wesene, Jn
[175] ene*n* wille, Jn ene*n* hebbene, Jn ene*n* ghebru-
[176] kene.

[177] Hoe dit es, daer en daer ic nu niet af segghe*n*;[177-177]
[178] want ic te onghewassen ben En*de* te cleyne Mi*n*ne

* 156 A gratie; menege*n* 157 A toene B tonen 158 B geuen B zoeth. B onvane 159 B zuete*n* 161 bent; geu. 162 di; di; M*er* 163 A de *ontb. vóór* donker B de vrees. 164 B ste*m*me *i.r.* B dreginge*n* 166 cleine 167 groot 168 menechfold. ghifte*n* 170 B die en. 172 tote 177 en darf 178 cleine 180 B de *ontbr.;* bed..nesse

177-177 *Waarom zoo velen nog niet daartoe gekomen zijn*. 179 *des = dit manen ende ghelden in enen wesene*. 180 *bedrieghenisse* schijnt te beteekenen vervalsching, de heele uitdr. zooveel als: omdat wij de waarheid in ons leven hebben vervalscht. 184. z. inl. 187 vgl. 2, 56; 187 *weten* = kennen, wij zijn er ons bewust van en doen ze gelden. 192 vgl. 19, 14 vlg.. 194 toespeling op de bekende parabel van het bruiloftsfeest, Mt. 22, 1-14 de koning zag er een die geen bruiloftskleed aan had. 200 zoo zegt ook Paulus, Gal. 4, 10: *Filioli. quos iterum parturio, donec formetur Christus in vobis*. Vgl. nog voor deze plaats 26, 14. Wat onsmakelijk wordt het beeld van r. 200 uitgewerkt in Rijmgedicht 16. 212 Misschien: mistrouwt men ons eenigszins in ons godsdienstig leven, ten opzichte van God; of: is er iets van God, eenig goddelijke gave, die men ons niet toevertrouwt, twijfelt of wij die wel hebben. 216 *dat* = wat; *binnen huus* is misschien niet fig. op te vatten; de gedachte is: wij bekommeren ons te veel met de buitenwereld. 217 *ghestadet* = daar hebben wij tijd, verbeuzelen wij onzen tijd. 222 z. inl.

*

[179] * hebbe/. Dats mi ghe||brect en*de* den ghene*n* diet*
[180] ontbliuet, Dat doet die bedrieghenisse vander *LVIIJ-l.
[181] waerheit; Dat wi soe sconen beghin hebben *48 c.
[182] *En*de cleyne w*er*ke, Ende op dat selue saen v*er*-
[183] uaen wille*n* *En*de ons daer op v*er*laten. Wi wille*n*
[184] sijn v*er*dreghe*n* van onsen langhe*n* tide En*de*
[185] gheeret van goede*n* w*er*ken, En*de* v*er*gheten der
[186] Minnen scout te vroech. Wi houden onse wèrke
[187] * vore goet; *Daer* o*m*me werdense ydel. Wi wete*n*
[188] onse ellende; *Daer* o*m*me en vende*n* wiere onse *40 d.
[189] lief niet in*n*e/. Wi kenne*n* onsen aerbeit vore groet;
[190] *Daer* o*m*me en vende*n* wiere gheen rike herberghe
[191] van troeste i*n*ne *E*nde van soet*er* rasten, die lief
[192] lieue gheuet, dattene van verre*n* met groter auen-
[193] tueren besocht heuet/. Wi willen dat onse doghet
[194] bekint si; *Daer* o*m*me en hebbe*n* wiere dat bru-
[195] * locht cleet niet af. Wi w*er*ken onse caritate bi
[196] onste, niet bi noede; *D*aer o*m*me en besitten *LIX-a.
[197] wi niet hare wide ghewout. Onse oetmoedicheit
[198] es i*n* de ste*m*me *E*nde int ghelaet *En*de inde*n*
[199] schijn, En*de* niet te vollen o*m*me gods groetheit
[200] Ochte o*m*me dat wi onse cleynheit beki*n*ne*n*. Daer
[201] om en draghen wi den gods sone niet moeder-
[202] leke, Noch en soghene niet met oefeni*n*ghe*n* van
[203] Mi*n*ne*n*. Wi hebben te vele wils Ende wi wille*n*
[204] te vele raste*n* Ende soeke*n* te vele ghemacs en*de*

* 181 B wy; A scoen 182 cleine 184 B zijn; la*n*ge*n*
185 ghereet 187 voer gr. B groet: r *erb.* B wordense A idel 188 A vinde B vinde*n* 189 in B Wy; ki*n*ne*n* A onse B onse*n;* arbeit A g*r*oot B groet 190 A vinde B vinde*n* A ghene B gheene 161 A trooste B zuet*er* 192 auont*ur*en 193 B doget 194 B zij; hebbe B wire 195 B wy B met onste 196 node 199 scijn; om 200 A om, *ontbr. in* B; cleinheit 201 o*m*me B wi niet 202 A soeghene B zoeghene 204 B zueke*n*

*

[205] vredes. Wi w*er*den te lichte moede ende weder-
[206] sleghe*n* en*de* mestroest*et*/. wi soeken te vele solaes
[207] van gode En*de* vande*n* me*n*sche*n*. Wi en wille*n*
[208] ghene mesquame doghe*n*/. Wi wille*n* te wel
[209] wete*n* *W*at ons ghebrect, En*de* dan si wi te sorf-
[210] * h*er*tich dat te ghecrighene, En*de* en willen niet ||*
[211] doghen. Ons mach gherine*n*, v*er*smaetmen ons
[212] Ochte mestrout me*n* ons iet van gode, Ochte
[213] rouet me*n* ons onser rasten, Ochte onser ere*n*,
[214] Ochte onser vriende/. Wi wille*n* godeleec sijn
[215] inde kerke En*de* van alle*n* dinghe*n* van bute*n*
[216] wete*n* Dat ons hulpet en*de* deret binne*n* huus
[217] en*de* elre. En*de* d*aer* si wi ghestadet te pleghene
[218] onser vriende i*n* sprekene, Jn oefe*n*ne, Jn bel-
[219] ghene, Jn soe*n*ne/. Wi wille*n* hebbe*n* goede*n* name
[220] m*et* cleynen dienste van Mi*n*ne*n*, En*de* wi sijn
[221] sorfh*er*tech in suu*er*leke clederen. Jn cleynre spisen,
[222] i*n* sconen dinghe*n*, Jn ut*er*st*er* v*er*makenisse*n*, dier
[223] niema*n* noet en es/. Want niema*n* en darf hem
[224] v*er*spele*n* om gode te scuwene. Hi comt alle vre*n*
[225] met nuw*er* cracht. Want w*er*den wi cranc bi ons*er*
[226] * nederh*ei*t, Dat moghen wi bespotte*n* met betere*n*
[227] sinne En*de* met meere*n* orbere. Mer om dat wi
[228] onse crancheit te vroech laue*n*, *E*n*de* met neder-
[229] heiden troeste*n*, en*de* ons selue*n* bedrieghen, En*de*
[230] d*er* wijsheit van boue*n* v*er*gheten, Daer o*m*me en
[231] v*er*trecke*n* wi de recke*n* gods niet, Ende d*aer* o*m*me
[232] en w*er*de*n* wi van gode niet onthouden, Noch
[233] ghetroest, Noch gheuoet. Wa*n*t wi faelgere*n* gode,

*LIX-b. 41 a.
*48 d.
*LIX-c.

* 205 vreeds 206 A mistr. B mistroest B zueke*n* 208 B en gheene B doge*n* 209 B gebr.; sijn wi 210 A gh..gene 211 B doge*n*; versmaedmen 212 B ocht m. B yet 214 vriende*n* A godelec B godlec zijn 215 dinge*n* 216 wat ons C huus *i.r.* 217 A vighe stad*et* 218 A oefene*n* B oefene 219 A soene B zoene 220 cleine*n* B zij*n* 221 A suu*er*like*n* B zuuerleke*n* A cleinre 222 B dinge*n* A utt*er*st*er*; verm..essen diere 223 niemanne B niemen A derf 226 moge*n* 227 B zinne A meerre*n* oerbore B orbore B o*m*me 231 v*er*recke widie 233 ghet*r*oost; gheuoedt B wy A falier*en* B faelier*en*

*†

†[margenoten bij de regels:]

[234] Niet hi ons/, Ende o*m*me dat wi ons selue*n* vore — 235 no*ta* ho*c* (*ben. i.r.v.l.h.*)
[235] Minne iet onthouden, Daer o*m*me en d*ra*ghen wi
[236] * hare c*r*one niet, Noch en w*er*den van hare niet
[237] v*er*hauen Noch gheeret. — *41 b.

[238] Hier o*m*me w*er*den wi ghelettet i*n* alle*n* sinne*n*[238-248]
[239] En*de* hier o*m*me ontbliuet ons gherechte trouwe
[240] en*de* Mi*n*ne. En*de* om dat van al desen ghebreke*n*
[241] soe vele i*n* ons sijn, soe bliue wi o*n*ghewassen
[242] * i*n* gheestelecheide*n* En*de* o*n*uolmaect in alle*n*
[243] dogheden. En*de* hier o*m*me en ca*n* nieman ande- — *LIX-d.
[244] re*n* ghehulpe*n*. Ach arme || dit es ons alte swaer.*
[245] Nu moet god i*n* ons alle*n* bet*er*en en*de* gheue*n* — *49 a.
[246] ons soe volmaecte*n* wesen, Dat wi d*er* driheit
[247] ghenoch moete*n* leue*n*, En*de* d*er* enichei*t* d*er*
[248] godheit moete*n* gheeenecht w*er*den/. Amen.

* 234 om 235 B yet B dragen 237 v*er*heuen 238 B zinne*n* 239 rechte 241 B zijn; bliue*n* 243 doechden; niem*en* 244 B gehulpen; in ons alte waer
245 B geuen 246 drieheit 247 A ghenoech B genoech, en*de* de
238-248 *Besluit*. 249 De gedachte is: wij zijn zelf te zwak, te weinig geestelijk, om anderen te kunnen helpen. 244 De variante: *in ons al te woer* kan ook een goeden zin geven. 245 *beteren* = met verzwegen vw. af te leiden uit *wesen;* of is 't: nu moge 't goddelijke in ons beter worden? 246 *volmaecten wesen: volmaect een wesen*, wat hier is gelijkvormigheid met God in zijn drieheid en in zijn eenheid.

Een en dertigste brief

Inhoud en bestemming.

Tot een jonge godgewijde (*lieve kint* r. 1) Had. leert haar dat men de Liefde moet dienen niet door vele en menigvuldige uitwendige werken, als vasten en waken, maar voornamelijk door de inwendige gezindheid van volmaakt betrouwen op God. Dat is het beste gebed; daarmee wordt God meest vereerd; daardoor komt men spoedigst tot volmaaktheid. Zij houdt deze leer voor als een leer die de Heer zelf iemand, haar zelf, zou hebben geopenbaard.

Blijkbaar stond deze godgewijde nog bij het begin van baar leven voor de Liefde: zij moest Had.'s *tekene* nog leeren: zoodat zij een andere is dan die aan wie gewoonlijk de brieven zijn geadresseerd, ofwel komt deze brief niet op zijn plaats. Het Haagsche fragment, merkwaardiger wijze, begint er mee.

Toch schijnt die godgewijde wel iemand geweest te zijn die eenigen invloed bij anderen had.

Leerstukken.

1. De leer van dezen brief beteekent niet dat de uitwendige werken nutteloos zijn; maar wel dat de inwendige gezindheid het voornaamste is: wij eeren God meest door vertrouwen in Hem. Dat Had. die uitwendige werken niet misprees, in 't bijzonder niet het vasten en waken, blijkt uit hare geheele leer, die ook in het opzicht van uitwendige gestrengheid zeer ernstig blijft. Trouwens, wat hier geleerd wordt is de leer van alle groote mystieken en geestelij ke schrijvers.

2. De leer over het leven en sterven in Christus berust op die van het Mystieke Lichaam.

Invloed.

Het Haagsche fragment heeft het eerste deel van dezen brief overgenomen en begint er zelfs mee.

Rechtstreeksche invloed is nog merkbaar bij den schrijver *vanden XII Dogheden* in *Vander Penitencien*.

*

* 2 Ben. 5 A gherecht B gerecht 6 B hoge 7 A zelue*n* 11 menegheranden B arbeite

[1] Ay lieue kint, dat beste leuen dat es/, Dat es:[*1-20]
[2] d*aer* na te stane gode m*et* Mi*n*ne*n* ghenoech [*].XXXI. cap[m]
[3] te doene en*de* he*m* te ghetrouwene boue*n* al. Want

1-20 *Betrouwen op God is het beste gebed en voert dichtst bij God*. 5 *tot enen mensche* klaarblijkelijk tot haar zelf, in een visioen. 14 De honger van uwe ziel doet mij alles voor u bereiden, om u geheel toe te behooren. Het Haagsche fragment heeft: Die honger dijnre zielen doet mi di al bereyden dat ic di sal sijn al in al al dat ick ben. 16 Door er naar te streven om uwen honger van Mij te verzadigen wast gij tot volmaaktheid en wordt gij Mij gelijk: gij sterft met Mij om niet Mij te leven.

*†

†[margenoten bij de regels:]
5 ver*a* or*ati*o *etc*.

[4] met toeu*er*late comtmen he*m* alre naest; wa*n*t hi
[5] seide selue tote ene*n* me*n*sche, Dat gherechte*
[6] ghebet el niet en ware dan hoghe toeu*er*laet te
[7] he*m* selue*n*, met volcome*n*re trouwe*n* he*m* te
[8] betrouwene met al dat hi es/. Want hi segh*et* selue:
[9] * Die liede die mi niet en ki*n*ne*n* En*de* mine goet-
[10] h*ei*t, wie ic be*n*/, die diene*n* mi m*et* vastene en*de*
[11] met wakene, en*de* met menegherha*n*de arbeide/.
[12] En*de* met die*n* arbeide v*er*late*n* si he*n* op mi. M*er*
[13] * mi en mach n*iet* soe na bedwi*n*ghe*n* alse volcome*n*
[14] toeu*er*laet van hogh*er* trouwe*n*. Die hongh*er* dijnre
[15] zielen, seghet hi, doet mi di al ghereide*n*, dat ic
[16] dine sal sijn dat ich be*n*/. O*m*me dine*n* hongh*er*
[17] van mi ghenoech te sine, Daermet volwasti, en*de*
[18] sijt mi alse ic: *D*ine doet en*de* de mine selen een
[19] sijn. D*aer* o*m*me sele*n* wi me<t> ene*n* leuene leue*n*,
[20] en*de* een Mi*n*ne sal onser beid*er* hongh*er* sade*n*.

*vera ora*tio*

*XL-a.

*41 c.

[21] D*aer* o*m*me v*er*telle ic v dese bliscappe, Die[21-34]
[22] onse h*er*e seide, o*m*me dat ghi te bat gheloeue*n*
[23] * selt en*de* ghedi*n*cken en*de* wete*n*, dat toeu*er*laet
[24] en*de* trouwe die naeste volcome*n*h*ei*t es, d*aer* me*n*
[25] gode volcome*n*lext en*de* best met voldoe*n* mach.
[26] Hier bi manic v t*er* alre volcome*n*st*er* vrih*ei*t
[27] d*er* Mi*n*ne*n*, o*m*me dat mi hier voermaels va*n* v
[28] droemde/, *D*at ghi mine tekene sout lere*n*; soe

*LX-b.

* 12 B arbeide*n* 14 B hoger; diere 15 A seghet B zeget B ger. 16 B zijn; ic B honger 17 B gen. 18 doot; .I. 19 met 20 ene B honger zaden 21 A blijscappe B blijscappe 22 om; ghijs A ghelou*en* B sout gh. te bat 23 ghedinken B *na* en*de kleine ras.* 25 B vol..leext 26 mane ic B alre ter *maar orde herst.* 27 B om B vorm. 29 vermane A ick*er*e B icker

21-34 *Daartoe wek ik u op.* 26 *vriheit* bedoeld wordt dat de godgewijde zich los moet maken van allerlei uitwendige oefeningen, los ook van het aardsche, om de Liefde alleen toe te behooren. 28 *tekene* in den zin van het herkenningsteeken van een ridder, om haar leerlinge, volgelinge te worden: haar wapen; zij zag dit in een droom, als beeld van haren dienst der Liefde. 29 *vermanicker u* = zoo noodig ik er u toe. *Want... saken* = deze te onderhouden is mij liefst van al. 32 *met crachte* met inspanning *met coste* met *offergave* van u zelve.

*

[29] v*er*manick*er* v/. Wa*n*t dese houdi mi liefst boue*n*
[30] alle saken. Haest v ter doghet in gherechter
[31] Mi*n*ne*n*: En*de* siet dat god gheeert si va*n* v / en*de*
[32] va*n* alle*n* die*n* d*aer* ghijt af vord*er*en mogh*et* m*et*
[33] c*ra*chte, m*et* coste, m*et* rade en*de* m*et* alle*n* die*n*
[34] dat ghi gheleiste*n* mogh*et* so*n*d*er* sp*ar*en.

* 30 B zaken B ger. 31 B geheert 32 alle d. 34 A *en* B *aan 't slot* Amen. C *heeft juist* 49 a *vol*, A 41 d *blijft onbeschreven, in* B *blijven zes regels wit over*.

Appendices

Bloemlezingen uit Hadewijch's Brieven.

A. De Adelwip-bloemlezing.

Reeds zeer vroeg werden er uit Hadewijch's Brieven excerpten gemaakt en tot een soort van bloemlezing verzameld. Wij konden dit reeds afleiden uit de verhouding van de plaatsen in de Limburgsche Sermoenen die uit onze schrijfster werden overgenomen tot den tekst onzer handschriften en uit den aard van fragment E. Wij hebben er bovendien tastbare bewijzen voor: nog een paar dier bloemlezingen zijn ons bewaard.

Door zulke uittreksels is Hadewijch zeer spoedig tot in Duitschland, tot in het Hoogduitsch taalgebied, in Beieren waarschijnlijk, bekend geraakt. Een kleine bloemlezing. met vooral den X^{en} Brief en enkele zinnen uit andere brieven, is ons nog bewaard in schrift van misschien nog de eerste helft der XIVe eeuw, in hs Germ. 8° 12 van de Staatsbibliotheek te Berlijn[1].

Deze bloemlezing komt nog voor in een later handschrift van dezelfde bibliotheek, hs. Germ. 4° 149[2]. In deze uittreksels wordt Hadewijch tot Adelwip verbasterd. Zij heet er zelfs *sante adelwip*. Zij zou een groote heilige zijn geweest, die vóór honderd jaren de Gottesfreunde in Brabant tot het allervolmaakste leven zou hebben gevoerd.

Wij deelen deze bloemlezing hier mee volgens hs. 8° 12 (B^{1}) met de varianten van 4° 149 (B^{2})

De tekst is diplomatisch. Om technische redenen werden *e* en *o*, in het hs. boven klinkers geschreven, er achter gedrukt. De diacritische teekenen ’ of ′ boven klinkers worden behouden als ′. Soms staat een *c*. Die diacritische teekens zijn niet altijd duidelijk: ′ en ’ schijnen wel hetzelfde te bedoelen; zoo staan *su, nut* soms met ′ dan weer met ’. Ook *e* staat soms duidelijk waar elders ′ of ’. *v* als klinker te lezen, heeft gewoonlijk het teeken ′ of ’.

1) Zie mijn studie over Adelwip, in Versl. en Med. k. Vl. Acad. 1933, blz. 596. De volledige beschrijving bij J. Quint, Die Ueberlieferung der Deutschen Predigten Eckeharts, Bonn, 1932, blz. XLII.
2) Zie mijn Adelwip-uittreksels, ib. 1934.

De punctuatie is van het handschrift. .M. staat voor *Mensche*. Het teeken -, dat de gescheiden geschreven deelen van één woordt verbindt, is van mij.

*
Dis ist gar ein nvtze lere die sante adelwip lerte die do
ist ein grosze heilige in dem ewigen lebende von der lere
svnderlich alle gottes frvnde in brabant von hvndert iaren
zuo dem aller vollekomenesten lebende komen sint vnde
on der gnaden gottes durch sv erlúhtet.

Der got min*n*et der minnet sine werg. Sine werg sint
tvgent. Dar vmbe der in mi*n*net der minnet die
tugent. Diese minne ist alleine warhaftig vnd vol
trostes den die tugent wol bewert hant die minnent
mit sueszekeit. Doch geschikt es dicke d*az* der do ‘minre’ minnet
dicke me suszekeit bevindet, vnd dar vmbe d*as* nach deme
d*az* ein iekeliches bevindet vil sueszekeit. dar vmbe en ist
nvt deste me minne in ime mere nach dem d*as* d*er* me*n*sche
me gefundert vn*d* gewurzelt ist in tugende vn*d* in min-
ne*n*, dar nach het er aller meist goetlich*er* minne. Begirde
ist dicke suesze zuo gotte noch deme en ist es alles nvt guot
des men begert wen sv ist mere ruerende vs dem bevinden-
de der sinne denne von gnaden vn*d* me von natueren den
von geiste. Diese sueszekeit berueret die sele minre ze-
merem guete vnder wilen vnd vnder wilen me ze min-
rem guete wan der mensche vellet tiefer vf d*as* daz ime
smacket denne vf d*az*. d*as* ime nvtz ist wan der mensche
von naturen in allen sinen werken me suezekeit suchet
dicke denne sinen nvtz. Suzgetane sueszekeit bevindet
also wol der vnvolleko-mene alse der vollekomene.
vnd der mensche wenet in groszer mi*n*nen sin umbe

* r. 1 vlg. Had. Br. X.

B[1] Dis: *groote roode* D. nvtze: *ik lees* nvtze, *niet* nvcze: *vóór* z *als voor* i, *kan de* t *moeilijk van de* c *onderscheiden worden*, vgl. *verder* warhaftige. *Naast deze inleiding staat in dien rand, van latere*, 16e *eeuwsche hand:* Disz hab ich gantz, vnd vil lenger im buch da die Sendbrieff an Júnckf: stond.
Der: *groote roode D;* minnet: *ik lees* minnet: *het afkortingsteeken staat boven de m, zoo ook volg. regel* in minnet; *daarna staat een* n *uitgevaagd*.
11 das: *er staat* dc *of iets dat op c gelijkt, als een i.* 13 *das* vgl. 11;
16 *et staat* noch *bedoeld is* nach;
19 *vóór* von geeste: nnrs *doorgehaald*.

B[2] 6 Wer 8 Dise 9 b. het 10 mit *ook verkeerdelijk voor* nut; *heeft* minre 11 das *om.*; noch dem; 12 ieglicher; suessekeit *zoo telkens;* dar umb *zoo gewoonlijk* 13 Me noch 15 noch *zoo steeds;* 16 es *om.* 17 beruerende uz 18 gnoden 19 Diese; zus *zoo steeds* 21 wenne; *vóór* vellet: von naturen *doorgeh.;* tieffer uff *zoo gewoonlijk* 22 wenne 24 zuszetone 25 unvolkomene; volkomeue.

*
daz wande er suszekeit smacket die ist gemenget vn*d*
nvt lúter vnd ob die sueszekeit si von gotte oder nvt
d*as* ist subtile ze erkennende vnde dar vmbe ist die
minne nvt nach der brvoderlichen minne*n* noch nach
der goette-licher mi*n*nen ze messende. wan wir mer-
kent in semelichen M*enschen* alse lange alse die sueszekeit
wirt in dem menschen. so sint sv senftmoetig vn*d*
veste. vnd so die sueszekeit vergat si vergat ovch
ir minne un*d* so blibet is grunt durre vn*d* mag*er*,
War vmbe wan sú sint noch nvt wol bereit mit
den tugenden we*n*ne die tvgende vaste gevalset
sint in die sele vn*d* mit lang*er* vebvnge beste-
tig. vnd ob denne die sueszekeit wol minre
wiert. so blibent doch die túgende in ir natuere
vnd wurkent alle zit der minne werg. Sv en
wartent keiner sueszekeit nvt. Mer sv nement
war wie sv ze alle ziten getruweliche gedienen
múgent der minnen. Sv en ha*n*gent nvt nach
smacke mere sv suechent nvtz sú sehent vf ir
ende vnd nvt [vf nvt] vf ir lon. Sv bevelhent
alle ding d*er* minnen vnd waz sv hant von
allem deme suechent sú keinen gewin noch wi-
der-gelten. Minne ist so edele vnd so milte
an ir enblibet niemans lon. Nieman endor-
fte sorgen vmbe lon der daz sin tete. Minne
solte d*as* ire wol tvon. Dis wissent wol die

* B[1] 5 *vóór* wan: M *uitgevaagd*.
12 *na* in die *een* v *uitgevaagd*.
18 hangent: *er staat* hagent, *maar boven de* a *het afkortingsteeken voor* n, *echter omgekeerd*.
20 *na* und nvt *staat* vf nvt: vf *werd uitgevaagd* nvt *bleef*.
B[2] 4 bruederlicher; noch noch 5 wenne *en zoo gewoonlijk* 7 werct 8 vergot; vergot 10 war umb ist dis? D*az* ist dar vmbe wenne; ouch nvt 11 gevasset 13 besteteget; mire *in rand* minder; 14 wurt 15 wirckent 17 zuo allen getruwelichen mugent dienen 19 me; uff 20 uff iren lon 21 dinge 22 dem 24 endoerfte 25 umb sine l.

*
gueten wisen vúrsihtigen M*enschen* die alle zit nach túgen-
den stant Sv ensuechent nvt denne d*er* minne*n* wille.
Sv enbitten die mi*n*ne vmbe kein ander sueszekeit.
Svnder d*as* si in gebe alle zit lieht d*as* si in allen
dingen mvege bekennen irn liebesten willen.
Sint si obenan sint si vndenan sú sint d*as* selbe
in der minnen willen. Mere die armen sint von
tugenden ander selen alse sv bevinden sueszekeit
so minnent sú alse ab*er* die sueszekeit zergat
so zergat ovch ir minne. Jn deme tage der gna-
den so sint gar kvene. Svnder nach der betrue-
penisse so kerent sú den rúckent. Dis sint arm-
hertzige lúte si werdent liht*er* erhaben vn*d* erfro-
wet in dem sueszen vn*d* lihte betruebet in dem
svren. vn*d* ein kleine gnade machet ir hertze
gar vroliche in ein kleine wider-wurtikeit gar
betruebet. vnd her vmbe geschiht es bi wilen d*as*
die lihtsenftikeit herten me werdent berueret
denne die hertze*n* vn*d* die armen an gnaden me
denne die richen. wan alse got kumet mit
siner gnaden vnd troesten wil ir armen-herti-
keit vnde helfen in ir krangheit vnde si troe-
sten nach irn willen. So sint si gottes gelú-
stig vnde sueszekeit begerende vnde werdent

* B[1] 11 zergat: *er stond* zergant; *de* n *werd uitgevaagd*.
16 in ein: in *voor* und.

B[2] 1 vrschtigen *met een punt boven* v. noch, 2 sto*n*t, 3 enbittent umb sussikeit, 4 sú; gebe licht alle zit; sú, 5 múge*n*t; liebsten, 6 sú: sû; 7 Mer arm, 8 sele; bevindent suessikeit, 9 alse aber] ende alse; zerget, 10 zerget; ovch] *om.* gnoden, 11 sint sú; noch betruefnisse, 12 rucken; 13 sú; lihter; erfrovwet, 15 gnode, 16 froelich in .] vn*d*; widerwaertikeit, 18 lihtsenftige*n* hertze*n*, 19 herten; gnoden, 20 denne; wanne; kummet noch; sv, 21 gnoden; arme hertikeit un*d* helfent ir krangheit vn*d* sv, 23 glustig, 24 vnd sussikeit;

*
me berueret denne die mit gewonlich*er* vbvngen
sint durch-gangen mit denrehten túgenden
vnd gabe gotte<s> vnde men wenet bi wilen
von sus-getanen lúten d*as* sv haben grosze gnade
vnde minne den noch den got tuere ist. vnde
her vmbe wirt bi wilen sache der sueszekeit.
me daz in gebristet der gvoten tvgende denne
daz si von gewonheit gewvnne*n* habent. bi
wilen ist ovch der boese geist sache der suesze
keit. wan biwilen. alse der M*ensche* bevindet sueszekeit so hat er so groszen lúst so verre daz er
vellet in krangheit des libes vnd do mit verlúret er nvtzliche vn*d* notdurftig ding. vn*d*
ovch dar vmbe alse der mensche siht daz er
die guoten gewonlichen sueszekeit het so geratel er ime selben ie me vn*d* ieme geloeben d*az*
er vf dem aller vollekomenesten wege si.
vnd ruechet in deste minre sin leben ze behutende. Her vmbe so stet es wol notdurftikliche daz ein ieklicke M*ensche* b<e>sehe sine gnade
vnd daz gvot vns*e*rs herren fur bas kere
wisliche wan die gaben der gnaden sunder
vbunge furbas zekomende mochent den
menschen nvt gereht sunder si si*n*t ime ein

* B[1] 5 tuere: *de* t *gelijkt sterk op* c.
7 ghebristet: *er stond een* d *die tot* b *werd veranderd*.
8 ghewunnen: *de* u *gelijkt sterk op een* n.
9 bóse: *boven* o *staat een diakritisch teeken, met nog een streepje vóór*.
17 *na* vf *letter doorgehaald*.
21 *na* vnse*r*s: Hen *uitgevaagd*.
B[2] 1 die *om.* 2 tugende 3 zuo w. 4 sus-getonen; habent; gnode 5 vnd grosse m.; den got noch-denne tuere ist Vnd 6 wurt zuo w. 11 so gr.: so *om.*; lust dar inne und volget dem luste 12 vnd daz men do mitte verluvet 13 er *om.*; notduerftige dinge 15 gerotet 16 vnd me glouben 17 volkomensten 18 huetende 19 notdurfteklich 20 ieglich M. besehe; gnode 21 virbas 22 goben; gnoden 23 furbas uebunge zuo kommende.

*
búrde wanne wurket er mit siner gnaden so geuellet er gotte
wol vn*d* tút er des nvt so wirt er schuldig. Ovch mues er haben
eine wise mit der er gnade úbe oder der túgent misse-get.
wan men sú vbet user ir wise vn*d* zit. alse wirt gna-
de nvt gnade si werde bedecke[i]t mit begnaden. Her vm-
be wenne der guot kovfman het gemerket mit sinem
guote erbed-arf daz er si wise vnd sine gnade also
behuete daz sv ime belibe wan alse der d*er* ane gnade ist
bedarf got zebittende vmbe gnade alse bedarf der
d*er* in gnaden ist got zebittende. daz er si ime beha-
lte. wan alse dicke alse der mensche daz guot vn*se*rs
herren lat minre*n* in ime noch nut en meret alse
er solte So het er er alse verlorn entete die gvtheit
gottes vnd her umbe die brut von der man liset in
Canticis suehte irn bruetgovm nvt alleine begirlic-
he. Mer ovch wisliche vn*d* alse sú in hette funden. so
waz si nvt deste minre sorgsam in zehaltende-al
svs so tuon ein ieklich wise mensche der in
rvowen were von minnen er solt alle zit sine gn
ade mit begirde wisliche meren vnd sorgen
samliche vben sinen acker vnd vz- ziehen alle
sine vnnvt-zelicheit vnd in zeziehende mit
núwen tugenden vnd machen ein hus mit einer
lútern consciencien. daz er do in wurdekliche enpfahe sin liep.

* B[1] 2 wirt: *boven de* i *staat een onzeker diakritisch teeken, als een komma*.
4 user: *er staat na* u *nog een zwart gemaakte letter*.
9-10 *de woorden van af* vmbe. *in* 2-9 *en vanaf* bittende 2-10, *staan op een vochtige plaats en zijn moeilijk te lezen*.
11 guot: *er staat boven langs de* t *zooiets als een* n.
18 tvn: *boven* v *staat een* e *met streepje voor, of een* v.
Na wise *staat* niemen *doorgehaald*.
20 begirde: *er stond* begirden: n *uitgevaagd*. 24 e.s.l. *op volgende regel, rechts*.
B[2] 1 wircket; gnoden 2 dag; wurt 3 ein; gnode 4 usser ire; wurt gnode 5 gnode su; bedecket mit gnoden 7 wise si; gnode 8 blibe; one gnode 9 gnode 12 lot; emmert als 14 men 15 suoche iren 16 hat befunden 17 su; zuo beh.; 18 sol tuon; ieglich 19 solte 20 gnode; begirden; sorgsamtlich 21 alle vnnutzli cheit 22 in zuo seiende 23 von einer 24 er denne wurdecliche enpfohe sin lip.

*

Alse vngelich alse der spitze an der nalden ist
gegen. alle der welte so ist ez noch denne vnge-
liche minre was ma*n* von gottes guote bevin-
det vnd smacket fur deme d*az* men tuon solte
men es mit minnen in zuo-v*er*siht begirlichen an ime svehte.
An keiner tugende mag men
bas er-kennen daz men in gewarre goetlicher
minne si denne daz men in lidende wider der
natúre sueken gesmag het svnder daz ist froli-
ch ze sinde svnder betrvebede. vn*d* von smatheit
haben frovde. vnd in ze minnende der vns bosheit
tuot dza ist sicherheit sin inde*n* obersten grate der minnen.
Das schoenste leben daz ich weis daz ma*n*
liesze got gewarden in nemende in gebende
in vnfriden vnd in vriden. Mit gottes eine-
keit von minnen so bevinde ich verlornheit
von gebruchen in minnen. Ach lieben kint
sparent den keine sache vor der tvgent wa irs
ir langen mvgent ir wurkent alle stvnde
in allen dingen [vnd in allen dingen] vnd
in allen creaturen. Svnder sparent mit ga-
ben mit dienste mit vergebene ir missetat
die sv wider got tvont wan er vw*er* liep ist.
vnde die sv vch selber vnde vweren frvnden

* 1. Had. XXII. 295-199; 6 vgl. V, 13 voor de gedachte; 13 vgl. II, 12 vlg (?) 15 vgl. XXIX, 79-81; 17 (?); 21 vgl. XIII, 46.

B^1 1 A2: *groote roode* A.
6 A: *groote roode* A.
7 kennen: *er staat* kemen.
10 smatheit *of* smacheit?
13 Das: *groote roode* D man: *er staat alleen* m *met afkortingsteeken*.
15 Mit: *groote roode* M emekeit: *er is alleen een* m *van te maken*.
17 Ach: *groote roode* A 19 wurkent: *de* k *is onduidelijk*.

B^2 1 alse d.: *om.*; spitz; nolen 2 alder 7 bekennen, geworer; goettelicher 9 naturen; smacheit; froelich 10 smacheit 12 duot; sin sicherheit; grote 13 schoeneste; daz were daz men got liesse geweden 15 in friden vnd in froeiden; enikeit 18 dekeine; wo 19 ir-langen 21 goben 22 vergebende; missetot 24 vwern.

*
tvent. Jr cchade si vch das leideste. Von den lúden
die vch heimlich sint. So merkent wer sv
sint vnd waz irs lebendes si wan dirre ist nv
weinig vf ertriche die geware trúwe kvnne*n*t
haben wan alle die lúde wellent nv haben
von gotte vnd von den luden daz in begenvget
oder si begebent sv. In allen dingen haltent
vch bescheidenliche vmbe die obersten warheit
gottes vn*d* gebent vch zuo erbeiten waz ir mvegent
Ledikeit ist gar sorglich den die gerne guot wille*n*t
sin. Wan sv ist ein meister aller bosheit. alle
zit betten oder minnent oder wurkent oder
lesent oder dienent den siechen. vn*d* vertragent
den irrenden. vnd den vnwissenden von minnen
sint voerlich in dem geists gottes. Dar vmbe
wan er ime selben gnvog ist in minnen. Alle
zit sint guotes muotes in uwer geselleschaft. Alle
ir pine si die vwere alse sante paulus scribet
wer ist siech vnd ich si nvt siech mite. Die
nach gescriben alse Mathe*us* schribet...

* 1 vgl. XV, 58-68; 2 vgl. VI, 5; 7 vgl. XVI, 59.

B^1 1 Von *groote roode* V.
7 In: *groote roode* I.
9 mvgent *met boven* v -
20 *in den rand met verwijzing naar hier staat:* ist nit gantz.
Onmiddellijk volgt een uittreksel uit het Evangelie, volgens den hl. Mattheus en het begin van het Evangelie volgens den hl. Joannes.

B^2 3 ir 4 wenig; gewore 5 lute 6 luten; begnueget 8 worheit 9 vmb gebent; arbeiten 10 Ledekeit; wellent 13 bettent; wirckent 14 vnwisen 15 froelich 16 im 18 pin; als sant; schribet 19 mit ime.

B^2 gaat daarop voort:

(1) vnserm liebe*n* herre*n* ih*es*u c*hrist*o vn*d* in sine*n* volkomene*n* túge*n*de sin*er* demuetikeit siner williger armuot Als er v*er*zigen vn*d* gelosse*n* ist gesta*n*de*n* sins willen in rehter gehorsame Jn der er de*n* vatter gnuog ist gewese*n* durch alles sin lebe*n* innan emfaltig vn*d* lidig vn*d* gefriget aller wisen vnd aller bilde*n* vn*d* vssena*n* bewisunge vn*d* darbietunge mit alle*n* tuge*n*de*n* vn*d* bi de*n* blibet die gerehte*n* m*ensch* in de*n* daz leben C*hristus* sin selbes volkome*n*lich bekome*n*de ist Mit eime goetlichen gerehte*n* vnbetrogene*n* lichte De*n*ne einre hande lúte die gerne guot wurde*n*t So sú hore*n*t ode*r* vernemen*t* inne*n* ode*r* vssenan vo*n* eime [147 v°] abe spechende des mittels d*er* tuge*n*de in gotfoermikeit So wene*n*t sú me*n* meine d*az* tuge*n*de gelossen súllent werde*n* vn*d* d*az* me*n* in gnode abe-spreche vn*d* got die v*er*neme*n*t es vnreht vnd hant sich selber vnv*er*lorn...

Al dadelijk wordt men aan de beelden dezer mystiek (*lidig, gefriget* aller *wisen und aller bilden*) en aan de taal (*sich*) gewaar, dat dit niet meer van Hadewijch is noch kan zijn. Verder wordt gehandeld over de leer: hoe men die afgestorvenheid aan deugden en aan zich zelf moet begrijpen, wat door het voorbeeld van Christus en van Lucifer wordt toegelicht.

Deze uittreksels bestaan dus uit:

1. Een vertaling van den tienden brief;

2. Losse gedachten uit andere brieven; volgens de aanwijzingen, uit Br. XXII, V, I, XXIX, XV, XVI. Maar alles tamelijk vrij, en meer volgens de gedachte dan volgens de uitdrukking. Een zin heb ik niet kunnen identificeeren: al is de daarin uitgedrukte gedachte ten volle in den geest van Hadewijch en al herinneren de woorden nu eens aan Br. XIII, 46 van weer aan Br. XXIV, passim.

De gedachten uit die verschillende brieven, gewoonlijk niet meer dan een zin, worden ook vrij los aan elkander gesnoerd. Bevreemdend is: '*Mit Gottes einekeit von Minnen so bevinde ich verlornheit von ghebruchen in minnen*' wat Hadewijch van zich zelven zegt: *Met siere enicheit van Minnen ghevoelde ic oyt sider verlorenheit van ghebrukenne in Minnen ende passien van ghebrekenne dies ghebrukens* (XXIX 79-83) wat dus genomen werd uit een plaats, waar de schrijfster eigen ervaringen meedeelt, geen leering of geen leiding geeft.

(1) Teeken van paragraaf.

Toch is hiermede het bewijs geleverd, dat de vertaler niet slechts den 10^{n} Brief, afzonderlijk vóór zich had, doch ook ander werk van Hadewijch, hetzij de verzameling harer brieven zelf of een bloemlezing.

Deze bloemlezing verschilde dan toch weer van de andere bloemlezingen die wij reeds kennen, in 't bijzonder van de soortgelijke bloemlezing, die wij volgens hs. 133 H 21 van de koninklijke bibliotheek van den Haag aan het einde onzer uitgave der Brieven hebben meegedeeld, en die verder volgt.

Om het verband met de echtheid van den X^{en} Brief moge nog een uitvoerige vergelijking volgen.

Laat ik hier eerst alle plaatsen opgeven, waar de vertaling eenigszins van den tekst afwijkt:

Anders vertaalde plaatsen:

Br. x, r. 4. *Doghende proven de Minne, ende niet soeticheit* = den die tugent wol bewert hant (B^{2} het) die minnent mit suszekeit; *bewert* von *bewaren* = erproben; *mit* is foutief voor *nvt* = niet.

17 *Want si natuert na die sake daer si ute gheboren is* = wan der mensche von naturen in allen sinen werken me suezekeit suchet enz... het dynamische van de *suetheit* werd veranderd tot: de mensch.

24 *daer na en es de minne niet te metene*, de geheele zin werd wat dooreengehaspeld: *die minne* werd verklaard door: noch der bruderlichen minnen noch nach der goettelicher minnen.

25 *Mer na die hebbinghe der doechden ende der caritaten, also ghi ghehoert hebt* ontbreekt.

27 *als die suetheit duert* = wirt: B^{2} werct.

28 *sachte ende vet* - senftmütig vnd veste.

30 *r*u = durre.

30 *dit es daer omme*, want... B^{1} War umbe wan su sint: ... B^{2}: War umb ist dis? D*az* ist dar vmbe.

31 *beset met doechden* = bereit.

32 *vroech gheplant* - vaste gevalset; B^{2}: vaste gevasset sint.

38 *haken* = hangent.

40 *dies en hebben si maer te bat* werd niet verstaan: was su hant von allem deme suchent su keinen gewin...

42 *rive* = milte.

43 *brayeren* = sorgen.

44 *die vroede* = die guten wisen vursihtigen Menschen.

47 *dat si hem gheve datsi* = das si in gebe alle zit lieht, das si.

49 *Sijn si boven, si der Minnen wille, sijn si onder, si dat selve* = sint si obenan, sint si vndenan, su sint das selbe in der minnen willen.

51 *Selke andere zielen sijn arm van doechden* = Mere die armen sint von tugenden ander selen.

55 *in den nacht der tribulacien* = nach der betrupenisse.

60 *lichte herte* = B^{1} lihtsenftikeit B^{2} lichsenftigen.

61 *die weghende* = B^1 die hertzen B^2 die herten.

64 *porren haren wille* = si troesten nach irn willen.

66 *dan die die met ghewoenten doergaen sijn metten goede Gods* = die mit gewönlicher ubungen sint durchgangen mit den rehten tugenden und gabe gottes.

69 *die nochtan herde dieren tijt Gods hebben* = den nochten God ture ist.

70 *Hier - ghebreken van Gode meer sake der suetheit dan ghewande* - me daz in gebristet der guten tugende denne daz si von gewonheit gewunnen habent.

79 *ghewande* = gewonlichen.

86 *si bendenne* = si sint ime ein burde.

89 *Want ghelike dat de doghet mesdaet wert, alse mense buten haren tiden oefent* = oder der tugent misseget wan men su ubet user ir wise und zit.

93 *dien God coeman heeft ghemaect* der guot koufman het gemerket.

101 *goedheit* = gotheit.

107 *in roere* = in ruowen.

110 *ondrachticheit ende in sayende doghede* = unnutzelicheit und in zeziehende mit nuwen tugenden.

Uit een nauwkeurige vergelijking met den tekst van Hadewijch blijkt, dat onze vertaling dien gewoonlijk trouw op den voet volgt. Zij heeft enkele plaatsen eenigszins willen verduidelijken; andere niet te best begrepen; en in 't algemeen de forsche en dynamische uitdrukking wat verwaterd. Zoo in plaats van *Ende si* (= de *suetheit*) *valt dieper op dat hare smaket;* wordt hier gezegd = *der* mensche *vellet tiefer* enz. In plaats van: *de doechde doen hare nature*, staat: *so blibent doch die tugende in ir nature*.

Met den tekst van de Limburgsche Sermoenen heeft ze weinig overeenkomst. Ze heeft ook plaatsen die in L.S. ontbreken: zoo dadelijk bij 't begin: *Dese Minne es ghewarich ende vol van troeste* wat niet in L.S. staat; of die in L.S. bedorven zijn. Zoo heeft L.S. *Dese sutheit beruert selke wile die sile metten menre gude* in plaats van: *meer ten minderen goede ende min ten meeren goede*.

En toch zou men soms geneigd zijn een zekere verwantschap met de L.S. aan te nemen. Zoo bij de laatste plaats heeft ook onze vertaling: *Diese suszekeit berueret die sele minre ze merem gute under wilen und under wilen me ze minrem gute;* dus het voorzichtig *unter wilen* bijgedaan; maar toch wel achteraf! Onze vertaling heeft ook de rhetorische vraag: in plaats van Had.: *Dit es daer omme, want si noch niet beset en sijn*, staat in B^1 *War umbe? wan su sint noch nut*, B^2 *War umb ist dis? Da ist dar umbe*... L.S.: *War bi es dat? Mar*

het compt dien dasse E.: *Wair om is dit? Maer dat haer gront...*

Voor: *Dit weten wel die vroede* (r. 44), staat: *die guten wisen vursihtigen Menschen;* L.S. *die gude vrude;* E. *Die guede vruede*.

Voor: *datsi hem gheve datsi* (r. 47) staat: *das si in gebe alle zit* lieht *das si*... L.S.: *mar* ligt dasse *mogen*.. E. *mer dat si haer geve altoes datsi moeghen*...

Voor: *lichte herten* (in: *dattie lichte herten mer werden beruert dan die weghende*) staat: B^1 *lihtsenftikeit;* B^2 *lichsenftigen;* L.S. *lighertigen;* E. *lichthertigen*.

In plaats van: *Mer si bendenne* (r. 86) waarvoor L.S.: *mar hi werter mede gepanduont*. staat hier: *si sint ime ein burde*.

Bij alle verschillen en afwijkingen, zijn dit slechts wat toevallige, onbeduidende, halve overeenkomsten, die bij verschillende kopiïsten uit hetzelfde onbegrip (*lichte herten*) of uit dezelfde behoefte om te verduidelijken ı*underwilen; goede vroede*) ontstaan zijn. Zelfs de rhetorische vraag, in B^1 even aangeduid, in B^2 doorgezet, in L.S. en in E. verscheiden uitgedrukt, brengt het bewijs met zich, dat ze slechts een, trouwens voor de hand liggende, persoonlijke wijziging van kopiïsten is, voor het oorspronkelijke: *Dit es daer omme want si noch niet beset en zijn met doechden*.

Brief X is meermalen afgeschreven geworden, meestal tamelijk vrij, zooals dit meer gebeurde, in 't bijzonder voor losse uittreksels uit iemands werk; gewoonlijk echter samen met nog andere plaatsen, zinnen of gedachten uit Hadewijch. Misschien is reeds zeer vroeg zulk een bloemlezing ontstaan, waarop dan L.S., onze Adelwip-uittreksels, fragm. E. en de Haagsche bloemlezing teruggaan.

B. De Haagsche bloemlezing.

Nog een andere bloemlezing uit Hadewijch, waarop Eerw. P. KRUYTWAGEN, O.F.M. vóór jaren mijne aandacht heeft gevestigd, is ons bewaard. Zij bevat voorschriften, gedachten en beschouwingen uit verschillende brieven te zamen gegaard. Wil men deze aanhalingen even met den oorspronkelijken tekst vergelijken, dan ziet men onmiddellijk dat ze heel vrij gekozen en afgeschreven zijn: woorden, uitdrukkingen en wendingen werden door andere vervangen; de volgorde

der zinnen is meermaals gewijzigd; geheele zinsneden en paragrafen ontbreken; elders zijn gedeelten samengevat. Ook de volgorde van de brieven is niet bewaard gebleven.

Zoo is dit stuk van gering belang voor de tekstkritiek. Het komt alleen nog een bewijs voegen bij de vele die we reeds hadden voor de verspreiding van Hadewijch's geschriften, tot de zestiende eeuw toe.

Deze ‘bloemlezing’ komt voor in een hs. op papier (blijkbaar uit de laatste jaren van de XVe eeuw) berustende in de koninklijke bibliotheek van den Haag: hs. 133 H 21. Hiervan mag gevoeglijk een korte inhoudsopgave volgen:

Na twee schutbladen, staat op de eerste bl. (met langwerpige loofversiering): HIER BEGHINT EEN SCHOEN SUUERLIKE MATERIE OP CANTICA DAT YERSTE CAP*itulum* (rood). Er volgen aldus 21 hoofdstukken; ieder vangt aan met een vers uit het Hooglied, dat daarna verklaard wordt; na een eerste toepassing komt telkens: NA ENEN (eenmaal: DEN) ANDEREN SYNNE, een tweede toepassing. - Bl. 163 a (in 't midden) EXPLICIT; dan volgt nog een slot, tot 164 b, waar de uittreksels uit Hadewijch voorkomen.

Bl. 168 (omtrent dezelfde omlijsting als op bl. 1): DITS DER MYNNEN REGEL WAT DIE MYN RADET HOREN VRIENDEN TE HOUDEN EN*de* TE DOEN. rood; *Inc.* Alle die vande*n* heilige*n* geest gedreuen werden tot enen ingekeerden leuen die sulle*n* dese regel houde*n*. Dese regel heeft seue*n* punten - *des.* bl. 183 d: Ende dese myn beghint hier ind*er* tijt en*de* sal dueren inder ewicheit En*de* dit is ee*n* ondenckelijc troest Die ons die myn do*er* hoer selue*n* wil v*er*lenen Amen.

Bl. 184 is onbeschreven. Bl. 185 (omlijsting wat breeder en sierlijker dan bl. 1): HJER BEGHINT DIE ALRE SUETSTE MATERIE VANDER ENGELSCHER GROETEN GHEDAE*n* TOTTE*t* MAGHT MA*ria* J. CAP*itulum*. Dit bestaat uit acht hoofdstukken over de woorden van de Engelsche groetenis. *Inc.* Ghegruet sytstu Maria vol ghenaden die heer is mitti Ghebenedijt bistu bouen alle vrouwe*n* En*de* ghebenedijt is die vrucht dijns lichaems O wa*er*liken alre suetste O wonderlike en*de* ongehoerde forme dier grueten *Des.* 255 b in 't midden: met gebed tot Maria.

Daarop volgt onmiddellijk, rood: HI*er* BEGH*in*NEN DIE O*m*MELIE*n* VAN SUNTE BERNAERD*us* OP D*at* EWANGELIU*m* VAN ONSER VROUW*en* BOETSCAP EN*de* IERST D*at* P*ro*LOGUS *Inc.* Sunte bernaerdus Die abt van Clare*n*dale... Volgen vier homelieën. *Des.* 295 d Die om sijns vleysch wil, Noch omder werelt noch om sij*n*d*er* geneychelich*eit* wil n*ie*t achter en laet d*at* weluare*n* sijnre zielen.

Bl. 296 (zonder omlijsting, alleen wat versiering aan de aanvangs-letter V): HIER BEGINT EEN SCHOEN LEERINGHE VAND*er* GELATENTHEIT *Inc.* Veel menschen dencken ic doe der gelate*n*theit groet hijnd*er* ick doe d*er* volcomenh*eit* groet hijnd*er* Ende ontsien hem daer si hem verblijden souden. - *Des.* 302 d: Soe dat die sympel meynen souden dat die geest gods wracht Dat welc ic sorge dat die natuer mit h*or*en natuerliken crachten dat hoer dat hoer te veel da*er*.

Daarna twee schutbladen; blijkbaar is het hs. niet volledig. Er schijnt één bl. uitgescheurd te zijn geweest.

Dits wt hadewich [rood]

Dat beste leue*n* datter is d*at* is da*er* na te staen god mit myn*ne* genoch te doen en*de* he*m* te betrouwen bouen al. Want mit toeuerlaet coemtmen hem alre naest. Want

onse heer sedij selue eenen mensch Dat || gerecht gebet* and*er*s niet en waer Dan
hoghe toeuerlaet tot hem mit volcomenre betrouwen hem te betrouwen m*it* al dat *164 c.
hi is. En*de* seden oec mede: die luyden die mi ni*et* en kennen en*de* mijn goedh*eit*
wie ic ben Die dienen my m*it* vasten ende m*it* waken en*de* m*it* menigerhande arbeyde,
En*de* m*it* dien arbeyde v*er*laten si hem op mi. Mer mi en mach n*iet* so na bedwingen
als volcomen toeuerlaet van hoger vroude*n*. Die honger dijnre zielen doet mi di al
bereyden d*at* ic di sal sijn al in al al d*at* ick ben. Dinen doot en*de* den mynen sullen
ee*n* sijn. En*de* da*er* om sulle*n* wi m*it* eenen leuen leuen(1).

Also ongelijc als dat scerp van ee*n*re naelden oert is Tegen alle die werelt, Noch
veel meer onge||lijc myn smakens* en*de* geuoelens hebbe*n* wi van god bi dat wi
hebben soude*n*, wa*er*t dat wijt m*it* vlijt ae*n* hem sochten m*it* begeerlik*er* mynnen(2). *164 d.

Hi heeft ons hem seluen gegeuen in spijse en*de* in dranck, Also veel en*de* also na
alsmen wil. Mer tis ongeliker dan een myrre tege*n* alle die werelt en*de* noch veel
cleynre datmen van god heeft, Tegen datmen va*n* god hebben mocht, betrou-demen
hem te recht ende woudent van he*m* hebben. Och hoe ongeuoedet blijft*er* nv luyde*n*
veel En*de* hoe cleyn teren si op hem, Die gene dien nochtans alsoe van recht
gebruyke*n* mochten en*de* souden *v*er*doen*(3).

Also sal hem die mensche houde o*n*nosel onde*r* alle dinck, Dat hi sijn wassen sal
|| sueken in allen dinge*n*. Die mensch* die wil dat hem alle dinge*n* onde*r*danich sijn,
Hi moet onderdanich sijn sij*n*re reden bouen al dat hi wil, Of dat hem yemont wil. *165 a.
Want nyemont en mach volmaect worden in mynnen dan die sij*n*re reden onde*r*danich
is. Gheen dinck en is sekerre noch beter mede te v*er*wy*n*nen ongestadiche*it* Dan die
reden die v*er*licht is(4).

D*at* gesicht dat natuerlijc inde*r* zielen gescape*n* is d*at* is caritate. D*at* gesicht heeft
twe oge*n*, dat is: myn end*e* reden. Die reden en can god n*iet* gesien dan in dat d*at* hi
ni*et* en is. Mynne en rast n*iet* dan in die*n* dat hi is. Reden heeft hoer vry paden da*er*
sy bi ingaet. Mynne en geuoelt gebruyke*n*. Nochtans vorderet gebruyken meer da*n*
|| reden. Reden vordert* in die dingen die god is Bi dien dingen die god ni*et* en
*165 b.

(1) Ep. XXXI, 1-19.
(2) Ep. XXII, 295-299.
(3) XXII, 143-154.
(4) XII, 1-3 en 17-21; de laatste zin ontbreekt hier.

is. Mynne settet achter al die dingen die god niet en is. Reden heeft meer genuechelicheit dan myn; Mer myn heeft meer sueticheiden van salicheiden dan reden. Doch helpen den menschen dese twee harde seer. Want reden leert mynne ende myn verlicht reden. Woude dan die mensch sijn reden volgen, nummermeer en worde hi bedrogen(1).

Na dat een yegelijc geuoelt van god Van deuocien van sueticheiden of van troest Daer na en is sijn myn niet groet in hem, Mer na dien dat hi gefondeert is in doechden Ende gewortelt is in caritaten. Die begeerte is somtijts suet tot god waert; || nochtans en ist niet al god. Want het is meer* comende wtten geuoelen der synnen dan van gracien; Ende meer van natueren dan vanden geest. Dese sueticheit beruert dicwil *165 c.
die ziel meer tot mynre goet dan tot meerre goet Ende si valt dieper op dat smaect dan op hoer nut is. Want si natueren na die sake daer si wt geboren is. Ende aldus gedaen sueticheit geuoelt alsoe wel die onvolmaecte als die volmaecte, Ende waent te sijn in groter mynnen om dat hi sueticheit geuoelt, Nochtans niet puer, mer gemenct. Al is oeck die sueticheit puer ende al god, dat subtijl te kennen is, Daer na en is die myn niet te meten; meer nader hebbinge der doechden ende der caritaten, als voerscreuen is. Want ||* wi prueuen in sommige menschen: also lange als die sueticheit
duert in hem, so sijn si saecht ende vet. Mer als die sueticheit vergaet, so vergaet *165 d.
hoer myn, Ende so blijft horen gront ruuich ende mager. Ende dat is daer om, want si noch niet beset en sijn mit doechden. Mer als die doechden vroech geplant sijn inder zielen ende mit langer oeffeninge vast gefondeert, Al mynret dan die sueticheit, die doechden doen hoer natuere Ende wercken altoes der mynnen werck. Si en wachten na geen sueticheit, Mer hoe si der mynnen altoes trouwelijc mogen dienen. Sy en stoen niet na smaeck, mer si sueken orbaer. Si sien op hoer handen, ende niet opt loen: Sy beuelent al der mynnen; ende dies || en hebben si niet* dan te bet. Die
myn is so edel ende so eerbaer: aen hoer en blijuet nyemonts loen. Nyemont en *166 a.
dorfte sorgen om sijn loen: dede hijt tsijn, myn soudet thoer wel doen. Dit weten wel die vroede die altoes na doechden staen. Sy en sueken niet anders dan der mynnen wil. Si en bidden der mynnen om geen ander sueticheit Dan dat si hem geue dat si in allen dingen bekennen mogen horen liefsten wil. Sommige ander

(1) Ep. XVIII, 80-95: de laatste zin ontbreekt hier.

zielen sijn arm van doechden. So wa*n*ne*er* si suetich*eit* geuoelen so mynnen si. Ende wanneer die v*er*gaet, so v*er*gaet oeck hoer myn. Inden daghe d*er* gracien sijn si vroe*m* en*de* i*n*d*er* nacht d*er* trybulacien keeren si de*n* rugge. Dit sij*n* armhartige luyden. Sy || worden licht v*er*heue*n* int suet, en*de** licht bedroeft int suer. En*de* een cleyn gracie doet ho*er* hart seer v*er*blijde*n*, En*de* een cleyn v*er*noey seer bedroeuen. By wylen *166 b.
als god coemt m*it* synre gracie*n* en*de* hi so troeste*n* wil ho*er* armh*er*tich*eit* En*de* helpe*n* hoer cranch*eit* en*de* bewegen horen wil, So sijn si gods lustich en*de* der suetich*eit* getrouwe, En*de* worden meer beruert Dan die mit gewoenten do*er*goten sijn mitten goeden gods. En*de* men waent somtijt dat dusdanige luyden grote gracie en*de* grote myn hebben, Die nochtans harde dueren tijt gods hebben. Daer om ist goet dat elck sijn gracie besie en*de* dat goet ons heren wysselijc te werck set. Want die gijfte*n* d*er* gracien en make*n* || den mensch n*iet** gherecht. Mer werct hi mitter gracien, so behaget hi god; En*de* en doet hijs n*iet* so wort hi sculdich. Elcke vroede *166 c.
ziel soude ho*er* gracie m*it* begeerten wiseliken meerderen. Want also dick als die mensch dat goet ons heren in hem laet vermynderen, So heeft hi al v*er*boert, en dede die goetheit gods. En*de* si sal oec sorchuoldeliken oeffenen wt hore*n* acker te trecke*n* alle onvruchtbaerh*eit*, En*de* inseyden die doechde*n*, En*de* maken een huys van suuere consciencie*n*, da*er* si w*er*delijc in ontfange hoer lief[1].

God geue v te leuen der mynnen werk in allen dingen die ter my*n*nen behoren. Dies begyn ic aen die rechte oetmoedich*eit*, Da*er* sijn rechte mynna*er*sche aen began, da*er* si en || mede in ho*er* toech. Noch moet hi alsoe doen,* die god in hem trecken wil en*de* sijns gebruyken in mynne*n*. Hi moet in alle*n* dingen on*ue*rheuen blijue*n* *166 d.
En*de* onu*er*-wonne*n* van allen dienst, En*de* eve*n* sterck inden storm; Euen vlitich int besueken en*de* euen neerstich d*er* mynne*n* te volgen en*de* genoch te sijn na ho*er*re weerdich*eit*. Da*er* ou*er* is hemel en*de* eerde allen vre*n* in nuwen dienst, en*de* dat werck en wort nu*m*mermeer volbracht. Want die hoge grote myn die god is, die en wordt nu*m*mermeer v*er*uult noch bekent m*et* allen dien datm*en* daer toe gheleysten can[2].

Die hem nv cleden wil en*de* rijc sijn en*de* ee*n* mitt*er* godh*eit*, Hi sal he*m* seluen schieren m*it* alle*n* doechden, Ja, da*er* god he*m* seluen mede clede en*de* || schierde, doe*n* hi me*n*sch*

*167 a.

(1) Vgl. Ep. X.
(2) Ep. XII, 1-23.

leefden. En*de* dies salment begy*n*nen aen die selue oetmoedich*eit* da*er* hijs aen began; Dat was, van allen vreemden troest begeuen te sijn, En*de* va*n* alre edelh*eit* onu*er*heue*n*, en*de* van allen doechden, van allen w*er*ken En*de* van alle*n* mogentheiden da*er* hi die ouerste af was en*de* onuerheuen af bleef[1]

Aldus suldi m*it* uwe*n* ogen god aensien eenvoldelijc en*de* puerlijck; En*de* nu*m*mermeer and*er* dingen te willen sie*n*, noch andere*n* troest te nemen dan in he*m*. Ghestadelike*n* suldi god dragen in uwer harten, En*de* mynlijc omhelsen inden armen uwer zielen, En*de* gapen altoes tegen sijn hartelike suetich*eit* en*de* tege*n* die lieffelich*eit* synre natueren. En*de* wa*n*neer || ghi v volcomelijck also hout alst beho*er*t,* So moechdi bequae*m* worden hem te behagen. Voert, alle dies gi ontbere*n* moecht, *167 b.
dies ontbeert. En*de* uwe*n* noet neemt nauwe van allen dinge*n*. Sijt so oetmoedich dat god geen misnogen enyger verheuenth*eit* in v e*n* vynde. En*de* weest da*n* also vry, altoes reikende na he*m* selue*n* m*it* eenre eleyndig*er* droeuyg*er* harten. En*de* bidt sterckeliken sijnre suet*er* harten en*de* sij*n*re suet*er* sterck*er* mynne*n*, dat si v hoer te mynnen geue, En*de* dat hi beke*n*ne hoe een ionck hart myn ontberen mach. Want hi is god d*er* mynne*n* en*de* bekent wel die noet van mynnen. Wa*n*t hi dan d*er* ziele*n* seden wel kent, Houdi v also puer tege*n* god ||. Hoe mocht hem god v* onthouden, die soe suet in mynnen is en*de* so geern coemt tot dien, die hem mit alre harten *167 c.
begeeren. Daer om roept altoes van bynnen so*n*der vergeten op v hartelijc lief: O almogende en*de* rike god alre gijften, en laet mi, grote goed*er*tieren god, dus arm n*iet* sonder di! want ic en wil van di n*iet* scheyden sond*er* vrucht in tijt of in ewich*eit*[2].

(Onmiddellijk daarop volgt: ONse here ih*esus* chr*istu*s beclaechde hem sesterha*n*de dingen van sinen sund*er*linge*n* vrienden...

(1) Ep. XXX, 84-93.
(2) Ep. XXIV, 64-96.

Woordenlijst

Alle in de brieven voorkomende woorden en uitdrukkingen werden opgenomen, zooals in het glossarium bij de Strophische Gedichten en om dezelfde redenen. Toch worden niet telkens alle plaatsen vermeld; voor de gansch gewone zelfs meestal niet meer dan een paar kenmerkende, met bijvoeging van *b.v.* = bij voorbeeld, of *pass.* = passim, of *e.e.* = elders. Ook naar treffende vormen wordt verwezen, in 't bijzonder bij de pronomina en de werkwoorden.

A

abdias. - Eigenn. van profeet, 12, 174.
abis. - m. grondelooze diepte, 20, 9; *abys* 20, 1238, *e.e. abis gronde* mv. 27, 17.
ach. - tusschenw. *ach arme* 30, 244.
achemeren. - ww. tr. uitrusten 18, 28.
achten. - ww. tr. acht geven, zorg dragen 10, 81; *el niet - en connen* op niets anders kunnen acht geven, of niets anders nog bestond 5, 45.
achtende. - bnw. achtste 15, 10, 104; 20, 81.
achter. - voorz. achter; doorheen - *lande* door het land heen, over 't land 29, 12; bijw. b.v. 4, 55.
achterlaten. - st. ww. tr. verwaarloozen 12, 93; *latet* 12, 18; *sine scout* - verwaarloozen hetgene waartoe men verplicht is 4, 55.
achtersetten. - ww. tr. op den achtergrond zetten, niet achten op 18, 89.
achterwaren. - zw. ww. tr. beheeren 28, 265.
adere. - znw. vr. ader 8, 38; *dat binnenste vander adere der herten* 29, 57; gewoonlijk: gemoed, gezindheid, in 't m. 21, 47; 22, 233.
aen. - gewoonlijk *ane*, voorz. aan, in de gewone beteekenissen, ten opzichte van, *vercoeveren aen Gode* 2, 92; *vordeen ane alle saken* 12, 173; *hoe ghemate - ghire ane sijt* 14, 54; bij, met betrekking tot: *aen Hare en blivet niemans loen* 10, 42; *beghinnen ane* b.v. 12, 3; 30, 88. van *begheren ane* b.v. 11, 7; *vervaen ane* 6, 90.
aen. - bijw. aan, en in de gewone beteekenissen; *nu af nu* - z. *af.*
aenbeghin. - znw. o. aanvang *sonder* - 22, 324.
aengin. - znw. o. *van aenghinne* 30, 76.
aenghinghe. - znw. o. aanvang, *sonder aneghinghe* 22, 34.
aenhanghen. - *anehanghende bliven in* vast gericht blijven in 18, 179.
aenclevenesse. - *metten lime der aneclevenessen*, aankleving 18, 58.
aensien. - *anesien*, st. ww. tr. aanzien 3, 9; 22, 20; aanschouwen, 18, 178; 24, 64; *e.e.*
aenstaren. - *anestaren* zw. ww. tr. aanstaren, 18, 175, 190; *e.e.*
aenvaen. - *anevaen*, st. ww. tr. aandurven *die groetheit Gods* - 4, 43, 46, *e.e.* aangrijpen, ontsteken (?) 19, 67.

aenverden. - *aneverden*, zw. ww. tr. aanvaarden, verkrijgen 6, 194.
aenvechten. - *anevechten*, ww. tr. bestoken, 6, 255.
aer. - znw. m. arend, 22, 378, 385, 395, 399.
af. - bijw. van: in verbinding met voornaamw. bijwoorden *daer, hier, waer, niewerinc* b.v. 6, 213; van, door, na, lijdend ww.: *daer God meest af es ghemint* 15, 54 55, 63, en pass.; na *sprect, beset*, en dergelijke uitdrukkingen, van, over: 15, 110 en pass.; na ww. van vragen, enz. b.v. *af vorderen*, 31, 32; met zelfst. nw. *die daer here af es* 18, 22, 201 en pass. - af, in de uitdr. *nu af nu ane* met *wille* en *onwille:* nu eens van iets willen af zijn, dan het weer willen hebben, nu zus dan zoo, 6, 246.
afdoen. - st. ww. tr. *reynherticheit* - doen ophouden, verdrijven 12, 97.
affectie. - znw. vr. gehechtheid, genegenheid 18, 176; meestal in den zin van zinnelijke neiging 4, 63; 12, 77, 83, 121; 16, 6; 30, 44.
afgront. - znw. m. afgrond, grondelooze diepte 27, 8; - *der omoedicheit* 6, 182; - *de* mv. in verband met *diepere ende donckere* 20, 39; 22, 366.
afwerpen. - st. ww. tr., van zich werpen 16, 25; versmaden 16, 35 *af warp* 16, 36.
ay. - tusschenw. zeer gewoon; ei! helaas! *ay arme* z. daar.
acker. - znw. m. akker (der ziel) 10, 109.
al. - onbepaald voornaamw.; zelfst. gebruikt al, alles, elk; nom. *al*, soms *alle: alle dat buten Minnen es* 17, 82; 22, 186; 25, 37; *ic ben di al* 30, 162. 2e nv. *al* voor een anderen 2n nv. *al dies* b.v. 18, 197; 24, 74; anders *alles* 19, 10 (in *alles al even effen es* 22, 67 is *alles* eerder 2e nv.) *hi ghebruket alles, ic darve alles* 26, 30. - 3e nv. *al* in uitdr. als *met al, in al, buten al, boven al;* vóór anderen 3n nv. *van al dien;* of: *allen: in allen* 6, 108; 22, 160; 27, 9; *al met allen* 7, 7; *met allen dien dat* 31, 33; 4e nv. *al*, soms vr. alle *ende maect se* (de ziel) *alle vertweent* 28, 120. - mv. 1e nv. *alle: wi alle* 6, 254; *alle die* b.v. 20, 24, *alle dese* 20, 78; *alle deghene* b.v. 12, 40; 3e nv. *al*, voor anderen 2n nv. *te al desen; allen, in allen, in ons allen, allen dien* 22, 93; 4e nv. *al* b.v. *al deghene, in al dese* b.v. 22, 77 of regelmatig *alle.* - bijvoegl. gebruikt: in het enkelvoud, zoowel: geheel, volledig, als elk; in het mv. alleen: alle; wordt *al* gescheiden van het subst., soo blijft het vaak onverbogen: *van alder siecheiden* 6, 4; *met al den wesene, al den nyede* 21, 43; *al der hemele* 28, 197; maar wordt ook verbogen: *alle die swaerheit* naast *al die nederheide* 6, 138; *alle die weghe* 12, 115; *in allen uwen wesene*, 14, 6; enz. anders zijn de verborgen vormen: enkelv. m. 1e nv. al; 2e nv. ontbr., 3e nv. *allen*, (*met alle den wille* 18, 36 waar A *al* heeft); 4e nv. *allen* b.v. 17, 131. vrouw enkelv. 1e nv. *alle: alle pine* 6, 99; 2e nv. *alre;* 3e nv. *alre: met alre herten, met alre zielen, met alre cracht* 6, 335; 4e nv. *alle* onz. enkelv. 1e nv. *al: al leet* 8, 50; 2e nv. ontbr., 3e nv. *allen;* 4e nv. *al: al vernoy* 6, 166; mv. 1e nv. *al* of *alle* b.v. 6, 187; 2e nv. *alre;* b.v. *alre doechde* 6, 206; 3e nv. *allen*, b.v. *van allen dinghen*, 6, 179 (*met alle dinghen* 30, 19 heeft A *allen*), *allen uren* z. *ure*; 4e nv. *alle* of *al*: *al uren, alle uren* z. *ure; aen alle sine werke* 6, 102. *met al met een* met alles te gelijk 7, 13; *alles* in alle opzichten 22, 67; *al om*(*me*) *al*

laten alles laten om alles te winnen 6, 33; 12, 197; *alles om al begheven* 2, 9; *al in al doervloten*, 21, 49.
al. - bijw. al, geheel, heel en al; dikwijls expletief gebruikt rhythmisch of versterkend.
al. - voegw. al, alhoewel, b.v. 7, 16; 22, 216; 24, 323, 326, 353, 354 *e.e.;* ook al, ook indien b.v. 2, 3.

aldus. - bijw. aldus, op die wijze b.v. 2, 131; 12, 168; e.e. *aldus secrete* 18, 130; *aldus scone* 24, 73; zoo b.v. 6, 292; 11, 36; e.e. *aldus alse ic segghe* zooals 17, 32; e.e.
aleens. - bijw. te gelijk, 9, 13.
algader. - bijw. te zamen, te gader; znw. o. alles zonder onderscheid, b.v. 6, 267.
alghewеldich. - bvl. nw. almachtig 1, 55.
allenc. - bvl. nw. alleen *die sake* - 6, 151 *hi hem selven - ghenoech* 16, 67; bijw. alleen, eeniglijk b.v. 14, 39 *e.e. niet* - 10, 103 e.e.
alleinskine. - bijw. stilaan, langzamerhand 10, 80.
almoghende. - bvl. nw. almachtig 24, 92.
alre. - wordt dikwijls gebruikt met bvl. nw. ter versterking van den superlatief: *alrebest, dat alrebeste* 6, 195; 13, 34; *alreeerst* 14, 44; *alreghelijcst* 15, 46; *alreghemackelecst*, allervreedzaamst 20, 91; *alreliefleecst* 20, 93; *alreminleecst* 22, 92; *alreghernst*, 6, 224; *alreedelst* 8, 6; *alremeest*, pass.; *alre-openbaerst* 20, 83; *alrescoenst* 17. 54; 19, 53; *alresuetst* 20, 91; *alrevorst*, allereerst, 13, 78; 15, 83; *alrewonderleecst* 20, 82; enz.
alrehande. - allerhande b.v. 4, 30; 6, 167; 18, 153; e.e.
alse. - als voegw. als, wanneer b.v. 6, 288 (*als*); naar gelang 22, 156; indien; zooals *alse hi selve seghet* b.v. 16, 38; 6, 211 e.e.; op een wijze dat, zoodat (?) 3, 33; *alse ochte* alsof 2, 52; voegw. van wijze, als; pass.; *alse van niete* 6, 180; z. *alsoe*.
alsoe. - *also* voegw. wanneer, als 6, 285 (A B *alse*); zooals 2, 120; 6, 88; 12, 165, 183; 19, 44; 20, 22 e.e.; zoodat, op een wijze dat 24, 72.
alsoe. - *also* bijw. op die wijze, 12, 66; 16, 27; *also blide dat* 18, 114 e.e.; *alsoe saen, alse* 6, 38; *alsoe langhe als* 10, 27; *alsoe dicke als* 10, 99; 16, 71; *alsoe alse ... alsoe* zooals, juist zooals, 6, 122; 10, 96; *alsoe alst* 24, 74.
altehant. - bijw. terstond, 6, 284; 24, 24.
altemale. - bijw. God - ganschelijk 22, 346.
altemet. - *dat* naar gelang dat 8, 1.
altoes. - bijw. altoos, pass., b.v. 2, 10; 6, 86; 16, 44; 17, 39, 40; 18, 73 e.e.; gevolgd door *niet* in allen gevalle 12, 42.
amen. - 24, 112; 30, 248.
ambacht. - znw. o. ambt, 12, 227; ambacht, *een - connen* 15, 71; bediening, bedrijf *nadat hi van - en es* volgens zijn bediening, ambt 18, 23; verrichting, bezigheid 6, 8; 16, 16.
ambachter. - znw. m. ambtenaar, dienaar 18, 40; 28, 265.
ander. - bvl. en zelfst. vnw. tweede; *ander*, enk. m. 1e nv. *ander*, b.v. 12, 87; eenmaal *andere* 22, 135; 2e nv. *anders;* 3e nv. *anderen*, b.v. *deen den anderen* 11, 23; 4e nv. *anderen;* ook *ander, deen vor dander* 1, 35; vr. 1e nv. *andere* soms *ander: die ander vreese* 8, 27; *de ander* (*scade*) 12, 87; 20, 26; 4e nv. *andere;* onz. 1e nv. *ander* b.v. *dat ander* 15, 3, 51; 30, 114; 2e nv. *anders;* 3e nv. *anderen;* 4e nv. *ander* mv. 1e nv. *andere;* 2e nv. *andere;* 3e nv. *anderen;* 4e nv. *anderen*. - ander: *dat een ende dat* -, 9, 6; *anders niet*, niets anders, 6, 373; 7, 8; 12, 137 en pass.; *anderen* aan een ander 14, 40; *den anderen*, 29, 41;

onserlijc anders elkander onderling, 26, 21; *met eenre borst de andere* elkanders borst 30, 137.
anders. - bijw. b.v. 6, 65, 145.
anscijn. - znw. o. gewoonlijk *anschijn*, der Minne 6, 133, 156; 20, 82, e.e.; van de beminde 18, 114; mv. *de anschijn* (A *aenscine* B *aenschine*) 20, 83.
antisma. - *in -, dat binnenste van den gheeste daer men mede levet* onbekend woord, 29, 56, 59.
antwort. - scone *antwerde* 8, 50.
anxte. - znw. vr. angst, doodsangst 6, 107, 334.

arbeit. - znw. m., moeite, inspanning, *met aerbeide* 2, 37; *met arbeyde*, 6, 94; *met arbeite* 24, 20; *in aerbeide* 6, 106; *onsen arbeit* 30, 189; *arbeits*, 13, 69; uitwendig werk *met menigherhande arbeide* 31, 11; *met dien arbeide* 31, 12; *sonder arbeit* 13, 68.
arbeiden. - *aerbeiden, aerbeiten* zw. ww. intr. zich inspannen, *aerbeiden* 13, 65; *te aerbeitene* 12, 71; *arbeiten* 18, 30; den last van den arbeid niet voelen, in *die mint hine arbeidet niet* 6, 101; *... hine arbeit niet* 13, 68.
arch. - *archt ochte goet doen* kwaad 6, 15.
armariolo. - *in - dat binnenste vander aderen der herten daer men met ment* onbekend woord, 29, 55, 57.
arm. - zelfst. nw. m. arm 22, 158 e.e.
arm. - *aerme*, bijv. nw. arm, pass.; - *van* 10, 51, 61, e.e., met 2^{n} nv. 24, 93; onbeduidend, gering 24, 38. *ay aerme* uitroep, 1, 69; 12, 118; 30, 22; *ach arme* 30, 244. - zelfst. *alle arme* (geestelijk) 6, 198.
armhertich. - kleinmoedig 10, 56.
armeherticheit. - znw. vr. kleinmoedigheid, 10, 63.
ascentie. - O.H. Hemelvaart 17, 101.
augustinus. - eigenn. 22, 9; *van sinte augustine* 25, 35.
auctoriteit. - *van soe scoenre* - door welk gezag ook aanbevolen 17, 72.
aventure. - *met groter - n* met groot gevaar, op een hachelijken tocht 30, 192.

B

bant. - znw. m. band - *van lime* 16, 30; gewoonlijk overdracht. band, boei, gevangenschap, d.i. macht, vooral in *bant van Minnen* 12, 137; *bi Minnen bande* 3, 22; *metter Minnen bande* 15, 85; *in bande van ghestaden pleghene* 30, 123; - *van nae ghevoelne van Minnen* veroorzaakt door 11, 35; boei, kluister 20, 108.
bat. - bijw. beter; *te* - des te beter 31, 22; *dies maer te - hebben* er slechts des te beter aan toe zijn 10, 41.
bede. - znw. gebed *met groten - n* 6, 62.
beden. - ww. bidden *bedet* 16, 63.
bedecken. - *bedect met gratien* 10, 92; onzeker woord: met omzichtigheid beoefenen, behoeden (?); of te lezen *berect* bekleed, voorzien, toegerust, bestuurd? of *berecht* geregeld, geordend, geleid, bestuurd? Limb. Serm. *gericht*.
bederven. - st. ww. tr. in (zedelijk) bederf storten, *de een den anderen* wederk. *hem* - 24, 47.
bedinghe. - znw. vr. gebed, 28, 159.
bedraghen. - ww. met onzekere beteekenis: overtrekken, verbergen (?); of voeden, onderhouden (?) 24, 47; wederk. *hem* - 24, 47.
bedrieghen. - st. ww. tr. bedriegen *bedroghen* 19, 45; *bedroghen werden* 14, 63; wederk. *hem selven* - zich zelven misleiden, van de levenswaarheid afbrengen 30, 229.
bedrieghenisse. - znw. vr. *die - vander waerheit* de vervalsching 30, 180.
bedroefnesse. - znw. vr. droefheid, smart 5, 52.

bedroeven. - zw. ww. tr. bedroeven: *bedroeft werden* 10, 57; *alle bedroefde* 5, 52; intr. droevig worden of zijn 10, 59; weder. *hem* - 29, 11, 18; zelfst. *uwe* - 29, 5.
bedwanc. - znw. o. *in soeten bedwanghe* druk 30, 124.
bedwinghen. - st. ww. tr. dwingen, macht op iemand hebben *na* - 5, 29; 31, 13; *die Godheit* - onderwerpen, beheerschen 20, 103; *bedwonghen werden* door de Minne: in de macht komen of zijn 11, 11 e.e.; wederk. *hem* - zich beheerschen, zich terughouden 30, 173.
been. - *te -e gaen* ter herte gaan 6, 238.
begaen. - st. ww. intr. voortgaan 18, 85.
begheren. - zw. ww. tr. begeeren, verlangen 6, 168; 15, 68; 17, 13; 25, 33 en pass.
begherend. - bvl. nw. begeerig 6, 353; *Minne es altoes - de* 20, 69.

begheringhe. - znw. vr. innig verlangen, streven, 22, 98.
begherleke. - bvl. nw. vurig, gretig, 22, 298 (*beghereleke*).
begherleke. - bijw. met verlangen, 10, 104; gretig, vurig, 22, 293 (*beghereleke*).
begherte. - znw. vr. begeerte, verlangen, pass.; *fiere* - 12, 97; *viereghe* - 14, 27; *uwe* - 15, 101; *die onghebrukeleke* - begeerte die niet tot de genieting komt 29, 52; *cracht der* - 30, 39; *met - n* verlangend 10, 108 e.e.; min of meer verpersoonlijkt, 8, 42; 20, 86; soms het zinnelijk streefvermogen, 10, 10.
begheven. - st. ww. tr. verlaten, opgeven, verzaken aan 2, 9; 6, 258; 14, 14 (*begaven*); nalaten, laten varen 6, 139; 18, 148; in den steek laten 21, 10; *begheven sijn* verlaten zijn 6, 12, 259; verstoken zijn 30, 90.
beghevenheit. - znw. vr. verlatenheid 18, 165.
beghin. - znw. o. begin 6, 328; 11, 29 e.e.; *sonder* - van alle eeuwigheid 19, 38; 22, 32; 30, 147 e.e.; *soe sconen* (schoon een) *beghin hebben* zoo schoon beginnen 30, 181.
beghinnen. - st. ww. tr. beginnen, absoluut: 2, 151 (*begonst*J; 6, 200 (*begonsten*); tr. 12, 15 (*began*); 16, 78 (*began*); *beginnen ane* 12, 3; 30, 88; - *ane* met 2e nv. 30, 89; 16, 76, 78 (*beghan*); ondernemen 24, 94 (*beghint*).
begrip. - *in begripe* beknibbeling 6, 157.
begripen. - st. ww. tr. vatten, verstaan 12, 34; 19, 19, e.e.; aanvaarden, vrijwillig op zich nemen, zich zetten tot 13, 67; *in iets begrepen sijn* verstrikt zijn, 18, 25; omgrijpen 22, 347 (*beghript*) 351 ((*begrijpt*) 353 (*begript*); - *op* laken, vitten 28, 205.
behageleec. - bvl. nw. welgevallig; met persoon als ow. 8, 20; - *sijn* onpers., met 3e nv. van den persoon, en bepaling met *te:* genoegen doende, 2, 63; vgl. *lieve;* met bepaling met *ane* 6, 298: dat God er behagen aan heeft.
behaghen. - zw. w. intr. behagen, welgevallig zijn 6, 288, e.e.; wederk. *hem selven* - 6, 287.
behaghen. - znw. o. welbehagen 6, 155; vooral in *na hare* - 30, 100 e.e.
behelsen. - zw. ww. tr. in liefde omsluiten, 22, 193; 24, 68.
behelsinghe. - znw. vr. omhelzing, 30, 159.
behendich. - bvl. nw., - *op uwe materie* eenigszins vaag: schrander, zorgzaam, lettend op, uw zaak 16, 3.
behoeden. - zw. ww. tr. bewaken, bewaren 10, 106 (A en B *behouden*); *behoedet* op zijn hoede 15, 84.
behoef. - *te uwer beider* - belang, baat 6, 215.
behoefte. - znw. vr., - *uwes lichamen* 15, 100.
behoeven. - zw. ww. tr. behoeven, noodig hebben, ontberen met 2n nv. 2, 22; 8, 9; 13, 24 (*behoven*); 18, 20; 24, 39; 27, 9; met 4n nv., 18, 28; - *dat* 10, 94. - moeten, 10, 97; 19, 30; 27, 59; 28, 31, 92; onpers. *hem behoevet alles* 17, 96. zelfst. gebr. 29, 63; vooral in *na sijn* - 18, 46 e.e.
behoevende. - bvl. nw. behoeftig 17, 93 (*behovende*).
behoren. - zw. ww. intr., pers.: behooren, betamen, passen bij, 6, 87; nuttig, bevorderlijk zijn 12, 3, 104, 107; behooren tot, deel uitmaken van 12, 218 - *in* 17, 16; behooren bij, tot *ter redenen* - 20, 59; onpers. passen, betamen, 24, 74; *mi behoert* het past mij, ik moet, 6. 109; 7, 10; 22, 112; 29, 47, e.e.; toebehooren:

verwarring van het pers. voor het onpers. *dies die mensche - soude* wat de mensch behoeft 18, 167.
behouden. - st. ww. tr. redden, zalig maken 22, 287, 288 bewaren, bij zich houden 10, 106.
behoudenisse. - znw. vr. heil, zaligheid 2, 17.
behouder. - znw. m. redder, 12, 205.
beide. - telw. beide, pass.; *si beide* 9, 12; *onser beider hongher* 31,

20; *te uwer beider behoef* 1, 215; *op beide hare voete* 12, 182; praedic. gebruikt 9, 13. - zoowel ... als: *beide drivoldich ende enich* 30, 106; 19, 15, e.e.
bejaghen. - zw. ww. tr. nastreven, trachten te bereiken 21, 9.
bekeersam. - bnw. inschikkelijk, gemakkelijk in den omgang 2, 21.
bekinde. - bvg. nw. bevriend, vertrouwd, 29, 16; znw. - *den* vrienden, bekenden 21, 27.
bekenleec. - kennelijk, wat kan gekend worden 17, 111; *God es bekinnelike metten sone* 28, 113.
bekinnelecheit. - znw. vr. kenbaarheid 28, 108.
bekinnen. - bekennen zw. ww. tr.; kennen, tot de kennis komen van, 2, 36; 17, 109, 111; door aanschouwing en ervaring 12, 64; 14, 43; 18, 154; 20, 42; 28, 100; 30, 41; e.e.; *sonder* - 8, 32; *bekint werden* 12, 22; *doen* - doen kennen 6, 325; doen ervaren, 14, 17; erkennen en belijden, 2, 46; 18, 5; e.e.; erkennen en vereeren, 10, 44; als zijn plicht erkennen en doen 22, 301; erkennen en neerzien op, 24, 83; *hem - in* erkennen dat men is in 27, 8; zelfst. zelfkennis 19, 2.
bekinnisse. - znw. o. *dat* - kennis door ervaring, 27, 10, 24.
bekint. - bvl. nw. bekend 30, 194; met 3^{n} nv. welgevallig 29, 16; *die bekinde* van God, Gods vrienden, die door God erkend worden 17, 62.
beclaghen. - ww. tr. met berouw aanklagen, belijden, beweenen 24, 56.
becomen. - ww. intr. aanstaan 19, 41; *wel* - aangenaams overkomen 14, 52.
becommeren. - zw. ww.; - *met*, intr., zich inlaten met; bekommerd zijn met 4, 64.
belanc. - in de uitdr. - *sijn* met *ane:* afhangen van, 6, 143.
belghen. - intr. boos worden, in verband met *soenen* twisten en zich verzoenen 4, 95; 12, 81; 30, 218.
belieghen. - st. ww. tr. belasteren, leugens vertellen over iemand 24, 13.
belien. - ww. belijden (in de biecht) 24, 59, 61.
benden. - *binden*, st. ww. tr. binden, *te gader* - vereenigen, 16, 30; *in een ghebonden* 16, 32; gewoonlijk van de Minne, die in haar boeien doet, bedwingen, beheerschen 8, 29 e.e.; *hare laten* - 18, 97; verplichtingen opleggen, 10, 86; boeien, knevelen, 20, 109.
beneden. - voorz. beneden, onder 6, 141; 20, 13 en passim; met 2^{n} nv. - *deser gheenichtheit* nog niet gekomen tot 17, 31; 20, 14.
benediën. - zw. ww. tr. samen met *doemen:* verheerlijken, prijzen, 18, 38; 22, 108.
benedictie. - znw. vr. zegen 12, 180, 196 e.e.
benemen. - st. ww. tr. ontnemen, beletten b.v. 1, 61, 63; *benempt* 4, 85; *benemt* 12, 96; 12, 126 e.e.
benieden. - ww. *benyedt* 24, 108 zich beijveren.
bequame. - bvl. nw. aangenaam, welkom, welgevallig, 2, 55; 14, 42; 24, 103 e.e.; *dien -n wille* 12, 116; *die - enicheit* 14, 9.
berch. - znw. m. berg 15, 8, 9, 88; overdr. hoogte *den - van hoghen levene* 15, 40; *in - ghe ende in date* 19, 15.
berechten. - zw. ww. tr. iemands gangen richten, op den rechten weg leiden 6, 313; 12, 222; regeeren, besturen 18, 20.
berechtere. - znw. m. leider 12, 205.

berespen. - *z*w. ww. tr. terechtwijzen, 6, 105; laken, bestraffen 8, 54; 23, 21.
bernaert. - eigenn. H. Bernardus, 15, 110.
beroeringhe. - znw. vr. hevige beweging, 25, 20.
berren. - *bernen* soms *berrenen* zw. ww. tr. *berrede* 22, 309 ontvlammen, verbranden; intr. gloeien, vurig zijn *bernen in Minnen* 12, 24, 198; *van berrenden werken* 3, 18; *bernende vier* 6, 175 *der bernender caritaten*, 12, 212; *in berrender begherten* 18, 80; *met berrenden wille*, 22, 140; *der berrender gherynessen* 18, 181; *berren sonder*

blusschen 22, 206; - *met* 22, 185; - *om* 22, 208, imperf. *berrede* 22, 309; *berrende* 15, 19; *si berrent* 25, 22; tegenw. dw. vurig *berrende* 15, 120.
berrenlike. - bijw. hartstochelijk 13, 70.
berueren. - zw. ww. tr. opwekken, aandrijven 6, 35; 10, 14, 61, 66; 15, 113; uitdrijven 20, 2.
bescedelecheit. - znw. vr. *mine* - mijn in mij zelven verdeeld zijn 28, 253, 263 (telkens tegenover *gheheeleken*).
besceiden. - st. ww. *besciet* toedeelen 22, 290.
bescieten. - st. ww. *bescoet yet* baatte het iets, 27, 49.
bescermen. - zw. ww. tr. beschermen; zelfst. gebr. bescherming, hoede 17, 6, 52.
bescermere. - znw. m. verdediger 12, 207.
bescouwen. - zw. ww. tr. *bescout* aanzien, bedenkt 4, 23.
besculeecheit. - (A en B *bescouweleecheiden*) *waerheit met* - aanschouwelijkheid 28, 194, z. daar.
bescouwinghe. - znw. vr. beschouwing 28, 30.
besetten. - zw. ww. tr. beleenen, 18, 41; toerusten, *beset* met *doechden* 6, 297; 10, 31; 29, 63; *beset na der waerheit* ingericht, uitgerust 18, 122.
besech. - bvl. nw. - *werden* onzekere lezing; misschien *bistierech:* afhandig, verloren gaande 21, 12.
besien. - st. ww. tr. beschouwen, overwegen, 1, 25, 35, 37; 14, 56, 58; 27, 14; *Gode* - beschouwen 28, 11, 219, 221 e.e.; in acht nemen 10, 83; *besiet hoe* overweeg 15, 16; aanschouwen, bezien 22, 384.
besetten. - st. ww. tr. bezitten, in zijn bezit, macht, hebben of krijgen, *Minne* - 8, 71; 20, 113, 121; beschikken over 30, 196; *die stat* -
besoeken. - st. ww. tr. opzoeken, 30, 193; w aarsch.: optrekken tegen, aanvallen (aanval), zelfst. 12, 10; 20, 90.
besondere. - bijw. afzonderlijk 17, 66.
bespotten. - zw. ww. tr. misprijzen, 30, 226.
best. - superl. van goed; zelfst. *in hare beste* op haar best, al te best, 4, 6; *van den besten* van het beste 22, 75.
bestaden. - zw. ww. tr. is waarschijnlijk bedoeld in *bestaet uwen tijt* goed gebruik maken van 23, 22.
bestaen. - st. ww. tr. aandurven 7, 11; *mi besteet niet* komt mij (van rechtswege) niet toe, 4, 45; *bestaet uwen tijt* 23, 22. z. *bestaden*.
betamen. - zw. ww., zelfst. *na* - volgens wat past bij, wat verschuldigd is aan 6, 374 (A en B *ghetamen*) *na dat* - 18, 9, 21.
beter. - comp. van goed: beter *met -en sinne* 30, 326.
beteren. - zw. ww. tr. in orde brengen, goed maken, 24, 23; *ghebetert werden* in orde gebracht worden 4, 25; gesticht worden 15, 63. intr. *God maete in ons allen* - aangroeien, krachtiger worden 30, 245, wederk. *hem* - zich verbeteren 4, 2, 20.
betien. - *betijt met* beschuldigt van 2, 114.
betrouwen. - zw. ww tr. vertrouwen hebben in 31, 8.
bevaen. - st. ww. tr. omvatten, omhelzen, 13, 41; 18, 140; *bevaen sijn met* vervuld zijn van, doordrongen van 28, 160.

bevelen. - st. ww. tr. bevelen, 3, 42 (*beval*), 6, 96 (*beval*); 5, 51 (*bevolen*); opleggen 2, 118; aanbevelen 2, 147; toevertrouwen 10, 40; *bevoelne ghebode* opgelegde 5, 54.
beweren. - zw. ww. tr. behoeden 18, 27.
bi. - voorz. in de gewone beteekenissen, bij, door; vaak met *hier* of *daer*, pass., *bi den eersten* in 't begin 1, 76; om *bi ghenen lichteleken werken* 2, 41; *bi sinen wille* indien het zijn wil is, 2, 60. *bi wilen* 2, 49 z. *wile; bi ghenen twifele* 2, 89 enz. langs, b.v. 18, 85. door middel van b.v. 18, 88; in den naam van, 15, 115 e.e.
bidden. - st. ww. tr. bidden 12, 231; smeeken 1, 18 (*bidic*); 6, 36 (*biddic*);

12, 221; dikwijls met *manen*, z. daar; met 2^{n} nv. iets afsmeeken van 24, 80,
biecht. - znw. vr. biecht 24, 63.
bieden. - st. ww. tr. bieden, aanbieden, 1, 69, 75, 77, 79, 82; en pass.; *sconen dienst* - 6, 365; *de mont gheboden* 22, 187.
binden. - z. *benden*.
binnen. - voorz. van tijd en plaats; in, pass.; gedurende, b.v. 11, 12.
binnen. - bijw. vooral tegenover *buten:* in en buiten hen zelf, of binnen en buiten 's huis 6, 165; in het hart en in de daad 15, 20; 21, 39; 24, 78.
binnenste. - znw. o. *dat binnenste vander aderen*, 29, 54; *dat - vanden gheest* 29, 58.
bistierich. - bvl. nw. behoeftig, van alles beroofd 6, 253; 13, 35; los, ontdaan, bevrijd van 21, 15, z. *besech*.
bittere. - *bettere* bnw., bitter; - *doet* 6, 334.
blide. - bnw. en bijw. blijde 2, 25; 15, 118; 16, 66, 67; e.e.
blint. - *blent* bnw. (geestelijk) blind 11, 44.
blintheit. - *blentheit*, znw. vr., (geestelijke) blindheid 27, 15.
bliscap. - znw. vr. (geestelijke, hemelsche) blijdschap 6, 323; 18, 103, 173; 28, 8, 132, e.e.; *blijscap* 18, 173; 8, 233; oorzaak van blijdschap *bliscappe* 31, 21; wereldsche blijdschap, 12, 103, 133.
blijtheit. - znw. vr. het verblijd - zijn, blijheid, 28, 200.
bliven. - st. ww. intr. blijven 6, 249; 9, 18, 14; e.e.; bijblijven 10, 95; uitblijven, met *aen*, 10, 42; verl. dlw. *bleven: goedeloes bleven sijn* 18, 26; achterwege blijven 15, 38; 16, 42; - *van* verwijderd, gescheiden blijven 26, 28; verblijven *wonen ende* - 25, 29; - *te: dit blivet te verstane* blijft onbegrepen 20, 24; *dit laet ic aldus* - ik laat het hierbij 27, 50; *laet* - van kant zetten, 6, 138.
blixeme. - znw. m. bliksem 30, 155; - *scieten* 30, 152.
bloet. - bnw. bloot, eenvoudig zonder meer: *met bloten ghelove* 22, 193; onthecht *hem* - houden 21, 14.
blusschen. - ww. *sonder* - zonder uitgedoofd te worden 22, 205.
bode. - znw. m. afgezant 18, 18.
boetscap. - znw. *des heilechs Gheests* -
bordene. - znw. vr. last 18, 192.
borst. - znw. vr. 18, 183, 185; 29, 59; 30, 137.
boven. - voorz. boven; - *macht* boven, meer dan iemand dragen kan 8, 56; meer dan, *boven alle menschen* 8, 61; - *redene* 22, 204; meer dan, of tegen, in weerwil van 13, 18; vooral in *boven al* 6, 35, 153; 17, 40, 47; 22, 363, 366 en pass.
boven. - bijw. b.v. 28, 173; *van* - b.v. 30, 230; - *sijn* er boven op zijn, in vertroosting 10, 49.
brayeren. - ww. een van elders niet opgeteekend woord, dat zoo iets moet beteekenen als: luid eischen; misschien *brageren* een hoogen toon aanslaan; of *crayeren* 10, 43.
brant. - znw. m. brand (der Minne) 22. 205 e.e.
breken. - st. ww. tr. breken; *onse gheselscap* - storen, te niet doen 5, 20.
brenghen. - st. ww. tr. *bringhen* brengen, aanbrengen b.v. 18, 113; 20, 3 e.e.; *brenghen* 19, 27, *brachte*.
broeder. - znw. m. broeder, genoot 5, 16; 12, 206, 222.

broederlike. - bnw. - *Minne* 3, 27, 24 (z. daar); 12, 82 (*bruederlike*) 12, 99; als broeders 22, 53.
brugom. - znw. m. bruidegom 10, 103; *brudegom* 1, 21; 24, 31.
brulochtcleet. - znw. o. bruiloftskleed 30, 194.
bruut. - znw. vr. bruid 10, 102; 14, 37; 19, 5; 22, 258 *bruyt* 1, 23.
buten. - voorz. buiten; in afwijking van 22, 115.
buten. - bijw. *van* - naar buiten 24, 73, 77 e.e. in verband met *binnen*, z. daar, 4, 86; 15, 70; *hoefscheit van* - in de uitwendige levenswijze 24, 44; *dinghe van* -

wereldsche of stoffelijke dingen, 30, 215.
butensluten. - st. ww. tr. uitsluiten, ter zijde zetten 21, 39 (*buten ghesloten*) 42.

C

cesseren. - zw. ww. ophouden 6, 176; 18, 182; 30, 130; *sonder* - zonder ophouden 22, 185; voor goed 12, 202.
cieren. - *chieren*, z. *scieren*.
cierkel. - znw. m. cirkel, 22, 378.
cierleke. - bijw. sierlijk, 22, 377.
confuse. - *znw. hare - n lien* dat waarover men beschaamd is, schaamte, 24, 44, 60.
confuus. - bnw. *hem - gheven* zich vernederen 24, 54.
contrarie. - bnw. met 2e nv., het tegenovergestelde van 18, 125.
christus. - eigenn. 6, 102 e.e. *met christo* 6, 308; 19, 90; *vore christo* 16, 71; *ihesus christus* 6, 88; 22, 289.

D

dach. - znw. m. dag, tijd *elcs daghes* 25, 26; - *noch nacht noch ure* 25, 27; onbepaalde tijd *voer dien* - 23, 10; *tote dien daghe* 17, 42; 19, 49.
daer. - bijw. daar, er; vormt met voorzetsels bijwoord. voorn.: *daer af, daer ane, daer binnen, daer met, daer op*, enz.
daer. - voegw. daar, vermits 6, 256 en pass.
daeromme. - bijw. daarom, om die reden, 6, 222; en pass.; = nochtans, toch 22, 116.
dal. - znw. o. dal; fig. *uten - e, der oetmoedicheit* 15, 70; *in berghe ende in - e* bij hoog en bij laag 19, 15.
dan. - bijw. dan, vervolgens; *dan alle die wile* 2, 113 vgl. *dan ter tijt;* duidt vaak voortgang in de redeneering aan b.v. 2, 141; *mer teerst dat dan* 29, 38.
dan. - voegw. na comparatief; = dan dat, b.v. 8, 56; na positief, met de gedachte van een comparatief: meer dan, 11, 14; tenzij, behalve 18, 105; vaak na ontkennenden zin zooveel als: maar, 6, 93; 12, 27; 20, 120; 22, 252, 394 e.e.; ook zonder voorafgaande ontkenning, maar 2, 113 (vgl. *dan* bijw.).
danen. - betr. bijw. vanwaar 19, 66.
danc. - znw. - *noch loen* 24, 9; - *weten* 19, 10.
dancken. - zw. ww. intr. danken; in verband met *ondanckene* iem. dank weten, prijzen om 6, 14, 24; 7, 3.
darven. - z. *derven*.
dat. - voornw. z. *die*.

dat. - voegw., dat; na tijdsopgave, b.v. 11, 12; vaak. omdat, 2, 109; e.e.; opdat, b.v. 6, 373; 12, 162; zoodat b.v. 8, 64; 12, 190; na *soe*, b.v. 9, 7; 11, 11; 12, 179; 30, 40; doordat, b.v. 11, 16, 18; in (het feit) dat b.v. 6, 236; enz.
de. - lidw. z. *die*.
deel. - znw. o. deel; in de bijw. uitdr. *een* - in een goede mate 3, 20; *een - meer* heel wat meer 27, 34, *een* - gedeeltelijk 1, 72; 8, 76.
deelachtig. - bnw. met 2^{n} nv. 15, 53.
deemster. - bnw. duister; ondoorgrondelijk; gezegd van den dood in de hel, 22, 310; van 's Vaders kracht in de eenheid 22, 104; - *van* verstoken van 1, 67.
deemsteren. - zw. ww. tr. in 't duister zetten; tegenover *verlichten:* licht en schaduw laten vallen op, 1, 40. z. *daar*.
deghene. - aanw. vn.; enkelv. m. *deghene*, b.v. 6, 126; 8, 68; 10, 96; soms *dieghene*, b.v. 8, 63; 18, 13; 2^{e} nv. *des gheens* 18, 21; 3^{e} nv. *den ghenen*, 2, 146; 4^{e} nv. *denghenen;* vr. 1^{e} nv. *deghene;* mv. *deghene* b.v. 5, 45; 6, 126; 30, 8; 2^{e} nv. *der gheenre;* 3^{e} nv. *denghenen: alden ghenen* 2, 22; bijv. gebruikt: *den ghenen verdoelden* 2, 23.
delectacie. - znw. vr. zinnelijk behagen 10, 76.
delecteeren. - zw. ww. intr. behagen nemen in 10, 75.
delijt. - znw. o. genot, plezier 6, 267.

deren. - zw. ww. tr. benadeelen 30, 216.
derde. - rangtelw. derde; *die* - 12, 88; 20, 33; 22, 102; *ten - n male* ten derde 6, 287.
derven. - *darven* zw. ww. intr. missen, ontberen b.v. 1, 50; 6, 33, e.e.; *dies darven dat* 17, 64; *ic darve alles* 26, 31. - z. *dorven*.
dese. - aanw. vnw.; bijv. en voorn.; enkelv. m. 1e nv. *dese*, 3e nv. *desen;* 4e nv. *desen;* vr. 1e nv. *dese;* 2e nv. *derre* (18, 106; 28, 141); 3e nv. *derre* (b.v. 30, 7), *deser* b.v. 8, 7; 4e nv. *dese;* onz, 1e nv. *dit;* 3e nv. *desen* b.v. 6, 276; 30, 144; 4e nv. *dit;* mv. 1e en 4e nv. *dese* b.v. 20, 8; 2e nv. deser; 3e nv. *desen* b.v. 8, 78; *alle dese*, al de en 20, 78; *in al dese* 20, 77; *dat dit* 6, 2.
deus. - in de uitr. ay -! 17, 47.
devocie. - znw. vr. innige stemming van toewijding 6, 132; gevoelde godsvrucht 4, 73; 22, 167.
die. - bep. lidw.; enkelv. m. 1e nv. *die* of *de;* eenmaal *den* (19, 26); procl. *deen* 1, 35; 11, 23; enclitisch na *dat: dattie* 10, 6; 19, 76; 2e nv. meestal *des*, ook *dies;* b.v. 6, 122; 20, 114; encl. s: *ghevoeles arbeits* 13, 69; 3e nv. *den*, ook *dien;* encl. *metten, vanden, inden, uten*, éénmaal *mettien*, 22, 60; 4e nv. *den*, ook *dien;* procl. d: *dander* 1. 25; vr. 1e nv. *die*, ook *de;* 2e nv. *der*, ook *diere* b.v. 6, 18, 348; of *dier* b.v. 20, 119; encl. *datter* b.v. 22, 82; 3e nv. *der*, ook *diere* of *dier;* 4e nv. *die* of *de;* onz. 1e en 4e nv. *tswaerste* 6, 17; *tghetamen* 6, 214; *dat*, procl. *t: tsine, thare* 10, 43, 44; *tfolc* 6, 3; encl. t: *int;* 2e nv. *des* of *dies; des gheloefs* 5, 16; 3e nv. *den of dien;* b.v. 6, 136; encl. *toten* 6, 328; mv. 1e en 4e nv. *die* of *de;* 2e nv. *der*, ook *diere* of *dier;* 3e nv. *den* of *dien:* b.v. 6, 176; gecontracteerde vormen met te: *ten*, b.v. 6, 61, 86, *ter* b.v. 6, 107; lidw. gescheiden door 2e nv. in *de Gods Sone* 6, 324.
die. - aanw. vnw., dezelfde volle *ie*-vormen als lidw.; die, dat, hem, haar *van dien dat* 6, 49, 283; *met al dien dat* 6, 213; 330; 29, 34; e.e. *dien* 6, 56; *dies* 6, 11, 14; z. *dies na dien dat* b.v. 29, 20; de verbogen vormen kunnen ook met namen van personen vervangen worden door *daer* met voorzetsel, encl. *er*, of *ere* b.v. *valdiere niet inne* 6 31; *ghire ... vore* 12, 147; *dies* is encl. *s: ghijs* b.v. 6, 47; *wildijs* 5, 6; *ghi hebbes* 23, 11.
die. - betr. voornw., dezelfde volle *ie*-vormen als lidw.; die, dat, wat; *die mint* hij die, 10, 1; *die sijn* 6, 4; *dies u iet lust* 6, 43; 6, 20; *waerheit, dier* 6, 138; *bliscap diere* 22, 198; *dier ... vele sijn* 6, 4; *diere woerde* wier woorden 15, 58; *diere es* overluttel 15, 64; *daer ghi af* van personen 15, 63 *en pass.*; vgl. *die* aanw. vnw. *wi dien* 6, 31 (voor *die*?); *dat = dat het: dat onse es* 6, 32; vaak overbodig gebruikt *wat dat* 19, 41. - *die soe scone sijn* hoe schoon ook: een rel. zin kan de waarde hebben van een concessieven 17, 71, 111.
die. - aanw. vnw. bvl.; zelfde volle ie-vormen als lidw., waarvan het vaak moeilijk kan onderscheiden worden; die, dat. 3e nv. vr. ook *derre* b.v. 20, 24; of *diere* b.v. 12, 69.
dief. - znw. *dieve* 15, 5.
dieghene. - z. *deghene*.

dienen. - zw. ww. absoluut of met 3e nv., dienen, dienst doen; *dient scone* 2, 86; *al datsi ... dienen* al hun dienst 22, 176; *sieken* - 16, 64; 24, 9, 11.
dienst. - znw. m. dienst, het dienen, b.v. 6, 331; 24, 36; met de schakeering van ridderlijken dienst *scone* - 6, 87, 364, 365; *te - e staen* 21, 38; *in allen -e van werken* in alle liefdewerk 29, 62.
diep. - bnw. en bijw. diep. met *diep ende doncker, diepere ende donckere* 20, 39; 22, 366; 27, 7; superl. zelfst. *van sinen diepsten* 18, 74; *diepere vallen* 10, 16.
diepheit. - znw. vr. afgrond (der Minnen) 5, 30, 33; - *ons ghebrekens* 6, 28; - *siere vroetheit* 9, 4; diepe grond (der ziel) 18, 78.

diepte. - znw. vr. diepte 22, 33, 36, 223; 27, 18 e.e.
dier. - znw. o. dier 22, 378; *diere* 27, 401.
dier. - bvl. nw. in *dierentijt* nood, gebrek 10, 70.
dies. - bijw. daarom, weshalve b.v. 12, 3 en pass. voegw. omdat; kan ook 2e nv zijn van *dat: alse dies niet en ware* (na *niet*) 21, 17; in *omme dies dat* 1, 41; 22, 213 omdat, *dies te min* 10, 81.
dietsch. - zelfst. gebr. dietsch: het Dietsch, 17, 116, 117, 121; 24, 107.
dijn. - bezitt bvl. nw. van 2e persoon; *dijn* 1e nv. m. en o. enkelv.; *dijns* 2e nv. m. en o. enkelv.; *dinen* 3e en 4e nv. m. en o. enkelv., 31, 24; *dine* 1e en 4e nv. vr. en mv., 18, 17; 31, 18; praed. 31, 16; *dijnre* 2e en 3e nv. vr. - *zielen* 31, 14; *met al dijnre zielen* 5, 8; *diere* 3e nv. vr. *van al diere herten* 29, 21.
dicke. - bijw dikwijls; b.v. 2, 89; 7, 19; *dicst van dien tide*, 11, 31; bnw. *dicste wile* 28, 217, meestal.
dilectus. - *meus mihi* 13, 12.
dinc. - znw. o. en vr. ding, zaak; mv. *dinghen* b.v. 2, 1; vr. b.v. *in eneghe dinc die*, 2, 78; *alle dinc* alles, 5, 18; dikwijls loutere omschrijving *gheen dinc* = niets: *onder alle dinc, in allen dinghen, boven alle dinc* 13, 2-5; *te allen dinghen* b.v. 27, 13 in alles; *in ghene dinc* 22, 253; *nummermeer dinc* nooit iets, 21, 16; *boven alle* - b.v. 12, 230 *waerheit alre dinghen* 1, 26; *dus ghedanes dinghes* zoo iets, 12, 12.
dincken. - z. *denken*.
discipline. - znw. vr. tuchtroede, tuchtiging 18, 108.
dit. - z. dese.
doch. - bijw. toch, immers, b.v. 12, 145; 25, 15 en pass. voegw. doch, nochtans, b.v. 2, 145; 25, 12, 29, 19.
doe. - vaak *doen* bijw. of voegw. toen. b.v. 12, 156; voegw. toen b.v. 6, 88, 102, 165; 12, 155; 22, 286, 303.
doeien. - zw. ww. intr. hevig verlangen 3, 16 (*doet* = *doeit*).
doemen. - zw. ww. tr. in 't ongelijk stellen 8, 64; *hem* - zich verdoemd achten 22, 175; vonnissen, veroordeelen, z. *benedien*.
doemsele. - znw. o. oordeel, 29, 78; verdoeming 2, 17.
doen. - st. onr. ww. tr. doen; *alsoe doen ic oec* 22, 10; 17, 131 (A en B telkens *doe*); impf. *dede, deden* 17, 128; mv. *daden* 17 129; aanv. wijs heeft a: *ic dade* 25, 3; *ghi daet* (2, 49 of verleden tijd?) *ghi dadet* 26, 17; - (*hi*) *dade* 10, 43; 14, 24; *dadent* 6, 255; verl. dlw. *ghedaen* b.v. 17, 130 met 3n nv. van persoon *arch doen* 6, 15; *soete* -, 5, 23; *van hem* - laten varen, afleggen 29, 10. - bewijzen: *trouwe* - 6, 13; veroorzaken, b.v. 8, 76 met *laten: in - e in latene* 2, 168; 2, 23; *te doene hebben* met 2e nv. iets behoeven, 2, 150; 23, 12; te doen hebben, 6, 11; behandelen, 25, 5. zelfst. *in al u doen* 16, 58; *het goed - hebben* het goed stellen 2, 46.
doghen. - zw. ww. tr. lijden, verdragen, ondergaan, ook *doeghen;* 1, 58; 2, 8; 6, 56; 13, 44; 16, 54; en pass.; dulden, toelaten: prijs -, *lachter* - 6, 162, 160; *met Christo* - 29, 91; vaak met een zinspeling op *doghet*, deugdbeoefening, dat immers ook een lijden, een inspanning, is, b.v. 30, 26; zelfst. b.v. 16, 54.

doghet. - znw. vr. mv. *doghede* of *doechde; doghende* 10, 4; algemeen begrip voor: het goede, het met de zedenwet, met Christus, overeenstemmende, niet zoo concreet bepaald, als deugd, waardoor het toch vaak kan weergegeven worden; pass.; b.v. 6, 316, 370; 10, 2, 3, 4, 9; deugden - leven, zedelijk goede levenswijze, 1, 2; 10, 90; 18, 48; en pass. inbegrip van alle zedelijk goed leven, 3, 2, 3; soms zooveel als trouw, waarmede het ook verbonden wordt, 3, 2; goedheid, *doer die hoechste* - 6, 377; beginsel van kracht, van vermogen tot het goede 1, 28, 30; 16, 50; *die hoghe* - 16, 50; verpersoonlijkt b.v. 18, 19.

doechdelike. - bnw. - *werke* van deugd 6, 366.
doeien. - zw. ww. intr. wegkwijnen van verlangen, verlangen, 3, 16 (*doet*, A *doeit*).
dolen. - zw. ww. intr., dolen, omzwerven b.v. 26, 27; *in doelne achter lande* 29, 12; *in dolen* 19, 12; 14; e.e.; dwalen, 3, 1; 4, 2; e.e.; (buiten de Minne) ellendig zijn 1, 64; 2, 81; 6, 141; 25, 12; e.e.; buiten Gods wil omdwalen 17, 62; onpers, *het doelt nu de menichste* 6, 218; zeer velen dwalen.
dolinghe. - znw. vr. dwaling, *sonder* - 13, 67.
donder. - znw. donder, 20, 108; *die staerke* - 30, 153.
doncker. - bnw. duister; onbegrijpelijk 17, 30; z. *diep* en *afgront;* comp. *donckere* 20, 38; *donckerre* 17, 7.
donckerheit. - znw. vr. 20, 49.
dopen. - zw. ww. tr. *ghedoept*, 22, 289.
doet. - *doot* znw. vr. dood 8, 25; 20, 27; *in node der* - 6, 335; *ter* - 6, 108; - *noch leven* 19, 24; eeuwige dood der hel 22, 310.
dore. - *doer* voorz. gewoonlijk om, ter wille van, b.v. 6, 280; 8, 15; 12, 139; *dor* b.v. 8, 50; 12, 140; met een beroep op, bij, b.v. 6, 377; door, doorheen b.v. 9, 7, 12; 18, 172; vele samengestelde werkwoorden met *dore* drukken een handeling uit, die ten volle, door en door wordt uitgeoefend, vaak wederzijds; voegw. b.v. *al dore ende dore* 2, 119.
doredrincken. - ww. tr. *elc anderen* - 11, 25.
dorceten. - ww. tr. *doereten elc anderen*, 11, 25.
doregaen. - st. ww. tr. *doergaan sijn* vervuld, doordrongen zijn, 10, 67; *na werdicheit van door gane* waarsch. van het door elk ander gaan, 29, 43.
doregaende. - bnw. *doergaende* krachtig, vooruitstrevend, of volhardend (?), 6, 52; *doregaende naghelen* doordringende 18, 180.
dorelichten. - *doerlichten* zw. ww. tr. door en door verlichten 12, 115.
dorerennen. - 22, 233.
doresmaken. - *doersmaken, elc anderen* - 11, 25.
doresien. - *doersien* st. ww. tr. 19, 20; 27, 16.
dorestijl. - *doerstijl* znw. m. deurstijl 12, 160.
doresughen. - st. ww. tr. *met eenre borst de andere te* - elkanders hart te doorsmaken 30, 137.
dorevallen. - st. ww. tr. invallend doordringen 24, 89.
dorevaren. - zelfst. gebruikt: doortocht 18, 74, 75.
dorevlieghen. - *doervlieghen*, st. ww. tr. met ijver gaan door 22, 211.
dorevloyeleke. - bijw. - *ghebruken* in elkander vloeiend genieten 12, 60.
dorevloten. - in elkander stroomen, 21, 49.
dorewandelen. - zw. ww. tr. doorreizen, 15, 119.
dorewassen. - st. ww. *lief in lief* - als beminde in den Beminde opgroeien en met Hem vereenigd worden 30, 127.
dorren. - onr. st. ww. durven, 12, 169; *ic en dar* 22, 74, 81, 99; *ic en darre ... af* 19, 74 (= *dar daer*) *daer en daer ic* (A en B *darf*).
dorven. - onr. zw. ww. durven; hulpw. behoeven, maken *hi darf* 30, 223; *dorfte* zou moeten, 10, 43.
dorsten. - zw. ww. onpers. *mi dorst* 24, 41.

draghen. - st. ww. tr. dragen, *droech, ghedraghen, dreghet hem dat ors* 19, 18; - *droech* 6, 273, 290 en pass.; *dat cruce* - 6, 271; *moederlikke* - 30, 201.
dreigade. - *dreigede* znw. het dreigen 4, 35, 80.
dreighen. - zw. ww. tr. dreigen 12, 221; *van -e vander mesdaet* 30, 133.
dreiginghe. - znw. vr. bedreiging 30, 164.
drie. - telw. drie 17, 44.
drievoldich. - bijw. God in de drieheid der Personen, 22, 268; *drivoldich ende enich* volgens de drieheid en volgens de eenheid 30, 106.

drievout. - bijw. - meer 27, 12.
drincken. - st. ww. tr. drinken, 22, 146; z. *eten*.
droeve. - bnw. droef, *drove* 16, 57.
droeven. - zw. ww. intr., bedroefd worden of zijn 2, 4 (*drovet*), 2, 8.
dromen. - zw. ww. onp. *di moet daeromme* - 12, 158; *mi droemde van* in een droomgezicht zien 31, 28.
droech. - droog 12, 219.
dronckenschap. - znw. vr., *gheestelike* - 28, 202.
druust. - znw. vr. onstuimigheid, onstuimige uitstorting, 22, 267.
druustich. - bnw. onstuimig, 22, 253.
du. - pers. vnw. 2e pers. enkelv.; encl. *dattu* 29, 20; 2e nv. *dijns*, 24, 93; 3e nv. *di, moghen di wel doen oetmoedich sijn* 27, 29.
duncken. - zw. ww. dunken, toeschijnen, onpers. *mi duncket* 12, 152; *ons dunct* 6, 277; *dat dunct hen* 30, 45; 4, 24; 15, 94; 22, 176; *soe duncket hem* 31, 29; *dunckes = dunct des* 22, 78; met volt. deelw. *beter recht dunct haren wille ghewracht* 18, 150.
duren. - *dueren*, zw. ww. intr. duren, 10, 27; *ewelike* - 14, 31; 23, 11.
dus. - bijw. zooals het is, zooals blijkt 1, 64, 71; aldus, op die wijze 6, 293, e.e.; *omdat dit dus es* 22, 62. *dus cortelike* 20, 29; voegw., daarom 22, 66 en pass.
dusghedaen. - bvl. nw. soortgelijk 2, 150; 6, 293; 18, 125; 2e nv. *dusghedaenre* 10, 19; *dusghedanes* 12, 11.
dusghedanich. - 12, 217.
duvel. - znw. m. duivel, 1, 60; 8, 59; 12, 89.
dwasen. - zw. ww. intr. ellendig zijn, 25, 15.
dwinghen. - st. ww. tr. dwingen; *hare - laten* zich laten bedwingen, overwinnen, 18, 97.

E

edel. - bvl. nw. edel, in zedelijken zin, vooral van de naar het hoogere strevende gezindheid; vaak van de Minne b.v. 1, 11 en pass.; - *e redene* b.v. 30, 77; -*e volcomenheit* 18, 51; *vrese alre edelst* 8, 6; - *e cracht* 6, 355; - *e ghewoente* 18, 35. Zelfst. *de edele* 18, 160.
edelheit. - znw. vr. edele, naar het hoogere opstrevende gezindheid; *uwe vrie* - 18, 12; *van - den* 6, 192; *in - den* 19, 35; e.e.; tegenover *nederheit* 30, 119; voortreffelijkheid *van alre - onverheven* 30, 90; van God, nog gevoeld als adel in zijn wezen: 28, 14 en e.e.
een. - onbep. lidw. in 1e nv. *een;* 2e nv. *eens;* 3e nv. *enen;* 4e nv. *enen;* vr. 1e en 4e nv. *ene* soms *een* 18, 11; 3e nv. *eenre* of *ere*, b.v. 30, 140 *met ere enegher soeter Minnen;* onz. 1e en 4e nv. *een;* 2e nv. *eens*, 6, 1; 3e nv. *enen;* soms onz. *en* na bvl. nw. vóór subst. *soe volmaecten wesen* 20, 240; *soe scoenen beghin* 30; *een die* met superl.: *ene die siecste siecheit* een der ergste kwalen 6, 3.

een. - telw. één; b.v. *een point* 18, 199; *drie persone in enen God* 17, 100; *dat een ... dat ander* b.v. 2, 123, 133; 30, 109 e.e.; *deen vor dander* 1, 35; *die ene*, 22, 134; *dat ene;* te gelijk 23, 2; *met al met e;* met al en elk, na opsomming 7, 13; *in een* te gelijk (met de schakeering: in eenheid) 6, 124; 17, 49 e.e.
een. - onbep. vnw. iemand; b.v. 1, 78; 4, 91; 6, 84, 180; 8, 27, 36.
een. - bvl. nw. in mystieke beteekenis: een, dat is: tot eenheid vereenigd: *een sijn* (*met*) 12, 194; 15, 108; 19, 53; 22, 317; 30, 84; - *werden* 16, 28; 22, 73; 29, 95; *met Hem - comen* 17, 105; - *met Hem gheven* 22, 126; - *ghebruken* in eenheid genieten, 29, 43; *ene Minne* 17, 47; *een Minne* 31, 30; *een gheest met Gode* 22, 59; *een gheest ende een wesen* 6, 363; *dine doet ende minne selen een sijn* 31, 18; ook in *in een* wordt nog die schakeering van vereenigd tot eenheid gevoeld: *in een ghebonden* 16, 31; *in een verslenden* 17, 49; mv.; *met enen seden met enen sinnen* 30, 136.

eens. - *al* - bvl. *ghi sijt mi al eens* gelijk, even dierbaar, 25, 18. - bijw. te gelijk, evenwel, 9, 13; *nu - nu anders*, 6, 245.
eenvoldich. - bnw. God in de eenheid, enkelvoudigheid, 22, 268; 28, 184.
eenvoldechleke. - bijw. eenvoudig, uitsluitend 24, 64.
eenwille. - znw. eigenzinnigheid 2, 2; 4, 71; 6, 44 e.e.
eenwillich. - bnw. eigenzinnig, aan eigen oordeel gehecht 6, 40.
eenwillicheit. - znw. vr. eigenzinnigheid 15, 117.
eer. - bijw. eer, vroeger; eerder, liever 18, 199; 24, 11. - Voegw. alvorens 6, 361; 22, 313 en pass.
eerde. - znw. vr. aarde, *inder eerden* op aarde 6, 150; z. *erde*.
eeren. - zw. ww. tr. eeren, verheerlijken, *gheeert*, 6, 165; en pass.
eersame. - bnw. *eersamme* heerlijk 20, 130.
eiselijc. - *eyselyc* bnw. ontzagwekkend, vrees- en angstwekkend 18, 124; *ene - like nature* 22, 19; *dat - like anschijn van wondere* 6, 133; - *ane te siene van wondere* 3, 9.
eisen. - *eysen* zw. ww. onpers., *mi moet - van*, ijzen, gruwen, 29, 26.
elfte. - rangtelw., elfde 20, 113.
eerst. - soms *ierst;* bnw. eerst 15, 2, 16; *die eerste scade* 12, 85; *die ierste vrese* 8, 3; *die eerste ure* 20, 19; *te onser eerster werdicheit* 6, 340; *na die eerste woerde* 17, 34; *den eersten wech* 27, 221; in bijw. uitdrukkingen *tierst dat*, 29, 38; *bi den eersten* in 't begin 1, 76; - bijw. eerst, voor het eerst, *sint*, 29, 66; *doen* - toen eerst 12, 186; *dan alre* - 18, 182; 30, 169; *te alre eerst* vooreerst 14, 43.
effen. - bnw. effen, gelijk, *even* - met 2e nv. *alles*, in alles even gelijk, even hoog 22, 67; vereffend 22, 73; *die effene wesen* vlak 22, 406 z. aant.; gelijkmoedig, *hem - ne houden* 14, 55.
egregie. - *die - doghet*, waarsch. schrijffout, voor *eigene* (in A door *eighene* verbeterd, B *eyghene*) 14, 2; vgl. 3, 3 waar in soortgelijk verband staat *der heylegher doghet*.
eigen. - *eyghen*, bnw. eigen, aan iem. behoorend 6, 196; 62, 373, e.e.; *die eighene* (*egregie* ?) *doghet* eigenlijke, werkelijke, 14, 2.
eischen. - *eyschen* zw. ww. tr. eischen, vergen 6, 208, 275; 22, 50, 51; 30, 55, e.e.
eyschinghe. - znw. vr. het eischen; *in meere - n* eisch 13, 32.
eyselyce. - bnw. vreeselijk, ontzagbarend 9, 9; 22, 19.
el. - vnw. anders, *yet el* iets anders, 12, 191; e.e.; *niet el* niets anders, 17, 2; *el niet* anders niets 2, 86; 6, 69; 12, 26, 52; 17, 131, 132, 133; 30, 6 e.e.; *el niet te onderwindene* 18, 61; *el niewerint omme* om niets anders 6, 82; *wie oec el* wie anders ook 16, 52.
el. - bijw. anders *wat es mi el dan God* 28, 38.
elc. - vnw.; m. 1e nv. *elc: minsche* 6, 5; 14, 57; 2e nv. *elcs: elcs daghes* 25, 26; 3e nv. *elken: - mensche* 2, 22; 6, 54; 4e nv. *elken;* vr. 1e en 4e nv. *elke*, ook *elc: elc vroede ziele* 10, 106; (A en B *elke*); 2e nv. *elker;* 3e nv. *elker;* onz. 1e en 4e nv. *elc* 17, 134; 2e nv. *elcs;* 3e nv. *elken* 4, 109; 6, 336. - bvl. elk; voorn. elk, eenieder: *elc* 10, 83; 18, 22; *elken* 18, 28; *buten elcs werke* 18, 137; *al elcs wesen* 22, 352; *elc anderen* 9, 9; 11, 6; z. *ander; te elken* in ieder opzicht, ten opzichte van alles 6, 247.

ellende. - znw. vr., soms o. ballingschap (op aarde) 15, 120; *leven des - s* 25, 14; ellende, droevig lot, met bijdenkbeeld van verlatenheid, verstootenheid, lijden: 2, 54; 6, 55; 6, 118; *die soete* - 6, 351; 13, 44; 26, 26; 30, 188 en pass.; *der doncker - n*, mv. ontberingen in den omgang met de Minne 27, 31.
ellendich. - bnw. ellendig, als in ballingschap, in verlatenheid, treurend

4, 13; 6, 87; 253; 20, 39; 24, 79 e.e.; verstoken van: - *daer af* 12, 59; - *van* 27, 31.
ellendicheit. - znw. vr. droefheid, rampzaligheid, 25, 5; *ellendicheit* 26, 19; - *van Minnen* vanwege de Minne 26, 20; - *van herten* 2, 51.
ellendichleke. - bijw. in ellende 6, 140.
elre. - bijw. elders, 12, 141.
emme. - eigenn. Emma 25, 17.
emmer. - bijw. steeds, telkens, 7, 7; 17, 53; 30, 142 en pass.
emmermeer. - bijw. voor altijd 30, 1; voortaan, nog ooit *immermeer* 6, 41.
emmertoe. - bijw. voortdurend, voor goed 12, 78.
ende. - *inde* znw. o. einde, pass.; *ten* - aan het einde 15, 121; *toten inde* 6, 328; *tot den inde* 6, 93; *sonder inde* 28, 179; 22, 31 e.e.
ende. - voegw. en, pass.; heeft soms de bet. van maar, b.v. 6, 219; 17, 6; 28, 187 e.e.; of van: verder, ook b.v. 12, 95; *ende ja* z. *ja*.
enich. - onbep. telw. vnw. en bvl., eenig *enich mensche* 11, 39; *enighe doghet* 6, 44; *dat ghi u - sunderlinghes wesens onderwindet* 15, 73 (A en B *sonderlinghe wesen*); *bi enigher onbehaechnissen* 6, 41.
enich. - bnw. wordt veel door Had. gebruikt in mystieke beteekenis: uit de verdeeldheid, de verstrooidheid, verzameld; en wordt gezegd; hetzij van de ziel die zich uit de verdeeldheid en verstrooidheid der werken of der vermogens verzamelt in zich zelf; hetzij van de Minne als zijnde of werkende in haar zelve; hetzij van de ziel en de Minne die elkander ontmoeten en verzamelen in één zijn en werken; hetzij ook van God, die uit de drieheid der personen in de eenheid der natuur is of werkt: enkelvoudig, één, ingetogen, verzameld: *enich inden gheeste* 2, 28; *met eenre enigher herten ende ere enegher soeter Minnen* hier bijna zooveel als: met één enkel hart 30, 140; *van enighen levene* 12, 210; *die enighe nature* (der Minne) 17, 68; *der enigher Minnen* 18, 62; 26, 14; 12, 228; 13, 15, 30, 143; 13, 79; (die alleen mint en Minne is); *in der enigher Minnen nature* 17, 10; *gheheelheit siere enigher naturen* (van God in de eenheid) 24, 101; *enich Vader*, de Vader, als vóór den uitgang der Personen 17, 21, *enighe moghentheit* de almacht, als attribuut van den Vader, vóór den uitgang der Personen 6, 125; 17, 76; *in sijn enich recht* het recht als attribuut van den Vader vóór den uitgang der Personen, 22, 365; *sinen enighen name* wat God is in de eenheid 22, 265, 266; - *ghebruken* 6, 121; 17, 76; - *sijn in den wille van gherechter Minnen* 6, 77; - *maken* 20, 117; met andere woorden drukt *enich* steeds een betrekking uit op die *enicheit:* komende uit, leidende tot: *enighe kennisse* 19, 65; *enighe storme* 22, 107; *enich licht* 19, 70; *met eneghen vlite* hier misschien vereenigd in ijver met ons, 23, 27; *enighe vergaderinghe* buiten al het aardsche, 13, 15; *siere enigher benedictien* met God in de eenheid vereenigd 12, 194; *enighe volle bliscap* in de vereeniging met Gods *enicheit* 22, 198.
enich. - bijw. in de bet. van het bnw.; *drivoldich ende enich* volgens de drieheid en volgens de eenheid, 30, 106; soms niet meer dan: uitsluitend, b.v. 23, 5.
enicheit. - znw. vr. éénheid, het in zichzelf vereenigd zijn, b.v. van God 22, 117; of van de Minne, zooveel als *die eneghe nature, daer Minne haer selven met Minne ende volcomene ghebrukenesse es* (17, 67), of van de ziel, die buiten

al het aardsche om, in volledige onthechtheid, in zichzelf verzameld en met de Minne of God vereenigd is: 17, 45, 54 (van de goddelijke Liefde) *in ghebrukene van enicheiden* 30, 50; *met siere - van Minnen* 29, 80 met zijn vereenigende Liefde;

in enicheiden van Minnen in vereeniging, of in één-zijn van Liefde 13, 12; 18, 126; 27, 23; *scout der* - wat men verschuldigd is aan Gods enicheit om met haar vereenigd te worden, verschuldigde onthechting 20, 24, 58; *die bequame* - het één-zijn in zichzelf in wil en liefde met God 14, 9; *die heyleghe* - 14, 11; *die lieve suete* -, de vereeniging in liefde met God 14, 16; - *van sijns selves ghebrukene* het vereenigd-zijn volgens de goddelijke zelfgenieting 22, 40; - *in drien personen* het vereenigd-zijn volgens de drie Personen 22, 49; ook de Vader wordt gewoonlijk voorgesteld als zijnde in de enicheit, vóór den uitgang der Personen 22, 350; misschien niet meer dan eenzaamheid, afgezonderdheid 8, 70.

enichlike. - bijw. met de bet. van het bnw. in eenheid of enkelvoudigheid, van alles onthecht, onverdeeld 2, 156; 6, 33; 14. 10; 18, 60; soms zou men het willen opvatten als uitsluitend; - *allene* 12, 192; *hem - laten* zich zelf geheel verloochenen 12, 197.

enighen. - zw. ww. trans. in éénheid, enkelvoudigheid, vestigen 8, 23; van 't hart: *gheenicht sijn* 15, 57; vereenigd zijn 27, 39; *der enicheit gheenicht werden* 30, 248; *gheenichde oghen* van het aardsche afgewend samen op een voorwerp gevestigd, 18, 179.

erde. - znw. vr. aarde, pass., b.v. 6, 319, 356; 22, 334.

ere. - znw. vr. eer, verheerllijking; *te siere eren* 6, 322; *ere doen* 26, 6; *meest eren* 14, 8; 16, 48; vooral in de uitdr. *om* of *dore der Minnen* - 12, 79; 16, 64; 17, 93; 30, 121; *dore haer* - 2, 68; *om der M. eren willen* 2, 19, 165. *een point van der M. ere* wat tot de verheerlijking van M. strekt 8, 57.

ereloes. - bnw. zonder eer, 18, 26.

eren. - zw. ww. tr. eeren, verheerlijken; *gheeert* 15, 55; *gheret* 30, 237; *gheeret*, 30, 185.

erheit. - znw. vr. toorn, gramschap 12, 84, 131.

ernst(e). - znw. m. ijverige toeleg of toewijding, inspanning, *ernste* A en B *erenst*, 13, 74; *dien ernst* 17, 57; *met ernste* ijver 24, 21; *inden meesten ernste* 29, 60; *in ernste van* in ijverige beoefening van 16, 45; *iet merken in ernste* om te kwetsen? of in een heiligen (verkeerden) ijver? 6, 157.

ernst. - bnw. ijverig, volhardend, 14, 5, 28.

ernstelike. - bw. met inspanning, ijver of zorg 18, 51; met aandrang en volharding 6, 67 (of: in allen ernst?); 24, 95.

ernstich. - bnw. ijverig, volhardend 2, 34; 16, 4; - *te* ijverig tegenover 2, 27.

ernsticheit. - znw. vr. ijverige, hevige streving 2, 110.

erre. - bnw. gramstorig 16, 65.

ertrike. - znw. o. aardrijk, aarde, pass., b.v. 6, 317; 15, 65; 17, 39; 22, 342; 25, 37.

ertsch. - bnw. aardsch 15, 83; *ertsche seden* 3, 21; tegenover *hemelsch* z. daar; zelfst., aardbewoners 16, 19; 22, 194; overdr. *sonder den - en man* los van den aardschen, aardschgezinden, man 22, 70.

erve. - znw. vr. erfschap 22, 55.

esau. - eigenn. Esau, 12, 176, 215.

eten. - st. ww. tr. eten, *in haren* (des menschen) - *e* 29, 30; nuttigen (van de H. Communie) 22, 146, 154.

even. - bijw. juist, *even effen* 22, 67; *even sere* 12, 24 - *ghereet* 6, 337 en pass.
ewangelie. - znw. vr. evangelie 12, 168; 16, 38.
ewe. - znw. *van - n* van eeuwigheid 6, 343.
ewelec. - bijw. eeuwig 12, 24; 22, 98, en pass.
eweleke. - bnw. eeuwig, b.v. 6, 323; *dat - leven* het leven der eeuwigheid 12, 15, 28; - *Minne*, 12, 41; in onveranderlijkheid, standvastigheid, gevestigd 6, 119; *in eweleken tijt* 22, 119; *die vloet sijns ewichs ewelecs namen* 22, 266.

ewelecheit. - znw. vr. eeuwigheid, als eigenschap van God, onveranderlijkheid 28, 16, 136; *cracht der* - 28, 147; - *sijns selves* het eeuwig, vast, bezit van zich zelven 22, 30, z. *ewicheit*.
ewich. - bnw. eeuwig, *een - Here* 28, 62; als in de eeuwigheid (een eeuwig leven leidend) 12, 44.
ewicheit. - znw. vr. eeuwigheid, met het denkbeeld onwankelbaarheid, standvastigheid 4, 27; 18, 128; *here in ewecheiden* 28, 106; *here in siere* - 18, 152; *sine - besitten* 6, 315.
exempel. - znw. o. voorbeeld 12, 220.

F

faelgieren. - zw. ww. intr. in gebreke blijven, of verzwakken, bezwijken, 6, 300; 30, 39 (*faelgeert*), *sonder* - 2, 160; afnemen, verzwakken *faelieren* 17, 18; *faelgeren* (van het hart) 18, 192; *Gode* - afvallen van 30, 234.
feeste. - znw. vr. feest 28, 3; vreugde 28, 37.
fier. - edelgezind, ridderlijk-moedig; - *nature* 2, 141; - *e begherte* naar het hooge opstrevend 12, 97; zelfst. *edele fiere*, 16, 34.
fierheit. - znw. vr. edelgezindheid, hoogheid, fierheid 6, 194, 200; *metter - sijns gheests* 5, 5.
fierleke. - bijw. moedig, onverschrokken 22, 300.
figure. - znw. vr. *figuere* voorstelling, uitwendigen vorm 12, 33.
fijn. - bnw., voortreffelijk, volmaakt; van Gods *gracien* 28, 88.
fijnheit. - znw. vr. voortreffelijkheid - *Gods* 28, 81, 82; *die - aller gracien* 28, 90.
fundament. - znw. o. grondslag, onderbouw 18, 201; 30, 2.
funderen. - zw. ww. tr. grondvesten, vestigen 6, 304; 10, 9, 34; *hem - in caritaten* zich toeleggen op 14, 23.

G

gader. - bijw. *te - benden* 16, 30.
gaen. - onr. st. ww. gaan, met pers. als onderw. 12, 182; 15, 98 e.e. met zaak *hoe soet met mi gaet* 29, 12; 3^{e} pers. *gaet* 15, 88 (*op gaet*) 15, 98 (*neder gaet*); meestal *gheet;* imp. *ghinc, ghinghen* b.v. 22, 401, 402; *hi ga* 15, 9; imper. *ga* 6, 211; inf. *gaen: laet in uwe herte* - 24, 107. tr. begaan, met acc. van inhoud b.v. 15, 49, 50.
gapen. - zw. ww. intr. hunkeren, hevig verlangen naar 22, 204, 241; - *ieghen* 24, 69, - *teghen* (A, B. *ieghen*) 24, 90.
gave. - znw. vr. gave, 28, 180.

ghebadechleke. - bijw. lezing der drie hss.; door C veranderd in *ghestadechleke;* was *ghebeidechleke* = geduldig bedoeld?
ghebenedien. - zw. ww. tr. - *dijt sijn* heil, zegen hebben.
gheberen. - zw. ww. intr. - *of* te werk gaan of 5, 44.
ghebet. - znw. o. gebed 15, 10, 104; 31, 6.
ghebieden. - st. ww. tr. gebieden, voorschrijven 12, 166; 12, 17; 29, 7; *gheboet* 12, 168; 15, 22; met kennelijken 3e nv. 18, 40; met 4e nv. van inhoud *ghebode* - 18, 159.
gheboren. - *sijn* verl. deelw. ontstaan 10, 17; 20, 10; *nadat hi - es* volgens den stand van zijn geboorte 18, 22; *doen Hi - wart Jhesus* toen Hij bij zijn geboorte den Naam Jesus ontving, of toen Hij als Jesus, Verlosser, ter wereld kwam, 12, 285.
ghebot. - *ghebod*, mv. *gheboden* znw. o. gebod, 8, 8; 13, 67; - *d van Minnen* 12, 168 *hare - houden* 18, 138; - *de ghebieden* 18, 159.
ghebrec. - of *ghebreke*, znw. o. gebrek, gemis, ontbering 18, 167. - *onser ellendicheit van Minnen* wat wij moeten missen, ontberen, lijden in onze ellendicheit v. M. 26, 20; wat iem. ontbreekt 8, 47; 27, 50; zedelijke tekortkoming 30, 240.
ghebreken. - st. ww. intr. - Pers. ontbreken, niet toekomen *ghebrake* 8, 57; ontbreken, niet aanwezig zijn 4, 70; 13, 30; 18, 86; *ghebrac* 29, 41; *ghebreecse* 7, 17; met 3e

nv. der zaak; ongedaan laten, in gebreke blijven tegenover, ten opzichte van, 2, 40; met 3e nv. van den persoon *en ghebrect niemenne* laat niemand in den nood 17, 58; 24, 16; - *in* in gebreke blijven 17, 3; te kort schieten, bezwijken 4, 21; 18, 90; - *te* te kort schieten ten opzichte van, nalatig zijn 5, 57; 17, 24. - Onpers. met 2e nv. der zaak, en 3e nv. van den persoon het ontbreekt iem. aan iets, iets niet hebben, 2, 4; 11, 41; *ghebrac* 22, 199; 30, 179; zonder 3e nv. *dats ghebrect* dat het achterwege blijft, 26, 19; *ghebrect hem dat* laat hij na te 6, 15; *watter ane ghebrect* welk een gebrek het weze, 27, 36; in ontkenn. zin met 3e nv. gevolgd door ontk. onderwerpszin: het ontbrak hem nooit of, hij kwam er altijd toe 6, 199; - zelfst. gebr.: ontbreken, - *van Gode* het te kort aan goddelijke dingen 10, 71; dat - *van dien ghebrukene* 16, 18; 29, 82; *diepheit ons ghebrekens* 6, 29.
ghebrekenesse. - znw. vr. nood, ontbering, *inder - n der vreemder mesquame:* in den nood, de ontbering, veroorzaakt door wat in den vreemde, buiten de liefde, overkomen kan, 12, 209 (C. *ghebrukenesse*: verkeerd?)
ghebrukeleke. - bnw. genotvol 6, 229; 12, 29; bijw. genietend, naar wijze der genieting 1, 38; 22, 109.
ghebrukelecheit. - znw. vr. genieting, genotvol bezit 28, 86, 194.
ghebrukenisse. - znw. vr. genieting, genotvol bezit, 17, 69, 89; 22, 163; zooveel als: te onzer beschikking; genotvolle omgang 25, 14; - *der waerheit* de genotvolle ervaring van wat is 15, 14; met bezitt. bnw. zelf-genieting 1, 64; 22, 57 *ghebrukenesse sijns selves* 22, 103; - *der vreemder mesquame* ervaring, leven in 22, 209, z. *ghebrekenesse*.
ghedachte. - znw. vr. gedachte, 12, 36 en eld.
ghedane. - znw. vr. voorkomen, gedaante, 20, 93.
ghedaen. - bnw. met *so*, of *dus* of *alsoe*, zoodanig, *alsoe ghedane* 28, 225; zie *dusghedaen*.
ghedienen. - zw. ww. tr. met *moghen*, dienen 10, 37.
ghedincken. - ww. overwegen, zich herinneren 12, 174; 15, 79; 31, 23; met 2e nv., denken aan 22, 393; denken over, gedachtig zijn 8, 18; met 3e nv. *alse u ghedinct der* 27, 18; *laet u* - herinner u, denk na over 12, 57.
ghedinckenesse. - znw. vr. gedachte 12, 32.
ghedoen. - onr. ww. na *conen: ghenoech* - 8, 5; 26, 16.
ghedoghen. - zw. ww. toelaten, lijdelijk verdragen, 25, 11; dulden 19, 39; lijden, ondergaan 6, 174.
gheduren. - zw. ww. intr. met rust blijven 8, 43; rustig toezien *gheduren* 25, 11; - *vore*, standhouden, zich niet laten overwinnen 5, 26.
gheen. - *ne* (vaak enclitisch), *en gheen* onbep. vnw. gene, 1e nv. m. en o. *gheen* b.v. 2, 16; 9, 7; 2e nv. m. en o. *gheens: ne gheens dincs* 8, 18; 3e nv. m. *bi ghenen twifele* 2, 29; o. *ghenen: te ghenen*, 17, 4 of *te ghenen dinghen*?); 4e nv. m. *ghenen;* 1e en 4e nv. vr. *ghene* 6, 7; 6, 149; 10, 36 en pass. *ghene dinc* 6, 37, 48; 22, 253; 2e en 3e nv. vr. *gheenre* 8, 43; 12, 165; *ghenre* 6, 210; *gheere* 16, 47; *ghere* 12, 196, mv. 1e en 4e nv. *ghene* 3e en 4e nv. *ghenen, bi ghenen werken* 2, 41.
gheenicht. - z. *enighen*.

gheenechtheit. - znw. vr. - *vander godheit* het vereenigd-zijn van de godheid in de eenheid 17, 31.
gheest. - znw. m. Geest, de H. Geest, pass. b.v. 17, 19; *des heilichs - s* 3, 38; 18, 188; 22. 107; 28, 1; 30, 58; de geest zelf van den H. Geest b.v. 22, 338; het met Gods geestelijke natuur gelijkvormige in den mensch, het geestelijke in den mensch 10, 13; 12, 88; 22, 126; vermogen om het geestelijke, het goddelijke, te vatten, geestelijk verstand 8, 23; geest, *enich inden gheeste* 2, 28; 22, 42, 173 geestelijke gezindheid: - *van goeden wille* 4,

66; *in bliden - e* 15, 118; met *fieren - e* 22, 44 geestelijk wezen *een gheest ende een wesen* 6, 364; mv. 22, 121; genadewerkingen, verpersoonlijkt 22, 329 en vlg.: de *heileghe, goede, wise, snelle, starcke, soete - e -; die quode* - de duivel 10, 73; - *daermen mede levet* levensgeest, levensbeginsel, 29, 58.

ghebruken. - zw. ww. met 2° nv. Een gewoon woord dat niet altijd de (hoogste) genieting uitdrukt, maar vaak eenvoudig beteekent: genieten, genotvol bezitten, of omgaan met of de vrije beschikking hebben over: de beteekenissen kunnen vaak moeilijk uiteengehouden worden. Van God, of Minne, die zich zelf geniet 1, 42; 12, 59, 61; 20, 12; *in de hoecheit sijns - s* 6, 28; *laetse haers selves* - 21, 7; die genieten, of beschikken over: *hi ghebruket alles* 26, 30; *dat God uwes ghebruket* 19, 39; van de ziel: in zalige rust zijn 8, 54; - *alre oyen*, 1, 27; met God of Minne als voorwerp: *sijns ghebruken* genieten, of omgaan met, of vrij beschikken over, bezitten, 12, 7; 7, 13; *in - e van rasten* in het genieten van 6, 92; *in - e der enicheit* 30, 50; *in - e der drieheit* 30, 53 (het genotvol omgaan met, bezitten); genotvollen omgang hebben met, 26, 21. Soms schijnt het woord niet meer te beteekenen dan plegen, b.v. 16, 18, 19 (bezigheid), 17, 89 en pass.; vaak zelfst. gebruikt b.v. 1, 65; 6, 27; 14, 30; *een enich* - van twee, die in eenheid samenkomen, waarin *ghebruken* = gemeenschap, omgang, met beiden in eenheid 6, 121; *dat es lieves* - gewoonte 7, 13.

gheesteleke. - bnw. van geestelijken, bovennatuurlijken aard, - *caritate* 28, 122; - *dronckenschap* 28, 202; vergeestelijkt 28, 100; met Gods geestelijke natuur gelijkvormig 28, 145; - *vroeden* wijze, in geestelijke zaken ervaren menschen 15, 74.

gheestelijcheit. - znw. vr. bovennatuurlijkheid, hoedanigheid van het geestelijke 28, 9, 138, 145; geestelijk leven 30, 242.

gheesten. - zw. ww. tr. gezegd van de genadewerkingen van den H. Geest: geestelijk, bovennatuurlijk maken 22, 284, 337, 339, 341, 370; *ghegeeste zielen* vergeestelijkt 22, 130, 131.

gheheel. - bnw., geheel, volledig, onverdeeld; heeft veelal een mystieke beteekenis: onverdeeld, een eenheid uitmakende, komende uit, of gelijkvormig met, de onverdeeldheid, volheid: *die ghehele nature Gods*, 2, 55; 13, 75; *ghehele nature van Minnen* 17, 23; *in een - ghebruken* 22, 376 (genieting in, volgens, de geheelheid); - *in enigher Minnen sijn* uitsluitend in Liefde, die aan niets is gehecht 30, 143; *van gheheelen wille* 6, 200; *met ghehelen levene* 18, 174. *God en si hare* - onverdeeld, in zijn volheid 18, 78; *hem - houden van* zich onverdeeld bewaren ten opzichte van 18, 53; ongeschonden, in hun geheelheid - *houden* 5. 54.

gheheeleke. - bnw., met dezelfde mystieke bet. als *gheheel* heeft dikwijls betrekking op den Vader, als in de onverdeeldheid, de eenheid, der goddelijke natuur beschouwd 28, 39, 43, *in gheheelleker ghetoenlecheit* 28, 36; - *in siere ieghenwordicheit* 28, 71; hoewel zich openbarend, zich uitdrukkend, in den Zoon, toch onverdeeld; bijw. naar wijze der goddelijke natuur in den Vader 1 28; 17, 16.

gheheleken. - zw. ww. tr. *gheheelect* tot een geheelheid vereenigd 28, 253.

gheheelecheit. - znw. vr. 28, 163; *gheheellecheit* 28, 263.

gheheelheit. - znw. vr. volheid, geheelheid; gezegd van God, b.v. 22, 377; *die - Gods* 1, 50, 53; 6, 196; of van de liefde als een volledige eenheid uitmakend en aldus verwant met *enicheit* dat een vereeniging, tot eenheid gebracht veronderstelt; gezegd ook van de ziel, in hare geheelheid, of als gelijkvormig

met die goddelijke geheelheid, onverdeeldheid, wordt bijzonder beschouwd in betrekking tot den Vader vóór den uitgang der Personen, 1, 27; 6, 196; 13, 72, 73; 18, 15, 25; *inder - siere enegher naturen* 24, 101; - *der Minnen* 20, 79; - in den mensch 6, 189; 28, 105; *mine gheelheit* 28, 254; *die enicheit in gheheelheiden* 28, 84; *met gheheelheiden van Minnen gherinen* 29, 66; eenheid, gezegd van de vier afmetingen in God als een geheel beschouwd, 22, 377.
ghehoeden. - *z*w. ww. tr. beveiligen 12, 137.
ghehopen. - na *connen* hopen, 22, 230.
ghehorsam. - bnw. gehoorzaam, onderdanig 2, 166; 15, 47; 18, 135 en pass.
ghehorsamheit. - znw. vr. *ghehoersamheit*, onderworpenheid, volgzaamheid 6, 363; 18, 170; het luisteren naar, het involgen van 4, 98.
ghehulpen. - st. ww. tr. na *can*, helpen 30, 244.
ghecrighen. - st. ww. tr. met zaak als vw. bemachtigen, in bezit krijgen 30, 210; met pers. als vw. *gode* - er toe brengen, verwerven 24, 41.
ghelaet. - znw. o. voorkomen, uiterlijk 12, 105, 135; *int - ende in den schijn* 30, 198; *sonder* - zonder voorkomen, zonder uitwendige schoonheid 30, 134.
ghelaten. - st. ww. tr. met *connen* laten, nalaten, beletten 29, 17; *met lieve te ghelatene sonder ghelaet onghechiert* zich voordoen: zinspeling waarsch. op het leven met den lijdenden Christus, 30, 134; *hem* - zich voordoen 28, 203; zich gedragen.
ghelden. - st. ww. tr. afbetalen *ene scout* - 30, 145, in de verbinding *manen ende* - 30, 174; intr. *met minnen* - beloonen, behandelen 6, 67.
gheleide. - znw. *den - volghen* de leiding 30, 79.
gheleiden. - zw. ww. tr. geleiden 2, 153; 29, 42.
gheleisten. - zw. ww. tr. doen, bewerken, tot stand brengen, 2, 24; 6, 57; 12, 23, 33; 13, 47; 30, 98, 31, 34; *dienst* - 6, 331; *gheleysten* beoefenen 23, 19; met *van* mededeelen? of gedaan krijgen, 25. 16; zelfst. gebr. *boven hare* - boven wat ze presteeren kunnen 22, 192.
gheleren. - zw. ww. tr. met *moghen*, aanleeren, 24, 20.
gheligghen. - st. ww. intr. *wattere ane gheleghet* wat er aan gelegen is 27, 36, *daer ons iet rasten ane gheleghet* gelegen is 6, 248.
gheletten. - zw. ww. tr. na *can*, hinderen 30, 27.
ghelijc. - bnw. gelijk; *alre ghelijcst* 19, 47; 15, 47; met 3^{e} nv. 18, 33; zelfst. gebr. *gheliken met gheliken* 7, 7.
ghelike. - *dat* 10, 90.
gheliken. - st. ww. intr. gelijk zijn aan 20, 124.
ghelikenisse. - znw. vr. schijn 18, 157.
ghelove. - znw. o. geloof, 16, 5, 79, 81, 82; 22, 196; vertrouwen 15, 42.
gheloven. - zw. ww. tr. gelooven 6, voor waar aannemen, 6, 49; 11, 36, 37; 22, 177; 29, 21; 31, 32 beloven 1, 34; *hem - van volmaectheiden* 10, 81.
ghelovighe. - bnw. geloovige, 2, 6.
ghemac. - znw. o. rust, goede doen, 4, 88; *poghen om sijn* - voor zich zelf zorgen 6, 261; *te vele - s soeken* wat ons aangenaam, gerieflijk is, 30, 204.
ghemackeleec. - bnw. *alre - st* vreedzaamst 20, 92.
ghemate. - bnw. *hoe* of *so* - welke maat houdend 14, 53.

ghemeine. - *ghemeyne* bnw. gewoon 11, 14; *ute allen ghemenen weghen* de gewone wegen der menschen 22, 127; - zelfst. gebr., *dat* - het gewone volk 18, 27; *die* - 22, 218; *int* - in het openbaar, in 't algemeen (in een gemeenschap) 12, 146.
ghemeine. - bijw. tegenover *sonderlinghe*, in 't algemeen 22, 336; - *ghewerden* bekend gemaakt 28, 140.

ghemeynte. - znw. vr. algemeenheid, menigte 22, 342; *in die - der liede* onder de gewone menschen 12, 214.
gheminnen. - zw. ww. tr. met *can* 28, 221.
ghemintheit. - znw. vr. het bemind-zijn 22, 338, 343.
ghemissen. - zw. ww. gemissen, als een gemis voelen 22, 77; 27, 35 (*ghemisses = ghemisset des*)
genade. - znw. vr. goedheid, barmhartigheid, 2, 131; rust, verpoozing, 8, 14.
ghenadich. - bnw. vriendelijk, goedertieren 27, 25.
ghenadechleke. - bijw. door een genadige schikking 2, 46.
ghenadicheit. - znw. vr. goedertierenheid 20, 74, 29, 70.
ghenendichlike. - bijw. onversaagd, 6, 34, 110.
ghenesen. - *enes kints* - bevallen 21, 19.
ghenieten. - zelfst. 6, 318.
ghenoech. - bnw. of bijw. genoeg, voldoende, tot voldoening, b.v. 5, 7; 20, 4; *loen* - 12, 75; met 2e nv. b.v. 20, 129; vooral gebruikt met *doen* of *zijn: ghenoech doen* soms eenvoudig: genoeg doen b.v. 2, 11; 8, 5 *e.e.;* voldoen, tevreden stellen, 7, 9; meestal met *Gode* of *Minnen* in 3e nv., voldoening schenken, tevreden stellen, volle genoegen doen, zoo doen, dat men God of de Liefde gelijkvormig wordt; 12, 15, 28, 44, 45, 52, 114; 13, 39, 43; 14, 3; 16, 4, 23, 27; 18, 57; 22, 94; 26, 5, 30, 34, 110; 31, 2, *e.e.* vergelden 24, 25; *ghenoech sijn*, voldoen; met *hem, hare, selven* genoeg hebben aan zich zelven, van God of de Liefde b.v. 2, 84; 7, 17; 16, 13, 67; 18, 71; 22, 351; 27, 20; 29, 3; voldoen, beantwoorden aan, vooral aan de Liefde, doordat men Haar gelijkvormig wordt; b.v. 6, 78; 12, 52, 117; 13, 29 (*te Gode*), 51, 53; 18, 66; enz.; dikwijls met *niet* 2, 84; 8, 26; 12, 50 (*ghesijn*); 11, 42; 30, 62; enz.; *si es mi* - 12, 47; *om dinen hongher - te sine* te verzadigen 31, 17; *van seden - sijn*, in de uitwendige levenswijze voldoen 13, 29; - *ghewassen sijn* tot gelijkvormigheid gekomen 6, 85; - *werden* 22, 208; *ghenoech leven* 30, 31, 247.
ghenoechte. - znw. vr. (geestelijke) vreugde, voldoening, 6, 209; 7, 16 (*met - n:* zoodat ze ons voldoet); 12, 75; 13, 38; 22, 168; 24, 5; 27, 40; zinnelijke voldoening b.v. 30, 26, 46; *sine - van hem seluen hebben* 18, 71; *uwe - pleghen* eigen voldoening zoeken 23, 6.
ghenoechleec. - bnw. aangenaam, welgevallig, genoegen gevend, 6, 173; - *in haer selve* alle genoegen, voldoening, gevend of vindend in haar zelf 20, 127.
ghenoecleecheit. - znw. vr. genoegen, voldoening 18, 91.
ghenoeghen. - zw. ww. intr. genoeg zijn, zooveel als *ghenoech sine* b.v. 11, 45; 23, 8; *volcomen - der M.* 13, 31; of *ghenoech doen* 7, 8; 8, 62; 13, 34; *hem iet laten* - 8, 33, 34; 12, 26; 16, 85; 24, 2; *hem en ghenoeghet niet haers levens* niets in hun leven kan hun voldoening geven 13, 45; genoegen, aangenaam zijn, behagen, 6, 225 (*ghenoechde*); 6, 288; 8, 50; 15, 67, 77 (*ghenoeghe*); 16, 85. - zelfst. genoegen 6, 264; 27, 40 en pass.; *na hare* - volgens haar welbehagen 12, 80; 18, 176; *in ons selves* - in eigen welbehagen 6, 286 *na uwe* - 16, 47.
ghenoeghen. - znw. o. genoegen, b.v. 27, 40.
ghenoet. - znw. m. rijks groote 18, 32, 42.
gheonstich. - bnw. welwillend, hulpvaardig, 6, 57; 17, 17.
gheordent. - bnw. *wel - der dienste* welgeordend 12, 106.

gheordineert. - bnw. ordelijk *scone* - schoon uitgerust 6, 297.
gheorconden. - zw. ww. tr. met *mach* plechtig bepalen, 1, 16.
gheraden. - st. ww. tr. met *mach*, gissen 22, 12.
gheraect. - bnw. *wel* - fijn, welgeordend 8, 16.

gheraetsel. - znw. o. wat geraad wordt: *een cleyne - maghic van Hem* - een klein deel kan ik van Hem ontraadselen 22, 12; *na hare - e* volgens wat zij beraad hebben 6, 217.
gheraken. - zw. ww. tr. aanraken, (God) aanraken 3, 14, 15; 5, 32; 18, 77; *ane de side* - 3, 34; ergens uitkomen *beneden Hem* (God) - 6, 142; tot zijn doel, bestemming, komen 19, 12.
gherecht. - bnw. echt, waarachtig, wat is zooals het moet zijn, overeenkomstig de waarheid, met zaken: - *e doghet* 3, 1; 12, 25; - *e werke* 1, 52; 12, 224; 13, 8, - *e trouwe* 5, 49; - *e wille* 6, 149; - *bekinnen* 19, 2; van Caritate, 6, 198; - *Minne* pass. b.v. 6, 352; 30, 2. - *leven van Minnen* 6, 76; - *e vorme der redenen* 13, 3; overeenkomstig de waarheid of het recht, - *e doemsele* 29, 78; - *willen* 17, 28; rechtvaardig, 10, 80; *God is in Hem selven* - God is de rechtvaardigheid zelf 6, 26; - *sijn* recht hebbende op, gerechtigd, 17, 98, 99; bijw. oprecht, in alle waarheid en rechtvaardigheid 15, 119.
gherechte. - znw. o. *die - n houden* het recht uitoefenen 18, 40.
gherechteleke. - bnw. echt, waarachtig 28, 131.
gherechticheit. - znw. vr. wat is volgens recht en waarheid, gerechtigheid, 23, 18; 16, 460; (*der vonnissen*) 18, 118; *alre wraken* 30, 54; *der broederliker M.* 12, 81; van God, gewoonlijk als attribuut van den Vader, rechtvaardigheid, macht om te handelen volgens recht en waarheid, b.v. 17, 28, 56, 65; 22, 269, 364, 367, 369; (verpers.) 18, 37; - *van Minnen* oprechte, waarachtige Liefde 6, 97; - zedelijke rechtvaardigheid, wat zedelijk recht is, *werken van - heden*, 1, 10; - *werken* 13, 6; - *soeken* wat God rechtens toekomt, rechtvaardigheid 15, 15.
ghereet. - bnw. bereid, geneigd, dienstvaardig, *met ghereder doghet* dienstwillig 29, 63; *met ghereden handen* 6, 149, 369; *met ghereden wille* 6, 370; met 3e nv. hulpvaardig, voorkomend, 2, 22; met persoon als ond. en 2e nv. der zaak: bereid te doen, waarin Hij zoo hulpvaardig was, die Hij zoo bereidwillig, hulpvaardig, deed 3, 7; - *te* geneigd, haastig 6, 247; - *in* bereid om te handelen volgens 16, 50; *ghereyt na* bereid om te handelen volgens 18, 170; - *jeghen*, gereed, tot handelen gereed ltaan 21, 46; - te *voldoene* bereid te doen 6, 337; - *te ontfane* voorbereid om 21, 44; praed. *dat rike herte* - bereid, open 22, 188.
ghereiden. - zw. ww. tr. gereedmaken, voorbereiden 31, 15; *hem* - zich gereedmaken, toebereidselen treffen 25, 27.
gherende. - tegenw. deelw. met 2e nv. begeerig naar 10, 66.
gherieven. - zw. ww. intr. zelfst. gebr. gerieven, wat iem. aangenaam, gerieflijk, is 16, 47; *na sijns selves* - naar eigen gerieflijkheid 30, 23; *in onse* - 30, 73.
gherinen. - st. ww. tr. raken, kwetsen, 6, 242; 30, 211; aanraken, van de Minne die de ziel aanraakt 6, 363 (*gherijnt*) *met gheheelheiden van Minnen ghereen* 29, 66; *hare ghereennen* 20, 110; *met der zielen gherenen van Gode* 22, 14; van de ziel die de Minne, God, aanraakt, *gherienen* 20, 66; *ghereinen* 20, 67, 69; opwekken, *gherenen in onse affectie* zinnelijk opgewekt, 30, 43.
gherinesse. - *gherynesse* znw. vr., b.v. aanraken, aanraking 18, 181 (in actieve beteek., zooveel als begeerte).

gherne. - bijw. gaarne, b.v. 5, 6, en pass.; - *sien* 5, 3; 16, 52; - *willen* 5, 67; - *doghen* 6, 160, 162; 16, 54; - *ghedoghen* 5, 48; - *horen*, 16, 54; *alreghernst* 6, 224.
gheroen. - zw. ww. intr. rusten, rust hebben 6, 281.
gheroepen. - door God uitgenoodigd 6, 342.

gheruchte. - znw. o. (in God) 28, 212.
ghescapen. - verl. deelw. geschapen 18, 80.
ghescien. - zw. ww. intr. geschieden 6, 266; 10, 59; 12, 120, 140; 16, 49 e.e.
gheselscap. - znw. vr. gezelschap, 15, 4, 51, 53; 16, 68 - *alre doechde* 6, 206; gezelschap, of gezellig verkeer 12, 87; genootschap, vergadering 5, 20; gezelschap (of gijzeling?) 18, 165 (voor *geselscap*?)
ghesien. - st. ww. tr. met *can*, 18, 83; 22, 395.
ghesijn. - onr. st. ww. met *connen*, 12, 50.
ghesinnich. - bnw. *hoe* - hoe gezind (of hoe verstandig) 14, 53.
ghesmaken. - zw. ww tr. smaken, ondergaan 20, 37, smaken, met 2e nv. 10, 21; *Gods* - 15, 78; *hare* (*Minne*) - 11, 44.
ghesont. - bnw. gezond, 24, 9; van geestelijke gezondheid der ziel, 2, 134.
ghestade. - bnw. bestendig, trouw, 30, 123.
ghestadet. - bnw. - *sijn* in de gelegenheid zijn, tijd hebben, 30, 217; *ghestaet sijn* bij machte zijn 6, 26.
ghestadich. - bnw. standvastig, trouw 2, 34; 6, 314.
ghestadechleke. - bijw. 4, 25, met standvastigheid, *z.d.* of was *ghebeidechlike* bedoeld: geduldig?
ghestadicheit. - znw. vr. bestendigheid, volharding 18, 194, standvastigheid, trouw, 28, 229.
ghestaen. - st. ww. onr. intr. na *mogen:* standhouden, 5, 11.
ghesterken. - sterk zijn, worden 6, 68.
ghetamen. - zw. ww. zelfst. gebr. wat iem. als hem waardig past, toekomt; met 2e nv. of bezitt. vnw. 6, 80; 12, 72; 16, 49; 30, 21; *om sijn* 12, 72; *na sijn* - 22, 347 en pass. *na hare* - 22, 108; 29, 4; 30, 21, 22, en pass.; *na - siere werdicheit* 6, 214.
ghetide. - znw. *in - n* in getijden 2, 75.
ghetoenlecheit. - znw. vr. een vaag begrip, dat schijnt te beteekenen: het als opengaan, openstaan, van God in personen *die gheheelheit in - heiden* 28, 84, 85; van de ziel, in hare gelijkvormigheid met de H. Drieëenheid in hare openbaring in Personen 28, 36.
ghetrouwe. - bnw. trouw, 23, 22.
getrouweleke. - bw. trouw 10, 37.
ghetrouwen. - zw. ww. *hem* te - vertrouwen 31, 3; *ghetroude men hem*, zich verlaten op 22, 150; met 3e nv. van pers. en 2e nv. der zaak 5, 7.
ghevanghene. - verl. deelw. - *der M.* 20, 109.
ghevancnesse. - znw. 29, 13.
gheveistheit. - znw. vr. onoprechtheid, valsche - 24, 49.
gheven. - st. ww. tr. geven, pass.; *raet* - 16, 51; *te doene* - 16, 40 (*ghi gaeft*); *verhoelne weghe - gheven* zooveel als: te willen begaan 27, 2; in de tegenstelling *gheven* en *nemen* 29, 72; 30, 58; *hem* - zich schenken, zich mededeelen (van de Minne) 24, 82; *hem - te* zich begeven tot, zich toeleggen op, 23, 4; *hem onderdaen* - zich onderwerpen 27, 12.
gheviseren. - zw. ww. tr. uitdenken 4, 68.
ghevoech. - znw. o. voordeel, of zin: *sijn - hebben* 6, 265.

ghevoelen. - zw. ww. tr. gevoelen, ervaren 6, 277, 282; 10, 7, 19; 25, 39; 26, 16; 30, 40; en pass.; *na* - hevig gevoelen 2, 109; 24, 45; *gheens dincs - ghevoelen en connen* 8, 19; *in ghevoelne van Gode* 11, 19; *in ghevoelne van Minnen* 29, 36; *Minne* - 29, 49; zelfst. ervaring *met ghevoelne* 18, 99; *uten - der sinnen* 10, 12; *in soeten ghevoelne* 30, 37.
ghevoeleke. - bnw. gevoeld *ghevoelleke vrientscap* 28, 125; teergevoelig, 29, 59.
ghevoelecheit. - znw. vr. aangenaam gevoel, 28, 7; *ghevoellecheit* (van God) teederheid 28, 50, 139; *met ghevoelecheiden* met een aangename aandoening, 28, 199.

ghevoestert. - verl. deelw. gezoogd, gevoed, gekoesterd 18, 106.
ghewande. - znw. o. overvloed 10, 72, 79.
ghewareleke. - bijw. *ghewarichleke* volgens de waarheid, oprecht, 16, 5, 19; *ghewareleke* in waarheid, werkelijk 4, 51.
ghewarich. - bnw. echt, betrouwbaar 2, 33; 6, 296, 310; 10, 3, 12, 138; 15, 65; 22, 272; 26, 3; 27, 3 en pass. *in allen - ghen staden* 22, 182 z. daar.
ghewaricheit. - znw. vr. echtheid, trouw, 1, 9; waarachtigheid, 18, 117; waarachtigheid, het zijn volgens de waarheid, 28, 130.
gheweldich. - bnw. machtig, almachtig 1, 46; 18, 14, 33; 28, 18 en pass.
gheweldicheit. - znw. vr. macht, almacht, 28, 18, 65, 108.
gheweldechleke. - bijw. krachtig 18, 11.
ghewelt. - znw. vr. macht, almacht 18, 128, 173, met - *de* machtig 20, 114.
ghewerden. - st. ww. worden, met *connen* 22, 190; 28, 140; *laten* - laten doen 1, 13; laten zijn, 18, 55; *laten - met* 2, 88.
gheweren. - zw. ww. *hem* - zich verdedigen, weren, 3, 35.
ghewerken. - onr. ww. tr. met *mach* 6, 17.
ghewesent. - verl. deelw. gegrondvest; een bepaald wezen verkregen hebbende 2, 135.
ghewin. - znw. o. winst 2, 16.
ghewinnen. - st. ww. tr. met *can* verkrijgen 21, 45.
ghewoente. - znw. vr. levenswijze 3, 20; *edele* - (A, B *gheweente*) *hebben met* vaste, tot gewoonte geworden levenswijze, 18, 36; *met - n* voor gewoonlijk, blijvend (A B *ghewande*) 10, 67.
ghewout. - znw. vr. macht, almacht, gewoner dan *ghewelt*, 1, 46; 6, 355; 13, 42; 30, 198 en pass.; *met ghewoude* tegenover *met varen* met kracht, zoodat gij dapper staat 2, 104; *hare* (van *caritate*) *wide* - haar macht om goed te doen 30, 197.
ghichte. - znw. vr. gift, gave, geschenk 10, 85; 22, 141, 270; - *van sconen dienste* schoon dienstbetoon 12, 73; *bi ghenen - n metter hant* het geven met de hand als een mensch 18, 17; *ghijfte* 24, 37.
ghi. - pers. vnw. gij; 2^{e} nv. *uwes* (2, 22, 26; 19, 39) of *uwer* met *beider: uwer beider* 6, 215; 3^{e} en 4^{e} nv. *u;* ghi is vaak enclitisch *i*, ook gevolgd door nog enclitische pronomina *minnedinc* 27, 54; *suldine* 24, 100; *wildys* 5, 6; *wildijt* 2, 46; *machtijs* 19, 70; *valdiere* 5, 31; vaak is *ghi* ook proclitisch met pronomen of ontkenning.
ghierech. - bnw. begeerig 6, 173.
ghieten. - st. ww. tr. uitstorten, van de werking van den H. Geest, *ghegoten* 22, 332; *ute ghegoten* 22, 257 *goet ute* 22, 271, 274, 279, 282 en pass.
ghinder. - bijw. ginder, in 't ander leven 25, 14; - *boven* 30, 108.
glorie. - znw. vr. glorie, heerlijkheid, met het bijbegrip van gelukzaligheid 22, 113, 330; 27, 20; 28, 270; - *sonder ende* 28, 94, 270; *sijns vader* - 15, 35, *na sijns selves* - volgens zijn eigen heerlijkheid 22, 110; en pass.
glorilecheit. - znw. vr. *glorileecheit* heerlijkheid, verheerlijking, 1, 38; 6, 230; 28, 85, 86, 109.
god. - eigenn. God, 12, 152; *Gods*, 20, 120; 28 pass.; *metter Minnen die God es*, 7, 1; van God den Vader 17, 102; vaak vereenzelvigd met den Godmensch,

ook wanneer Hij als mensch wordt beschouwd, 1, 1; 3, 2, 33; 6, 117; 10, 1; 12, 6; 28, 1982; 30, 86 en eld.; *onze grote* - 27, 11; *den Gods Sone* 22, 140; - *sijn Lief* 6, 171; *iet van Gode* 22, 145; 28, 179, 181; het goddelijke, de goddelijke dingen, het godvormig, godsdienstig leven; *iet van* - iets ten opzichte van dat godsdienstig leven, in goddelijke zaken 30, 213; *Gode eyschen* God in zijn belooning 6, 275. - Als bnw. vergoddelijkt - *met gode* 6, 230; 28, 101; - *werden* 17, 97; 22, 94; 28, 121; goddelijk, van God komend

10, 11, 23; *ghebreken van Gode* nood van God, van goddelijke dingen 10, 71.
godheit. - znw. vr. God, Godheid, goddelijke natuur 17, 55, 20, 103; 30, 130 en pass., één enkele maal *gotheit* 29, 51.
godlike. - bnw. *godlike, gotleec*, goddelijk, van God 6, 339; 28, 28, 117, 118, 133, 177 en pass.; *godeleke* 28, 252; *godleke peregrinacie* pelgrimschap naar God 15, 13; *godleke menschen* godvruchtig 28, 227; *godeleec* godsdienstig, zich toeleggend op goddelijke zaken 30, 214; godvormig, vergoddelijkt, *gotleec* 16, 61; 18, 3 (*godleec*); 28, 234 (*godlec*).
godleecheit. - znw. vr. *van godleecheden* godsdienstigheid; opgang in het goddelijke 28, 238.
godsat. - Gods toorn, in bastaardvloek 1, 81.
goede. - znw. vr, goedheid 3, 31; 22, 56 (*goedden*).
goedeloes. - bnw. haveloos 18, 26.
goedertierenheit. - znw. vr. 18, 117.
goet. - bnw. goed, pass.; soms *guede* b.v. 22, 156; *goeder liede* 15, 10, 104; - *den name* 30, 219; *goede manieren* behoorlijke 12, 226; zelfst. de goeden 26, 7; Gods goede vrienden 22, 199; *van goeden ende van quaden* het goede, 18, 54; *goeden tijt* overvloedig, ruim, te veel 4, 96.
goet. - znw. o. goed, eigendom, 6, 196; *dat - Gods* 14, 58; *metten goede Gods* met goddelijke dingen, genade, 10, 67; - *ons Heren* genade, 10, 84, 99; 14, 58 *menichs goets* heil, zegen 15, 53; *in allen goede* in alle goed 12, 63; *ten goede werden* ten goede komen, (en er in berusten) 21, 16; 29, 34 *te guede* 1, 68; *in goede scriven* met een goede bedoeling 16, 86; met goedheid (?) 3, 31.
goetdoen. - znw. o. welvaart, - *hebben* het goed stellen, het gmakkelijk hebben *soe dat ghijt - hebbet* (waar echter dit t van *ghijt* onduidelijk is) 2, 45.
goetheit. - znw. vr. goedheid, in ruimsten zin; van God: 10, 101; 12, 57, 62, en pass.; - *heilichs Gheests* 30, 58.
gorden. - zw. ww. *hem* - zich gorden 15, 7, 83.
gracie. - znw. vr. ook *gratie*, bovennatuurlijke gunst, bijstand 10, 13, 61; 14, 58; 24, 35, 58; 30, 69; *sijn* - de iem. verleende goddelijke gunsten 10, 83; *teken van* - bewijs dat men in Gods gratie is 6, 344; werken van gratie 10, 92; vertroosting door Gods bijstand 10, 54, 58, 63; in God: heerlijkheid, aantrekklijkheid 28, 87, 91; - *gheven*, aangenaam gunstbetoon 30, 156
gramheit. - znw. vr. gramschap 8, 58.
grave. - znw. m. graaf 4, 24; 8, 42; gezegd van Christus, den Heer, 4, 24.
groete. - znw. vr. groet 26, 1.
groeten. - zw. ww. tr. 7, 1 (*gruete*); iem.'s groet overbrengen 25, 1; *onderlinghe* - begroeting 27, 25.
grondeloes. - bnw. zonder grond, onuitputttelijk 18, 101.
grondeloesheit. - znw. vr. grondelooze afgrond 18, 70.
gront. - znw. m. grond, bodem, het diepste van iets, van de Minne, 20, 133; *van Minnen gronde;* van God, 18, 76; 22, 38; van de ziel, het wezenlijke 6, 302, 304; 10, 30; 22, 83, 189; *uten gronde* van den grond af, grondelijk 6, 181; *sonder* - onuitputtelijk 12, 45; *te gronde* volmaakt, ten einde, geheel 12, 38; *der trouwen* - 8, 32, 77 (*z. daar*).

groot. - bnw. *groet* groot, pass.; van deugden, *cleyne ende* - 6, 207; dikwijls met *Minne*, b.v. 12, 21; 6, 11; 21, 93; van God, 27, 11; 18, 198 (*grots*); van groot belang b.v. 30, 40; soms gespeld *grot* 28, 246; *grote verweentheit* 28, 243; *grote volmaectheit* 28, 245. zelfst. *dat grote:* het groote, het opperste Goed 22, 178; 30, 81.
groot. - *groet* bijw. groot, machtig *over* - 22, 321; - *op therte ligghen* zwaar, als iets van groot belang, 17, 8.

groetheit. - znw. vr. grootheid, verhevenheid, macht; - der Minne 30, 41; - *Gods* 15, 94; 27, 14; 28, 13, 18, 150; 30, 199 en pass.
gruwelen. - onpers. *hen gruwelt van* 20, 15.

H

haesteleke. - bijw. - *r* spoediger 13, 71.
haesten. - zw. ww. *hem* - zich spoeden, ijverig zijn 12, 54, 233; 31, 30 en pass.
haestich. - bnw. *Dat es u soe* - gij gaat er zoo in op 5, 44.
haesticheit. - znw. vr. voortvarendheid 5, 40.
haken. - zw. ww. intr. verlangen naar 10, 36.
halen. - zw. ww. tr. tot zich nemen, roepen, 15, 37; 22, 280, 307.
half. - bnw. half, *twee halve zielen* twee helften der ziel (?) 19, 68, 73; bijw. half *ontfaen* ter helfte (?) 19, 63. - *halve - van rechtsalven* 22, 153.
hanghen. - st. ww. intr. hangen; *ane Gode* - inhaerere Deo 18, 109.
hant. - znw. vr. hand; *si sien op hare hande* op het werk hunner handen, op wat zij doen 10, 39; *met ghereden handen* 6, 369, hulpvaardig; *ghichte metter* - 18, 17; macht *hi viel in die hande siere viande* 22, 144; *alrehande*, z.d.
hanteren. - zw. ww. tr. omgaan met, omgang, werk 12, 11; gebruik maken van 14, 53.
hare. - bez. bvl. nw. haar, verwijzend naar een vr. antecedent, of hun, verwijzend naar een meerv. antecedent; enkelv. m. 1e nv. *hare* (*hare name* b.v.) 20, 66; *hare* (hun) *God* 6, 68; soms *haer* (b.v. *haer gront*, hun) 10, 30; 2e nv. *haers;* 3e nv. *haren*, 4e nv. *haren;* vr. 1e en 4e nv. *hare*, soms *haer*, b.v. 10, 29; eens *har* (hun) 10, 63; 2e en 3e nv. *haerre* (b.v. *met haerre gheheelheit* 28, 105; ook *haere* (b.v. 13, 42); o. 1e en 4e nv. *hare*, soms *haer* b.v. hun 22, 189; *haer leven* 6, 293; 2e nv. *haers*, b.v. 21, 19; 13, 45 (hun); 3e nv. *haren* b.v. 6, 35; mv. 1e en 2e nv. *hare*, soms *haer*, b.v. *haer meyninghen* 6, 309; *haer ghereenne* 22, 110 (naast *hare kinder* enz.); 2e en 3e nv. *haerre, haren*, een enkel maal *harre* 29, 29 naast daar herhaaldelijk *haren*.
hare. - pers. vnw. verbogen vorm van *si*, z. daar.
haten. - zw. ww tr. haten, afkeerig zijn van 12, 95; 14, 45; - *ende minnen* 12, 80; *selc - ende selke caritate* 17, 48; *ghehaet* verafschuwd 17, 83.
hebbeleke. - bnw. *siere - r Minnen* vaag begrip: waarschijnlijk: eigen, overeenkomstig zijn aard 22, 33.
hebben. - onr. ww., hulpw. pass.; tr. hebben, bezitten, b.v. 16, 74; verkrijgen b.v. 16, 76; 17, 39; 22, 151; imper. *hebbet* hebt b.v. 21, 9; *hebbet liever* 6, 140; *heves = hevet des* 22, 89; *het hebben: soe hevet mens met dienste* moet men dienen, 21, 36; achterhalen *Godsat hebbe* 1, 81; *al hadmen den wensch* al was men meester van den wensch, al kon men het hebben, 6, 79. - praedic.: *wijt hebben* wijd houden 8, 35. - Zelfst. *in enen - n* in één bezit 30, 175 *e.e.; boven sijn hebben* meer dan wat hij heeft, 13, 33.

hebbinghe. - znw. vr. bezit 4, 88; 10, 25; 21, 11.
heden. - bijw. vandaag, - *ende merghen* steeds 28, 169.
heerscap. - bnw. o. aanzien 6, 317; machtsgebied 18, 33; *gherecht - houden van wesene* een waardigen staat houden 18, 67, z. aant.
heffen. - st. ww. tr. in de hoogte heffen 22, 27 en daar pass.; *hevet* heft (of toch: heeft?) 22, 27, 29; *hem* - zich zelf (ver) heffen 22, 45.
heilich. - bnw. heilig; met *Gheest*, z. daar; *heilighe Minne* 14, 3; 15, 122; *sinen heilighen vrienden*, 14, 12; - *leven* 6, 344; heiligmakend - *ghe enicheit* 14, 11; zelfst. heilige 15, 36, 102; 16, 41; 78; 20, 101, 118; 22, 133.
heilechlike. - bijw. zooals het een naar heiligheid strevende, tot heiligheid geroepene, ziel betaamt 1, 24.

heilighen. - zw. ww. tot de heiligheid, de gelukzaligheid brengen *gheheilecht* 22, 335.
heilicheit. - znw. vr. heiligheid; - *Godes, dat es Hi selve* 13, 71; - *Gods*, eerder misschien majesteit; *God es vlotende met - heden* 28, 247; - *ons Heren* 28, 4; en pass.
heilen. - zw. ww. tr. genezen 29, 74.
heimeleke. - bnw. geheimzinnig, geheimenisvol, 18, 186; met pers. als onderw. vertrouwd, alleen toebehoorend aan, 14, 36, 37; zelfst. vertrouwde, verborgen vrienden, 28, 199.
heimelycheit. - znw. vr. - *sijns Vader* verborgenheid 28, 119.
helen. - ww. tr. verbergen 11, 23; 27. 23.
helle. - znw. vr. hel, 22, 171, 228 en pass.; *hille* 17, 60; voorgeborchte der hel, 22, 304.
helpen. - st. ww. tr. helpen, bijstaan 6, 376; z. *hulpen*.
helsch. - bnw. behoorende tot de hel, *helsche wesene* 12, 102.
helsen. - zw. ww. tr. omhelzen 22, 158; 27, 23.
hemel. - znw. m. hemel 15, 103; 22, 165 en pass.; gewoonlijk verbonden met (*e*)*erde* 6, 150, 319; 12, 18; 20, 119 (*dies - s*); mv. *alder hemele* 28, 197; *als hemele metten hemelen sijn* in de hoogste verrukking zijn 30, 45.
hemelsch. - bnw. hemelsch, tot den hemel behoorend, van den hemel, - *e ghewoente* 3, 19; - *wondere* 3, 39; - *e wesene* 12, 101; *hemelsche ende ertsche vrienden* in den hemel en ou de aarde 22, 193; - *e ende ertsche* wat in den hemel en op aarde is, 27, 17; zelfst. hemelingen, 12, 23, 29; 16, 15.
herberghe. - znw. cr. rustoord 90, 190.
herbergheloesheit. - znw. vr. verblijfloosheid 18, 166.
herde. - bijw. in C meestal *harde*, soms *herde*, zeer, *diepe* 22, 179 en pass.; vaak met *sere* 1, 72; 16, 61; 18, 4; 19, 74 en pass.; of met *vele* 19, 74 en pass.
here. - znw. m. heer, heer, van God, 28, 44, 45, 115 en pass.; *onse* - 31, 22; *ons - n* 24, 25; *haers - n*, 28, 34; praed. heer, meester 18, 21.
herte. - znw. zoowel vr. als o. hart *sijn* - 8, 37; *mijn* - 8, 76; *haer* - 10, 58; *dat* - 20, 45; *dat rike* - (van Jesus) 22, 187 en pass. *mijns - n*, 25, 11; *met openre - n* 30, 139; - *in - n te ghevoelne met eener enigher - n* 30, 139; - *in* -, 9, 10; *begherende* - 20, 70; *mijns - n leet* 25, 11; *de - miere - n* het binnenste van mijn hart 28, 151; *op therte ligghen* aan het hart liggen 17, 8; *van - n* hartelijk, zoodat het hart er bij is, zorgvuldig, 12, 42; 24, 68; in het hart, in 't verborgen 24, 61; *van al diere herten*, van ganscher harten, ten volle, 29, 21; niet zelden: beminde *lieve* - 21, 1; *jonghe* - beminnende, 14, 50.
herteleke. - bnw. komende uit het hart, hartelijk, innig, b.v. 24, 71; - *lieve* innig beminde 5, 1; - *suete* 15, 43; 24, 71; 27, 5; - *suetheit* 24, 70; vaak hevig, hartstochtelijk, 11, 11; 22, 273 en pass.
herteleke. - bijw. 11, 32; 18, 177.
hertelecheit. hartsdrang 6, 346; 24, 70.
hertoghe. - znw. m. *hertoghen* hertogen, 18, 41.
het. - pers. vnw. o. het pass.; *het en ware* 22, 130; ook als onbepaald onderwerp *het dolen nu* 6, 218; procl. *hets;* vaak enclit. *t: ghijt* (2, 45), *siet* 30, 179; *dient* 4, 47; *daert* 18, 69; *hoet* 29, 13; enz., vooral na ww.: *eest, eester* 11, 36; *saelt,*

moghet, enz.; *hetet* 20, 25; *mocht sijn = mocht het* 8, 75; *ic beent* (var. *bent*) 30, 161; 2e nv. alleen enclit. *s*; b.v. *machtijs* 17, 70; *dunckes* 22, 78 en pass. 4e nv. alleen encl. t. b.v. *wijt* 17, 78.

heten. - st. ww. heeten, verklaren *hietic* 28, 267; heeten, genaamd zijn, doorgaan als 18, 169; 20, 25 (*hetet*) 22, 291, 331; met *name* als onderw. 22, 353; gebieden, 1, 20; (met 3e nv.); 22, 233; 28, 252.

hi. - 3e pers. enkelv. hij, pass.;

procl. *hine* = hij niet, b.v. 2, 139 enz.; *hine* = hij hem 2, 135; *hijt* 8, 25; *hijs; hire* 12, 32; *hiere* 12, 60; *hise* 6, 63 enz.; encl. na een ww. komt *hi* niet voor: kon de vorm dan weggelaten worden? b.v. *dade tsine = dade hi, dadi tsine* 10, 43; *sijns* 2, 4; *hem*, 3, 15, 21, 35; soms *heme* 3, 33; 6, 210; 18, 73; soms *hen* (?) 22, 198 (A en B *hem*) encl. vorm, *en, ene, enne, ne: hine* 2, 135; *sine* 12, 5; *alsine* 10, 104; *diene* 11, 6; 18, 140, 22, 153, 157; *dienne* 15, 49; *menne* 1, 80; 3, 34; *datsine* 8, 28; *dattene* 8, 27, 29; *dattine = dattene* 22, 90; *datten* 2, 135; 11, 8, 32; na ww.: *doeten* 6, 359; *maectene* 8, 18; *mochtene* 12, 34; *haeltene* 12, 65; *hieltene* 1, 73; *verslantene* 17, 52; *haeldene* 22, 280; *bendenne* 10, 86; *verdoenne* 22, 293; *willen* = willen hem 6, 276.

hier. - bijw. hier, hier beneden *nu -nu daer* 6, 246; vooral vnw. bijw. *hier af; hier in* bv. 2, 173; *hier na* hier naar, 16, 19; *hier bi* b.v. 4, 10; *hier omme*, b.v. 1, 18; 6, 249; 10, 93; *hier om* b.v. 10, 102; *hier voren* b.v. 30, 153; *hier met* 3, 34; 4, 14; *hier toe* 3, 32.

hoe. - bijw. van wijze, hoe, pass. b.v. 19, 73 van graad, - *ghesinnich* 14, 52; *hoe scone dat es*, hoe schoon ook 23, 9; *hoe so* hoe ook, 22, 352; 29, 13 en pass.

hoede. - znw. vr. hoede; *sijt op uwe* - 2, 14; *dat ghire hoede vore hebbet* aandacht: er voor zorgen 12, 147.

hoeden. - *hueden* zw. ww. tr. beschermen, behoeden, 8, 24; 10, 95; 12, 138; 22, 382; *sine worde* - over zijn woorden waken 16, 76; behouden (A.B. *behouden*) 10, 106; *hem - van* zich wachten, zich in acht nemen 6, 37 (*huet*); 23, 13; 25, 24; *hem - vore* op zijn hoede zijn tegen 15, 5.

hoesch. - *hoefscheit* z. *hovesch*.

hoghe. - bnw. hoog, verheven; met *Minne* b.v. 12, 20, 104: 17, 10; *ter hoechster Minnen* 12, 106; - *trouwe* 6, 112; 24, 50; - *toeverlaet* 15, 43; *dat hoechste leven* 30, 15; voornaam - *mare* 21, 27; zelfst. *in hoghen in nederen* 6, 352; 12, 91; 18, 55; *int hoechste* -, 22, 47; *in een* - op gelijke hoogte 22, 235.

hoghe. - bijw. hoog, hooggezind - *leven* 15, 102; 16, 9; *neder ende hoghe* van hoog tot laag 24, 52.

hoghede. - znw. vr. *hoechde*, hoogte, verhevenheid 22, 88, 89; 22, 21l, 380, 394; *in hoegheden* omhoog, in de hoogte 22, 28.

hoghen. - zw. ww. tr. *sijn leven* - opvoeren 6, 12.

hoghetij. - znw. vr. hoogfeest 6, 353.

hoecheit. - znw. vr. hoogte, verhevenheid 22, 400, 403; 27, 15; 29, 75 (verhevenheid boven alle kwaad); aanzien, 6, 318; plechtigheid 28, 210; - *sijns ghebrukens* 6, 27 m. (of fout?) 22, 400.

honech. - znw. honing 15, 111.

hongher. - znw. honger; - *diere zielen* 31, 14, 16.

hongheren. - onpers. vnw. *mi hongheret* 24, 41.

hope. - znw. vr. hoop, verwachting; *in hope om* 2, 10; 4, 49; 16, 9; *met* - 4, 55; pass.

hopen. - zw. ww. tr. hopen, verwachten 4, 49 en pass.; *met hopender herten* 24, 69. Zelfst. *in hopen* 4, 38 (of 3e nv. van *hope*?

horen. - zw. ww. tr. hooren 2, 120 en pass.; luisteren naar, b.v. 16, 54; *sine waren den personen ghehoret* door de Personen alleen vernomen, hun alleen bekend 28, 171 *nie ghehoert* ongehoord 28, 170.

horen. - zw. ww. intr. meestal met *te* (*toe*), behooren 12, 227; 16, 2; en pass.; *daer en hoert gheen dietsch toe* daar bestaat geen Dietsch voor 17, 121; passen, betamen *horen ten pelgrim* 15, 1.
houden. - st. ww. tr. houden; onderhouden 13, 68; 31, 29; en pass.; handhaven, 18, 51; uitoefenen *die gherechten* - 18, 41; bewaren *hieldict, hielt* 28, 249, 250; - *vore* beschouwen als 30, 186; *hem* - zich

verweren 12, 189; zich gedragen 2, 19; zich handhaven, 19, 1; 16, 56; 19, 47; *hem bloet* - zich van alles onthecht houden 21, 14; *hem - ane* gehecht blijven aan 24, 34; *hem - in* zich ophouden in, blijven 6, 46; *ghehouden doen* besloten houden 28, 255; *ghehouden legghen* opsluiten, niet meer beoefenen 30, 28, z. daar.
hout. - bnw. genadig, goedgunstig 2, 145.
houten. - zw. ww. intr. hinken 12, 182, 190.
hoverde. - znw. vr. hoovaardigheid, hoogmoed 24, 32, 36, 38, 40.
hoverdicheit. - znw. vr. hoovaardigheid 25, 24.
hovesch. - bnw. hoofsch, welgemanierd 21, 29; *hoesch, hoesscher* 12, 69.
hovescheit. - znw. vr. *hoefscheit* 24, 43.
hulpe. - znw. vr. *in alre - n* 6, 58.
hulpen. - st. ww. tr. helpen 8, 30; 10, 64; 12, 144 en pass.; voorthelpen *voert* - 12, 180; *gheholpen* 15, 56; - *minnen* 12, 223; soms *helpen* b.v. 18, 45; met 2e nv. der zaak *dies hulpe* bied hulp daarbij 15, 121; *hem onderlinghe* - 18, 93; baten, 30, 216; *wat hulpet gherekent* wat baat het rekening te houden met 16, 58.
huus. - znw. o. huis; *Jacobs* - 12, 175; - van *suvere conscientien* 10, 111; *binnen* - 30, 215.
huusghenoot. - znw. m. *huusghenoten des gheloefs* geloofsgenooten 5, 16.

I

idel. - bnw. ledig; met pers. zonder baat 24, 95; met zaak (*ydel*) zonder waarde 30, 187.
ie. - bijw. *ye*, immer, ooit, pass., *ye sider* immer sedert die 12, 185.
ieghewelc. - vnw. eenieder 12, 177.
ieman. - vnw. *yeman* iemand, 15, 80 en pass., 3e nv. *yeman* 24, 22; *yemanne* 15, 80; *van yemanne* 6, 154, 156; *yemant* 14, 40; 28, 256.
ierst. - b.v. 8, 3; *eerst* z. daar *binnen den eersten twee jaren* 11, 12.
iet. - vnw. *yet* iets, pass..; iets van beteekenis 6, 249, 261; met 2e nv. *yet rasten* 6, 249, 261 en pass.; zelfst. *dat wi sijn yet* 6, 267; *metten selven yet ende niet dat ic ben* nederigheidsformule 25, 1. - wordt vaak bijw. gebruikt in iets, eenigszins, b.v. 3, 18; 5, 48; 6, 41; 14, 39; 15, 80; 23, 17 en pass.
iewerint. - vnw. *yewerint*, aldus met *t* gewoonlijk in C; A en B *iewerinc*, iets; - *mede* met iets 12, 170; - *el* iets anders 15, 86.
ic. - pers. vnw. ik, pass.; enkele malen *ick* in C 11, 34; 27, 34; 31, 16; vaak proclitisch *icken* ik hem; *ics* b.v. 11, 12, 37; 28, 259; encl. na werkw. b.v. *hieldict* 28, 249; *vermanicker* 31, 29; *beghericse* 17, 13; 2e nv. *mijns* 3e nv. *mi*, pass.
immermeer. - bijw. ooit in de toekomst, nog ooit 6, 41.
in. - voorz. in; tot; *pass.,* ten opzichte van tot, 13, 30.
ingaen. - onr. ww. tr. van een weg 22, 221.
inghel. - znw. m. engel 20, 102, 120; 22, 230 en pass.

incomen. - onr. ww. tr. binnen komen 22, 284.
innich. - bnw. inwendig, of naar het inwendige gekeerd: *inneghe sinne* 22, 17, *met inneghen gheeste* 22, 242; oprecht, uit het volle gemoed komend 6, 345; *inneghe Minne* 12, 222; vroom, in God levend *inneghe ziele* 22, 385, 390; *inneghe gheeste* 22, 355, 361; innig, vurig *met innegher begherten* 22, 185; diepste *die inneghe saken* de laatste, intieme, redenen 27, 60.
innicheit. - znw. vr. innigheid; het diepste wezen, - *der zielen* 18, 63.
insayen. - zw. ww. tr. inzaaien 10, 110.
intrecken. - *inghetrect* naar binnen getrokken, 18, 193.
inval. - znw. m. het gelijk-worden met Christus en het mystieke Lichaam in het vellen van zijn substancie 22, 234. z. daar.

invallen. - st. ww. intr. in de ziel vallen 24, 89.
invaren. - st. ww. *voer hi in* terugkeeren 22, 220.
invierech. - bnw. zeer vurig 12, 216.
invierecheit. - znw. vr. groote vurigheid 12, 210.
invierechlike. - bijw. zeer vurig 12, 197.

J

ja. - bijw. ja; bevestigend met nadruk 22, 148, 159; 28, 181; zelfs 5, 47; 8, 59; 18, 177; 22, 61; namelijk 12, 69; 30, 86; althans, ten minste, wel te verstaan 8, 32; 22, 111; *ja ende* zelfs 2, 94; 9, 13; 22, 292; *ende ja* zelfs, mede 22, 352, 369; *ja alse* 19, 22; *ja doch* nochtans 4, 71; *ai ja* schijnt weinig meer te zijn dan de uitroep *eia!* 12, 63; 30, 139; de beteekenis is tamelijk vaag, in vele gevallen: zelfs, althans.
jacob. - eigenn. Jacob 12, 175, 184, 202.
iaer. - znw. o. X -, 66, 10; IIII - 17, 102; *binnen den iersten twee jaren* 11, 12.
iaghen. - ww. tr. uitdrijven 20, 6.
iamerlike. - bnw. jammerlijk 12, 142; *iamerleecste* 12, 120.
ianne. - eigenn. *sente* - 18, 183; *Johannes* 22, 391.
ieghen. - voorz. tegen, b.v. 12, 188; en pass.; strijdig met 20, 59; tegenover, bij 6, 116; in vergelijking bij 15, 94; 22, 148, 149, 296; *daer* - 18, 159; jegens, 18, 120.
ieghenwordich. - bnw. een tamelijk vaag begrip, dat samenhangt met den Zoon, als door den Vader voortgebracht en buiten Zich gesteld, als actueel, openbaar, duidelijk, klaarblijkend, werkelijk. - *ghe werke* werkelijke, duidelijk positieve 1, 9; *ieghenwerdighe bedinghen* verricht met de ieghenwerdicheit van den Zoon, 28, 159; *ieghenwordighen loen* voor de hand liggend, concreet, duidelijk 6, 284; 12, 73. bijw. - *ghevoelen* rechtstreeks, aanwezig 6, 276.
ieghenwordicheit. - znw. vr. eigenschap, in verband gedacht met den Zoon, waardoor de Zoon als objectief buiten den Vader gesteld wordt: voorstandigheid, openbaarheid, het tegen-over elkander staan, 28, 14; 22, 49, 196 en pass.; *met Gode wandelen in siere* - zooveel bijna als in Gods tegenwoordigheid; echter beteekent dit: met God omgaan naar gelijkvormigheid met den Zoon, 28, 49; *in nuwer* - in steeds nieuwe, hevige, onmiddellijkheid; het tegenwoordige, aanwezige *die hare - ghenoeghen laet* met het onmiddellijke, het voor de hand liggende 8, 34.
ieghenwordichelike. - *ieghenwerdichelike*, bijw. naar gelijkvormigheid met den Zoon, in, of door, den Zoon 1, 27; 28, 38, 40.
iheremias. - eigenn. Jeremias 19, 44.
ihesus. - Jesus 15, 32, 112; 18, 183; 22, 286 en pass. z. *Christus*.
ioie. - *yoye* znw. vr. vreugde, genot 1, 67.
ioieleke. - *yoieleke* vreugdevol, 4, 11.
iohannes. - eigenn. de Evangelist 22, 391.
ionghere. - znw. mv. volgelingen 20, 112.

ionc. - bnw. jong 6, 178; *jonghe herte* 24, 85.
ionc. - znw. o. jong *des aers* - 22, 395.
ioseph. - eigenn. Joseph, 12, 175, 204, 207.
iubilatie. - znw. vr, groote vreugde 22, 277, 367, 370, *e.e.*
iubileren. - zw. ww. intr. zich verheugen 5, 19; 6, 119.

K

canteke. - *in de - n* in het Hooglied 10, 103; 19, 5; *in die - n* 13, 13; 14, 38; *in den cantiken* 22, 255.
caritate, karitate. - znw. vr. Liefde, in God, als amor benevolentiae, 18, 27; de goddelijke deugd der charitas, in den mensch, 10, 10, 25; 13, 66; 14, 21; 18, 81 (als zicht der

ziel); 20, 72; 22, 4; 27, 43; staat als zoodanig tegenover *Minne*, dat meer het woord is voor de Liefde als beoefend in deze hoofsche kringen; meestal is het: deugd van barmhartigheid, liefde tegenover de menschen 2, 125, 131, 171; 6, 198; 12, 212; 15, 20, 29; 17, 59; 18, 115; 20, 72; 29, 67; *olie der - n*, 18, 115; *onse - werken*, 30, 195; zooveel als vriendschap *een gheestelike* - tusschen God en de ziel 28, 128.
casteyen. - zw. ww. tr. kastijden 20, 111.
keyser. - znw. m. keizer 18, 39.
kennen. - *kinnen* zw. ww. tr. kennen, b.v. 12, 120; vaak weten: 4, 39 (*kint - dat*) 12, 320; 14, 15; 22, 1 (*kennen*) 101 (*kinnen ... hoe*); vaak: leeren kennen door ervaring, vandaar ervaren: b.v. 20, 40; bekennen, 24, 55; onderscheiden, uitmaken 6, 236; 10, 24; - *hem selven* - 2, 38; 14, 44; *wi - ende minnen ons selven;* zich gaarne in een zekeren toestand weten 6, 263; met attribuut: *hem sculdich* - schuld belijden 13, 52.
kennesse. - *kinnesse* znw. vr. kennis b.v. 20, 54 en pass.; *enighe* - kennis komende uit de enicheit, of vereenigende kennis? 19, 65; verpers. *uwe kennesse* 24, 6.
keren. - zw. ww. tr. keeren; *den rugghe* - 10, 55; *vorwart* - bevorderen 10, 84; *hem - te* zich wenden tot, zich toeleggen op 6, 147; 25, 18; intr. *sonder* - zonder den blik af te wenden 22, 389; voor goed, zonder wederkeer 30, 150; zelfst. *hare nauwe keren* toeleg, het zich toeleggen 11, 12.
kerke. - znw. vr. kerk 30, 215.
kerst. - Christus 6, 374.
kersten. - bnw. christen 21, 290.
kiesen. - st. ww. tr. kiezen, meestal zooveel als willen 6, 79, 217, 223; 13, 9; 15, 4, 52; 19, 68; met ontk. *niet moghen* - vrijwillig dulden 11, 4.
kint. - znw. o. kind 1, 20; *haers kints* 21, 19; meestal in geestelijken zin en in de toespraak, *lieve* - 1, 46 en pass.; *soete* - 29, 4; volgelingen mv. *kindere* 20, 111; - *Gods* 28, 205; *kinderen* van God 28, 167, 185, 187, 213.
kin<t>sch. - bnw. als een kind, onnadenkend 16, 56.
claer. - bnw. klaar, duidelijk, oprecht; gezegd vooral van de Minne: duidelijk blijkende, oprechte, zuivere, 1, 1, 5, 48; vooral in betrekking met den H. Geest 22, 106.
claer. - bijw. duidelijk 12, 117.
claerheit. - znw. vr. klaarheid, helderheid, heerlijkheid: eigenschap van God in verband met den Zoon, die Waarheid is, doch vooral met den H. Geest, die Licht en heiligheid is 1, 5, 11, 14; 22, 56, 275, 313; 28, 1, 11, 36 en pass.; in den mensch: heerlijkheid, schoonheid, in gelijkvormigheid met den Zoon 1, 8; - *der M.*, heerlijkheid, zuiverheid 12, 126.
claerlike. - bijw. helder, van de oogen: zoodat zij helder zien, 1, 23; - *kere* duidelijker 17, 109.
claghe. - znw. vr. geklaag, waarsch. aanklacht, beschuldiging 18, 164; rouwmoedige belijdenis 24, 56.
claghen. - zw. ww. intr. klagen 21, 5 (*gheclaecht*) 6.
claren. - zw. ww. tr. verlichten, klaar, helder maken 8, 21.

cleden. - zw. ww. tr. bekleeden, versieren; met een valsch uiterlijk 12, 130; *hem* - zich bedekken, zich omhullen, met licht 19, 71, 72; *met doechden* 30, 84, 86.
cleet. - znw. *clederen* kleederen 30, 221; overdr. uiterlijk vertoon 12, 129; 29, 32.
clein. - *cleyn* bnw. klein, gering, ook in zedelijken zin 6, 207; 10, 58, 59; 15, 93; 16, 22; 22, 152; 30, 19, 178, 182; en pass.; *cleynre* 2e nv. 22, 189; geringer, van minder belang 12, 125; *clene* b.v. 29, 48; keurig, uitgezocht, 30, 221.
cleyne. - bijw. weinig 22, 152.
cleinheit. - *cleynheit* znw. vr. geringheid, onbeduidendheid, *uwe* - 27, 40; 30, 200; laagheid *grote* - 30, 30.
knecht. - dienaar (van God) 9, 2.

coene. - bnw. dapper 6, 193; 10, 54; roekeloos 15, 73.
coman. - *coeman* znw. m. koopman, handelaar 10, 83.
comen. - st. ww. intr. komen, pass.; (*hi*) *comt*, soms *compt* 16, 39; *quaemdi* 2, 78; verl. deelw. *comen* b.v. 17, 103; 18, 151; in verband met *gaen* 2, 116; 29, 28; *dus comt dat* zoo geschiedt het dat 21, 22; *quame* voortkomen 18, 164; *sine quam over* te beurt vallen, 6, 199.
comst - znw. vr. komst 17, 104.
condech. - bnw. - *maken* laten verstaan 19, 3; 28, 1, 4.
confuse. - znw. vr. beschaming, wat iem. beschaamd maakt 24, 44, 60.
confuus. - bnw. *hem - gheven* zich vernederen 24, 54.
connen. - onr. ww. kunnen, pass., b.v. 22, 190. vaak mogen; *canic* 26, 15; *hi en caens* 22, 174; *ghi cont* 24, 58; 29, 17; *si connen* pass.; *sine connenre* 21, 21; *si conen* (A en B connen) 8, 5; *conste ic* 25, 3; *constic* 5, 42; *hi conste* 28, 100; *ghi const* 4, 45; *si en consten* 1, 60; vermogen, machtig zijn 23, 21; *alle redene - van sinne* schijnt te beteekenen: alles kunnen verklaren, uitdrukken, 17, 119; *een ambacht* - 15, 71.
coninc. - znw. m. koning, *coninghen* 18, 41.
conincrike. - znw. o. koninkrijk 16, 80.
consciencie. - znw. vr. geweten 8, 23, 36; 10, 111.
consticheit. - znw. vr. kennis, wijsheid 28, 230.
contemplacie. - znw. vr. beschouwing 15, 43; 18, 194.
contrarie. - bnw. het tegenovergestelde van 18, 135.
coer. - znw. rei van engelen 22, 331; ronde (der Godheid) 22, 392.
coringhe. - znw. vr. bekoring, 15, 70.
corteleke. - bijw. - *gheseghet* in 't kort, om het in 't kort te zeggen, om alles te samen te vatten 4, 32; 12, 40, 229; 22, 159; *dus* - nog zoo onlangs, sedert korten tijd 20, 29.
cost. - znw. m. kosten, uitgaven, moeite, 21, 32, *met coste* met inspanning, met overgave van zich zelven 31, 33.
costen. - zw. ww. *hem* - zichzelven voldoen, zich eenige voldoening schenken 6, 92 z. *custen*.
cracht. - znw. vr. kracht, pass. b.v. 6, 313; uitwerking van kracht 3, 30; *met - e* met inspanning 31, 33; vermogen, b.v. 21, 46; *de crachte;* zielsvermogens 22, 137; kracht van God 22, 50; 28, 173, 175, 177 in de *deemstere - sijns Vader* 22, 104; - *maken* een machtig geluid geven, krachtig zijn (van een stem) 20, 106.
crachtech. - bnw. krachtig 22, 269 van kracht getuigend.
crachticheit. - znw. vr. macht 22, 173; almacht 28, 78; *die - icheiden* krachten 28, 198.
cranc. - bnw. zwak, ziek 30, 125; zwak, weinig kunnende verdragen 30, 26; ongansch 12, 184.
crancheit. - znw. vr. zwakheid 10, 64; ziekte 10, 77; 30, 128.
creature. - *creatuere* znw. schepsel 6, 374; 24, 99 en pass.
crigheleke. - bijw. hardnekkig, koppig 24, 34.
crone. - znw. vr. kroon; overdr. 18, 44; 20, 132; 30, 236.
cruce. - znw. o. kruis 19, 51; *sijn - draghen* 6, 233; *ane den - staen* aan het kruis hangen 6, 234, 375.

cumelike. - bijw. nauwelijks 20, 30 (in interpolatie?)
cussen. - zw. ww. tr. kussen, omhelzen 17, 104; 22, 157; 27, 23, 38; 30, 159; zelfst. *sine - gheven* 23, 9.
custen. - zw. ww. tr. verzadigen, voldoen 22, 36 z. *costen*.
cuusch. - bnw. - *te* schoon, bevallig 26, 12.

L

laboeren. - zw. ww. intr. arbeiden, bezig zijn 16, 60.
lachter. - znw. m. spot, smaad 6, 160, 167; schande 24, 46.
langhe. - bijw. lang 17, 127; *alsoe*

langhe als zoo lang als 10, 27; sedert lang 17, 7.
langhen. - zw. ww. verlangen 2, 9.
lanc. - bnw. lang; langdurig; *van onsen langhen tide* 30, 184; z. daar 12, 134; *te - sijn* te lang uitblijven 19, 9.
lant. - znw. o. land 28, 266; *der Minnen* - 14, 30; 30, 80 - *der claerheit* 28, 155; *achter lande dolen* 29, 12.
lantscap. - znw. o. land, landschap 18, 32; overdr. 28, 266.
laten. - st. ww. tr. laten 11, 35 en pass. toelaten, 8, 60; pass.; *hem - twivelen* 6, 42; verzuimen, 12, 82, 24, 29, 32; verwaarloozen 6, 44; 18, 160, en pass.; *het* - het er bij laten 19, 77; 27, 49; - *dat* met rel. ontk. zin: het laten, nalaten te 4, 46; *het niet moghen* - gevolgd door ontk. zin: het niet over zich kunnen krijgen 21, 33; *enen - te* toelaten te 26, 32; *hem* - zich verloochenen 12, 196; hulpwerkw. omschrijving van imper. 12, 57; 21, r. en pass.; *ic late* 19, 26; 27, 49; *hi laet; ghi latet* 23, 18; *si laten; lietic* 28, 265; *hi liets* 11, 35; *lieti* 24, 32; *men late* 1, 13; *laten wij* 19, 77; *laet mi* 24, 92; *laete mi* 25, 12; *laet ons* 23, 27; *ghelaten*.
latine. - znw. o. latijn *in* - 24, 107.
laven. - zw. ww. tr. laven, troosten *onse crancheit* - 30, 128.
ledech. - bnw. werkloos, arm, behoeftig 18, 24.
ledicheit. - znw. vr. lediggang 16, 60.
leen. - znw. o. leengoed 18, 43.
leet. - znw. o. leed 8, 50 en pass.; *mijns herten* - 25, 11.
leet. - bnw. 29, 5 en pass. z. *lief*.
leeu. - znw. m. leeuw 22, 382.
legghen. - ww. 30, 28.
leiden. - zw. ww. tr. leiden; *gheleidet* 2, 159; 28, 201, 210; met 4e nv. van inhoud *dien hi dien wech leidet* 22, 124.
leider. - znw. m. leider *leideren* 12, 207.
leren. - zw. ww. tr. onderrichten, vormen 6, 105; 8, 22, 68; 9, 5; 14, 61; 18, 94; 20, 112; 24, 110 *doen* - doen kennen 20, 33.
leringhe. - znw. vr. onderrichting, leering 22, 52.
lesen. - st. ww. tr. lezen 16, 78; 19, 42; 22, 320; 24, 105 en pass. - gebeden prevelen 6, 62; *vonnisse* - 6, 136.
lest. - bnw. laatst.
lest. - bijw. onlangs 18, 48.
leven. - zw. ww. intr. leven 29, 16, 61 (*ghelevet*) en pass. met praed.: *doen hi minsche levede* toen Hij mensch, als mensch, leefde 3, 5; 6, 89, 102, 165 en pass.; 14, 10; 30, 87; *Minne in minnen* - 21, 50; *mensch met siere menscheit* - 6, 232; met 2e nv. *sijns enichs willen* - één zijn in den wil met Hem 19, 56; met 3e nv. *der waerheit* - de waarheid beleven, voor de waarheid leven 26, 4; *der Minnen* - 30, 107; *Gode* - 2, 39; 18, 8; 23, 28; *hem met u selven minne* - 23, 3. met 4e nv. beleven *waerheit - der Minnen werc* - 12, 2; 17, 41; *sinen tijt* - zijn leven doorbrengen 6, 226 *verhoelne weghe* - 27, 3.
leven. - znw. o. leven 10, 82; 22, 305, 306 en pass.; *onse guede* - 22, 156; *dat ewelike* - 12, 16.
levend. - bnw. levend 6, 350 levendig, 6, 346.

lichame. - znw. m. lichaam 6, 151; - *in* - 9, 10; *van* - *n* 10, 77; *uwes lichamen* 15, 100, *sinen heileghen* - 22, 144; het lichaam van Christus in de H. Communie 22, 292.
licht. - znw. o. licht 22, 304, 306 en pass.; *dat grot* - (der Liefde) 30, 152, 155; *enich* - het enkelvoudige vereenigende licht der Godheid 19, 67; van den H. Geest 22, 275.
licht. - bnw. licht, gemakkelijk *noch* - *noch swaer* 12, 201; - *ende swaer* 30, 19; lichtzinnig, wuft - *minne* 12, 108, 119; - *e herten* licht, spoedig te bewegen 10, 60.
lichte. - bijw. spoedig, gemakkelijk 10, 56, 57; 30, 38 *te* - 30, 205.
lichtelike. - bnw. spoedig, gemakkelijk

10, 56, 57; 30, 38 *te* - 30, 205.
lichteleke. - bnw. onbeduidend, gemakkelijk 2, 42.
lichten. - zw. ww. intr. *liechten* voorlichten 4, 10; 14, 61.
liden. - waarsch. *lieden*.
liede. - znw. mv. lieden 2, 21; 6, 293; en pass.; *u* - 12, 128; *goeder* - 15, 10, 104; 21, 11; *den ghemeynen* - *n* gewone menschen 11, 15.
lief. - znw. o. Beminde, zoowel van Christus, als van de ziel 4, 14; *minen lieve* 11, 42; *onse lief* 12, 144; *haer* - 10, 112; 12, 71; *sijn lief* 21, 31; *sinen lieve* 14, 36, 37; *mijn lief* 12, 38, *den lieve* 14, 40 *enen lieve* 16, 22; *haers liefs* 18, 47; *haren lieve* 25, 10, en pass.; *God sijn lief* 6, 171; 15, 120; *God onse* - 17, 135; - *vrien* 21, 35; *liefs pleghen* 27, 22, 26 en pass.; *lief hebben* bezitten, 21, 36; - *in* - 9, 6; 30, 127, 136; - *van lieve* 27, 22, 26, *den lieve met lieve* 30, 135; *ic menen lieve* 19, 4, 20, 69.
lief. - bnw. lief, aangenaam *lieve enicheit* 14, 15, *lieven vrienden* 14, 16; dierbaar 7, 1, 4; *liefste kint* 4, 44; *liefste mensche* 29, 16; *liefste wille* 10, 49; 17, 63; - zelfst. gebr. verbonden met *leet* 4, 96; 6, 332; 6, 246; 12, 200; 13, 54, 58; *wien* - *wien leet* om het even wat er uit voortkomt 7, 70; *noch van lieven noch van leden* 23, 15.
lief. - bijw. *lief hebben* 14, 49; *liever hebben*, verkiezen 2, 128; 6, 140; 18, 149; *lievere hebben* 21, 13; *liefst* 31, 29.
liefheit. - znw. vr. wat iem. aangenaam is, genoegen 6, 83.
liefleec. - bnw. beminnelijk, aangenaam *liefleecste* 20, 93; zelfst. *dat liefleecste* 22, 319.
liefleec. - bijw. *lieflijc kinnen* vriendelijk 24, 55; *lieflec* 24, 68.
lieghen. - st. ww. intr. liegen, niet volgens de waarheid handelen, 23, 20.
lien. - zw. ww. tr. belijden *ic lie* 11, 47; 24, 44, 60 en eld. *dies lie ich wel* bekennen, verklaren 27, 34.
lieve. - zelfst. nw. vr. beminde, 7, 1; bijw. *mi es* - *daartoe* ik heb er genoegen in 2, 56, 59; 6, 283; - *doen* genoegen doen 12, 72; 25, 31 26, 6.
ligghen. - st. ww. intr. liggen; *op therte leghet* 17, 8; met *ane:* gelegen zijn 5, 40; 6, 2, 248; - *in* bestaan 15, 34.
lijm. - znw. lijm, overdr. 16, 29, 30; 22, 58.
linghde. - znw. m. lengte *die hoghe* - de hoogte 22, 35.
list. - znw. m. kennis, schranderheid 7, 12; 22, 135; *liste* (mv.?) 7, 5.
lit. - znw. o. mv. *lede* 6, 60; 20, 86.
litteken. - znw. o. bewijs, getuigenis, wonderteeken (?) 2, 95.
lof. - znw. m. lof 6, 289; *te sinen love* verheerlijking 6, 322.
lochenen. - zw. ww. tr. loochenen *Gods* - afvallig worden van God, verloochenen 2, 152.
loghen. - znw. leugen 6, 239.
loen. - znw. m. loon, belooning 6, 284; 10, 42; 12, 74, 75; 21, 4; *danc noch* - 24, 97.
lonen. - zw. ww. tr. beloonen 7, 18.
lopen. - st. ww. intr. loopen; voor-uitkomen 13, 70; *lopen in sine arme*, zich in zijn armen werpen 22, 138; synoniem van zijn 12, 125, 128.
loven. - zw. ww. tr. lofprijzen 22, 90.

lude. - bnw. luid *met luder stemmen* 20, 104.
luden. - zw. ww. intr. luiden, klinken 20, 107.
lusten. - zw. ww. onpers. *dies u iet lust te doene* 5, 43.
lustich. - bnw. begeerig, met 2e nv. lust, genoegen hebbende in 10, 65.
luttel. - bnw. klein, gering, ook *lettel* (C. meer *luttel*) *lettel soe cleine dinc* nog zoo gering iets 30, 27; *te - sijn* met 3e nv. te kort komen (tegenover *ghenoech sijn*) niet genoeg doen voor 2, 107; 29, 85.
luttel. - *lettel* bijw. luttel, weinig - *ieman* bijna niemand 30, 18.
luttel. - znw. weinigen. - *es onser*

er zijn er weinigen van ons 6, 230; *diere es nu over* - er zijn er nu zeer weinigen 15, 64; *een lettel* 22, 18.

M

macht. - znw. vr. macht; almacht; geweld; *boven* - boven wat men kan, wat men verdragen kan 8, 56; *sine volcomene - doen* zijn uiterste best doen 13, 25.
mael. - znw. o. *ten derden male* 6, 288; in *tote dien male*, totdat, voordat, 2, 81; 15, 78; 30, 93.
maer. - meestal *mer* voegw. maar, pass.; 1, 59, 62, 78; ten ware 17, 87; - *dat* behalve dat, maar 18, 17; *maer te bat* slechts des te beter 10, 91, 46; bijw. slechts 10, 45 en pass.; *maer te meer* niet meer dan 28, 259.
magher. - bnw. onvruchtbaar 10, 30.
magherheit. - znw. vr. onvruchtbaarheid, dorheid 22, 287.
maysniede. - *vriende van* - vrienden van den huize 22, 201.
maken. - zw. ww. tr. maken, pass.; veroorzaken *cracht* - zulk een machtig geluid veroorzaken 20, 105; scheppen 6, 341; 28, 64.
man. - znw. m. man; *sonder den ertschen* - 22, 70.
mane. - znw. vr. maan 19, 64.
manen. - zw. ww. tr. dringend opwekken, smeeken 26, 10; eischen, afsmeeken 26, 3; dikwijls verbonden met *bidden* 5, 49; 12, 53, 231; 15, 115; 16, 33; 19, 38; 29, 7; 31, 26; met 3^{e} nv. van pers. en 4^{e} nv. der zaak; iets van iem. eischen 22, 39; - *om* 22, 202; 22, 350; eene *scout* - opvorderen, terugbetaling eischen 30, 52 en pass.; *ene maninghe* - een schuldvordering doen 30, 47, 49. - *hem* - zich zelven opwekken 30, 97.
maniere. - znw. vr. wijze; levenswijze *met - n* met behoorlijke zeden 12, 220; soort; *in allen - n* in alle opzichten 14, 42; 18, 24, 168; *in gheenre* - in geen enkel opzicht 12, 165; *in ghenre - n van rasten* in geen verpoozing welke ook 6, 210; staat, gesteldheid *in welken - n soe si sijn* 27, 9.
maninghe. - znw. vr. aanmaning, opvordering 22, 42, 43, 173, 201, 267; 30, 49; *die alle uren in der -n es* die ons voortdurend opvordert 30, 47.
manc. - bnw. mank 12, 185.
march. - znw. merg; binnenste - *miere zielen* 25, 23.
mare. - znw. vr. faam, roem 21, 27.
mate. - znw. vr. maat 20, 76; *na de - van* 22, 338; *sonder* - 28, 150; - *houden* 5, 43.
materie. - znw. vr. 'alreley dair men wat af maken off besynnen kan' (Theut.); wat bij iets behoort; waaruit iets komt; *die - van Minnen* 19, 28; *onse - es te wijt* 19, 31; *ghewareghe Minne en hadde nie* - is onbeperkt, oneindig 19, 32; *si es sonder* - 19, 32; *op uwe* - op uw stuk.
meer. - bnw. grooter *meere* 2, 7; *meerre* 2, 32; *meere* 10, 15; 13, 32; 26, 19; 27, 33; 30, 37 *met meeren orbere* met grooter nut 30, 227.
meer. - telw. *meer sonderen* 6, 74 en pass.

meer. - bijw. meer, *sonder* - alleen, uitsluitend, 24, 65; *maer te meer* niet meer dan 28, 259; *ende* - meer nog 22, 39.
meerren. - zw. ww. tr. doen aangroeien 10, 100; *meerren* 10, 108.
meest. - bnw. grootste 1, 8; 2, 168; 14, 50; 29, 60 en pass.
meest. - onb. telw. meest: - *eren* 14, 8.
meester. - znw. m. meester, in een ambacht 15, 72; *si* (de ziel) *es* - er bovenop zijn 28, 60.
meesterse. - znw. vr. meesteres 16, 62.
meinen. - *meynen, menen* zw. ww. tr. meenen, bedoelen 17, 9; 6, 50; 18, 48 en pass.; verbonden met *minnen; ghemeynt ende ghemint* bestemd en bemind zijn tot 4, 94; *in:* bestemd, 6, 152; 18, 10; *minne ende meine* 26, 15; - *ende willen* 19, 29.

meyninghe. - znw. vr. meening, bedoeling, 6, 309.
meisken. - znw. dienstmaagd 9, 3.
memorie. - znw. vr. het verstandelijk geheugen: een der drie geestelijke vermogens der ziel, gewoonlijk gedacht in verband met den Vader 4, 11; 8, 23; 20, 117; 22, 139; en pass.
memorileke. - bijw. er steeds aan denkend, of door de werking van het geheugen 24, 67.
men. - onb. vnw. men, pass.; gevolgd door *die* iemand die 3, 20.
menich. - onb. telw. of bnw. menig; - *keren* 4, 12; *menichs vreems seden* 18, 136; *meneghe ghichte* 11, 19; *met menighen vremden* 11, 17; *te so meneghen dinghen* 6, 244; superl. *de menechste* de meesten 6, 218.
menichfout. - bnw. van allerlei aard, (of hevig?) 4, 80; *vet menechfout* vermenigvuldigd, aangegroeid 22, 322.
menichfouden. - zw. ww. tr. *ghemenichfoudet* uit de eenheid in de menigvuldigheid, de veelheid, gestort 22, 324, 327.
menichfuldich. - bnw. menigvuldig 28, 117, 118; 30, 168; tegenover *enich,* van God 28, 183.
menichfuldech. - bijw. 11, 28.
menichfuldicheit. - znw. vr. veelheid 28, 184.
menigherhande. - *menigherande* bnw. velerlei 4, 37, 98; 18, 156; 31, 11.
mensche. - meerm. *minsche* znw. m. mensch 2, 124; 10, 6, 99; 13, 1, 22, 25; 22, 235; 28, 31 en pass.; als symbool van evangelist 22, 383; praed. na *leven* 6, 89, 102; tegenover heiligen: menschen op aarde 20, 101, 118.
menscheit. - znw. vr. menschheid, menschelijke natuur 6, 87, 117, 234; 8, 13 en passs.; menschelijkheid 17, 57.
menschelike. - bnw. menschelijk, van den mensch 6, 339; 13, 44; 29, 34, 45; - *nature* 6, 327.
merghen. - bijw. (A.B. *morghen*) 28, 168.
mergriet. - eigenn. 25, 24.
merken. - zw. ww. tr. opmerkzaam gadeslaan, beschouwen, *merket* 2, 1; 4, 1; 15, 18, 61, 63; 16, 41; *merck* zien, toezien, begrijpen 24, 108; 29, 20; aanmerken *iet in spotte* - 6, 156; intr. met wantrouwen beschouwen 12, 98; met *op* letten op, 4, 18; 18, 53.
mertelare. - znw. m. martelaar 16, 79.
met. - voorz. in de gewone bet., met; door; bij.
miden. - st. ww.; *hem - te,* zich onthouden 24, 37.
midden. - *in midden* met 3e nv. midden in 28, 93, 176; *in al* - midden van al 28, 269.
mi. - 3e of 4e nv. van ic.
mijn. - bez. bnw. mijn; m. 1e pers. *mijn;* 2e nv. *mijns*; 3e en 4e nv. *minen;* vr. 1e nv. *mine;* 2e nv. en 3e nv. *miere,* soms *mijnre* 26, 25; o. 1 en 4e nv. *mijn*; 2e nv. *mijns,* 3e nv. *minen;* mv. 1e en 4e nv. *mine;* 2e nv *miere;* 3e nv. *minen;* zelfst. gebr. *de mine* 31, 18.
mids. - *te - in* bijw. midden in 22, 283.
miede. - znw. o. vergelding 6, 282, 286.

mieden. - zw. ww. tr. huren 6, 272.
min. - bnw. minder 16, 26; *men* 2, 78; 6, 198 en pass.
min. - onbep. telw. - *vrienden* 24, 10; *niet men* 19, 25; *sonder men* 22, 361.
min. - bijw. minder 10, 6; en pass.; *men verwonnen* 12, 171; *dies te* - des te minder 10, 81.
minder. - *mender* kleiner, geringer 10, 14; 12, 36; minderwaardig, lager 18, 68; *minste* geringste *menster* 28, 180; *minst, menst* bijw. 20, 22; *soe ghi - moghet* zoo weinig mogelijk 29, 11.
minderen. - zw. ww. intr. afnemen 10, 100; *mendert* 10, 34.
minghen. - zw. ww. tr. *gheminghet werden* deel hebben aan 18, 104; *gheminghet* onzuiver 10, 22; *hem - te* zich inlaten met 18, 100; intr. samengaan, zich mengen met 6, 310.
minleke. - bnw. minnende, van liefde

vervuld 29, 49; *alreminleecst* liefelijkst, beminnelijkst 20, 92.
minne. - znw. vr. goddelijke Liefde, *Minne die God es* 1, 14; 7, 1; 12, 21; 15, 85; 16, 43; 19, 31; 27, 10; *God es hem selven* - 16, 67; *dier groter - n daer God hem selven met mint* 16, 11; Liefde, goddelijke Liefde, meestal verpersoonlijkt, 1, 1; 5, 34; 19, 20 en pass.; *die - es al* 25, 39; *onser* - 7, 14 z. verder *edel, enich, gheheel, gherecht, groet, hoghe, ghieregh, heileghe, hoghe, hebbeleke, puer, in wesene van M. - n* als Minne 6, 43; tegenover *Caritate* z. daar; - *sijn* of *werden* met de Liefde gelijkvormig zijn of worden, liefde zijn of worden 12, 1; - de beminde, de ziel, als beminde 7, 14; 19, 21 en pass.; *suete* - 5, 34; *lieve* - 5, 38; de liefde, *die broederlike minne* 3, 29; *der - n meeste noet* 3, 26 dat is: van de Liefde, van Christus, in zijn ledematen.
minnen. - zw. ww. tr. beminnen, pass.; *Gods wille* - 6, 223; vgl. *meinen; ghemint sijn in* gezegd van den toestand waarin Liefde ons hebben wil 6, 341; 25, 3; - *te* uit Liefde willen dat iem. komt tot 29, 8; *hen selven - in* gaarne in een zekeren toestand willen zijn 6, 227; *der minnender* 20, 104.
minner. - znw. m. minnaar 15, 54.
minnersse. - znw. vr. minnares 12, 4.
minsamheit. - znw. vr. minzaamheid 20, 129.
miracule. - znw. 6, 105, 333.
misdaet. - znw. vr. *mesdaet* verkeerde daad, zonde 10, 90; 24, 57; 29, 76.
misdoen. - *mesdoen* st. ww. tr., verkeerd doen, kwaad doen *mesdaen* 24, 22, *mesdoet* 24, 60, 61.
miscomen. - *mescomen* st. ww. overkomen, van iets onaangenaams *mescomt* 14, 48.
misquame. - znw. vr. iets onaangenaams, dat ons overkomt, leed 30, 208; toestand van leed, verdriet 14, 50; treurige toestand 29, 18; toestand van hen, die nog niet in de Minne zijn *vreemde* - leed vreemd aan de Minne 12, 210.
misschien. - *messchien* zw. ww. onpers. *mi messchiet* mij overkomt iets verkeerds, ik doe iets verkeerds 24, 54.
mistroesten. - *mestroesten* zw. ww. tr. ontmoedigen *mestroestet* ontmoedigd, vertwijfeld 30, 206; *hem* - zich ontmoedigen 2, 53.
mistrouwen. - mestrouwen wantrouwen; *mestrout men ons iet van Gode* wantrouwt men ons eenigszins in ons geestelijk leven, verdenkt men ons (b.v. een of andere deugd niet te bezitten) 30, 212; *hem* - wantrouwig zijn ten opzichte van zichzelven, geen betrouwen hebben 8, 43.
miswerken. - *meswerken* zw. ww. tr. in iets misdoen door onze daden te niet doen 30, 72.
moede. - bnw. vermoeid; - *werden* verslappen, het opgeven 21, 6; 30, 15, 205.
moeden. - zw. ww. tr. vermoeden 20, 22 (in interpelatie) intr. iets moe worden, *sonder* - 14, 19.
moeder. - znw. vr. moeder 1, 20; 29, 7.
moederleke. - bijw. als door een moeder 18, 105; als een moeder, - *draghen* 30, 201.
moet. - znw. m. gemoed, *mi es te moede* 11, 31; 22, 172; 25, 37.
moeten. - onr. ww. moeten; dikwijls het modale ww. der wenschende wijze 1, 4, 3, 15; 30, 245, 247, 248 en pass.

mogen. - onr. ww. mogen; kunnen, vermogen; met ontk. en 2e nv. het niet over zich kunnen krijgen 12, 22; *mochten doen* zouden kunnen doen 30, 10; *mocht sijn* mocht het zijn, ware het mogelijk 8, 75; dikwijls modale ww., voor zullen, b.v., 6, 160, 162; *machmen gherne doghen; macher hem lief ghescien* 13, 58; *maghet = mach het* 20, 52; 24, 47; *men ... mocht* 4, 65; *ghi mochter* 6, 64.
moghende. - bnw. almachtige 6, 91, 118; 14, 35; *al* -, 17, 27, 73

machtige, getuigend van macht 17, 29; bevoegd, bij macht 17, 97.
moghendeleke. - bijw. met alle macht of inspanning, 6, 111, 195; almachtig, naar de wijze van Gods almacht 28, 19; *si sprect* - omdat zij spreekt in de almacht van den Vader 29, 190.
moghentheit. - znw. vr. macht, almacht 4, 30; 6, 228; 17, 99; 30, 92; *vaderlike* - 30, 54; *bi siere* - louter door zijn almacht 18, 15; macht, vermogen om iets te doen 2, 82; 18, 128; *enighe* - heerschappij van twee in eenheid - 6, 125.
moyses. - eigenn. Mozes 12, 153, 168.
mont. - znw. m. mond 9, 9; 15, 113; 22, 156; *dore Liefs* - 30, 131.
murmureren. - zw. ww. intr. *sonder* - zonder morren 6, 205.

N

na. - bijw. nabij; *enen na sijn van herten* iem. lief zijn 29, 15; gewoonlijk beteekent het woord bij Had.: van dichtbij, en zoo: zeer, innig, sterk, hevig, hartstochtelijk; *na ghevoelen* 2, 109; (*nae*) 12, 66; 11, 35; *in na ghevoelne elc anders* 11, 24; *na gherinen* 6, 242, 363; *na minnen* 11, 5, 6; *na dwinghen, bedwinghen, bedwonghen sijn* 5, 29; 11, 10; 31, 13; *na pleghen* innig omgaan met 11, 21, *na leiden in* diep in 2, 159; *hem na ghenoech vertien* zich zelf zoo geheel mogelijk verzaken 2, 166; *na eten, drincken* innig 22, 147; *na hebben, kinnen* 12, 162. - *wel na* bijna 15, 66; misschien ook 6, 242; *na* daar na 12, 56. bvgl. gebr.: *dies na vals* 22, 174; comp.: *naere scinen* van lichter bij, voller 1, 49. z. *naest*.
na. - voorzetsel, na, 29, 16 en elders; naar 2, 9; 18, 101 en pass.; naar, volgens 10, 7, 25; *daer na* 10, 24; *na dien* 10, 8; en pass.; *naturen na* 10, 17; volgens, in gelijkvormigheid met, in overeenstemming met 6, 96, 197, 211, 214; 12, 18; 22, 261; 30, 22, 23 (*nae*) en pass.; volgens *na sinen name heeten* 22, 291.
naectheit. - znw. vr. ontbering, 18, 166.
naelde. - znw. vr. naald 22, 296.
naer. - comp. van *na;* bvl.; *nare toren* erger, drukkender 22, 246; bijw. *naere scinen* van dichterbij, voller 1, 49.
naest. - superl. van *na;* bnw. meest, best 1, 6; *die naeste* 11, 34; *alrenaeste* 12, 70; *die - e volcomenheit* de spoedigste weg ter 31, 24.
naest. - bijw. dichtst bij, best, meest 20, 53; 31, 4; spoedigst 24, 36; *te - en* het meest, 11, 38; *te - en, niet* 11, 37 z. aant.
nacht. - znw. vr. nacht, - *ende dach* 18, 143; - *der tribulacien* 10, 55.
nadat. - voegw. nadat 12, 178 en pass.
nadien. - voegw. - *dat* vermits 15, 17, 71; 25, 7 (of nadat) 29, 20 en pass.
naghel. - znw. m. *metten - en der gherynessen* 18, 181.
naken. - zw. ww. int. vooruitkomen, het doel nabij komen 2, 5.
nacomen. - ww. volgen 30, 163.
name. - znw. m. naam, gebruikt vooral ter uitdrukking van wat iets is: de naam maakt de wezenheid van iets bekend 1, 29; 20, 130; 24, 102; *Lieves* - 15, 110; *in sinen - n ende in sinen wesene* 22, 2; *sijns enichs namen, sinen eneghen* - wat

God is in de eenheid 22, 266, 267; *Gods - ute ghegoten* 22, 257, 264, 279; - faam 30, 219.
namelike. - *nameleec* bijw. bepaaldelijk, in 't bijzonder 2, 79; 5, 21; 6, 29; 9, 3.
nature. - *natuere* znw. vr. de wezenheid, het eigen wezen, als beginsel van werking; - van God 9, 11; 13, 8; 17, 17, 18 en pass.; 22, 20, 26, 135, 137; - der Minne 13, 42; 20, 1; *hare starke* - 20, 9; *hertelike soete* - 27, 5; aard van zijn, van werken der Minne 20, 51, 68; *die eneghe* - 17, 68; - van den mensch: aard van zijn en werken, 2, 142; *mine* - bijna omschrijving voor mij 11, 15; *bi - n* zooals dat in hare (der Rede) natuur ligt: uit

haar aard 4, 109; van God: uit zijn aard 19, 32; tegenover gracie 10, 13; *sine - doen* handelen volgens zijne natuur 10, 35.
naturen. - zw. ww. intr. - *na* de natuur, den aard hebben van 10, 17.
natuerlike. - bnw. natuurlijk, aan iemands natuur eigen 28, 24 en pass.
natuerleec. - bijw. van nature, 18, 80; *natuerlike verstaen* naar hun aard, zooals ze zijn 28, 6.
nauwe. - bnw. nauw, benauwend; meestal: ijverig, ernstig; *nauwe poghen; - keren* ernstige toeleg 4, 12; moeilijk 12, 104; nauwkeurig, ernstig 2, 38; - *vrede* angstvallig, of gemakkelijk, onverstoorbaar 4, 89.
nauwe. - bijw. aandachtig, nauwkeurig 15, 61; *nauwe sinen noot nemen* karig: juist zooveel als men behoeft 24, 75.
naval. - znw. m. bet. onduidelijk, schijnt te zinspelen op de gelijkvormigheid met Christus die zijne substancie *velde,* 22, 174 of na vals; z. *val*.
navolgher. - znw. m. navolger 15, 38.
ne. - *en* bijw. van ontkenning, pass.; voegw. na ontkennenden hoofdzin; dikwijls weer te geven door maar b.v. 18, 169.
neder. - bnw. laag, *nedere sinne* lagere zintuigen 30, 43; gewoonlijk met het bijdenkbeeld van zedelijke laagheid 12, 38; 13, 23; - *e dinghe* 6, 187 - zelfst. *die nederen* 6, 70, *in hoghen in - n* 6, 333; *neder ende hoghe* 24, 51.
nedergaen. - zw. ww. tr. afdalen 15, 9, 98.
nederhalen. - zw. ww. tr. neerhalen 12, 65.
nederheit. - znw. vr. verlaging, zelfverlaging 2, 24, 162, wat iem. omlaag houdt, lage daad of lage gezindheid 15, 84; 30, 37, 228; geringheid 27, 15; zwakheid (hier misschien lichamelijke zwakheid) 30, 226; tegenover *edelheit* 30, 119. mv. *nederheide* wat er laags in iem. is, wat iem. omlaag houdt 6, 138; *ene* - iets lagers 20, 32.
neghende. - rangtelw. 15, 11, 114; 20, 88.
neghene. - telw. negen 15, 1.
neighen. - zw. ww. tr. neigen, buigen, in een zekere richting uitzenden, *gheneighet* 22, 218; *hi neighede den tijt* buigen; buigzaam, soepel maken, daar Christus in den tijd zich naar ons heenboog 22, 155; verder omschreven: *Hi neighede Hem metten tide* 22, 160; *hem* - 22, 133, 160.
nemen. - st. ww. tr. nemen, aannemen, 4, 76 en pass.; ontnemen, ontrukken 6, 362; 20, 99; aanvaarden, willen hebben 6, 219, 265; *naemt* zoudt willen hebben 6, 225; *name* 14, 51; 24, 67, 98 (*nemt*) *Gode* - God willen hebben 24, 99; in verband met *gheven* 4, 36; 27, 24; 30, 158; - *noch gheven* 20, 61; *recht - ende gheven* 6, 26; bedoelen, opvatten 19, 31, - *nemt* b.v. 6, 36; 17, 6; 22, 99; *nempt,* 24, 76.
nemmeer. - onb. telw. niets meer, 22, 323, z. *nummeer*.
netel. - znw. *netelen* 19, 76.
nide. - *nyed* znw. m. drang, verlangen 3, 23; 18, 101 (*nyede*); 21, 43; 22, 241.
nidich. - *nydich* bnw. vurig 12, 10; vurig strevend 30, 126.
nie. - *nye* bijw. nooit 11, 36 en pass.
nieman. - onb. vnw. niemand; pass.; *niemans* 10, 42; *niemanne* 10, 97; *nieman* 3e nv. 30, 222.
niemare. - znw. vr. kwade naam, opspraak 18, 164.

niet. - onb. vnw. niets, pass., b.v. 4, 31; 6, 181; 21, 2 zelfst. gebr. *niet werden* 6, 169; *te nieute werden* ten gronde gaan 19, 57, 59; *van niete* uit den niet, als iem. die niets heeft 6, 180.
niewerint. - A en B *niewerinc,* bijw. nergens, niets *el - omme* 6, 82; 15, 86; - *met* 23, 35; - *af* 27, 13.
niewers. - bijw. nergens, in niets 8, 42.
nijt. - znw. afgunst 12, 101, 132.
nicken. - zw. ww. intr. vooroverbuigen 15, 8, 89.
no. - *noch* voegw. van ontk., b.v. 6,

149, 150, 158 en pass.; ter inleiding van een zin b.v. 20, 65.
noch. - bijw. van tijd, nog, nu nog, totnutoe; *ghi sijt - ionc* 6, 178 en pass.; *tot* - 30, 172; totnogtoe 8, 79.
nochtan. - bijw. dan nog, nochtans 6, 298; 10, 22; 15, 27; en pass. - voegw. hoewel - *dat* 17, 118.
node. - bijw. ongaarne 8, 51 en pass.
noemen. - zw. ww. tr. noemen, heeten b.v. 4, 64; vermelden 17, 16.
noet. - znw. vr. nood, noodzakelijkheid, *sonder* - zonder reden 2, 3, 4, 62, 63, - nood, treurige toestand, behoefte, *noot* 17, 5; *sonder* - zonder zorg 4, 89; *bi noede* volgens de behoefte 30, 196; *in noeden* 6, 107; 30, 16; *na sine* - 22, 261; *de noot van Minnen* 24, 85; *ter* - in den nood 21, 11; *node der doet* doodsnood 6, 334; juist wat men behoeft *sinen noot nemen* 24, 75. - behoefte; met *sijn* en 2e nv. noodig zijn *dies es* - 5, 15; 6, 147; 18, 2; *dier nieman - en es* die niemand behoeft 30, 223; - *hebben* met 2e nv. behoefte van iets hebben, noodig hebben 3, 25; *dies wi alle cleyne - hadden* wat we weinig zouden behoeven te doen, 6, 255.
noetdorf. - (A *nodorft*), znw. vr. nooddruft; *sine - nemen* in zijne behoeften voorzien 15, 99; *alle - te gheven* al wat zij noodig hebben 27, 8.
noetdorftich. - bnw. nuttig, behulpzaam, in hun behoeften voorziende 6, 54.
nose. - znw. vr. schade, verdriet 12, 140.
nu. - bijw. nu, pass.; in dit leven 30, 95; *nu ... nu* nu eens dan weder, 6, 245, overgangsartikel b.v. 16, 41; 25, 10.
nuchterne. - bnw. bijw. - *met uwen wille* zuiver met uw wil, zonder de vertroosting van 't gevoel te zoeken 6, 205.
nummeer. - onb. voorn. niets meer, 19, 74; 22, 100; *nummer* 22, 74;
nummer. - bijw. nooit meer 15, 72.
nummermeer. - *nemmermeer* (A en B gewl. *nemmermeer*) bijw. nooit, in de toekomst 2, 100; 4, 53; 12, 20, 48, 157; 14, 63; 16, 17 (alle drie *nummermeer*); 21, 16; *nummermere* 12, 21; nooit meer, 2, 61.
nutte. - bnw. nuttig, voordeelig 10, 16.
nuwe. - bnw. nieuw; vernieuwend, - *licht* 29, 66; geestelijk vernieuwd, werkend met de kracht, den ijver, van wat jong, nieuw is, ijverig, opgewekt, krachtig; *met - r cracht* 6, 53; *met - n arbeide* 6, 94; *met n dienste* 12, 19; *met - n werken,* 7, 15; *met - r begheringhe* 22, 98; *met - n storme* 7, 11; *in - r pinen* 25, 8; *in - r ieghenwordicheit* 20, 122; *met - n vlite* 6, 133, 368; 30, 115; *met - n wille* 22, 45; - *ende versch werden* 14, 19; 30, 18; *eweleke even* - 30, 54; - *rijcheit,* weelderige, overvloedige 28, 168, 176.

O

ocht. - *ochte* voegw. of 6, 156 en pass.; indien b.v. 30, 80; indien niet, na ontk. 2, 140.
oefenen. - zw. ww. tr. beoefenen 6, 370; 10, 89, 91; 12, 101 en pass.; bewerken, verzorgen 10, 109; 14, 34; bewerken, zich toeleggen op, zich bezig houden met

22, 31; zich toeleggen op, omgaan met *om u Lief te* - 18, 56; *Minne* - 22, 54; 24, 101; 30, 218; *hem* - zich oefenen, zich toeleggen op 24, 109; *hem* - *in* 22, 166.
oefeninghe. - znw. vr. toeleg, het zich toeleggen op 4, 76; 22, 392; 23, 7; 27, 22; 30, 202; verzorging 10, 33.
oghe. - znw. o. oog 21, 47; *vore der lieden oghen* 6, 294; *in alre oghen* 13, 29; - (van *Caritate*) 18, 81; - *der affectien* 18, 175 *gheenichde - n* 18, 179.
oyt. - bijw. ooit, te eenigen tijde, - *sint* immer sedert 29, 39; - *seder* 29, 77; - *sider* 29, 80; - *sonder beghin* steeds van eeuwigheid 30, 147.
ocsuun. - znw., schijnt te beteekeen:

aanleiding, beweegreden of moeite; - *nemen op,* 2, 43; 12, 129; = (quade) *ocsuum* gelegenheden tot val (!) 2, 45 of ook moeite; z. daar.
oleum. - *oleum effusum* 22, 256.
olie. - znw. olie, - *der caritaten* 18, 115; 22, 256.
om. - *omme* voorz. om, rondom, b.v. 20, 14; om, ter wille van b.v. 6, 278; 8, 55, 58; 6, 59, 64; *dromen om* 12, 158; *in hope om* 2, 11; *peysen ende spreken om* 12, 159; *droeven omme* 2, 8; *poghen om* 6, 261; 8, 54; *alles omme al* 2, 9; bijw. in *daer omme, hier omme* pass.
ommedat. - voegw. opdat 8, 54, 60 en pass.; omdat *om dat* 8, 65, 72; - *daeromme* 28, 168, 184; *om dies - daeromme* 1, 41; 28, 98 *om dies - soe* 22, 213.
omgripen. - st. ww. tr. omvatten, 22, 355; *omgriptene* 22, 363, 364; *omgrepen* 22, 24, 252, 348.
ommehelsen. - zw. ww. tr. omhelzen; zelfst. 27, 42.
omsitten. - st. ww. in een kring zitten 22, 377.
omvaen. - st. ww. tr. omvangen, omarmen; zelfst. 30, 158; bedwingen 25, 19.
onbeghert. - zonder dat men er naar verlangd heeft 20, 22.
onbegripelike. - *ombegr*... ondoorgrondelijk, nooit te omvatten 6, 348; 13, 49; 22, 222.
onbegripelicheit. - znw. vr. ondoorgrondelijkheid, onbereikbaarheid 22, 121.
onbehaechnisse. - znw. vr. onaangenaamheid 6, 41.
onbekint. - bnw. onbekend, niet te begrijpen 17, 29, 30; - *de nature der M.* 20, 11; *ombekende van Gode* die God niet erkent, ongeacht (of die God niet kennen?) 17, 61; *hem bliven - te oefenne die hemelsche wesene* nalaten, er niet aan denken, te, 12, 100.
onbekintheit. - znw. vr. onbekendheid 27, 7.
onbequame. - bnw. onaangenaam 6, 47; van geen tel 22, 277, *ombequame ontrouwe* gehaat 24, 49.
onbesceden. - bnw. onbescheiden 4, 60.
onder. - voorz. onder, tusschen, 12, 122, 124, en pass. met, te midden van, onder 16, 68 en pass.; bijw. in *daer onder* 12, 128 en pass.; *onder sijn* er onder zijn, in troosteloosheid zijn 10, 50; onder alles zijn 28, 174.
onderdaen. - bnw. onderworpen, ten dienste staande van 8, 7; 18, 139; van zaken 13, 16; *hem - gheven* zich vernederen 27, 12.
onderdanich. - bnw. onderdanig, volgzaam 13, 17, 21.
onderkennen. - zw. ww. *hem* - zich zelven uit twee erkennen 9, 8.
ondercussen. - zw. ww. *hen* - elkander omhelzen 6, 116.
onderlinghe. - bijw. onderling, wederkeerig 9, 9; 18, 94; - *groeten* 27, 25.
ondermanen. - zw. ww. *hen* - elkander opvorderen 22, 268.
ondermoeten. - *hen* - elkander ontmoeten 6, 114.
onderscedicheit. - znw. vr. onderscheid, verstand 24, 7; onderscheidingsvermogen, onderscheid (?) 28, 257; - *van wesene* het in zich verdeeld, uitgestort, zijn 4, 36; - *van werken* het zich verspreiden over allerlei werken 4, 84.
ondersceden. - bnw. onderscheiden 28, 260.
onderscedenleke. - bijw. (A B *onderscedelike*) met onderscheid? of eerder: in onderscheiden, verschillende, zaken 6, 329.

ondersoeken. - st. ww. tr. trachten te doorgronden 18, 102; onderzoeken (van zijn geweten) 2, 37.
onderstaen. - onr. ww. ondersteunen, bijstaan, beschermen; ook zelfst. 2, 98, 101, 103, 104, 122; *onderstonde* 5, 4.
onderste. - bnw. onderste; zelfst. *Gods diepe* - 22, 88.
onderwilen. - bijw. intusschen 11, 33.
onderwinden. - st. ww. op zich nemen 17, 20, 131; 18, 54; (*onderwendene*);

hem - op zich nemen, zich ergens toe zetten 6, 63; 17, 2; 15, 73; 18, 47; zich iets aantrekken, iets doen 23, 15.
ondoecht. - znw. vr. ondeugd 18, 25.
ondoechleec. - bnw. weinig bestand tegen lijden 6, 237.
ondrachticheit. - znw. vr. onkruid, wat belet dat een akker vrucht draagt 10, 110.
onedel. - bnw. onedel, zondig 18, 120.
oneffene. - bnw. ongelijk, gelijkvormigheid belettend 16, 26.
onere. - *onnere* znw. vr. schande, schanddaad 24, 46.
ongheberrent. - bnw. niet door het vuur verteerd 22, 207.
onghebruken. - znw. o. het omgekeerde van *ghebruken,* het verstoken-zijn van de genieting 1, 66.
onghebrukeleke. - bnw. - *begherte* die niet kan genieten, niet tot de genieting kan komen 29, 52; bijw. rampzalig 29, 50; zonder te kunnen genieten, haar te kunnen bezitten.
ongheduren. - znw. o. onrust, hartstochtelijk verlangen 3, 17.
onghehoert. - bnw. waar niet naar geluisterd wordt, van geen tel, 8, 17; angstwekkend, ijselijk 18, 121; nooit gehoord - *den volke* nooit en gehoore gekomen 18, 187; onuitsprekelijke, 30, 138.
onghehoertheit. - znw. vr. *si ludet van - heiden* angstwekkendheid, oxymoron met *si ludet* 20, 107.
onghecost. - bnw. niet bevredigd 25, 20.
onghelijc. - bnw. ongelijk, verschillend 22, 295; *ongheliker* 22, 147; zelfst. ongelijkheid 22, 73; bijw. - *meer* zonder vergelijking meer 22, 296.
onghelovet. - bnw. - *sijn* niet gewaardeerd zijn, versmaad 18, 149.
onghenoechleec. - bnw. niet genoeg kunnende doen, onmachtig, 13, 51.
onghenoeghent. - bnw. ontevreden, nooit bevredigd 13, 27; 16, 22 (A onghenoecht).
onghenoemt. - bnw. waarvoor geen naam bestaat, die geen naam hebben 20, 5 en daar pass.
ongheoefent. - bnw. onbeoefend, verwaarloosd 12, 91.
ongheproeft. - bnw. - *van* nog niets hebben ervaren, geleden, van 6, 178.
onghequetst. - bnw. - *van* ongeschonden 5, 55.
ongherechticheit. - znw. vr. ongerechtigheid 12, 77; - *van Minnen* = *ongherechte M.* Minne die niet is zooals ze behoort te zijn 17, 79.
ongherenen. - onaangeraakt, wat men niet raken kan 3, 14; 12, 58 (niet: niet door eene of andere aandoening geschokt, als in Mnl. Wdb.).
ongherijnleec. - bnw. *ongherijnlext* niet te bewegen, niet aan te raken door het aardsche, geheel onthecht 19, 46; bijw. 19, 47.
onghescreven. - bnw. onbeschreven, niet te beschrijven 28, 95.
onghesegghelekе. - bw. onuitsprekelijk 5, 22.
onghesiert. - *onghechiert* bnw. zonder opsmuk 30, 134.
onghesloten. - bnw. niet omsloten 22, 23, 102 en daar pass.
onghesont. - bnw. zedelijk ziek, bedroefd 8, 76.
onghestadich. - bnw. zonder vasten grond, onvast 6, 250, 306; onstandvastig 28, 229.

onghestadicheit. - znw. vr. *onghestedicheit* onstandvastigheid, lichtzinnigheid 6, 37, 39.
onghetempert. - bnw. geen maat, geen zelfbeheersching, houdend 16, 57, bijw. 4, 101.
onghetroest. - bnw. troosteloos 5, 51.
ongheval. - znw. o. ongelukkig lot 22, 76; - *ter Minnen,* treurig lot, ten opzichte van de Minne 19, 75.
ongheveist. - bnw. oprecht 27, 43.
onghevoedet. - bnw. niet gevoed, zonder baat 22, 152.
onghevraghet. - bnw. - *laten* verwaarloozen naar iets te vragen 24, 17.
onghewarich. - bnw. niet waarachtig, overeenstemmend met de waarheid, onbetrouwbaar 6, 251, 304, 306.

onghewaricheit. - znw. m. *onghewaericheit* onwaarachtigheid, wat niet volgens de waarheid is 6, 311.
onghewassen. - bnw. niet volgroeid 30, 178; - *bliven* niet verder vooruitkomen 30, 74, 241.
onghewassenheit. - znw. vr. het nog niet opgegroeid zijn tot gelijkvormigheid met de Liefde 30, 166.
onghewracht. - *onghewarechste* bnw. nooit afgewerkt, nooit voltooid 16, 24.
ongodeleec. - bnw. ongodsdienstig 28, 228.
ongrondeleec. - bnw. waarvan de grond niet te bereiken is, grondeloos 5, 33; 27, 6 (niet: ondoorgrondelijk).
onconstech. - bnw. onwetend 28, 229.
oncont. - bnw. onbekend 1, 57.
onlede. - znw. vr. bezigheid, taak 3, 27; 25, 10.
onledich. - bnw. bezig 16, 15; - *met* 23, 26; 25, 9.
onmateleke. - bijw. mateloos, 28, 163. z. *onmeteleke*.
onmechtich. - bnw. zwak 4, 9.
onmetelike. - oneindig 22, 26.
onnen. - st. ww. intr. gunnen, gunstig, genegen zijn, 17, 95.
onnosel. - bnw. geen kwaad willende doen, 13, 1.
onrecht. - *te - e* ten onrechte, verkeerdelijk 29, 64.
ons. - bez. bvl. nw. 1e pers. mv. ons. m. 1e nv *onse;* 2e nv. ons: *ons heren* 24, 25; 3e nv. *onsen;* 4e *onsen;* vr. *onse, onser, onser, onse;* o. *onse, ons, onsen, ons;* mv. 2e nv. *onser;* 3e *onsen,* 4e *onse;* zelfst. *der onser* 22, 142.
onsalech. - bnw. onzalig, ellendig 6, 250; *ic - ghe* 26, 24.
onscedeleke. - bijw. onafscheidelijk 18, 109.
onsede. - znw. vr. onbehoorlijke, onhoofsche handelwijze 24, 43.
onseggheleke. - bnw. onuitsprekelijk 12, 67.
onserlijc. - *anders* elk van ons den anderen 26, 21.
onsin. - *onsen* znw. m. iets minder verstandigs 24, 42.
onspoet. - znw. m. gebrek aan (gevoeld) geluk in den dienst der liefde, doordat de ziel niet tot de genieting kan geraken 2, 90, 91.
onste. - znw. vr. gunst, genegenheid 6, 59; 17, 5, 49, 84 (*onst*), 22, 272; *bi - n,* naar eigen genegenheid, 4, 61; 30, 196; *bi siere - n* louter door zijn welwillendheid 18, 15; *na hare* - volgens hun luimen 12, 81; - *gheven* gunstbetoon doen, 29, 69; barmhartigheid (van den Zoon) 22, 52; (zinnelijke) genegenheid 15, 61; 72, 81.
onstech. - bnw. gunstig gezind, welwillend, hulpvaardig 2, 171; 17, 1, 35; *gheonstech* 17, 17.
ontbeiden. - zw. ww. met 2e nv. wachten op 6, 353; 15, 26; 28, 33.
ontberen. - zw. ww. missen, beroofd zijn van, met 2e nv. 12, 79; 13, 38; 14, 51; 24, 39, 75; het gemis verdragen van 14, 49; lijden onder 't gemis van 15, 68; 24, 83; *sine moghenre* - ze kunnen het niet missen 21, 22, en pass.
ontbieden. - st. ww. tr. *ontboden* iem. de eene of andere behandeling aandoen *groete* - gegroet 26, 2.

ontbliven. - st. ww. intr. met zaak als ow.: buiten iemands bereik blijven, hem niet ten deel vallen 27, 58, 30, 180, 239; *hem - laten* gedoogen dat iets uitblijft, ons niet ten deel valt 6, 194; met pers. als o. in den steek laten, 25, 30. - gevolgd door inf. *hem laten - te* iets verwaarloozen, nalaten 4, 42; 18, 199; *dat ons ontbleven es* waarin wij zijn te kort geschoten 6, 337; 12, 232.
ontdancken. - *ondancken,* zw. ww. intr., wrevelig zijn, treuren, klagen over gemis aan dankbaarheid 6, 14; het niet danken, *ondanckene* 6, 15; *ic ontdancke u* ik weet u geen dank, ik feliciteer u niet, ik klaag over u 7, 9.
ontdect. - bnw. - *sijn* geheel bekend 24, 51.
ontdoen. - st. ww. tr. opendoen; zelfst. het openstaan, uitbreiding 22, 190.
ontelleke. - bnw. onuitsprekelijk 6,

132, 347; 27, 4, 55; *ontelleec* ontelbaar 12, 125.
onthalen. - zw. ww. tr. *onthaelt* opgenomen 13, 40.
ontheffen. - st. ww. *ontheft* die ons in de lengte en in de hoogte te boven gaat 22, 47.
onthope. - znw. vr. hopeloosheid 22, 180.
onthopen. - zw. ww. *hem - van* de hoop verliezen 2, 130.
onthouden. - st. ww. ophouden, ondersteunen 2, 140; 6, 202 (*onthielt*) 203, 314; met God als ow. 22, 86, 96, 343; 30, 332; terug houden, weigeren, 12, 172; - *van* verwijderd houden van 26, 33; *hem iet* - zich niet geheel wegschenken 30, 235; *hem enen* - zich iem. niet mededeelen 24, 83.
onthoudenesse. - znw. vr. steun, ondersteuning 27, 42.
ontidich. - bnw. ongelegen 2, 57.
ontlinghen. - st. ww. tr. iemands bereik te buiten gaan, ontsnappen, 6, 51; 12, 46, z. *ontheffen*.
ontmoet. - znw. m. aanval 20, 90.
ontmoeten. - zw. ww. tr. met zaak als ow. overkomen 5, 41; van iets onaangenaams 6, 14, 47, 54; 21, 3; met pers. als ow. aantreffen, ondervinden 6, 301.
ontpluken. - st. ww. tr. ontsluiten, openen 1, 23; 28, 198; uitbreiden 22, 158, 187 en daar pass.; zelfst. uitbreiding 22, 188.
ontrouwe. - znw. vr. ontrouw 2, 115; 14, 46; 24, 49; 25, 30; *trouw ochte - doen* zich dankbaar of ondankbaar gedragen 6, 13; *edele* - paradoxaal, voor hoogere vorm van trouw, met de bijgedachte van vertrouwen: die wantrouwt genoeg bemind te zijn 8, 35 en daar pass.
ontschuldighen. - zw. ww. tr. verontschuldigen 8, 64.
ontsegghen. - onr. ww. tr. met 3^{e} nv. iem. iets weigeren 5, 25; 24, 35; *hem* - zich onttrekken 2, 126.
ontsien. - st. ww. tr. vreezen, bang zijn voor 4, 81, 82; 6, 193; 18, 162; en pass.; *sonder - van yemanne* zonder vrees, zonder ontzien van wien ook 6, 155.
ontsinken. - *hem selven* - zijn kracht, levenskracht, verliezen 2, 138.
ontsinnen. - ww. intr. krankzinnig worden 8, 36.
ontstarcken. - zw. ww. tr. iem.'s kracht te boven gaan 6, 50.
ontstekelike. - bijw. - *ontfunct* gloeiend 18, 191.
ontsteken. - st. ww. ontsteken 12, 211, 216, 219; intr. 12, 217.
onttrecken. - st. ww. *die hem ontrocke* zich onttrekken aan, 3, 22.
ontvaen. - *ontfaen* st. ww. tr. ontvangen, onthalen 10, 112, 12, 110; *hare ordeele ontfeet* ondergaan 20, 43; aannemen 27, 40, 41; *licht* - 19, 64; *die ontfaen hare ziele half* 19, 63, de ziel langs de eene helft bestraald hebben (?); z. daar. - zelfst. *in ghenadeghen ontfane* onthaal 27, 26.
ontvermen. - *ontfermen* ww. *hem laten* - zich laten erbarmen 12, 57; *dats te - ne* is spijtig 6, 221; zelfst. o. erbarmen, medelijden 6, 61; 17, 5, 50.
ontfermich. - bnw. barmhartig 6, 59.
ontfermicheit. - znw. vr. barmhartigheid 18, 23; 20, 74.
ontfermherticheit. - znw. vr. medelijden, erbarmen; medelijdende gezindheid 6, 146; 17, 59; 20, 75; 21, 10; goedgunstigheid, goedertierenheid 18, 108.
ontfunct. - bnw. ontvlamd, 18, 191; 25, 36.

ontwaken. - zw. ww. intr. ontwaken (van Redene) 29, 39.
onvast. - bnw. wankel 6, 305.
onverdraechleec. - bnw. weinig kunnende verdragen, weinig bestand tegen lijden 6, 236.
onverdruct. - bnw. *non substratus* niet verdrukt 22, 23, 84 en daar pass.
onverheven. - *onverhaven* bnw. *non elatus* niet verheven 22, 22 en daar pass.; - *bliven van* zich niet verheffen om, over 2, 169; 12, 7; 30, 90, 93; - *ne oetmoedicheit* 30, 101.
onverhavenheit. - znw. vr. 22, 36 en daar pass.

onvercoevert. - bnw. - *bliven van* niet vooruitgaande in 30, 74.
onverlicht. - bnw. zonder 't bovennatuurlijke licht 6, 249.
onversien. - bijw. onverwachts 20, 22.
onvertelleec. - bnw. onbeschrijfelijk, 18, 187.
onverveert. - bnw. onversaagd, 18, 11.
onvervolchleke. - bnw. onbereikbaar, ondoorgrondelijk 22, 120, 222.
onverwenlec. - bnw. onoverkomelijk 12, 141.
onverwonnen. - nooit overwonnen, nooit ontmoedigd 12, 8; 30, 125; *van onverwonre cracht* 30, 124; nog niet door de Liefde overwonnen 12, 195.
onvolmaect. - bnw. onvolmaakt 30, 242; zelfst. de onvolmaakte 10, 20.
onwetend. - bnw. onwetend 16, 65.
onwille. - znw. m. het niet-willen, tegenzin, 6, 245; 14, 45.
onwillich. - bnw. onwillig; lauw 6, 47.
oec. - bijw. ook; eveneens, b.v. 25, 1; pass., als versterking bij concessieve zinnen 2, 51; 6, 19; 8, 59 en pass.
oetmoedich. - bnw. ootmoeditg 23, 16; 24, 76; 27, 12 en pass.
oetmoedicheit. - znw. vr. nederigheid 6, 183, 185; 8, 10; 12, 4, 109; 14, 5, 32; 20, 75; 23, 20; 30, 88; *uten diepen dale der* - 15, 51; ootmoedige wederzijdsche bejegening (?) 27, 24.
oetmoedeghen. - ww. *hem* - zich vernederen, 14, 34; 15, 91; 27, 59.
oetmoedeleke. - bijw. ootmoedig, onderworpen 6, 124; 24, 98.
opbliven. - st. ww. *in - e* in omhoog blijven 30, 151.
opdat. - voegw. op voorwaarde dat 2, 153; 16, 5 en pass.
opdraghen. - st. ww. opvoeren 6, 338; *opdraghende* verheffende, naar het hoogere richtende 6, 346.
open. - bnw. open; *dat opene herte* 22, 202, 209; 24, 69.
openbare. - bnw. openbaar, algemeen bekend 29, 64 en pass.; *alre openbaerst* 20, 84; bijw. in 't openbaar, 24, 60; *stille ende* - 29, 23.
openbaren. - zw. ww. tr. openbaren, bekend maken, leeren, 20, 34; kenbaar maken, door bewijzen bekend maken 28, 123; *gheopenbaert* naar buiten blijkend, zich naar buiten vertoonend 6, 295; *hem* - zich te kennen geven 6, 135, 354; 20, 21.
opgaen. - onr. ww. tr. beklimmen *op ghaet* 15, 8, 83; intr. opgaan, oprijzen 28, 124 en pass.
opgheven. - ww. *hem* - zich geheel overlaten 2, 164.
opheffen. - *opgheheven* 15, 57.
ophouden. - onr. ww. tr. in stand houden, onderhouden 28, 77; naar omhoog gericht houden 15, 101; inhouden, 1, 81; zelfst. inhouden 17, 22; ophouden 30, 164.
opclimmen. - st. ww. tr. 15, 41.
opnemen. - st. ww. tr. in zich opnemen, 17, 57, 59 (*opnemt*).
opslach. - znw. m. oogopslag, het naar boven opengaan 29, 38.
opstaen. - *o*nr. ww. opstaan (uit zonde), uit laagheid 22. 44; 29, 72.
optrecken. - *optreckende* naar boven trekkend, 6, 338.
opvaert. - znw. vr. opstijging, 30, 148, 151.
opvaren. - st. ww. intr. ten hemel opstijgen, 30, 67.

opverheffen. - *opverheven* verheven 30, 94.
opverstaen. - st. ww. intr. verrijzen 6, 375.
opverstannesse. - znw. vr. - *doen* verrijzen 30, 66.
opwassend. - bnw. zelfst. opgroeiende *adulescentulae* 22, 258, 302.
orbere. - znw. m. en o. voordeel, baat 10, 39; 30, 227.
orberlike. - bnw. nuttig 10, 78.
ordele. - znw. oordeel, vonnis, raadsbesluit 20, 38, 43, 49; 22, 365.
ordene. - znw. orde; - *houden* met orde, volgens een vasten regel, leven 2, 76; 4, 33, 64, 68; *in ordenen* zooals het de orde vergt 2, 173; kloosterorde 15, 52.
ordenen. - zw. ww. tr. in orde brengen, uitrusten 18, 123; rangschikken

(van de engelen, volgens de verschillende orden) 22, 331.
ordineren. - zw. ww. tr. toerusten 1, 54; 6, 297; verordenen 14, 12.
ore. - znw. o. het oor (der ziel) 24, 103; 30, 129.
orconde. - znw. vr. leerstelling, leerspreuk 11, 18.
ors. - znw. ros (der Minne) 19, 18.
osse. - znw. m. os (symbool van evangelist) 22, 381.
out. - bnw. oud, pass.; *sine oude wondere* van vroegere tijden 29, 23; *x iaer out* 11, 10.
outaer. - znw. altaar, 17, 103.
over. - voorz. over; na een ww. als beschouwen, houden: voor, als, 1, 73; en pass. - bijw. met *daer* of *hier*.
over. - in samenstellingen, versterkend: zeer *overgroet* 18, 98; 22, 321; *overluttel* 15, 64; *overlettel* 29, 29; *overhertelike* 30, 160; *oversere* 15, 114; 25, 5; *oversoete* 15, 111; *overscone* 17, 34, 42; *overvele* 13, 41; *overvreseleke* 22, 19; enz. misschien ook *overoncont* totaal onbekend 1, 57 (vgl. *onbegriijpelic*).
overate. - znw. vr. *overaet* overdaad, onmatigheid in het eten 15, 6, 75, 81.
overbliven. - st. ww. zelfst. *dat - van Gode* wat de ziel van God nog niet heeft 22, 243.
overbrake. - bnw. geweldig, onstuimig 6, 361.
overdorpel. - znw. m. bovendorpel 12, 161.
overgaen. - st. ww. tr. *overgaet* overkomen, te lijf gaan 5, 10.
overgaend. - bnw. - overtreffend 28, 77.
overcomen. - st. ww. ten deel vallen *sine quam over* 6, 199.
overcomenheit. - znw. vr. *met ghelate van - heiden* met een schijn van iem. die boven het aardsche is verheven, bet. onzeker, 12, 135.
overmids. - voorz. door 18, 187, 193.
oversegghen. - ww. met 3^{e} nv. ten nadeele van iem. zeggen 6, 240.
overste. - bnw. opperste 6, 148; 15, 108; 16, 59; 20, 124; 22, 88; *de overste,* de eerste 30, 92.
overtollicheit. - znw. vr. wat overbodig is, wat niet bij de Liefde past 16, 25.
overvloedech. - bnw. overvloeiend 22, 101, *vol* - (van God), 28, 74; *overvloedeghe* overvloedig 27, 52.
overvloyeleke. - bnw. overvloeiend 22, 194.
overvloyen. - zw. ww. 22, 373.

P

paraclyc. - var. *paraclyt* znw. m. goddelijke vertrooster; vertroosting (?) 6, 219.
passage. - znw. pas. 22, 181.
passie. - znw. vr. kwelling 29, 81; passie, van Christus, 6, 107.
pat. - znw. pad; *vrie pade* 18, 85; *pade noch weghe houden* 19, 13.
pauwels. - eigenn. Paulus 14, 21; *Paulus* 16, 69.
peinsen. - *pensen* zw. ww. denken, overwegen *penst* 18, 197; *pensen om* zijn gedachte, verlangen, zetten op *pensde* 8, 54; *peysen* 12, 159; *penset* 12, 172.

peinsinghe. - znw. vr. overpeinzing, overweging 2, 38.
paeys. - znw. vr. vrede; *peys* 26, 27; *sonder peys ende sonder vergheten* onophoudelijk 20, 63, 105.
pelgrim. - znw. m. 15, 1.
penitentie. - znw. vr. boete 6, 106.
peregrinagie. - znw. vr. bedevaart, heilige tocht 14, 28; 15, 116; *peregrinatie* 15, 13.
perse. - znw. vr. druk *in nuwer - n houden* bedwingen, steeds opnieuw druk, geweld uitoefenen op 25, 9.
persoen. - znw. vr. persoon, in de Godheid, b.v. 22, 49, 61 en pass., *proper -* persoon als zoodanig 17, 19, 50; *in properen persone* 22, 265; *in enen persone* te gelijk 17, 46; *die drie persone in enen God* de drie personen in de eenheid der godheid 17, 100; *God in enen persone* God in de eenheid 28, 27, God *met III personen* God in de onderscheidenheid der personen 28, 44 en daar pass.
pine. - onaangenaamheid, druk, lijden, ellende 2, 118; 4, 95; 15, 90;

16, 68; 26, 26; het lijden van Christus 30, 138; en pass.; - moeite, inspanning 4, 56; 6, 99; 13, 78; 18, 16; 18, 153 (of ellende?); *in rasten in pinen* 14, 55; *der - n wert* 22, 82 en pass.
pinen. - zw. ww. intr. leed doen 16, 73; zich inspannen, *pijnt* 2, 69; 6, 181, 13, 65; en pass.; *pinen na* 6, 179; *hem* - 16, 60; 21, 8 en pass.
planten. - zww. ww. tr. 19, 76; *gheplant* 10, 32.
pleghen. - st. ww. beoefenen, zich toeleggen op *waerheit* - 1, 11; zich toeleggen op den dienst van *Liefs* - 14, 171, 176; 21, 6; 22, 5; 23, 7; *der Minnen* 6, 360; *na* - zoo stipt, zorgvuldig, 17, 82 vgl. 11, 21; handelen *wies hi pleghet* hoe hij handelt 9, 2; zich overgeven aan *der swaerheit* - 6, 138; *harre seden gheploghen* hun levenswijze gedeeld 29, 30; verzorgen, *ons selven* - 6, 247; plegen, gewoon zijn, 4, 107; 11, 22.
plomp. - bnw. plomp, onhandig, onwetend 2, 20.
poghen. - zw. ww. - *om* zich inspannen, trachten 6, 261.
pointe. - *poente* znw. punt, voorschrift, zaak (van zedelijken aard) 4, 1, 100, 101, 108; 12, 124; 15, 1 en daar pass.; toestand *in vele quader - n* kwaad 24, 33; een punt, een iota 8, 56; 18, 199.
porren. - zw. ww. intr. opkomen, opwellen 8, 77; 10, 12; tr. aansporen, opwekken 10, 64.
predestinacie. - znw. vr. voorbestemming 6, 342, 345.
predicken. - zw. ww. tr. 6, 104; 16, 73.
prelaetscap. - znw. ambt van overste van een klooster 12, 218.
priester. - znw. m. 24, 58.
prijs. - znw. m. lof, 6, 162, 289.
principio. - in, begin van het evangelie van den H. Joannes, 22, 388.
proeven. - zw. ww. tr. *proven* (A.B. *proeven*) bewijzen, 10, 4; ervaren, ontdekken, 10, 26; *enen* - op de proef stellen 6, 7; - *op* ervaren aan, 22, 300; *hem* - zich onderzoeken 14, 47, 52.
proper. - bnw. *in - n persone* eigenlijk, in zijn eigenheid van persoon, 17, 19, 50.
properlike. - *ene - waerheit* eigen (aan den persoon van den Zoon) 24, 135; bijw. in hun eigenheid van persoon 17, 33.
properleken. - eigen maken (?), personen uitgeven (?) individualiseeren 28, 254.
properlecheit. - *properleecheit* znw. vr. eigenheid, eigen bezit van zichzelven volgens de personen der Drieëenheid, 28, 255 (?).
prophete. - znw. m. profeet, 12, 174.
puer. - bnw. zuiver, 6, 310 (van de meening); louter, uitsluitend, 10, 22; louter, geheel 14, 11; 24, 87; *pure Minne, met, purre Minnen* 12, 228; *om pure Minne* 23, 5; *pure godheit* 17, 22; bijw. zuiver, geheel, 2, 166; 18, 24.
puerleec. - bijw., geheel, uitsluitend, 6, 145; *puerleke* 24, 65.
purgatorie. - vagevuur, 17, 61.

Q

quale. - znw. vr. kwelling, lijden 19, 16.
quaet. - bnw. kwaad, zedelijk slecht, 6, 158; *die quade gheest,* de booze geest, 10, 73; kwaad, erg, nadeelig 5, 36; *vele quader pointe* veel kwaads 24, 33. z. *goet*.
quaetheit. - znw. vr. kwaad, 16, 63.
quelen. - ww. tr. - *na* verlangen, 3, 16.
quetsen. - zw. ww. tr. kwetsen, *ghequetst* 29, 54; schaden, leed aandoen, 13, 81; zedelijke schade toebrengen, 2, 143; *hem* - zich zelven (zedelijk) schade berokkenen, 4, 63; zich leed aandoen, 22, 80.
quisten. - zw. ww. tr. verkwisten 5, 40; *uwen tijt* - 6, 65.
quite. - bnw. met 2e nv. vrij, 4, 66; *haer - laten* vrij houden 25, 8.
quiten. - ww. *quyte* zich kwijten van 6, 111.

R

raden. - st. ww. tr. bevelen *bidden*

ende - 2, 42; 29, 7; aanbevelen, aanraden 12, 221; 17, 40.
raet. - znw. m. hulp 3, 31; raad - *maken,* overleggen, beramen 18, 156, 163; 16, 51 - *gheven* 16, 53; raadgeving 18, 163; leering, leiding 2, 35, 120; 15, 74; 30, 131.
raetsele. - znw. o. wat iem. uitgedacht, beraamd heeft 6, 217.
raste. - znw. vr. rust, verpoozing, 26, 31; 28, 31; *en pass.,* (toestand van) geluk, vreugde, genoegen 1, 50; 6, 83, 141, 226, 241; 12, 71; 13, 35; 14, 55; 21, 16, *en pass.;* zelfvoldoening 15, 16, 76.
recht. - znw. o. recht, wat overeenstemt met de wet, - *doen* 2, 49; 26, 6; - *nemen ende gheven* 6, 26; *te - e staen,* 30, 98, 99; *met - e* 22, 300; wat iem. toekomt 1, 15; 14, 8; 16, 49; *der Miunnen* - 12, 77; *in - van Minnen,* 12, 113; *der minnender herten* - 12, 70; 13, 9; *te* - 6, 236; *te - e* 17, 52; 30, 171; *in allen rechte* 6, 222, zooals het moet zijn; *bi scoude ende bi - e* uit rechtmatige schuld 17, 90; plicht, 24, 50.
recht. - bnw. oprecht, waar 2, 6; 15, 28; - *r Mn,* 19, 11; passend, betamend 2, 6; 14, 36; 18, 150.
rechte. - bijw. recht 12, 183; 15, 9, 98.
rechter. - bnw. rechter *in sinen - n arm* 22, 102.
rechts(h)alve. - *van* - van rechtswege 22, 154.
redeleke. - bnw. *der - r zielen* met rede begaafd, 24, 103; - *mensche* 30, 77.
redene. - znw. vr., betamelijkheid, recht, het zijn volgens recht en rede *van volre - n* 2, 136; *in alre - n* 18, 133; *gherechte - der Minnen* de ware wet 20, 61; *ghewarighe* - 21, 278; gewoonlijk: rede, vermogen der ziel, *reden* 4, 5 *en pass.;* 6, 59, 251; 11, 16; 17, 110; 18, 81; 22, 232 *en pass.;* menschelijke wijsheid, 20, 57 *en pass., - van sinnen* wat men door de zinnen, van de stoffelijke dingen, begrijpen kan, 17, 118; *siere - n onderdanich* aan de leiding van rede, 13, 28; *verlichte* - rede verlicht door het geloof, 12, 111; 18, 161; *scone* - 14, 60; *Minne met - n begheren* geleid door verlichte Rede, 30, 110; *hemelsche* - wijsheid 17, 114; begrip - *ende dietsch* 17, 116, 128; *boven* - 22, 204 rede of taal, 8, 15.
reghele. - znw. vr. leefregel 12, 112; 18, 161.
regneren. - zw. ww. intr. heerschen 22, 330.
reiken. - zw. ww. intr. reikhalzen 24, 79.
rein. - bnw. *reynste* zuiverste 12, 110.
reinherticheit. - znw. vr. oprechtheid van gemoed, 12, 97.
rekenen. - zw. ww. intr. *wat hulpet gherekent van* wat baat het rekening te houden met, zich aan te trekken, 16, 58.
recke. - znw. m. *de - n Gods* de dappere strijders voor God 30, 231.
recken. - zw. ww. intr. zich uitrekken 8, 38.
recreacie. - znw. vr. opbeuring 25, 13; 26, 25.
ridder. - znw. m. ridder 4, 22, *ridderen* 18, 29.
rijcheit. - znw. vr. het rijk en vermogend zijn 1, 27; 6, 197; 22, 87; het begrip gaat vaak samen met dat van macht (om te geven, mee te deelen); 19, 34; 28, 151; vaak gezegd van God 6, 228; 18, 43; 22, 87; 28, 1, 151.
rijm. - znw. m. rijm, het rijmen 19, 26.

rike. - znw. o. eenigszins vaag begrip: van weelde, overvloed, macht, vreugde 7, 6, 12; *dat - van der Minnen Gods* 14, 33, 7, 6, 12; *dat - van der Minnen Gods* 14, 33, *dat - Gods* Gods Rijk, heerschappij 15, 14; 18, 19 *en pass*.
rike. - bnw. machtig, rijk, gelukkig (vaak moeilijk uit te maken wat juist bedoeld is), 6, 198; 17, 74; van God, machtig, om mee te deelen, 18, 13 *en pass.,* 28, 24, *en pass.; - in Gode* 30, 82; - *maken* 22, 86; - *moghentheit* 18, 17; - *ghewout* 6, 355; *der - r zielen* 18, 45; *der - r vriheit* 29, 33; *dat - herte* 22, 187;

- *wondere* 22, 203; - *alre ghichten* rijk aan 24, 92; *mi es soe* - ik voel me zoo rijk, gelukkig 11, 46.
rive. - bnw. mild, 10, 42.
roede. - znw. vr. tuchtroede, 20, 110.
roeken. - ww. - *om* geven om, zich bekommeren om 2, 16.
roepen. - st. ww. tr. uitnoodigen, 2, 40; 6, 342, - *op* roepen naar 24, 90.
roere. - znw. vr. beweging, *in - van Minnen* hevig door de liefde bewogen 10, 107.
roeren. - zw. ww. tr. in beweging brengen 28, 150; intr. in beweging komen 22, 65; *ruren* aanraken, vluchtig bespreken 27, 56.
roef. - znw. o. roof, 12, 171.
rose. - znw. vr. roos, 19, 77.
rouwe. - znw. vr. smart 3, 30; 4, 95; 29, 6, 47; mv. *vreemde rouwen* smart die niet om de Minne is 29, 10; o. (?) 29, 19; oorzaak van smart 29, 15.
rouwen. - zw. ww. bedroeven 2, 64.
rugghe. - znw. m. rug *den - keren* vluchten 10, 55.
roven. - zw. ww. tr. *enen* - met 2e nv., iemand berooven van 6, 241, 358; 30, 213.
rumen. - zw. ww. tr. *den wech* - den weg breeder, gemakkelijker maken 24, 15.
ru. - bnw. ruw, ruig, hard (van den grond) 10, 30.
runinghe. - znw. vr. fluistering 18, 188.
rusten. - zw. ww. intr. rusten, 18, 182; rust, vrede, genoegen hebben 18, 84; *hem - met* zich rustig houden, 28, 251; intr. rust hebben, vinden 22, 253, 399; 25, 21. ?

S

sach. - *op der Minnen sach* in vertrouwen op de Minne 23, 36 (z. Str. Ged. 8, 35).
sachte. - bnw. zacht, gezegd van een goeden grond 10, 28; bijw. zacht, op zachte wijze 28, 261 *e.e.; sachtere* 20, 95.
saden. - zw. ww. tr. verzadigen 31, 20.
saen. - bijw. spoedig 2, 20; 6, 38, 46; 30, 182 *e.e.*
sake. - znw. vr. zaak, ding, 6, 151 *en pass.; en ghene* - niets 6, 149; *in allen - n* in alles 3, 24 *e.e.;* wijze - *van rasten* geen rust hoegenaamd 2, 12; *bi wat* - op welke wijze 20, 34; beweegreden 2, 43; 27, 29, 60; *in sake* (?) in hetgeen u aandrijft (?) of wat iem. noodig heeft 14, 44; oorzaak 10, 71, 73; 25, 13; *al is dat* - al zou het zijn 13, 28.
sale. - znw. vr. zaal, ontvangstzaal 12, 110; *de - des Heren* 28, 264.
salich. - bnw. *salighe ziele* 16, 31; 19, 52; 28, 2; *e.e.*
salicheit. - znw. vr. zaligheid, geluk 18, 93; de eeuwige zaligheid 2, 21; 28, 77.
saluut. - znw. heil, welzijn 20, 59.
sara. - eigenn. verb. vorm *Saren* 25, 1, 17; 29, 17.

scade. - znw. vr. schade 12, 85 vlg., 12, 120; 24, 30.
scamen. - zw. ww. *iet laten van - e* uit menschelijk opzicht 12, 83; *hem* - zich schamen 24, 40.
scande. - znw. vr. oneer, wat onteert 2, 72; 6, 106; schaamte, beschaming 24, 18, 30; 29, 92; menschelijk opzicht, schaamte 12, 130.
scaerp. - bnw. scherp, doordringend *den alrescaerpsten sen* schrander, scherpzinnig 28, 239; hevig 20, 90 - *dat scaerpe* de punt 22, 295.
scheiden. - ww. *sceden* scheiden 6, 39; weggaan 24, 95; *ghesceden* ontbonden 5, 21.
scheppen. - st. ww. tr. scheppen, *schiep* 6, 321.
scieren. - zw. ww. tr. opsmukken *cieren* 30, 85, 87, 103.
scieten. - st. ww. tr. *ghescoten* van bliksem 30, 153.
schijn. - znw. m. uiterlijke schijn 30, 199; uiterlijke praal, 29, 33.
schinen. - st. ww. intr. schijnen te zijn 5, 16; 6, 295; 17, 38; 30, 11; *goet, quaet* - 6, 158; zich voordoen, gedragen 2, 20; schijnen 1, 59; 28, 199; *scheen* 29, 40.
scone. - bnw. schoon; met *dienst* z.d.; met *redene* 14, 60; met *antwarde*

8, 50; met *orconden* 11, 12; met *seden* 12, 105; met *ghichte* 11, 19; met *enicheit: alre scoenste* 17, 54; *niet* - die ontsiert, 24, 42; bijw. 2, 158; 6, 297; 15, 116; *levet* - 26, 35; *scoendere* 4, 67; *over* - 17, 34, 42; *hem* - *houden* zich fraai, onberispelijk houden, gedragen 24, 73.
scoren. - zw. ww. intr. scheuren 8, 38.
scoren. - zw. wwt. tr. schragen *ghescoert sijn* ondersteund zijn, 28, 147.
scorsen. - *hem* - zijn kleederen opnemen, opschorten 15, 7.
scout. - znw. vr. schuld, datgene wat iem. verschuldigd is, waartoe hij verplicht is, 4, 55; 15, 95; 18, 58; 30, 4; *en pass.; de - menscheliker naturen* 6, 112; *die - der menscheit* 6, 234; *in scoude van dienste* in verschuldigden dienst, 18, 6; *int lant der* - 22, 232; *met uwen* - door uw schuld 24, 22; *bi scoude ende bi rechte* als rechtvaardig verschuldigd 17, 90; *bider - der enicheit* door wat men verschuldigd is om aan Gods eenheid te voldoen, 30, 60, 66.
schrift. - znw. vr. de H. Schrift 22, 320.
scrifture. - *screfture* znw. vr. H. Schrift, 12, 151, 226; 24, 105; 26, 13.
scriven. - st. ww. tr. schrijven 22, 81; *ghescreven* 6, 89; *screef* 16, 86; *God es met hem selven ghescreven,* omschreven 28, 97.
sculdich. - *schuldech,* bnw. verschuldigd, verplicht 2, 48; 4, 55, 56; 6, 316; 8, 60; 13, 41; 24, 24; 27, 2; *ene scout* - 15, 95; 18, 58; met God als ow.: *alsoe hi - es ghemint te sine* zooals Hij moet gemind worden 27, 53; attrib. - *ghe oetmoedicheit* verschuldigde 14, 32; schuldig 10, 88.
scuwen. - zw. ww. tr. vluchten 6, 143; schuwen, mijden 15, 60; ontwijken 30, 224.
sedelike. - bnw. het zedelijk leven betreffende 6, 297.
sede. - znw. vr. zede, gewoonte, levenswijze 3, 4; 12, 105; 13, 29; 16, 57, 74; 29, 29; - (*der caritate*) 14, 21; - *der Minnen* handel, handelswijze, 18, 134, 135; 19, 2; 24, 86; 29, 83; *en pass*.
seder. - voegw. - *dat* sedert dat 11, 10; bijw. *oyt* - ooit, immer, sedertdien 29, 77.
seghe. - znw. zege 19, 14.
segghen. - onr. ww. tr. zeggen, per brief 8, 73, 78; *gheseghet* 7, 7; 8, 79; 14, 105 *en pass*. z. *cortelike, seghet* 1, 80; 2, 121; 16, 80; 24, 106; *segghet* 24, 94; *seyde* 12, 159; *seide* 6, 94; *sede* 6, 97; *iet te - ne hebben* iets af te keuren, te verwijten 3, 33; 24, 77.
secrete. - bijw. op verholen wijze 18, 130.
seker. - bnw. zeker; veilig; *sekerre* vaster, meer gevestigd in Minne 6, 75; bijw. gewis, zonder twijfel, 21, 32; en pass.
sekerheit. - znw. vr. zekerheid 2, 129; - *van levene* 3, 12.
selen. - hulpww. zullen *ic sal, ic saelt* 25, 4; *hi sal, wi selen, ghi sult,* b.v. 2, 92; *suldi* (b.v. 2, 12, 19); *ghi selt, seldi,* b.v. 2, 81; 6, 20; *suldine* zult gij hem, 24, 100; *si selen, selense,* 30, 174; *selense* 12, 23, *ic soude, hi soude, ghi sout, ghi souter* 24, 32; *si souden*.
selc. - *selke,* ook *sulke; te selken mensche* 6, 95; *met alsoe selker verweentheit* 28, 163, 218; *met alsoe selker rycheit* 22, 87; zelfst. sommigen 19, 50, *e.e.*
self. - aanw. voornw. na pers. vnw. of naamw. zelf; *selve, God selver* 6, 144; *selves, selfs; ons selves* 6, 247; *van Gode den Vader selve* 17, 102; *uter minnen*

selve 20, 68; *met lieve selve* 30, 136; elders *selven;* bijvoeglijk na lidw.: *die selve* 2, 79; 22, 303; *dat selve; dat selve kint* 22, 54; *ane die selve oetmoedicheit* 30, 88; *des selves* 18, 46; *metten selven yet* (25, 1) *met dien selven* 6, 300; *dat selve* 1, 69; *int selve* 6, 300 *op dat selve* 30, 181.
sen. - z. *sin*.
senden. - zw. ww. tr. zenden *sinde*

zond 22, 281; *ghesent* 16, 35; *ghesendet* 26, 2.
sere. - bijw. *pass.* zeer *vele sere* vaak zeer, 12, 76, 77; bnw. *dat seerste wassen* snelste 30, 35.
sermoen. - zn. preek 25, 34.
seste. - rangget. zesde *die* - 12, 92; 20, 56; 15, 88 sesde, 15, 7.
setten. - zw. ww. tr. *hem - in* zich voegen naar 18, 10.
sevende. - rangtelw. *die* - 12, 93; 20, 64; *dat* - 15, 18, 97.
si. - vnw. 3e pers. vr. zij; procl. *si, sien* 22, 399; *sine, sijt, sise, siere;* encl. *se,* soms *si, alsine* 10, 104; *dat-sine,* 8, 28; 2e nv. *haers, haers selves;* 3e en 4e nv. *haer, hare;* encl. 4e nv. *se,* b.v. 23, 19.
si. - vnw. 3e pers. mv. *zij;* procl. *si: sijs, sijt, sine,* encl. *si,* meestal *se;* zoo *alse* = soms *als si* 17, 126; 2e nv. *haere* 6, 120, *haerre,* 6, 123; 9, 7; encl. *re: icker, hiere,* 12, 6r; *hire* 12, 58; *wiere,* 6, 289; 7, 16; 3e nv. *hen,* soms *hem* 10, 47; 13, 45; 15, 108; *met hem selven* 7, 5 (A en B *hen*); 4e nv. *hen, hen selven; hem selven* 2, 143; encl. *se; al mochtise* misschien voor *mochtijs* 2, 73; soms voor ons gevoel overbodig, als in: *hen allen = allen* 18, 14.
side. - znw. vr. zijde; *die slinke* - 22, 195, *ane die ene* - 12, 185; van God, 3, 34.
sider. - bijw. sedert *ie* - 12, 185; *ye* - 26, 11, *oyt* - 29, 80.
siec. - 16, 69; *ene die siecste siecheit* 6, 3, *siekere* 24, 10; zelfst. 2, 27; 16, 64; ellendig 8, 76.
siecheit. - znw. vr. ziekte 24, 42; kwaal 6, 3, 4.
sien. - st. ww. tr. zien; staren 22, 389, 406; *dat saghic gherne* gaarne zien 5, 3; 26, 17; zorgen *siet dat* 14, 19; 31, 31; *siet vore u selven* 23, 21; zelfst. *sijn clare sien* 27, 16; vermogen om te zien 18, 80 en pass.
sienleec. - kunnende gezien, doorzien, worden, 18, 64.
sierleke. - sierlijk, 22, 377.
sieren, *chieren, scieren*. zw. ww. tr. sieren 1, 51 *ghesciert* 29, 31; 12, 128.
sijn. - hulpw. onr. zijn, wezen; *ic ben, ben ic,* eenmaal met encl. t. *ic beent* 30, 167; *bestu;* (*hi*) *es,* eenmaal *is* 18, 135; met encl. *eest, eester* 11, 36; *wi sijn, si wi* 30, 209, 217; *ghi sijt, sidi,* 24, 24; *si sijn, sijn si,* eenmaal *sintsi* 30, 44 (A en B *sijnse*); aanv. wijs. (*hi*) si 26, 1; onbep. wijs *sijn, te sine, wesen;* tegenw. deelw. *wesende* 2, 160; verl. deelw. *gheweest;* verl. tijd: *ic was, du waers, hi was,* encl. *wasse, waest; wi waren, ghi waert, si waren;* aanv. wijs: *ic ware, hi ware, waer, were* 22, 130 (A en B *ware*); *waerdi* 27, 54; imper. *sijt,* 2, 10, 14; 23, 11; met praedic. bepaling: *te luttel, ghenoech in Minnen,* -, en 3e nv. zie bij die woorden; *eest dat* voor het geval dat, 24, 30 en pass.; *hoet sijn sal* wat er ook gebeure, 29, 13; dat moet *emmer* - 14, 24; met 3e nv. leven voor, toebehooren b.v. 22, 3; 27, 28; *hoe ghesinnich ... ghire ane sijt* hoe gesteld gij er bij zijt 14, 54; *sijn te* zich toeleggen op, 30, 8.
sin, *sen.* - znw. m. richting; overdr. *in allen sinnen* in alle opzichten 6, 237, 256; 336; 30, 138 en pass.; *in menighen sinne* op menighe wijze 6, 260; beschouwd als zetel van het denkvermogen, verstand, *met senne* met overleg, met beraad, 12, 134; inzicht, *sin ghebreken* 2, 4 inzicht in eigen toestand missen; z. *daar;* zin, gedachte, 8, 21; *een soeknde* - 20, 6; *boven menscheliken sennen* 29, 45;

den alrescaerpsten sen in senne 28, 239; *sen gaf, sen nam* 28, 238; *sijn sen* 20, 114; *met menschen sinne* 21, 14; 19, 17 wat men kan bedenken; *met beteren sinne* 30, 226; mv. vaak: gemoed 1, 52; 25, 29 *e.e.* zintuigen *de neder - ne* 30, 43; *ute alre sinne weghe* alle voorstelling te boven gaande 22, 224; *die - ne miere zielen* de zintuigen der ziel, 28, 157; *met sinen - nen* 12, 35; gezindheid: *met enen - ne* eensgezind 30, 137; bedoeling, beteekenis, b.v. 18, 53.
sinckeleec. - bnw. - *in hare selven*

steeds terugvallend en verzonken in haar zelven 20, 126.
sincken. - st. ww. intr. afdalen, 15, 99; overdr. in God, zich verliezen 5, 8; afnemen, verzwakken 17, 88 *hem laten* - zich neerlaten 15, 86.
sint. - bnw. heilige *sinte Pauwels* 14, 21; *sente Bernaert* 15, 111; *met sente Janne* 18, 183.
sint. - voegw. 29, 65; - *dat* sedert dat 28, 156, 247, 248; 29, 39. bijw. sedert 28, 247.
slach. - *over* - misschien hetzelfde als *van slage te slage* steeds meer 17, 87, of als *slach in slaghe* aanhoudend.
slaen. - st. ww. tr. *sleetmenne* 1, 80, *ghesleghen* 8, 67; *gheslaghen* 30, 154. zelfst. *dat* - geeselen, straffen, 29, 74.
slapen. - st. ww. intr. slapen 12, 157; 15, 25; *sliep* 18, 183. zelfst. 29, 31.
smake. - znw. smaak, wat smaakt 10, 38.
smakeleke. - bijw. met smaak, met genoegen 22, 294.
smakelicheit. - znw. vr. - *gheven* doen smaken, genieten 20, 27.
smaken. - zw. ww. smaken, genieten, 12, 196; lusten 10, 16; 15, 78; 18, 196; ervaren 19, 11; 22, 297 intr. genieten, smaak vinden, 18, 111.
slecht. - bnw. eenvoudig 22, 219; ontbloot van, *alre slechst* 20, 55.
slechs. - bijw. rechtstreeks, eenvoudig, uitsluitend 20, 55.
slinke. - bnw. linksch 22, 195.
smelten. - ww. intr. kwijnen 8, 39.
smerte. - znw. vr. smart *in - n* 30, 33; *in - n van Minnen* 30, 36.
snel. - bnw. opgewekt monter, ijverig 17, 1; - *le gheest* geest van vurigheid 22, 340.
sneven. - zw. ww. intr. bezwijken, vallen, tekort schieten 2, 31; zelfst. 2, 7.
sobrie. - *pie, juste vivamus in hoc seculo* 12, 226.
soe. - bijw. zoo, aldus 2, 141 *e.e.* voegw.; indien, 2, 139; *e.e. soe* met comp. *soe* naardien, naarmate 1, 46; hoe meer, - hoe meer 6, 74; 24, 10; 20, 93; *soe suete - soe* zoet als 5, 30; *soe gherne soe* gaarne als 25, 30, *soe sere soe* gaarne, als 25, 32; *soe sterke soe* sterk als 20, 23; na *alse: alse - soe* 10, 52, *e.e. soe dat* 18, 178 *e.e.;* na *die: die soe scone sijn* hoe schoon ze ook mogen zijn 17, 71.
soeken. - st. ww. tr. zoeken, naar iets streven, trachten te verkrijgen 7, 5; 10, 30; 16, 6 *e.e.; sine wassen* - 13, 2; *dat rike Gods* - 15, 14; *Gode* - 4, 75; *sochtement* 22, 298 *een - de sen* 20, 6.
soenen. - zw. ww. intr. zich met iem. verzoenen 4, 96; *belghen ende* - 12, 81; 30, 219.
soete. - z. *suete*.
soeteleke. - bijw. zoet, zalig, 9, 6.
soghen. - ww. voeden 30, 202.
solaes. - znw. troost 30, 206.
solacie. - znw. vertroosting 26, 26.
som. - onbep. voorn. zelfst. *som die - som die* sommige 8, 73; bijw. *some die werke* 17, 123.
sonde. - znw. vr. zonde, kwaad 2, 128; 8(50.
sonder. - *sondaer*, znw. m. zondaar 1, 124; *sondaren* 2, 140; 6, 70; *sundaren* 6, 61; *sonderen* 6, 70.

sonder. - voegw. behalve, tenzij 1, 37; 2, 102, 106; 13, 56; 18, 83; 20, 66; 29, 35, 48; behalve, na 25, 17 voorz. zonder 2, 24 *e.e. sonder hem selven* los van zich zelve 22, 4; *sonder men* niets minder 22, 360.
sonderlincheit. - znw. vr. verdeeldheid in vele afzonderlijke werken, 17, 125, *sunderlingheit* zonderlinge van het gewone afwijkende praktijken 23, 13.
sonderlinghe. - bnw. bijzonder 11, 14; - *trouwe* 23, 25; - *vroetheit* bijzonder, voortreffelijk 21, 44; *enich - ghes wesens* iets uitzonderlijks, iets ongewoons 15, 73; apart, afzonderlijk 17, 71; bijw. in 't bijzonder 22, 336; afzonderlijk 17, 4 (C *heeft* gewoonlijk *sonderlinghen;* A *sonderlinghe*.
sone. - znw. m. zoon, vooral Gods Zoon *de sone* 22, 285 *e.e.; de - in properen persone* 17, 50; *de sone Gods*, 6, 271; 30, 113; *de*

Gods Sone 6, 324, 350; 30, 63, 201; 22, 140; *metten wisen Gods* - 22, 140.
sonne. - znw. vr. zon 19, 64; 22, 389, 395.
sorchleec. - bnw. zorgelijk, zorg, vrees opwekkend 16, 61.
sorfhertich. - bnw. bezorgd, 10, 105; 30, 209, 221.
sorfherteleke. - bijw. zorgvuldig 10, 109.
sorghe. - znw. vr. zorg, kommer 5, 55.
sorghen. - zw. ww. intr. bezorgd zijn, vreezen, 2, 91; - *omme* om iets geven, 4, 22; tr. zich bezig houden met 6, 48.
sot. - bnw. zot, dwaas, 23, 17.
sotteleke. - bijw. als een dwaas 28, 250.
spade. - bijw. laat 2, 89; 7, 19.
sparen. - zw. ww. tr. verzuimen, nalaten 1, 49; ontzien, rekening houden met, 2, 72; *scande noch ere* 6, 172; *doet noch leven* - 19, 24; *sonder* - zonder iets te verzuimen, te vreezen of te ontzien 2, 35; 6, 33; 14, 4; 16, 46; 18, 144; 31, 34; *sonder - van iemanne* zonder iem. te ontzien, 6, 155; *niet* - niets verzuimen, in niets nalatig zijn 30, 15; onthouden, 12, 171; *sinen dienst* - nalatig zijn in 24, 36; *enen* - verschoonend behandelen, 2, 135; zelfst. het zuinig zijn 20, 76.
spel. - znw. vreugde 28, 246; *te spele* voor de grap 1, 79.
spelen. - ww. juichen, gelukkig zijn, 28, 203, 264.
spise. - znw. vr. spijs 30, 221.
spoet. - znw. welslagen *God gheve u spoet* helpe u 24, 112.
spot. - znw. *in spotte* 6, 156.
spreken. - st. ww. 8, 54; 12, 159; 17, 110 *e.e. - om* 15, 12; 28, 56; *sprect* 8, 16; 15, 111; 28, 49, 56; *ic sprake* 8, 75; *hi sprake* 8, 53; *ghesproken* 16, 71.
springen. - ww. intr. ontspringen 20, 68, 124.
stad. - znw. vr. plaats 6, 373, *stat* 12, 109; 22, 384; mv. *stade* 12, 163; 22, 182 *ter stat* 19, 42; *stat van Minnen*, 29 44.
stade. - *in - n staen* helpen, bevorderen -7, 133; in *allen ghewarighen staden* in alle waarheid (?) 22, 182. z. daar.
staen. - onr. ww. intr. staan *hi steet* 6, 126; 8, 8, *e.e.* soms *staet* 6, 125; *wi staen* 6, 262; gebied. wijs *staet* 6, 125; *stont* 6, 336; *staende te* bereid staande tot 6, 368; *staen na* zich toeleggen op, streven naar 10, 45, 12, 13; *te dienste staet* 8, 8; *so stonde hen te* zoo ware het voor hen weggelegd 30, 82; *ane den cruce staen* aan het kruis hangen, 6, 233; *met Gode ghestaen hebben* God beleefd hebben 28, 225; passen *mi steet wel* betamen, 10, 83; 14, 52; *mi steet alsoe* ik ben zoo gesteld 4, 58.
staphans. - bijw. dadelijk, 6, 238 (*schijnt te beteekenen:* onverwachts).
staren. - zw. ww. intr. staren in, 21, 48.
starc, *staerc.* - bnw. sterk 30, 125 *en pass.; sterc* 12, 9; van de Minne, 6, 24, 81; *staerken* 6, 73; *staercste*, geweldig 20, 89; *met starcken wille* 6, 130; *met staerken storme* 18, 30; *van der starken doet* 20, 27; *starcke ors*, 19, 18; *starke nature* 20, 9, *sterke nature* 20, 23.
staerkeleke. - bijw. 18, 174, 189; - *ker* met meer aandrang, geweldiger 24, 80.
stedighen. - ww. standvastig maken, vestigen, 16, 81.
stec. - *ten steke der redenen* perk, ruimte 18, 97.

stemme. - znw. v. stem 20, 104, 30, 198 *die - der Godheit* 30, 129; *die - der dreighinghe* 30, 164; *die - der verweentheit* 28, 154.
sterfleecheit. - znw. vr. *sonder* - zonder te kunnen sterven 20, 28.
stercke. - znw. sterkte, versterkte plaats (?) 22, 181; (z. daar; A en B *strecke*).
sterven. - st. ww. intr. sterven 6, 308; 12, 52; 20, 17, 28; *e.e. hine sterffer niet ane* (A en B *starfer*)

6, 293; *staerf hi* 30, 65; *ghestorven* 6, 375.
stichten. - zw. ww. intr. bouwen 6, 305.
stilheit. - znw. vr. stilte 28, 141, 211.
stille. - bijw. *stille ende openbare* in 't verborgen 29, 22.
stoot. - znw. *onser stote* mv. tegenspoed, wederwaardigheid 5, 11.
stoppel. - znw. stoppel, stoppelveld 12, 176; - *len* 12, 215, 219.
storen. - zw. ww. tr. storen, verstoren 5, 20; 12, 84, 87; 94, 122.
storm. - znw. m. fig. aanval, stormloop, geweldige beweging; *met nuwen - e* 7, 11; 12, 9; *met staercken - e*, ijver 18, 30; *in haeren staercsten storme* (van M.) 20, 89.
stormen. - zw. ww. - *op enen* 20, 94.
striden. - ww. - *ieghen* 12, 189.
studeren. - ww. *met studeerne* zich op studie, op overweging, onderzoek toeleggen 24, 21.
substancie. - znw. vr. wezen, zienlijk wezen (of bezit?) *hi velde sine* - wordt verklaard als zijn lichaam 22, 135, 143.
substantileke. - bnw. betrekking hebbende op het vellen dier substancie: *in har - n wesene* in haar offerwezen, in haar wezen als slachtofferande 22, 231.
subtyl. - bnw. *subtile coringhen* subtiel, sluw 15, 70; bijv. moeilijk, wat veel scherpte van geest vergt 10, 23.
subtyleke. - bijw. geestelijk 28, 114.
subtylheit. - znw. vr. eigenschap van den H. Geest: geestelijkheid (?) 28, 67.
suer. - bnw. zelfst. *int - e* 6, 303; 10, 57.
suet. - *soet*, bnw. zoet, vooral in overdr. zin 1, 49, 55, 56 *e.e.;* 15, 113; 18, 115, *e.e.; suete* - 5, 34, *e.e.; met enen sueten toeverlate* 6, 120; *dies suets ghelaets* 12, 105; zelfst. *int - e* 6, 302; 10, 57; bijv. *enen suets doen* zoet doen smaken, gevoelen 5, 23.
sueticheit. - znw. vr. geestelijke zoetheid 4, 35; 10, 5 en daar pass.; *e.e.; - der broederliker Minnen* 12, 98.
suetheit. - znw. vr. 2, 1392; 10, 19 en pass.
sulk. - z. selc.
suspicie. - znw. *met - n* wantrouwen 12, 98.
suster. - znw. vr. zuster 1, 19.
suver. - bnw. zuiver 10, 111.
suverlike. - bvgl. net (met *clederen*) 30, 321; bijw. 15, 116.
suveren. - zw. ww. tr. zuiver maken 8, 22.
swaer. - bnw. zwaar, lastig *licht ende* - 30, 19 z. *licht;* vooral van smart, lijden: moeilijk te dragen 5, 36; *in swaren weghen* lastig 6, 284; droevig 30, 244. *dat swaerste* het meest verplichtende 12, 151.
swaerheit. - znw. vr. zwaarmoedigheid, neerslachtigheid 6, 138; bedruktheid 29, 5.
swaren. - ww. intr. *sonder* - zonder bedrukt te worden 15, 117.
swert. - znw. zwaard 20, 109.
swighen. - st. ww. intr. zwijgen 8, 52; met 2e nv. 19, 41; met *van* 22, 75; in rust zijn 28, 247; 251, 261; *e.e.*
symon. - Simon van Cyrene 6, 272, 291.

T

tamelike. - bijv. zooals het betaamt 16, 59; 30, 71.
tamelecheit. - znw. vr. waardigheid, wat iem. toekomt 6, 348.
te. - voorz. te, tot, *pass.;* te, in te hooge mate, al te 12, 141 *e.e.;* vóór compar. des te, b.v. 8, 65; *te alre eerst* 14, 143 *e.e.;* vóór infin. pass.
tebreken. - ww. *tebroken* overtreden 12, 77.
tegaen. - st. ww. *te gheet* vergaat, 10, 29, 53.
teken. - znw. o. teeken, datgene waaraan men iets kan (of laat) kennen, bewijs 6, 344, 345; 11, 20, 28; 22, 273; aanwijzing, wonderteeken (?) 17, 105; herkenningsteeken - *e der Minnen* 12, 150; *mine - e* 31, 28.

tekenen. - zw. ww. tr. met zijn teeken voorzien 30, 9.
tellen. - zw. ww. tr. zeggen, verklaren 27, 47.
temel. - bnw. stout, durvend 6, 358.
teren. - zw. ww. leven, zich voeden 20, 70; 22, 154 *teren sonder voeden* opgebruiken zonder gevoed, verzadigd te worden 22, 212; *teren ende voeden* opgebruiken en er door gevoed worden 22, 225 *ghevoedet sonder teren* gevoed zonder op te gebruiken: omdat zij niets begeeren, geen zoetheid of vertroosting gevoelen, maar steeds meer willen doen 22, 229.
tevallen. - verl. deelw. vervallen, ontaard 18, 68.
tewriven. - st. ww. *tewreven* vermorzeld 18, 107.
tiende. - rangtelw. tiende, 20, 97.
tijt. - znw. m. tijd 21, 3; *soe eest* - volle tijd (?) 19, 68 (*z.d.*); *enen corten* - 6, 292; *enen* - een tijd lang 17, 130; *allen tijt* 17, 131; *te enen tide* 25, 34; *in dien tide dat* 17, 102; *in allen tide* 6, 317; *bi tiden*, somwijlen, wel eens 6, 295; *dicst van dien tide* meestentijds 11, 31; *tote dien tide dat* 28, 252; *herde duren - hebben* groot gebrek lijden 10, 70; *met langhen tide* langdurigheid: volharding (?) geduld, langen duur (?) 12, 134; 30, 184 - gepaste tijd 6, 103; *mi dunct* - 4, 24; *vore sinen* - 4, 92; *buten haren tiden* 10, 91; *haren - gheven* 24, 3; *bestaet uwen* - z. *bestaen;* leven op aarde *uwen tijt* 6, 225; eeuwige leven *ewelike toecomende tiden* 6, 177; *dien eweleken tijt* 22, 119.
toe. - bijw. bovendien 24, 58 *e.e.*
toedraghen. - ww. zelfst. gebr. het aandragen 18, 16.
toegheven. - ww. 24, 58; zelfst. *sijn - hem* zijn zich wegschenken 29, 74.
toecomen. - st. ww. toekomen, te beurt vallen 22, 48; overkomen, 15, 90; 30, 16; *toecomende tiden* toekomende tijden 6, 177.
toelegghen. - st. ww. volbrengen, tot stand brengen *toeleghet* 13, 27.
toeverlaet. - znw. m. vertrouwen b.v. 6, 347, 352; 12, 133; 22, 211, 299; 31, 4; *hoghe* - 28, 129, 130; 31, 6; *suete* - 6, 120; 18, 160 *e.e., in - e* met vertrouwen, 2, 33, 97, 164, *e.e.; scone* - 27, 43 - *te* tegenover. op 11, 30, *e.e. in enen vaderleken - e* 22, 51 *z. aant. - met sinen - te* vertrouwende op hem 26, 34; *op dat* - grond van vertrouwen 23, 3.
tonen. - zw. ww. tr. toonen, aantoonen 12, 117; bekend maken, verklaren 22, 12, 15; 26, 13 *e.e.;* openbaren 6, 301; het bewijs leveren 6, 256; *toenese* toonde zij 29, 41, 45; abs. *God toent inden Sone* zich openbaren 28, 110; *hem* - zich openbaren (als zijnde) 6, 357; 30, 155, 157; *heeft soms een eigenaardige, onduidelijke beteekenis in ghetoent: te dien tekene werdic ghetoent* 17, 105; *onder die ghetoende* 12, 123; *z. daar*.
toenleke. - bijw. openbaarlijk 1, 18.
toenlecheit. - znw. vr. het toonen, openbaren, van 22, 272.
toren. - znw. m. droefheid 22, 239; spijt, leedgevoel, 12, 96; wrevel 24, 29; *in torne* 6, 157.
tore*n*moet. - znw. m. gramschap, wrevel 24, 15, 16.
tornicheit. - znw. vr. *die - der zielen* toorn, nijd, 21, 242, 245. *z. daar*.
torment. - znw. lijden, marteling, kwelling, 2, 23; 4, 80; 18, 163; 30, 16.
tormenteleke. - bnw. pijnlijk - *werke* afmattend, kwellend 18, 122; 30, 32.

tote, *tot.* - voorz. meestal *tote*, 17, 42 en pass.; - *ons* 22, 157; *tote dien dat* 29, 93, 94; *e.e.*
traghe. - bnw. traag, lauw, 4, 54; 6, 47 *e.e.*
trane. - znw. vr. traan 4, 34.
trecken. - st. ww. tr. trekken, b.v. 12, 6; 15, 59; 19, 50; 20, 20; 22, 71, *e.e.; trac* 12, 5; *ghetrocken* 13, 40; *ghetrect* 22, 316; *trecse* 13, 48; - *de Minne* 22, 99; - *hem* - zich zetten tot 25, 26.

tribulacie. - znw. vr. beproeving 10. 55.
troon. - *throon: in die throne der thronen* 28, 89 Gods troon.
troest. - znw. m. troost, vertroosting 3, 31; 24, 66; 29, 1, 2 en pass. het troosten 6, 60.
troesten. - zw. ww. tr. vertroosten, opbeuren 4, 15; 5, 4; 10, 63; 30, 229, 233; *in troestenne* 6, 105.
trouwe. - znw. vr. trouw, 6, 112; 14, 46; en pass.; - *die God selve es*, 3, 2; oprechtheid, oprechte dienst 15, 62, 65; *met ghereeden handen van* - 6, 129, *die - sijns vader* 28, 128; trouw, naderend tot vertrouwen 31, 7; tegenover *ontrouwe* (z.d.), wantrouwen 8, 32; *der - n gront* 8, 31 z.d. verzekering van trouw 26, 1; getrouwheid, zooveel als dankbaarheid, 6, 6, 13, 19, 23; bvl. nw.; bijw. trouw 8, 49 (?)
tusschen. - voorz. tusschen 8, 1; 11, 21; 24, 62; 28, 121 *e.e.* bijw. 16, 29.
twee. - hoofdtelw. twee 11, 12; 12, 195; 16, 28 *tusschen hen - n* 8, 1.
twelfste. - rangtelw. twaalfde 20, 118.
tweerhande. - bnw. 2, 122, *tweerande* 8, 3.
twifel. - znw. m. twijfel, gebrek aan vertrouwen 2, 89; *bi twivele* 6, 44; *in twifele* 6, 46; *buten allen twifele* 30, 143.
twifelen. - *twivelen*, zw. ww. intr. twijfelen 2, 93; 22, 79; *hem iet laten* - toelaten dat men eenigszins twijfelt 6, 42.

U

u, *uwe* - bez. voorn. 2e pers. mv. uw; 1e nv. m. enkelv. *uwe*, soms *u*, 14, 6; onz. enkel, *uwe, u* 2, 32; 4e nv. onz. enk. meestal *u*, ook *uwe;* 1e en 4e nv. vr. *u*, meestal *uwe;* 2e nv. m. *ontbr.*, vr. *uwer*, o. *uwes;* 3e nv. m. *uwen*, vr. *uwer*, o. *uwen;* mv. 1e nv. *u* en *uwe;* 3e nv. *uwen;* 4e nv. *uwe*.
ure. - znw. vr. tijd, bepaalde tijd 16, 39; *e.e. onghenoemde uren* 20, 2 *en daar pass.* z.d.; *op die - dat* terwijl 25, 35; onbepaalde tijd *dach noch nacht noch ure* 25, 22; *een* -20, 114; *ye* - ooit 22, 314; *immermeer met ere - n* voortdurend 30, 174; *nummermeer* - nooit 6, 176; *al - n* altijd, voortdurend 3, 3; 23, 16; *alle uren* altijd, voortdurend 6, 184; 7, 10; 12 27, 57, 75; 6, 174; 7, 10; 14, 5; 16, 33; 22, 98, 175, 191, 352, 379; 25, 8; 26, 3, 30, 115, 224; *in alle uren* 30, 30; *allen uren* 12, 19; 25, 23; 30, 100 (A en B steeds *alle*); *bi uren* soms, op sommige tijden 11, 40, 43, 46; *bi corter uren* in korte oogenblikken 29, 36.
ute. - voorz. uit, pass.; bijw. *ute sijn* 2, 114; *ute minnen* uit, leeg, minnen, ten einde minnen 12, 37.
utegheven. - ww. gezegd in de godheid 17, 22, 67; 22, 117.
utegieten. - *ute gheghoten* 22, 257, 260; *goet ute* 22, 270, *en daar pass*.
utejaghen. - st. ww. tr. verdrijven 20, 6.
uterste. - bnw. uitwendig *met allen -n dienste* dienst van uitwendige werken 22, 219; wereldsch 30, 221.

utestorten. - zw. ww. tr. 22, 269 *en pass.;* intr. zich uitstorten 22, 266, *hem* - zich uitstorten in liefde-werken 6, 58; zelfst. *dat ute sturten* 22, 301.
utetrecken. - ww. uitroeien 10, 109.
utewerpen. - ww. uitwerpen 22, 397.
uwent. - *te* - te uwen huize 26, 11.

V

vader. - znw. vader; vooral van God den Vader 17, 21, 102; *en pass., sinen* - 14, 10; de 2e nv. is meestal *vader* 3, 37; 6, 329; 15, 35; 17, 26; 22, 104; 28, 120, 128, *e.e.* soms *vaders* 15, 28; 28, 244, *e.e.; van sinen* - 16, 36 *enich* - Vader in de eenheid der natuur als bron der Drieëenheid 17, 21.
vaderlike. - bnw. van den Vader 6, 113; 22, 349; *in enen vaderleken toeverlate* zooals van den Vader (?) 22, 51; bijw. als een vader 1, 33 als op een vader (?) 16, 50.

vaderlicheit. - znw. vr. Gods eigenschap als Vader 28, 119, 166 *en daar pass*.
vaen. - st. ww. tr. vangen, grijpen *vinc na* 1, 78; *veet* 1, 80; *datse ane Gode va* zich hechten aan, zich toeleggen op, 25, 5; *ghevaen* gevangen 30, 161.
vaer. - znw. m. vrees, *sonder* - 18, 144; *met varen* 2, 105 (of van *varen* bevreesd zijn).
vaghevier. - znw. vagevuur 22, 184 *en daar pass*.
vaken. - *mi vaket* vaak hebben 24, 41.
val. - znw. m. zedelijke val, 2, 124; in *na val* hetzij het vallen, het geveld, geslachtofferd worden naar het voorbeeld van Christus, hetzij: nauw, pijnlijke val 22, 174.
vallen. - st. ww. intr., vallen, *in de Minne* 5, 31; in den *abys* der M. 20, 30; *in begherten van Minne* zich er toe laten gaan M. te verlangen 18, 96; zich werpen (in bezigheden enz.) 5, 41; zich werpen op 10, 15; *ghevallen* 20, 30; zedelijk vallen 29, 72.
valsch. - bnw. valsch, huichelachtig 5, 15, van valschheid getuigende 24, 48; znw. *die valsche* de valschheden, de valsche, verkeerde opvattingen (?) 6, 255 (of: valschaard? dit past echter weinig).
valschen. - zw. ww. tr. vervalschen 6, 312.
van. - voorz. van; komende van, 4, 80; door b.v. 17, 11 *e.e.;* wat betreft, ten opzichte van, b.v. 6, 223; 13, 29; 6, 223; over 16, 74 *e.e.;* vanwege, ter oorzake van, ten gevolge van b.v. 18, 59; 27, 6; 30, 15; verwijderd van b.v. 18, 53; vgl. 5, 55; verklarend. van den aard van b.v. 2, 37; 13, 78; 18, 164; uit b.v. 6, 192; 24, 18; om b.v. 27, 6; vaak ter omschrijving van adject. *van trouwen* 6, 129; *van wondere* 6, 134 *e.e.*, vooral met onbepaalde subst.
varen. - st. ww. intr. gaan, reizen 15, 2; *laten* - ophouden 1, 71; *vaert wel* 26, 34; *voer hi in* 22, 320 keerde Hij in de eenheid.
vast. - bnw. vast, standvastig 16, 5; hecht 6, 314; *metten vasten lime* 22, 58; bijw. vast 10, 38; 15, 7.
vasten. - ww. vasten 31, 10.
vele. - onbep. telw. veel, met 2^{e} nv. 3, 40; 4, 4, 84, 85; 6, 1 *e.e.* bijw. 4, 71, 78; *e.e. vele sere* 12, 76, 77.
vellen. - zw. ww. tr. ter dood brengen 22, 135, 148.
verbeiden. - zw. ww. tr. afwachten, 6, 108.
verberrent. - in vuur gezet 25, 38.
verbieden. - st. ww. tr. verbieden 8, 14; 17, 12 *en daar pass.; verboden* 17, 11, 79.
verbliden. - zw. ww. tr. verblijden 29, 34; intr. 10, 58; *hem* - 18, 70.
verboeren. - ww. tr. verbeuren, verliezen 10, 101.
verborghen. - verl. deelw. 2, 121; 27, 18, 27 *e.e.*
verbot. - znw. o. verbod 17, 78.
verderven. - ww. *ons selven* - te gronde richten 6, 269; zelfst. - 21, 23 te gronde gaan; 30, 36.
verdienen. - zw. ww. tr. *verdient* 6, 278; 30, 139.
verdoemenisse. - znw. doem 13, 10.
verdoen. - st. ww. tr. nuttigen 22, 293.
verdoyen. - ww. zelfst. wegkwijnen 30, 36.

verdoelde. - verdwaalde 2, 147.
verdonkeren. - verduisteren 4, 7; 22, 398.
verdraechlic. - bnw. geduldig, goedertieren 2, 26.
verdraghen. - st. ww. tr. verdragen, dulden, lijden 5, 23; 6, 167; 8, 66; 14, 47; 24, 12 *e.e.* voorthelpen 17, 86; met 3e nv. inschikkelijk zijn voor 16, 65; *verdreghen sijn* verheven, geëerd (?) 30, 184.
verdrieten. - ww. *laet u niet* - laat niets u verdrietig, onaangenaam, zijn, 21, 2.
verdrinken. - ww. tr. opnemen, verzwelgen 20, 96.
verdriven. - st. ww. tr. verdrijven *verdreven* 12, 88, 118; afleggen 12, 130.

verduldechlike. - bijw. geduldig 6, 108.
vereisen. - ww. intr. gruwen, ontstellen *vereyset* 22, 42.
vergaen. - ww. *vergheet* verdwijnen 10, 29.
vergaderen. - ww. *vergadert* te zamen gebracht 19, 71.
vergaderinghe. - znw. vr. verzameling, het samen-zijn 13, 15.
vergheten. - st. ww. tr. vergeten, uit het geheugen verliezen 12, 157; 15, 25; 25, 6; vewaarloozen, verzuimen, nalaten 12, 86, 92, 99; 30, 29, 46, 185, 230; *e.e. hi verghet* 18, 197; 20, 49; *verghetmen* 12, 103, 108; geb. wijs *verghet* 7, 14; *sonder* - 12, 173; 24, 91; *sonder peys ende sonder* - 20, 63, 105.
vergheven. - st. ww. tr. 4, 51; 24, 57; 29, 71 *e.e.*
verhalen. - zw. ww. inhalen, bereiken 6, 51.
verhaven. - verheerlijkt 30, 237 z. *verheffen*.
verheffen. - st. ww. *hem* - zich in de hoogte heffen 22, 29; zich er boven zetten 6, 187; met *af:* zich verheffen op 27, 13; met 2e nv. 27, 30, 59 *verheven* 19, 49; verheerlijkt 6, 294; opgetogen 6, 302; 10, 56.
verhoghen. - zw. ww. t. in de hoogte heffen 22, 69; opbeuren 4, 13.
verholen. - verl. deelw. van *verhelen*, verborgen, geheimzinnig, 2, 119; 18, 146; 20, 37; onbekend 27, 28; *verhoelne weghe* 27, 1.
verclaren. - zw. ww tr. klaarheid, luister bijzetten; openbaren 1, 2; 6, 355; in de klaarheid zetten 1, 4, 51; 6, 294; verheerlijken 22, 312, 315; *verclaert*, verlicht, 1, 47; bovennatuurlijk verlicht 17, 108; 28, 35
vercoeveren. - zw. ww. intr. er boven op komen, opkomen 2, 20; 6, 55; - *an* ten opzichte van 2, 92; - *jeghen* 2, 144.
vercoren. - verl. deelw. bnw. uitverkoren 2, 97; 6, 342; 18, 62, 126; 30, 8.
vercrighen. - st. ww. tr. verkrijgen, veroveren 2, 11, 163; verwerven 4, 18; 16, 7; 21, 12; 29, 35; *enen* - (?) overhalen 2, 74 (*mochti se* misschien voor *mochtijs;* dan een-voudig verkrijgen) - *lief* - winnen 21, 24.
verladen. - st. ww. tr. drukken bezwaren, belasten 1, 66; 4, 14; 8, 30, 73; bedroeven 12, 143.
verlaten. - st. ww. *hem* - *op* 2, 31; 4, 53; 16, 49; 30, 183; 31, 13; *hem* - *te* met 2e nv. 2, 154; 6, 45; intr. *in hem* - hetz. als wederk. 5, 7.
verledighen. - zw. ww. tr. verlossen 6, 74; *verledicht*, bevrijd 4, 17 (na *verladen* r. 13).
verleiden. - zw. ww. tr. verleiden 20, 45.
verletten. - zw. ww. tr. verloren laten gaan 10, 78.
verlichten. - zw. ww. tr. verlichten, ophelderen, in 't licht zetten 1, 3, 39; 30, 116; helder maken, voorlichten 1, 4; 6, 313; 18, 95; 29, 40; *verlichte redene* de door Minne of door de bovennatuurlijke waarheden verlichte Rede 12, 111; 22, 17, 138; 29, 38; 30, 165; vgl. 11, 17, 41; 18, 95; versieren, opluisteren 2, 82.
verliesen. - st. ww. tr. verliezen 4, 10; 20, 48, *e.e. verliestmen* 12, 111; *verloren* (*in Gode*) 19, 62; 30, 32; *hem* - 22, 6.
verligghen. - *hem* - door niets doen verflauwen 2, 137.
verlorenheit. - znw. vr. het verloren-zijn 29, 81.
vermakenisse. - znw. vermaak, genoegen 30, 222.
vermanen. - zw. ww. tr. vemanen, herinneren aan 25, 6, 8; uitnoodigen, aansporen 12, 147; 31, 29; zelfst. aansporing 16, 75.

vermoghen. - st. ww. tr. vermogen 14, 22; 18, 98, *e.e.;* aankunnen 30, 125.
vernemen. - ww. tr. vernemen 21, 28.
vernoy. - znw. o. leed, verdriet 6, 56, 165, 238; 10, 59; 28, 33, 126 *en pass*.
vernoyen. - ww. *mi vernoyt* met 2e nv. het verdriet mij, weerzin voelen voor 4, 9; *hem iet laten* - 4,

21; 24, 8; zelfst. *sonder* - 15, 117.
vernuwen. - zw. ww. tr. vernieuwen, herhalen 29, 23.
veronledighen. - *hem* - zich onledig houden met 5, 38.
verre. - bijw. ver 15, 2; 29, 45 *e.e. verste* 22, 155; *van verren* 30, 192.
verren. - zw. ww. intr. zich verwijderen, verder van het doel af geraken 2, 5.
versamenen. - zw. ww. intr. vergaderen 25, 28; *versament werden* te zamen gebracht worden 30, 151, 167.
versch. - bnw. frisch 14, 19; opgewekt 30, 18.
verschinen. - ww. opdagen, overkomen 30, 17.
verscraept. - bnw. - *met - en ghelate* armoedig 22, 196.
versien. - ww. voorzien, bestemmen 6, 343.
verslinden, *verslenden.* - st. ww. tr. verslinden (van vuur) 6, 175; verzwelgen *verslent* 17, 49 *verslantene* 17, 52 *hem* - 9, 3.
versmaden. - zw. ww. tr. versmaden *enen* - 24, 14; 30, 211, *e.e.;* met zaak: verachten, niet achten op 18, 157; 20, 56; *e.e. hem selven* - 8, 61.
versmaetheit. - znw. vr. versmading 6, 106, 239, 333.
versmelten. - st. ww. *versmolten* 28, 148.
verspelen. - ww. *hem* - zich vermeien 30, 224; z. *daar*.
verstaen. - st. ww. tr. verstaan, begrijpen *versteet* 4, 6; 12, 32; 20, 24, 87 *e.e.* verstaan en beoefenen 3, 20; 16, 34 *e.e.; bekinnen ende - doen ane* 6, 325; *daer verstondic* 17. 108; *verstonden* aanv. wijs: zouden verstaan 22, 16 zelfst. verstand 6, 251 - *hem wel* - levenswijsheid hebben 21, 29.
verstandelijcheit. - znw. vr. verstandelijk begrip (?) 28, 193.
verstormen. - zw. ww. tr. in hevige beweging brengen 16, 25; *verstormt werden* in hevige beweging gebracht 2, 109; *met verstormden wille* hevig in ijver bewogen 22, 45 intr. in hevige beweging komen 8, 13.
verstoten. - st. ww. tr. verstooten 8, 69.
versumen. - zw. ww. tr. nalaten 2, 41; *hem - ane* zich schade laten toebrengen 24, 4 (zich laten ophouden?)
verswelghen. - st. ww. tr. verzwelgen, verslinden, opnemen 6, 135; *elc anderen* - 11, 26; *verswolghen* 5, 29; 6, 135; 19, 58, 62.
verswighen. - st. ww. tr. zwijgen, achterlaten 8, 51; niet bekennen 24, 45; *versweghen* 22, 114.
vertellen. - ww. tr. mededeelen 31, 21.
verteren. - zw. ww. tr. verteren *verteert hi* 1, 63.
vertien. - st. ww. met 2e nv. afzien van 2, 10; *sijns selves - eer hi sijns selves verteghe* zich verloochenen 18, 199 *hem* - zichzelf verloochenen 2, 166.
vertrecken. - ww. *moet beteekenen* inhalen, achterhalen (A en B *verrecken*) 30, 231; voor *verreiken?* z. daar.
vertwifelen. - zw. ww. tr. *vertwifelt* in twijfel getrokken 12, 90.
vervaen. - st. ww. intr. *yet verwine ane* steunen op 6, 90; - *op* steunen, teren op 30, 181.
vervaertheit. - znw. vr. vrees 4, 30, 35.
vervaren. - *ververen* - zw. ww. in angst leven 21, 22; *vervaert* 8, 45; *hem* - bang zijn, 8, 11.
ververleec. - bnw. vervaarlijk 18, 120.

vervolghen. - zw. ww. tr. achterhalen, bereiken 12, 49; 14, 26; 30, 81; nastreven 14, 26.
vervullen. - volbrengen 24, 112; *vervult*, vervuld, tot volheid gebracht 12, 22; 22, 197 verzadigd 22, 190; 30, 43.
verwaghen. - ww. intr. verroeren 22, 64
verwe. - znw. vr. kleur 29, 32.
verweent. - bnw. heerlijk 28, 2 en daar pass.; van pers. rijk, weelderig 28, 61; van God 28, 69; *verweende salicheit* 28, 76.
verweentheit. - znw. vr. heerlijkheid,

gelukzaligheid 2, 127; 18, 106; 28, 8 en pass.
verwinnen. - st. ww. tr. overwinnen 5, 27; *Gode - hem te verwinnene* 12, 178; *Minne* - 19, 7; te boven komen, 6, 50 *verwan;* 6, 201; over treffen 29, 37; *verwonnen* 12, 179 en pass.; 30, 38.
verwiten. - ww. verwijten doen 25, 7.
vet. - bnw. vet, vruchtbaar 10, 28; 22, 260 en pass.
vetheit. - znw. vr., vruchtbaarheid, 22, 290, 297.
vetteleke. - bijw. 22, 294.
viant. - znw. m. vijand *siere viande* 22, 144.
vier. - znw. o. vuur 6, 175; *een* - 12, 175.
vier. - telw. 22, 356.
vierde. - rangtelw. vierde 12, 89; 15, 5, 75; 20, 36.
vierech. - bnw. vurig 14, 26; 16, 84; 22, 99.
viereghen. - zw. ww. tr. vurig maken 16, 82.
vijfte. - rangtelw. 12, 90; 15, 6, 82; 20, 44; 22, 217.
vinden, *venden.* - st. ww. tr. vinden, aantreffen 2, 158 *e.e.* 10, 104; bevinden, *vonden* 2, 146; 29, 63; ontdekken, *vant* 11, 21; *venden* 17, 117; *ghescreven* - 6, 89; *hem* - zich bevinden 13, 50.
vlamme. - znw. vr. vlam 12, 176; 25, 22, 38.
vlecke. - znw. vr. vlek 15, 83.
vlieghen. - st. ww. intr. vliegen 22, 379, 386; *vloech* 22, 387; - *de vloghele* uitgespannen vleugels 22, 379.
vlien. - ww. *in enen - e* vluchtig 30, 156.
vlijt. - znw. m. ijver *met nuwen - e* 6, 133, 369; 30, 115; *met allen - e* 30, 98; *in eneghen - e* in met ons vereenigden ijver, in gelijken ijver met ons 23, 27.
vlitech. - bnw. ijverig 6, 52 *vlietech* 12, 10; 21, 1; 30, 26.
vlieteghen. - zw. ww. vurig maken, *vliet*(*h*)*echt* 15, 114.
vloyeleke. - bnw. (uit)vloeiend, gezegd vooral van de Liefde die zich uitstort, *die - wondere* de wonderen van Liefde 22, 203; *van - n wille* genegen, zich uitstortend 22, 276, van God, met het denkbeeld van genegenheid 28, 102 en pass.; *met - r begherten* 30, 116; bijw. 1, 27.
vloyelecheit. - znw. vr. eigenschap van God om zich uit te storten in den H. Geest en in alle goed 28, 15, 24, 104 *en daar pass*.
vloyen. - zw. ww. intr. vloeien, *vloyende* 9, 12; *vloyender* 22, 254; - *de ende wedervloyende* vloeiend en weer uitvloeiend 12, 62; *al om ende over* - 22, 255; tr. *ghevloyt* doorstroomd 28, 149.
vloedech. - bnw. zich uitstortend 22, 254.
vloet. - znw. vr. vloed *ene wassende* - 20, 62; 21, 48; 22, 106, 254.
vloghele. - znw. vleugel 22, 379.
vloten. - zw. ww. intr. drijven, baden 28, 165.
voeden. - zww. ww. tr. voeden, ondehouden 2, 172; 22, 86. 34, *ghevoedet* 20, 10, 78 *ghevoet* 30, 233 *z. teren*.
voeghe. - znw. vr. *sonder - n* zonder omwegen 24, 1 (zonder naar een geschikte, geordende wijze van uitdrukking te zoeken).
voeghen. - zw. ww. intr. passen, betamen 2, 67; *sonder* - z. *voeghe; hem - te* zich schikken tot 14, 18.

voeren. - zw. ww. *ghevoert sijn*, behandeld zijn 1, 78; brengen 22, 304.
voet. - znw. m. 12, 182; 30, 128; *enen te - e vallen* 24, 27.
voetsel. znw. o. voedsel 20, 79.
voert. - bijw. verder (*of met* hulpen) 12, 180.
voertgaen. - st. ww. intr. vooruitgaan 2, 61.
voerthulpen. - 12, 180.
vol. - bnw. vol *van volre redenen* 2, 126 *z. aant.; in alre volre glorien* 22, 113; *met volre salicheit* 28, 97; praedic 22, 245; *vol van* 10, 4; 28, 99, 168; bijw. geheel en gansch, volmaakt 27, 12; 28, 74; *te vollen* alles wel beschouwd, over 't geheel 2, 47; geheel en gansch 4, 51; 5, 35; 13, 35; 18, 72; 22, 372; 27, 20, 47; 30, 199.

volbrenghen. - st. ww. tr. *volbrachte* 6. 110, 328; *volbrochte* 16, 36.
voldoen. - st. ww. tr. ten uitvoer brengen, ten volle doen *voldeet* 3, 37; *voldaen* 12, 20; 14, 29; 16, 17, 40; 25, 4; aanvullen, tot volheid brengen 6, 337; 12, 232; voldoening schenken, ten volle beleven 22, 231; 31, 25.
vólgaen. - st. ww. tr. ten einde gaan, met *voldoen*, 6, 299, 308.
volghelden. - ww. ten volle uitbetalen 6, 235.
volghen. - zw. ww. met 3e nv. volgen, iemand volgen 2, 161; 15, 39 *ghevolghet;* 30, 80 *volchden;* iets, de leiding enz. volgen, involgen, 2, 155; 6, 191; 10, 76; 14, 62; 30, 78; intr. *volghen na* waarsch. aarden naar, gelijk zijn aan 12, 46.
volgheven. - ww. ten volle geven 12, 17, 25.
volhaven. - deelw. bvg. gebruikt, met zinspeling op *onverhaven* ten volle verheven, bereikt 22, 404.
volhebben. - ww. ten volle hebben 22, 244.
volheit. - znw. vr. volheid 22, 276; 28, 192.
volhoghet. - deelw. ten volle verheven 19, 54, 59.
volc. - znw. o. volk *dies - s* 12, 206.
volcomeleke. - bijw. volkomen 26, 1; 17, 15, 16; *volcomenlext* 31, 25.
volcomen. - bnw. volkomen, volledig, waaraan niets ontbreekt b.v. met *wille* 6, 170; met *doechde* 6, 206; met *macht* 13, 25; met *ziele* 18, 52; met *trouwe* 30, 3; voltooid, volmaakt: 15, 15; 18, 19; 22, 207 *e.e.; volcomenste* 10, 4; *alre volcomenste* 31, 26, praedic. 30, 112; bijw. 24, 74.
volcomen. - ww. tot het doel komen *volcomt* 13, 70.
volcomenheit. - znw. vr. volmaaktheid 6, 142; 18, 51 en pass.; 26, 23; 27, 19; 30, 111 en pass.; volmaaktheid der Minne 13, 26; 17, 14; *volmaecte* - 30, 7; weg ter volmaaktheid 31, 24.
volleiden. - ww. tr. leiden ten einde 24, 111.
volleke. - bijw. zeer *volleker* spoediger, sneller 13, 70.
vollen. - ww. tr. vullen 28, 176.
vollonen. - ww. tr. ten volle loonen 2, 88.
volmaect. - bnw. volmaakt, zedelijk volmaakt 2, 171, 178, e.e.; *volmaecte volcomenheit* 30, 7; bijw. 6, 14; praed. 23, 20; *volmaecste* 17, 38; pers. gebr. 10, 20.
volmaectheit. - znw. vr. volmaaktheid 2, 167; 10, 81; 12, 13; 14, 57; 25, 26; 27, 4 *e.e. dese* - 14, 43; abs. 29, 40.
volmaken. - ww. tr. aanvullen, ten volle goed maken 8, 48; tot volmaaktheid voeren 2, 100.
volminnen. - ww. tr. ten volle beminnen 22, 214.
volstaen. - ww. intr. standvastig staan, stand houden 6, 299, 307.
volvorderen. - ww. tr. (of int.?) tot het einde doorzetten of vooruit-komen 8, 49.
volwassen. - st. ww. intr. tot vollen groei komen 6, 46; 18, 127; 19, 37; 29, 94; 30, 142; *volwasti* 31, 17; *iet* - in iets tot vollen groei komen 30, 150.
volwerken. - st. ww. tr. afwerken, ten einde, ten volle uitwerken, 13, 7.
volwesen. - ww. intr. ten volle zijn 25, 2.
vonnisse. - znw. o. besluit, beschikking over iem. *sine - lesen* 6, 136; 18, 110.
voort, *voert*. - bijw. verder 17, 13.

vordere. - bijw. verder, meer 1, 74; 20, 140; 24, 46.
vorderen. - zw. ww. tr. bevorderen, vooruithelpen 1, 62; 12, 146, 173; *voerderen* baten, 6, 71; 15, 59; *vordertse* 18, 86; *ghevordert* 15, 107; ten uitvoer brengen 6, 263. intr. vooruitkomen 18, 82; 30, 10.
vorderlyc. - *voerderlijc*, bevorderlijk, nuttig, 6, 89.
vordernisse. - znw. vr. bevordering 13, 65.
vore. - *voer*, soms *voren*? 6, 293; voorz. voor; ten bate van 6, 216, *en pass.;* 8, 17; voorz. van plaats en tijd, *pass.; vore de Minne sijn* de Minne voorafgaan, 16, 83, met

segghen: vore waer - 23, 19; met *houden, weten* 6, 280; 30, 187, 189.
vore. - bijw. voor, van tijd of plaats. *alrevorst*, allermeest 13, 78.
voregaen. - st. ww. voorgaan *voreghinc* 6, 324.
voremaels, *voermaels.* - bijw. *hier* - vroeger 31, 27.
voren. - bijw. *te* - eerst en vooral 6, 36; vooreerst, bovenal 6, 36; *enen niet te - gheven* iem. niets laten voor hebben 22, 358.
vorewart, *vorwaert.* - bijw. - *keren* bevorderen 10, 84.
vorwaetgaen. - ww. zelfst. gebr. vooruitgang 16, 52.
vorme. - znw. vr. gedaante 27, 48 wijze - *der redenen* 13, 3. *z. daar*.
vorst. - bnw. eerste, voornaamste 3, 26; 18, 42. bijw. *te vorst* vooreerst 12, 56; 26, 6; *te alrevorst* 15, 53.
votseladen. - bijw. *van elders onbekend* 8, 69; z. ald.
vraghen. - st. ww. tr. vragen 24, 21. *e.e.; - om* 15, 3; met 3e nv. 15, 36; *sonder - van yemanne* zonder dat men iem. wat ook behoeft te vragen, zonder twijfel 6, 153.
vrede. - znw. rust 21, 12, 14. *e.e. in - n bliven* 18. 111; *in - n sijn van allen dinghen* door niets uit zijn rust of vrede gebracht worden 2, 14; *nauwe* - 4, 89; *in vreeden sijn* 18, 39; vrede 6, 116; 8, 59; *int lant des - n* 22, 227; *in - bringhen* verzoenen 24, 26; *enen sinen - doen* hem tevreden stellen, wat hem kan vergenoegen 2, 23; - *weder doen* daad die verzoent, 24, 29; *met - n onderstaen* helpen, steunen, door vrede te schenken, 5, 4.
vredelike. - bnw. vreedzaam, verzoenend 24, 28, vredig 15, 118.
vreemt, *vremt.* - bnw. vreemd, onbekend; vooral in de beteekenis: vreemd aan de Minne, afleidende van de Minne, niet in of bij de Minne, het Minneleven, passend *te vreemden dinghen* 4, 93; *bi vremder dinc* 18, 68; *herde vreemde* 14, 41; *vreemde ghenoechte* 6, 143; *vreemde troest* 12, 26; 14, 14; 19, 16 *z daar; vreemde raste* 15, 76; 21, 15; 30, 89; *der vreemder mesquame* 12, 209; *vremde rouwe* 29, 10, 14, 19 *met vremden wille* 30, 72; *van vreemden torne* 12, 95; *bi vreemden wesene ende bi vreemden dinghen* 18, 147; *in vreemden lande* buiten de Minne 6, 253; - *de van Gode*, 6, 70; vaak zelfst. gebruikt: onbekenden, tegenover vriend 13, 36; 15, 21; 21, 26; zij die buiten de Minne leven, aardsch-, wereldschgezinden; *die vreemde* 12, 214; 13, 63; 18, 104, 140, 198; 19, 76; 22, 195; 24, 12; 25, 89; *der vreemder* 22, 115; *onder alle vremde* 29, 92; *nieman vreemder* 2, 157; 18, 105 *menichs vrems* 18, 136.
vrese, *vreese.* - znw. vr. vrees 2, 108, 114; 8, 2; 20, 76 en *pass.;* mv. 2, 115.
vreseleke. - bnw. vreeselijk, 12, 170; angstwekkend *vreselijc* 18, 124; *vreseleke maninghe* 18, 171, 172; *vreeseleke* 22, 188 - *leven* 13, 37; bijw. *vreseleke soete* 22, 35; 25, 19; *vreseleker* 20, 106.
vresen. - zw. ww. tr. vreezen 2, 106; *Gode* - 4, 39, 41; - *dat* 8, 3, en pass.; zelfst. gebruikt 4, 32.
vri. - bnw. vrij 18, 39; (geestelijk) vrij (van alles wat den dienst der Minne belet) 8, 18, 69; 18, 153; 19, 21; 24, 78; *te vrier* 8, 65; *vrie edelheit* adel der ziel tot zulke vrijheid bestemd 18, 12; *vrie pade* veilige, waarlangs men vrij kan gaan 18, 85; *vri om* 18, 56; *soe mochtijs vri sijn* 19, 70 *z. daar* - bijw. *vri leven* 18, 153; 19, 21.
vrien. - zw. ww. tr. vrijen, liefdeomgang hebben met 21, 24; *vrijtmen* 21, 35.

vrient. - znw. m. vriend 1, 6, 18; 5, 46; 6, 209; 11, 22; 12, 60; 4, 13, 16; 22, 145; 28, 136; 30, 6 e.e.
vrientscap. *vrienscap.* - znw. vr. 28, 125; 12, 90; 28, 129.
vriesen. - onp. ww. *mi vriest* kou hebben 24, 41.
vriheit. - znw. vr. (geestelijke) vrijheid 6, 340; van God, b.v. 18, 74; 28, 262; van de ziel b.v. 18, 76, 154; 19, 22, 23; valsche vrijheid 18, 158;

in vrihede 18, 184; - *der verweentheit* 28, 141; - *der Minnen* 31, 26.
vrileke. - bijw. 22, 227.
vrocht. - znw. vr. vrucht *sonder* - 24, 96; - *der bliscap* 28, 156.
vroech. - bijw. vroeg 2, 151; vroegtijdig 10, 32; *te* - 30, 186, 228.
vr,oedeleke. - bijw. met wijsheid 14, 55, 59; 18, 10.
vroeden. - zw. ww. intr. verstandig zijn 25, 25.
vroet. - bnw. vroed, wijs, verstandig 2, 170; 18, 1; 21, 8; 23, 11; zelfst. *die vroede* 10, 44; 15, 74.
vroetheit. - znw. vr. goddelijke wijsheid, van God 9, 4; 18, 2; 21, 45; menschelijke wijsheid 18, 158.
vrouwe. - znw. vr. vrouw 21, 19.
vullen. - zw. ww. tr. vullen 2, 108 *z. vollen*.

W

wachten. - zw. ww. intr. wachten; - *na* 10. 36; 28, 157.
waer. - bijw. waar; in verbinding met voorz. bijwoorden b.v. *waer af* 2, 154.
waer. - bnw. waar; *dats* - 2, 3; *wel eest waer* wel is waar, reeds zonder dat verder bewijs noodig is, 26, 63.
waerheit. - znw. vr. waarheid 6, 115, *met waerheden* 14, 15; de waarheid in God 6, 113; 6, 148; 16, 71, 75; 23, 1, 4 *en pass.;* levenswaarheid, gelijkvormigheid met het goddelijke oorbeeld - *pleghene* 1, 11; - *gheven* 11, 27; *inder - ghefundeert* 6, 303; grond van die gelijkvormigheid 1, 25, 49; - *van goeden werken* 6, 159; - *siere herten* oprechtheid 22, 209; wat iets werkelijk is 6, 121; 15, 34.
waerleke. - bijw. als waar, volgens de waarheid 2, 54.
waernen. - zw. ww. tr. 2^{e} nv. waarschuwen voor, omtrent 6, 1.
waeromme. - bijw. waarom - ? *want* 28, 218; - *dat* 29, 70.
waert. - bijw. waarts *te Gode* - met betrekking tot God 10, 11; *ter volmaectheit* - 25, 27.
waghen. - ww. intr. in beroering komen, 22, 41.
waken. - zw. ww. intr. waakzaam zijn, zorg dragen 8, 48; wakker zijn, waken 12, 157; 15, 26; 31, 11; - *de caritate* 15, 30; - *de houden* waakzaam 24, 7.
wacker. - bnw. wakker, ijverig 14, 28; 16, 3.
wallen. - ww. intr. opwellen 28, 81.
wandelen. - zw. ww. intr. wandelen, omgaan 6, 185, 186; 24, 14; 28, 49 en pass.; gaan 30, 128; zich bewegen, afdwalen 20, 115.
wandelinghe. - znw. vr. wandel, omgang 12, 45; 15, 102.
wanen. - zw. ww. tr. wanen, meenen 4, 38; 8, 37; 10, 68; 24, 26 *e.e. waent sijn* beeldt zich in te zijn 10, 20; *waers* - 1, 81 waande dat het gemeend was.
wanneer. - bijw. wanneer b.v. 28, 30.
want. - znw. muur 12, 161.
want. - vgw. daar, vermits 6, 178, 303 en pass.; *ende* - 22, 30, 48 gesteld dat, 22, 63 *e.e. daer omme* - daarom dat 10, 31; omdat 17, 64.

wassen. - st. ww. intr. groeien, grooter worden, ook in 't geestelijk leven 2, 48, 62; 6, 163, 179; 8, 1; 19, 35; 22, 241; 23, 23; 26, 21 en pass.; - *de vloet* 20, 62; zelfst. 30, 35.

wat. - vr. voorn, wat; *bi wat saken* 20, 33; - *dat* al wat 20, 57; met 2e nv. 17, 47; 18, 163; 22, 72 (?); 2e nv. *wies*, 9, 2.

wech. - znw. m. weg 19, 13 meestal overdr., handelwijze, behandeling; der Minne, b.v. 2, 67; 6, 324; *te sinen weghe* 2, 148; *inden weghe* 12, 51; *verhoelne weghe* 27, 2; *gherehter Minnen weghe* 29, 83; *buten allen weghe van menschen sinnen* die de mensch kan bedenken 19, 17; *in swaren weghe* 6, 254; *der nauwer weghe* 12, 104; *die weghe van dienste* 12, 115; *der vreemder weghe* 22, 115, 118; *in allen weghen* 14, 61. *Ic ben de* - 15, 17.

wechdoen. - ww. verdrijven 2, 116.

weder. - bijw. weder, opnieuw; van den anderen kant, als vergelding 2, 13; 14, 37; 18, 73. - vgw. *weder ... ocht* of ... of 13, 10; 27, 28; *weder ... soe* 2, 5.

wederdoen. - ww. tr. iets doen als tegenprestatie 6, 279; *vrede* - een daad van verzoening als tegenprestatie doen 24, 29.
wedereyschen. - ww. terugeischen 6, 7.
wedergheven. - ww. *hem* - zich zelven als loon geven 21, 34.
wederkeren. - ww. wederkeeren 18, 112; 22, 401, 402, 403, 404.
wedercomen. - ww. 20, 4.
wedermaken. - ww. herstellen, vernieuwen 11, 15.
wedermanen. - ww. eischen als tegenprestatie 22, 49.
wedernemen. - ww. zelfst. gebr. 29, 73.
wedersegghen. - ww. tegenspreken 24, 13 *weder te segghene* er tegen in te brengen 24, 28.
wedersien. - ww. *sonder* - zonder om te zien 22, 390.
wederslaghen. - verl. deelw. teneergeslagen, bedrukt 6, 309; *wederslaghen* 30, 205.
wedervloyen. - ww. terug uitvloeien 12, 62.
wee. - zelfst. nw. o. wee, leed - *doghen* 8, 56; *sonder groet* - 22, 167, 169 en pass.
wee. - bijw. wee, in een toestand van leed - *sijn* wee, pijn doen, 5, 17; in leed zijn 23, 24; - *hebben* 17, 64; 21, 18; - *doen* 26, 18.
weeldeleke. - bnw. zalig, weeldevol 12, 67; bijw. 16, 61.
weelde. - znw. vr. geluk, zaligheid 12, 68; 22, 168, 363; 28, 26.
weeldich, *weldich.* - bnw. weeldevol, zalig 22, 112; 28, 74.
weeldicheit, *weldicheit.* - weelde, zaligheid 28, 26, 58, 68.
weec. - bnw. - *van herten* teergevoelig 16, 56.
weeleec. - bnw. pijnlijk 12, 69.
weghende. - deelw. zwaar, ernstig 10, 61.
wekken. - ww. tr. opwekken, aansporen 8, 11.
wel. - bijw. wel *pass.;* voor bnw. *wel wert* 6, 106, 169, *e.e. te wel* te juist 30, 209.
welheit. - znw. vr. welheid, weelde 28, 37.
welc. - vr. voorn. welk *pass.; in welken manieren* 26, 9; - *die soetheit es* 27, 37; *welc es die fijnheit Gods* 28, 81; zelfst. *in welken dat dat si* 2, 80; 22, 111; *omme de welke* 1, 28.
welna. - bijw. bijna 18, 5; 22, 76.
wenen. - zw. ww. intr. weenen 2, 25.
wensch. - znw. m. wensch 1, 57.
werdelike. - bnw. waardig 2, 71; 6, 348, en pass.; bijw. op waardige wijze 2, 75; 10, 112; 11, 3; 30, 25, 70 en pass.
werden. - st. ww. intr. worden (hi) *wert* of *wort* 6, 372; 12, 85; vlg. *werdet* A en B *wert* 4, 17; *weert* A en B *werdet* 22, 404; *waert* 6, 361, A en B *wert; waertmen* A en B *wertmen* 30, 38; *wi werden, worden wi* 6, 268 (A en B w*er*den); *ghi wert, werdi* 6, 46; *ic wart*, ook *werdic; hi wart; waert* 6, 293; 22, 289; *wi, si worden;* subj. *wie soe worde* 6, 81; 12, 144; *werde* 12, 229 en enkele dubieuze gevallen 6, 68; 10, 92; 12, 55; *hem en woerde* 2, 129; *soe en worde hi* 14, 62; deelw. *worden* 6, 30 *e.e.;* - te beurt vallen, 6, 221, 262 *e.e.*
werder. - znw. pand, waarborg 1, 70.

werdich. - bnw. waardig 6, 164; 18, 44 enz. - *ste* 12, 109; - *sijn dat* 6, 169; *uwer werdigher zielen* 18. 52, *der Minnen* - 8, 4.
werdicheit. - znw. vr. waardigheid 2, 108, 113; 6, 214, 320 *e.e.; na sine* - 11, 42; 24, 108 *e.e.; na hare* - 20, 23 *e.e.* - Gods b.v. 16, 60; waarde, beteekenis 4, 110.
werelt. - znw. vr. wereld 22, 148, 296.
werf. - CM - honderd duizend maal 18, 198.
werc. - znw. o. werk; *der Minnen* - 29, 14 *e.e.; te haren werke* 6, 35; *grote werken doen* 30, 10; *in werken* 6, 332, 367; 6, 104; *van goeden werken* 6, 159, 161, 276, opdracht, taak b.v. 16, 37.
werken. - st. ww. tr. intr. 1, 37; 12, 160 *e.e. wrachte* 6, 103; 15,

19; 17, 46; tr. beoefenen, doen *wrachte* 6, 328; 2, 33, 35; *doecht* - 2, 33, 90; 6, 309, 316; 15, 92; 16, 163; *die doechde* - 6, 170; *Minne* - 16, 44; *wrachten werken van Minnen* 4, 52; *haren wille ghewrocht* 18, 150; *werct te* 12, 173; doen, uitvoeren 24, 94; *den raet ons Heren* - 2, 35; *sine werke* - 29, 22; *grote werke* - 30, 14.

wesen. - ww. 6, 231 *e.e.* onv. verl. tijd van *sijn: ic was, hi was, waest* 1, 76; *wi, si, waren; ghi waert;* conj. *ic ware, hi ware, hine waer* 18, 79; *het en were* A en B *ware* 22, 130; *waerdi* 27, 54; *wesende* 2, 160 *gheweest* 1, 58, 59.

wesene. - znw. o. wat iets of iemand is, wezen *van allen* - 1, 10; *dat - der Minnen* 6, 191; 20, 41; *in uwen* - 12, 199; 18, 59; 14, 8; één - 6, 364; - *van God* God zelf 11, 16; wezenheid, *na haren* - 1, 40; 2, 142; (Gods) *wesen, groet* - 4, 45, 46; *e.e.* manieren van zijn, 2, 82; 6, 251; 17, 16; vaak, eenvoudige omschrijving *alle die wesene* al wat is, *alle wesen* 18, 102; *met ghenen - van arbeyde* met geenerlei inspanning 12, 64; *hemelsche, helsche* - het hemelsche, het helsche 12, 101, 102; *met vreseleker* - 17, 48; *die vier* - de vier behandelde eigenschappen 22, 376; *die effene* - 22, 406; *in dat wesen* in dien toestand, 12, 201; *met al den wesen* met volle overgave 21, 44; *in - van Minnen* in Minne 6, 43; *met desen* - hiermede 30, 144; *dat* - dat 30, 125; *ellendich* - ellende 6, 88.

wet. - znw. vr. *na de* - volgens de voorschriften waarsch. van het klooster, van de orde 24, 73.

weten. - st. ww. tr. weten, begrijpen, kennen *ic weet* 12, 151; 17, 113 *e.e.; wetic, weetic, weet ic* 17, 17; 29, 17; *hi weet* 2, 5; *wet God* 1, 72; 5, 14; 6, 231; 12, 18; 22, 10; *wi weten; ghi weet* 24, 18 *e.e. ghi wet* 8, 74; 24, 18 *e.e.; wetti* 12, 12. - *men wete* 30. 143, *wete wi* 19, 10; *wisten* wi 2, 56; geb. wijs *wet, die wiste* zou weten 2, 63 zich bewust zijn 30, 187. zelfst. 22, 11.

wetenheit. - znw. vr. *met - den* bewust, met kennis (van uw schuld) 24, 56.

wi. - uitr. *o wi!* o wee 5, 22.

wi. - pers. vn. 1e pers. mv. wij; *wij* 22, 48; *wijs* 6, 227; *wijt* 19, 78; *wine, wi hem* 22, 63; *wiere* 30, 190, 194; *ons selves* 2e nv. 6, 247, 286; *onser* 6, 231; 26, 21; 31, 20; *ons allen, ons selven* 30, 229 *laet ons leven* 23, 27.

widen. - zw. ww. tr. wijd, ruim maken 1, 52.

wijch. - znw. m. strijd 18, 29.

wijdde. - znw. vr. breedte, ruimte 22, 405.

wijs. - bnw. wijs, vroed, voorzichtig 10, 94; vaak met *ziele* b.v. 22, 396, 398 *wise borst* 18, 185; *wise leringhe* 22, 52; *den wisen Gods sone* 22, 140.

wijsheit. - znw. vr. wijsheid, 3, 11, 13; 12, 86; - *des soens* 30, 88; *die - van boven* 30, 230; een of andere wijze leer 24, 17.

wijt. - bnw. wijd, ruim, *wide ghewout* 30, 197; *dat wide ontdoen* 22, 190; *die materie der Minnen es te* - 19, 31; *die conscientie - hebben* 8, 36. bijw. 22, 189.

wiken. - st. ww. intr. wijken, uitwijken 18, 125; 20, 101; plaats maken voor 19, 5.

wile. - znw. vr. wijl 10, 6 *e.e.; sulke wile* somwijlen 10, 10 en pass.; *selke - als* 10, 74; *enighe* - somtijds, nu en dan 24, 8; *bi - n* somwijlen, op sommige tijden 2, 49, 51; 12, 148; 15, 38 *onder - n* intusschen 11, 23; *alle die wile* al dien tijd, intusschen 2. 113; 12, 91; *al die - dat* zoolang 22, 400; *dicste* - het meest van den tijd 28, 217, 222, 227.

wille. - znw. m. wil 2, 38, 58, 60; 4, 8 *en pass*. 2e nv. *willen* 6, 122, 124; *wils* 30, 203; *met goeden* - 2, 55; *gheest van goeden* - 4, 67; *gheen - en behouden* 19, 55; *sijns enichs - n leven* 19, 56 *in enen* - 13, 15; *gherecht* - 6, 148; eigenwil *te vele*

wils 30, 203, *om* - terwille 2, 19, 165; 22, 197; wat men wil 14, 44; z. *lief*.
willen. - st. ww. tr. willen, 1, 76 en pass.; *ic wille, ic wilre* 25, 6; *willic* 6, 1; 12, 230; *hi wilt, wi willen, ghi wilt, wildi* b.v. 1, 36; *wildijt* 2, 46; *ic woude*, 1, 74; *woudic; hi woude, hi woudse* 22, 315; *woudement* 22, 151; *woudi* 6, 191; *alse wille* 4, 101, 102: naar wil, met onderdrukt ow.); - zelfst. 17, 28 *e.e.*
wise. - znw. vr. wijze *in gheenre - n* 16, 48; wijsheid (of wijze) 10, 89.
wiseleke. - bijw. met wijsheid, vroedheid 10, 84, 104; 14, 50; 23, 13; *e.e.*
wisen. - st. ww. tr. voorhouden, leeren 4, 49; 15, 32; 17, 135.
woet. - znw. *in woede*, hevige beweging, 22, 237.
wonde. - znw. vr. wonde, 4, 23.
wonden. - zw. ww. tr. wonden 20, 94, 110; *ghewont* 2, 125; *ghewondet* 29, 54.
wonder. - znw. o. wonder, wat verwondering wekt 3, 39, 40; 22, 105, 113; 27, 55 *en pass. van - e* om het wonderbare dat iem. wekt 3, 10; 6, 134; 27, 5; wonderwerken *sine oude - e* 29, 25; *in - e* 22, 303; bnw. wonderbaar *dat schijnt* - 17, 112, 113; *God es* - 28, 70.
wonderen. - onp. ww. *mi wondert* het verwondert mij 17, 114; 28, 232, 235; *den vreemden wondert van mi* 29, 25; zelfst. - *van* het zich verbazen over 20, 48.
wonderleke. - bnw. wonderlijk, geheimzinnig, verbazing- verwondering wekkend, 9, 5; 18, 101; 28, 78; 30, 94; *alre - wonderleecst* 20, 82; bijw. 15, 79.
wonen. - zw. ww. intr. wonen 25, 27, *woende* 26, 11; verblijven 12, 202; *in de Minne* 20, 65; 9, 7; 19, 66.
wont. - 18, 116 voor *went, wendet?* B heeft *went* A had *went*, verbeterd tot *wont*.
woensamleke. - bijw. voortdurend, bestendig 30, 141.
woert. - *wort, waert*, woord; *te worde bringhen* 19, 27; *in woerden* 6, 104, 332; *woerde* 22, 82; 24, 28; *in worden* 17, 12; *uwe worde* 16, 70; *dese woert* (mv.) 12, 156, 160; *waert* 17, 27; *die drie ... waert* 17, 44; *die eerste waerde* 17, 34; woord, leer uitspraak *verborghen woert* 2, 121; *dit wort* 20, 107, 111; *die heimelike worde* 18, 186; (A en B hebben *wort, worde* waar C *waert* heeft).
worpen. - st. ww tr. werpen *worpt sise* 20, 8; *gheworpen* 20, 139.
wortelen. - zw. ww. *ghewortelt* zijn wortel hebbende in 10, 9.
wrake. - znw. vr. straf 30, 57.
wreet. - bnw. wreed *wrede woert* 17, 53; *wredere* 1, 59.

Z

zee. - znw. vr. zee, 22, 296.
ziele. - znw. vr. ziel, pass. 4, 15; 6, 335; *saleghe - soete* - 28, 32; *met al dier - n* 12, 254; *metter - n spreken* 19, 30; - in - 9, 11.
ziere. - zier, 22, 148.

[II. Inleiding]

Eerste hoofdstuk
Aard en bestemming

Uit de bij elken ingestelde analyse over aard en bestemming dezer brieven blijkt wat volgt:

Enkele onderscheiden zich onmiddellijk van de overige als verhandelingen of zelfs preeken: X, XV, XX, XXII, XXVIII, XXX. Van eene echter staat vast, dat die geschreven werd, nl. XXII. Het was een geschreven verhandeling, bestemd om gelezen te worden. Waarom zouden de andere ook geene als brieven geschreven verhandelingen zijn?

Trouwens, het onderscheid tusschen brief en verhandeling kan vaak moeilijk worden gemaakt. Zoo zouden ook Br. II, IV, XIII, XIV, XXIV verhandelingen kunnen zijn. Eindigt de XXXe Br. als een preek met *Amen,* ook de XXIVe heeft hetzelfde slot. Toch is de XXIVe, met zijn persoonlijke toespelingen op een *jonge herte* en op hare gebreken en kennissen, wel een brief geweest.

Weer andere zouden als verhandelingen of onderrichtingen kunnen doorgaan, indien niet hier of daar de toon persoonlijker werd; aldus VIII, XVI, XVII, XIX. Ook Br. VI is grootendeels verhandeling, al komt een paar maal de toespraak aan een brief herinneren.

Nog andere beginnen als een verhandeling, doch zijn klaarblijkelijke brieven. Men vergelijke b.v. het begin van Br. I, zeker een brief, met het begin van Br. XXX, die als een verhandeling aandoet:

Br. I	**Br. XXX**
God, *die* de clare Minne die onbekent was verclaerde bi siere dóghet, daer hi alle doghet bi verliechte in siere claerheit der Minnen, *hi* moet u verliechten ende verclaren metter claerre claerheit, *daer hi hem selven* claer met es, ende *al sinen vrienden* ende sinen naesten gheminden.	God, *die* ye was ende emmermeer wesen sal fundament van gherechten Minnen ende van volcomenre trouwen, *hi* es onse volcomene trouwe der alrevolcomenster Minnen, *daer hi hem selven* met mint in hem selven, ende *al sine vriende* die hi mint, hem selven te minnen met volmaecter volcomenheit.

Beide volzinnen hebben geheel hetzelfde rhythme.

In sommige brieven treffen enkele deelen als echte verhandelingen: b.v. de XVIIIe; de XIIe brief is een doorloopende onderrichting voor een overste.

Het blijkt dus, dat de brief vaak in de verhandeling overgaat, dat een onderscheid tusschen brief en onderrichting of verhandeling moeilijk te maken is, en dat ook de verhandelingen geschreven werden.

Wij hebben dus overal met *kortere of eenigszins uitvoerige geschriften te doen, gericht aan een of meer personen, en bestemd om gelezen te worden*. In dien zin zijn het alle brieven en kon de verzameling heeten *Epistoloe Haywigis*.

Het mag bevreemden, dat sommige brieven die als uitsluitend verhandelingen aandoen, niet vergezeld zijn van eene of andere aanwijzing, die ze als brief zou laten herkennen. Het kan echter gebeuren, dat zulk een begeleidend briefje niet in de verzameling werd opgenomen en alleen de verhandeling werd bewaard. Ofwel dat Hadewijch, onder den indruk van een of andere gedachte, een of andere leer, deze eerst voor zich zelf heeft uitgewerkt en ze daarna ter beleering aan hare volgelingen heeft opgezonden of meegedeeld, zooals ze waren. En zulk een uiteenzetting kan bij Hadewijch opgewekt zijn geweest door toevallige lezing, zooals b.v. Br. X en XVIII, met bewerkingen van gedachten uit Richard van St. Victor en uit Willem van St. Thierry. Het kan eindelijk ook zijn, dat de godgewijden zelf om toelichting hebben gevraagd, of dat Hadewijch, naar aanleiding van een of andere plaats in haar brief, er een latere toelichting aan heeft toegevoegd.

De eigenlijke briefjes zijn ook vaak onvolledig: zij schijnen deel uit te maken van andere.

Want de INDEELING der brieven is wel eenigszins willekeurig:

Enkele, die zeker geen verhandelingen zijn, beginnen zonder groet of inleiding en brengen nog duidelijk genoeg het bewijs, ofwel dat iets is weggevallen, ofwel dat verkeerd een nieuwe brief werd begonnen. De eerste heeft geen slot; de tweede geen begin: deze zou heel goed het vervolg kunnen zijn van den eersten, die kan afgebroken zijn geweest na een ingelaschte passage over Hadewijch's persoonlijke ervaring. De zesde heeft geen inleiding en begint ex abrupto; wij zegden reeds dat het een samenvatting van uittreksels uit verschillende brieven kan zijn om een centrale leer. Of is het voortzetting van een anderen, van den vijfden, die geen slot heeft? De zevende, die zeer kort is, geen slot heeft, en nauwelijks een brief kan genoemd worden, zou de inleiding kunnen zijn van den achtsten, die ex abrupto aanvangt. De negende,

die weer nauwelijks een brief is, zou een uittreksel kunnen zijn uit een langeren: of een begeleidend schrijven bij br. X? De dertiende, die geen inleiding heeft, zou het vervolg kunnen zijn van een andere, doch niet van den twaalfden. De vijftiende, met de allegorische uiteenzetting van onze *godleke peregrinatie,* werd ingegeven door den veertienden: *te derre caritaten sijt wacker ende ernst inder peregrinacien des levens* (27). Deze beeldspraak mag Hadewijch hebben aangezet om haar uit te werken, hetzij in hetzelfde schrijven, hetzij bij een volgende gelegenheid. De vijf en twintigste is voorzeker geen brief op zichzelf, maar een soort van post-scriptum bij den vier en twintigste: dat deze eindigt met Amen, heeft tot de splitsing aanleiding gegeven.

Het getal een en dertig brieven is dus willekeurig: sommige brieven behooren samen, andere bestaan uit meer dan één brief.

Wat de CHRONOLOGISCHE orde der brieven betreft, hierover laat zich weinig uit de verzameling afleiden. De een en dertigste zou de eerste kunnen zijn, daar deze gericht is tot een jonge godgewijde die veel belang hechtte aan uitwendige werken van boetvaardigheid, maar van Hadewijch heeft gehoord en nu dier '*teken*' wenscht te kennen. Bij sommige mag men aannemen, dat ze een voortzetting zijn van den voorgaande. De vijftiende werd door den veertiende ingegeven; de achttiende zinspeelt op de leer van den zeventiende.

Van den vijfde af wordt gezinspeeld op moeilijkheden, die Hadewijch vanwege 'huisgenooten' ondervond. En deze duren nog voort in den vijf-, den zes- en negen en twintigsten.

Een zekere chronologische orde laat zich dus wel aantoonen, die echter nog niet streng dient opgevat.

Werd ongeveer de chronologische orde bewaard, dan strekken de brieven zich niet uit over een lang verloop van jaren; wat ook blijkt uit de geadresseerde: het *lieve kint* van den eersten brief is nog het *soete kint* van den negen en twintigsten.

WIE WAS, of waren nu DIE GEADRESSEERDE(N)?

Hoogst waarschijnlijk waren de meeste van deze brieven bestemd voor één en dezelfde jonge godgewijde. Hadewijch groet haar steeds op ongeveer gelijke wijze, als *lieve kint, soete herte, soete Minne;* voert tegenover haar denzelfden toon van moederlijk gezag; verwijt haar dikwijls dezelfde gebreken: onstandvastig, lichtzinnig en wuft en tamelijk fier te zijn. Vele brieven volgen op elkander of vertoonen met elkander een innig verband. Brieven zonder toespraak laten toch een jonge geadresseerde vermoeden; b.v. de XVIe door: *ghi sijt te weec van herten ende te kinsch in al uwen*

seden. De XXIV[e] door: *God moge bekinnen hoe een jonghe herte Minnen ontberen mach*. Zoo goed als zeker zijn de meeste der laatste brieven (XXIV, XXV, XXVI, XXIX) aan dezelfde geadresseerd.

Niets dwingt er ons toe voor de andere brieven een andere bestemming aan te nemen. Dat in sommige uitsluitend de tweede persoon meervoud voorkomt bewijst niets tegen deze veronderstelling. Ook in brieven, waarin de geadresseerde als *lieve kint* wordt toegesproken, komt veelal het meervoud voor en wordt het enkelvoud slechts bij uitzondering gebruikt. Soms ontsnapt een *di,* in het enkelvoud, te midden van elders overal *u* of *ghi*. Hadewijch gebruikte reeds als gewonen vorm van den tweeden persoon enkelvoud *ghi* en *u*. Misschien werd ook het meervoud ingegeven door het feit, dat vele brieven bestemd waren om ook door anderen dan de eigenlijk geadresseerde gelezen te worden.

Uit de voorgaande overwegingen volgt dat de ons bewaarde brieven niet alles zijn wat Hadewijch in dien aard heeft geschreven. Zij waren ook niet bestemd om verspreid of uitgegeven te worden. Niet Hadewijch zelf heeft al de door haar geschreven brieven bijeengebracht, maar *een jonge godgewijde heeft de aan haar geadresseerde brieven behouden en verzameld*. Misschien had zij niet alles meer, gingen blaadjes verloren. De splitsing en inleiding der brieven kan het werk van kopiïisten zijn.

Alleen de XIIe en de XXXIe schijnen uitzonderingen te zijn. Hoe en in welken zin zal verder blijken.

Wij zullen later afzonderlijk en samenhangend behandelen wat uit de Brieven kan afgeleid worden over Hadewijch's uitwendige levensomstandigheden. Laten we hier de conclusies van dit hoofdstuk reeds te pas brengen voor de bepaling van de geadresseerde en van den aard dezer verzameling.

Eenmaal heeft Hadewijch ten huize van de geadresseerde gewoond (Br. XXV). Daar leefde waarschijnlijk een klein genootschap samen van vrome jonkvrouwen, waaronder Sara, Emma en de geadresseerde. Hadewijch is van daar met enkele gezellinnen weggegaan, om ergens een nieuwe stichting van vrome jonkvrouwen te beginnen: een nieuwen zwerm. Na haar vertrek gaat Hadewijch voort haar vroegere gezellinnen met brieven te bezoeken en te leiden. In het nieuwe door haar gestichte genootschap ontstaat tweedracht: men wil er Hadewijch uit verwijderen. In Br. V worden deze opkomende moeilijkheden aangekondigd. Intusschen is ook de eerste communiteit niet ten huize der geadresseerde gebleven: Sara, Emma en de geadresseerde althans zijn in een ander genootschap gekomen, waar de beoefening der Minne

niet met dien ernst en ijver wordt voortgezet, dien Hadewijch wil, waarom zij haar vroegere gezellinnen wel eens tegen hun omgeving op hun hoede zet (Br. 24). Ook staat dit genootschap eenigszins vijandig tegenover Hadewijch. Uit de laatste brieven blijkt, dat de in Br. V aangekondigde breuk voltrokken is: Hadewijch is op den dool en denkt er aan ergens een nieuw genootschap te beginnen, waartoe zij een jonge godgewijde, een kennis van de geadresseerde, Margriet uitnoodigt. In Br. XXIX is de toestand voor Hadewijch niet verbeterd, veeleer verergerd. En zij moet haar vroegere vriendinnen troosten en aanzetten zich niet al te zeer om haar lot te bedroeven, dat, wat er ook met haar gebeure, toch steeds het werk der Liefde zal zijn. En zij rekent zelfs met de mogelijkheid in de gevangenis terecht te komen.

Verder hooren wij over deze zaak niets meer.

Als wij nu zien, dat de XXXe Br. een soort van onderrichting is en de XXXIe klaarblijkelijk niet op zijn plaats staat of aan een gansch andere geadresseerd werd, dan ontdekken wij, dat de verzameling brieven eigenlijk met den XXIX^{en} sluit: *het zijn de brieven, die Hadewijch, na haar vertrek uit haar genootschap bij de geadresseerde, aan deze en aan haar vroegere gezellinnen heeft geschreven om ze verder in de Minne op te leiden*. En deze brieven werden geschreven uit het nieuw door haar gestichte genootschap, waaruit zij eenmaal zou verwijderd worden.

De XXXe Brief is klaarblijkelijk een verhandeling, een onderrichting, nog wel voor een communiteit; voor een communiteit, die zelfs nauw verwant schijnt te zijn met die van den XII^{en} en waarschijnlijk dezelfde is: niet slechts om de overeenstemming in de gelaakte gebreken, doch ook om de elders niet voorkomende uitdrukking *van haren langhen tiden,* die in beide wordt aangetroffen voor een soort van valsche Minne, van vermomming der Minne. De XIIe Br. is wel is waar meer speciaal gericht tot de overste, doch wil vooral de communiteit bereiken. En die communiteit is wel de communiteit geweest, waarin de geadresseerde met hare gezellinnen verbleef. Wij zullen er later wat uitvoeriger over handelen.

Zoo vinden wij nu een zeer aannemelijke verklaring van de bestemming van den XII^{en} Br.: het zal wel de overste geweest zijn van hetzelfde genootschap. Hadewijch kan van haar vroegere gezellinnen hebben vernomen, dat er in het genootschap waarin zij nu waren opgenomen, niet die hooge, ernstige opvatting van den dienst der Minne heerschte, die zij van haar hadden geleerd; en zij kan zich tot de overste zelf hebben gewend, om haar aan te manen de idealen der Minne hoog te houden.

Een andere bestemming voor Br. XII hoeven wij niet aan te nemen:

het kan de overste van de communiteit zijn geweest, waarheen de geadresseerde met Sara en Emma, na het uiteengaan van de kleine communiteit te haren huize, zich hadden begeven.

Niet dus eerst met den XXIII^{en} Br. is de geadresseerde overgegaan van haar woning naar haar nieuw genootschap, doch reeds bij den XII^{en}, en misschien zelfs vroeger: het kan gebeuren, dat geheel de kleine communiteit in het huis der geadresseerde met of kort na Hadewijch's vertrek, reeds is uiteengegaan. De geest kan, in deze nieuwe communiteit allengs zijn verzwakt en de vijandigheid tegenover Hadewijch stilaan hebben toegenomen. Herhaaldelijk stelt Hadewijch de geadresseerde op hare hoede tegen ingeslopen gebreken in de gemeenschap waartoe zij behoort. En hierin stemmen zoowel de XIIe als de XXXe Br. overeen. Het feit zelf dat de XIIe Br. in de verzameling der geadresseerde gekomen is pleit er voor, dat hij bestemd was voor de communiteit waartoe zij behoorde.

De op onbepaalden tijd gehouden onderrichting van den XXX^{en} Brief kan aan het einde der brieven zijn toegevoegd.

Alleszins merkwaardig is de plaats van den XXVIIIe Br. in deze verzameling. Vooreerst, het is geen brief: het is een hoogst lyrische ontboezeming van de in God feestvierende ziel. Die staat hier nu te midden van brieven, waaruit de ergste beproeving spreekt: Hadewijch is op den dool; verwijderd, verdreven uit het genootschap dat zij zelf ter eere van de Minne had verzameld; onzeker van haar lot, in een toekomst vol bedreiging, die de mogelijkheid der gevangenis niet uitsluit. Heeft zij in die omstandigheden die ontboezeming kunnen schrijven? Heeft zij haar ziel aldus kunnen losmaken van alle aardsche toevalligheden, om op die wijze op te vliegen in de Liefde tot in de diepste geheimenissen der Godheid, en er feest te vieren in de klaarheid van den H. Geest aan de tafelen der goddelijke verweentheid? Heeft dan die zware beproeving haar doen opgaan in de vreugde te mogen lijden voor de Liefde, gelijk de Apostelen heengingen vol vreugde van het aanschijn van het Sanhedrion, omdat zij waardig waren geacht om Jesus' Naam bespotting te mogen verduren? Heeft zij aldus gejuicht in God, nu zij datgene mocht ervaren, waarin zij het hoogste leven aanschouwde: *Dat hoechste leven ende dat seerste wassen es: dat verderven ende dat verdoyen in smerten van Minnen*, zooals zij het nog, in haar dertigsten brief, in dezelfde hachelijke omstandigheden uitzingt?

Welk een hooge ziel zich dan hier voor ons openbaart, voor wie de Minne inderdaad alles was.

De XXXI[e] Br. blijft een uitzondering.

Deze brief is klaarblijkelijk bestemd voor een jonkvrouw, die nog moest uitgenoodigd worden tot den dienst van de Minne en Hadewijch's ‘tekene’ nog moest leeren. Hoe kunnen wij verklaren: dat daar geen verdere correspondentie op schijnt gevolgd te zijn, en dat deze brief in deze verzameling werd opgenomen? Omdat deze brief feitelijk ook voor dezelfde geadresseerde was bestemd.

Wij mogen veronderstellen, dat deze brief de allereerste is geweest, waardoor Hadewijch met deze jonkvrouw in verbinding is getreden, een brief dateerend nog uit den tijd vóór Hadewijch zich te harent is komen vestigen. Dat kan er zelfs het gevolg van zijn geweest.

De geadresseerde van den XXXI[en] Br. schijnt een jonkvrouw te zijn geweest van eenig aanzien en invloed. Zij zal op Hadewijch's voorstel zijn ingegaan; zij kan haar dan hebben uitgenoodigd om, met misschien enkele volgelingen, in haar huis te komen wonen en daar een vroom genootschap te vormen. Zoo had deze brief de allereerste kunnen zijn van deze verzameling. Misschien is hij dat ook geweest, in sommige handschriften; de Haagsche bloemlezing in ieder geval begint er mede.

Zoo zijn dan de Brieven van Hadewijch een verzameling van brieven die Hadewijch heeft geschreven aan een jonkvrouw en haar gezellinnen, bij wie zij eenmaal had ingewoond, nadat zij dit genootschap had verlaten om elders een nieuw genootschap op te richten en te leiden, tot zij hieruit werd verwijderd en, misschien, in het genootschap waar haar vroegere gezellinnen nu verbleven, werd opgenomen, of op andere wijze met hen weer is komen samenwonen, ofwel, wat ook mogelijk is, van haar vrijheid om verder te schrijven werd beroofd. Een brief, de XXXIe, uit vroegere jaren werd er aan toegevoegd.

Tweede hoofdstuk
Authenticiteit

Zijn de Brieven alle van dezelfde schrijfster?

Uit alles wat voorafgaat kan reeds voldoende blijken, dat al deze geschriften wel van ééne en dezelfde schrijfster, van Hadewijch, zijn.

Wij hebben geen reden om te twijfelen aan de eenheid van de geadresseerde, wat ook de eenheid der schrijfster veronderstelt. Vele brieven zijn met elkander onderling verbonden. Vele gaan in de verhandeling, de preek of onderrichting, over, zoodat het onderscheid tusschen eigenlijken brief en verhandeling moeilijk te maken is. Er bestaat derhalve ook geen reden om de verhandelingen of preeken b.v. uit het werk los te schakelen en aan anderen toe te schrijven.

Er is bovendien de overlevering. Al deze geschriften worden samengevat onder den titel *Epistole Haywigis*. Alle worden aan Hadewijch toegeschreven. Wordt in de Middeleeuwen ergens iets uit deze brieven geciteerd, dan heet het telkens *Dits ute Hadewighe*, of zoo iets. Ook Hendrik Mande paraphraseerde een groot aantal brieven, die dus voor hem een geheel uitmaakten. Men kan geen enkelen brief, geen enkele plaats uit een brief aanhalen, die ooit aan iemand anders werd toegeschreven, dan aan Hadewijch. De overlevering spreekt dus ten stelligste voor de eenheid dezer geschriften.

Waar de overlevering zoo vast staat moet een gezonde wetenschap kunnen weerstand bieden aan den philologischen jeuk om toch te willen onderscheiden waar eenheid is. Wie uit het oeuvre van een schrijver deelen wil verwijderen die hem niet aanstaan, omdat ze b.v. niet overeenstemmen met een vooropgezette opvatting of theorie over de leer of de persoonlijkheid van dien schrijver, of eenvoudig wie zijn scherpzinnigheid als philoloog wil aantoonen, kan licht met eenige verdachtmakingen en met eenige taalkundige of stilistische beschouwingen zijn doel bereiken. Zulke beschouwingen kunnen zelfs vaak den indruk maken van groote geleerdheid in de toepassing van schrandere methodes van critiek: en niettemin geheel ongezonde wetenschap blijken te zijn.

De zoogenaamde interne critiek, waar ze eenzijdig wordt toegepast en weinig of geen rekening houdt met de externe, de overlevering, heeft al te veel kwaad en verwarring gesticht in onze philologische wetenschap, dan dat wij er ons nog zouden door laten verleiden. Wij vragen vooreerst eerbied voor de uitwendige critiek, de overlevering: dat men ons verklare hoe de deelen welke men uit het oeuvre van een schrijver wil schrappen er in zijn geraakt en er niet meer uit werden verwijderd in een vaste, ononderbroken overlevering.

Toch heeft men[1)] getracht in de Brieven van Hadewijch niet slechts gansche Brieven als niet van haar te verwijderen, maar zelfs in de wel aan haar toegekende brieven gansche deelen en volzinnen als inlasschingen, interpolaties, te verwerpen.

Natuurlijk waren de brieven die meer als verhandelingen, preeken, treffen, het eerst aan deze critiek blootgesteld. Zoo heeft men in 't bijzonder Br. X, XV, XXVIII als niet van Hadewijch willen voorstellen. Waarom alleen deze drie? Als toch voornamelijk het karakter van verhandeling blijkbaar aanleiding gaf, om de authenticiteit er van in twijfel te trekken, waarom ook niet de andere, die evenzeer als verhandelingen treffen: b.v. XX, XXII, XXX? Waarom ook niet vele andere, die slechts toevallig door een toespraak of een persoonlijken toon, een brief laten vermoeden? Waarom ook niet Br. XII, die toch ook een onderrichting is, nogwel aan een andere geadresseerde dan de overige brieven? Waarom ook niet Br. VI, die grootendeels onderrichting is, maar die klaarblijkelijk van dezelfde schrijfster is als Vis. I. En Br. XVII, die van dezelfde is als Vis. VII,

Wij toonden reeds aan dat Br. XXX, zeker een verhandeling, van dezelfde schrijfster is als Br. I, zeker een brief; dat Br. XXII, zeker een verhandeling, geschreven werd, zooals al de overige brieven. Wij hebben dus geen reden om een onderscheid tusschen brief en preek of verhandeling te maken.

Doch blijven wij bij de gelaakte drie verhandelingen.

Op Br. X moet ik uitvoerig terugkomen, omdat daarover reeds allerlei verwarring werd gesticht (zie volgend Hoofdstuk, III).

Br. XV zou niet van Hadewijch zijn. Waarom? Omdat het ‘een vrij smakelooze allegorie’ zou zijn; omdat men ‘dit kinderachtig uitpluizen van parallelen tusschen het natuurlijke en het geestelijke, waarbij de meest alledaagsche dingen een symbolische beteekenis krijgen’ niet bij haar zou vinden; omdat er burgerlijke

1) M.H. VAN DER ZEYDE, *Hadewijch. Een studie over de mens en de schrijfster*, Groningen 1934, blz. 120, vlg..

en al te nuchtere trekken in voorkomen, omdat wij uit Hadewijch niet zonder verbazing woorden zouden vernemen over ‘die heilighe ordene daer ghi menichs goets deelachtech wert’ en over de ‘raet van geesteleken vroeden’ ‘waarzonder men in het geestelijk leven geen stap moet gaan’.

Kan men duidelijker het bewijs leveren, dat men zich in deze kwestie van authenticiteit alleen laat leiden door eigen subjectieve opvattingen, die men zich heeft gemaakt over een ‘aristokratische’ en ‘onkerkelijke’ Hadewijch? Wat niet in die opvattingen, in dit kraam, past kan niet van Hadewijch zijn!

Maar nu wil het toch treffen, dat deze XVe Br. niets anders is dan de uitwerking van een beeldspraak, die Hadewijch reeds in den voorgaanden had gebruikt. In Br. XIV, zeker een Brief, had Hadewijch gezegd: *Te derre caritaten sijt wacker ende ernst inder peregrinacien des levens* (z. 27). De beeldspraak, die haar hier spontaan in de pen was gekomen, kan haar hebben aangezet om ze verder uit te werken in een afzonderlijk geschrift. Of de geadresseerde kan, door dit, trouwens gewoon beeld in het geestelijk leven, getroffen, verlangd hebben er meer over te vernemen[2)].

Het innig verband van Br. XV met Br. XIV, te zamen met de overlevering, waarborgt derhalve voldoende de authenticiteit van deze allegorie.

Met meer schijn van recht zou men aan de echtheid van Br. XXVIII kunnen twijfelen. Men werpt op dat dit stuk zuiver mystiek van inhoud is, zij het dan ook prachtig van stijl; dat het geen Minne-mystiek is, maar Gods-mystiek; dat ook stilistische afwijkingen voorkomen met een lange rij van abstracta op *-heit,* enz. Men zou er kunnen aan toevoegen, en dat ware zelfs voor mij de voornaamste reden om de authenticiteit in twijfel te trekken, dat de gewone geadresseerde er wel niet veel zal van begrepen hebben, evenmin als, trouwens, wij.

En toch waag ik het niet mij tegen de echtheid te verklaren. Ik hoor hier wel overal het woord en het accent van Hadewijch, de mystica. De Minne-mystiek culmineert bij Hadewijch in de Drieeenheids-mystiek en de Godsmystiek: de opwerping trouwens berust op een volslagen verkeerde opvatting van de Minne als van een amorphe grootheid, terwijl de Minne bij Hadewijch steeds vereenzelvigd wordt met Christus of God. Gansche uitdrukkingen en voorstellingen herinneren aan andere brieven. Men wil er wel, in

2) De ‘burgerlijke en al te nuchtere trekken’ die in Br. XV zouden storen, komen trouwens ook voor elders, b.v. in Br. XXIV, 34 vlg.. Daar wordt ook van de priesters gesproken, aan wie men zijn zonden en tekortkomingen zal belijden ‘in biechte’, 55 vlg..

een voetnota, een paar aannemen: *in die verweende stilheit hoert se een groet gheruchte van dier wondere* (211), te vergelijken met Lied IV, 18, 19 en XXV, 31, 32; en: *Doen lietic sinen ambachteren sijn rike achterwaren,* wat herinnert aan de leer in Br. XVIII, 13 - 47. Doch de overeenstemming gaat veel verder. Wanneer wij b.v. in het begin lezen (10 vlg.): Soe wanneer God der zalegher zielen ghevet die *claerheit*, dat sine *besien* mach in siere godheit, soe besiet sine in siere ewelecheit ende in siere groetheit ende in siere wijsheit ende in siere edelheit ende *in siere ieghenwordicheit ende in siere vloyeleecheit ende in siere gheheelheit*, wat dan verder wordt uiteengezet, dan denken we dadelijk aan Br. I (8): Die alremeeste *claerheit* die men hebben mach in ertrike dat es ghewarecheit van *ieghenwordeghen* werken van gherechticheiden ende van allen wesene waerheit te pleghene omme *claerheit* der edelre Minnen die God es... (r. 25). Leert te *besiene wat God es:* hoe Hi es waerheit alre dinghen *ieghenwerdichelike*, ende goetheit alre rijcheit *vloyeleke*, ende *gheheelheit* alre doghet gheheelleke (37): wilde *dit besien, hoe God dit es* ende werken in hem in siere *claerheit* ghebrukeleke in glorilecheiden ende *toenleke* in claerheiden alle dinc te verlichtene ende te demsterne na hare wesen.

Wij hebben hier klaarblijkelijk te doen met dezelfde mystieke terminologie, zelfs met dezelfde liefde voor abstracta op *heit*. God in zijn *ieghenwordicheit*, in zijn *vloyeleecheit*, in zijn *gheheelheit*, in zijn *ewecheit* zijn karakteristieke uitdrukkingen van onze schrijfster. Zoo ook *glorileecheit* in Br. I, 38, VI, 230; 28, 85, 86, 109. Het is nu met zulke en dergelijke voorstellingen, dat geheel de XXVIIIe Br. opereert: *God es mi ieghenwerdechleke, God es mi vloyeleke; God es mi gheheelleke*. God es mi metten Sone ieghenwerdechleke met rijcheiden; God es mi metten Vader gheheelleke met verweentheden (38 vlg.). En zoo gaat het voort. Men vergelijke verder het Glossarium. Er is misschien geen enkel van de in dezen Brief voorkomende mystieke begrippen, dat niet elders wordt aangetroffen.

Zoo zie ik geen enkele eenigszins afdoende reden om dezen brief uit het werk van Hadewijch te verwijderen. Men zou zich alleen kunnen afvragen of de gewone geadresseerde er wel veel van zal hebben begrepen. Het kan een ontboezeming zijn, die Hadewijch alleen voor zich zelven had opgeteekend in de dagen van beproeving, zonder dat zij daarbij een bijzondere bestemming op het oog had. Op eene of andere wijze kan die dan toch in het bezit van de gewone geadresseerde gekomen zijn. Wat daar ook van zij, met al zijn wortels zit hij vast in denzelden grond der overige brieven.

Na de ontdekking, dat Hadewijch in den XVIII[en] Br. een plaats uit Willem van St. Thierry had verwerkt: in een vrije met eigen beschouwingen vermengde vertaling, heeft men zoowat in alle brieven '*ontleeningen* en *bewerkingen*' willen zoeken, zelfs naar zinnen en zinsneden, die 'stilistisch het werk van vreemde afkomst' zouden dragen[3]. Nadien is Br. X ook gebleken gedeeltelijk een vrije bewerking van een passage van Richard van St. Victor te zijn. En het is zeer goed mogelijk, dat Hadewijch nog elders gedachten en beschouwingen uit kerkelijke schrijvers heeft overgenomen of verwerkt. Maar wij verlangen telkens het bewijs. Het is niet voldoende te meenen dat een plaats een ontleening of bewerking zou zijn, om te besluiten dat het inderdaad zoo is. Of te verklaren dat een zin stilistisch niet het merk van Hadewijch draagt, om hem als niet van Hadewijch te verwerpen, vooral zoolang dit stilistisch vrij subjectief blijft.

Steun aan de hypothese moet het door ons zelf vroeger reeds aangetoonde feit geven, dat gansche zinnen van enkele van Hadewijch's Brieven ook in de Limburgsche Sermoenen voorkomen. Wij hadden bewezen, dat de Limburgsche Sermoenen hadden overgenomen, niet Hadewijch, zooals wij bij de behandeling van Brief X nog zullen duidelijk maken. Maar hier wil men omgekeerd: dat Hadewijch den of de auteurs zou hebben gekend, wier werken in de Limburgsche Sermoenen werden opgenomen. Deze meening echter is volslagen verkeerd; en zoo steunt de hier gemaakte hypothese ook op geen grond.

Trouwens, wat bedoelt men met zulke veronderstelling? Men zou meenen: dat zulke ontleeningen of bewerkingen, dat zulke zinnen en zinsneden niet van Hadewijch zijn en dus niet kunnen dienen voor de kennis van haar leer of van haar persoonlijkheid. Zoo luidt ook de conclusie: dat men de 'Brieven' als bron van Hadewijch-kennis met de noodige skepsis beschouwt'[4].

Maar wanneer een auteur gedachten of beschouwingen uit anderer werk overneemt, zonder eenige waarschuwing dat hij een ander aan het woord laat en dus niet voor het gezegde verantwoordelijk is, maakt hij dan die gedachte of beschouwing niet duidelijk tot de zijne? Stemt hij er niet in toe? Wordt ze geen deel van zijn eigen leer? Pleit ze niet voor zijn eigen persoonlijkheid? En waar is de schrijver die zoo geheel oorspronkelijk is, dat hij nergens, bewust of onbewust, het 'slachtoffer' wordt van zijn lectuur? Wanneer wij nu, bewust, iets uit een anderen schrijver overnemen, dan zeggen wij dat uitdrukkelijk, plaatsen het overgenomene

3) VAN DER ZEYDE, o.c. blz. 129 vlg..
4) id. blz. 131.

tusschen haakjes, waarschuwen dat het al of niet ook onze meening is, enz. In de Middeleeuwen stond men er vrijer tegenover.

Hadewijch kon dus uit kerkelijke schrijvers hebben ontleend, ze kan hier en daar gedachten van elders hebben overgenomen, maar zij heeft dit organisch in haar leer verwerkt en het blijft mede bron voor onze kennis van hare leer en van hare persoonlijkheid.

Voorloopig echter kennen wij slechts twee plaatsen in hare brieven en dan nog zeer korte, waarin zij korte passages uit Latijnsche schrijvers heeft verwerkt.

II. - Zijn de Brieven van dezelfde schrijfster als de Visioenen en de Strophische Gedichten?

Op deze vraag heb ik in mijn Inleiding tot de nieuwe uitgave der Visioenen bevestigend geantwoord[5]. Wat ik daar heb uiteengezet kan volstaan. Ik acht het overbodig er verder over uit te weiden. Voornamelijk daar er niets tegen in werd gebracht. Men neemt de conclusie aan; met het voorbehoud echter, dat we zoo juist hebben weerlegd: dat nl. niet alle Brieven van dezelfde schrijfster zouden zijn.

III. - Wanneer schreef Hadewijch deze Brieven?

Ik meen: op reeds gevorderden leeftijd.

Zij voelt zich tegenover de geadresseerde als een moeder tegenover haar kind. Zij noemt haar steeds: *lieve kint, suete kint, lieve herte*, enz. Een biechtvader, een zieleleider, zal de door hem geleiden ook nog vaak toespreken met ‘mijn kind’, maar dat zal hij toch nooit doen dan op eenigszins gevorderden leeftijd, wanneer de onderlinge verhoudingen het toelaten. Verschilde Hadewijch niet reeds merkelijk in leeftijd met de geadresseerde, dan liet zich zulk een toon niet verklaren.

De geadresseerde zelf zal wel geen kind meer zijn geweest. De leer die haar voortdurend wordt voorgehouden is geen leer voor kinderen van tien tot vijftien jaar. Sommige bespiegelingen zelfs veronderstellen een zekere rijpheid van begrip en geest. Zij wordt uitgenoodigd werken van barmhartigheid te beoefenen, zooals het verplegen van zieken. Ze zal dus reeds wel de jaren der jeugd hebben bereikt.

De Brieven komen ook na de Visioenen, waarop immers meer

5) *Visioenen*. Opnieuw uitgegeven door Dr. J. Van Mierlo S.J. II Inleiding. Leuven. S.V. Vlaamsche Boekenhalle, blz. 56 vlg..

dan eens gezinspeeld wordt. Wij hebben reeds vroeger aangetoond, hoe de leer over Christus die in Br. VI, 86 vlg. wordt voorgehouden de leer is die Hadewijch zelf in Vis. I, 331 vlg van Christus had ontvangen[6]. Wat Hadewijch Br. VI getuigt *Dit seide Hi selve te selken minsche die noch levet* geldt van haar zelf.

Een soortgelijke uitdrukking komt voor in den XXXI^en^ Br. *Hi seide selve tote enen mensche*. Zoo zinspeelt ook hier Hadewijch op een leer, die zij in een visioen had vernomen, hoewel wij in de Visioenen nergens juist die leer aantreffen, ten minste niet met die woorden. Misschien wordt hier ook gezinspeeld op de leer, die Christus Hadewijch voorhield in het I^e^ Vis.: dat zij met Hem zou moeten leven en sterven.

De leer van Br. XVII had Hadewijch vier jaar vroeger ontvangen in een visioen op Ons Heer Hemelvaart. In de Visioenen echter wordt geen visioen vermeld dat op dien feestdag heeft plaats gehad. Het kan een later visioen zijn geweest.

De Visioenen dateeren uit Hadewijch's jeugd. In het zesde getuigt zij, dat zij toen negentien jaar was. Ze kunnen natuurlijk heel wat later zijn opgeteekend.

Zoo dateeren de brieven wel uit Hadewijch's rijperen leeftijd.

6) Visioenen, ib. blz. 62-64.

Derde hoofdstuk
Bronnen

Wij hebben bij een vroegere gelegenheid reeds aangetoond, dat een passage uit Br. XVIII een zeer vrije bewerking is van een passage uit Willem van St. Thierry[1]. Wij moeten hier ons betoog samenvatten.

Over Willem van St. Thierry zelf hoeven we niet lang uit te weiden[2]. Geboren omstreeks 1090, in het Luiksche, uit een adellijk geslacht, studeerde hij met een vriend, waarschijnlijk een broeder, Simon, te Laon, onder Anselmus, trad met zijn gezel in de Benedictijner-abdij van St. Nicaise te Reims, werd in 1119 tot abt verkozen van de abdij Sancti Theodorici, in de nabijheid van dezelfde stad. Bekend is de vriendschap, die hem verbond met den H. Bernardus. Dat heeft misschien bij hem het verlangen opgewekt naar nog volledіger eenzaamheid, nog inniger verkeer met God, bij de Cisterciënsers. Hij besloot zijn leven als eenvoudig monnik te Signy, in de Ardennen: dat was in 1135. Daar stierf hij, den 8^{n} September, omstreeks 1148.

Hij was een vruchtbaar schrijver van theologische, mysteke, ook hagiographische werken[3].

Het is nu in zijn *Liber de natura et dignitate amoris*, dat ik een plaats heb aangetroffen, welke bepaald door Hadewijch werd nagevolgd.

1) Hadewijch en Willem van St. Thierry. In Ons Geestelijk Erf. 1929.
2) Zie over hem in 't bijzonder André ADAM, Guillaume de St. Thierry. Sa vie et ses oeuvres. Bourg 1923. Vgl. A. PONCELET, S.J. La vie ancienne de Guillaume de St. Thiéry. Bijdrage in Mélanges Godefroid Kurth, Luik, 1903, t. II, blz. 85-92, waar de oudste levensbeschrijving besproken en uitgegeven wordt. Het werk van KUTTER Wilhelm van St. Thierry, ein Repräsentant der mittelalterlichen Frömmigkeit, Giessen, 1898, is weinig betrouwbaar. Vgl. nog, als aanvulling bij Adam, REVUE MABILLON, XIV (19, 24). blz. 157-167. In de laatste jaren heeft Willem hernieuwde belangstelling gewekt. Zie J.M. DECHANET O.S.B. Aux sources de la spiritualité de Guillaume de St. Thierry, 1940; id. Guillaume de St. Thierry, l'homme et son oeuvre, 1942.
3) Ze komen voor bij MIGNE *Patrol. Latina* in t. CLXXX, col. 205 onder zijn naam, in t. CLXXXIV, col. 366; ook in t. XV c. 1851; en in t. CLXXXIV col. 225. - cf. ADAM o.c. blz. 17, waar enkele werkjes ook beknopt ontleed worden, en P. GOUDET in Diction. de théologie catholique t. VI, i.v. Verder DECHANET o.c.

Willem heeft gezegd, dat de ziel ook haar zintuigen heeft *anima suos quinque sensus habet, quibus Deo conjungitur mediante charitate*. Het zijn: *amor carnalis parentum* in verband gebracht met het tastgevoel, *tactus; amor socialis*, in verband met den smaak, *gustus; amor naturalis*, in verband met den reuk, *odoratus; amor spiritualis*, in verband met het gehoor, *auditus; amor Dei* eindelijk, in verband met het zicht, *visus. Per quinque sensus spirituales mediante charitate, anima Deo consociatur*.

Dit laatste zet hij dan verder uiteen; en hier is het, dat Hadewijch zich bij hem aansluit. Ik plaats beide teksten tegenover elkander; tusschen haakjes staat wat niet werd overgenomen.

Cap. VIII. **(P.L.CLXXXIV, c. 393).**	**XVIII[e] Br., 80, vlg.**
Visus ergo ad videndum Deum naturale lumen animae, ab auctore naturae creatus, charitas est.	Dat zien dat natuerleec inde ziele ghescapen es, dat es charitate.
Sunt autem duo oculi in hoc visu, [ad lumen quod Deus est videndum naturali quadam intentione semper palpitantes].	Dat sien hevet twee oghen.
Amor et ratio. [Cum alter conatur sine altero, non tantum proficit; cum invicem se adjuvant, multum possunt; scilicet cum unus oculus efficientur, de quo dicit Sponsus in Canticis: Vulnerasti cor meum, o amica mea, in uno oculorum tuorum (cant. IV, 9). In hoc autem plurimum laborant suo unusquisque modo, quod].	Dat es Minne ende Redene.
Alter corum, id est, ratio, Deum videre non potest nisi in eo quod non est; amor autem non acquiescit requiescere nisi in eo quod est. [Quid est enim, quod ratio omni conatu suo possit apprehendere vel invenire; de quo dicere audeat: Hoc est Deus meus? In tantum enim solummodo potest invenire quid est, in quantum invenit quid non est.]	De redene en can Gode niet ghesien sonder in dat Hi niet en es; Minne en rust niet dan in dat Hi es.

Habet enim ratio suos quosdam tramites et directas semitas quibus incedit; amor autem suo defectu plus proficit [sui (*sua*?) ignorantia plus apprehendit].

Redene hevet hare vrie pade, daer si bi begaet. Minne ghevoelt ghebreken, nochtan ghebreken vordertse meer dan redene.

Ratio ergo per id quod non est videtur proficere; Amor, postponendo quod non est, in eo quod est gaudet deficere.

Redene vordert [in die dinc die God es] bi dier dinc die God niet en es. Minne settet achter die dinc die God niet es ende verblidet hare daer si ghebrect in die dinc die God es.

[Inde quippe processit, et naturaliter in suum spirat principium].

Ratio majorem habet sobrietatem, amor beatitudinem. Cum tamen [ut dixi] invicem se adjuvant, et ratio docet amorem, et amor illuminat rationem, et ratio cedit in affectum amoris, et amor acquiescit cohiberi terminïs rationis, magnum quid possunt.

Redene hevet meer ghenoech-leecheit dan Minne, mer Minne hevet meer sueticheiden van salicheiden dan redene. Doch hulpen dese twee hen herde sere onderlinghe: want redene leert Minne ende Minne verlicht redene. Alse redene dan valt in begherten van Minnen ende haer Minne dwinghen laet ende benden ten steke van redenen, soe vermoghense een overgroet werc.

[Sed quid est quod possunt? Sicut proficere proficiens in hoc et] hoc discere non potest nisi experiendo [sic nec communicare potest inexperto]; quia sicut dicitur in sapientia:

Dat en mach nieman leren sonder met ghevoelne; want de Wijsheit en ninghet hare daer toe niet.

[te dien wonderleken nyede ende te dien grondelosen te ondersoekenene die alle wesen verborghen es, sonder ghebrukene van Minnen].

In gaudio ejus non miscebitus extraneus (Prov. XIV, 10).

In dese bliscap en mach niet werden gheminghet de vremde noch nieman vremder,

Ex hoc jam animam suavitate hactenus et deliciis amoris tenere enutritam, sed et nonnunquam paternae pietatis disciplinis attritam, ex hoc jam, inquam, [fortis ut mors dilectio pervadit dulci amoris gladio ab amore et affectu saeculi, sic occidens

dan allene die ziele die moederleke ghevoestert es inde bliscap derre verweentheit der groter Minnen ende tewreven metter disciplinen der vaderliker ontfermherticheit.

eam funditus et interimens,, sicut mors interemit corpus; in tantum quod dici de ea possit quod de Enoch, scilicet quod non invenitur in saeculi artibus, quia transtulit eum Deus (Gen. V, 24)].

[Volgt een uitvoerige uiteenzetting hoe zulke ziel de wereld afsterft om met Christus te zijn, gelijk Paulus, hoewel de liefde tot den naaste hem nog in de wereld hield].

Affectus ergo charitatis Deo indissolubiliter inhaerens et de vultu ejus omnia judicia sua colligens [ut agat vel disponat exterius, sicut voluntas Dei bona et beneplacens et perfecta dictat ei interius, dulce habet in vultum illum semper intendere]

[het einde van den zin sluit hierbij aan]. ende hanghet onschedeleke aen Gode ende leset van sinen anschine haer vonnisse, ende blivet daer bi in vreden.

[Volgt hoe de ziel zoo in God schouwend door den H. Geest onderricht, gesterkt wordt, en godvormig wordt].

Cum vero ad homines et humana redire compellitur [a lege vultus Dei] et exhilaratam faciem ex oleo charitatis Dei [tam factis quam dictis] et etiam glorificatione quadam et gratia exterioris hominis] refert ad homines: [ipso suo bonitatis habitu et gratia eam sibi exigit vel efficit apud eos reverentiam], ut etiam in promptu habeat in quo voluerit eorum obedientiam.

Mer alse deze hoghe ziele wederkeert ten mensche ende te menscheleken dinghen, soe bringhet si een anschijn also blide ende also wonderleke soete vander olien der caritaten, datse in allen dinghen die si wilt op de menschen wont met goedertierenheiden.

Nam etsi ex occulto illo ad vitia delinquentium et corruptos mores errantium, aliquando exiens, ex veritate et severitate judiciorum vultus Dei, quasi facies cornuta apparet et terribilis (Ex. XXXIV,.29.30), ubi visa fuerit a corrigendis secundum insolubilem veritatis legem omnia agi et disponi in pondere et mensura (Sap. XI, 21): ceditur charitati [et ira illa charitatis intelligitur disciplina].

Ende van ghewaricheiden ende van gherechtecheiden der vonnissen die si ontfaen hevet in dat anschijn Gods, soe scijntse jeghen de onedele menschen verveerleec ende onghehoert. Ende alse de onedele menschen dan zien dat alle der zielen dinghen bezet sijn na die waerheit ende gheordent in allen weghen, hoe eyselijc ende hoe vreeselijc si hen es, Si moeten hare wiken bi Minnen

[Volgt hoe zulken tegenover de menschen dan handelen, als prelaten, als genooten, als onderdanen; en besluit:]

Et ad haec omnia, quodcumque illa lex summa ordinaverit facile habent et membra corporis, et bonam voluntatem commodare, cum Spiritus Sancti arrham et pignus acceperint, servitutem istam creaturae et membrorum suorum brevi transituram in adoptionem et revelationem filiorum Dei.	[Ende die te dusghedanen wesene sijn vercoren inder Minnen enicheit ende noch daer toe niet volwassen en sijn, si hebben die ghewelt in hare moghentheit vander ewicheit; mer si es hem onbekint ende oec anderen](?)

Men ziet hoe de vertaling is te werk gegaan: Zeer vrij. Zij is bij het noodzakelijke gebleven, zonder zich te laten afleiden door uitweidingen. Zij knoopt losgelaten gedachten, over de uitweidingen heen, aan elkander. De samenwerking van Rede en Minne in het mystieke leven wordt hier beknopt en bevattelijk voorgesteld, en dat was het wat de vertaling in 't bijzonder bieden wilde. Zij houdt ook haar stijl minder scripturair: vermijdt toespelingen op de H. Schrift, die waarschijnlijk verdere verklaring hadden geëischt; want het was niet bestemd voor godgeleerden, die onmiddellijk hadden begrepen, doch voor een *suete lieve kint*.

Het Latijn laat ons toe met zekerheid de verkeerde lezing van C te herstellen: *Minne ghevoelt ghebruken; nochtan ghebruken vordertse meer,* waar *ghebreken* moet gelezen worden, zooals in A en B. Ander tekstverbeteringen kunnen er niet uit afgeleid worden.

In *Redene heeft meer ghenoechleecheit* (91) is *ghenoechleecheit* de vertaling van *sobrietatem:* tevredenheid, genoegen (met een zekere maat?)

Voor de *vrie pade* van Rede (85) heeft het Latijn: *tramites certos* of *semitas directas;* zoodat *vri* hier schijnt gebruikt te zijn in de beteekenis: *vast, zeker, waarop men staat kan maken* (als in *vrij geleide)*; of is *vrie pade* = als *vrie straete:* groote weg, openbare. gewone, bepaalde weg? (Z. Mnl. Wdb. in v. *vri* n. 6 en 7).

In *moederleke ghevoestert* (105) is *moederleke* de vertaling van *tenere:* de keuze van dit woord werd bepaald door de tegenstelling met *vaderleke,* door het Latijn aan de hand gedaan.

Toch blijven juist de duistere plaatsen van het Dietsch nog zonder opheldering. Zoo de plaats: *te dien wonderleken nyede.....van Minnen*. De aanhaling uit het Boek der Wijsheid met dit *non miscebitur,* misschien bij een eerste lezing verkeerd opgevat, zet de schrijfster aan om te zeggen: dat Wijsheid er zich niet mee

mengt, niet mee moeit, dien *wonderleken nyede te ondersoekene,* enz.

Gaarne hadden we ook de juiste beteekenis geweten van *datse in allen dinghen die si wilt, op den menschen wont met goeder-tierenheiden*. Het schijnt de vertaling van: *ut etiam in promptu habeat in quo voluerit eorum obedientiam,* maar verbonden met wat voorafgaat: *glorificatione quadam et gratia refert ad homines*. Zoodat *wont* een vorm moet zijn van *wenden*: A heeft *went* doch schreef *o* boven *e*; B heeft *went*.

Is de laatste zin een vertaling, of verwerking, van het Latijn?

Het Latijn zegt: dat zulke zielen tot alles wat Gods opperste wet bepaalt gemakkelijk de ledematen van het lichaam en den wil kunnen aanwenden, omdat de H. Geest hun de verzekering heeft gegeven, dat de stand van slaaf van het schepsel en van zijn ledematen weldra zal overgaan in dien van Gods aangenomen kinderen.

Dan zou: *si hebben die ghewelt in hare moghentheit vander ewicheit* beteekenen dat zulke zielen het eeuwig leven reeds bezitten: de macht der eeuwigheid, en in die macht handelen, zonder dat zij zelven of anderen het weten: wat de macht, die zij over anderen uitoefenen, verklaren moet.

Zeer juist heeft het Dietsch de woorden *per id quod non est in id quod est* verklaard als: in die dinc die God es bi die dinc *die God niet en es*.

Het Latijn bevestigt ons nog in de beteekenis van enkele mystieke of eigenaardige woorden: *vreemt* b.v. is wel: aardsch - wereldschgezinde, vreemd aan het geestelijk, mystieke leven: *alienus*.

De *vonnissen* ook die de trouwe ziel moet lezen uit Gods Aanschijn treffen wij hier aan als: Gods wilsbeschikkingen over de ziel; of, algemeener nog: de uitspraken, voorschriften van Gods wil en welbehagen over de ziel en over de menschen.

Men ziet ook, hoe het begrip *waerheit* en *waerheit leven* eveneens in het Latijn op dezelfde wijze als in 't Dietsch gebruikt wordt.

Op verderen mogelijken invloed van Willem van St. Thierry op Hadewijch komen wij in een later hoofdstuk terug, bij onze behandeling van de bronnen van hare mystiek.

Er is nu nog een andere plaats bij Hadewijch, die een bewerking uit het Latijn is gebleken te zijn: een groot deel nl. van den X^n Brief.

Deze brief is in de Middeleeuwen, om de mooie en voor het geestelijk leven belangrijke leering die hij voorhoudt, tamelijk

verspreid geweest. Hij komt voor, behalve in onze drie handschriften A, B, C ook in Fragment E, aan het einde van de 41e preek uit de Limburgsche Sermoenen, als fragment F; in fragm. G dat den 6en en 10en Br. bevat, telkens met het opschrift, *Dit es ene epistele ute Hadewighen,* in de Paraphrase van Hadewijch's Brieven door Hendrik MANDE, en nu ook in de Adelwip-uittreksels[4)]

De brief is ook in onzen tijd 'berucht' geworden, omdat eenigen hebben willen bewijzen, dat hij niet van Hadewijch zou zijn; maar het werk van een tijdgenoot moet heeten, van wien zoowel Hadewijch als de Limburgsche Sermoenen hem zouden hebben overgenomen. Aldus A.C. BOUMAN[5)]; M.H. VAN DER ZEYDE[6)]. Een weerlegging van A.C. BOUMAN liet ik verschijnen in de *Verslagen en Mededeelingen der K. Vl. Academie*[7)]; van M.H. VAN DER ZEYDE eveneens in hetzelfde tijdschrift[8)].

In mijn inleiding tot de Visioenen van Hadewijch had ik reeds, door een nauwkeurige vergelijking tusschen fr. E, fr. F (de Limburgsche Sermoenen) en Hadewijch aangetoond, dat E en F beide uit Hadewijch stammen, maar dat er tusschen hen en Hadewijch reeds een tusschenredactie moet hebben bestaan.

Het lust mij niet hier nogmaals een uitvoerig betoog te houden voor de oorspronkelijkheid van Hadewijch's tekst. Na de ontdekking dat de Xe Br. een vrije verwerking is uit het Latijn, zal Hadewijch's oorspronkelijkheid boven allen twijfel verheven staan. Maar ook onafhankelijk daarvan zou die reeds moeten blijken. Als voorbereiding op dit betoog over de verhouding van Hadewijch tot het Latijnsche origineel, willen wij dit hier nog even aantoonen. Ik blijf hier bij de uiteenzetting van M.H. VAN DER ZEYDE, die BOUMAN opneemt en verder uitwerkt.

Haar eerste opwerping is dat Br. X wel geen brief is, maar een verhandeling. Wij weten nu wat wij hierover te denken hebben. Maar zelfs indien ons stuk volstrekt geen brief was noch kon zijn, kunnen dan in het werk van Hadewijch, dat met een algemeenen titel *Epistole* (door wien?) overschreven werd, omdat het meestal uit brieven bestond, ook geen verhandelingen, onderrichtingen

4) Voor verdere beschrijving van de fr. E, G. zie mijn Inleiding tot de Visioenen van Hadewijch, o.c. blz. 25 vlg.; voor Hendrik Mande zie mijn opstel over een Paraphrase van Hadewijch in Dietsche Warande en Belfort, 1909, II. Voor de Adelwipuittreksels, zie Versl. en Med. der k. Vl. Academie, 1934.

5) Het 41e der Limburgsche Sermoenen en de 10e Brief van Hadewijch; in Tijdschr. voor Nederl. Taal- en Letterkunde, 1930, blz. 26 vlg.

6) In haar dissertatie, o.c. blz. 120 vlg.

7) De 10e Brief van Hadewijch en het 41e der Limb. Sermoenen, 1932.

8) Hadewijch, naar aanleiding van een dissertatie, 1934, blz. 151 vlg.

zijn opgenomen? Of verwondert men er zich over, dat een vrouw een onderrichting zou houden? Dan weet men niet te best wat er in vrouwenkloosters gebeurt; wat er vooral in de Middeleeuwen gebeurde. Ook de *mulieres religiosae* der begijnenbeweging kregen in 1215 van paus Honorius III uitdrukkelijk verlof om samen te wonen en elkander door onderrichtingen tot het goede op te wekken[9].

Het is echter klaarblijkelijk die meening, dat de Xe Brief geen brief, maar een preek of onderrichting is geweest, welke geheel het pleit tegen de authenticiteit beheerscht.

Men gaat dan verder naar argumenten zoeken om de echtheid van Br. X als werk van Hadewijch in twijfel te trekken.

Tegen de authenticiteit zou bepaald pleiten:

I. *De Woordenkeus*. En men citeert *rive, brayeren, dierentijt Gods hebben, ghewande* (overvloed), *Gods lustech sijn*. Maar uit gelijk welken brief van Hadewijch zou men aldus woorden en uitdrukkingen kunnen aanhalen, die daar alleen voorkomen. Zoo in den VI^{n} Brief citeer ik uit het hoofd: *te beene gheet, bistierich, ondoechleec, overseghet, vorderen* (onzen wil) *hoghetij, temel, overbrake, valschen, berechtene* en uit de eerste twee bladz. van den 2^{n} brief: *verret, behoudenisse, plomp, bekeersam*. Doch ik moet voorzichtig zijn: straks zal men alles voor onecht gaan verklaren! Zoo volsta het hier op te merken: *aan zulke woorden Heeft men niets;* woorden die tot den algemeenen taalschat van een tijd behooren, waaruit een schrijver nu eens dit, dan weer dat putten kan, naar gelang van zijn onderwerp en naarmate associatie, beeldspraak, stemming enz. ze opwekken, vooral wanneer die toch in de algemeene tonaliteit van den schrijver blijven, kunnen moeilijk een argument voor echtheid of onechtheid steunen. Grondslag daartoe zijn veeleer woorden, die als het geraamte van een taal uitmaken (voegwoorden, bijwoorden, voorzetsels); woorden die een verschillende herkomst (uit verschillende dialecten, oudere, jongere) verraden; woorden die gansch vreemde begrippen dragen, een andere denkwijze, een ander denksysteem, veronderstellen; lievelingswoorden die ontbreken, waar ze verwacht worden, enz.. Van zoo iets kan in den X^{n} Brief geen sprake zijn.

9) Jacob van Vitry kondigt met vreugde aan zijn vrienden in België: ‘Impetravi ut liceret mulieribus religiosis, non solum in episcopatu Leodiensi, sed tam in regno quam in imperio, in eadem domo simul manere et sese invicem mutuis exhortationibus ad bonum invitare’. Zie hierover J. GREVEN, Die Anfänge der Beginen 1912, blz. 134, Ik meen nu niet dat Br. X zulk een onderrichting is geweest. Volgens mij werd dat stuk geschreven en verzonden, zooals ook de verhandeling van Br. XXII.

2. *De beeldspraak*. Men zegt: ‘Enkele beelden; “van de deugden geplant in den grond der ziel, die vet of mager heet; van dn akker der ziel en van het zuivere huis van conscientie, waarin de ziel *waerdelike in ontfa haer lief*” zijn wel internationaal gemeengoed, maar ontbreken bij Hadewijch’. Ook de *coepman* en de *bruut* van de canteken zijn internationaal gemeengoed; die ontbreken echter bij Hadewijch niet. En zelf moet men toegeven dat men wel op een spoor van die beeldspraak kan wijzen in Lied XIX, 31, 32: *te doresiene alder Minnen hof Ochte daer van allen ghenoech in staet*. Echter nog wel elders, ook in de brieven, kan men zelfs meer dan sporen aanwijzen. Doch schr. zal dit later zelf doen: wanneer ze al die plaatsen voor onecht zal verklaren, omdat ze te zeer aan de beeldspraak van den X^n brief herinneren! Ze vergeet er echter, ook dan, nog al wat. Ik sla even de brieven open en val daar op een plaats: De sone goet ute sinen name, doen hi gheboren wert Jhesus, doen Hi met dien Name woude vet maken al onse magherheit. Daermet besciet Hi ons der kerstenne vetheit. Men leze de geheele plaats (XXII. 285 vlg.) trouwens wat is gewoner beeldspraak ook bij Had., dan die van *wassen, volwassen* dan de *gront der ziel*[10] die vast moet zijn, niet *onghewarich noch onvast om in de waerheit ghefondeert te zijn,* enz.

Doch ook hier weer: in iederen brief kan men beeldspraak aantreffen, die niet precies zoo elders voorkomt. Wat zou, wat kan dit weer bewijzen? En er is in den Xe Brief Hadewijchsche beeldspraak genoeg! Er is vooral, wat Hadewijch bijzonder kenmerkt: dat zij hare gedachten steeds in beelden ziet of in woorden van groei, leven, beweging. Er is de geheele frissche, ruime, volle atmosfeer van Hadewijch op haar best.

3. Men loochent dit: het stuk heeft spreektempo en spreekstijl, zegt men; de auteur maakt den indruk van een wetenschappelijk gevormd man, van een geschoold docent, die Latijnsch-wetenschappelijke vorming verraadt. - Het is overbodig hier op deze opwerping in te gaan: later zal van zelf blijken wat er van aan is.

Door die beschouwingen (over woordkeus, beeldspraak, Latijnschen stijl) stond het reeds vast, dat onze brief niet van Had. kon zijn. Dit was een uitgemaakte zaak, toen men ontdekte, dat het stuk ook in de Limburgsche Sermoenen staat; en van die eerste ontdekking viel men in een tweede: dat ik reeds beide stuken

10) Men vergist zich, wanneer men meent dat die *gront* der ziel bij Had. iets te maken heeft met den *grond* der ziel van Eckehart en de latere mystieken: bij dezen is die *gront* een bepaald metaphysisch begrip voor een bepaalde beschouwing van de wezenheid der ziel.

had vergeleken, en tot de conclusie was gekomen, dat Had. de oorspronkelijke auteur geweest moest zijn. Men is dan ook gaan vergelijken; en inderdaad, men heeft moeten inzien dat de tekst bij Had. 'oneindig' veel beter is dan die van de L.S. Maar daaruit zou alleen volgen: dat de tekst der L.S. teruggaat op een ouder origineel, dat waarschijnlijk zeer dicht stond bij den tekst in het Had.-handschrift, maar daarmee niet identiek behoeft te zijn. In plaats dus van de nu eenmaal opgevatte hypothese los te laten, klampt men zich vast om haar te redden aan de veronderstelling, dat ons stuk van elders in de Hadewijch-schriften is geraakt, of misschien door Hadewijch zelf er in werd geplaatst. En voor geen consekwenties die daaruit volgen zouden, zal men nog terugdeinzen.

Zoo ver staan we dus. Men neemt aan, men is genoodzaakt aan te nemen, dat de tekst oneindig veel beter is bewaard in Hadewijch's Brieven dan in de Limburgsche Sermoenen[11]; dat de tekst der Limburgsche Sermoenen duidelijk den meermalen niet te best begrijpenden afschrijver verraadt, terwijl de Had.-tekst als veel oorspronkelijker aandoet. Maar de tekst der Limburgsche Sermoenen zou op een anderen tekst teruggaan, die door den verzamelaar dezer Sermoenen werd verknoeid, door Hadewijch echter nog zuiver zou zijn overgenomen. Geheel het 41^{e} sermoen, en niet alleen het slot, waar ons stuk voorkomt, zou van dezen oorspronkelijken, onbekenden auteur zijn: in wien men een eersterangs-prozaïst meent te hebben ontdekt, die een tijdgenoot, waarschijnlijk een oudere tijdgenoot van Hadewijch was.

Tegen zulk een hopelooze veronderstelling zou alleen reeds de vastheid der overlevering, die onzen brief altijd aan Hadewijch toeschrijft, nooit aan een ander, het geding moeten beslissen. Met welk recht, verder, wordt een andere, volslagen onbekende, auteur verondersteld, wanneer de tekst van Hadewijch volstaat? De tekst van Hadewijch is klaar en duidelijk, laat nergens een omwerking vermoeden; doet onmiddellijk als oorspronkelijk aan. Waarom kan de compilator der L.S. niet háár hebben omgewerkt? Waarom een anderen, een onbekenden? Ook rijst onmiddellijk de vraag: hoe komt het, dat de Had.-tekst, die dan toch ook, evenals de L.S.-tekst, van een anderen zou zijn overgenomen, nergens, zooals de L.S. herhaaldelijk, sporen van onof wanbegrip, van navolging, van ontleening vertoont? Was dan de afschrijver, of afschrijfster van den Had.-tekst zooveel verstandiger dan de predikant-priester, die de L.S. verzamelde? Of wie was de afschrijver? Hadewijch zelf? Men zegt het niet

11) Ik heb dit in mijn Inleiding tot de Visioenen l.c. voldoende aangetoond en kom er hier dus niet opzettelijk op terug.

duidelijk; maar stilzwijgend wordt reeds die eerste consequentie aanvaard, dat Hadewijch eenvoudig het werk van anderen bij het hare heeft gevoegd of laten voegen.

Maar is er dan werkelijk niets, dat de prioriteit van den L.S.-tekst zou steunen? Jawel, één enkel. De L.S. zouden ten slotte bij al hun geknoei, toch op één plaats de oorspronkelijke lezing hebben bewaard. De Hadewijch-tekst heeft: *die ghichten der gracien en maken den mensche niet gherecht, maer* SI BENDENNE; waarvoor L.S.: *mar hi werter mede* GHEPANDUONT. Het is de fascinatie van de *lectio difficilior!* Omdat het woord ongewoner, ja zoo goed als verder onbekend is, moet het oorspronkelijk zijn! Te vergeefs hadden wij er reeds, tegen BOUMAN, op gewezen: dat een moeilijker, d.i. ongewoner lezing *per se* nog geen bewijs is van oorspronkelijkheid; wel de eenig juiste, tegenover de minder juiste; dat de wijziging in de constructie van het forsche *mer si bendenne,* na het actieve *en maken den mensche niet gherecht,* tot de passieve. *mar hi werter mede ghepanduont* reeds de oorspronkelijkheid laat vermoeden; dat de compilator der L.S. wel meer verandert en dan gewoonlijk verwatert of verknoeit en zoo hier ook veranderd heeft, met toevallig een ongewoner woord; dat ook in geheel deze plaats zelf de oorspronkelijkheid van den Had.-tekst overal blijkt[12]; dat *si bendenne* bij den compilator der sermoenen het woord *panden* heeft kunnen opwekken, dat hij in zijn vocabularium had en reeds vroeger had gebruikt. Zoo spreekt hij van *het es eenrehande gepantsamkeit te Gode wart van sinen gaven* (564, 29), het mocht niet baten! Men geeft zich niet eens de moeite om deze enkele opwerpingen te onderzoeken: men blijft bij *ghepanduont*.

Uit het Latijnsche origineel zal blijken dat *si bendenne* inderdaad oorspronkelijk is. Doch hier houden we ons betoog er nog onafhankelijk van.

Toont men nu verder aan, dat de leer van den X^n Brief met den onvoorwaardelijken Minnedienst geheel de leer van Hadewijch beheerscht, dat gedachten, voorstellingen, beelden uit dien brief nog

12) Zoo zegt hij: *Want werct hi met sinre gratien so behagt hi Gode; ende dut his niet, so wert hi* BESCULGET; waar Had. heeft: *soe wert hi schuldech*. Verder: *Oec muet hi sine gratie uffenen met* WESENE: onzin, voor: *oec moet hi wise hebben, daer hi sijn gratie met oefene*. Van 't begin af van deze paragraaf blijkt de oorspronkelijkheid van Had.: Hier *bi steet wel, dat elc sine gracie besie ende dat goet ons Heren wiselike vorwart keere* waarvoor L.S.: *Hier ombe est orberlike* (mis! niet op het nut, maar op het *steet wel* komt het aan) *dat elc besie sine gracie ende dat gut ons Heren wislic beware* (mis! niet *bewaren,* maar als een wijs koopman *vorwart keren*). Zoo kan men geheel den Br. met de preek vergelijken; overal blijkt, dat Had. de juiste gedachte heeft, en dat de L.S. slechts ten halve, zooals een compilator, begrepen heeft.

elders in de brieven voorkomen, b.v. VI, 297-305, XIV, 55-59, waarop men zelf wijst, doch ook nog elders - dan luidt het antwoord: Hadewijch zal in haar jeugd reeds die leering hebben ondergaan en er zoo van onder den indruk zijn gekomen, dat zij haar te pas en te onpas aanvoert.

Werpt men verder op: dat het 41e Sermoen niet alleen aan het slot, maar nog elders invloed van Hadewijch vertoont, dat het begin ervan verband houdt met Hadewijch's VIn Brief, dat dus de compilator der Sermoenen niet slechts dien Xe Brief, maar het werk van Hadewijch zelf heeft gekend; dringt men ook aan, dat deze plaats in den VIn Brief zoo onmiskenbaar Hadewijchiaansch is, met de hooge opvatting van Minne en Trouw, met den hartstochtelijken drang om den zuiveren Minnedienst, tegenover de bedaard-makke, langdradige uiteenzetting van L.S., dan heet het eenvoudig: dat Hadewijch ook die leer uit die preek heeft overgenomen en met een waar proselietenfanatisme tot haar uiterste consequenties doorgevoerd.

Dat is dan ook de voornaamste reden waarom de 41e preek als een gesloten eenheid wordt voorgesteld en oorspronkelijk aan één en denzelfden auteur toegeschreven.

Gaat men nog verder; toont men aan, dat de L.S. niet alleen in de 41e preek, maar nog in andere den invloed van Hadewijch hebben ondergaan: dat het begin van de 39e preek duidelijk herinnert aan den eersten brief; dat de 43e preek een heele plaats heeft die bijna letterlijk uit Hadewijch's XVIIIn Brief werd overgenomen (blz. 596, 12 - 32): dan luidt ook weer het verbijsterende antwoord: ook die brieven, althans die plaatsen die verwant zijn met de L.S., zijn niet oorspronkelijk van Hadewijch; al die plaatsen heeft zij eveneens van elders. En zoo worden gansche passages uit den In en den XVIIn Br. geschrapt, ja men gaat met het groote snoeimes in Hadewijch's Brieven zinsneden en gedachten uitroeien als niet oorspronkelijk van haar!

Het ongeluk echter wil, dat de Sermoenen 39 en 43 klaarblijkelijk jongere composities zijn. De 39e preek is *Bbuec vanden Boegaerde* een bepaald jongere vorm van de allegorie van den Boomgaard, de 43e is: *Dbuec vanden gesteleken Winkelre;* beide staan reeds onder den invloed van de voortgezette, smakeloos in allerlei nuttige toepassingen doorgedreven allegorie. Ze zijn voorzeker jonger dan Hadewijch: niet Hadewijch ontleende er gedachten aan. En zoo hebben de L.S. ook voor de 41e preek wel Hadewijch gekend. Doch hierop wordt geen antwoord gegeven[13)].

13) Zie verder onder Invloed; waar aangetoond wordt dat al die plaatsen navolgingen zijn uit Hadewijch. Ik had dit reeds vroeger aangetoond. Doch, zonder een poging om dat ook maar in twijfel te trekken, wordt beweerd, dat Hadewijch die plaatsen ook wel van elders zal hebben!

Men ziet tot welke uiterste consequenties de ontkenning van de echtheid van den X^n^ Brief heeft gedreven, ja noodzakelijk drijven moet; gansche gedeelten van Hadewijch's oeuvre worden er door verdacht. En dat is het juist wat men verlangt: dat de Brieven van Hadewijch geen bron voor onze kennis van haar kunnen zijn: omdat men zich nu eenmaal een gansch andere opvatting van Hadewijch's 'onkerkelijke' persoonlijkheid had gemaakt.

Tegenover de vastheid der overlevering, die, van de Adelwip-uittreksels af, den X^n^ Brief aan Hadewijch toekent, en nooit aan een anderen, tegenover het verband van den X^n^ Brief met andere brieven van onze schrijfster, tegenover de duidelijke oorspronkelijkheid van den tekst, die steeds de eenig juiste gedachte voorhoudt, is slechts één houding wetenschappelijk gerechtvaardigd: die de echtheid van den Brief aanneemt. Staat daarnaast een tekst, die klaarblijkelijk niet oorspronkelijk is, die verwatert en knoeit, die meermalen blijk geeft de juiste gedachte in haar ware beteekenis en samenhang niet te hebben gevat, die ook veel jonger is (de L.S. dateeren uit de eerste helft der XIVe eeuw), dan is het philologisch onverantwoord voor dezen tweeden tekst een ander origineel te veronderstellen dan den eerste, of beide op een onbekend origineel te laten teruggaan: zelfs al zou het tweede soms een gedachte eenigszins beter hebben uitgedrukt, wat hier nooit het geval is, of een gewoon woord door een ongewoner hebben vervangen.

De tekst van Hadewijch biedt overal een juiste gedachte, behoeft nergens een anderen tekst ter verklaring, bevat in een van zijn voornaamste deelen de kern van haar leer, den onvoorwaar-delijken Minnedienst, hangt elders in voorstellingen, gedachten en beelden met haar overige werk samen, is steeds als haar werk overgeleverd; mag dus niet aan een derde, onbekende, toegeschreven worden. De tekst der L.S. is een eenigszins verwaterde en verknoeide weergave van den tekst van Hadewijch, behoeft dezen niet zelden om begrepen te worden, komt voor in een verzameling, die niet alleen in deze preek maar ook nog elders verwantschap met Hadewijch, blijkbaar genoeg invloed, verraadt; heeft niets wat niet uit Hadewijch kan verklaard worden: mag dus evenmin aan een anderen dan aan Hadewijch toegekend worden.

Om ons betoog te voltooien willen wij echter nog verder aantoonen, dat de met den X^n^ Brief overeenkomstige plaats in de 41e preek geen organisch geheel met deze uitmaakt en aldus de stelling weerleggen, waartoe de loochening der echtheid genoodzaakt wordt, dat de 41e preek een organisch geheel van één en denzelfden auteur zou zijn.

De 10e brief, zooals in den Had.-tekst, is een op zichzelf afgeronde onderrichting: over het thema, dat niet de zoetheid der devotie, maar de echtheid van ons deugdbeoefenen, het bewijs is van onze liefde tot God. Niets laat vermoeden, dat er bij het begin of bij het slot iets aan zou ontbreken.

In de L.S. echter is onze tekst het slot van een tamelijk lange preek en beslaat er drie bladzijden op dertien ongeveer. De preek heet: *Dit leert ons negenrehande Minne*. Na een inleiding over trouw en waarin ware trouw bestaat, met een tamelijk casuistische behandeling van de vraag: wie van beiden trouw moet heeten: hij die zijn vriend aan zich tracht te verbinden, maar om hem goed te houden, of hij die zijn vriend aan zich verbindt, maar om eigen voldoening; als van de vraag: of hij die wel bemint, maar zijne liefde uitwendig niet toont, ook trouw mag heeten, volgt het thema: dat er vele wijzen van vriendschap en liefde zijn. Zonder te spreken van grove liefde, is daar: natuurlijke liefde, zinnelijke liefde die de schepselen meer bemint dan God, Liefde die God boven al bemint om Hem zelven en in Hem zelven en den evenkersten om God en in God. Wij moeten God, den evenkersten, ons zelven beminnen ieder op drie manieren: ons zelven, wat kan geschieden om eigen baat, in God, om God; de eerste wijze is een begin, de tweede een voortgang, de derde volmaaktheid. Den evenkersten kunnen wij beminnen: in hem zelven, en dit is vriendschap zonder caritate; in God, en dit is vriendschap met caritate; zuiver om God en dit is volmaakte caritate. God kunnen wij beminnen: om ons zelven, in zijn schepselen om 't goed dat wij er van hebben; zuiver om Hem zelven. In deze laatste liefde vindt de ziel groot genoegen; van dit genoegen gescheiden te worden is haar groot wee, als een hel op aarde, met zeven folteringen; maar de liefde maakt die hel tot een hemel. Volgt dan een bladzijde beschouwingen waarom God wel waardig is boven al bemind te worden; en met een overgang: leer dan hoe, volgt onze tekst.

Wat men ook over den samenhang dezer preek denke - zij is, naar mijn overtuiging, uit verschillende stukken samengesteld - behalve dat onze tekst niet precies handelt over de wijze hoe wij God beminnen moeten, maar veeleer een waarschuwing is tegen 't belang-hechten aan zoetheid van devotie boven echte deugden, vertoont de inleidingszin genoeg het kunstmatige verband: *Oy, live mensche, sech ane die menchfuldecheit der verdinden, dat Got verdint heft dat win met regte minnen sulen; ende besech den orber dins selfs, ende lere wie dun minnen saut:* een karakteristieke verbindingszin. Met die toespraak tot, *Oy, live mensche,* en nog met die eigen-nut-beschouwing: *besech din orber*

dins sels, die de auteur van wat volgt zeker niet zoo hadde voorgedragen.

Onze tekst maakt dus om die reden reeds geen organisch deel uit van 't geheel: hij is een op zichzelf staande stuk geweest.

Dit blijkt verder uit de taal.

Want zoodra deze plaats in de preek aanvangt, voelen wij dadelijk dat een andere aan 't woord komt. Wij hooren een andere beweging, een gansch ander geluid. Wel poogt men dat te loochenen. Enkele tastbare voorbeelden zullen het verschil doen uitkomen.

In de overige preek treffen wij herhaaldelijk, soms meermalen op een bladzijde het voorzetsel *overmits* aan: geen woord van Hadewijch, maar ook geen woord van onzen tekst. In de overige preek wordt meermalen gesproken van *lifde:* geen woord van Hadewijch en ook niet van onze passage. Er is daar voortdurend spraak van onzen *evenkersten,* dat evenmin, zoover ik mij herinner, bij Hadewijch voorkomt, ook niet in onzen tekst, en dat een jongere formatie schijnt te zijn. Trouwens de heele preek doet dadelijk als veel jonger aan met woorden als: *misprisen, welvaren, exsameneren, scandeloseren* (in de ascetische beteekenis van ergernis geven) *geprist, ombekommerlike, verdonclen, tuleidinge, geschede* (= scheiding), *gevoelnisse; bedencken; dats onmugelic te geschine; gepinget, teverges* (om niet), *eengersleghen saken; verdinden* (verdienste); *bewisen* (teken van lifden); *van groven sonden; hertewee, becombren,* enz.. Men zegge niet: de taal werd verwaterd en gemoderniseerd. In het slot treffen wij toch zulke woorden niet meer aan.

Dit blijkt nog uit den geheelen betoogtrant.

Men zegt dat de X^{e} Br. een wetenschappelijken stijl en een wetenschappelijke denkwijze vertoont, van iemand die geschoold is in het logisch denken en redeneeren; en men wijst daartoe op het soort syllogisme, waarmee hij aanvangt. En gewis maakt de Xe Brief een afgerond geheel uit. Maar de uiteenzetting wordt veel meer gedragen door het volle leven, dan door de abstracte redeneering en ontleding van begrippen; zoodat het nog steeds moeilijk blijft den logischen samenhang aan te geven: zij is de uiteenzetting van iemand die denkt niet met het hoofd alleen, maar met de geheele ziel. Maar zie nu den schrijver van onze preek: hij is inderdaad geschoold in het logisch denken en vertoont, zoo men wil een zekeren wetenschappelijken stijl, geheel anders echter dan die van onzen tekst: zijn verhandeling is een klare, nuchtere, abstracte uiteenzetting van logische begrippen inderdaad, die men zonder eenige moeite volgen kan, omdat het abstracte begrip, de abstracte denkwijze steeds de uiteenzetting leidt.

Men heeft de opwerping gevoeld en getracht haar te voorkomen, door te wijzen op een paar zinnetjes. Nu is de eerste hiervan nog wel ontleend uit het begin, dat, zooals gezegd, onder invloed van Hadewijch staat en dus, in alle geval, niet bruikbaar is. De tweede luidt: *Dar es groet onderscheet tusschen trouwe ende teken van trouwen, tusschen schinen ende wezen inder warheit. Want trouwe ende warheit die en drigen nit, mar teken ende schine drigen decke*. Wat men daar nu ook over denke, of men dit voor isokola of antithetische zinsbouw mag houden of niet: zulk een vlakke, tamme uitspraak, zonder eenig beeld, zonder eenig woord van groei, beweging of leven, wordt op één lijn gezet met het proza van den X^{n} Brief, met het proza van Hadewijch! En daarmee acht men zich van alle verder bewijs ontslagen!

Men merke wel op: ik zeg niet dat die 41e preek slecht geschreven is. Neen: het is klaar, duidelijk, en voor het doel der beleering zuiver proza genoeg. Er is wel meer goed proza geschreven, ook vóór Ruusbroec. Ik beweer alleen, dat het niets van de kenmerken heeft, waardoor men dadelijk een bladzijde van Hadewijch of door Hadewijch ingegeven bij anderen aanvoelt: al ware het slechts door den hoogen ernst van de edele Minne en de aristocratische voornaamheid van geheel haren persoon, waarvan al weer niets in de overige preek voorkomt. Hadewijch's proza is psychologisch, dit is logisch; is dynamisch, dit is statisch; Hadewijch's proza is steeds poetisch, de groote dichteres der Strophische Gedichten waardig; dit is proza, goed proza, zonder meer. De groote bekoorlijkheid van Hadewijch's stijl ligt niet alleen in dien symetrischen, of laat ons zeggen kunstvollen klassieken zinsbouw, maar nog in veel meer: zij ziet hare gedachten spontaan in beelden van groei, beweging en leven, welke beeldspraak juist er niet weinig toe bijdraagt om de gedachte op te voeren buiten de enge perken van het abstracte beprip in ruimten van spel voor geest en gevoel. Zij heeft inderdaad de verruimende uitdrukking, die, juist, niet altijd bepaald kan vastgelegd worden, maar die de uiting zelf van het leven is.

In de L.S. golft een enkele maal de stijl wat op in verontwaardiging; maar dit is heel wat anders dan de diepe levenshartstocht van den X^{n} Brief en van Hadewijch.

Laten wij dit weer door enkele tastbare bewijzen aantoonen. Onze geschoolde, en ook zeer voorzichtige docent heeft dan ook voortdurend in den mond: *mi dunct, hi dunct mi; dus dunct mi, so hem dunct, wie dunct u: hi dunct mi een rovere ende een mordenere* (blz. 559, 13, 20, 31); *dese vrint donct mi,* (560, 7) *dus dunc mi* (562, 32: 563, 7), *wim dat swar dunct* (564, 7). *Dunct ons* (567, 21). Waar dit ontbreekt, lezen wij andere abstracte, logische

verbindingen, als: *Ic swige van* (praeteritio), of, na een opsomming, volgt: *dirste, segic;* of: *Ic set aldus;* of: *ende ic wil u seghen warbi;* of nog, bij een uitdrukking die verkeerd kan opgevat worden zal hij zich verbeteren (565, 20); of, waar hij vreest voor mogelijke tegenspraak, zich met eennige schroomvalligheid uitdrukken (562, 32).

Dit zijn slechts enkele, uitwendige teekenen, van 's mans betoogtrant: de betoogtrant, zoo men wil, van een geschoold docent, maar die niets met het slot der preek, niets met Hadewijch gemeens heeft.

Niet slechts de betoogtrant, de geheele stijl verschilt.

Men zegt dat de stijl van den X^n Brief met die 'korte kola van parallelen bouw en antithetischen inhoud 'Latijnsch-wetenschappelijke vorming verraadt, en dadelijk had doen beseffen, dat die brief niet van Hadewijch kon zijn'. Ik zal de laatste zijn om te ontkennen, dat de stijl, niet slechts van den X^n Brief, maar ook van Hadewijch in 't algemeen, klassiek gebouwd is en onder den invloed staat van den Latijnschen, niet precies latijnsch-*wetenschappelijken,* (die werkt met geen isocola, homoiotelenta, enz.) maar eerder latijnsch-dichterlijken stijl, als die van den H. Bernardus en van andere ascetisch-mystieke schrijvers uit zijn school. Maar juist zoo! Vermits men, daartoe door het systeem genoodzaakt, de geheele preek tot het werk van één zelfden auteur heeft gemaakt, zoo wijze men mij in de overige preek, buiten onzen tekst, ik zeg niet een zinnetje, dat toevallig iets heeft van wat men isokolon kan noemen, maar één bladzijde, zelfs één paragraaf, die in eenige gelijke mate als de Xe Brief een zinsbouw als deze vertoont: met isocola, homoioteleuta, antithese, met dat vast evenwicht, waaronder toch nog steeds de forsche levensbeweging klopt.

Om dit tastbaar te maken plaatse men één bladzijde van onze preek naast het slot. Men neme b.v. de bladzijde, die juist aan onzen tekst voorafgaat. Het gaat er over al de redenen die wij hebben om God te beminnen. De geheele uiteenzetting verloopt op dezelfde wijze: Willen wij om niet minnen, zoo vinden wij niemand die waardiger is aldus bemind te worden dan Hij. Willen wij minnen om loon, niemand geeft zoo veel als Hij..... Ik schrijf de laatste paragraaf over:

Welwi oec eengerslagten saken minnen dor sin gutheit ocht dor sin schonheit, son wetic wie dat wit Gode ontseghen moghen; want hi es die overste gutde ende die meste schonheit. Dunct ons oec dat iman onser minnen werdich es omb dat hi vele dor ons heft gedaen, son wetic wime dat wi minnen mogen, die meer dor ons heft gedaen dan hi: Welwi oec dengenen minnen die meer ongemacs dor ons leden heft, so geet dat ongemac vor al ongemac dat hi leet in sinre gebenedider doet. Welwi oec minnen dor wi meest gemint

sin, so geet die minne boven alle minnen, dat hi sin edele sile op gaf omoe dat hi donse darmede wonne. Sulewi oec jman minnen dor vrochten wille (uit vrees), so es Got te vrochtene boven alle vrochten. Og, live mensche, sech ane enz. als hierboven, de verbindingszin.

Waar is in al die opsomming de drang, de hartstocht, het leven? Waar de woorden van groei en beweging? Waar zelfs de beeldspraak? Op een geheele bladzijde, geen enkel beeld!

Maar dan, met één slag, stijgen we in de hoogte.

Die God mint, hi mint sine werke (beeld! dynamisch). Men leze zelf voort. Ik onderstreep alleen:

nadien dat hi *ghefundeert* es in doechden ende *ghewortelt* in caritaten. Begherte *es sulke wile suete te Gode waert* (*dynamisch*).... het es meer *porrende* uten *ghevoelne* der sinne, ende meer van natuere dan van gracien (in plaats van: *natuerlijc* en *gheestelijc*J. Deze suetheit *beruert* de ziele meer ten menderen goede... si *valt* diepere op dat hare smakt... Si *natuert* na die sake, daer si ute gheboren es; enz.

Ik kom tot: alse de doechden vroech gheplant sijn inder zielen ... de doechde *doen* hare nature (dynamisch) (de Adelwip-uittreksels zullen b.v. zeggen: de doechde bliven in haerer naturen) ende *werken* altoes der Minnen werc. Sine *wachten* na ghene suetheit mer hoe si *ghedienen* moghen... Sine *haken* niet na smake mer si soeken orbere. Si *sien op hare hande,* niet op den loen. Si bevelent al der Minnen. De Minne es soe edel ende so rive (persoonlijke verhouding tot de Minne, die in 't voorgaande totaal ontbreekt)..... na doechden *staen*... Dit sijn armhertighe liede (uit de ziel der adellijke Had.!) enz. enz. tot: Hier bi steet wel, dat elc sijn gracie besie..... tot: Hier omme, dien God *coeman* heeft gemaect met sinen goede; enz.

Hoe men het onderscheid van dezen stijl met dien van de overige verhandeling niet aanvoelt en inziet, kan ik moeilijk begrijpen.

Wat men dan ook bewere of wat men ook over dien X^{n} Brief, denke: boven allen twijfel staat, dat het slot der 41^{e} preek niet is van denzelfden auteur als de overige preek, maar van elders werd overgenomen. En daar nu die zelfde preek nog kennis verraadt van andere brieven van Hadewijch, nl. van den zesden, zoo komt ook dit slot wel uit Hadewijch; wat trouwens door de geheele, gelijkluidende en bijzonder met betrekking tot ons stuk uitvoerige traditie bevestigd wordt.

Onze preek kan trouwens niet ouder zijn dan het einde der XIIIe eeuw: waarschijnlijk is zij zelfs van later. Wij hadden dit reeds eenigszins kunnen vermoeden uit de taal, die jongere woorden en formaties aanwijst. Er komt echter een uitdrukking in

voor, die verraadt dat de auteur in de aristotelisch-thomistische wijsbegeerte staat. Sprekende, in het begin, van de natuurlijke liefde, waardoor de mensch zichzelf, zijn verwanten en vrienden die hem beminnen, liefheeft alleen door een eischen van de natuur, zegt hij: *Dits gelic als* ENE MATERIE SONDER VORME (560, 19). Wij hebben hier een zinspeling op de Aristotelisch-thomistische leer van de *materia et forma:* een metaphysische leer voor de verklaring der dingen. Onze auteur is een philosoof-theoloog, die uit zijn philosophische vorming ten minste die uitdrukkingen heeft onthouden. Het Aristotelisch-thomisme nu dateert eerst uit de tweede helft der XIIIe eeuw. Zoo is dan ook de auteur der preek geen oudere, maar een jongere dan Hadewijch.

Het is nu verder gebleken, dat de X^{e} Br. gedeeltelijk een vrije verwerking is van een passage van Richard van St. Victor[14]. Ik schrijf de plaats hier over (Pl. 196, blz. 422 B - 423). Hadewijch

Affectuosa dilectio... interdum plus afficit minus diligentem et minus perfectiorem. Non enim tantum diligit quisque quantum hanc sentit, et quantum in hoc statu sibi diligere videatur, sed quantum in virtutibus et charitate fundatus fuit, (et in servandis mandatis fidelis habetur). Dulcis in Deum affectus quodammodo carnalis est et fallax et humanitatis interdum potius quam gratiae, cordis quam spiritus, sensualitatis quam rationis; ita ut magis accedat aliquando ad minus bonum et minus ad majus, et ad aliquid quod sapit amplius quam quod expedit.	5-16
(Zoo beminden de leerlingen van Christus).	
Sic affectuose interdum carnalis aliquis et imperfectus ad Deum afficitur, non quod valde diligit, sed quia dulcedinem gratiae degustat, quae quantum durat tantum juvat, quantum durat dulcedo, durat et dilectio. (Sed non agnoscetur in bonis amicus). In die namque ista Dominus quidem misericordiam suam mandat, sed in nocte tentationum et	51-55

14) Dit werd aangetoond door Jf. SCHALY, die er over handelt in haar twee opstellen: Richard van St. Victor en Hadewijchs 10^{e} Brief (Tijdschr. Nederl. Taal- en Letterkunde, 1943, blz. 219-228) en in: S. Bernardus' De Diligendo Deo de grondslag voor het 41^{e} Limburgsch sermoen (ibid. 256-269).

laborum in praeceptis declarat quantum quisque diligit.

Visitatione gratiae consolatur Deus pusillanimitatem nostram, juvat infirmitatem, excitat voluntatem. (Et quid mirum si infirmus ungatur gratia, cum etiam 62-64

malus Domino cum benefecerit ei confiteatur?) Itaque contingit ut pusillanimus et dilectionis avidus dilectione hac magis moveatur et in quo sensualitas et carnalis appetitus potius quam ratio dominatur.

Interdum hanc magis sentit levis corde et inops gratiae, facilius enim movetur qui levior fuerit, expers 59-62

consolationis delectabilius oblatam recipit. Hujus ergo dulcis affectus causa est interdum non gratiae copia sed mentis inopia. [Exigua enim laetificant pauperem. Non omnis qui dicit Domine Domine etc.] 70-72

(Vocat Deus per gratiam visitantem et respondebit homo per mandatorum expletionem:) vocatio non

facit perfectum sed obligat; (responsie per mandata 85-86

justificat). Fit enim aliquando affectus iste dulcis a malo spiritu, ut dum nimis ei creditur eique dum valde delectat inhaeretur, ad debilitatem cordis homo perducatur. Item ut per illius occupationem ab utiliori opere revocetur. Et item ut ejus abundantia fretus aliquis se perfectum credat et ad perfectum minus exerceatur. (Per se quoque aliquis interdum gratia abutitur in vacuum hanc recipiendo vel utilius aliquod opus omittendo, sive finem sui profectus in hac constituendo). 73-82

Per hanc ergo offendit qui usum ejus nescit sicut etiam virtus ad vitium vertitur, si nimie vel extra tempus exerceatur. Sponsa ergo affectuose pariter et desi- 89-92

deranter dilectum quaesivit, inventum vero ut ad se introducat non minus sollicita fuit. (Quaerenda est enim sedulo amplior gratia, nec cessandum, sed per 102-112

hanc progrediendum, donec ad
perfectionem perveniatur...)
Fervens vero anima ne in vacuum hanc
recipiat semper proficere laborat et
diligenter exercet agrum suum
meliorando mores et excolendo virtutes,
ut edificet mentis domum in quam
introducat dilectum.

Uit een vergelijking blijkt, dat Hadewijch weinig meer heeft overgenomen dan de algemeene gedachte, met hier en daar een zinnetje, dat ze op hare eigene geniale wijze weergeeft; dat ze er ook heel wat heeft aan toegevoegd. De inleiding waarin men nu juist een scholastisch gevormden priester had meenen te erkennen is van haar. Na enkele zinnetjes van overeenkomst, waarin het beste ook weer van haar is, volgt een geheele passus, 19-50, over den onvoorwaardelijken Minnedienst, de heerlijkste passus van geheel den brief, die niet bij Richard voorkomt. In wat volgt

herinnert de tekst van verre aan het Latijn, met hier en daar wat nauweren samenhang. Meer in de inleiding tot den X^n Brief.

In geheel deze verwerking zijn er juist twee plaatsen, waarin de Had.-tekst van het Latijnsche origineel schijnt af te wijken, terwijl de L.S.-tekst er daar mee overeenstemt. Men heeft er zonder meer uit afgeleid, dat zoowel de Had.-tekst als de L.S. op een gemeenschappelijke vertaling teruggaan. Ook hier wordt toegegeven, dat de Had.-tekst oneindig beter de oorspronkelijke verwerking heeft bewaard. Maar toch: de Had.-tekst is overgenomen van een derden: een onbekenden auteur! En *ghepanduont* wordt er weer ter bevestiging bijgesleurd.

Maar juist: hier reeds had men kunnen opmerken, dat *ghepanduont* niet oorspronkelijk is. De Latijnsche tekst heeft hier, kort en goed: *sed obligant,* in de actieve constructie, zooals het eerste deel van den zin. En zoo heeft het ook Hadewijch, kort en goed: *maer si bendenne,* ook actief, zooals het voorgaande. In de L.S. verandert de constructie en wijkt de vertaling af van het origineel: *mar hi werter mede ghepanduont* moet dus verklaard worden zooals wij hebben gedaan. De bewerker van de 41^e preek, die gaarne van recht spreekt (reeds bij het begin heet het: *ende omb gemene regt*) had het woord in zijn rechtsvocabularium en heeft het hier te pas gebracht; hij moest er echter de constructie om veranderen, wat zijn eigenmachtige wijziging nog verraadt.

Zoo valt zelfs de eenige schijn van een bewijs ten voordeele van de prioriteit van de 41^e preek: het bewijs, dat zonder meer het bestaan van een onbekenden auteur moest waarborgen, waarop geheel de constructie van Hadewijch's afhankelijkheid tegenover hem, van de oorspronkelijkheid van geheel het 41^e Sermoen, van de afhankelijkheid van Hadewijch van meer preeken uit de L.S.; van de onechtheid van tal van plaatsen uit de Brieven, van de onbetrouwbaarheid der Brieven voor onze kennis van Hadewijch, enz. was gebouwd. Juist het omgekeerde staat hierdoor van nu af reeds vast.

Wat nu de twee plaatsen betreft, waarin de Had.-tekst van Richard zou afwijken, terwijl de L.S. er mee overeenstemmen, ook dit is slechts schijn

Daar is vooreerst: Had. 82 *ende acht dies te min sijn leven te* HOEDENE, aldus de drie hss.; waar L.S.: *ende agt diese men te* HOEGENE *sijn leven,* wat het Latijn dichter nabij komt. Maar *hoedene* is in onze handschriften klaarblijkelijk een fout voor *hoegene: hoedene* geeft hier zelfs geen zin. Onze drie hss. van Had. zijn nauw met elkander verwant en kunnen teruggaan op een tekst die de fout reeds had. Zoo heeft hs. C. wat verder (r. 106) *te behoedene* waar de tekst eischt *behoudene,* zooals ook de L.S. hebben.

Gelukkig dat hier A en B nog *behoudene* hebben bewaard, of men zou nog op een derde afwijking hebben kunnen wijzen.

Die andere plaats is: *Dese suetheit beruert de ziele meer ten menderen goede ende min ten meeren goede,* waar de L.S. hebben: *Dese sutheit beruert* SULKE WILE *die sile metten menren gude ende valt diper,* enz.; terwijl het Latijn heeft: ita ut magis accedat aliquando ad minus bonum et minus ad majus.

Wat hier vooreerst treft is, dat de L.S.-tekst hier knoeit: de reden zal wel zijn, dat hij den oorspronkelijken tekst, zooals bij Hadewijch, niet juist zal begrepen hebben en er dan maar van gemaakt wat hij kon. Maar, zal men zeggen, hij heeft in ieder geval *sulke wile* en dit staat ook in het Latijn *aliquando,* maar ontbreekt bij Hadewijch: ontleende hij van Hadewijch, hoe viel hij op Richard's tekst terug? Dat kan geweest zijn, omdat hij, de gedachte wijzigend, gemerkt heeft dat ze in haar algemeenheid niet gelden kon en er dan, voorzichtig als hij was, *sulke wile* heeft aan toegevoegd. Het kan ook zijn, dat de Had.-tekst wel oorspronkelijk *sulke wile* heeft gehad, maar dat dit in het origineel waarvan onze drie hss. afhangen was weggevallen.

Uitvluchten, zal men zeggen. Neen, werkelijkheid. Want onze tekst is ons niet alleen bewaard in onze hss., maar ook in verscheidene fragmenten. En men vergeet er die op na te zien, om dadelijk te besluiten: bij Had. ontbreekt hier iets, wat in het Latijn en in de L.S. wel staat. Welnu, deze fragmenten hebben gewoonlijk ook *sulke wile* of iets dergelijks. Zoo hebben de Adelwip-uittreksels: *under wilen: diese sueszekeit berueret die sele minre ze merem guete under wilen und under wilen me ze minrem guede*[15]. Fragm. E heeft: '*Dese zoeticheit berret* SULKE WILE *min te gode ende* SULKE WILE *meer te gode*[16], wat onzin is, maar toch *sulke wile* heeft. De bloemlezing van het Haagsche hs. *Dits wt Hadewijch* heeft: *Dese sueticheit beruert* DICWIL *die ziel meer tot mynre goet dan tot meerre goet*[17]. En zoo heeft ook MANDE in zijn paraphrase eveneens *dicwijl*.

Het besluit ligt voor de hand: ofwel had Had. zelf reeds *sulke wile* en is dit toevallig weggebleven in onze handschriften, maar nog bewaard in de fragmenten; ofwel had Had. zelf de woorden niet en hebben voorzichtige kopiïsten, waaronder ook de man van de 41^{e} preek, er uit eigen beweging *sulke wile* aan toegevoegd, waardoor zij toevallig met het Latijnsche origineel overeenstemden.

En zoo blijft er van de twee plaatsen, waarin Had. van Richard

15) De Adelwip-uittreksels. Verl. en Med. der k. Vl. Ac., 1934, 544 r. 19.
16) Zie Inl. tot de Vis., o.c. blz. 29, n. 1.
17) Aanh. bij mijn uitg. van Had.'s Brieven.

zou afwijken terwijl de L.S. er mede overeenkomen, niets over! Daardoor reeds vervalt alle recht, om tusschen Richard en Hadewijch met de L.S., een onbekenden, eersten, verwerker te veronderstellen, van wien Hadewijch en L.S. zouden afhankelijk zijn.

Men veronderstelt, natuurlijk weer, dat de 41e preek in de L.S. niet zuiver werd bewaard, er zelfs zeer verwaterd en verknoeid zou zijn. Maar de oorspronkelijke preek, zou die niet de bron van Hadewijch kunnen geweest zijn? Dit zou reeds uitgesloten moeten zijn door alles wat wij vroeger over deze preek, in 't bijzonder over aard, samenstelling, stijl, ouderdom, enz. hebben verhandeld. Hier antwoorden wij nogmaals: met welk recht wordt zulk een onbekende grootheid hier verondersteld? Indien Hadewijch van hem afschreef, dan zou ze dit zeer slaafsch hebben gedaan. Want nergens heeft zij één woord minder, dat bij Richard en in die preek zou staan, doch door haar werd uitgelaten; nergens heeft zij een andere wending, die van Richard zou afwijken en waar L.S. met Richard samengaan, nergens de geringste afwijking van Richard, waarin L.S. Richard zouden volgen. Nergens ook bij Hadewijch eenige weifeling, eenige onzekerheid omtrent de beteekenis van den tekst, nergens eenig onbegrip of wanbegrip. En toch, stond zij voor een vreemden tekst, den tekst van een ander, zou men dergelijk weifelen, dergelijk klein of groot onbegrip niet eens mogen verwachten, als de priester-compilator der L.S. dienzelfden tekst zoo vaak verwatert en verknoeit en meer dan eens bewijs van zijn weinig begrijpen geeft?

Was Hadewijch dan, staande voor denzelfden tekst als deze, zooveel verstandiger, zooveel onderlegder zelfs in de theologie, dan deze, om zich nooit over de beteekenis van een plaats te vergissen? Of was zij zoo slaafsch een persoonlijkheid, dat zij andermans goed overnam, zonder er ook maar één woord aan te veranderen, en als haar eigendom afschreef en uitgaf?

Als wij nu verder nagaan, waarin de tekst van de 41e preek van Richard afwijkt, dan constateeren wij het volgende:

Enkele plaatsen werden door hem niet juist begrepen en aldus verknoeid. Vaak wordt de uitdrukking verwaterd, door de toevoeging van nuttelooze adjectieven en andere bepalingen: aldus b.v. *dat weten wel die* GOEDE *vroede; mar dode tsine, Minne sout* ALTOES *thare wel duen; Ander silen sin ende sin so arm van dogden ende so cranc in haren werken ende sin altoes staende na smake. Alse dese gevulen;* waar Hadewijch eenvoudig heeft: *Selke andere sielen sijn arm van doechden; alse die sueticheiten ghevoelen*. - Aldus nog: *dis hi* EENRE CLEENRE *sutheit gesmaect. - Als ghi hebt gehort hir vore,* enz.

Eens gebruikt onze auteur een oratorische vraag: *War bi es*

dat? Mar het compt bi dien dasse niet en sin beset mit doechden die in Hadewijch en bij Richard ontbreekt.

Deze afwijkingen nu wijzen op persoonlijke eigenaardigheden van den stijl der geheele preek. Het gebruik van overbodige adjectieven of bepalingen kan misschien moeilijk aangetoond worden: ook in onzen tekst blijkt dit eerst door vergelijkng met Hadewijch. Maar toch: onze auteur hoopt gaarne synomiemen op: *dat dar bi sine minne eert ende tegaat, hi es nog wel verre van vrier minnen ende van ghewarger minnen* (558, 1 - 3), en zoo wat overal de geheele preek door: *domplike ende onwislike; minlike ende sutelike, loven ende prisen; geert ende geloft; nutte ende orberlic, enichlike ende purlike; gut ende nutte,* enz. dit alles op blz. 561; zelfs: *metten diren ende metten beesten;* hij gebruikt gaarne *emmer, altoes: also dat hi* emmer *stadelic blift in minnen, nogtan dat hi ongemint es ende getruwe blift* altoes (b. 4 - 6 F. vgl. hierboven *Minne soude* altoes *thare wel duen*).

Zoo treft overal in deze preek een zekere gerektheid, een nuttelooze overvloed, een bepaalde neiging tot langdradigheid: wat ook den stijl van het slot kenmerkt tegenover dien van Hadewijch.

Zoo is de oratorische vraag ook eigen aan onzen auteur. Hij zegt b.v.: *Want al est dasse met desen seven pinen gepingat sin, si willen also, ende si sin hen vel te ligte te dragen. War bi es dat*? *Mar sin* sins *nit, dit dragen* (567, 1 f., vgl. hierboven). Elders, stelt hij ook gaarne vragen, om zijn uiteenzetting wat te verlevendigen: *Wat heisi trouwe? Wie dunct u van desen tween vrinden?*

Wij staan hier dus voor eigenaardigheden in den stijl van den auteur der preek zelf. Daaruit volgt dat, waar de tekst der L.S. afwijkt van Richard en van Hadewijch, wij deze afwijkingen niet mogen zetten op rekening van een onbeholpen, verwaterenden kopiïst. Zij komen op rekening van den maker der preek zelf. Zij moeten dus reeds voorgekomen zijn in de oorspronkelijke preek. Had Hadewijch nu van dezen overgeschreven, hoe komt het, dat ze geen enkele van deze verwaterde uitdrukkingen heeft behouden, niet eens de rhetorische vraag? Hoe komt het, dat ze in al deze plaatsen op Richard terugvalt: de verwerking van Richard het zuiverst heeft bewaard?

Zoo blijkt dat Hadewijch niet alleen het dichtst bij de oorspronkelijke verwerking staat: de verwerking is van haar zelf, zooals de verwerking van een plaats van Willem van St. Thierry eveneens van haar stamt. De maker van de 41^{e} preek heeft ze van haar overgenomen en met zijn stijl hier en daar overgoten.

Wij zouden het hierbij kunnen laten, omdat van nu af de authenticiteit van den X^{n} Brief boven allen twijfel verheven staat. Indien we nog even stilstaan bij een poging om ze te loochenen,

dan wijzen wij er nu reeds op, dat deze poging op die paar vermeennde afwijkingen bij Hadewijch van den tekst van Richard berust, en dus van nu af reeds allen grondslag mist. Toch willen wij ze nog even op zichzelf beschouwen.

Men heeft nu weer, langs een anderen weg, willen aantoonen, dat de 41e preek in haar geheel het werk van één auteur zou zijn; dat dus ook het slot van dezen, niet van Hadewijch, stamt. Wij weten nu reeds dat zulk een poging van meet af tot mislukking is gedoemd: het slot is ongetwijfeld van Hadewijch.

Wij komen hier niet meer terug op hetgeen wij hierboven reeds hebben verhandeld omtrent den samenhang van dit slot met de overige preek. Het slot is blijkbaar een toevoegsel, dat bij een preek die over negenrehande Minne handelde werd te pas gebracht, omdat het een mooie, in het godsdienstig leven zoo belangrijke leer bevatte. Trouwens, geheel dit pleit wordt beheerscht door de opvatting, waartoe men reeds meende gekomen te zijn, dat de preek een eenheid uitmaakte, waaruit Hadewijch een brok had overgenomen, wat men meende te moeten aannemen, omdat Hadewijch op een paar plaatsen van Richard en van de L.S. zou hebben afgeweken. Daar de preek ook in het begin verwantschap vertoont met Hadewijch, met haar VI^{n} Br. n.l., is men wel genoodzaakt, zou Hadewijch hebben overgenomen, de heele preek aan één auteur toe te schrijven.

Men heeft nu ontdekt, en deze ontdekking is gewis van belang, we nemen haar dankbaar aan, dat die leer over negen soorten van Minne een samenvatting is van de leer van den H. Bernardus. Dat moge zoo zijn: een hoofddeel van de preek is verwerking van den H. Bernardus. Maar daarnaast bevat de preek nog andere deelen, die niet van den H. Bernardus stammen. Aldus het begin over trouw en ontrouw in de liefde, het deel, dat verwantschap met Hadewijch vertoont; zoo aldus verder: de allegorische uiteenzetting van de folteringen der ziel: als folteringen der hel op aarde. Die zeven folteringen worden aangebracht naar aanleiding van het wee dat de ziel treft, wanneer zij van de zaligheid der gelukkige vereeniging met God gescheiden wordt. Maar feitelijk zijn het heel andere folteringen: niet slechts de foltering der scheiding, maar alle folteringen van een minnende ziel op aarde komen er in voor. Zoodat ook hier blijkt, dat deze leer over de zeven folteringen van elders werd overgenomen en zoo goed als 't ging met het elgemeen onderwerp verbonden.

Daarop volgt, zonder overgang, maar met de toespraak: *Oy, live mensche,* een reeks beschouwingen, in den vorm van vragen zooals hierboven werd aangegeven: dat wij in God alles vinden kunnen wat wij willen beminnen. Ook dit is wel een afzonderlijk

deel. Dan weer met de toespraak *Oy, live mensche,* en met een algemeenen overgangszin, zooals hier boven, volgt de opwekking: zie uw voordeel en leer hoe gij God beminnen zult, die het slot, met den tekst van den X^{n} Brief inleidt.

Zoo bestaat deze preek uit verschillende deelen, die door den auteur om de centrale leer over negen soorten van Minne werden bijeengebracht. Bleek het slot reeds vroeger, door samenhang, taal en stijl, een toevoegsel van elders te zijn, de samenstelling der preek zelf komt dit nog bevestigen.

Wij zouden nog meer beschouwingen tegen de oorspronkelijke eenheid van deze preek kunnen doen gelden; doch wij moeten en willen ons beperken. Indien deze preek als een eenheid werkelijk vóór Hadewijch had bestaan, indien onze schrijfster in hare jeugd, zooals het wordt voorgesteld, kennis met de in deze preek verkondigde leer had gemaakt en er zich zoo zeer van had doordrongen, dat ze haar met een waar proselietenfanatisme te pas en te onpas aanvoert, hoe komt het dat wij in geheel haar oeuvre nergens één spoor aantreffen van de kern zelf van deze preek: de negen soorten van Minne? Hoe komt het dat Hadewijch alleen verwantschap vertoont met de inleiding, en overeenkomst met het slot: welke deelen juist niet tot de kern der preek behooren? Hoe komt het, dat ze zuiver, slaafsch, zonder er één woord aan te veranderen of er uit weg te laten, het slot overschrijft, dat juist een andere afkomst heeft dan de kern, nl. uit Richard van St. Victor? Dat zich dan ook juist door die andere afkomst, als toevoegsel bij de preek kenmerkt?

In deze nieuwe poging tot verdediging van de oorspronkelijkheid van Had.'s X^{e} Br. is men echter niet zeker, of Had. wel uit de preek heeft overgenomen, en of niet beide, preek en Hadewijch, een verwerking van Richard van St. Victor, door nog een onbekende, hebben overgenomen, welke verwerking dan zelf eerst in het Latijn zou hebben kunnen bestaan. Maar geen enkel van deze veronderstellingen houdt steek. Een Latijnsche verwerking kan niet als origineel voor beide hebben gediend, gezien hun vaak letterlijke overeenkomst. En een Dietsche verwerking kan niet het origineel voor beiden zijn geweest, gezien de verwantschap ook met het begin der preek en gezien de verwantschap van andere preeken met Hadewijch. Was Hadewijch de dievegge, dan moet zij de geheele preek reeds als eenheid hebben gekend.

Het is misschien om deze opwerpingen te voorkomen, dat men dan tracht te bewijzen, dat het slot, al is het niet van den H. Bernardus, toch den geest van den H. Bernardus ademt; dat zoo ook het slot van denzelfden auteur moet zijn, die de leer van den H. Bernardus samenvatte. Of liever nog: de Xe Brief is zoo bepaald

Hadewijchsch van geest, dat men poogt aan te toonen, dat ook de verwerker van den H. Bernardus met denzelfden geest was bezield.

Er is nl. in den X^{n} Brief, een geheel deel, wij zegden het reeds, dat niet uit Richard van St. Victor komt, doch door den verwerker, door Hadewijch er werd ingelascht: het deel nl. over den onvoorwaardelijken Minnedienst. Dit deel nu juist beheerscht geheel de hooge, hartstochtelijke leer van volledige, onvoorwaardelijke offergave in den dienst der liefde bij Hadewijch, zoodat dit op zich zelf reeds allen twijfel aan de echtheid van dezen Brief had kunnen onderdrukken.

Men tracht nu dienzelfden lyrischen, dynamischen, hartstochtelijken stijl terug te vinden over geheel de preek. Wij hebben hierboven reeds aangetoond, wat wij over den voorzichtigen, didactischen, vaak nuchteren, weinig beeldrijken stijl van den schrijver der 41^{e} preek moeten denken. Ook heeft men om over den gevoelsstijl, wat nog niet hetzelfde is als hartstochtelijken stijl, van onzen predikant te laten oordeelen, niets meer onttrekt dan enkele oratorische uitroepingen en dan een zin als deze: *Terde es ene volcomenheit van minnen, als die mensche also dordrongen wert in Gode ende also genegt* (geénigd) *met Gode ende geonledegt* (geonledigd)[18] *dat hi syns selfs niet en ruct* (roekt) *nog en acht ende oec altemale vergit* (562, 1 - 5). Maar wat is dit weer vergeleken zelfs met den H. Bernardus, waarvan het eene vertaling moet zijn: *Te enim quodammodo* perdere, *tamquam qui* non sis, *et omnino non sentire te ipsum et* a temetipo exinaniri et pene annullari (de dil. Deo c. x). Dat is hartstocht, zooals ook Hadewijch zou hebben geschreven met haar *te niete werden in Gode*. Hier nu had de maker van onze preek den H. Bernardus zelf vóór oogen; hier was hij niet op zichzelven aangewezen. En ziet wat hij er van gemaakt heeft! Iets zoo heel voorzichtigs: *sins selfs niet en ruct! vergit!* En een eenvoudige gedachte, nog wel een algemeen ascetische gedachte, dat wij God niet om loon moeten dienen, zou hij tot iets zoo fel, zoo bewogen, zoo lyrisch, zoo stout en hartstochtelijk hebben ontwikkeld als de passage over den onvoorwaardelijken Minnedienst? Neen, deze plaats is niet van hem! Zij is van Hadewijch, en van Hadewijch alleen.

Hiermede neem ik voor goed afscheid van dit betoog. De authenticiteit van den X^{n} Br. als werk van Hadewijch staat voortaan onomstootelijk vast.

En dit bevestigt mede ons betoog voor de authenticiteit van de andere brieven, of deelen van brieven, of zinsneden, die men uit Hadewijch's epistolae zou willen verwijderen, om geen ander reden

18) In 't voorbijgaan: geen Hadewijchsch begrip, maar een begrip uit de latere mystiek.

klaarblijkelijk dan omdat ze niet passen bij de opvatting, die men zich van Hadewijch's persoonlijkheid heeft gemaakt[19].

Hiermede is de verhouding van de 41e preek tot Hadewijch nog niet volledig behandeld.

Br. X komt nog voor als een *delectabile excerptum* in een Ruusbroec-handschrift uit de 15e eeuw. Wij noemden het stuk fragment E in de inleiding tot de nieuwe uitgave der Visioenen blz. 25 vlg.. Het stuk bevat den Xn Br. tot r. 82, met nog twee plaatsen die niet bij Hadewijch staan. De eerste schijnt niet meer te zijn dan een latere uitbreiding en toevoegsel: er wordt veel met het begrip der 'geestelijke ledigheid' gespeeld, welk begrip aan Hadewijch vreemd is en uit de latere mystiek stamt; de tweede plaats bevat zinnen en gedeelten uit den IVn Brief: hoe Rede tot dwaling voeren kan.

Wij hebben l.c. de verhouding van dezen tekst tot Hadewijch en tot de 41e preek reeds aangetoond. Het merkwaardige is dat fragm. E vaak met de 41e preek overeenstemt, vooral wat de overbodige adjectieven en bepalingen betreft, terwijl het dan weer elders van de 41e preek afwijkt en den tekst van Hadewijch heeft. Aldus heeft het afwijkend van Hadewijch, overeenstemmend met de 41e preek, b.v.:

Had.	**41e preek.**	**Fr. E.**
Die Gode mint hi mint sine werken. Sine	Die Gode mint *hi sal* minne sine werken,	Die Gode mint *hi sal* minnen sine werken,

19) Wie meer verlangt te weten over dit onderwerp leze mijn opstel *Hadewijch als schrijfster van den 10n Brief* in Tijdschr. voor Taal- en Letterkunde, 1944, blz. 226-245. Naar ik zoo wat van overal mocht vernemen, is het pleit voor de authenticiteit van den X Br. nu wel volledig gewonnen; zoodat het misschien niet meer noodig was er hier nog zoo uitvoerig over uit te weiden. In haar, trouwens zeer verdienstelijke uitgave van *Dat Boec der Minnen* komt J.M. WILLUMIER-SCHALY niet meer op haar betoog terug. Maar wijzende op invloed van Romaansch-Latijnsche kerkelijke schrijvers, vermeldt zij, natuurlijk, ook: 'Tenslotte heb ik getracht aan te tonen, dat zowel Hadewijchs 10e *Brief* als het *41e der Limburgsche Sermoenen* een paraphrase van Richards *Explicatio in Cantica Canticorum* c. VI bevat, terwijl het eerste stuk van genoemd sermoen bovendien nog een bewerking bleek te zijn van Bernardus' *De Diligendo Deo'*; en zij verwijst naar haar twee opstellen in Tijdsch. voor Taal- en Letterkunde. En in de stellingen achter haar proefschrift luidt de IIIe: 'Hadewijchs 10e Brief in een paraphrase van Richard van St. Victors *Explicatio in Cantica Canticorum* c. VI.' Er is dus nergens meer spraak van Hadewijch's afhankelijkheid van het 41e Sermoen. Waaruit ik afleid, dat zij haar stelling heeft opgegeven. Anders had zij ook mijn antwoord op haar twee opstellen ter weerlegging van die afhankelijkheid moeten vermelden, wat zij niet doet, en wat ik ten slotte toch betreur.

werken sijn edele doghede. Daer omme die Gode mint, hi mint doechde.	*dat sin* dogede	sine doechde.
r. 21 om dat hi sueticheiden ghesmaket	dis hi *eenre cleenre* sutheit gesmaect	omdat hi een *cleyne* zueticheit ghesmaect
27 also ghi ghehoert hebt	als gi hebt gehort *hir vore*	als gi hebt ghehoert *hier vore*
43 Minne soude thare wel doen	Minne sout *altoes* thar wel duen.	sou *altoes*

en op meer andere plaatsen. Elders komt fr. E weer met Had. overeen en wijkt het af van den tekst der 41e preek, bij voorb.:

Had.	**41e preek.**	**Fr. E.**
13 meer van natueren dan van *gheeste*	...dan van Gode	...dan van *gheeste*.
24 ...niet te *metene*	...niet te merkenne	...niet te *metene*.
30 *ru* ende magher	scaerp ende magher	*rundt* ende magher.
47 dat si hem gheve datsi in allen dinghen bekinnen moghen haren liefsten wille.	mar *ligt*, dasse mogen in allen dengen kennen der minnen lifsten wille.	mer dat si haer gheven altoes dat si moeghen mit allen dinghen bekennen haren liefsten wille.

Elders heeft E dan weer onzin, afwijkend van Hadewijch en van de 41e preek, uit verkeerd begrip van den tekst.

Ik zie geen andere verklaring voor deze verhouding dan deze: dat E en 41e preek niet rechtstreeks teruggaan op een tekst van Hadewijch, zooals in onze handschriften, maar op een eenigszins vrij afschrift, dat reeds de afwijkingen, de overbodige adjectieven en bepalingen had, welke E en de 41e preek gemeenschappelijk vertoonen. E heeft niet afgeschreven van de L.S., want dan zou het niet telkens opnieuw terugvallen op den tekst van Hadewijch; het heeft ook niet rechtstreeks afgeschreven van Hadewijch, want dan zou het niet herhaaldelijk met de 41e preek overeenstemmen. Er moet derhalve, zooals wij vroeger reeds besloten, tusschen Hadewijch en de L.S. een redactie worden aangenomen, die reeds in meer dan een plaats van Hadewijch's tekst was afgeweken: een vrij afschrift.

Men denke nu niet, dat we hier den oorspronkelijken auteur zouden hebben ontdekt, van wien zoowel Hadewijch als de preek zouden afhankelijk zijn. Want al die afwijkingen in de 41e preek zijn toevoegsels: ook Richard van St. Victor heeft ze niet. Hoe zou Hadewijch, indien zij den tekst met de toevoegsels afschreef, telkens op Richard zijn teruggekomen?

Wij mogen veronderstellen, dat er reeds zeer vroeg verzamelingen werden aangelegd van uittreksels uit Hadewijch, in den aard van de Aledwip-verzameling, of van de door mij uitgegeven Haagsche bloemlezing.[20)] De treffendste leerstukken uit Hadewijch kunnen daarin zijn opgenomen, voor eigen gebruik, of ten gerieve van eene of andere geestelijke genootschap. De preeken in de Limb. Sermoenen kunnen Hadewijch langs zulk een verzameling hebben gekend. Zoo ook fr. E, dat immers nog uittreksels heeft uit den IV^{n} Brief.

Bij het einde van dit betoog voor de echtheid van Hadewijch's X^{n} Brief, vraag ik mij af, waarom ik er mij zoo lang mede heb opgehouden, daar toch geheel de hypothese van de onechtheid op niets anders steunt dan op dit *ghepanduont,* waaruit men de prioriteit der L.S. zonder meer heeft willen afleiden, bereid om er de uiterste consequenties van te aanvaarden, al zou men zich daarbij in allerlei gissingen en onmogelijke gevolgtrekkingen verliezen. Maar juist om zulke consequenties te keer te gaan, waardoor alle gezag aan de Brieven voor onze kennis van Hadewijch's leer en persoonlijkheid werd geloochend, was het de moeite waard de hypothese in al haar verwikkelingen en schuilhoeken te achtervolgen en onschadelijk te maken. En het verheugt me werkelijk, terwille van de waarheid, dat de echtheid van den X^{n} Br. zoo onomstootelijk vaststaat. Al zullen er toch nog steeds gevonden worden, die eenzijdig voorgelicht, den twijfel niet zullen afleggen.

De ware wetenschap onderzoekt en aanvaardt alle feiten, en streeft naar de oplossing waarin die alle worden opgenomen; zij bedoelt geen zelfverheerlijking door de uitstalling van eigen vernuft en schranderheid, van zelfs veelzijdige, maar totaal overbodige eruditie, van schijnbaar nauwgezette, maar veelal eenzijdige, imponeerende, verbluffende methodes. Zij streeft alleen naar de waarheid, zoover we die met onze beperkte menschelijke vermogens kunnen achterhalen; zij wil de nederige dienares zijn van de waarheid. De Nederlandsche wetenschap, de Nederlandsche philologie, moge steeds dien eenen gulden weg ter waarheid bewandelen; en dien anderen, met al zijn valsche schittering, maar ook met al zijn onvruchtbaarheid, aan het buitenland overlaten, waaruit die bij ons werd ingevoerd. Onze wetenschap moge aldus niet zoo schitterend zijn, niet zoo verbluffend, niet zoo rumoerig, niet zoo grootsch opgezet, maar ze zal staan in den dienst van de Waarheid.

20) Als aanhangsel bij mijn uitgave van Hadewijch's Brieven.

Heeft Hadewijch nog elders in haar brieven plaatsen uit Latijnsche schrijvers verwerkt? Best mogelijk. Voorloopig echter weten wij het niet. Misschien wordt in de toekomst nog heel wat meer verwantschap van hare leer met de kerkelijke schrijvers aan het licht gebracht, zooals wij ook reeds, gansch toevallig, mochten wijzen op het verband van het 45^{e} lied met een hymne: die het rhythme en de Latijnsche refrein-verzen in dezelfde volgorde ervan heeft bepaald[21)].

Bij sommige brieven, vooral bij die welke als onderrichtingen of verhandelingen treffen, voelen wij ons geneigd om naar een Latijnsch origineel te zoeken. Uit voorgaande voorbeelden echter moge reeds blijken, dat wij dien invloed veel meer bij enkele afzonderlijke passages mogen verwachten, dan bij gansche verhandelingen. Toch zijn ook hier de opzoekingen tot nog toe vruchteloos gebleven. Zoo had men b.v. wel een Latijnsche bron kunnen vermoeden bij de verklaring van een plaats uit den profeet Abdias (XII, 174 - 233). Maar geen enkel commentator van dezen profeet - en de commentaren zijn niet talrijk - heeft iets dergelijks. Ook is de verklaring zoo geheel op de Minne gericht, en in verband gehouden met Hadewijch's gewone leer, dat wel geen ander commentator dient verondersteld te worden.

21) Ons Geestelijk Erf, 1943.

Vierde hoofdstuk
Invloed

Wij beginnen met den invloed op de Limburgsche Sermoenen[1].

De Limburgsche Sermoenen zijn een verzameling van 48 sermoenen, waarvan de bron voor de twee derden ongeveer bekend is: Duitsche preekenverzamelingen. Het zijn dus vertalingen uit het Duitsch. Van 16 sermoenen echter bleef de bron onbekend. Maar het 42e is gebleken niets anders te zijn dan een verwerking van de verhandeling *Van Seven manieren van Heiligher Minnen* van Beatrijs van Nazareth. Brabantsche herkomst mag wel voor een deel dezer 16 sermoenen worden vermoed.

Aldus voor de 41e preek, die juist Beatrijs' verhandeling voorafgaat. Wij toonden reeds aan, dat hel slot ervan niets anders is dan de Xe Br. van Hadewijch. Uit de vergelijking met Hadewijch en met Richard van St. Victor kan reeds voldoende gebleken zijn, hoe de schrijver Hadewijch heeft overgenomen: enkele plaatsen werden niet juist begrepen; de stijl werd meermalen verwaterd; sommige zinswendingen, woorden en uitdrukkingen werden gewijzigd.

Ook het begin van deze preek herinnert aan Hadewijch; doch hier is de verhouding een andere. Alleen de gedachte werd overgenomen. In het begin van haar VIn Br. waarschuwt Hadewijch tegen *die siecste siecheit* om in de vriendschap *trouwe weder te eyschen*, en *sinen vrient* te *proeven* en steeds over trouw te klagen. Wie naar de ware, zuivere liefde streeft, zal zich er niet om bekommeren *wie hem trouwe ochte ontrouwe doet, dies te danckene ochte ontdanckene*. Doet iemand ons *ghene trouwe*, hij berokkent zichzelven slechts schade. Doet men ons trouwe, men zal er God des te beter om dienen, *ende Gode laten ghewerden met den danckenne ende ondanckenne*. Deze gedachte, die bij Hadewijch eerder lyrisch wordt voorgesteld, wordt in de preek geordend ontwikkeld: men zal minnen *sonder ansien van wederminnen ogte wedertrouwen... beide danx ende ondanx*. Men zal niet aanzien *danc ocht ondanc*. Heeft iemand een *starc heischen van wederminnen, wederstaet hi dat* en blijft hij getrouw, ook in

1) Uitg. door J.H. KERN, De Limburgsche Sermoenen. Leiden, 1895.

ontrouw, dat is ware liefde. Is iemand mij trouw, dat vermeerdert slechts mijn schuld, enz..

Ook de schrijver van de 39e preek *Dits Dbuec vanden Boegaerde* heeft Hadewijch gekend. Hij begint met een groet, zooals vaak Hadewijch *God hi mute ons allen gruten*... en vervolgt: *Ic mane u allen, Godes liven, dat gi u herte ontslut ende ontplue u ogen van binnen ende keert u an die rene minne. Leert kinnen wat God si ende wie hi u gemint heft, eer gi wart ende sent dat gi wart. Besiet wie vaderlike hi u behuet heft, dar git wetet ende dar gis nit en wetet. Besiet wat hi u vergeven heft ende oec wat hi u geloft heft*. Men vergelijke dit met Br. I, 25 - 35. Wat verder zegt hij: *Getruwe minne en ondersprect engenen loen, want si mint tevergefs. Minten als die muder har kind, als die brut haren brudegom,* Wat ingegeven werd door Br.I, 20 - 22. Met dergelijke aan Hadewijch ontleende gedachten wordt de allegorie van den Boomgaard ingeleid. Deze staat reeds duidelijk onder den invloed van de allegorie van den *Roman de la Rose:* drie jonkvrouwen moeten den boomgaard wieden en besnoeien: *berouwenisse, wruginge van conscientien, bigte*. Er is een tuin om den boomgaard; de werkman die den tuin sluit heet *gut wille*. Er zijn drie poorten aan: bewaakt door drie *hofsche* jonkvrouwen: de jonkvrouw die de poort van den mond hoedt heet *gerechtecheit;* zij sluit met een grendel: *vrese;* de jonkvrouw die de poort der ooren hoedt heet *hemelsche begerde;* zij sluit met een grendel *gevoelike gratie;* de jonkvrouw die de poort der oogen hoedt heet *enecheit;* zij sluit met den grendel *minne*. Dan is er nog een wachter, wiens geheele uitrusting eveneens allegorisch wordt verklaard; vier jonkvrouwen spreiden het bed voor de beminde, met weer allegorische lakens, couverturen, oorkussen, enz.. Dit doorgezet allegorisch spel kan moeilijk ouder zijn dan de XIVe eeuw. De preek is dus jonger dan Hadewijch; de inleiding is trouwens klaarblijkelijk met zinnen en uitdrukkingen van Hadewijch samengesteld.

Een soortgelijke allegorie is de 43e preek *van den gesteliken winkelre*. De ziel wordt er geleid langs vier dranken: de eerste, van water, die haar toegediend wordt door drie *hoefsche junkfrouwen: bedechtecheit der sonden, berouwenisse, bigte;* de tweede, van wijn: de sterke drank der *penitentien* haar *hoefscelic* toegediend door de jonkvrouwen: *volkomen bekeringe, onderschedenheit, wisheit;* dan komt ze tot den drank *dis meden*, die *getempert* wordt, door vier uitverkoren jonkvrouwen: *gestelic bliscap, hopinge, geregtecheit, vrogte*, die elk verschillende *specien* in den drank mengen. Eindelijk komt de ziel tot den vierden

drank, *ten luttren drancke*, die haar door vier jonkvrouwen *hoefsschelic* wordt toegediend: *gedenckenisse der bitteren passien ons Heren, bernende begernisse, stercde, getempertheit*.

Het is de allegorie, waarin de levende psychologie vervangen wordt door het spel van verpersoonlijkte gevoelens en zielsbewegingen.

Is de ziel, toegesproken nu als *Ver Sile*, tot dezen drank gekomen, dan verlangt ze nog alleen vrede met haren Bruidegom te hebben en Hem te vinden naar haren wil. Daartoe moet zij vier dingen doen: *decke minlic van heme pensen; nauwelic omme sien; sin anschin schouwen, hare wondren*. Bij de uiteenzetting nu van dit derde punt heet het:

Oy, Sile, gin sult nit allene mit verdronckenre pensingen van den luttren drancke uwen Amis bescouwen, mar gi sult in hem starkelike sien, mitten oegen der reinre pensingen, dats gi sult so hertelike ende meer dan hertelike altemale dor hem sien soe dat doegen der pensingen bliven hangende in danschin ues Lifs mitten nagelen der bernender begerden. Dan alrirst mogde u verbliden mitten goden S. Johanne Evangeliste, die ontsliep op de borst Jhesus ende horde die heimelic wort die ontellic sin den volke, overmits die sute runinge dis Heilegen Gestes.

Ghi sult starkelic op u Lij sien; want di begerlic besiet dat hi mint, hi wert so onseghelic ontfenct dassin herte in hem selve wonderlike falgert onder die sute bordene der Minnen ende werd in getrect overmits dis stedeges levens der contemplacien, darse so grote sutecheit gesmact dasse alle dis vergit dat in ertrike begrepen es ende penst dassi hars selfs liver dertig dusentech werven vertege eerse van der sutecheit keerde dar Christus fundament af es (596, 15 vlg.).

Geheel deze plaats is navolging van Hadewijch's XVIII^{n} Brief, 174 - 201. Ook deze preek is niet ouder dan de XIVe eeuw.

Er is nog een kleine plaats, weinig meer dan een zin, in de Limburgsche Sermoenen, die overeenkomst vertoont met een plaats uit Hadewijch,[2)] in de 26^{e} preek nl.: *Dets van der dogter van Syon, dats van der heil(eg)er selen*. Daar staat: *Vel lide wouden wale Got sin mit Gode in der glorien, mar luttel gut lude willen mensche*

2) Hierop wees M.H. VAN DER ZEYDE, o.c. 131. Op de andere plaatsen werd door mij reeds gewezen in *De 10^{e} Br. van Hadewijch en het 41^{e} der Limb. Serm.* Versl. en Med. der k. Vl. Ac. 1932, 376 vlg.. Ik had daar de plaatsen vergeleken, waaruit kon blijken, dat het de L.S. zijn, die navolgen. Ook de aard der preeken, waarin die plaatsen voorkomen, kenmerkt ze als latere geschriften. Toch wordt zonder eenig onderzoek verklaard, dat Hadewijch die preeken uit de L.S. wel zal hebben gekend. Zoo eischte het het systeem van de onechtheid van den Xe Brief.

werden met heme in der tribulacien ende in den vernoye, dar hi mensche binnen was. (422, 7 - 10). Dit komt overeen met Br. VI, 230: *wi willen alle wel God met Gode wesen; mer, wet God, luttel es onser die mensche met siere menscheit willen leven ende sijn cruce met hem willen draghen.....*

Deze overeenkomst schijnt zuiver toevallig te zijn: het is ook een gedachte, die algemeen kon zijn, of kon geworden zijn, in de mystiek van de Godmensch-beleving. In elk geval is niet Hadewijch de navolgster of overschrijfster, zooals uit de vergelijking reeds kan blijken: zij blijft bij de gedachte, zooals die uit de Christus-beleving rechtstreeks volgt; de preek verklaart nuchter: *in der glorien... met heme in der tribulacien*. De preek is trouwens een der uit het Duitsch vertaalde sermoenen, die Hadewijch wel niet zal hebben gekend. Misschien ook weer een tamelijk jonge preek: de dochter van Jerusalem zal haren Koning te gemoet gaan zooals het volk van Jerusalem op Palmzondag; zij zal hare kleederen op den weg voor Hem uitspreiden; bloemen, gras en twijgen strooien; een nieuw lied hem ter eere zingen; wat dan alles geestelijk wordt uitgelegd. Bij de behandeling van de bloemen heet het: dat bloemen *eersamlike wassen, guden roke hebben, lustelic sin an te sinne (siene); segte te handelne sin*. De ziel, zoo heet het dan, zal de Bloem navolgen, die uit den hemel op aarde kwam, die *segte ende weec was van alre oetmudicheide. Die Blumen sal een igelic mensche na volgen ende sal in sinre geselscap leven dogentlike, also dat een igelic dinne siet sins gebetert werde*. Waarop dan gansch onverwachts, in een gansch anderen stijl, de vermelde plaats volgt: *Vel lide* enz.. En daarna gaat het weer gewoon voort: *Een gestelic mensche sal altoes begeren den lifsten wille ons Heren*... en zijn leven zal een voorbeeld zijn voor anderen; wat aansluit bij 't voorgaande: *sins gebetert werde*.

Zoo doet de zin *Vel lide*..., in deze preek als een kleine interpolatie aan; die grootsche algemeene gedachte uit een bepaald systeem van mystiek schikt zich weinig in den eenvoudigen samenhang. Men kan zich afvragen, of de oorspronkelijke preek den zin reeds had. Maar het dunkt me de moeite niet waard dit verder te onderzoeken, daar er toch weinig of niets met eenige zekerheid, of zelfs waarschijnlijkheid uit kan afgeleid worden.

Ook in de 31^{e} preek *Dets Dbuec van den Palmboeme* (439-466) vinden wij verband met Hadewijch. De preek *buec* genoemd, bevat eene in de Middeleeuwen in velerlei vormen voorkomende allegorie *van den palmboom*, en is eenigszins verwant met het eerste visioen van Hadewijch. Doch dit laatste is feitelijk een geheel andere allegorie. Hier worden wij gevoerd ‘als in enen beemt, in

een pleyn dat hiet die wijtheit der volcomenre doechden' (r. 19). Er staan daar dan ook vele boomen, met allegorische beteekenis. In de allegorie van den palmboom is er echter spraak van slechts één boom, die: zeven takken heeft, en elke tak heeft een bloem en een vogel, en elke vogel heeft een eigen zang en elke bloem haar eigen smaak, haar eigen kleur en schoonheid (440, 1-5).

Nu is ook deze preek vertaald uit het Duitsch. Het slot echter (nl. blz. 464, r. 24-466,r.14) ontbreekt in de Duitsche sermoenen-verzamelingen, waaruit de Limburgsche Sermoenen hebben vertaald. Het zal dus wel van den compilator der Limburgsche Sermoenen zelf komen, of, indien deze de vertaler niet is, van hem, die de preek heeft verdietscht. Welnu dit slot is met gedachten, soms met eigen woorden, van Hadewijch samengesteld. Het begint aldus:

Nu sin vele lide, alse horen spreken van Gode ogte van dogden ogte van der edelheit der selen ogt van der bliscap van hemelrike, so woudense wale gut sin - het ware oec wale guts willen wert - mar utermaten cleine willense dertue doen. Want leider - God help ons allen! - wi sin alle cranc in dogen ende vliteg in genugden: ons can luttel so clene denc geletten in vernoye win leggen minne wale gehouden. Dats grote clenheit, want wi al uren minnen gnug souden leven.

Dat zijn gedachten van Hadewijch; de tweede helft (want, leider) is zelfs zoo goed als woordelijk overgenomen uit den 30^{n} Br. (r. 25-31). Verder wordt gezegd dat onvolmaakte menschen vaak de volmaakteren laken en verkeerd uitleggen wat zij niet begrijpen 'van dien wonderen', die God soms in de zielen werkt: eene gedachte, die ook bij Hadewijch, althans in haar kern en praegnanter uitgedrukt, voorkomt: b.v. 28, 224 vlg.. 29, r. 25 vlg.

Dat ook hier weer niet Hadewijch heeft ontleend, blijkt uit den aard zelf der ontleening. De compilator heeft een zin die hem getroffen had overgenomen. Bij Hadewijch staat die zin in de volle ontwikkeling der gedachte. Trouwens, indien zij afschreef, waarom zou ze weer juist uit dit slot hebben afgeschreven, dat een toevoegsel van den compilator is? Waarom zou juist dit slot met gedachten van Hadewijch zijn samengesteld? Nu mogen een paar zinnetjes in het overige van dit 'boek' nog aan Hadewijch herinneren, zooals b.v. 'altoes sal hi (der mensche) begeren verdriet ende vernoy te dogen in der Minnen ere' (blz. 460, 5). Dat is wel de leer van Hadewijch, maar in haar algemeenheid is het de leer van de geheele Minne-mystiek. En bij die algemeenheid blijft het. Voor 'in der Minnen ere' heeft het Duitsch 'in der minnen dines minners: de vertaling 'in der Minnen ere' is van den compilator. En dit is in het overige 'boek' de treffendste overeenkomst.

Geheel de uiteenzetting van den palmboom is ook een gansch andere dan die van het eerste Visioen[3)].

Het verdient nog opmerking, dat dit 'boek van den palmboom' met dit slot overgaat naar de reeks preeken, die niet uit het Hoogduitsch werden vertaald, althans in het Hoogduitsch niet worden aangetroffen: de reeks preeken, waaronder het tractaat van Beatrijs van Nazareth over *Seven manieren van Minnen*, en andere, die als oorspronkelijk Dietsch aandoen, en waarin de treffendste overeenkomsten uit Hadewijch werden ontdekt.

Ik vermoed, dat de compilator zelf der Limburgsche Sermoenen een lezer en bewonderaar is geweest van onze Dietsche mystiek, inzonderheid van Hadewijch. Bij de preeken, die hij uit het Dietsch overnam, heeft hij dan gedachten en zinsneden, reminiscenties, van Hadewijch, een enkele maal een geheelen brief, te pas gebracht. Wat hij ook wel eens heeft kunnen doen bij preeken die hij uit het Duitsch vertaalde. Dat hier ook, zooals in dit slot van den palmboom, reminiscenties van Hadewijch worden aangetroffen, bevestigt dit vermoeden.

Het beeld van Jacob strijdende met den Engel, als symbool van de Minne die God overwint, om door God overwonnen te worden, zooals dit bij Hadewijch, XII, 177 voorkomt: Jacob es ieghewele die verwint: met crachte van minnen verwint hi Gode hem te verwinnene; wordt ook aangetroffen in de 38e preek: *Dets van der groeter martelien die Jhesus leit an den Cruce*, maar het blijft bij het beeld zonder meer: *Dat die Minne den starcken Got verwan, dis hebwi orkunde in den Auden Wet. Daer leest mi dat Jacob vacht jhegen den engel ende verwan den engel. Bi desen engele verstawi Gode, ende bi Jacobpe die minne*. Van de aan Hadewijch eigen toepassing: dat de Minne God overwint om door God overwonnen te worden ontbreekt hier verder alle spoor. De overeenstemming zou dus louter toevallig kunnen zijn.

Zoo treffen we in de Limburgsche Sermoenen de vroegste sporen aan van den invloed, dien Hadewijch en onze Brabantsche mystiek heeft uitgeoefend. De Limburgsche Sermoenen dateeren uit de eerste helft der XIVe eeuw, misschien nog uit de laatste der XIIIe. Zij getuigen dus vóór den Goeden Kok ten gunste van Hadewijch. Ook Beatrijs van Nazareth is hier vertegenwoordigd. Zoo blijken van 16 niet geïdentificeerde sermoenen uit de verzameling reeds vier van Brabantsche, althans inheemsche afkomst te zijn. Misschien zijn de andere, althans enkele, dit ook.

3) Over allegorie van *Boomgaard* en *Palmboom* zie verder mijn Inleiding op de Visioenen, blz. 139 vlg..

Dat Ruusbroec Hadewijch heeft gekend en den invloed van hare leer heeft ondergaan, staat vast. Die invloed blijft echter gewoonlijk beperkt bij een nauwe verwantschap in de leer en bij een treffende gelijkheid in den geest van geheel zijn mystiek: Ruusbroec citeert zelden of nooit; hij schrijft naar den aandrang van zijn gevoel, volgens de inspiratie van den H. Geest, uit den overvloed van zijn kennis en ervaring. Wat hij van anderen mag hebben overgenomen, deelt hij mede, zooals het in zijn herinnering was gebleven. Zijn mystiek is van denzelfden aard en wordt bezield door denzelfden geest als die van Hadewijch. Hij heeft echter de groote lijnen, die Hadewijch had getrokken, verder ontwikeld en het gebouw van zijn leer op de grondslagen gevestigd van geheel een metaphysische zielkunde en van een theologisch-metaphysisch uitgebreider leer van God.

Zoo is de invloed van Hadewijch bij hem slechts onrechtstreeksch: wij meenen vaak de stem, het accent van Hadewijch bij hem te vernemen; wij herkennen voortdurend gedachten, voorstellingen, opvattingen, die we uit Hadewijch hadden onthouden, zonder echter te kunnen bepalen, waar ze bij deze juist voorkomen. Rechtstreeksche invloed komt zelden tot uiting. Toch mochten wij er reeds op wijzen, hoe sommige versjes van de *Twaalf Beglinen* uit de Strophische Gedichten stammen.

Ook in de Brieven hebben enkele plaatsen Ruusbroec rechtstreeks geïnspireerd. De treffendste is die over de almacht der Minne, zooals die beschreven wordt in de tiende der *onghenoemde uren* (br. 20). Ruusbroec heeft dien kreet '*Mint die Minne*' gehoord en tot den zijne gemaakt. Hij heeft dit dan nog wat uitgebreid, zonder daarom den indruk te versterken.

De schrijver van *Van den XII Dogheden*, Godefridus de Wevel, heeft zich eveneens tegenover Hadewijch schatplichtig gemaakt. Zoo heeft hij in 't bijzonder ruimschoots gebruik gemaakt van den 27^{n} Brief in de verhandeling over de ootmoedigheid. Het begin zelf herinnert aan den 12^{n} Brief.

Hoe de Goede Kok van Groenendaal, Jan van Leeuwen, met Hadewijch dweepte is nu wel voldoende bekend[4)]. Nog diende hier gewezen op de fragmenten van Hadewijch, de bloemlezingen uit hare brieven, de paraphrase van Mande: doch daarover werd reeds het noodige gezegd in de inleiding tot de Visioenen[5)]. De Adelwip-uittreksels moeten nu hier nog aan toegevoegd worden. Hieruit zou haar invloed blijken in de kringen der Duitsche mystieken.

4) Inleiding tot de Visioenen, blz. 139.
5) ib., blz. 25 vlg..

Vijfde hoofdstuk
De leer van Hadewijch volgens de Brieven

Inleidende beschouwingen

De brieven zijn wellicht de zuiverste bron voor onze kennis van de leer van Hadewijch. Men heeft dat willen loochenen. Men heeft de Brieven als bron van Hadewijch-kennis bijna willen uitschakelen[1]. Tot zulk een conclusie is men gekomen, nadat men gansche brieven als onecht had verworpen, in 't bijzonder X, XV, XXVIII; en uit andere gansche passages als onecht of corrupt, als zeker niet van Hadewijch zelf, had verwijderd; aldus voornamelijk in I, II, VI, XIII, XIX, XX, XXII, XXX. Met welk recht, hebben wij hierboven aangetoond; er bestaat geen enkele reden om die brieven of die passages in twijfel te trekken; ze zijn alle onmiskenbaar van Hadewijch zelf.

In de Brieven nu houdt zij haar leer voor, niet in een min of meer geheimzinnige taal, in beelden of allegorieën, zooals in de Visioenen, niet in de vormen van ontboezemingen of dichterlijke opwekkingen, zooals in de Strophische Gedichten, maar rechtstreeks en onmiddellijk in vermaningen en onderrichtingen aan jonge godgewijden. De eenige, maar dan ook de groote moeilijkheid om een volledige samenvatting van haar leer te ontwerpen, bestaat hierin, dat zij die nooit stelselmatig uiteenzet, maar bij de eventueele noodwendigheden der godgewijden te pas brengt. Slechts hier en daar wordt een of ander deel eenigszins samenhangend behandeld.

Een systeem van mystiek trouwens schijnt zij wel niet te hebben gehad: alleen enkele groote gedachten, brokstukken, die tot een systeem konden samengebracht worden of in een systeem uitgewerkt. Ook, een systeem van mystiek heeft zij nooit, zooals Ruusbroec, willen ontwerpen: zij heeft haar volgelingen voorgehouden wat zij voor haar onderricht dienstig achtte.

Toch is de leer, die deze brieven ons mededeelen, vaak genoeg duister. Dat komt voor een deel gewis wel uit de nog archaische, in haar syntactische verbindingen niet zelden losse taal, uit de nog

1) VAN DER ZEYDE, o.c.

onzekere, weinig vaste philosophische of theologische terminologie; uit het voor ons alleszins duistere stelsel zelf, dat haar ten grondslag ligt; maar bovendien ook in niet geringe mate uit het feit, dat ze ons wordt voorgehouden in brieven met een uitgesproken persoonlijk karakter. Hadewijch schrijft soms een taal, die wel door haar lezers zal zijn begrepen, omdat dezen door haar gevormd en opgeleid ook konden vatten wat zij bedoelde. Meer dan een leerstuk ook, dat ons zou kunnen verbazen of dat ons zonderling voorkomt, zal uit de concrete omstandigheden waarin zij schreef moeten verklaard worden. Het kan een antwoord zijn op een bepaalde vraag, op een bepaalden toestand, een bepaalde aangelegenheid, een bepaalde uitspraak, wat alles ons ontgaat.

Is dan de leer in hare groote lijnen en in haar algemeene strekking duidelijk genoeg, niet zelden staan we toch in bijzonderheden voor raadsels en moeten wij ons, vooral bij de hoogere ontwikkeling der mystiek, tevreden stellen met gissingen, die wel eens vergissingen zouden kunnen zijn. Ik zal de laatste zijn om het mij aan te matigen Hadewijch volledig te hebben begrepen.

Wij willen dan hier een poging doen, om de zoo overal verspreide of veronderstelde leerstukken eenigszins, weinig meer dan schematisch, te ordenen, ten einde op die wijze ook het begrip der brieven te bevorderen[2)].

DOEL VAN DEN MENSCH. - Vooropgezet en verondersteld wordt hier natuurlijk de christelijke leer van den Drieëenen God en van de ziel, die voor God geschapen is. Op één plaats wordt dit doel van de schepping van den mensch uitdrukkelijk vermeld; op een wijze nog wel, die in enkele woorden geheel de volheid en verheven schoonheid van het dogma weergeeft. God, zegt zij, heeft den mensch, de menschelijke natuur, geschapen tot zijn lof en verheerlijking en tot onze blijdschap in eeuwige glorie (VI, 221). Geen ander doel heeft God gehad, kan God hebben gehad bij de schepping dan zijn eigen verheerlijking; zóó echter, dat de mensch door die vrijwillige verheerlijking de hoogste blijdschap in eeuwige glorie deelachtig wordt. Laat de mensch God loven en verheerlijken, en God schenkt hem wederkeerig zijn eigen blijdschap in eeuwige glorie. In deze leer wordt reeds de grondslag gelegd voor het juist begrip van den onvoorwaardelijken Minnedienst, dien Hadewijch voorhoudt: de mensch verheerlijke God; God zal zich aan hem mededeelen met zijn eigen zaligheid.

Zoo staan we ook van meet af in de bovennatuurlijke orde, de orde der genade, die immers de historische orde is. In deze orde

2) Ik doe dit hier eenigszins anders dan voor de Visioenen; nl. in een meer leesbaren vorm.

alleen zijn wij geschapen voor het eeuwig bezit van God zelf. De Middeleeuwer kende praktsch geen andere orde; een onderscheid tusschen de natuurlijke en de bovennatuurlijke orde bestond voor hem in de werkelijkheid niet. Wat niet beteekent, dat de natuurlijke orde voor hem geen waarde bezat; maar alleen, dat zij werd opgenomen en volmaakt in de bovennatuurlijke orde, waarin de natuurlijke haar hoogste ontplooiïng vond. Gratia non tollit naturam, sed perficit: de natuurlijke vermogens vinden door de genade hun hoogste werking in de bovennatuurlijke orde; het beste in de natuur van den mensch wordt volmaakt door de heiligheid. Zoo komt het, dat het ideaal onzer mystieken ten slotte zoo hoog menschelijk is.

Wij komen uit God, in Wien wij ideëel van alle eeuwigheid bestaan. In de werkelijkheid geplaatst, moeten wij terug tot God, tot ons eeuwig beeld in God. Volgens de leer van het EXEMPLARISME, dat van meet af deze mystiek ten grondslag ligt. In den Zoon staan wij uit vóór den Vader. In ons werkelijk bestaan zijn wij *ghemenichfoudet:* de Zoon voert ons in Zich *harde vet menichfout* terug. Wat geen vermeerdering in God beteekent, daar alles in Hem van eeuwigheid zoo groot was als het zonder einde wezen zal (XXII, 322). Van meet af ook zet deze mystiek tot inkeer aan: om ons van het aardsche, het tijdelijke en vergankelijke, het zinnelijke los te maken en in ons zelven ons eeuwig beeld te bereiken. Wat wij ideëel zijn in God is onze volmaaktheid. Dat is het onze, wat wij als het ware moeten veroveren; vandaar uitdrukkingen als: *wilde al dat uwe vercrighen* (II, 163); *omdat enen tsine ghebrect* (IV, 70). Daarnaar wordt al ons *ghebreken*, ons tekortkomen gemeten. Daarnaar moeten wij *ghenoech sijn*. Ook laten de uitdrukkingen *ghenoech sijn, ghenoeghen, ghenoech doen* vaak nog een bijbeteekenis aanvoelen van opgewassen zijn tot, volgroeid zijn, gelijkvormig zijn met. In het licht van dit exemplarisme moet de zoo gewone gedachte worden verklaard, dat God ons en alle heiligen in zich zelven geniet, terwijl wij van de genieting verstoken blijven, omdat wij ons zelven nog niet bezitten in God; ja, dient geheel de leer beschouwd[3].

DE ZIEL. - De psychologie van Hadewijch is nog zeer eenvoudig. De mensch is geschapen, hij heeft een geestelijke ziel. Herhaaldelijk spreekt zij van den adel en de waardigheid der menschelijke ziel, van de *edele werdighe* ziel. Eenmaal waagt zij een etymologische verklaring van het woord. Zij leidt het af van het werkwoord ‘zien’. Met welke plechtigheid! Met welke vervoering bijna! ‘*Nu verstaet die innicheit van uwer zielen, wat dat*

3) Vgl. hierover onze bespreking van het ontstaan dezer mystiek.

es: ziele; ziele es een wesen dat sienleer es Gode ende God hem weder sienleec. God en ziel zijn bestemd voor elkanders aanschouwing! De ziel is ook een wezen, dat naar God opstreeft, dat God gelijk wil worden, en daarom ten volle gerechte heerschappij over zich zelf houdt, zoolang zij daaruit niet valt door wat haar vreemd is en beneden haar waardigheid. Waar het zóó is, daar is de ziel een grondeloosheid, waar God zich zelven mee voldoet en volkomen voldoening van zich zelven in haar heeft en zij wederkeerig altoos in hem. Ziel is een weg waar God door vaart in zijn vrijheid van uit zijn diepte; en God is een weg waar de ziel door vaart in hare vrijheid, dat is in zijn diepsten grond, die niet kan aangeraakt worden dan met haar eigen diepte. En zoolang God haar niet geheel toebehoort, kan niets haar voldoen. (XVIII, 63). God en de ziel: twee grondeloosheden, twee afgronden, die door elkander varen tot in hun grondelooze diepten! De ziel die niet verzadigd kan worden, dan door den geheelen God! (XVIII, 63-79).

Dat zien nu waardoor de ziel God kan zien is Caritate. Caritate heeft twee oogen: Minne en Rede. Zoo leert Hadewijch verder, met Willem van St. Thierry. Beide, Minne en Rede, gaan, zien naar God op hunne wijze; werken ze samen, dan vermogen zij een overgroot werk. Doch dat is minder psychologie dan mystiek.

Om hier bij de psychologie te blijven: Hadewijch kent, zooals veelal in de Middeleeuwen, drie geestelijke vermogens, die een beeld zijn van de H. Drieëenheid: memorie, rede en wil.

De memorie is het beeld van den Vader. Zij is het dan ook, die de '*hoghe ghedachte*' onderhoudt, die de ziel het hooge doel voorhoudt, waarheen zij streven moet, die vertrouwen geeft om het te bereiken, en de kracht der uitvoering met de volharding verzekert (IV, 10). Ook moet de memorie *gheenicht* worden (VIII, 12; 20, 117) uit de veelheid der beelden gericht op het ééne doel; want ook de *enicheit* wordt gedacht bij den Vader, als beginsel der Drieëenheid. De Rede is het beeld van den Zoon; de Wil het beeld van den H. Geest.

Met deze drie vermogens wordt de ziel in staat gesteld om zich met de drie Personen der H. Drieëenheid te vereenigen. Elders schijnt Hadewijch het eenigszins anders voor te stellen. God gaf, zegt zij, zijne natuur in de ziel met drie vermogens, om de drie Personen mede te beminnen: met verlichte Rede den Vader, met de Memorie den Zoon, met hoogen brandenden Wil den H. Geest. (XXII, 137 vlg.). Maar dit is slechts schijn: met verlichte Rede, waardoor zij den Zoon gelijk wordt, bemint zij inderdaad den Vader; met memorie, waardoor zij den Vader gelijk wordt, bemint zij inderdaad den Zoon.

De ziel heeft haar '*sinne*', hare zintuigen, die haar kunnen aftrekken tot het lagere, het aardsche, het vergankelijke, het vreemde. Zij heeft ook haar *inneghe sinne* (XXII, 17) die door Rede verlicht en geleid worden. Zij heeft haar natuurlijke neigingen: haar begeerte; ook hare '*affectiën*', die meestal opgevat worden als van zinnelijken aard.

Doch verder gaat haar psychologie nog niet. Zij blijft bij deze algemeene voorstelling. Het ingewikkelde zielkundig systeem van Ruusbroec is haar nog onbekend. Zelfs de '*gront*' der ziel, of de *vonke* der ziel ontbreekt. Van de psychologie van een Eckehart zal men bij haar evenmin, althans in haar echte werken, eenig spoor aantreffen.

De Minne-mystiek

Centraal in deze mystiek is de Minne, de Liefde: het is, in de eerste plaats, Minne-mystiek. Geheel het leven wordt bewogen en gedragen door de Minne: en dat juist maakt het mystiek, in den ruimeren zin van het woord.

DE MINNE. - Dat de Minne hier God zelf is hoeft geen betoog. Dit spreekt zoo duidelijk uit gehéél de leer, ja uit elke bladzijde, dat niemand het ooit heeft gewaagd het in twijfel te trekken: aan geen 'amorphe grootheid' kan hier worden gedacht. Herhaaldelijk wordt dit trouwens uitdrukkelijk verklaard. Zoo reeds van den eersten Brief af: *omme claerheit der edelre Minne die God es* (r. 12); wat verder wordt Minne zelfs mannelijk aangeduid: '*daer in werct Minne hem selven* D (r. 14). Ik verwijs verder nog alleen naar plaatsen als "*metter Minnen bande, die God es*" (XV, 85), die de *grote Minne die God es werken selen* (XVI, 43); *dat bekinnisse vander hoghes Minnen, die hi selve es, onse grote God*' (XXVII, 10). Zoo leerde ook de H. Joannes: Deus Caritas est.

Doch meestal wordt de Minne voorgesteld als een eigenschap van God: de goddelijke Liefde. Dan wordt ze zelfs liefst verpersoonlijkt: Minne. Een eigenschap, die als het wezen van God uitdrukt. Zij heerscht dan als een oppermachtige Koningin, aan wie alles, tot God toe, onderworpen is: Zij heeft God neergehaald in den schoot van Maria. Deze Almacht der Liefde, deze Autonomie der Liefde, komt bij Hadewijch voortdurend tot uiting en wordt overal verondersteld. *Die tiende onghenoemde ure es, dat Minne niemanne te rechte en steet, mer hare steet alle dinc te rechte. Die Minne nemt Gode de cracht vanden ordele vanden ghenen die si mint. De Minne en wiket heileghen noch menschen, noch inghele, noch hemele noch erde. Si hevet de godheit bedwonghen*

in hare nature (XX, 97 vlg.). '*Die Minne es al*' luidt het kort en bondig (XXV, 39). Die almacht der Liefde was trouwens een gewoon motief in de mystiek dier tijden en steunde voornamelijk op het geloof, dat het de Liefde was die God tot de Menschwording had gedreven. Maar Hadewijch legt er haar persoonlijk accent op, en bezielt de leer met haar gewone hartstochtelijkheid.

De Minne wordt soms in 't bijzonder toegeschreven aan den H. Geest, voornamelijk in hare uitwerkselen, omdat het werk van onze heiligheid door de kerkleer beschouwd wordt als het werk van den H. Geest. Nog wordt Jesus-Christus vereenzelvigd met de Minne, omdat Jesus-Christuc, volgens Middeleeuwsch spraakgebruik, zonder meer God werd genoemd. Ja, de Minne, concreet beschouwd, is zelfs gewoonlijk Jesus-Christus, die dan ook de Beminde is. Niet zelden wordt de Minne opgevat als in de ziel van de Haar toegewijde: omdat de Minne er een uitstraling, een mededeeling van is. Vandaar wordt de godgewijde zelf wel eens '*minne*', '*lieve minne*' geheeten. Het gebruik van al deze beteekenissen door elkander voert tot een zeker woordspel, waarin deze kunst zich soms vermeide.

De Minne krijgt de meest vereerende epitheta: de *hoghe* Minne, de *edele* Minne, de *rike* Minne, de *gheweldighe* Minne, enz. Wel eens heet het de '*clare Minne*': dat is de Minne, die in de klaarheid, het licht staat van de Godheid; de Minne, die door hare daden vooral, bewijst dat zij de Minne is. Het is weinig meer dan de zich als waarachtig, echt, bevestigende Minne. Zoo spreekt ze nog van de *claerheit der Minne* (XII, 126). Het is dan ook God, d.i. Jesus-Christus, die haar door zijn deugd, door zijn leven, heeft *verclaert*, heeft aangetoond, in het volle licht der Godheid geplaatst (Br. I).

Soms wordt de Minne ook *Caritate* genoemd. Caritas is het theologisch woord voor de Liefde: Deus Caritas est. Soms gebruikt Hadewijch dan ook dit theologische woord (z. Gloss.), in 't bijzonder wanneer zij haar uiteenzetting aansluit bij den H. Paulus (b.v. XIV, 19 vlg.; ook XIII, 66), of in tegenstelling met *Minne* zooals *Charitas* en *Amor* in het Latijn: *Charitas*, de goddelijke deugd van liefde tot God en den mensch; *Minne*, de liefdedrang. Gewoonlijk bedient zij zich van het in deze met Minne-lyriek doordrenkte ridderlijke kringen gangbare woord '*Minne*'. Zoo kon zij ook zeggen: *Dat sien dat natuurleec inde ziele* (in de natuur der ziel) *ghescapen es dat es caritate. Dat sien hevet II oghen, dat es Minne ende Redene*. Minne is hier dan de liefdedrang. (XVIII, 80 vlg.), waarmede de bovennatuurlijke Caritas zich uitoefent. Meestal echter heeft *caritate* bij Hadewijch de beperkte beteekenis van naastenliefde. Soms kan men twijfelen of de eene dan wel de andere beteekenis wordt bedoeld.

DE DIENST DER LIEFDE. - Het *swaerste* dat Hadewijch kent in de H. Schrift is het gebod van Minne, dat God aan Mozes gaf: Gij zult den Heer uwen God beminnen met geheel uw hart, met geheel uwe ziel en uit al uwe krachten. Met bijzonderen nadruk draagt zij dit voorschrift voor (XII, 151 vlg.). Dit gebod heeft de Heer herhaald in het Evangelie nl. aldus geheel de Minne toe te behooren, Haar zoo geheel te beminnen. Ook zijn hemel en aarde voortdurend in beweging om de Minne te voldoen, om zich haar geheel op te geven, om Haar *ghenoech te sine na sine werdicheit* (de Minne vereenzelvigd met Christus); om Haar in alles te dienen, zonder er echter ooit in te slagen. Wij zullen altijd in gebreke blijven, want Minne wordt nooit voldaan. Minne is de groote kracht, die geheel de Schepping aandrijft (XII, 15 vlg.).

Zoo zal de mensch er ook voortdurend naar streven de Minne volledige voldoening te schenken door zijn trouwen liefdedienst. Dat is het thema zelf van de meeste brieven, het thema, de kern van Hadewijch's leer. Zij geraakt er nooit over uit; zij keert er voortdurend op terug; zij kan het met nooit verzwakkenden aandrang telkens opnieuw voorhouden in verschillenden vorm. Die Minnedienst wordt opgevat als een ridderlijke Minnedienst, zooals in de hoofsche Minnelyriek; zij het dan ook op meer practische, minder poëtische, daarom niet minder hartstochtelijke wijze dan in hare Strophische Gedichten.

Dient scone, is haar opwekking *ende wilt el niet* (2, 65) zooals *levet scone* haar groet en haar wensch is. Men zal de Minne geven *sconen dienst ende ellendich leven* (VI, 86, 365), men zal *om Lief te vrieme alle dinc scone ende wel doen* met *sconen cost* (XXI, 24, 32); en zoo voorts: het beleven der Minne wordt levensschoonheid. Het ethische ideaal versmelt in het aesthetische. Wat ook de Liefde van ons eischen mag, welken arbeid Zij ons ook oplegt, welke beproeving zij ons ook overzendt, welke offers zij ook vraagt, steeds zal men haar dienen *metter gheselscap der volcomenre doechden in alre doechden cleyn ende groet* (VI, 205). *In sire gheheelheit si al die dienst volmaectelike* (XIII, 73): om Hem, den Beminde, geheel aan te durven, om Hem volledige voldoening te schenken.

Die mint hi werct grote werke. Hij vreest niets, ontziet niets, weigert niets; wordt nooit moede in den arbeid, welke nood hem ook overkome, welk lijden hem ook wachte; hij beijvert er zich slechts te meer om, alles aan te nemen, klein of groot, licht of zwaar, waarin hij de deugd kan verkrijgen, die de Minne wel betaamt. (XXX, 14). Dit *wel betamen* der Minne is het eenig doel van al zijn doen en streven: zonder eenigen twijfel, eenige weifeling, wat ook anderen, wat ook ‘vremde’ aardsch-, lagergezinden,

mogen voorhouden, steeds op God, niet op de menschen steunend, met nooit versagenden, immer vernieuwden moed (II, 86), steeds *nuwe*.

De *vreemde,* dat zijn zij, die buiten dien trouwen dienst van de Minne staan; meestal zelfs degenen die dien Minnedienst en de zoo minnenden vijandig zijn gezind, de aardsch-, de wereldsch-gezinden; *vreemt* is alles wat niet tot dien dienst der Minne strekt, wat er van afhoudt, wat niet zuiver om de Minne is. Het is de vertaling van extraneus, of alienus, dat ook in die beteekenis bij de Latijnsche mystieken voorkomt, naar het ook door Willem van St. Thierry in dien zin geduide schriftwoord: 'in illo gaudio non miscebitur extraneus'.

Tot dien *sconen Minnedienst* wordt de zuiverste meening geëischt. Men zal altoos staan *na sijn behaghen sonder sparen ende sonder ontsien van yemanne diet merken soude ochte in spotte ocht in begripe, ocht in torne ocht in ernste. Noch om goet schinen noch om quaet schinen en laet die waerheit van goeden werken niet* (VI, 154). *Want men es schuldich doghet te werkenne, niet om heerschap noch om bliscap, noch om rijcheit noch om hoecheit, noch om gheen ghenieten inden hemel noch inder erden, mer allene omme dat wel ghetamen der hoechster werdicheit Gods, die menscheleke nature daertoe sciep ende maecte te siere eren ende te sinen love ende te onser bliscap in eweleker gloriën* (VI, 316).

ONVOORWAARDELIJK moet onze dienst der Minne zijn: zonder aanzien van de vertroosting, of van den loon. Ook hierop legt Hadewijch onophoudend den vollen nadruk. Met welken ernst, daarvan kan ons de Xe Brief (19 vlg.) reeds overtuigen, al is dit niet de eenige plaats, waar zij die zuiverheid van den Minnedienst eischt. Men moet echter dit onvoorwaardelijke goed begrijpen. Wat zij voorstaat is gewis geen dienst, die alleen op de belooning ziet en die slechts door die belooning aangedreven wordt. De drijfveer is steeds de Minne zelf. Maar dit sluit de hoop op belooning niet uit. Zelfs te midden van haar felsten aandrang op onvoorwaardelijken dienst, leert zij: *De Minne es so edel ende so riue: aen hare en blivet niemans loen* (X, 41). Indien de mensch maar het zijne deed: Haar trouw diende, Minne zou het hare wel doen. Want zij *loent altoes, al comt si dicke spade*. Het loon dat de minnende verwacht, waarvan zij zeker is, waaraan zij niet eens twijfelen mag, is zelfs het hoogste: de Minne zelf, haar bezit en haar genieting. Met iets anders, iets minders, iets lagers mag zij niet eens tevreden zijn; ze zal er nooit in berusten, nooit haar genoegen, haar voldoening er in zoeken, zoolang zij niet tot de Minne zelf gekomen

is en Haar geheel heeft voldaan. Men zal alleen niet dienen om dit lagere loon, om eenige voorbijgaande vertroosting, eenig zinnelijk of vergankelijk genoegen. Wel kan het de minnende pijnlijk vallen zoo steeds te moeten dienen in zwaren arbeid, zonder ooit eenige voldoening, eenige genieting, eenige *raste* te mogen ervaren: dit is het loon, waartoe Hadewijch verbiedt te streven. (z.b.v. VI, 274-290). Hoe de Minne ook met de minnende handele, men zal Haar steeds *ghewerden laten*, haar werk, haar wil en welbehagen laten doen; verzekerd dat Zij zichzelf ten slotte toch aan wie zoo mint niet weigeren zal of kan. De Minnaar is ook hoofsch en Hij kent wel den nood der minne. Hij zal met minne meten en zichzelven schenken (XXI, 30).

De OVERWINNING der Liefde bestaat ook hier, zooals in de Strophische Gedichten, in een overwonnen-worden. De XIIe Br. (177 vlg).) zet deze paradoxale overwinning uiteen door het beeld van Jacob: Jacob is al wie overwint; door kracht van liefde overwint hij God hem te overwinnen. Nadat hij God overwonnen heeft, zoodat hij zelf overwonnen werd en zijn benedictie heeft ontvangen, zal hij anderen helpen om overwonnen te worden, die nog niet zoo overwonnen zijn, die nog recht gaan op beide voeten en niet manken, zooals Jacob; eerst nadat hij zóó overwonnen was dat hij mankte, gaf men hem de benedictie. Aldus wie tegen God wil strijden bereide er zich toe Hem te overwinnen zoodat hij zelf overwonnen wordt, tot hij mank wordt aan de ééne zijde, waar hem nog iets kon gelegen zijn dan God alleen of waar hem nog iets meer is dan God. Wien nog iets meer is dan God, wie niet één is met Hem in zijn *enighe* zoete benedictie, die staat nog op beide voeten en hij is nog niet overwonnen en smaakt geen benedictie. Zoolang u nog iets lief is buiten God alleen zijt gij niet Jacob en hebt gij niet overwonnen. Eerst nadat de minnende dus alle genegenheid, alle gehechtheid, die niet zuiver om God is, heeft afgelegd, kan zij overwinnen, zoodat zij door de liefde overwonnen wordt.

MINNE EN REDE. - In dezen minnedienst moet Minne zich laten leiden door verlichte Rede.

Het gezicht der ziel is Caritate (XVIII, 80). Hier is Caritate de naam voor de deugd der liefde in het algemeen: de liefde tot God en tot den naaste. Die Caritate nu heeft twee oogen: Minne en Rede. Hier staat Minne tegenover Caritate, als de naam voor het begrip der Godsliefde, zooals die in deze hoofsche Minne-mystiek beoefend werd. Minne wil God kennen en bezitten zooals Hij is in Zich zelf. Rede stijgt tot de kennis van God door de beschouwing

der schepselen en is tevreden met wat zij aldus van God kennen en bezitten mag. Maar beiden moeten elkander helpen: Rede leert en onderricht Minne, Minne op haar beurt verlicht Rede. Als nu Rede zich toelegt op Minne en Minne zich leiden en dwingen laat door Rede, dan vermogen beiden een groot werk (XVIII, 80):

Verlichte Rede is *onse reghele, die ons leert wat wi doen souden in rechte van Minnen, daer men der Minnen ghenoech wilt sijn*; want *verlichte redene doerlicht alle die weghe van dienste na dien bequamen wille der hoechster Minnen, ende toent clare alle die wesene die der Minnen ghenoech sijn* (XII, 111). De ware minnaar moet Rede onderdanig zijn om tot de volmaaktheid te komen: zij houdt hem voor waarom men God en de menschen, *edele* en *nedere*, beminnen moet, en hoe. (XIII, 17 vlg.). Want God *hevet den mensche ghegheven scone redene, die den mensche in allen weghen leert ende in allen werken licht; woude haer de menschen volghen, soe en worde hi nummermeer bedroghen*. (XIV, 59).

Toch kan de Rede in dwaling voeren, als men haar niet al te best begrijpt. En geheel de IV[e] Brief is een merkwaardige uiteenzetting van allerlei zaken en handelingen, die op zich zelf goed schijnen, maar waarin de Rede misleiden kan. Het is een heele leer van de *onderscheiding der geesten*, zooals dit heet in de ascetische theologie. Met veel gezond verstand wekt Hadewijch op tot trouw en volharding, ook als men aldus meermalen dolen moet. Want men moet wel soms *'dolen ende doghen, eer men dus verledicht werdet'. Maar 'alst God tijt dunct, saelt saen ghebetert sijn. Soe sal God der redenen licht gheven ende ewicheit ende waerheit; soe sal de wille redene vercrighen, daer af sal hem nuwe cracht bliven; dan sal memorie coene wesen, als God met siere moghentheit alrehande anxt ende vervaertheit af sal doen*. (IV, 17).

Zoolang de ziel niet voldaan heeft aan de eischen, de *scout,* van Rede, zoolang zij niet al den trouwen dienst heeft volbracht, dien Rede haar voorhoudt, zoolang zij niet met volmaakte deugden is gesierd, zal zij zich niet willen overlaten aan de genieting der Minne: *De edele redene van den redeleken mensche sal haer werdeghe scout verstaen*. (XXX, 77). Soms ontvangt de ziel *licht van Minnen die hare toent in enen vliene,* als een bliksem, *ende ghevet gracie in meneghen dinghen om hare te toenne wie si es ende hoe si can nemen ende gheven in soetheiden van omvanc, in liever behelsinghen, in soeten cussene ende in overherteleken ghevoelne dat Minne selve sprect: Ic bent die di ghevaen hebbe; dit benic; Ic ben di al; Ic gheve di al*... Maar dan komt de donder: *dat es die vreseleke stemme der dreighinghen ende dat ophouden ende*

de verlichte redene die toent waerheit ende scout ende onghewassenheit, ende hem soe cleyne ende Minne soe groet (XXX, 255).

In de vervoering der liefde, als de ziel, door al die eerste vreugde verblind, reeds meent dat niemand de Liefde zoo zeer bemint als zij, komt ook weer Rede, om haar tot bezinning te brengen en om haar te laten begrijpen, dat dit niet zoo is, en dat er haar nog zooveel toe ontbreekt (XI).

Zoo verlicht Rede de ziel, leidt zij haar in alle dengd en bij al haren dienst, laat haar niet berusten in de lagere genieting, zoolang zij niet tot de Minne is opgewassen en hare schuld niet heeft voldaan. Wanneer echter de drang der Liefde de ziel overweldigt, zooals in de zesde uur, dan versmaadt Minne Rede *ende al dat in redenen es ende daerboven ende daer onder* (XX, 56); dat is in de mystieke aanraking, als Minne zelf de leiding opneemt; als bliksem en donder *versament werden* (XXX, 167). Dan heerscht de Minne nog alleen, zooals de keizer in zijn rijk, zooals de almachtige God in zijn schepping (XVIII).

Deze rol van Rede bewijst nog eens, hoe in deze mystiek het natuurlijke en het bovennatuurlijke, het menschelijke en het goddelijke, samengaan. Op geen enkel oogenblik echter is Rede de zuiver natuurlijke Rede, maar reeds de Rede verlicht door de waarheden van het geloof: *verlichte Redene*. Het bovennatuurlijke is de voltooiïng van het natuurlijke, het goddelijke van het menschelijke. Zoo is deze mystiek geen loutere gevoelsmystiek: maar een mystiek die voortdurend onder de leiding staat van de menschelijke, verlichte Rede, tot waar het menschelijke in het goddelijke overgaat en God, de Liefde, zelf de leiding neemt. Zoo blijft geheel het ascetisch leven, de onthechting van het aardsche en de beoefening van de deugd, aan het toezicht der verlichte Rede onderworpen, wat den overgang van de hoogste en beste menschelijkheid in de heiligheid verzekert. Rede verlicht de ziel: zij geeft het doel aan, het volle, waardige bezit der Minne, de volle waardige gelijkvormigheid met de Minne; en de middelen, in de onthechting van al het lagere en de beoefening van alle deugden; zij weerhoudt den liefdedrang, wijst op al wat er nog ontbreekt tot een waardige voorbereiding, en legt de teugels niet neer vóór hieraan is voldaan.

De leiding van Rede belet alle ontaarding in gevoelerigheid en sentimentaliteit, en verzekert den ernst in het hoog-menschelijke streven van de redelijke ziel naar vereeniging met God.

TROUW. - De dienst der Minne eischt nog bepaaldelijk *trouw*. Het woord heeft bij Hadewijch een onbepaalde, eenigszins vage beteekenis: trouw in vertrouwen: fides en fiducia; beide begrippen

gaan er in samen, zoodat nu eens het eene, dan het andere overheerscht, of het eene in het andere overgaat: *met volcomenre trouwen Hem te betrouwene met al dat Hi es* (XXXI, 7). Aldus ook *ontrouwe,* dat met gebrek aan vertrouwen, wantrouwen, gepaard gaat. Aldus wordt wel eens een zekere *ontrouwe* geprezen boven trouwe: *die ontrouwe die hare altoes vervaert ocht dat si niet ghenoech en mint ochte dat si niet ghenoech ghemint en es*. Daartegenover staat dan de *trouwe die haer yet ghenoeghen laet sonder bekinnen of die hare ieghenwordicheit ghenoeghen laet;* een trouw dus, een vertrouwen, die zich verlaat op wat zij heeft, of die in minder dan de kennis zelf der Minne berust. Deze heet dan *der trouwen gront:* misschien omdat die trouw een grond heeft en dus diepte mist, misschien zooveel als 'berusting', tegenover de *ontrouwe,* die nooit tevreden is, die geen rust, geen zekerheid kent. (Br. VIII). Toch zal de ziel in de *ontrouwe trouwe volvorderne* in alles. En met *der hogher trouwen dienste* zal zij, als Christus, de *scout menscheliker naturen ieghen de vaderlike waerheit* betalen. (VI, 112). Op geen enkel oogenblik dus is deze *ontrouwe* opstand of opstandigheid; maar het zich niet vertrouwen God genoeg te beminnen of genoeg door God bemind te zijn.

Christus-mystiek

De Minne-mystiek wordt bij Hadewijch bepaaldelijk Christus-mystiek, de mystiek van de beleving van den Godmensch. Voortdurend vereenzelvigt zij de Minne met Christus, zoo zelfs dat zij in een zelfden zin, Minne schrijft als onderwerp en Jesus denkt, zoodat de bezittelijke voornaamwoorden soms in het mannelijk staan. Ook wordt geheel de Minne-dienst opgevat als een dienen van Christus, den Beminde, den Minnaar, het Lief.

Jesus-Christus is God. Hij heet zelfs bepaaldelijk gewoonlijk eenvoudig God. Wie dat niet heeft ingezien, kan ook moeilijk begrijpen, welke voorname plaats Jesus-Christus in de leer van Hadewijch inneemt. Wanneer zij het woord God gebruikt, moet men zich zelfs eerst afvragen, of niet de Godmensch is bedoeld. Zelfs in een uitdrukking als de *grote gheheelheit Gods* beleven, is God veeleer de Godmensch, dien wij geheel beleven, aandurven moeten, met zijn Godheid en zijn Menschheid. 'God' is het eerste woord van haar brieven, en het staat voor Jesus-Christus.

Men heeft dit geloochend. Men heeft zelfs beweerd, dat het Verlossingswerk voor Hadewijch niet leeft: dat zij zich niet verlost gevoelt[4)]. Maar de brieven zijn vol van Christus, vol van den Godmensch, vol van zijn Verlossingswerk: dat immers, veel

4) V.D. ZEYDE, o.c.

meer dan in de bevrijding van de zonde - de negatieve zijde der Verlossing - bestaat in het goddelijk kindschap, - de positieve zijde - in de bovennatuurlijke Liede, waartoe Christus ons in staat stelt, in alle genadegaven, die een vrucht zijn van de verdiensten van Christus, in de vrijheid der kinderen Gods. Hoe zeer Christus, de Godmensch en zijn Verlossingswerk voor de katholieke Hadewijch leefde, zal uit de volgende bladzijden ten overvloede blijken, zonder dat wij dit hier opzettelijk hoeven aan te toonen.

CHRISTUS BELEVEN. - *Jesus-Christus is het groote voorbeeld*. - Hij heeft de *clare Minne* bekend gemaakt; Hij heeft door zijn leven en door zijn deugden aangetoond waarin de waarachtige Liefde bestaat (I). Wij moeten Hem beleven in zijn Menschheid en in zijn Godheid. Wij noemen dit nu Hem navolgen: en de leer van de navolging van Christus is in een latere, meer practisch georienteerde mystiek uit de leer der beleving ontstaan. Want dit navolgen is niet, bij de groote ascetische schrijvers, een uitwendig nadoen, van de handelingen van Christus; het is veel meer een inwendig overnemen van zijn geest, het *induere Christum,* zich met Christus omkleeden, om uit dien geest te handelen en te leven. Voor Hadewijch is het één zijn met Christus, een beleven van Christus: in verband met de leer van het 'corpus Christi mysticum', het mystieke Lichaam van Christus, waarin wij worden ingelijfd, waaruit wij leven, dat wij mede moeten opbouwen tot den volmaakten Man: want Christus, de mystieke Christus, voltooit zich voortdurend in zijn ledematen, aan wie Hij zijn eigen leven, met de bovennatuurlijke genade, meedeelt.

Wij moeten dus Christus beleven in zijn Menschheid, dat is in zijn lijden en in zijn dood; en in zijn Godheid, dat is, reeds hier op aarde en tegelijker tijd *in jubileerne van binnen met enen sueten toeverlate*, zonder daarom reeds *in troeste ende in rasten ende in rijcheiden ende in moghentheiten... ende in siere ghebrukeleker glorilecheit* (VI, 227), te willen zijn, om Hem eenmaal '*in siere gebrukeleker glorileecheit*' te bezitten. Maar om *God met Gode* te leven, moet men eerst en vooral *mensche met siere menscheit* willen leven: en dat zal hier op aarde ons bestendig streven zijn. De menschheid van Christus, dat is arbeid, is ontbering, is nood, is lijden: tot het kruis toe zal onze beleving van Christus' Menschheid gaan; niet als Simon, die het kruis droeg voor een korten tijd, maar die er niet aan stierf; tot den dood toe aan het kruis. De VIe Brief is als een samenvatting van geheel deze leer der Christus-beleving. Dat is dan ook de dienst, dien wij Christus, dien wij de Minne zullen aanbieden; daarmee zullen wij Haar *ghenoech* worden, Haar voldoening geven, tot Haar opgroeien en

met Haar gelijkvormig zijn. Wij zullen Hem bieden *sconen dienst in allen doechdeleken werken ende ellendich leven in alre ghehorsamheit, ende alsoe altoes staende met nuwen vlite, met ghereden handen te allen werken daer de doghet met gheoefent wert ende ghereden wille te allen doechden daer Minne gheëert in wert*. (VI, 366).

Jesus-Christus is de weg. Wij zullen dus op zijn wegen letten: hoe *Hi wrochte ende hoe Hi berrende in karitaten van binnen, ende in werken van doechden van buten te vreemden ende te vrienden Hoe Hi al gaf ende hoe Hi al leefde ter rechter Minnen sijns Vaders ende ter karitaten der menschen. Hi wrochte met wakender caritaten ende Hi gaf ter Minnen al sijn herte ende al sine ziele ende al sine crachte* (XV, 16). Volgt dus den weg die Jesus zelf is, waarin het eeuwige leven is gelegen en de genieting *der waerheit sijns vader glorie*.

DEUGDEN. - Wij zullen Christus, de Minne, dienen *metter gheselscap alre volcomenre doechde,* waarvan Hij het groote voorbeeld gegeven heeft.

Onder de deugden die Hadewijch vermeldt komt vooreerst het *geloof* (XVI, 5). Met het geloof wordt de grondslag gelegd voor het waarachtig geestelijk leven in liefde; dat heeft de martelaren gemaakt. Hiermede moeten ook wij beginnen. De Liefde zal het geloof aanwakkeren en vurig maken. (XVI, 75). Ook de *hoop* (XVI, 9) wordt voortdurend verondersteld, in de vermaningen vooral tot vertrouwen, en tot de zekere verwachting, dat de Liefde zich wel eenmaal mededeelen zal, zooals Zij is. En tot de *Liefde,* de goddelijke Caritas, zijn de Brieven een doorloopende vermaning en opwekking.

Naast de goddelijke deugden komen de zedelijke. Hadewijch blijft meestal bij een algemeene opwekking tot alle deugden, groote en kleine, zonder in bijzonderheden te treden omtrent afzonderlijke deugden. Toch vernoemt zij uitdrukkelijk, en zelfs herhaaldelijk, de *ootmoedigheid*. Want wij zullen ons kleeden met dezelfde deugden waarmede de Godmensch hier op aarde zich heeft gekleed; en daarom vooreerst met ootmoedigheid (XXX, 84), dat is: zooals Hij, verstoken te blijven van alle *vreemde* vertroosting; zonder zich te verheffen om eenige grootheid of *edelheit,* om eenige deugd, om eenig groot werk of om eenige macht, hoewel Hij er toch de volheid van bezat. Welke deugden men ook verworven heeft, tot welke volmaaktheid men ook gestegen is, men zal steeds van harte ootmoedig blijven, in de overtuiging dat dit alles zeer klein is en als niets, vergeleken bij de grootheid van God en bij de schuld die wij God verschuldigd zijn in dienst en in Minne.

(VI, 182; XV, 90; XVI, 44). De mensch heeft redenen genoeg om in alles ootmoedig te zijn. De verhevenheid der Caritate, waartoe wij geroepen zijn, moet ons ootmoedig maken; want *wie dat rike vander minnen Gods van hem niet gheoefent en weet, hi moet hem oetmoedighen onder de moghende cracht Gods* (XIV, 32). *Besiet uwe cleinheit ende sine groetheit, uwe nederheit ende sine hoecheit, uwe blintheit ende sine clare sien dore al; ghedinck der volcomenheit sijns selves ende hoe Hi hem selven ghenoech es in Minnen ende in gloriën, ende siet dat ghi soe ellendich sijt van allen oefeninghen van Minnen, die lief van Lieve sal ontfaen... dat u dat alles ontbliven moet bi uwer nederheit, dies behoefdi u wel te oetmoedighen boven al ende niet te verheffene*. Dit zijn eenige der *inneghe saken waeromme dat men oetmoedich sal sijn*. Aldus de geheele XXVIIe Brief.

Van alles wat ter Minne behoort is ootmoedigheid het eerste: daardoor heeft de minnares der Minne, Maria, Hem in zich getrokken. Nog moet zij alzoo doen, die God in zich nederhalen wil. (XII, 3). Want ootmoedigheid is de waardigste plaats en de zuiverste zaal, waarin men Minne onthaalt (XII, 109).

Elders nog geeft Hadewijch meermalen practische aanwijzingen ter beoefening van de nederigheid. Zoo vermaant zij de godgewijde meer dan eens geen nutteloos vertoon te maken van eenige natuurlijke gave die zij zou bezitten: zelfs *plomp te schinen* in haar gezelschap (II, 20); zich niet te schamen kleine aalmoezen te geven; welken dienst ook te bewijzen; hare behoeften en natuurlijke noodwendigheden bekend te maken; met alles wat haar vernederen of verkleinen kan; om vergiffenis te vragen, wanneer zij iemand iets misdaan of miszegd heeft; te zwijgen als zij gaarne zou spreken, enz. (Br. VIII, 50; Br. XXIV). Tot dergelijke bijzonderheden daalt Hadewijch wel eens af, om hare godgewijde tot ootmoedigheid te vormen: zij zal zoo ootmoedig zijn, dat God haar niets te verwijten heeft (XXIV, 76). Ook is er niets misschien, dat Hadewijch met zoo helderziende schranderheid blootlegt en vervolgt als geestelijke hoogmoed. Wat zij wil is oprechte ootmoedigheid: geen dwaze, die tegen de waarheid of de gerechtigheid ingaat en deze verhindert, want men zal niet liegen in ootmoedigheid (XXIII, 16); geen ootmoedigheid evenmin alleen in de stem en in den schijn; maar ten volle om Gods grootheid en om onze kleinheid (XXX, 197).

De nadruk zelf waarmede zij de noodzakelijkheid der ootmoedigheid voorhoudt laat vermoeden, dat de godgewijden die zij leidde eenigszins tot hoogmoed waren geneigd: wat in de kringen dezer jonkvrouwen uit de hoogere burgerij en uit den adel niet verwonderen zal. Margriet moet rechtstreeks vermaand worden zich

te hoeden tegen hoogmoed (XXV, 24). Ook konden die ‘uitverkorenen tot de Minne’ bijzonder zijn blootgesteld aan verzoekingen van geestelijken hoogmoed.

Ook op naastenliefde dringt Hadewijch herhaaldelijk aan: dat heet in 't bijzonder Caritate, waarvan Christus ons zijn leven door het voorbeeld gaf (XV, 19 vlg.) Onder de werken van barmhartigheid vermeldt zij het geven van aalmoezen, het verplegen van zieken (II, 27): hoe zieker zij zijn en hoe minder vrienden zij hebben, hoe eer men ze dienen zal (XXIV, 10; XVI, 64). Zij zal ook ‘*mildeleke na* (*hare*) *rijcheit gheven ende alle arme rike maken*’ (VI, 197). Voorts wordt opgewekt tot hulpvaardigheid in allen nood en in alle behoefte: naar het voorbeeld van Christus. Hiermede geraakt men God aan de zijde waar Hij zich niet verdedigen kan en zich geven moet (III, 23, 34; XXI, 9).

De godgewijde wordt echter vooral gewaarschuwd bij haar dienst van den naaste zich niet te laten leiden door *onste,* door hare genegenheid of hare affectie (IV, 60). Omdat wij *onse caritate werken bi onste, niet bi noede,* bezitten wij haar wijde macht niet (XXX, 195). De godgewijde zal God en den Beminde alle recht en eer laten wedervaren, in Hem zelf vooreerst, maar dan ook in de goeden die door Hem bemind worden: zij zal ze helpen in al hunne noodwendigheden: dat is het beste en het zuiverste werk, zooals de H. Schrift het aantoont (XXVI, 5).

Ieder mensch, die gaarne opkwam uit zijne ellende in den dienst van God, zal zij naar beste krachten behulpzaam zijn, al zou zij er zich voor hem bij uitstorten: haar rede om hem te troosten, haar hart om hem genegenheid te bewijzen, haar lichaam om hem te dienen. De minnenden kan zij best helpen door haar eigen Minne; zoo ook de zondaars: zij zal zich over hen ontfermen en met aandrang God om hunne bekeering smeeken, vooral door haar trouwen Minnedienst; minder door mondelinge gebeden te lezen of van God in allen ernst te willen dat Hij ze uit hun verstoktheid verlosse: Minne zelf baat hier nog het meest (VI, 54, vgl.; XVII, 59).

In het bijzonder dringt Hadewijch aan op gezelschapsdeugden ter bevordering van de naastenliefde. Aldus vooreerst op de broederlijke liefde in 't algemeen (III, 24; XII, 82-99). Vele plaatsen in de Brieven bestaan uit een reeks zedelijke voorschriften, die vooral zulke gezelschapsdeugden moeten onderhouden: inschikkelijkheid, vredelievendheid, hulpvaardigheid, opgeruimdheid, blijmoedigheid, oprechtheid, waarachtigheid, heilige vriendschap die deelt in de vreugden en smarten van anderen (II, 19; VII, 49, 58; XII, 76-138; XIV, 19; XV, 51; XVI, 56; XXIV,

8-63). Men zal zich niet nutteloos verontschuldigen (VIII, 63). Wel eens wordt in 't bijzonder tegen gramschap vermaand: alle gramschap zal men laten in de Minne, om den vrede te behouden (VIII, 68); door gramschap wordt de gerechtigheid verhinderd, de wijsheid vergeten, het gezelschap gestoord, de H. Geest verdreven, de duivel versterkt, de vriendschap verzwakt en vergeten, de deugd achtergelaten (XII, 83). Uit toorn of nijd zal de godgewijde niet nalaten anderen behulpzaam te zijn, of om wijzen raad te vragen, of zich voor iemand te vernederen (XXIV, 15, 29).

Meermalen wordt blijmoedigheid aanbevolen, wat wel kenschetsend is voor deze hooge opvatting van den Minnedienst in alle lijden. Niet alleen zal de godgewijde *blide sijn metten bliden* (II, 24); maar zij zal '*altoes blide* (*sijn*) *onder (haer) gheselscap, blide in den gheest Gods, omme dat Hi Hem selven allene ghenoech ende Minne es*. (XVI, 65). Zij zal *scone ende suverlike hare peregrinacie doen... in sueten vredeleken bliden gheeste,* (XV, 118). Heeft God ons ook niet geschapen *te onser bliscap in eweliker gloriën...?* (VI, 322). De edele mensch zal altijd gereed staan in *ghehorsamheit van Minnen in al dat si wilt, dore alle tormentelike werke in de bliscap sijns herten met al der Minnen ghewelt* (XVIII, 172). En dergelijke opwekkingen meer. Ook zal men alle *vreemde rouwe* laten, die niet zuiver om de Minne is; de geadresseerde zal zich zelfs niet nutteloos bedroeven om het lot dat Hadewijch bedreigt (XXIX, 5).

Bovenal wil Hadewijch gehoorzaamheid aan de Minne: de Godgewijde zal *puer ghehorsam* wezen *in al dien datter meester volmaectheit behoert* (II, 166). *Want der Minnen seden dat es ghehorsam te sine* (XVIII, 132). Ook staat de minnaar steeds gereed *na ghehorsamheit van Minnen in al dat si wilt* (XVIII, 170).

Gehoorzaamheid in volledige onderworpenheid aan allen wil der Minne, aan allen wil van God. Men mag zeggen: Hadewijch is als bezeten van den wil van God. Dit moet ook het bestendig streven der godgewijde zijn: haar wil gelijkvormig te maken met den wil van God. Van Hadewijch af wordt de hartstochtelijkheid, als het ware, waarmede deze algeheele onderworpenheid aan den wil van God wordt geëischt, als een bijzonder kenmerk van de Nederlandsche mystiek.

Er is wellicht geen enkele brief, waarin niet in een of anderen vorm op de noodzakelijkheid van die gelijkvormigheid van den wil met den wil van God wordt aangedrongen. Van den eersten brief af luidt het: men zal God *ghewerden laten met siere claerheit* waarin God, de Liefde, zich zelven en alle schepselen werkt volgens gerechtigheid en klaarheid. Daarom zal men God laten

doen in al de werken van zijn klaarheid en steeds met woorden en met werken zeggen: Fiat voluntas tua! En zoo gaat het als een refrein door geheel hare leer.

Gherecht leven na der Minne wille dat es also enich te sine inden wille van gherechter Minnen hare ghenoech te sine, dat menre el niet vore en kiese noch en wensche... dan datmen hare ghetamen boven al begheren soude, wie soe daer bi verdoemt worde ochte ghebenedijt (VI, 76). Of ook: om met God *alle dinc te verlichtene ende te demsterne na hare wesen*. (I, 39), welke gevolgen van heil of verdoeming die wil van God ook hebben moge. Te staan in alles naar den wil en het welbehagen der Minne, *na hare ghetamen, na hare werdicheit,* beteekent ten slotte niets anders dan in alles den wil van God te willen volbrengen.

Keert u met gherechten wille ter overster waerheit, zoo vermaant zij. *Gherecht wille dat es datmen el en ghene sake noch ghenoechte en wille in den hemel noch in der erden, noch in ziele noch in lichame, dan die sake allene daer ons God in ghemint hevet ende ghemeint. Ende dat si u boven al, sonder vraghen van yemanre wat soet si; mer altoes te stane na sijn behaghen sonder sparen ende sonder ontsien van yemanne diet merken soude ochte in spotte ocht in begripe, ocht in torne ocht in ernste* (VI, 147). *En wilt van Gode noch en eyscht gheen dinc, noch van uwer behoeften noch van uwer vrienden, noch ghenoechte van Heme in ghenre manieren van rasten noch van troeste, dan alse hi selve wilt: come ende ga na sinen heilighen wille; ende doe met u ende met dien daer ghijt af begheert in siere minnen te leerne al sinen wille na tghetamen siere werdicheit* (V, 12, 07).

Zoo luiden enkele van Hadewijch's uitspraken in dit opzicht. De godgewijde zal haar oogen gevestigd houden op het aanschijn der Minne om daaruit al haar *vonnisse* over haar te lezen: al wat de Minne over haar heeft beschikt. Dit beeld, dat zoo vaak voorkomt in de Strophische Gedichten, ontbreekt ook in hare brieven niet (VI, 136; XVIII, 110).

Gehechtheid aan eigen wil is een der groote beletselen voor het werk der Minne in de ziel. Zoo laakt dan ook Hadewijch allen *eenwille,* alle eigenzinnigheid, alle gehechtheid aan eigen wil. Waar Hadewijch de gebreken in de zuiverheid der meening ontleedt, daar is het hoofdzakelijk die gehechtheid aan eigen wil, die zij opspeurt. Wij *hebben te so vele ende te so menighen dinghen wille ende onwille* (VI, 244); sympathie of antipathie, zin en tegenzin. *Nu eens nu anders, nu lief nu leet, nu hier nu doer, nu af nu ane. Wi hebben te veel wils*. En wat willen wij al niet! (XXX, 203).

Deze onderworpenheid aan den wil van God is echter geen passiviteit,

geen quietisme. Het is een voortdurende strijd om onzen wil gelijkvormig te maken aan den goddelijken wil, om met onzen wil te willen wat God wil. *Want, alse haer,* (de zalige ziel) *el niet en es dan God, ende si ghenen wille en behoudet dan dat si sijns enichs willen levet,... ende met sinen wille wilt al dat Hi wilt,... soe es Hi volhoghet vander erden* (XIX, 54). Daarop komt het aan: met den eigen wil te willen al wat God wil. Wanneer dan Hadewijch daaraan toevoegt *ende de ziele te nieute wart... ende in Hem verswolghen es,* dan is dit geen verlies van eigen persoonlijkheid, maar een afsterven, een afgestorven-zijn aan allen eigen wil, om geheel in de liefde, in God, over te gaan: gelijkvormig met Hem. (XIX, 57). En dat is een werk der liefde. In die gelijkvormigheid met God door de Liefde bestaat dan ook de volmaaktheid, de vergoddelijking: *soe wertse met Hem al dat selve dat Hi es* (XIX 60).

Onder de gebreken die Hadewijch het meest laakt, komt dan ook vooraan: *eenwille,* eigenzinnigheid, gehechtheid aan eigen wil (b.v. II, 2; VI, 40; XV, 117). Verder: uitgestortheid in uitwendige werken (b.v. V, 37; XVI, 57); *onghestadicheit,* gebrek aan standvastigheid, aan volharding (b.v. VI, 36; VI, 56); twijfel aan de roeping tot het leven der liefde (b.v. VI, 40); gebrek aan zuivere meening (b.v. VI, 309; XXX, 197); klagen over trouw en ontrouw (VI, 1; XV, 64); nuttelooze droefheid (II, 2; V, 1; XVI, 57; XXIX, 6). Verder: gramschap en fierheid of hoogmoed (XXIV; XXIX, 177).

In den XII^{n} Br. worden allerlei *affecties,* zinnelijke genegenheden, zedelijke gebreken, ontleed, die den dienst der Minne beletten en haar recht verbreken: eigenwil, menschelijk opzicht, grammoedigheid, haat en nijd zoogezegd uit ijver, zinnelijke blijdschap, lichtzinnige vriendschap en liefde, schijn-heiligheid, enz..

In 't bijzonder nog zal de godgewijde ledigheid vluchten. Zij zal steeds bezigheid zoeken: bidden of minnen, of deugd beoefenen of zieken dienen. Want *ledicheit es herde sorchleec den ghenen die godleec werden wil;* want *ledicheit es meesterse alre quaetheit* (XVI, 60).

Een gansch deel van den XXX^{n} Br. (177-248) is gewijd aan de ontleding van gebreken, die den geestelijken vooruitgang in de Minne belemmeren, ja vaak den dienst der Minne bederven.

Onder de *middelen* die het geestelijk leven bevorderen prijst Hadewijch in 't bijzonder aan: een soort gewetensonderzoek: *Syt ernstich ende ghestadich altoes sonder sparen te werkene den raet ons Heren ende sinen alreliefsten wille in al dat ghine bekinnen*

moghet, met aerbeide, met nauwen ondersoekene van peinsinghen u selven te kinnen in al (II, 34). En elders: *wildi dese volmaectheit bekennen, soe moeti te alre eerst u selven leren kennen in sake, in wille, in onwille, in seden, in minnen, in haten, in trouwen, in ontrouwen, ende in allen dinghen die u ontmoeten. Ghi sult u proeven hoe ghi verdraghen moghet al dat u mescomt ende hoe ghi ontberen moghet dat ghi lief hebbet* (XIV, 43).

Verder beveelt zij aan de leiding te volgen van geestelijke *vroeden: na dien datmen gheen ambacht connen en mach sonder meester, soe en sijt nummer soe coene, dat ghi u enich sunderlinghen wesens onderwindet, sonder raet van gheesteleken vroeden* (XV, 71; XVI, 50).

Zij vermaant de godgewijde nut te trekken uit geestelijke gesprekken en geestelijke lezing (XV, 109; XXIV, 104). Zij stelt haar het voorbeeld der heiligen voor (XVI, 77); en zet haar aan het gezelschap op te zoeken van hen, die door de heiligheid van hun leven haar kunnen helpen in den dienst der Minne (XV, 36, 51).

De XVe Brief is verder een samenvatting van allerlei practische aanbevelingen, die ook wel elders, verspreid, voorkomen, die hier echter, in verband met onze hemelsche pelgrimage, worden bijeengebracht, zooals nog: goeder lieden gebed begeeren; het hart hoog houden bij het voorzien in de behoeften van 't lichaam; enz..

Sommigen stellen zich Hadewijch voor als steeds zwevende in de hoogte der Minne; zij hebben niet begrepen, en kunnen moeilijk begrijpen, hoe practisch ook deze zoo verhevene spiritualiteit kan zijn.

DE GENADEMIDDELEN DER KERK. - Van de Sacramenten der Kerk vermeldt zij: het *doopsel,* waardoor wij christenen zijn geworden en *der kerstene vetheit* deelachtig (XXII, 188). De *biecht:* wat de godgewijde tegen God moge hebben misdaan, dat zal zij belijden tusschen haar en God in de biecht (XXIV, 61). Indien Hadewijch zegt, dat zij God haar zonde reeds zal bekennen zooals zij die *soe lieflijc vore Hem kent ende met wetenheiden vore Hem beclaghet,* dat *Hi de claghe ghehoert hebbe ende de misdaet vergheven* nog vóór zij die den priester kan belijden, bewijst hoegenaamd niet, dat zij de biecht zou miskennen, vermits de godgewijde toch nog te biechten moet gaan; maar is niet meer dan de leer der Kerk, die ook vóór de belijdenis het berouw over de zonde vergt, ja tot zoo volmaakt mogelijk een berouw opwekt: door dat volmaakt berouw kan de zonde reeds vergeven worden, omdat het het voornemen insluit alles te doen wat God ter vergiffenis verlangt en dus ook het voornemen der biecht.

Verder: het *H. Sacrament des Altaars:* Jesus heeft *Hem selven ghegheven te etene ende te drinckene alsoe vele ende alsoe na alsmen wilt*. (XXIII, 45). Dat is zelfs een aansporing tot de veelvuldige, dagelijksche communie. En Hadewijch gaat voort: *Dat es ongheliker dan ene ziere jeghen alle die werelt, ja vele cleynre eest datmen van Gode hevet jeghen dat men van Gode* (versta steeds den Godmensch) *hebben mochte, ghetroude men Hem ende woude ment van Hem hebben. Ay! hoe onghevoedet blijfter nu harde vele ende hoe cleyne teren si op Hem, diere vele diene alsoe van rechtsalven eten ende drincken,* omdat zij Hem niet met de vereischte vurigheid en liefde ontvangen. *Die na sinen Namen heten, werden... met sinen Lichame ghevoedet, ja ende verdoenne int teren alsoe beghereleke ende alsoe vetteleke ende alsoe smakeleke alse si selven willen. Dat es alsoe onghelijc alse dat scaerpe van eenre naelden jeghen al de werelt metter zee*. En zij herhaalt met aandrang: *Onghelijc meer vetheiden mochte men smaken ende ghevoelen van Gode, sochtement ane Hem met beghereleken minnenden toeverlate* (XXII, 292). Het H. Sacrament, waarin wij het Lichaam en Bloed van den Godmensch eten en drinken, is ons dus een onderpand van al datgene, dat Jesus ons nog zou geven, indien wij het Hem met vertrouwende liefde vroegen.

Het *priesterschap:* de priester heeft de macht om brood en wijn te veranderen in het Lichaam en Bloed van Christus en om de zonden te vergeven in de biecht.

Uit de Visioenen weten wij, dat zij bad met de Kerk: het liturgisch gebed. De Katholieke Kerk kent niet alleen het gebed van smeeking, maar ook dat van aanbidding en liefde, van dankzegging, van uitboeting en eerherstel; niet alleen het opzettelijk gebed, maar ook het leven van gebed; niet alleen het openbare en gemeenschappelijke, maar ook het private en persoonlijke. Zoo zijn de Strophische Gedichten gebed; zoo zijn ook de brieven gebed. Zijn de brieven niet vol van de verheerlijking der Liefde, van de verzuchtingen naar trouwen liefdedienst en naar het bezit der Liefde? Wekt zij ook de godgewijde niet op tot voortdurend gebed: *Ende altoes roept binnen sonder vergheten op uwe harteleke Lief*. En zij geeft dan een klein voorbeeld van zulk een spontaan en onmiddellijk uit het hart wellende gebed, dat ook steeds het hare is geweest: *Ghi Almoghende ende rike alre ghichten, en laet mi, grote God, dijns dus arm niet!* (XXIV, 90). En zij leert verder: *Van al dien dat ghi beghint ochte werct, dat segghet Hem ernsteleke, dat ghi niet idel sceden en wilt daer af sonder vrocht. Van ghenen dienste en wilt danc noch loen; maer van allen dinghen ende in allen dinghen nemt Hem selven oetmoedeleke*. (ib.).

Hadewijch kent niet alleen den hemel, nog wel in de zuiverste

opvatting, als het eeuwig bezit vant God zelf in Liefde, maar ook de hel, met het voorgeborchte, waar de rechtvaardigen uit verlost werden door Christus bij zijn Verrijzenis (XXII, 307), en de eigenlijke hel, *daer gheen licht wesen en sal,* en waar Christus' Naam *berrede die daer bleven metten eweleken viere der deemster doet!* (ib. 309). En ook het vagevuur (XXII, 183), met het vuur der loutering.

Zij kent Maria, als de groote 'minnerse', die door haar nederigheid de Minne in zich heeft neergehaald (XII, 4). Zij kent de engelen, verdeeld in koren, en de hemelsche geesten (XXII, 331). Zij kent de heiligen in den hemel en op de aarde (XV, 56 en elders pass.). Zij kent de apostelen en de vier evangelisten, met de symbolische dieren (XXII, 378).

Veronderstelt dat niet geheel de kerkelijke leer en inrichting, geheel de Kerk, zooals Christus haar heeft ingesteld en zooals de katholieke Kerk haar voortzet?

Daar zijn er soms, die zich verwonderen bij Hadewijch niet dit of niet dat te vinden, ten einde haar dan te veroordeelen en haar, zoo al niet kettersch, dan toch gansch en al on-Roomsch te kunnen voorstellen[5)]. Men zette het zich toch eens duidelijk en ernstig in het hoofd, dat de werken van Hadewijch gelegenheidsgeschriften zijn en niets anders beoogden. Haar Brieven zijn brieven van geestelijke leiding aan jonge godgewijden. Zij geven geestelijke leiding, geen theologie, geen godsdienstleer. En zij geven die geestelijke leiding nog wel niet stelselmatig, maar volgens de behoeften en de toestanden dier godgewijden. Die leefden in een bepaalden cultureelen kring, dien van de hoofsche Minne, en Hadewijch staat er zelf in.

Men kan veeleer zeggen, dat er misschien geen enkel dogma, geen enkel leerstuk is van de Kerk, dat niet in haar werk wordt verondersteld. Hare leer is door en door katholiek.

5) Dat is een gewoon procédé bij degenen die Hadewijch's rechtgeloovigheid wenschen in twijfel te trekken. Maar het gaat alles te boven, wanneer E.H. Fischer, in zijn *Historie en Cultuur van het Nederlandsche Volk* (Tweede druk, 1934, Amsterdam; De Spieghel) in de enkele regels die hij aan Hadewijch wijdt verklaart: Wie de woordenrijkheid der Roomsche lofprijzing kent, vindt het toch merkwaardig, enkel en alleen de 'Minne', de bovennatuurlijke liefde, in haar gedichten te ontmoeten, zonder een vermelding van eenige heilige figuur. Zelfs God en Jesus ontbreken en de 'Vrouwe ende Regina' van het gedicht bij Bastiaense, 1, 81, is zoowaar niet Maria, doch alweer de 'minne'. Het was goed bedoeld en toch eigenlijk schrikkelijk individualistisch en gansch en al on-Roomsch (blz. 128)'. Waarschijnlijk heeft Fischer nooit iets anders gelezen van Hadewijch dan dat ééne gedicht bij Bastiaense. En dat heet wetenschap! En dan verbaast men zich, wanneer wij, katholieken, op het rechtzinnig karakter van onze mystieken aandringen! Worden wij er niet voortdurend toe genoodzaakt?

LIJDEN VAN CHRISTUS. - In de noodzakelijkheid Christus te beleven in zijn Menschheid, ligt de laatste verklaring voor de voorname plaats die het lijden inneemt in deze mystiek. Men begrijpe dit woord echter niet verkeerd: het woord lijden omvat alles wat den zinnelijken mensch geweld aandoet, wat arbeid en inspanning vergt, wat verzaking aan lagere voldoeningen oplegt, wat in 't bijzonder het hart bedrukt, zieleleed. Zelfs de deugd *doghet,* gaat bij Hadewijch nog duidelijk gepaard met het begrip van *doghen,* lijden. In dien zin zal de godgewijde willen lijden, en zich vereenigen met de geslachtofferde Liefde van Christus. Niet slechts in den VI^{n}, zoowat in alle brieven, komen de dringendste opwekkingen voor tot arbeid, offer, zelfverloochening, lijden. Men zal alle ellende willen verduren om de Liefde, zonder te willen weten zelfs of en hoever wij daardoor God behagen (II, 54). De godgewijde zal arbeid zoeken en om de eer der Minne *pinen,* eerder dan haar te willen gevoelen (II, 68). Zij zal nooit berusten in eenige vertroosting of in eenig bezit, dat minder ware dan God (II, 78); alle *pine,* alle lijden, dat haar van God wordt toegezonden, zal zij gaarne aanvaarden *al dore ende dore* (II, 117); alle leed om de Minne zal haar welkom zijn (VIII, 49), haar *alre naeste raste* zal zijn *omme haer lief te aerbeidene ende hem lieve ende eere te doene om sijn ghetamen* (XII, 70). *Dat ghenoeghet der Minnen alrebest, datmen te vollen bistierich si van alre rasten van vreemden ende van vrienden ende van Haer selven;* want het is *een vreselijc leven dat Minne wilt* (XIII, 34); *pijnt u te arbeidene... want die mint hine arbei niet*. (XIII, 65). *Die oetmoedeghe ridder en sal niet sorghen omme sine slaghe, alse hi bescout de wonden van sinen heileghen grave* (IV, 22). Van de tweede uur af geeft de Minne *der herten smakeleeccheit vander starker doot ende doetse sterven sonder sterfleecheit* en in de derde openbaart zij, *dat men niet minnen en mach sonder grote pine* (XX, 34). En dergelijke uitspraken, overal. Ook te midden van al haar moeilijkheden verheugt Hadewijch er zich over, met Christus te mogen lijden tot den dood in Minne (XXIX, 90). Gelijk de Strophische Gedichten liederen zijn van het wel, maar vooral van het wee der Minne, zoo houden de Brieven voortdurend voor dat, wie zich tot den dienst der Liefde zet, zich bereide tot alle lijden met Christus tot den dood toe.

Reeds in den X^{n} Br. had zij verkondigd, dat niet zoetheid van devotie, maar echte, trouwe, volhardende deugd, die naar geen loon of vertroosting streeft, het kenmerk is van de ware liefde. De XXXe Br. bevat een zeer mooie plaats, die bondig, maar krachtig en treffend hare leer samenvat over de vertroosting: *Dat hoechste leven ende dat seerste wassen es: dat verderven ende dat verdoyen*

in smerten van Minnen. Het hoogste leven en de snelste groei is: te gronde gaan en wegkwijnen in smarten om de Minne! *Ende in soeten ghevoelne es meere nederheit. Want daerin waertmen lichte verwonnen ende soe faelgeert de cracht der begherten; ende datse ghevoelen dat es hen soe groet, datse niet en moghen bekinnen der Minnen groetheit ende hare volmaecte wesen... ende in deser ghenoechten verghetense der groter scout, die alle uren inder maninghen es, die de Minne der minnen maent* (XXX, 35).

Zoo is die drang naar lijden geen ziekelijkheid: het is de hartstocht van den H. Paulus om met Christus te zijn.

DE DEVOTIE TOT HET H. HART. - Door hare vereering van den Godmensch als de Liefde is Hadewijch een voorloopster geworden van de devotie tot het H. Hart.

Indien de devotie tot het H. Hart van Jesus alleen ware een bijzondere vereering van Jesus' Liefde, een bijzondere toewijding aan den persoon van Jesus als de opperste Liefde, dan zouden wellicht alle heiligen onder de beoefenaars dier devotie moeten gerekend worden, voornamelijk sedert in de XIIe eeuw, de katholieke godsvrucht zich had verinnigd, en in plaats van Jesus in zijn Godheid en Majesteit, steeds meer Jesus in zijn Menschheid en zijn Liefde was gaan beschouwen.

Doch waar de Godmensch in zijn Liefde bepaald het voorwerp der vereering wordt, vooral waar de Godmensch en zijn Liefde in het middelpunt zelf van het godsdienstig leven komt te staan, daar komen wij al veel dichter bij een wezenstrek van de devotie tot het H. Hart. Welnu, in de leer van Hadewijch staat Jesus de Godmensch, Jesus als de Liefde zelf, in het middelpunt van het leven. En moeilijk zou men een ander geestelijk schrijver kunnen aanhalen, bij wien dit zoo eigenmachtig, zoo geweldig en overweldigend, zoo bewust en gewild wordt doorgevoerd. Hadewijch is inderdaad geweest de ‘citharista’, de citherspeelster der Liefde, die God, die de Godmensch is. En geheel haar leven is een opgang geweest van geheel haar zelf naar de Liefde, die Christus is.

Nog dichter komen wij bij de devotie tot het H. Hart, wanneer de Liefde, die wij in Jesus vereeren, aanzet tot gelijke, lijdende, geslachtofferde Liefde. En dat is ook weer de gansch bijzondere vorm, dien de Liefde tot Jesus in onze vroegste mystiek, en bepaaldelijk reeds bij Hadewijch, heeft aangenomen. Jesus beleven in zijn Menschheid om te komen tot zijn Godheid, Jesus tegelijk beleven als mensch en als God, is als de samenvatting van geheel hare leer (Br. VI). Maar hoe ernstig zij dat heeft opgevat! Want de Menschheid van Jesus, dat is lijden, dat is ontbering, dat is armoede, dat is vernedering, dat is het kruis. En dat zal de ware minnaar van

Jesus willen voor zich zelven als zijn levenslot; niet de vertroosting, het levensgenot. Zoo zal hij het kruis dragen, niet om loon of voor een tijd slechts; maar uit zuivere liefde en voor immer; niet als Simon van Cyrenen, maar met Christus die er aan gestorven is, alleen om met Christus te zijn, omdat Hij zulk een lijdende, geslachtofferde Liefde heeft getoond, omdat Hij die als zijn levenslot heeft aangenomen.

En ook dit is treffend en merkwaardig bij haar: niet zoozeer het uitwendige, lichamelijke lijden houdt hare beschouwing bezig, maar voornamelijk het inwendige zieleleed. Waar zij voortdurend opwekt tot een Liefde die lijden en sterven wil, zonder genieting, zonder vertroosting, daar is het slechts Christus, dien de ziel beleven moet: in zijn troosteloosheid, in zijn algeheele hulpbehoevendheid, in zijn groote verlatenheid, in zijn volledige onderworpenheid aan den wil des Vaders. Zooals Christus van allen en alles verlaten was, zoo wil ook de ziel van alles en allen verlaten worden, onthecht, om Christus geheel te kunnen bezitten. Want ook dat is een kenmerk van onze Dietsche mystiek: dat zij de verlatenheid van Christus zoo diep heeft gevoeld; zooals reeds Hadewijch, die daarop bouwt hare leer: hoe wij ook aan alles moeten kunnen verzaken en van alles en allen verlaten worden.

Laat nu die beschouwing van Jesus' lijdende en geslachtofferde Liefde, die tot een lijdende en geslachtofferde Liefde opvordert, zich ontwikkelen, en als vanzelf zal de devotie tot het H. Hart, ook tot het werkelijke, vleeschelijke Hart, als werktuig en symbool van die Liefde, er uit opbloeien. Zoo ook reeds bij Hadewijch. Want het Hart, al wordt het niet zoo nadrukkelijk voorgesteld, al wordt er niet met bewustheid op gewezen als op het symbool dier Liefde, dringt zich toch reeds meermalen bij haar als spontaan in hare vereering en aanbidding op.

't Spreekt vanzelf, dat het woord *herte,* met betrekking op de minnende ziel herhaaldelijk voorkomt onder haar pen; meermalen zelfs wordt de godgewijde kortweg *lieve herte* genoemd. Doch ook met betrekking op den Beminde, Jesus, is het gebruik van *herte,* lang niet zeldzaam.

En zoo noemt zij uitdrukkelijk meer dan eens den Godmensch: *Hart van mijn hart*. Welk een verrukkelijke uitdrukking is dat!

Mine ziele... es al ghevloyt metter groetheit Gods. Die groetheit es sonder mate. Ende de herte miere herten es ene rike rijcheit, die God ende here es in siere ewicheit (XXVIII, 149).

Elders, waar zij de innige vereeniging schetst met Christus, waartoe de ziel moet opstreven, besluit zij een heerlijke uiteenzetting met deze woorden: Steeds zal de ziel: *even nidech lief in lief dorewassen in al: te werkenne met sinen handen, te wandelne met*

sinen voeten, te hoerne met sinen oren daer de stemme der godheit niet en cesseert te sprekene dore Liefs mont in alre waerheit... alse een lief in Lief, met enen seden, met enen sinnen, met eenre borst, de andere te doresughene die onghehoerde soetheit die sine pine verdient hevet, ay ja HERTE IN HERTE *te ghevoelene met eenre enigher* HERTEN *ende ere enigher soeter Minnen ende woensamleke te gebrukene ene volwassene Minne* (XXX, 125 vlg.).

Weer dezelfde grootsche opvatting: *Hart van mijn hart!* Nu hier: *Hart in hart*. Zoo diep moet de geliefde ingaan in de Liefde van den Godmensch, dat Jesus' Hart haar hart wordt, dat niet meer klopt dan op het rhythme van het goddelijk Hart. Dat is de hoogste en sterkste uitdrukking voor het volle beleven van Christus. Dat is het: 'Hoc sentite in vobis quod et in Christo Jesu' van den H. Paulus. Zoo komt de ziel tot algeheele vereeniging met den Godmensch. Dat is ook de bedoeling van den 9^{n} Brief, waarin men wel eens allerlei zonderlinge dingen heeft vermoed: *daer de diepheit siere vroetheit es, daer sal Hi u leren wat Hi es, ende hoe wonderleke soeteleke dat een lief in dat ander woent, ende soe dore dat ander woont, dat haerre en gheen hem selven en onderkent; mer si ghebruken elc anderen mont in mont, ende* HERTE *in* HERTE *ende lichame in lichame ende ziele in ziele, ende ene soete godleke nature doer hen beide vloyende ende si beide een dore hen selven ende al eens beide bliven, ja ende blivende*. Vereenigd, ja, hart in hart en ziel in ziel en lichaam in lichaam; maar toch onderscheiden blijvend in de eigen persoonlijkheid. Ook dat is niets anders dan het volle beleven van den Godmensch. Er is daar niet in het minst spraak van zinnelijkheid, zooals men soms wil, evenmin als in het 7^{e} Visioen.

Maar Hadewijch heeft bepaaldelijk het Hart van Jesus aanschouwd en houdt het hare volgelingen voor. Zij heeft de volle schoonheid en aantrekkelijkheid gevoeld van Jesus hangende aan het Kruis. Welk een beeld van Liefde is dat: *Sinen mont sietmen gheneigdet tote ons te cussene diene wilt; sine arme sijn ontploken: loepere in die ghehelset wilt sijn!* (XXII, 156). Het beeld blijft haar bij; ze laat het niet los; ze heeft het verder uitgewerkt, nog dieper aanschouwd: *de mont gheboden, de arme ontploken, dat rike herte ghereet*. Zoo is het beeld volledig: met het open Hart; zoo trekt de Gekruisigde de harten aan, en hoe machtig!

Dat vreeselike ontpluken maect hen haerre zielen gront, soe diep ende soe wijt, datse niet vervult en connen ghewerden. Dat wide ontpluken van Gode maentse alle uren van binnen boven hare gheleisten. Want in sinen rechteren arm sijn behelst alle sine vriende, hemelsche ende ertsche, in ene overvloyeleke weelde. Ende in de slincke side behelst Hi de vreemde, die met bloten verscraepten

gheloeve te Hem selen comen om siere vriende wille, soe dat vervult werde die enighe volle bliscap in Hem diere hen nye en ghebrac. Om sine goede ende om sine gheminde ghevet Hi den vreemden sine glorie ende maectse alle vriende van maysnieden.

Hier heeft Hadewijch aanschouwelijkheid gegeven aan de groote idee van het Apostolaat der Liefde: om de liefde van Jesus' vrienden worden de vreemden, zij die buiten de Liefde leven, de zondaars, gered en komen ze tot de eeuwige blijdschap. Nog gaat Hadewijch als in vervoering voort:

'*Ay, die soete maninghe ende dat opene* HERTE *doetse manen om ghebruken. Die vloyeleke rike wondere van siere rikere* HERTEN *die doense gapen* (met wijdopen mond schouwen en verlangen) *boven redene ende bernen, sonder blusschen. Daer omme eest vaghevier* (zulke zielen leven als in 't vagevuur). *Want al berren si dat si van den viere soe ongheberrent sijn* (*die volcomene Minne es een brant*) *si berren om Hem ghenoech te werdenne. Ende die waerheit siere rikere* OPENRE HERTEN *seghet haren gheeste dat Hi al hare sal sijn. Met dien toeverlaete doervlieghen si al de hoechte der Minnen* (XXII, 186 vlg.).

Zoo heeft ook Hadewijch reeds het H. Hart van den Beminde gezien, en de rijke wonderen van dat open rijke Hart hebben haar overweldigd. Zij noodigt dan ook meermalen de Godgewijde uit om naar Christus op te staren. Hoort met welk een aandrang: *Met uwen oghen suldi Gode* (= Christus) *anesien eenvoldechleke sonder meer ende puerleke, nummermere ander dinc te besiene noch anderen troest te nemenne dan in Hem. Memorileke* (met uw geestelijk geheugen) *seldi Gode van herten draghen ende lieflec behelsen met openre hopender herten ende gapen altoes ieghen sine herteleke soetheit ende ieghen die hertelecheit siere herteleker soeter naturen*. Steeds het Hart! Ze kan het niet genoeg herhalen (XXIV, 64 vlg.).

Tot dat Hart zal de ziel zich ook richten in hare gebeden. Zij gaat voort: *Daeromme, doet al ende laet al, alsoe ghi u van buten aldus scone houdet na de wet ende volcomen alsoe alst behoert. Ende al dies ghi ontberen moghet, dies ontbeert, ende uwe noot nempt nauwe van allen dinghen. Sijt soe oetmoedich van buten, dat God niet te u te segghene en hebbe; ende sijt dan van binnen alsoe vri, altoes reikende na Hem met eenre ellendegher droever herten. Ende bidt starkeleker siere minnender soeter Herten ende siere starker minnen, datse u hare te minnen gheve, ende dat Hi bekinne hoe ene jonghe herte minnen ontberen moet: want Hi es God der minnen ende bekint wel de noet van Minnen. Want Hi dan der minnen zeden wel kint, houdi u alsoe puer alse ic u gheseghet hebbe. Hoe mochte hem God u onthouden, die soe soete es ende soe*

diepe invalt ende die al dorevalt daermen teghen Hem gaept? Ende altoes roept binnen sonder vergheten op uwe herteleke Lief: 'Ghi almoghende ende rike alre ghichten, en laet mi, grote God, dijns dus arm niet! (XXIV, 72). Ook dat gebed komt uit het hart.

Du salt altoes staerkeleke sien op dien Lief, dattu begheers heet het elders (XVIII, 189), dan zal de ziel eens rusten aan de borst, aan het Hart van Jesus. *Aldus suldi met ghehelen leven Gode soe staerkeleke anestaren metten soeten oghen der enigher affectien die altoes Liefs pleghet na hare ghenoegen; dat es: du salt soe herteleke, ja vele meer dan herteleke, dinen lieven God anesien, soedat dine gheënichte oghen dijnre begherten bliven anehanghende in dat anschijn diens Liefs metten doregaenden naghelen der berrender gherijnnessen* (aanraking) *die niet en cesseren. Dan alre eerst moechdi rusten met sente Janne die op Jhesus borst sliep. Ende alsoe doen noch dieghene die in vrihede der minnen dienen: si rusten op die soete wise borst ende sien ende horen die heimelike worde, die onvertelleec ende onghehoert sijn den volke, overmids die soete runinghe des heilichs Gheests*. (XVIII, 174).

Zoo heeft Hadewijch den Godmensch, Jesus, aanschouwd. Zoo heeft zij Hem beleefd en tot zijn beleving opgewekt, aan zijn Allerheiligste Hart.

Drieëenheidsmystiek

GOD. - Hadewijch heeft van God de zuiverste en de hoogste opvatting. God is onuitsprekelijk en onbegrijpelijk voor den mensch. Al wat de mensch over God kan denken of verstaan, of door eenige gelijkenis uitdrukken, dat is God niet; want kon de mensch Hem begrijpen en verstaan met zijn zintuigen of met zijn gedachte, zoo ware God minder dan de mensch en zoo ware Hij spoedig ten einde gemind (XII, 31). God kan men door geen menschelijken arbeid kennen. Hij geeft zich alleen te kennen in Liefde (XII, 63). Wie God wil verstaan en weten wat Hij is in zijn naam en zijn wezen, hij moet God geheel toebehooren; zoo geheel dat hij Hem alles weze en uit zich zelven in Hem overga; daarom verlieze hij zich zelven, die God vinden wil en kennen wat Hij is in zich zelf. Men kan God niet toonen met menschelijke zintuigen. Wie door God met de ziel ware aangeraakt, hij zou iets van God kunnen toonen aan wie het met de ziel zou verstaan (XXII, 1-16).

Verlichte Rede kan de inwendige zintuigen een weinig van God toonen, waardoor zij mogen weten dat God een ontzagbarende en overvreeselijk zoete natuur is om aan te zien, daar Hij zoo wonderbaarlijk is: dat hij alles voor alles is en in alles geheel: want God is boven alles en toch onverheven, God is onder alles en toch onverdrukt,

God is binnen alles en toch onomsloten; God is buiten alles en toch omgrepen. (XXII, 1-24). Wat dan, niet logisch-philosophisch, maar allegorisch-symbolisch wordt uiteengezet, met allerlei mystieke toepassingen. Iets van God is God geheel en gansch (XXII, 345). Aan het einde dier beschouwingen worden dan die vier afmetingen als vereenigd in een bezit, als in een cirkel, voorgesteld, met de vier dieren, symbolen der vier evangelisten, als zinnebeelden dier afmetingen.

Ik herhaal hier niet den commentaar, dien ik van dezen brief gegeven heb, maar breng de voornaamste leerstukken er van te pas in deze algemeene uiteenzetting.

DE H. DRIEEENHEID. - Ook het mysterie der heilige Drieëenheid wordt voordurend verondersteld: God is een groot Heer in eeuwigheid. En Hij heeft in zijn Godheid, dat Hij is in drie personen: Hij is Vader in zijn almacht; Hij is Zoon in zijn bekennelijkheid; Hij is heilige Geest in zijn *glorilecheit*. God geeft in den Vader; en Hij toont in den Zoon; en Hij doet smaken in den H. Geest (XXVIII, 105). Een theologische verklaring wordt echter nergens geboden: daar Hadewijch de betrekkingen van de drie personen onderling en met den mensch vooral in hun beteekenis voor het mystieke leven beschouwt. Ook zal men bij haar geen theologie willen zoeken over de goddelijke uitgangen der drie Personen. De Vader is God en bezit de godheid. Hij baart den Zoon, in alles gelijk aan Zich zelven. Men zou meenen, dat dergelijke voorstelling meer overeenstemt met de leer der Oostersche Kerkvaders. De Westersche Kerk, en bepaaldelijk de H. Thomas, gaat uit van de goddelijke natuur en van de beschouwing van de innerlijke akten der goddelijke natuur, die een denkende en willende natuur is. De goddelijke personen zijn de termen van de vermogens der natuur, en het karakter der personen is in overeenstemming met het wezen dier vermogens: verstand en wil. Wanneer God zich zelf denkt, gaat van Hem een innerlijk Woord uit, dat al de goddelijke volmaaktheden bezit, een ware Zoon, mede-zelfstandig aan den Vader, die als denkende tegenover Hem staat. De Vader is het verstandelijk-sprekend beginsel en de Zoon het verstandelijk gesproken Woord. In de onsamengesteldheid van God onderscheidt men God die denkt en het Woord van God, die daardoor tegenover elkander staan als Vader en Zoon.

De Grieksche Kerkvaders gaan minder uit van de natuur en hare vermogens; maar van God den Vader. De Vader heeft en is de Godheid; daarom is er eenzelfde godheid in den Vader, den Zoon en den H. Geest. De Vader, beginsel der godheid, heeft zijn eigen natuur aan den Zoon en aan den H. Geest gegeven.

De goddelijke uitgangen worden door de Grieksche Kerkvaders gedacht niet als werkingen van de goddelijke natuur, maar als daden, akten, die gesteld worden van persoon tot persoon, d.i. als giften en als inontvangstnemingen van één en hetzelfde goed door verschillende personen, welke giften en inontvangstnemingen de personen zelf zijn. De natuur baart dus niet, is niet gebaard: de persoon staat tegenover de natuur als vat en inhoud, als bezitter en bezit.

Zoo staat ook bij Hadewijch steeds de Vader, waar de thomistische theologie de goddelijke natuur zou zeggen. Men onderscheide dus bij haar den Vader als beginsel der Godheid of den Vader in de *enicheit* en den Vader als Persoon. Zoo wordt de *gheheelheit* bij den Vader gedacht, omdat Hij de gheheelheit der goddelijke natuur bezit en mededeelt. Zoo is het de Vader die tot *enicheit* maant in de Godsgenieting. Zoo is het de Vader, die in de *enicheit* Zoon en Geest met alle minnenden omgrijpt. En daar de gerechtigheid wordt gedacht als tot stand komende in de *enicheit,* waaraan moet voldaan worden, omgrijpt de Vader allen in zijn *enich* recht. En daar in de *enicheit* de Godsgenieting plaats heeft, en deze jubilatie is, welke gewoonlijk aan den H. Geest wordt toegeschreven, omgrijpt de jubilatie den Vader. Aldus op nog vele plaatsen, waar de Vader als beginsel der Godheid staat tegenover Zoon en Geest, ja, zegt Hadewijch dan, de drie Personen.

Het is wel de Oostersche, Grieksche voorstelling der Drieëenheid, die haar voorzweeft[6]. Wij moeten hier later op terugkomen, bij de bespreking van den oorsprong van haar mystieke leer.

Er is echter heel wat in deze leer, dat nog een weinig ontwikkelde, vaststaande theologische terminologie veronderstelt. Zelfs het woord *persone* vergt bij haar een goed verstaander. Het wordt jawel gewoonlijk gebruikt voor de drie Personen der H. Drieëenheid; toch komt hier, evenals trouwens in de Strophische Gedichten, wel eens de uitdrukking voor *in enen persone,* waar geen persoon bedoeld wordt, eenvoudig voor: te gelijk, te zamen. Aldus b.v. XVII, 46 *haers selves pleghen in enen persone al ene Minne ende el niet:* de drie personen als in één persoon, te gelijk. Aldus XXVIII, 27: *in al desen besietse Gode in enen persoon;* wat niet meer beteekent dan: God in de eenheid der Personen.

Naar hun wezen worden gewoonlijk zekere eigenschappen en buitengoddelijke werkingen aan een of anderen der goddelijke Personen toegeschreven, alhoewel deze eigenschappen en werkingen

6) Cf. Th. DE REGNON, *Etude de théologie positive sur la sainte Trinité,* 1e série, Etude VI, ch. II, t. I. Paris, 1892, pp. 341-43.

gemeenschappelijk zijn aan de drie Personen. Zoo aan den Vader gewoonlijk de macht en wat met de almacht in verband staat, zooals de schepping; aan den Zoon, de wijsheid, omdat Hij het Woord is van den Vader. De H. Geest, die de goddelijke Liefde is, uiteinde der Drieëenheid, in Wien het leven der Drieëenheid als het ware tot rust komt, wordt gedacht als Volmaker, als Gods werken tot hun einde brengend, tot volle schoonheid, en dus vooral tot heiligheid.

Zoo ook bij Hadewijch. God wordt gedacht als een *druustighe,* onstuimige natuur met *vloyende vloedeghe vloede,* die *al om ende al overvloyen,* waarbij dan het 'Oleum effusum nomen tuum' van het Hooglied wordt te pas gebracht. (XXII, 251 vlg.). Deze plaats wordt dan verder verklaard voor het uitvloeien van Gods Naam (wezen); voor alles wat in en buiten God als uitstorting wordt opgevat. De vloed van zijn eenigen eeuwigen Naam (wezen) stortte uit in Personen, die elkander eenvoudig en drievoudig manen. Aan den Vader wordt de almacht toegeschreven (werken, rijke gaven) en ook, als elders eveneens, de gerechtigheid. Aan den Zoon, wijsheid, goedertierenheid, in hun openbaringen en bewijzen; aan den H. Geest, klaarheid en licht, volheid van zich mededeelende goedheid en jubilatie van hoog zoet vertrouwen eenmaal de Liefde te bezitten.

Dan wordt meer bepaaldelijk aan elk der drie Personen een of ander aandeel in het werk der Verlossing toegeëigend. Het Verlossingswerk gaat uit van den Vader, die zijn Naam uitstortte, toen Hij zijn Zoon zond en Hem weder in Zich haalde; toen Hij den H. Geest zond en Hem weder maande terug te keeren met allen die Hij had gegeest. De Zoon stortte zijn Naam uit toen Hij Jesus-Verlosser werd geboren om met dien Naam onze magerheid vet te maken en te redden wat gered wilde zijn; toen Hij Jesus-Christus werd gedoopt; naar welken Naam wij genoemd worden en waardoor wij, evenals door zijn Lichaam, worden gevoed: hoeveel meer we nog van Hem zouden ontvangen, indien wij wilden! Hij goot zijn Naam uit, toen Hij nederdaalde ter helle om er de rechtvaardigen (uit het voorgeborchte) te halen en de verdoemden met zijn Naam te branden. Hij goot nog zijn Naam uit, toen Hij sprak: 'Vader, verklaar Mij, enz.'. Want dat zeide Hij niet om Zich zelven, die de klaarheid van eeuwigheid bezat, maar om hen die Hij aan zich had getrokken, volgens het lieflijkste woord in de H. Schrift: 'Vader, ik wil dat zij zóó één zijn in ons, als Gij, Vader, in Mij en Ik in U'. Daarna voer Hij in met zijn Naam *harde vet menichfout:* wat geen vermeerdering beteekent, maar na de uitstorting kwam de olie van zijn Naam gemenigvuldigd, niet vermenigvuldigd, terug: wat toepassing schijnt te zijn van het

exemplarisme; in den Zoon bestaan immers alle schepselen ideëel; door het uitstorten van zijn Naam werden zij in hun werkelijk bestaan geplaatst: menigvuldig, tegenover hun ideëel bestaan in Hem.

Ook de H. Geest goot zijn Naam uit: door het uitvloeien van alle heilige geesten en engelen, verdeeld in koren, en door alle andere geestelijke werkingen, of werken der genade; welke werkingen zelfs als verpersoonlijkt worden voorgesteld, als wijze geesten, sterke geesten, zoete geesten.

Men ziet, om ook dit hier nog even aan te stippen, wat trouwens ten overvloede reeds is gebleken uit geheel de plaats van Jesus in deze mystiek, hoe het mysterie der Verlossing voor Hadewijch leeft: het gaat uit van den Vader, wordt bewerkt door den Zoon en voltooid in de zielen door den H. Geest.

Herhaaldelijk worden aldus eigenschappen of werkingen aan de verschillende Personen toegeëigend. Daar echter alles in de Drieëenheid gemeenschappelijk is, behalve de persoonlijkheid, kunnen deze eigenschappen en werkingen in elkander overgaan. Zooals de Vader geheel is in den Zoon en den H. Geest, de Zoon geheel in den Vader en in den H. Geest, de H. Geest geheel in den Vader en in den Zoon, zoo zijn ook de hun toegeschreven eigenschappen geheel in elkander. Dat heet in de theologie ‘circuminsessio’ of ‘inexistentia personarum’.

Daarnaast onderscheidt de theologie nog een ‘perichoresis’ of rondgang der Personen. Het binnengoddelijk leven wordt gedacht als een levensbeweging, een in-beweging-zijn. De Vader richt zich naar den Zoon, de Vader en de Zoon richten zich naar den H. Geest. Er is beweging van de eenheid naar de drieheid, en van de drieheid naar de eenheid.

Op dergelijke voorstellingen en begrippen zijn de lyrische beschouwingen van de Godheid gebouwd in den XXVIII^{en} Br., en gaan ook de tropologische uiteenzettingen van den XXII^{en} Br. terug. Het onderlinge manen, eenvoudig en drievoudig, waarover verder meer, berust op de perichoresis.

BELEVING DER H. DRIEEENHEID. - Van den eersten brief af wordt het leven der H. Drieëenheid voorgesteld als het voorbeeld van het leven der minnende ziel. Zij zal leeren te beschouwen wat God is: Hij is *waerheit alre dinghen ieghenwoerdichilike* (Zoon) en *goedheit alre rijcheit vloyeleke* (H. Geest); en *gheheelheit alre doghet gheheeleke* (Vader). In de Drieëenheid is het Woord, Verbum, de Zoon, geboren uit den Vader: in het Woord spreekt de Vader zich zelven geheel uit, wordt dus de Godheid als geopenbaard; staat Zij in 't licht, in de klaarheid; zoo is het Woord

splendor gloriae et figura substantiae ejus (Hebr. I, 3). De Zoon, als Verbum, als *objectum intellectus Patris* (*objective = ieghenwaerdichlike*), als staande tegenover den Vader in Zich zelf, is waarheid van alle schepselen: omdat in het Verbum, den Zoon, alle schepselen ideëel in de klaarheid staan van het Woord; wat Gods goedheid hun daar believen mag te schenken is hun waarheid (10-17). De H. Geest, als Liefde van Vader en Zoon, is de Goedheid, waaruit alle rijkheid, alle rijke gaven, vloeit: *bonum est diffusivum sui*. De Vader, als beginsel zonder oorsprong, als de vruchtbare goddelijke natuur, vóór den uitgang der personen, is Geheelheid van alle doghet = van alle macht om goed te doen. Zoo bevatten de drie Personen samen alle beginselen van hooge daden; naar gelijkvormigheid met die Personen worden alle deugden gewerkt (25-32).

In de klaarheid van den Zoon zal de minnende ziel *ieghenwordighe werke van gherechticheit stellen:* objectieve, actueele daden van gerechtigheid. Door *waerheit te pleghen;* dat is, door God te laten doen met zijn klaarheid, door de waarheid te eerbiedigen die de dingen bezitten in de klaarheid van den Zoon (6-7; 12-17); zij zal met God *alle dinc verlichtene ende demsteren na hare wesen,* in het licht plaatsen of in de duisternis, zooals God ze wil: goedkeuren, goedachten, of afkeuren, kwaad achten, zooals God wil.

De Zoon is de Godmensch, dien de ziel moet beleven naar zijn Godheid: *ghebrukeleke in glorilecheiten* en naar zijn Menschheid *toenlike in claerheiden:* een opmerking, die de Christus-beleving uitdrukt en die hier volledigheidshalve wordt toegevoegd; hoewel vooral spraak is van de beleving van den Zoon in het beoefenen der deugden.

Den Vader beleeft men dus door *ghewout:* door de kracht, de standvastigheid der daad; den Zoon door de *clare waerheit* der deugden; den H. Geest door de liefde van den wil (46-50).

Hoe hangt nu deze beleving der Drieëenheid samen met de beleving van den Godmensch? Hoe gaat de Christus-mystiek over in Drieëenheidsmystiek? De beleving van den Godmensch leert *wat* men zal doen: het leven van den Godmensch op aarde uitdrukken in zijn leven, de deugden beoefenen die Hij beoefend heeft. De beleving der Drieëenheid leert *hoe* men dit zal doen: met kracht, moed en volharding volgens den Vader; met wijsheid en rede volgens den Zoon; met bereidvaardigheid, opgewektheid en liefde volgens den H. Geest. De beleving van den Godmensch en de beleving van den Drieëenen God hangen dus innig samen: Christus is het voorbeeld, dat ons de beleving leert van den drieëenen God.

Ieghenwordichelike, Ieghenwordicheit staat dus in betrekking met den Zoon: omdat Hij van den Vader uitgaat als diens Woord, en aldus de Godheid uitdrukt, als het ware openbaart, zich van den Vader onderscheidt en als tegenover Hem staat. *Ieghenwordicheit* is: het staan tegenover den persoon die spreekt; zooals dus de Zoon staat tegenover den Vader die zijn eeuwig verbum spreekt. Aldus overal waar het woord voorkomt (vgl. nog in 't bijzonder den XXVIII[en] Br.). Men zou het kunnen vertalen door *aanwezigheid,* in den zin van het tegen iets of iemand overstaan. Dr. Reypens stelt voor: *bejegening,* een woord dat aan *ieghenwordicheit* blijft herinneren; maar dan, in den zin ook weer van het tegen iemand overstaan. *Ieghenwordighe werke* zijn dan: aanwezige, positieve, actueele, stellige, in de werkelijkheid gestelde werken.

Ook *toenlike* wordt aldus van den Zoon gezegd: de Zoon toont, openbaart den Vader. Zoo is de Zoon ook de waarheid van den Vader.

Vloyeleke, vloyelicheit staat in verband met den H. Geest: omdat Hij de zelfstandige Liefde is van Vader en Zoon; de Liefde nu wordt als een vloed, een uitstorting gedacht: *Bonum est diffusivum sui*. Omdat de H. Geest de Liefde is, wordt ook alle goedheid, alle genadegave Hem toegeschreven; zoowel als in 't bijzonder alle heiligheid en volmaaktheid. En daar de Liefde een werking is van den wil, komt ook de wil aan den H. Geest toe.

Gheheel, gheheelheit, gheheeleke, gheheleken. Deze woorden drukken op zich zelf de volheid uit en wijzen op de natuur buiten de vermogens, zoowel van de ziel als van God. Gebruikt als onderscheidingsmerk van de Personen wordt *gheheleke* bij den Vader gedacht, omdat Hij het beginsel is van de drie Personen, dus bij den Vader niet zoozeer als Persoon, dan als het beginsel der Drieëenheid; aldus voornamelijk in den XXVIII[en] Br. Doch vaak is de *gheheelheit Gods* niet meer dan de geheele God, Drieheid en Eenheid. Zoo beteekent ook *gheheel* niets meer dan: vol, volledig, gansch: *met gheheelen wille, met ghehelen levene* en drukt het onverdeeldheid uit. Op zich zelf beteekent het dus volheid, onverdeeldheid, en kan het naar gelang van het verband waarin het voorkomt mystieke, technische beteekenis krijgen.

Het woord is verwant met *enich, enicheit*. Als gebruikt in de Godheid beteekent het de verzameling uit de verdeeldheid, uit de veelheid, uit de Drieheid, en wordt *enich, enicheit* ook gedacht bij den Vader als beginsel der Drieëenheid (XXX, 56).

Ghebruken, ghebrukeleke, beteekent op zich zelf niet meer dan genieten of zelfs eenvoudig bezitten, omgaan met, plegen. Er is in God een eeuwig *ghebruken van enicheiden* en een *ghebruken*

der heiligher Drieheit (XXX, 50, 53). Zoo heeft het woord op zich zelf geen mystieke beteekenis; het verband moet uitmaken van welk *ghebruken* er spraak is.

De *gherechticheit* wordt gewoonlijk toegeschreven aan den Vader: zij wordt gedacht als tot stand komende door voldoening aan de eischen der *enicheit* en als plaats hebbende in de *enicheit* (XXX, 55), en de *enicheit* behoort bij den Vader als beginsel der Godheid. Daarom zijn Gods oordeelen diep en donker als de afgrond. Daarom omgrijpt de Vader den Zoon en den H. Geest in zijn *enich recht*. Want tegenover dit *enich recht* staat ook wel een *gherechticheit* van den Zoon en een *gherechticheit* van den H. Geest: ook aan de Personen moet voldaan worden, volgens de voorstelling van het goddelijke manen, waarover verder. (XXII, 345 vlg.; XXX, 57 vlg.). Wanneer gewag gemaakt wordt van de *enicheit* wordt vaak de gerechtigheid ermede verbonden. Zoo is God 'binnen al': Hij is in de eeuwige genieting van zich zelven. Hij is ook in de duistere kracht zijns Vaders en in de wonderen van zijn liefde en in de klare overvloedige vloeden van zijn Geest. Maar Hij is ook in de *enige storme die alle dinc doemen ende benedien na hare ghetamen*. Hij is daarbinnen naar wijze van genieting volgens zijn eigen glorie. (XXII, 102). Ook wordt daar telkens bij vermeld de genieting van de schepselen, van de minnenden (XXII, 110; vgl. ib. 370).

De *ewicheit* schijnt niet zoozeer ons begrip eeuwigheid uit te drukken, als het daarmede samengaande begrip van zich-zelf-gelijk zijn, standvastigheid, onveranderlijkheid. (VI, 315). Zij wordt eenmaal (XXII, 30) voorgesteld als oefenende (beoefenen, zich toeleggend op) Gods wezen *sonder inde* (wat in de hoogte gedacht wordt) maar tevens *zonder begin* (in de diepte, waar God zichzelven geniet), zoodat Gods hoogte met Gods diepte samenvalt. Z. commentaar.

Glorilecheit wordt gewoonlijk verbonden met het *ghebruken,* de Godsgenieting, het Godsbezit. Het beteekent wel: heerlijkheid, maar gepaard met zaligheid, de verheerlijking in de zaligheid. Daarom wordt zij ook gewoonlijk toegeschreven aan den H. Geest.

Met *rijcheit* gaat een begrip van macht gepaard; doch het woord beteekent wel zooveel als: weelde, overvloed, bezit van alle gaven, waaruit de Godheid meedeelt; het staat meestal in betrekking met den H. Geest.

Het godsdienstig, mystieke leven is dus een voortdurend streven naar vereeniging met God in Drieheid en eenheid, door het beleven van den Godmensch, in goddelijke Liefde. Die vereeniging bestaat feitelijk in steeds grooter gelijkvormigheid: naarmate men den Godmensch gelijk wordt in Liefde, haalt men Hem

in zich, haalt men de Liefde, haalt men God, in zich. De mensch gaat uit zich zelven uit: uit de eigen zinnelijkheid, de eigen begeerlijkheid, den eigen wil. En gaat over in den Godmensch, in de Liefde, in God. Hij zelf gaat te niet, niet door het verlies van de eigen persoonlijkheid, maar door den overgang in God. Hij wordt één met den Godmensch, niet vereenzelvigd, maar vereenigd. (IXe Br.)

Hoe eng deze vereeniging wordt gedacht mag blijken uit enkele beschrijvingen; zooals uit die van den IX^{en} br., welke feitelijk herhaald wordt in den XXX^{en}: hoe men leeft met den Vader, door *staerc ende onverwonnen ende even nidoch lief in lief te dorewassen in al: te werken met sinen handen, te wandelne met sinen voeten, te hoerne met sinen oren, enz.... lief in lief, met enen seden, met enen sinnen, met eenre borst, die andere te doresughene die onghehoerde suetheit die sine pine verdient hevet, ay ja, herte in herte, te ghevoelene met eenre enigher herten ende ere enigher sueter Minnen, ende woensamleke te ghebrukene ene volwassene Minne, ende datmen emmer seker wete buten allen twifele, datmen gheheel es in enighen Minnen* (XXX, 123). Dezelfde beteekenis heeft het VII^{6} Vis. Uit deze plaats blijkt ook duidelijk, hoe de beleving van den Godmensch wordt opgenomen in die van de Drieëenheid: men zal Christus beleven met den Vader: door *in bande te sine van ghestaden pleghene in soeten bedwanghe ende van overwonre cracht* (ib. 123): volhardend en nooit vermoeid, nooit overwonnen.

Is *enicheit* het vereenigd zijn, hetzij van de Personen in de Godheid, hetzij van de vermogens der ziel, die uit de veelheid en de verstrooidheid in één worden verzameld; zoo zijn *enighe herte, enighe Minne* en dergelijke uitdrukkingen: vereenigde herten, vereenigde liefde, zoodat ze als één hart leven, in ééne liefde vereenigd zijn. *Enicheit* is aldus steeds meer vereenigd, dan één.

Naarmate men aldus vereenigd leeft met den Godmensch, met God, in Liefde, leeft men ook meer uit God en met God, en kan de ziel gezegd worden te leven en te handelen met Gods eigenschappen en volmaaktheden: met zijn wijsheid, zijn Caritate, zijn Hoogheid, zijn *enicheit,* zijn *ghebruken,* zijn *gherechticheit,* enz.. *Met siere enicheit van Minnen* is dan zooveel als: vereenigd met zijn vereenigde Liefde: *met siere enicheit ghevoelde ic oyt sider verlorenheit van ghebrukenne van Minnen,* omdat de genieting in zulke vereeniging gedacht wordt; *ende passien van ghebrekenne dies ghebrukens,* als de genieting uitblijft *ende gherechter Minnen weghe in allen ende hare seden in Gode ende in allen menschen,* omdat de *gherechticheit* gedacht wordt in de *enicheit*. (XXIX, 79).

Hetzelfde wordt uitgedrukt door adverbia op -*ike:* naar wijze van. *Vaderlike:* naar wijze van den Vader, met den Vader; *ghebrukeleke:* naar wijze van de genieting, in de genieting; *ieghenwordichelike:* naar wijze van den Zoon in zijn *jeghenwordicheit; Vloielike* naar wijze van den H. Geest.

Door zulke wijze van voorstelling krijgt de mystiek van Hadewijch een metaphysisch-speculatief karakter, waardoor de grondslag gelegd wordt voor de metaphysica, die eigen is aan de Nederlandsche mystiek. Bij Hadewijch echter is die metaphysica nog veelal beeldspraak; zij is poëtisch-dramatisch.

Haar theologische terminologie is nog niet die van de School: zij heeft geen bepaald technisch, schoolsch, veeleer een poëtisch karakter. Zij spreekt over het dogma meer als een visionaire dichteres dan als een schoolsch gevormde. Heel wat van hare abstracta, in 't bijzonder om de verhoudingen van de Personen onder elkander uit te drukken, worden in de Scholastiek niet aangetroffen, wat er het begrip van voor ons eenigszins duister houdt.

De eigenschappen en volmaaktheden van God, of ook van de ziel, worden vaak als verpersoonlijkt gevoeld in hun episch-dramatische werking. Zoo wordt de gelijkvormigheid met de Drieheid en de Eenheid een manen en tegenmanen. Zoo staan de volmaaktheden van God hem ten dienste als zijn boden. Zoo *oefent* de *ewicheit* Gods *wesen;* zoo zendt de H. Geest allerlei geesten uit; enz.. Zoo doen de deugden haar werk. Zoo wordt de Liefde verpersoonlijkt en die verpersoonlijking van de Liefde, met haar deugden en attributen, overheerscht alles.

Hieruit ook reeds heeft het proza een hoogst poëtisch karakter. Het is geboren uit dezelfde kunstopvattingen als de Strophische Gedichten: uit de hoofsche cultuur.

De eenvoudigste uiteenzetting van de leer der beleving van de H. Drieëenheid komt voor in den XVII^{n} brief.

Drie soorten van werken, of werkingen, worden daar vermeld, waarmede men de drie Personen dient en met de drie Personen gelijkvormig wordt: *onstich* (genegen) en snel te zijn tot alle deugd, wat de natuur van den H. Geest uitdrukt; *te ghenen dinghen te ghebreken,* wat de kracht, de almacht van den Vader uitdrukt; *te alre noet onste ende ontfermen* te hebben, wat den persoon van den Zoon uitdrukt.

Die zal men echter zóó beoefenen, dat men, hoewel *onstich ende snel* tot alle deugd, toch niets afzonderlijks zal ondernemen: om gelijkvormig te leven met den Vader als beginsel der personen, met den '*enighen Vader*', den Vader in de eenheid, met de enkelvoudigheid

der goddelijke natuur; hoewel in niets *ghebrekende,* zal men den *gherechten willen* des Vaders, de *gherechticheit* des Vaders in de diepte en duisternis van de goddelijke eenheid, enkelvoudigheid, in de *gheënechtheit* van de Godheid leven; hoewel *te alre noet onste ende ontfermen hebbende,* zal men toch niets afzonderlijks onder zijn beschermen nemen, want zoo wordt de Zoon door den Vader, steeds als oorsprong der Drieëenheid, in de enkelvoudigheid verslonden en opgenomen. *Dat es de alre scoenste enicheit vander Minnen der godheit*. Daar is de Godheid *gherecht van gherechticheiden van Minnen*. De gerechtigheid wordt gedacht als tot stand komende door den inslag der Personen in de enkelvoudigheid der natuur, in Liefde. Die *gherechticheit* neemt op den ernst (H. Geest) en die *Menscheit* (Zoon) en die *cracht* (Vader); zij neemt alle *caritate* en *ontfermicheit* in hun afzonderlijke werkingen op; *de gherechte enighe nature, daer Minne haer selven met minne ende volcomene ghebrukenesse es,* beoefent geen afzonderlijke werkingen: in dat *ghebruken* is alleen *dat enighe ghebruken daer die eneghe moghende Gotheit Minne met es*.

Zoo leeft men op het rhythme der H. Drieëenheid. In *ghebrukene van Minnen,* wat in de enkelvoudigheid der goddelijke natuur wordt gedacht, in het volle bezit van Minne zal men zich op geen afzonderlijke werken toeleggen. Maar wanneer dit *ghebruken faeliert,* zinkt, wanneer men Minne zoekt en haar daarom dient, dan werkt men wel de verbodene *werke:* dan is men mensch en behoevend, en dan moet men in alles *scone werken ende onnen ende dienen ende ontfermen. In het ghebruken* echter is men vergoddelijkt en leeft men *moghende ende gherecht* als God, dan zijn *wille* (H. Geest) *ende werc* (Zoon) *ende moghentheit* (Vader) even *gherecht:* men beoefent ze in de eenheid der personen.

Die toeleg op afzonderlijke werken werd Hadewijch in een bijzonder visioen verboden; en zij verbiedt dien verder aan de godgewijde. Wat niet beteekent, dat deze niet meer zal arbeiden en dienen. Maar zij zal *arbeiden in de werke van Minne,* zij zal er zich niet afzonderlijk op toeleggen, maar alleen op Minne, om van de Minne uit, van de enkelvoudigheid uit, te werken met de personen, om niets te ondernemen dan Minne, niets te werken dan Minne, niets te beschermen dan Minne, niets te helpen dan Minne.

Dat het een geheimzinnige en wonderbare leer is, weet Hadewijch wel. Ook besluit zij met den wensch, dat God de geadresseerde onderrichte, hoe zij dit alles moet doen en laten. De leer komt hierop neer: dat wanneer de Liefde de ziel geheel in bezit heeft genomen, geheel beheerscht, en haar in haar enkelvoudigheid als verzameld heeft, in het *ghebruken* van Minnen, de

ziel nog alleen minnen mag, en uit de volheid der Liefde haar arbeid en dienst zal doen, gelijk de Personen uit de eenheid der Godheid komen en in de eenheid worden opgenomen.

Een beeld uit den XVIII^{n} brief zal de leer nog verduidelijken: het beeld nl. van den keizer die zelf vrij en in vrede blijft, omdat *hi ghebiedet den ambachteren die gherechten te houdene ende beset die coninghen ende die hertoghen ende die graven ende vorste ghenoten metten hoghen lene siere rijcheit*. Zoo bezet de ziel hare werkvermogens *metten werdeghen gherechte der Minnen, die de crone es der riker zielen, die helpen mach elken na sijn behoeven,* terwijl zij zelf niets onderneemt dan met de Liefde van haar Beminde.

Zulk een leven der Liefde is dus geen quietisme, geen vadsige rust. Zij is de hoogste vruchtbaarheid, zooals het leven van God. Zooals God niet behoeft afzonderlijk zich in te spannen, zich *toe te dragen,* zijn gaven als met de hand mede te deelen. Maar zijn almacht heeft hare boden die hem dienen en zijn Rijk besturen en die aan allen mededeelen wat zij behoeven, in overeenstemming met zijn *gherechticheit,* die, als tot stand komende door den inslag der Personen in de enkelvoudigheid, de vier boden, of deugden, zal doemen of benediën, d.i. naar recht zal laten handelen: *ontfermicheit,* om de ledigen, de armen, de zondaars te helpen; *caritate, om dat ghemeyne van den rike* te besturen; *Wijsheit* om de ridders der Minne aan te voeren; *Volmaectheit,* om de '*ghenoten*' in bezit te stellen van het landschap der Minne, hen die hun edele *ghewoente hebben met alle den wille der Minnen*. Zoo stelt zich Hadewijch het rijk voor van de minnende ziel: als het rijk van den keizer, als het rijk van God.

HET GODDELIJK MANEN. - Het beleven der Drieëenheid wordt meer dan eens opgevat, als beantwoordende aan het goddelijke manen. De Vader maant *enicheit van sijns selves ghebruken*. Hij eischt dat wij zouden leven zoodat wij eens met Hem vereenigd, Hem genieten mogen. Sommigen schrikken ervoor terug; anderen verheffen zich op tot God. Wij eischen terug met God vereenigd te worden volgens de Drieheid. Wij eischen zijn kracht en zijn *rike wesen* om er ons als de Vader op te verlaten. Wij eischen zijn *onste,* zijn genegenheid en barmhartigheid, zijn wijze leering en zijn liefde, om die als zijn broeders met onzen Vader te beoefenen en gelijke kinderen van den Vader met Hem te zijn in liefde en in erfenis; waardoor wij vereenigd worden met den Zoon, den Godmensch. Wij eischen God in zijn goedheid en zijn klaarheid, in zijn genieting en in zijn wonderbaarheid, om vereenigd te leven met den H. Geest. Zoo eischen wij den Zoon

en den H. Geest, ja de drie Personen met al wat zij zijn. (XXII, 39 vlg.). God, de Vader, eischt in de *enicheit,* wij eischen in de Drieheid, om te kunnen voldoen aan de eischen der *enicheit*.

Een vollediger uiteenzetting van dit manen wordt gegeven in den XXX^{en} Br. Daar wordt de Vader voorgesteld in de *enicheit* als manende den Zoon en den H. Geest; de Zoon en de H. Geest in de Drieheid als manende den Vader. De Vader eischt *enicheit:* aan die *enicheit* moet worden voldaan. De Personen stellen hun eischen aan den Vader in de *enicheit*. Met dit eischen en manen worden Gods werken naar buiten verbonden; doordat er al of niet aan voldaan wordt komt de *gherechticheit* tot stand. Door het eischen van de wijsheid van den Zoon en de goedheid van den H. Geest aan de macht van den Vader werd de mensch geschapen. De Vader eischt nu *enicheit* terug: doordat de mensch er niet aan voldeed, viel hij. Door het eischen der Personen, werd Gods Zoon geboren; om aan de eischen der *enicheit* te voldoen, stierf Hij. Door het eischen der Personen stond Hij op uit de dooden; door het eischen der *enicheit,* keerde Hij terug naar zijn Vader.

Doch ook het leven der ziel wordt in verband gebracht met dat onderlinge manen. Om volgens de Drieheid te leven zooals 't behoort wordt ons gratie gegeven: het is door een bovennatuurlijk leven, een leven der genade. Door die genade worden wij met God vereenigd. Vallen wij daaruit, verliezen wij de genade, dan gaat voor ons de volmaaktheid verloren waartoe wij steeds gemaand worden. Wil de ziel de leiding der Minne volgen, zoo zal ze wel eens *dat grote* bereiken om rijk te zijn in God met goddelijke rijkheid. Daartoe zal men zich sieren met de deugden, waarmede Christus zich tooide, en daarom beginnen met de ootmoedigheid, zooals Hij heeft gedaan, tot Hij opstond uit de dooden, door de wonderbare maning der *enicheit*.

Hier op aarde worden wij gemaand om te leven volgens de H. Drieheid. Geheel de drang onzer liefde moet zijn naar *enicheit;* doch daartoe moeten wij leven volgens het manen der Drieheid: die volmaakte deugden eischt, om drievoudig en *enich* volmaakt te worden.

In drie dingen nu, volgens de drie Personen, leeft men hier beneden voor de Minne met de Drieheid en ginder boven in *enicheit*. Men leeft met den Zoon, door Minne na te streven met Rede en door haar te willen voldoen in alle werken van volmaaktheid; men leeft met den H. Geest door steeds vernieuwden ijver, door '*vloyelike begherte'* in alle deugden, door vereeniging van onzen wil met den *enighen* wil van God in betrekking met al het geschapene. Men leeft met den Vader, door het vertrouwen,

de volharding, de kracht waarmede men de Menschheid van Christus beleeft.

Zoo betaalt men hier de schuld, die de Drieheid van ons voortdurend eischt, om tot de *enicheit* te komen. Wel is waar, wie zoo getrouw met de Drieheid leeft, doet reeds hier op aarde *menige schone opvaert* in den Beminde, met den Beminde. Maar dat is als bliksem en donder: bliksem, omdat de Liefde zich even vertoont zooals Zij is; donder, van de Rede, die de genieting stoort en toont hoe men nog niet tot zulk een bezit is opgewassen. Wanneer echter die opvaart bestendig wordt, wanneer de volwassen ziel uit de menigvuldigheid der gaven *versament* wordt daar waar *het groote Licht den bliksem heeft geschoten en den donder geslagen,* dan wordt zij Liefde; dan is aan de *enicheit* voldaan; dan laat de Drieheid toe de *enicheit* te bezitten en te genieten; dan is de ziel met God vereenigd en vergoddelijkt; dan eerst maant zij met God.

Die blijvende opvaart schijnt dus voorbehouden voor de eeuwigheid: hier boven. Op aarde is ze voorbijgaand. Is dit niet eenigszins in strijd met de leer van den XVII^{en} Brief? Eigenlijk wel niet: in den XVII^{n} Br. is er spraak van werken: van het nastreven van afzonderlijke werken van deugden, en van het beoefenen der deugden uit de ééne Liefde; hier van het streven naar, en het genieten van, de goddelijke *enicheit*. Dit leven trouwens volgens de Drieheid en de Eenheid laat verschillende beschouwingswijzen toe; beschouwingswijzen niet zoozeer van het theologisch inzicht, als van het mystieke gevoel.

VIER SOORTEN VAN MINNENDEN. - In verband met de H. Drieëenheid worden vier soorten van minnenden onderscheiden. God is binnen al en toch omsloten, open. Want God gaf zijn *enicheit* uit in Personen en heeft ze geneigd in vier wegen. Deze vier wegen nu worden feitelijk vier wijzen, waarop de minnenden met God vereenigd kunnen worden, waarop God de minnenden leidt.

De eerste weg is de weg van zijn eigen innigste wezen, van *den eweliken tijt die Hi selve es*. Die weg ligt in Gods wezen zelf en wordt begaan door hen, die daartoe bijzonder door God zelf *ghegheest,* één geest met Hem zijn. Men kan er verder niet met rede over spreken, tenzij men *met ghegheester zielen te ghegheester zielen sprake*.

De tweede weg is de weg van degenen die leven volgens dat God ons zijn natuur mededeelde: verlichte rede, memorie en wil, als afbeelding van de H. Drieëenheid. Zij leven hier als in den hemel. Zij hebben hier teren en voeden: al hun verlangens worden verzadigd. Zij leven in het land van den vrede. Zij zijn de vrije, gelukkige minnenden.

De derde weg is de weg van degenen die leven volgens dat Hij zijn substancie velde: Zijn leven gaf door den dood en in het Allerheiligste Sacrament; die dus Christus volgen in zijn leven van offer. Zij leven hier als in de hel: zij *doemen zich zelven,* zij zijn zonder hoop, omdat zij al hun dienst als God weinig welgevallig beschouwen, en zij vertwijfelen ooit het Groote te bereiken. Want hun geest verstaat wel, wat die *naval,* dat geveld-worden met Christus, vereischt; maar hun rede weet niet hoe er aan te voldoen. Toch leidt die weg hen zeer diep in God, over alle *sterkten* heen en door alle passen, als dappere ridders, in alle waarheid. Die aldus door de hel gaan worden door God wel gevoed, maar zij teren er niet van: zij meenen nooit genoeg te kunnen doen om dien *inval van God en van alle geminden te heffen in een hoogte,* om nl. hoog genoeg met den Godmensch in zijn mystieke Lichaam *geveld* te worden. Daarom leven zij in het land der schuld.

De vierde weg is de weg van degenen die leven volgens dat *Hij den tijt neyghede,* d.i. den tijd als het ware buigzaam maakte (?): zich *neyghede metten tide,* zich schikte naar den tijd. Hij heeft zich in den tijd naar ons gebogen, zoo ver mogelijk op ons goed leven wachtend, bereid om ons alles te geven, opdat wij in liefde en in genieting met hem zouden zijn; wat voorgesteld wordt en uitgedrukt in het beeld van Jesus hangende aan het Kruis met uitgespreide armen en open Hart. Dezulken leven hier als in het vagevuur. Zij branden met innige begeerte Christus aan het Kruis te gemoet. *Gods ontpluken* maakt hunner zielen grond zóó wijd, dat ze niet vervuld kunnen worden; dat wekt hen op tot steeds meer dan ze verrichten kunnen. Zij zien hoe God, Jesus, in zijn rechterarm zijn vrienden omhelst en in zijn linker de vreemden, die ter wille van zijn vrienden tot Hem zullen komen; en zij willen de *enighe* volle blijdschap vullen (idee van het apostolaat). Het open hart doet ze *manen om ghebruken;* dat verlangen, dat hunkeren doet hen branden zonder blusschen. Zij zijn niet zonder hoop, omdat dit Hart hen verzekert, dat zij Hem geheel zullen toebehooren. Zij wonen in het land der heilige droefheid. Zij zijn in ‘teren zonder voeden’: wat zij ook gevoed worden, , dat is spoedig verteerd in hun hunkerende begeerte. Zoolang zij weten dat zij God niet geheel bezitten, blijft hun die *tornicheit der zielen*.

Naast deze vier wegen is er nog een vijfde: die van de gewone geloovigen, die met allen uitwendigen dienst naar God gaan, wier leven niet zoo wordt aangedreven door de liefde.

Deze indeeling heeft wel haar psychologische waarde voor de kennis der verschillende levenswijzen van mystieken; zij geeft

ook aanleiding tot enkele mooie en verheven beschouwingen. De grondslag echter ervan is beeldspraak, zij het ook dat deze het mystieke leven met dat van de Drieëenheid tracht te verbinden.

HET APOSTOLAAT. - Deze mystiek culmineert als van zelf in wat wij nu noemen het apostolisch leven, wat Ruusbroec noemde het *ghemeine* leven, het leven voor de gemeenschap, wat bij Hadewijch heet de *werke van Minnen*. Naar het voorbeeld van God, zooals dit in den XVIII[en] Br. wordt voorgesteld, zooals de leer van den XVII[en] Br. meebrengt. Het verblijf in de eenheid, in de Minne, is geen onvruchtbare rust: uit de eenheid zendt Minne hare boden, hare deugden, die haar werk doen. Minne is zelf de hoogste vruchtbaarheid. De Mensch wordt zoo *ghewont bi caritaten, dat hi hem Gode ontsegghen moet in sijn ghebruken... omme de sonderen, die in sonden sijn, soe dat hi liever hevet sijns Liefs te dervene, hem en woerde dies sekerheit ghedaen, dat hen de sonderen niet en onthopen vander ghenaden Gods*. Anderen worden door God zelf rechtstreeks uitgezonden: zij willen eerder alles van God derven, opdat God de zondaars zou redden (II, 122 vlg.). Zoo schijnt dit tweevoudig *onderstaan* een dubbelen vorm van apostolaat te veronderstellen: van zuiver leven in de liefde, wat op zich zelf hoogst vruchtbaar is; van rechtstreeksch apostolaat uit liefde, waartoe God uitzendt. *Alse dese hoghe ziele wederkeert* (uit de beschouwing) *ten menschen ende te menscheliken dinghen, soe bringhet si een anschijn also blide ende also wonderleke soete vander olien der caritaten, datse in allen dinghen die si wilt op de menschen wont met goedertierenheiden* (XVIII, 112). Caritate is het gewone woord voor die liefde voor de menschen, die hen niet slechts in hun lichamelijken, doch vooral in hun geestelijken nood wil bijstaan.

Er is een apostolaat van het gebed: *ten sundaren hebt ontfermen met groten beden te Gode*. Wel is waar waarschuwt Hadewijch haar jonge godgewijde haar tijd niet te verkwisten door er voor *te lesene och ernstelike van Gode te willenne dat Hise daer ute* (uit de zonden) *doe,* wat echter gericht schijnt te zijn tegen veel afzonderlijk mondgebed; want bij de verduidelijking van haar gedachte verklaart zij, dat om zondaars te redden *en voerdert ghene pine noch ghene bede dan Minne die men God ghevet*. Het zal dus vooral zijn door een leven van Liefde dat men de zondaars nog het best zal helpen (14, 62 vlg.). Maar zelfs in onze barmhartigheid tegenover zondaars of tegenover *die van der hellen,* zullen wij ons steeds schikken naar Gods wil, om met Hem te *doemen ende te benedien*.

In de kringen van de godsdienstige beweging uit het einde der

XII[e] en het begin der XIII[e] eeuw schijnt de gedachte van het apostolaat zeer sterk te hebben geheerscht. Velen, ook vrouwen, wilden aan rechtstreeksch apostolaat doen ook door het woord. Wij zien dat zeer duidelijk in het leven b.v. van Maria van Oignies, die in de onmogelijkheid zelf door het woord apostolisch te arbeiden, Jacob van Vitry tot haar prediker had gemaakt. Zij beoefenden vaak het apostolaat althans onder elkander, en wekten elkander door godvruchtige onderrichtingen op. Uit Rome ontvingen zij hiertoe in 1215, door bemiddeling naar het schijnt van Joannes de Lira, uitdrukkelijk de toelating. De brieven en onderrichtingen van Hadewijch zijn er uit ontstaan (z. blz. 28, n. 9).

Oorsprong van Hadewijch's mystiek

Laten wij nu nog even de aandacht vestigen op eenige der voornaamste kenmerken van deze mystiek.

Van meet af aan komt zij ons voor als sterk op speculatieven, metaphysischen grondslag opgebouwd.

Hierin staat voorop de leer van het exemplarisme: van alle eeuwigheid bestaan wij in God; eeuwig brengt de Vader ons voort, in den Zoon, zijn Woord, eeuwig bemint Hij ons; en door die eeuwige, zelfstandige Liefde, den H. Geest, keeren wij ons in den Zoon, tot den Vader, het Beginsel dat ons gebaard heeft. Nu zijn wij schepselen: in de werkelijkheid, buiten God, en zoo in de veelheid geplaatst, *ghemenichfoudt,* moeten wij tot God terugkeeren. Naar onzen afstand van wat wij zijn in God wordt ons *ghebreken* gemeten. Onze volmaaktheid bestaat in de bereiking van ons zelven in God.

Zoo geniet God ons in zich zelven en alle heiligen met ons.

Om dien terugkeer mogelijk te maken, heeft God bij de schepping een beeld van Zich zelven in onze ziel gedrukt. Onze ziel is geschapen naar het evenbeeld van God. Drie geestelijke vermogens, memorie of gedachte, rede en wil, verbinden haar met de drie Personen der H. Drieëenheid. Daarmede vereenigt de ziel zich met de drie personen, om dan vereenigd te worden met de Eenheid. De mystiek wordt een mystiek van inkeer: de ziel moet zich in zich zelf verzamelen, in de *enicheit,* om met Gods *enicheit* vereenigd te worden.

De vereeniging is het werk der Liefde, die een mededeeling is van de goddelijke Liefde in de ziel en die haar tot God terugvoert.

Het is Christusmystiek: beleving van Christus in zijn Menschheid, om Hem te beleven in zijn Godheid. Door die beleving van Christus, in Christus, gaat de ziel steeds meer in God over, wordt ze steeds voller vergoddelijkt. Christus is de weg ter vergoddelijking.

Het is ten slotte Drieëenheidsmystiek: de ziel neemt deel aan het Trinitarisch leven, op het rhythme van den uitkeer in de Personen en den inkeer in de *enicheit*.

Rede heeft in deze mystiek haar bijzondere taak. Zij moet de ziel weerhouden om te vroeg de genietingen der vereeniging te willen. Zij moet onderzoeken of zij er zich genoegzaam op voorbereid heeft, of er niets ontbreekt wat haar nog te doen staat. Zij moet haar opwekken en voorlichten. Tot eindelijk de Liefde komt overheerschen en de Rede met alle verstandelijke kennis buitensluit, om boven Rede en boven alle zinnen te leven het goddelijk leven, waartoe de ziel door een geheimzinnige aanraking van God wordt opgewekt.

Want de vergoddelijking der ziel brengt een zeer strenge ascese mede. Zij vergt de volledige overgave, de totale wegschenking van zich zelven aan God. Zij wil deze niet bij deelen en met voorbehoud, doch onvoorwaardelijk en geheel, voor goed. Zij vergt algemeene onthechting, niet slechts van het zinnelijke en tijdelijke of aardsche, van al wat lager is dan de Liefde. God, zelf; maar ook van alle goddelijke vertroostingen en gaven, om God in alles te dienen, ter wille te zijn; om Hem geheel aan te durven en te bezitten; in alle onderworpenheid aan zijn wilsbeschikkingen over ons, in alle gelijkenis met den Godmensch. De gestrengheid waarmede deze onvoorwaardelijke dienst van God wordt voorgehouden, waarmede die onthechting van allen eigen wil en de onderworpenheid aan Gods wil wordt doorgezet, is mede een kenmerk van Hadewijch's leer en zal een kenmerk blijven van de Nederlandsche mystiek.

En toch in blijdschap en in ware vrijheid. Want juist zulke algeheele onthechting, zulke totale wegschenking van zich zelven maakt vrij: vrij om ongehinderd God te dienen en zich aan God te hechten; doch vrij ook, om in die blijvende overgave van geheel zich zelven, niet verstrikt te geraken in allerlei uitwendige praktijken en oefeningen van godsvrucht, die vaak de ziel meer belemmeren dan helpen. Hoofdzaak blijft overgave van zich zelven, in allen steun, in alle vertrouwen op God. Zoo eert en dient men Hem meer dan door vasten, waken of allerlei arbeid en boete, waarop men zou steunen en vertrouwen. Dat maakt geheel deze mystiek, met al haar gestrengheid, van meet af zoo hoogst menschelijk, zoo humanistisch, omdat zij werkelijk de heiligheid ziet in de volle ontplooiïng van het beste in den mensch. En ook dat wordt kenmerkend voor de Nederlandsche mystiek, die daarom nog geen vasten of boetedoening zal misprijzen, maar ze zal aanvaarden uit de volle bezieling der liefde, zonder er zich op te beroepen als op eigene verdienste, buiten Christus (XXXI br.). Liefde

in volle vertrouwen en steun op Christus is de hoogste volmaaktheid, waardoor men Hem het dichtst nabijkomt en voldoet.

Want Liefde is het ten clotte, die de opperste drijfveer van het leven wordt, die het leven moet verheffen en bezielen en tot de voleinding voeren, in de Liefde, in God zelf. Ook is geheel deze leer beheerscht door de Liefde, door Minne: *die Minne es al*. En dat geeft haar als van zelf een mystiek karakter, maakt haar mystiek, in den ruimeren zin van het woord, omdat het voorbereidt op de hoogste begenadigingen, waarin het leven voltooid wordt.

Zoo is deze mystiek geen loutere ervarings- of gevoelsmystiek, al kan zij stijgen tot de felste hartstochtelijkheid in den drang van de Liefde naar God. Zij is evenmin bruidsmystiek, dan in zoover de vereeniging met Christus, met God, als een geestelijke bruiloft, een geestelijk huwelijk, kan opgevat worden, naar het voorbeeld van het Hooglied. Zij is, langs de Christusbeleving, Drieëenheidsbeleving: in de leer van onzen terugkeer langs de drieheid en de Eenheid van God, door inkeer in ons zelven om af te sterven aan het tijdelijke en het aardsche, aan al wat niet goddelijk is, in onvoorwaardelijke onderworpenheid aan allen wil van God, door de Liefde[7)].

7) Men heeft (J.M. WILLEUMIER-SCHALY, in de inleiding tot haar uitgave van *Dat Boec der Minnen,* blz. XXV-XXVI) bezwaar gemaakt tegen het gebruik van mystiek in verbindingen als Bruidsmystiek, Gottesfreunde-mystiek, Germaansche mystiek, omdat die termen alleen van toepassing zijn op verschillende soorten van mystisch-ascetische literatuur en niet op de mystiek als zoodanig. Dat is op zich zelf juist: mystiek is alleen de bovennatuurlijke Godsbeleving; of die bijzondere kennis en ervaring van God en het goddelijke die de mensch met de gewone genademiddelen niet bereiken kan. En die is inderdaad noch affectief noch speculatief; zij is het ineffabile. Wat echter niet belet, dat wij het woord mystiek mogen gebruiken in verband met die geschriften, met die litteratuur, met die godsdienstige beweging, die dit beleven trachten te verbeelden door visioenen of gedichten, of die over de vereischte voorbereiding tot deze beleving handelen of ze pogen te analyseeren. Men blijve zich daarbij dan bewust, dat niet allen die over zulke voorbereiding handelen, of naar zulke beleving streven of haar analyseeren, daarom reeds mystici zijn: die ook die beleving mochten ervaren. Zoo zullen wij dan ook afzonderlijk nog onderzoeken of zelfs Hadewijch mystica mag genoemd worden, in den strengen zin van het woord.
Wanneer wij dan verder zullen spreken van Nederlandsche of Germaansche mystiek, zoo bedoelen wij hoofdzakelijk ascetisch-mystieke literatuur, met een bepaalde leer over de vereischte voorbereiding, en een bepaalde opvatting en verklaring van die Godservaring; daarnaast ook het godsdienstige leven dat door dergelijke leer wordt beheerscht, zonder daarom te willen beslissen of een schrijver die zulke leer voorhoudt, een persoon die in zulk leven staat, daardoor alleen reeds mysticus mag heeten.
Nog dient opgemerkt dat Germaansche, Nederlandsche mystiek niet staat voor de ascetisch-mystieke literatuur van alle Germaansche of Nederlandsche schrijvers. Niet alle geestelijke schrijvers van de Nederlanden behooren tot de Nederlandsche mystiek; maar alleen zulken, wier leer of leven beheerscht wordt door die bepaalde leer over de voorbereiding tot de Godsbeleving en over die Godsbeleving zelf, welke wij als kenmerkend voor de Germaansche, de Nederlandsche school hebben vermeld. Zoo behoort zelfs *dat Boec der Minnen* met zijn zuivere ervarings- en bruidmystiek niet tot de Germaansche mystiek; evenmin als de schrijvers die bij de zuivere ervaringsmystiek van den H. Bernardus blijven. Wel mogen tot de Nederlandsche mystiek gerekend worden de schrijvers, die den geest van de specifiek Germaansche, Nederlandsche mystiek hebben bewaard, al werden zij daarbij ook beinvloed door allerlei andere geestelijke stroomingen en scholen: door Bernardijnsche, Franciskaansche, Dominikaansche en andere opvattingen.

Wat wij hier als voornaamste kenmerken van Hadewijch lieten uitkomen, zal ook de voornaamste kenmerken aangeven van wat wij kunnen beschouwen als de specifiek Nederlandsche, de Germaansche mystiek. RUUSBROEC voornamelijk zal ze nog verder uiteenzetten, hoofdzakelijk door een uitvoeriger ontleding van de psychologie der menschelijke ziel en van het mysterie der H. Drieëenheid.

Wij kunnen nu verder gaan en vragen: Vanwaar had Hadewijch, vanwaar hadden onze mystieken die leer?[8)].

Van een breuk met het verleden, veel minder van een tegenstelling met de voorgaande geslachten of met de algemeene leer van de Kerk kan er geen sprake zijn; alleen van een, maar dan zeer zelfstandige en eigenaardige ontwikkeling, waardoor die mystiek tot een bijzondere school, binnen de algemeene spiritualiteit of mystiek van de Kerk, is geworden. De groote leer van onzen uitgang uit de Eenheid en onzen terugkeer in de Eenheid stamt wel van Pseudo-Dionysius, die ze had uit de Neoplatonische philosophie; en het is wel zeker dat deze philosophie ons veel in de leer onzer mystieken duidelijk moet maken. Reeds de H. Augustinus had het Neoplatonisme verchristelijkt, wat niet zoo moeilijk was, daar het Neoplatonisme zelf reeds veel uit Bijbel en Evangelie had ontleend. Uit Pseudo-Dionysius en uit Augustinus heeft de Westersche theologie ze overgenomen.

Maar die leer was tot dan toe meer voorwerp der theologische bespiegeling geweest, dan een eigenlijke levensopvatting. De H. Augustinus moge haar reeds als zoodanig hebben aangewend; en misschien is het wel uit hem, dat onze mystieken hebben geput. Maar was ze vóór de XIIIe eeuw ook als zoodanig gebruikt? Is er wel één ascetisch of mystiek schrijver vóór dien tijd, die er zijn spiritualiteit op heeft gebouwd?

8) Vgl. ons opstel: Over het ontstaan der Germaansche Mystiek, in Ons Geestelijk Erf, 1927, blz. 11 vlg., waar wij deze vraag wat uitvoeriger behandelen. Wat wij over sommige tegen de daar verdedigde stelling geopperde opwerpingen denken, zal verder blijken.

In de XII[e] eeuw treffen wij op het gebied der spiritualiteit voornamelijk aan: den H. Bernardus en de school der Victorijnen.

De H. Bernardus nu was in het geestelijke leven wars van alle bespiegeling, om alleen practische studie te bevorderen, die het hart kon ontroeren. Zijn mystieke leer is dan ook doorgaans practisch en op het practische gericht; zij is gevoels- en bruidsmystiek. Hij heeft de heerlijkste bladzijden over Christus, over zijn Menschheid, over Maria, wier *citharista* hij is genoemd; over de heiligen, over de deugden, in 't bijzonder over zijn lievelingsdeugd, de nederigheid; maar buiten alle metaphysische theorieën om. Door dit practische karakter van zijn leer juist heeft hij zoo geweldigen invloed uitgeoefend; want dat kan ten slotte een ieder verstaan en beoefenen wie van goeden wil is.

Het spreekt van zelf, dat er in de practische beschouwingen en toepassingen veel overeenkomst kan aangewezen worden tusschen de leer van den H. Bernardus en die van onze mystieken. Ook Neoplatonische theorieën zal men wel eens bij hem aantreffen, want zijn theologie vloeit uit die van den H. Augustinus, zonder echter dat die verband houden met zijn spiritualiteit. Maar zoo komen wij op het gemeenschappelijk gebied van de christelijke ascese. Dit zal dan ook slechts in bijzonderheden, in afzonderlijke stukken gebeuren. De synthese is een andere,[9)] en daarop komt het aan. Die stukken behooren tot een verschillend geheel, tot een anderen bouw, waarin ze wellicht een andere plaats, een andere beteekenis krijgen.

De spiritualiteit der Victorijnen is een spiritualiteit van de beschouwing, meer dan van het leven: een beschouwing der in de dingen verborgen waarheid; een beschouwing van God. De spiritualiteit van onze mystieken is veeleer een leven: een leven der waarheid en een leven van God. De leer van den uitgang uit de Eenheid en den terugkeer tot de Eenheid op het rhythme van het goddelijk leven schijnt de Victorijnen vreemd te zijn. God en schepsel staan, als in de practische mystiek, bijna als twee onafhankelijke wezens tegenover elkander; de bestemming van het schepsel is zich steeds gelijkvormiger te maken met God, om door de beschouwing in de Liefde met Hem vereenigd te worden. De Victorijnen hebben gepoogd de theologische wetenschap speculatief en practisch te gelijk te maken; zij hebben de ascese en de mystiek op het dogma willen grondvesten. En daartoe hebben zij eveneens het idealisme van Plato tot grondslag gebruikt. Echter

9) Hierin ligt ons antwoord op J.M. WULLEUMIER-SCHALIJ, die in haar uitgave van *Dat Boec der Minnen* mij verwijt den H. Bernardus als voorlooper der Nederlandsche mystiek te miskennen; blz. XXXII vlg..

hebben zij vooral van dien Griekschen wijsgeer overgenomen de leer, dat wetenschap en deugd hetzelfde is: de beschouwing leidt tot de deugd. En zoo wordt geheel hun ascese en mystiek teruggebracht tot de intuitieve beschouwing.

Plato had hen geleerd, dat geheel de schepping de taal is van het Verbum. Zoo zal de ziel in de schepping de eeuwige waarheden trachten te achterhalen, die God er in heeft willen uitdrukken. Geheel de schepping wordt een grootsch symbool; en mystiek is de beschouwing die de achter het symbool verscholen waarheid ziet.

Voorzeker, ook bij de Victorijnen zal men meer dan een aanrakingspunt met onze mystieken kunnen erkennen. Hoe zou het ook anders? Niemand heeft vóór de XIIIe eeuw zoo uitvoerig geschreven over de beschouwing als Richard van St. Victor. Zoo mogen ook sommige voorstellingen aan Richard ontleend zijn, als de contemplatio *praeter rationem* en *contra rationem,* in den vijfden en den zesden graad van zijn beschouwingsleer. Maar dat is geen terugkeer tot God, tot de Eenheid; geen bewegen op het Trinitarisch levensrhythme. Zelfs zouden onze mystieken heel wat afzonderlijke stukken met de Victorijnen gemeens kunnen hebben; en zoo zou de symbolische, de allegorische methode sterk onder hun invloed kunnen staan. Maar nogmaals, de synthese, het systeem, is anders. Al mogen derhalve bijzondere, afzonderlijke leerstellingen door onze mystieken aan de Victorijnen zijn ontleend, hunne leer als zoodanig hebben zij niet uit die school[10)].

Inniger verwantschap met onze mystiek vertoont de in de Middeleeuwen ook te onzent zoo beroemde en verspreide brief *Ad Fratres*

10) Ik kan hier niet genoeg de aandacht op vestigen, omdat men mij toch nog steeds verkeerd begrijpt en opwerpingen maakt, die geen steek houden. Wat baat het leerstukken uit de Victorijnen aan te halen om er op te wijzen, dat ook onze mystieken iets dergelijks hebben? Op de synthese komt het aan. Niet tegen mij polemiseere J.M. WULLEUMIER-SCHALIJ (o.c.) als zou ik allen invloed der Romaansch-Latijnsche kerkelijke schrijvers loochenen. Geheel de strekking van mijn *Geschiedenis van de Letterkunde* zou haar daarvan moeten weerhouden: van meet af was onze cultuur veel meer op Frankrijk gericht dan op Duitschland. Zij polemiseere veeleer tegen sommige Noordnederlandsche vakgenooten, die het licht in het Oosten, in Duitschland laten opgaan, in 't bijzonder tegen Mej. VAN DER ZEYDE, die alles vooral uit Duitschland verklaren wil, zelfs de hoofsche kunst van Hadewijch, en die mij daarom Mechtild van Magdeburg opwerpt. Alsof deze niet in onze begijnenbeweging stond, later schreef dan onze eerste mystieken, b.v. Beatrijs van Nazareth, en vooral nog bruidsmystiek heeft.
Ook wanneer ik van sommige nieuwe begrippen spreek, als leegheid, blootheid, vonke der ziel, dan beweer ik niet, dat die volstrekt nieuw zijn en van Nederlandschen oorsprong, maar nieuw in de Nederlandsche mystiek tegenover de vroegste leer, van Hadewijch, Beatrijs, enz.

de Monte Dei, die nu wel zeker het werk is van Willem van St. Thierry, den vriend en vereerder van den H. Bernardus. Het is uit de leer van dien brief, dat RUUSBROEC werd verdedigd tegen de aanklacht van Pantheisme, waaraan onze mystiek steeds blootgesteld is geweest. En inderdaad: over het gelijkvormig maken van onzen wil met den wil van God, over de vereeniging van de ziel met God, zoowel als over de verhevenheid der Liefde, bevat deze verhandeling voorstellingen en uitdrukkingen, die sterk aan de leer van onze mystieken herinneren. 'Bewegen wij ons bij Willem van St. Thierry in den kring, waaruit onze mystiek hare leerstellingen heeft afgeleid?' Zoo vroeg ik reeds in 1927[11]. En ik voegde er aan toe: 'In die richting kan nog gezocht worden'.

En er werd sindsdien in die richting gezocht. In de laatste jaren heeft de gansch bijzondere theologische en ascetisch-mystieke leer van Willem van St. Thierry steeds meer de aandacht op zich getrokken. Men is zich bewust geworden, dat hij, te midden van de kerkelijke schrijvers der XIIe eeuw, naast zijn vriend den H. Bernardus, naast de Victorijnen, een gansch eigenaardige plaats inneemt. Men is tot het inzicht gekomen, dat zijn theologische, ascetisch-mystieke leer een merkwaardige ontwikkeling heeft doorgemaakt, waardoor hij zich steeds meer van den H. Bernardus heeft verwijderd en... bij de oudere Grieksche kerkvaders, in 't bijzonzonder bij Gregorius van Nyssa aansluit. Zijn latere leer wortelt in de leer der Grieksche kerkvaders[12].

Wij mochten reeds wijzen op een plaats uit Willem, die door Hadewijch in hare mystiek werd verwerkt. Er is meer dat Willem met Hadewijch en onze specifiek Nederlandsche mystiek verbindt. Want ook zijn mystiek is geen overwegend affectieve mystiek, zooals zelfs die van den H. Bernardus: zij berust eveneens op een diep metaphysischen grondslag. Het leven der ziel beweegt ook bij hem op het rhythme van de H. Drieëenheid. De drie zielsvermogens, memorie, redene, wille, komen uit de Drieëenheid, zijn, levende

11) a.c. uit Ons Geestelijk Erf, blz. 33. Men stelt het nu voor alsof ik wel tegen heug en meug Willem van St. Thierry als een voorlooper van onze mystiek *moest* laten gelden, omdat ik bij hem een plaats had ontdekt, die door Hadewijch werd nagevolgd. Niets laat toe zoo iets bij mij te veronderstellen. Reeds in 1927 vermoedde ik, dat Willem van St. Thierry, van alle kerkelijke schrijvers der XIIe eeuw, het engst met onze mystieken verwant zou kunnen zijn. Trouwens de plaats bij Hadewijch uit Willem is veel meer van speculatief-mystieken aard, dan die welke uit Richard van St. Victor in den X^{en} brief werd nagevolgd.

12) Zie hierover in 't bijzonder J.M. DÉCHANET O.S.B. Aux sources de la spiritualité de Guillaume de St. Thierry, Bruges, 1940; id. Guillaume de St. Thierry, 1942; waar meer bibliographie; id. Guillaume de St. Thierry, Méditations et prières, Bruxelles, z.j. (1946), dat reeds verschijnt in een reeks Mystiques des Pays-Bas.

afbeeldingen van de Drieëenheid; daardoor moet de ziel met de Personen worden vereenigd, om dan in haar wezenheid met de natuur zelf van God vereenigd te worden, en daarin alle zaligheid te genieten.

Een plaats als de volgende biedt een mooie samenvatting, waarom ik haar in haar geheel wil aanhalen.

'Cum Trinitas Deus hominem crearet ad imaginem suam, quamdam in eo formavit Trinitatis similitudinem, in qua et imago Trinitatis creatricis reluceret, et per quam novus ille mundi incola, simili naturaliter ad simile recurrente, principio suo, Creatori suo, indissolubiliter inhaereret, si vellet, ne multiplici creaturarum varietate illecta, abstracta, distracta, creata illa trinitas inferior a summa et creatricis Trinitatis unitate recederet. Etenim, cum in faciem novi hominis spiraculum vitae, spiritualem vim, id est intellectualem, quod sonat nomen vitae, infudit et infundendo creavit, in ejus quasi quadam arce vim memorialem collocavit, ut Creatoris semper potentiam et bonitatem memoraret; statimque et sine aliquo morae interstitio, memoria de se genuit rationem; et memoria et ratio de se protulerunt voluntatem. Memoria quippe habet et continet quo tendendum sit; ratio, quod tendendum sit; voluntas tendit; et haec tria unum quiddam sunt, sed tres efficaciae; sicut in illa summa Trinitate una est substantia, tres personae; in qua Trinitate sicut Pater est Genitor, Filius genitus, et ab utroque Spiritus Sanctus, sic ex memoria ratio gignitur, ex memoria et ratione voluntas procedit. Ut ergo Deo inhaereret creata in homine rationalis anima, memoriam sibi vindicat Pater, rationem Filius, voluntatem ab utroque procedentem procedens Spiritus Sanctus.

Ecce quibus orta natalibus voluntas, cujus nativitatis, cujus adoptionis, cujus dignitatis, cujus nobilitatis (ib. col. 382 b.).

Meer dan de grondgedachte dezer mystiek is dat nog niet. Wij zien hier echter toch ook reeds, hoe het geheugen steeds Gods almacht en goedheid zal gedenken: almacht en goedheid worden aldus toegeschreven aan den Vader, van Wien de memorie de afbeelding is.

Nog in verband met het beeld van de H. Drieëenheid in de ziel zegt Willem: Quatuor sunt in Deo: potentia, sapientia, charitas et veritas, vel aeternitas, quod unum est; nihil enim vere est, nisi quod incommutabile est. Zoo vinden wij ook bij Hadewijch de *potentia,* de Almacht, toegepast op den Vader, de *sapientia* toegeschreven aan den Zoon; de *charitas* toegeschreven aan den H. Geest; de *aeternitas* toegeschreven aan de goddelijke natuur in de eenheid.

Ook bij Hadewijch veroorzaakt dit begrip aeternitas, *ewicheit*

niet zelden duisterheid. Men ziet hoe het gebruikt wordt voor *incommutabilitas,* onveranderlijkheid, onwankelbaarheid, bestendigheid en zoo voor *veritas,* de waarheid der dingen, hun echt, bestendig, standvastig wezen (ib. c 400).

Met nog andere, soms zonderlinge voorstellingen geraken wij door Willem van St. Thierry vertrouwd. Aldus de voorstelling: dat God zichzelf in ons geniet en wij elkander genieten in God; een voorstelling die wel eens door Hadewijch wordt aangewend als opwekking: tot ootmoedigheid, tot vurigheid, tot grooter verlangen, enz. God geniet ons, wij Hem nog niet. Wij zijn nog in de diepte *ons ghebrekens;* Hij in de volheid *sijns ghebrukens;* hoe kunnen wij *gheduren,* het uithouden, als we zien hoe God ons geniet? Laten wij God zichzelf in zijn heiligen genieten en letten we alleen op wat wij te doen hebben. ‘Ende, wet God, Hi ghebruket alles ende ic darve alles daer mine ziele in rasten soude in Hem. Ay, waeromme laet Hi mi alsoe sere Hem te dienne ende te ghebrukenne ende der siere, ende onthoudet mi dan van Hem ende vander sinen?’ (Br. XXVI, 30). En meer dergelijke plaatsen. Zoo zegt ook Willem: Amas et te ipsum in nobis, mittendo Spiritum Filii tui in corda nostra. - sic nos efficiens tui amatores, imo sic te ipsum in nobis amans (P.L. 184, col. 375. De cont. Deo). Of nog, in dezelfde verhandeling: Amamus Te, vel Tu amas Te in nobis, nos affectu, Tu effectu, unum nos efficiens per unitatem tuam id est ipsum Spiritum Sanctum tuum (ib. col. 376 D.). Zoo nog in de verhandeling *De natura et dignitate amoris*. Hier wordt aangetoond, hoe reeds de lichamen door de genade verheerlijkt worden en voorbereid tot de glorierijke verrijzenis. Door de genade nu, waardoor de zielen onder elkander verbonden worden, genieten zij zichzelf in God en genieten zij God in zichzelf: *habitantes in unum seipsis in Deo et Deo in seipsis fruuntur* (ib. col. 406 A). *Frui* = ghebruken, genieten, genotvol omgaan met.

In de mystiek van Willem van St. Thierry wordt ook de volle nadruk gelegd op de innige vereeniging van de ziel met God, op de vergoddelijking der ziel door de genade. Wij hoorden hem reeds zulke uitdrukkingen gebruiken als *indissolubiliter inhaerere principio suo, Creatori suo,* wat meermalen bij hem voorkomt. In zijn *Epistola ad Fratres de Monte Dei,* dringt hij, zooals onze mystieken zullen doen, op de gelijkheid aan met God, door de vereeniging van den wil met den wil van God, waarin ten slotte onze volmaaktheid bestaat. Zoo zal hij zeggen: ‘Velle autem quod Deus vult, hoc est jam similem Deo esse; non posse velle nisi quod Deus vult, hoc est jam esse quod Deus est, cui velle et esse id ipsum est. Et haec hominis perfectio, similitudo Dei (P.L. 1. III, c. 3, col. 348). Hij zal dan verder leeren: ‘fit homo unum cum

Deo, unus spiritus, non tantum unitate volendi idem, sed expressiore quadam unitate virtutis... aliud velle non valendo. Dicitur autem haec unitas spiritus'... De uiteenzetting eindigt met de in de Middeleeuwen en in de katholieke theologie bekende, stoute verklaring: 'Cum modo ineffabili inexcogitabilique fieri meretur homo Dei non Deus, sed tamen quod Deus est ex natura, homo ex gracia (P.L. 185, col. 319 A). De mensch wordt niet God, maar wat God is, vergoddelijkt.

Ook geheel de leer van Willem over de H. Drieëenheid in zijn *enigma Fidei* gaat over den H. Augustinus terug op de Grieksche Kerkvaders. De personen staan bij hem tegenover de natuur als het vat tegenover den inhoud, als de bezitter tegenover het bezetene. En zelfs het onderlinge manen vindt een verklaring hierin dat elk der drie Personen voortdurend opeischt wat Hem eigen is, wat Hem gegeven werd[13)].

Nu herinneren wij ons hoe het ons reeds getroffen had, dat de leer over de H. Drieëenheid bij Hadewijch meer die van de Grieksche, dan van de Latijnsche kerkvaders schijnt te zijn. Ook de leer over het beeld van God in de ziel zooals die door Willem van St. Thierry wordt voorgedragen zou met die van Hadewijch kunnen overeenstemmen en uit de Grieksche overlevering zijn overgeërfd. Laat ik hier overschrijven wat J.M. DECHANET hierover voor Willem besluit:

'Tandis que S. Bernard situe l'image divine dans le libre arbitre, Guillaume la place dans la mémoire, l'intelligence et la volonté, ou, plus exactement, dans cette partie supérieure de l'âme, que la Trinité créatrice a marquée de son empreinte et qui doit être le siège, de par la pensée divine, d'un souvenir, d'une connaissance, d'un amour constant de Dieu, bref, d'une vitalité supérieure transcendante, véritable participation à la vie du Dieu Trine et Un.

Ce qu'il faut souligner ici, c'est le caractère de 'vie participée' que revêt chez notre auteur le concept d'Image-divine. L'Image n'est pas, comme chez S. Bernard, je ne sais quel joyau divin, inamissible, indestructible, confié à l'âme à la façon d'un titre de noblesse, lui donnant d'être semblable à Dieu. Mais elle n'est pas davantage cette figure, cette ressemblance analogique, que la psychologie d'Augustin a découverte et consacrée! Elle est 'empreinte' dans la réalité du mot, marque indélébile, sceau des trois Personnes divines, prenant possession des puissances de l'âme humaine dès l'instant de la création, de sorte qu'avant la Chute l'âme se trouvait entraînée, de par sa structure naturelle, dans l'ineffable mouvement trinitaire. C'est ce que Guillaume appelle: la grâce créatrice.

13) Zie DÉCHANET, *Guillaume de St. Thierry*, blz. 103.

La déchéance est venue ternir cette image du Créateur et arracher en quelque sorte mémoire, raison, volonté, à leurs divins possesseurs. La Ressemblance-Vie a disparu, mais les éléments demeurent et c'est à la Grâce du Christ ou grâce illuminatrice, qu'il appartient de donner, par l'Esprit-Saint et dans l'Esprit-Saint, la réactualisation parfaite de l'Effigie primitive'[14].

Ik heb deze plaats in haar geheel willen mededeelen, omdat dit mij ook de opvatting van Hadewijch schijnt te zijn, omdat hieruit in ieder geval heel wat in de mystiek van Hadewijch kan verklaard worden. Misschien is de leer Amour-intellection, die bij Willem van Thierry wordt aangetroffen, ook die van onze mystiek. Doch ik moet het verdere onderzoek van dit alles aan in deze studiën bedreven theologen overlaten.

nbsp;

Met Willem van St. Thierry zijn wij in ieder geval in het klimaat van onze mystiek gekomen. Ook dus meer in het klimaat van de Grieksche kerkvaders. Hiermede werd een traditie voortgezet, die sedert de IXe eeuw, door de vertalingen van Grieksche Kerkleeraars en door de werken van Scotus Eriugena, met het Oosten was aangeknoopt, die echter in de XIIe eeuw weinig bekend was en velen verdacht voorkwam. Is Willem van St. Thierry, die zijn Grieksche bronnen nooit uitdrukkelijk noemt, zich bewust geweest dat hij innoveerde? Is hij de eerste die de Grieksche denkwijze heeft hersteld? Of stond hij zelf in een Grieksch klimaat?

Het mag nu treffen, dat, terwijl Willem van St. Thierry onder de Latijnsche kerkelijke schrijvers van Frankrijk in de XIIe eeuw zoo goed als alleen staat, de begijnenbeweging te onzent op het einde der XIIe en in het begin der XIIIe eeuw reeds volop in dit klimaat schijnt op te gaan. Aldus in de meeste biographieën van door heiligheid uitmuntende mannen en vrouwen van dien tijd, zooals in die van Maria van Oignies (overl. 1213). en van de H. Lutgardis (overl. 1246). Wij zien hier, dat de leer van het goddelijk exemplarisme reeds geheel het leven beheerscht, en bepaaldelijk in vele visioenen tot uiting komt. De H. Drieëenheid is ook het voorwerp van hun voortdurende beschouwing en van hun streven: boven alle gaven der genade, boven al het geschapene, boven alle heiligen, willen zij God bezitten, geheel. Zelfs de leer van onzen uitgang uit de Eenheid en van onzen terugkeer in de Eenheid schijnt geheel hun leven ten grondslag te liggen. Diep wordt er de gerechtigheid van Gods vonnissen en wilsbeschikkingen gevoeld; op geheele verzaking van allen eigenwil en eigenzoekelijkheid aangedrongen, zoodat de wil zich ten volle aan Gods wil hecht en in

14) Aux sources, o.c. blz. 14-15.

Gods wil overgaat. Onze vereeniging met den Godmensch, het beleven van zijn Menschheid om te komen tot de Godheid, is mede de vorm van hun hartstochtelijke liefde voor Christus.

Waar we echter nog enkele oorspronkelijke geschriften van personen uit de beweging mogen doorbladeren, daar treft ons al dadelijk het bijzonder accent, de eigenaardige geest, het klimaat, dat onze mystiek gaat kenmerken. Daar vinden wij de hoofdtheorieën reeds bevestigd. Klaar en duidelijk, vast en zeker, zijn ze misschien nog niet opgetrokken. Bij Beatrijs van Nazareth zoowel als bij Hadewijch loopen de practische mystiek en de bespiegelende nog naast elkander, al ademt toch de practische reeds den bijzonderen geest van de bespiegelende. Ook wordt deze meer verondersteld dan uitdrukkelijk uiteengezet. En waar dit geschiedt, zooals bij Hadewijch, daar heeft men den indruk, dat het verband nog eenigszins onzeker was.

Moeten wij dan den oorsprong van dit bijzonder klimaat en zoo den oorsprong van onze mystiek zoeken in onze gewesten? Want men vergete het niet: Ook Willem van St. Thierry was van afkomst een Luikenaar: hij zou veeleer Willem van Luik moeten heeten. En zijn latere mystieke werken vooral schreef hij te Signy in de Ardennen. Was er te onzent, was er te Luik misschien, een school waarin dit min of meer Grieksch klimaat nog heerschte? Of heeft Willem met de Grieksche kerkvaders kennis gemaakt tijdens zijn verblijf aan de school van Laon, waar Scotus Eriugena eenmaal leeraar was geweest en waar zijn onderwijs nog in de herinnering kan zijn gebleven? En is zoo Willem de bron van onze mystiek? Wij gelooven dit niet. Dan zou Willem van meet af Grieksch zijn georienteerd geweest. Hij maakt echter een lange ontwikkeling door; wat er op wijst dat hij die Grieksche richting niet uit zijn theologische vorming te Laon heeft gehad. Hij kan echter in die latere werken wel naar het klimaat van zijn jeugd zijn teruggekeerd. In onze gewesten schijnt in ieder geval dit bijzonder klimaat meer verspreid te zijn geweest.

Mystieke ervaringen

Mag nu deze leer mystiek heeten, en hoever? Is zij mystiek in den eigenlijken zin, die de katholieke Kerk aan dit woord hecht: katholieke mystiek? Voert zij tot waarlijk mystieke ervaringen en verschijnselen? Tot ervaringen en verschijnselen, die met de gewone hulp der genade niet kunnen bereikt worden, maar een buitengewone, rechtstreeksche tusschenkomst van God veronderstellen?

Men zou kunnen zeggen, dat geheel deze leer ten slotte niet meer

is, dan het volle beleven van de heiligmakende genade, waardoor wij immers vergoddelijkt, God in zijn eigen goddelijke natuur gelijkvormig worden: God, goddelijk, niet van natuur, maar van genade; kinderen van God, niet slechts bij name doch in werkelijkheid. Ook nemen in deze mystiek de bijkomstige verschijnselen, visioenen, extasen, vervoeringen, enz. weinig of geen plaats in. Zij kunnen aanwezig zijn en schijnen in Hadewijch's leven ook niet te hebben ontbroken. Doch het zijn en blijven bijkomstige verschijnselen. De ware mystiek is in de beleving van God in Liefde.

Het is dan ook moeilijk juist te bepalen, waar de gewone werking van Gods genade ophoudt en de buitengewone tusschenkomst van God begint. Hoever kan de gewone werking der genade door de zeven gaven van den H. Geest den mensch opvoeren? Waar komt God zijn onmacht te gemoet? Men zou kunnen meenen, dat waar de Liefde den mensch zoo geheel in beslag neemt en aandrijft, geheel het leven mystiek is; en dat alles wat uit dien liefdedrang geschiedt, mystieke ervaring, mystiek leven mag worden genoemd. En dat is reeds een eerste oorzaak waarom wij moeilijk kunnen uitmaken waar de eigenlijke mystiek in zulk een leven aanvangt.

Een andere oorzaak is, dat wij in deze brieven geen stelselmatige vermelding of uiteenzetting van specifiek mystieke toestanden of ervaringen mogen verwachten. Het zijn brieven aan jonge godgewijden, die Hadewijch wil leiden langs de veilige wegen van de beoefening der christelijke volmaaktheid in alle deugden, bij de vervulling van hun dagelijksche plichten, in een geest van liefde. In dat opzicht kunnen wij ook uit de brieven Hadewijch's volledige persoonlijkheid niet opmaken.

Zijn er wel in deze leer woorden of uitdrukkingen, die een mystieke beteekenis hebben? Men zou dit kunnen meenen voor woorden als *ghebruken, ghebrukenesse*. Maar de woorden hebben toch een tamelijk vage beteekenis. Zij beteekenen niet uit zich zelf Godsgenieting, dan alleen, natuurlijk, wanneer ze van God of de Liefde worden gebruikt. Vaak, wanneer ze gebruikt worden voor de ziel, schijnen zij niet meer te beteekenen, dan een genotvol bezitten, een bezitten in rust, een vrij beschikken over; soms zelfs eenvoudig plegen. Uit zich zelf zijn ze niet kenschetsend voor een mystieken toestand van de ziel hier op aarde. Tenzij men zou willen beweren, dat ze altijd mystiek worden bedoeld. Wij meenen echter, dat dit uit het woord op zich zelf niet blijkt, doch alleen uit den toestand waarin het voorkomt.

Ook *gherinen* of *gheraken* heeft op zich zelf geen mystieke beteekenis. De woorden bedoelen zelfs gewoonlijk niets meer dan

aanraken, ook waar ze God als voorwerp hebben: *Gode ane die side gheraken* is alleen God door ons gebed of onzen trouwen dienst op de voelbare plaats treffen, zoodat Hij zich over ons ontfermt.

Eenmaal komt een beschrijving voor van de vereeniging van de ziel met God. Ze is echter zeer onduidelijk en ook grammatisch niet in orde. In den XIX^{en} Br. spreekt Hadewijch van de *salighe ziele* die één geworden is met God: dan is God met *die zalighe ziele allerschoenst* verheven van de aarde. Die zalige ziel wordt dan beschreven als de ziel, die zich geheel van zich zelven en van al het aardsche heeft onthecht, die met haar wil niets anders meer wil dan wat God wil en die op die wijze *te niet* is geworden en verzwolgen in God: te niet nl., omdat ze in niets meer zich zelf zoekt. Zulk een ziel wordt met God *al dat selve dat Hi es:* vergoddelijkt. De aldus in God verloren en verzwolgen zielen, heet het dan verder: *ontfaen in Minnen hare ziele half, alsoe die mane haer licht ontfeet vander zonnen*. Het beeld laat toe te veronderstellen, dat *ontfaen hare ziele half* beteekent, dat zij, staande in het licht der Godheid, als de maan, aan de eene helft door het goddelijk licht worden bestraald. Haar verstand wordt verlicht door de goddelijke wijsheid in een *enich*-vereenigd licht. *Die enighe kinnisse die si dan bringhen van dien nuwen lichte danen si comen ende daer si wonen, soe veet dat enighe licht dat ander ane ende soe werden die twee halve zielen een, ende soe eest tijt*. De zin is anacoloutisch gebouwd. Hij schijnt te beteekenen, dat *die enighe* kennis in het nieuwe, goddelijke, licht de andere, nog donkere zijde van de ziel doordringt: de twee helften der ziel worden vereenigd in één licht, gelijk de volle maan, en *soe eest tijt,* wat schijnt te bedoelen: volle licht, of volle maan. De ziel wordt dus geheel vergoddelijkt, geheel met het goddelijke licht gekleed: het natuurlijke wordt doordrongen met het bovennatuurlijke; het goddelijke licht doordringt geheel de ziel. *Haddi na dit licht ghebeidet u lief te kiesene, soe mochtijs vri sijn*, d.i. meen ik, hadt gij gewacht op dat licht om uw Lief te kiezen; hadt gij er u toe gezet om uw Beminde te dienen in dat licht, nl. door u geheel van u zelven en van het aardsche te onthechten, dan zoudt gij werkelijk vrij zijn; want *si met dien enighen lichte daar God hem selven met cledet vergadert ende ghecleet zijn* = want God en de ziel zijn vergaderd en gekleed met dat *enighe* goddelijke licht.

Is dat de bedoeling van deze plaats, zoo hoeft dat niet meer te zijn dan de vergoddelijking van de ziel door de heiligmakende genade; die immers, volgens de katholieke leer, een omvorming is van de ziel in hare wezenheid, door een mededeeling van de goddelijke natuur als zoodanig; waardoor wij omgevormd worden tot een gelijkenis met God als God: (transformamur in imaginem

Dei (2 Cor. 3, 18), waardoor wij Gods eigen natuur deelachtig worden: divinae consortes naturae (2 Petr. I, 4); zoodat wij werkelijk uit God geboren Gods kinderen worden en zijn (I Jo. 3, I,). Zoo is deze vereeniging niet noodzakelijk een mystieke Godservaring. Al kan ze dat zijn in hare bewuste beleving, wanneer de ziel, zooals hier, zich geheel van haar zelven heeft onthecht en geheel in God is opgegaan. Wat Hadewijch verder zegt: *Ic en darre nummeer af segghen... om dattie vreemde netellen souden planten daer de rosen staen souden*, dwingt ons niet de plaats anders uit te leggen, omdat het in zekere omstandigheden en in zekere kringen voor leeken steeds hachelijk is over die vergoddelijking te spreken.

Zoodat de leer van het één-worden of één-zijn der ziel met God niet noodzakelijk iets mystieks bedoelt. Gaat de leer van den IX^{en} Br. verder? Hier wordt de vereeniging van de ziel met den Beminde geschetst als een in elkander en door elkander wonen, zoodat ze elkander niet meer als gescheiden kennen, maar elkander wederzijds en onderling bezitten, *ghebruken,* mond in mond, hart in hart, lichaam in lichaam, ziel in ziel; zoodat een goddelijke natuur door hen beiden vloeit en zij beiden door elkander vloeien, zoo toch dat ze steeds beiden op zich zelf blijven, en hun eigen persoonlijkheid niet verliezen. Misschien wel; ten minste ook weer in de bewuste beleving, zooals dat hier het geval schijnt te zijn. Toch is dit ook weer uitdrukking van de vergoddelijking der ziel door de genade, die hier echter gaat tot een volledig beleven van den Godmensch in de innigste vereeniging, waarin de ziel in geheel haar leven met het leven van den Godmensch vereenigd is.

Van meer bepaald mystieken aard schijnt de leer te zijn van den XVII^{en} Br., verklaard door die van den XVIII^{en}. De Liefde bezit de ziel zoodanig, dat zij haar geheel beheerscht. Zij is er rustig en veilig in haar zelf, zooals de keizer in zijn rijk, zooals God in de schepping. Terwijl zij aldus in haar zelf is, in vrede en ongestoord, in voortdurend beminnen, zonder dat zij zich op eenige afzonderlijke werking toelegt, doen de deugden als het ware onder haar hun werk. De ziel zelf is geheel liefde. Zij beweegt zich vrij en ongehinderd te midden ook van haar dagelijksche bezigheden, zonder er door van haar Liefde te worden afgewend. Is dat niet hetzelfde als wat Beatrijs van Nazareth beschrijft in haar zesde ‘maniere’ van Minne: waarin de ziel zich gevoelt als de rustig heerschende huisvrouw, die heel haar gezin in de hand heeft: zij beweegt zich in de liefde als de visch zwemmend in de wijde wateren en rustend in de diepte, als de vogel stout vliegend door de hooge ruimten der lucht? De beeldspraak van Beatrijs is huiselijker en gemoedelijker; die van Hadewijch grootscher en epischer;

maar beiden bedoelen hier denzelfden mystieken toestand. Volgens Hadewijch is deze toestand niet blijvend: hij kan verminderen; de liefde kan haar volledige heerschappij verliezen; kan verzwakken; dan begint de moeizame dienst met het afzonderlijke deugdbeoefenen opnieuw.

Mystiek is ook de leer over de twaalf uren van Minne in den XX^en^ Br. ten minste in de hoogere uren.

Kalm en rustig vangt het aan, met die grootsche voorstelling van den kringloop der Minne zooals we dien ook bij Beatrijs aantreffen: de Liefde komt van God, uit het hoogste, in den mensch, en langs twaalf uren, langs zeven manieren, zegt Beatrijs, langs zeven trappen, zegt Ruusbroec, keert zij terug naar haar oppersten oorsprong, naar God.

De eerste drie of vier uren zijn tijden van onmiddellijke voorbereiding: de onverwachte komst van de Liefde in de ziel; het afsterven aan zich zelven; de kennis van de noodzakelijkheid van het lijden in de liefde; het ondergaan van de oordeelvellingen der Liefde over de ziel, met het bewust worden van de ellende van het leven buiten de Minne, waaraan men zich niet meer onttrekken kan. Dat komt zoo wat in het algemeen overeen met de eerste drie manieren van Minne bij Beatrijs: de zuiverende liefde; de onbaatzuchtig dienende Liefde; het pijnlijk, onverzadigbare verlangen naar vollen Liefdedienst.

In de vijfde ure trekt de Liefde de liefde in de ziel als in haar zelven, zoodat de ziel nog slechts Liefde kent en de smart der liefde vergeet. Wat schijnt overeen te komen met de vierde manier van minne in de eigenlijk mystieke aanraking met de ingestorte mystieke Liefdevreugd, waarin de ziel geëenigd wordt in de Liefde en zoo diep verzonken in Haar, dat ze geheel Liefde wordt: het begin van den toestand van den XVII^en^ Br.

De volgende zesde, zevende, achtste, negende uren schijnen mij verschillende aspecten te zijn van de steeds tot voller zegepraal opstijgende Liefde; van de vijfde maniere van Minne: de ingestorte mystieke Liefdestorm en orewoet, van Beatrijs. - De Liefde heerscht steeds onstuimiger, almachtiger, in de ziel: Rede verliest de leiding; Liefde verdrijft als het ware alle afzonderlijke deugden en heerscht alleen met haar grooten liefdedrang. De ziel begint de Liefde te kennen in Haar zelf, in het wonderbaarlijke van haar aanschijn. Hoe feller de Liefde haar bestormt, hoe scherper haar treffen, hoe dieper haar wonden, hoe zachter zij ook met de waardigheid van haar aanschijn hem dien Zij mint in haar zelf verdrinkt en verzwelgt.

Met de tiende ure begint de ten volle zegevierende Liefde. De Liefde heeft al haar vijanden overwonnen. Zij heerscht volop in

de ziel: als de opperste macht, aan wie alles, God zelf, onderworpen is, en die aan niemand rekenschap is verschuldigd. Zij roept met luider stemme *sonder peys ende sonder vergheten* in de ziel: *Mint de Minne!* Daarmede houdt zij haar gevangenen geboeid, wondt zij haar gekwetsten, kastijdt zij haar kinderen, onderwijst zij haar volgelingen. In de elfde ure is de ziel *gheënicht,* volledig overgegaan in de Liefde, zoodat zij niets anders doen noch denken noch voelen kan dan Liefde buiten alle gedachte of herinnering om van iets anders: van den hemel of van de aarde, van de menschen, de heiligen of de engelen; van haar zelf of van God.

In de twaalfde ure is het mystieke uittreden uit de eigen menschelijkheid en uit de eigen menschelijke verrichting voltrokken. Liefde rust nu in haar zelven en zij werkt in haar zelven en zij zinkt in volle zelfgenoegzaamheid in haar zelven. Zij doet al genoegen in haar zelven: in haar wezen binnen Haar, in haar werken buiten Haar, in haar kroon boven Haar, in haar afgrond onder Haar.

Zoo is de kringloop voltrokken. De Minne komt uit het hoogste van God, in de ziel. Zij zendt de twaalf uren uit om de Minne in de ziel steeds meer tot Haar terug te trekken en in Haar te doen overgaan. Elk der twaalf uren brengt daarbij mede: *een soekende sen, ene begherende herte ende ene minnende ziel*, hetzij bij elke ure, hetzij naar gelang de ontwikkeling. Ten slotte en aan het einde is de Minne teruggeworpen in den afgrond waaruit zij geboren is en gevoed wordt. Dan geniet zij hare natuur beneden Haar en boven Haar en al om Haar: de Minne is ‘te hare selven’ gekomen; zij is met de ziel in deugden volwassen waardoor Minne één wordt met den mensch (XXIX, 93).

Men kan zich de leer nog het best voorstellen, dunkt mij, als volgt: de Liefde in de ziel is een mededeeling van de goddelijke Liefde. In de ziel nu zit die Liefde als gevangen; zij moet van haar aardsche, tijdelijke, zinnelijke boeien verlost worden; naarmate zij hiervan wordt bevrijd, keert zij ook in haar zelf, in de Goddelijke Liefde, terug.

Ik zal het niet wagen deze uiteenzetting verder met klare begrippen te omschrijven noch in de taal der moderne mystieke theologie over te brengen. Men voelt wel dat er hier spraak is van een steeds volledige uitgaan uit zich zelven en een overgaan in God, van een uitgaan uit de geschapen Liefde in de eeuwige goddelijke Liefde. Alles blijft trouwens in de sfeer der ervaring, drukt zich zelfs meestal uit in beeldspraak, die taal der onmacht om het hoogste weer te geven, en houdt zich ver van alle technische vaktaal. Ook zegt Hadewijch zelf, dat niemand in geene van deze uren de Minne kan verstaan, die niet in den afgrond der Minne zelf werd

geworpen of daartoe behoort; wie dus de Minne niet zelf heeft ervaren.

De verhandeling bij Hadewijch wordt beheerscht door de voorstelling van den kringloop van de twaalf uren van den dag, waarbij de ontwikkeling in den Liefdegroei wel eenigszins kunstmatig wordt aangepast, zoodat de overgang van de eene uur tot de volgende soms weinig merkbaar, weinig duidelijk is. De uiteenzetting is ook zeer beknopt en weinig meer dan telkens een algemeene aanduiding, eerder poëtisch-visionair dan beschrijvend; die van Beatrijs van Nazareth is reeds veel uitvoeriger, veel zakelijker en ook veel duidelijker. Toch treft men in beiden gelijke voorstellingen en uitdrukkingen aan, die op gelijke ervaringen wijzen. Op het algemeen verband tusschen Beatrijs en Hadewijch hebben wij reeds elders gewezen[15].

De XXVIIIe Br. met de lyrische ontboezemingen over God, over het goddelijk leven in eenheid en Drieheid, met de circuminsessio Personarum en de perichroresis, met het leven van de ziel in God, in zijn vriendschap, zijn rijkheid, zijn vrijheid, enz..., is mystiek van het begin tot het einde en kan alleen door mystieken begrepen en genoten worden; al voelen wij wel iets van den mystieken Liefdedrang die alles aandrijft, en van de zalige *verweentheit* van de door God begenadigde, in God opgaande ziel[16].

15) *Beatrijs van Nazareth. Seven Manieren van Minne*. Critisch uitgegeven door Dr. L. Reypens S.J. en Dr. J. Van Mierlo S.J.S.V. De Vlaamsche Boekenhalle, Leuven. blz. 89 vlg..

16) Zooeven heeft Dr. L. REYPENS S.J. een overzetting in hedendaagsch Nederlandsch van deze uitboezemingen laten verschijnen in Roeping, Juni, 1947.

Zesde hoofdstuk
Vorm en stijl

Hier zou nu nog een hoofdstuk passen over den vorm, de taal en den stijl van deze brieven. Na al wat ik hierover reeds heb gezegd in de inleiding tot mijn uitgave van de Visioenen[1], waar ik in het algemeen over den prozastijl van Hadewijch heb gehandeld, zoowel als ook reeds in de voorafgaande opmerkingen bij vele der brieven, mag, ja moet ik hier wel kort zijn.

In geheel onze Middelnederlandsche prozaliteratuur zou men allicht een bladzijde uit Hadewijch van alle andere kunnen onderscheiden: ik ken daar geen kunstproza van zoo zuiver gehalte buiten het hare. Niet zoozeer de inhoud zou haar verraden: er werd immers toen heel wat geestelijk, zelfs mystiek proza geschreven; al zou ook in dezen de voorname adel, de schoonheid en verhevenheid, het hooge leven der gedachte reeds een eerste veilig onderscheidingsmiddel aan de hand kunnen doen. Daar is echter de volmaakte vormgeving, die geen twijfel zou overlaten. Ik heb daar reeds vroeger de voornaamste kenmerken van aangegeven. Zij treffen in de Visioenen, zij treffen nog meer in de Brieven.

Hadewijch is de grootste woordkunstenares in onze Middelnederlandsche letterkunde. Zij had een sterk artistiek temperament, met het diepe levensgevoel, dat bezetenheid en hartstocht is. Doch haar eigen voorname persoonlijkheid, haar vorming en opvoeding in de hoofsche kunst deed haar dien levensdrang uitstorten in den eenig noodwendigen vorm, die de meest natuurlijke, levende, toch rijke en voorname taal, tot kunst maakt.

Bij al de algemeene en treffende eigenaardigheden van Hadewijch's stijl is er toch steeds in de verschillende brieven schakeering genoeg naar aard en gelegenheid, waaruit weer haar groote

1) Hadewijch. Visioenen. II. Inleiding, blz. 79-84. Ik heb daar de voornaamste kenmerken ontleed, en met eenige passende voorbeelden toegelicht. Men kan er nu andere aanhalen om hetzelfde te betoogen, want ze liggen vóór de hand, ook in de Brieven. Jf. E. ALLARD. Een grammaticaal onderzoek van het proza van Hadewijch, 1937, geeft in het tweede deel van haar studie een breedvoerige analyse van de Open constructies, den zinsbouw in den hoofdzin en den bijzin, bij onze schrijfster: dat betreft alles meer den technischen, grammaticalen kant.

kunstvaardigheid blijkt. Wij hebben er meermalen op gewezen, dat er in deze verzameling echte brieven of briefjes zijn, naast meer didactische en verhandelende stukken. Het onderscheid is moeilijk te maken, daar de indeeling der brieven niet oorspronkelijk schijnt te zijn: sommige schijnen slechts stukken van brieven te zijn, andere voortzettingen, andere samenvoegingen van misschien twee of meer brieven of van uittreksels uit verscheidene. Zelfs de kortheid is er geen bewijs voor, dat wij met een eigenlijken brief hebben te doen. Laten wij daarom spreken van plaatsen, eerder dan van brieven.

Welnu, die plaatsen die meer als een eenvoudige mededeeling, een brief, aandoen, vertoonen doorgaans een losseren, ongedwongener stijl dan de andere. Wij hadden gelegenheid hierop te wijzen in 't bijzonder bij den XI^{en} Brief. Wat wij daar bij aanmerkten kan voor alle dergelijke plaatsen in meerdere of mindere mate gelden. En toch, bij al het laisser-aller van een voorname jonkvrouw, verliest zij nooit het contact met de kunst. Het is de psychologische stijl van de vertrouwelijke mededeeling: met den nadruk op sommige woorden en uitdrukkingen, met vaak eenig anacoluthon in den zinsbouw, met de concatenatio tusschen de zinnen die om enkele begrippen slingeren, met de losheid en den aandrang van het hartelijk gesprek.

Doch het is vooral in de meer betoogende, verhandelende of bespiegelende deelen, dat zich de groote hoedanigheden van Hadewijch's stijl het best laten genieten. Steeds blijft het een echt psychologische dynamische stijl. Zij houdt van woorden van beweging, van groei, van leven, met dan soms de infinitieven zelfstandig gebruikt, met de gevoel- of verbeelding verruimende abstracta of verbindingen met *van*. Zij houdt van rijke, voorname, volle woorden, uit de taal toch van het leven. Zij heeft het rhythme en de musicaliteit van den hartstocht. Zij brengt dezelfde klanken op de treffende plaatsen terug en laat ze door elkander open neergaan in denzelfden zin. Vandaar ook haar muzikaal spel met gelijke woorden of zinverwante uitdrukkingen, die als toppen omhoogrijzen in dit machtige orgelspel. Zij kent de meeste klassieke stijlfiguren: de isocola, die bij gelijkheid van gevoel of gedachte ongeveer gelijke zinsdeelen scheppen; de omoioteleuta, die bij de zinsdeelen of zinnen gelijke klanken, assonances, aan het einde oproept; chiasmen, die de bepalingen in omgekeerde orde brengen, om de beweging te versterken. Zij kan haar zinnen opbouwen tot groote, weidsche, zwierige, toch psychologische meer dan logische perioden, wat in ons Middelnederlandsch een groote zeldzaamheid is; want dit is niet hetzelfde als een lange zin. En bij alle volheid van de uitdrukking, heeft zij toch de

klassieke beheersching, die haar alle nuttelooze adjectieven, alle overbodige synoniemen vermijden doet: een vergelijking van haar tekst met sommige afschriften is in dit opzicht uiterst leerzaam[2]. Zij heeft ook de noodzakelijke beeldspraak; zij ziet in beelden en het is alsof de eenvoudigste woorden van onze taal bij haar nog al hun primitieve, zinlijke, beeldende kracht hebben bewaard.

Maar dat alles geschiedt in voortdurende afwisseling en verscheidenheid, als de noodzakelijke beweging van een in diep levensgevoel gespannen ziel. Men denke dus niet aan plots opduikende plaatsen van wat men gewoonlijk verstaat door gerhythmeerd, of zelfs berijmd proza[3]. Men denke vooral niet aan opzettelijkheid of procédé. Men doet zelfs verkeerd te veel naar verzen of rijmen te zoeken en er dan te ontdekken waar een natuurlijke lezing die niet biedt. Het is alles bij Hadewijch, zou men meenen, natuur geworden. En zoo kan het wel gebeuren, dat nu en dan het rhythme sterker wordt en machtiger uitkomt, dat assonances, zelfs rijmen zich duidelijker opdringen, maar ook dat zoeke men niet bij plaatsen, doch in de psychologische deining, de spanning en ontspanning van het hart. Zoo kan dit proza soms rustig zijn als in de eenvoudige verklaring; zich uitzetten of opstijgen in een machtige periode; kort en forsch zijn als in een opsomming bij de volheid der visie; sterk, breed, weidsch; dan weer kalmer, zwakker, haast onnaspeurbaar gerhythmeerd, in de beweging van den vollen levensvloed.

Ook verschilt deze stijl niet wezenlijk van dien der andere meer gemeenzame, mededeelende stukken, en is hij slechts wat anders genuanceerd volgens den inhoud. Het is steeds gerhythmeerde, beeldende stijl, sterk gevoelig, lyrisch en hartstochtelijk. Het hoogst natuurlijke voorname proza van een machtige dichteres. Wij hebben reeds bij een andere gelegenheid aangetoond, hoe uit Hadewijch ontleende passages, bij voorbeeld in de Limburgsche Sermoenen, zich dadelijk als erratische blokken laten erkennen. En ik meen niet, dat iemand zoo ongevoelig voor stijl kan zijn, om dit niet te onderscheiden.

Wat de eigenlijke compositie, den bouw, dezer brieven betreft, men bedenke steeds, dat de brief zelf een vorm is, die de behandeling van verschillende onderwerpen toelaat, waardoor hij wel eens den indruk kan wekken van een rommeligen inhoud. Ook

2) Vgl. voor den X^n Brief b.v.

3) Plaatsen met wat men berijmd proza kan noemen of met wat door berijmd proza werd verstaan, zooals bij Ruusbroec, of zooals in *der Minnen Boec,* zal men bij Hadewijch te vergeefs trachten te ontdekken. En dat is maar best ook. Nauwelijks een paar toevallige rijmen (VI, 268-269; 299-300; XIV, 56-57); ook Rijmproza veronderstelt een zeker versrhythme met goed uitkomende rijmen.

doen wij hier verkeerd bij de indeeling der brieven volgens de handschriften te blijven. Wij moeten de betoogen, de verhandelingen op zich zelf nemen. En die maken meestal een wel afgerond geheel uit.

Gewoonlijk begint dit dan met een eenvoudige uiteenzetting van het onderwerp. Aldus de aanhef van den X^en^ Br.: *Die God mint hij mint sine werke. Sine werke sijn edele doghede. Daer omme die God mint hi mint doghede*. Maar ook deze aanhef is niet wezenlijk verschillend van dien van vele andere: *Nu merket alle die dinghen daer ghi in ghedoelt hebbet met eenwille, met droefheiden sonder noet* (Br. 2). *Tweerhande onderstaen es van menschen datse die menschen onderstaen* (2, 122). *Ic bidde u dies dat ghi merket alle de pointe daer ghi in hebt ghedoelt ende betert u in dien met al uwer cracht* (Br. 4). Men vergelijke verder b.v. Br. 6, 227; br. 8: *Altemet dat Minne wast tusschen hen tween, soe wastere een vreese in; ende dese vreese es tweerande*. Br. 12; br. 12, 151: br. 15; br. 17 met de verzen; br. 20. In br. 22 komt het thema na enkele voorbereidende opmerkingen in r. 20; br. 28. Zoo geven ook sommige brieven bij het begin wel het algemeene thema aan, dat echter in verschillende onderdeelen kan gesplitst worden; zooals b.v. in Br. 30, welke onderdeelen dan weer op gelijke wijze kunnen worden ingeleid. Meestal herinnert het slot op eene of andere wijze aan het begin, en rondt aldus de uiteenzetting af. De uiteenzetting zelf echter is niet altijd geleidelijk, maar wordt wel eens onderbroken, door de meedenkende, meevoelende ziel. Zoo behoudt het betoog ook meestal den gang van het levende gesprek.

Ik acht het overbodig het hier betoogde door voorbeelden nog toe te lichten, daar ik dit vroeger, ook bij afzonderlijke brieven en in deze inleiding, reeds voldoende heb gedaan (Zie b.v. 3^e^ hoofdst.).

Toch wil ik er ten slotte nog eens op wijzen, hoe dit kunstproza feitelijk in onze Middelnederlandsche literatuur zoo goed als alleen staat. Het proza zelfs van Ruusbroec, hoe mooi en verheven ook, heeft andere hoedanigheden en munt niet altijd uit door bijzondere kunst. Ik ken, na dat van Beatrijs van Nazareth nog proza, dat om zijn zuiverheid, zijn levendige voornaamheid, zijn gaafheid en schoonheid, zij het ook in andere opzichten zeer verschillend, op één voet met dat van Hadewijch mag geplaatst, het proza nl. van het Leven van Jesus uit de XIIIe eeuw. Merkwaardiger wijze vinden wij dat proza in de kringen van de mystieke beweging in Brabant. Daar ook treffen wij onze beste poëzie aan, die kunst is: de Gedichten van Hadewijch en het Leven van Lutgart, van Willem van Affligem. Wij hebben hier reeds met een

soort van humanistische kunst te doen, zooals er verder te onzent in de Middeleeuwen geen meer zal geschreven worden. Dat getuigt ook voor de hoogheid van leven, dat er in die kringen heerschte en doet ons betreuren, dat de invloed er van binnen een beperkten kring is besloten gebleven. Zij had de kunst van ons woord tot de hoogste toppen kunnen opvoeren.

Zevende hoofdstuk
Hadewijch

1. Haar uitwendig leven

De brieven bevatten enkele bijzonderheden, waaruit wij een en ander kunnen afleiden omtrent Hadewijch's uitwendige levensom-standigheden.

In Br. V verkeert zij in een genootschap van jonkvrouwen *die wi vercoren hebben met ons in jubileerne in onse Lief* (r. 18): een genootschap, dus dat door haar bemiddeling schijnt tot stand gekomen te zijn en waartoe zij anderen had uitgenoodigd; een genootschap dat zich op den dienst van de Minne had toegelegd. Hadewijch klaagt er nu over, dat sommigen onder hen *die schinen huusghenoten des gheloefs,* dus van de eigen huisgenooten, van hen die met haar de Minne dienden, dit genootschap wilden storen en haar er uit verwijderen, *diese met nieman en willen laten*. Zij wilden Hadewijch dus beletten haar werk bij anderen voort te zetten, en haar apostolaat ondermijnen.

Wij denken hier onmiddellijk aan een vrij godsdienstig genootschap, een genootschap van *beghinae disciplinatae*, zooals er in de dertiende eeuw, vooral in de eerste helft, zeer vele waren in talrijke plaatsen van ons land. De vrouwen uit de godsdienstige beweging der XIIe en XIIIe eeuw waren allengs gaan samenwonen in vergaderingen van tien, twintig, soms meer, om elkander te steunen en aan te moedigen in hun godsdienstige idealen en om de werken van barmhartigheid te beoefenen. In het begin der XIIIe eeuw hadden zij daar zelfs de kerkelijke goedkeuring toe gekregen. Dat waren de eerste *curtes beghinarum:* de eigenlijke begijnhoven. Tegen het midden der eeuw werden de beginae uit de verschillende genootschappen van een stad of plaats nog verder bijeengebracht in een grootere groepeering, die de grootere begijnhoven, de begijnenparochiën, werden[1)].

Zulk een klein genootschap had Hadewijch ook gesticht; waaruit sommigen haar nu wilden verwijderen. Waarom wordt niet gezegd.

1) Over deze begijnenbeweging z. de klassieke werken van J. GREVEN *Die Anfänge der Beginen,* Münster, 1912; en L. PHILIPPEN *De Begijnhoven,* Antwerpen, 1918.

Doch over deze zaak hooren we verder niets bepaalds, al schijnt er wel hier en daar op gezinspeeld te worden, tot in de latere brieven.

In de XXIIIe br. wordt de geadresseerde vermaand verstandig te zijn nu waar zij is: *sijt vroet nu daer ghi sijt*. Deze is dus verhuisd: zij is naar een ander genootschap overgegaan; althans ze is elders gaan wonen; in een genootschap nu, waar zij zich moet in hoede nemen tegen allerlei zonderlinge praktijken: *hoede u daer herde wiselike van sunderlingheiden diere daer herde vele sijn*. Welke die praktijken waren wordt niet gezegd. Misschien zonderlinge uitwendige oefeningen van godsvrucht, van nederigheid, met uitwendige devoties. De geadresseerde moge trouw blijven: *sijt ghetrouwe ende wast met ons*. Zij late zich niet van Hadewijch en de haren afbrengen. Men zou dat in dit nieuwe genootschap wel willen doen: *Si souden u gherne van ons trecken met hen... Haren herten es wee om onse sonderlinghe trouwe*. Maar de geadresseerde moge voortgaan *te leven in enighen vlite met ons:* vereenigd met Hadewijch en hare vroegere gezellinnen in den dienst der Minne.

De geadresseerde is dus in een genootschap terecht gekomen, dat tegen Hadewijch ingenomen is en waarvan de meer uitwendige geest niet met dien van den onvoorwaardelijken minnedienst overeenkwam.

De volgende brief, de XXIVe, is weer een algemeene opwekking tot onvoorwaardelijken minnedienst in de beoefening van werken van barmhartigheid en in 't bijzonder van sommige gezelschaps-deugden. Is het een algemeene gedragslijn voor de geadresseerde in haar nieuw genootschap? Misschien wel; al blijkt er niets van in den brief zelf. Doch de volgende brief, de XXVe, is er als een post-scriptum toe. Hierin laat nu Hadewijch drie vroegere vriendinnen, die met de geadresseerde samenwonen, bijzonder groeten: Sara, die haar wel eenigszins schijnt te vergeten; Emma, en Margriet. Margriet in 't bijzonder moet zich hoeden tegen hoogmoed en zich gereed maken om met Hadewijch te komen wonen in een nieuw genootschap: *si ghereide hare met ons te wonenne daer wi versamenen selen*. Hadewijch en enkele van haar volgelingen schijnen dus hier verspreid te leven, doch denken er aan spoedig ergens te vergaderen. Men zou de vraag kunnen stellen, waarom alleen Margriet uitgenoodigd wordt, en niet de anderen; waarom ook niet de geadresseerde zelf? Of misschien sprak het van zelf, dat de anderen Hadewijch zouden komen vervoegen, en moest alleen Margriet, geen vroeger vriendin misschien, uitgenoodigd worden om mee te komen.

In den volgenden brief XXVI wordt de geadresseerde vermaand

zich toe te leggen op allen dienst van den naaste, in 't bijzonder van Gods vrienden, in allen nood van welken aard ook. Hadewijch stelt dan haar eigen voorbeeld; dat heeft zij ook steeds gedaan *ye sider dat ic te uwent woende*. Hadewijch heeft dus vroeger te zamen met de geadresseerde gewoond, nog wel in haar huis: *te uwent*. Nu echter doolt zij alleen, verstoken van allen troost en alle opbeuring die het gezelschap van haar vroegere vriendinnen haar zou kunnen schenken. Zij heeft dus nog altijd geen blijvende woonplaats gevonden, geen nieuw genootschap gesticht.

Uit de volgende brieven, uit den XXVII^{en}, die handelt over de laatste redenen waarom men ootmoedig zal zijn, uit den XXVIII^{en}, met zijn mystieke bespiegelingen over het mysterie van het goddelijk Leven, vernemen wij weer niets meer.

De XXIXe is echter een troostbrief, waarin Hadewijch de geadresseerde opbeurt om zich niet al te zeer te bedroeven om het treurige lot dat het hare is. Zij bedenke dat alles de Wil der Liefde is, wat haar ook overkome: *eest in doelne achter lande eest in ghevancnessen*. Hadewijch doolt dus nog steeds en ziet zelfs de mogelijkheid in, dat men haar zou kunnen gevangen nemen. Te voren onderwerpt zij zich aan alle welbehagen der Liefde. En zoo moge ook de geadresseerde het beschouwen: als het werk der Liefde.

Hiermede eindigen feitelijk de brieven.

Hoe kunnen wij nu deze gegevens onder elkander verbinden?

Hadewijch heeft dus een tijd lang ten huize der geadresseerde gewoond; want dat is wel de beteekenis van *te uwent*. Dat was niet in haar jeugd: ze moet toen reeds een zekeren leeftijd hebben bereikt. Want zij staat tegenover de geadresseerde als een vrouw van rijperen leeftijd tegenover een *lieve kint*. Waar heeft zij vroeger geleefd en wat heeft haar bewogen ten huize der geadresseerde te komen wonen? Wij kunnen hierover slechts gissen.

Indien de XXXIe Br. feitelijk de eerste is, dan heeft Hadewijch op een zekeren tijd de geadresseerde uitgenoodigd om hare *tekene* te leeren. De geadresseerde kan toen een rijke jonkvrouw in de wereld geweest zijn, die zich, misschien met een paar vriendinnen als Sara en Emma, gaarne tot een leven van godsvrucht had gekeerd, doch hierin geen leiding had. Het ideaal van de extatische beweging van dien tijd, dat door zoo vele vrouwen en jonkvrouwen ook van haar stand om haar heen beoefend werd, kan haar hebben aangetrokken. Dat zij over een zekeren invloed beschikte blijkt uit het slot van den brief: *Siet dat God gheeert si van u ende van allen dien daer ghijt af vorderen moghet*.

Misschien had Hadewijch tot dan toe alleen in de wereld verbleven,

ergens bij een kerk, als vrome jonkvrouw. De geadresseerde kan haar dan hebben gevraagd om te haren huize te komen wonen en haar met hare gezellinnen in den dienst van de Minne te leiden.

De geadresseerde kan een rijke wees zijn geweest, die haar huis ter beschikking kon stellen van een genootschap van jonkvrouwen in den dienst van de Minne[2]. Hoe lang heeft Hadewijch daar gewoond? Waarschijnlijk wel enkele jaren; want zij kan zich beroepen op het voorbeeld, dat zij daar heeft gegeven van haar bereidvaardigheid om allen te helpen en bij te staan, in welken nood zij ook verkeerden.

Wanneer en waarom is dat genootschap ten huize der geadresseerde uiteengegaan? Is het eenvoudig omdat steeds meer jonkvrouwen zich er bij hadden willen aansluiten, zoodat scheiding noodzakelijk werd? Hadewijch kan dan het genootschap, dat zij toch reeds eenigszins had gevormd, hebben verlaten, om met enkele volgelingen elders een nieuw genootschap te beginnen, waartoe zij dan anderen uitnoodigde. Waar zij dit verhaalt zegt zij: *dieghene die* wi *vercoren hebben met* ons *in jubileerne in onse Lief*. Is dit *wi* geen pluralis majestatis, dan zal Hadewijch enkele gezellinnen uit haar eerste genootschap naar dit nieuwe hebben medegenomen. Van hier uit is zij dan voortgegaan, door de geadresseerde, haar vroegere volgelingen op te wekken.

Maar waarom is het eerste genootschap niet ten huize der geadresseerde gebleven? Was het misschien geen eigenlijk genootschap en zijn zij uiteengegaan, Hadewijch, misschien op verzoek van elders, om daar een genootschap te leiden, de anderen om zich bij een vast bestaand genootschap aan te sluiten? Is dat bij het vertrek van Hadewijch zelf reeds gebeurd of eenigen tijd later? Ik krijg soms den indruk, dat de geadresseerde met Sara en Emma kunnen zijn overgegaan naar een Cisterciënserinnenabdij, zooals dat in die beweging vaak het geval was. Het is algemeen bekend, hoe de Cisterciënsers, van het einde der XIIe eeuw af, zich bemoeiden om die jonkvrouwen in hun abdijen onder te brengen en daartoe overal abdijen voor vrouwen oprichtten. De meeste Cisterciënserinnenabdijen dateeren uit die jaren. Later werden die vrouwen vaak naar de begijnhoven en de begijnenparochiën geleid, terwijl toch nog steeds velen in de wereld achterbleven. Het kan

2) Wil men dat *te uwent* nog niet noodzakelijk beteekent *te uwen huize,* maar alleen *met u,* dan kan men veronderstellen, dat Hadewijch wel niet in het huis der geadresseerde heeft gewoond, maar toch ergens in een huis, waar de geadresseerde reeds, misschien met enkele gezellinnen, woonde en waar ze Hadewijch had uitgenoodigd. Dat verandert aan onze voorstelling niets.

nu zijn, dat die eerste gezellinnen tot de Cisterciënserinnen zijn overgegaan, terwijl de reeds oudere Hadewijch is achtergeblevn en een nieuw genootschap heeft ingericht.

Die veronderstelling zou heel wat kunnen verduidelijken.

Dan ware de XIIe br. gericht aan de overste van zulk een abdij, zoodat het woord *prelaatschap* voor haar ambt zijn volle beteekenis zou krijgen. Dan kan het woord *ordene,* dat Hadewijch een paar malen gebruikt met betrekking tot de levenswijze der geadresseerde, ook beter in den zin van kloosterorde worden opgevat. Dan begrijpt men ook beter, waarom Hadewijch de geadresseerde met Sara en Emma niet uitnoodigt om bij haar te komen wonen; Margriet kan dan ook een vriendin zijn geweest, die nog niet in de orde was getreden. Echter verklaart zich dan toch weer minder, hoe de geadresseerde over zekere vrijheid kon blijven beschikken en uit haar eigen bezit aalmoezen doen. Of is het juist omdat zij hierin niet meer geheel vrij was, dat zij moest aangezet worden om zich niet te schamen ook kleine aalmoezen uit te deelen?

Men kan natuurlijk ook denken aan een begijnhof, zooals wij in ons eerste hoofdstuk hebben gedaan. Wat daar nu ook van zij: tot een of ander vaster, geregelder vergadering, tot een abdij of tot een begijnhof, schijnen de geadresseerde en hare gezellinnen te zijn overgegaan.

Hoe lang heeft Hadewijch in haar genootschap verbleven?

Als wij zien, dat de eerste zinspeling op tegenstand reeds voorkomt in den V^{en} Br., dan zou men kunnen meenen, dat de vrede er niet lang heeft geduurd. Al spoedig schijnt er vanwege sommigen ook openlijk geijverd te zijn, om haar gezag en haar leiding te ondermijnen. Die vijandigheid duurt nog eenigen tijd voort. Af en toe kunnen wij er in de volgende brieven een weerklank van opvangen in de opmerkingen, dat zij zich in haar schrijven in acht moest nemen. Zij moest dus vreezen, dat haar correspondentie gevolgd werd. Het zal ook wel bekend zijn geweest, dat zij voortging haar vroegere gezellinnen door brieven en onderrichtingen te leiden. In het genootschap dier gezellinnen toch ziet men deze correspondentie met leede oogen aan: want ook hier is men tegen Hadewijch ingenomen en wil men haar vriendinnen aan haar invloed onttrekken. De uitdrukking *si connen daer herde vele* bevestigt, dat dit genootschap meer was dan een gewoon gezelschap van vrome jonkvrouwen: een abdij of een begijnhof.

Wij toonden reeds aan, dat deze correspondentie zich niet over vele jaren heeft voortgezet: den tijd dat Hadewijch in haar nieuw genootschap verbleef. Deze is dus ook niet lang geweest. Toen zij er uit wegging (verwijderd? of uit eigen beweging?), dacht zij er toch aan elders weer te vergaderen, waartoe zij Margriet uitnoodigt:

Zij *ghereide hare* met ons *te comen wonenne daer* wi *versamenen selen*. Hadewijch is dus niet alleen: zij heeft een aanhang van getrouwen, die haar gevolgd zijn en met wie zij zich elders zal vestigen. In den laatsten der eigenlijke brieven aan de gewone geadresseerde is er van dit nieuwe vergaderen nog niets te recht gekomen. Klaarblijkelijk is Hadewijch's toestand zelfs verergerd: haar vriendinnen zijn er zeer bezorgd om, en Hadewijch moet ze opwekken om zich niet noodeloos om haar bedroefd te maken, zelfs niet indien zij moest *doelen achter lande* of in de gevangenis komen. Want alles is het werk der Liefde; alles de wil der Liefde. Men merke toch op, dat dit slechts veronderstellingen zijn, uiterste gevallen, waarin zij zich nog niet om haar zouden moeten bedroeven. Of het ooit zoo ver gekomen is, blijkt nergens uit de brieven, al maakt het wel een pijnlijken indruk dat de correspondentie op die veronderstellingen, die mogelijkheden, eindigt.

Is dan hier in vervulling gegaan wat Hadewijch in het eerste Visioen door den Beminde zelf werd voorspeld en beloofd? *Alle vernoye selen di smaken boven alle erdsche ghenoechten. In en gheenre wijs en later di verdrieten. Want si selen onmenschelike sijn te verdraghene. Wiltu vervolghen Minne na die fiere nature die di mine gheheelheit heyschet, soe saltu so vremde worden onder die menschen ende soe onghehoert ende soe onsalech, du en salt niet weten waer enen nacht herberghen, ende alle menschen selen di noch af ghaen ende begheven ende nieman en sal met di willen dolen in dine noet ende in dine quale*. (Vis. I, 293 vlg.).

Welke mogen de redenen zijn geweest van dien tegenstand? Nergens blijkt, dat die van dogmatischen aard waren. Men heeft het tegen Hadewijch persoonlijk. Men wil klaarblijkelijk haar gezag en haar invloed breken: men wil haar weg; men wil haar ‘met niemand laten’. Men stookt tweedracht: men wil het ‘gezelschap zelf breken’ (Br. V). Ook in het genootschap harer vriendinnen heet het: *si souden u gherne van ons trecken met hen. Haren herten es wee om onse sonderlinghe trouwe*. Dus ook hier is vrouwelijke naijver, vrouwelijke jaloerschheid aan het werk. Het zal dus wel eerst en vooral de sterke persoonlijkheid van Hadewijch zelf zijn geweest, die deze tegenkanting heeft opgewekt: er waren er die haar niet verdragen konden en die in haar jaloerschheid anderen hebben meegesleurd.

Heeft de hoogere geestelijkheid zich ooit met het geschil gemoeid? Heeft Hadewijch werkelijk gevaar geloopen gevangen te worden gezet? Dat zou ons niet zoo zeer moeten verwonderen. Haar sterke persoonlijkheid was een steen des aanstoots voor velen, en het is mogelijk dat zij zich reeds vroeg bewust is geweest,

dat zij voorbestemd was om vereenzaamd in het leven te staan. Zij gaf aanleiding tot tegenstand niet slechts in haar genootschap, doch ook elders, als in de omgeving van de geadresseerde. En men kan er de priesters bij hebben betrokken. Het is algemeen bekend, hoe de vrome vrouwen uit die extatische beweging door het gewone volk, en zelfs door een groot deel van de hoogere geestelijkheid, vaak van ketterij of kettersche gezindheid werden verdacht. Werden zij zelf niet vereenzelvigd met de Catharen van Zuid-Frankrijk, de Albigenzen, en naar een verbastering van dien naam voor *beghini* of *beghinae* gescholden[3)]? In die omstandigheden begrijpt men allicht, dat ook Hadewijch, met haar soms stoute, verheven beschouwingen, met haar onvoorwaardelijken dienst van de Liefde, door jaloersche gezellinnen van ketterij kon verdacht, ja aangeklaagd worden.

Maar nogmaals, nergens blijkt uit de Brieven dat dit het geval was. Wanneer Hadewijch er over spreekt, dan laten haar woorden niet toe aan iets anders te denken dan aan kuiperijen vanwege ijverzuchtige gezellinnen. Wel moet Hadewijch zich soms in haar woorden in acht nemen; doch men begrijpt dat zij althans geen gelegenheid wilde geven om haar aan te klagen. En in den XXIX^{en} Br. is zij wel buiten haar vroeger genootschap, is zij wel zonder vaste woning; maar in ieder geval niet in den kerker. Men heeft haar dus niet uit haar genootschap gehaald om haar gevangen te zetten. Maar na wat er in of met dit genootschap was gebeurd (werd Hadewijch, met enkele anderen, er alleen uit verwijderd, of werd geheel het genootschap ontbonden?) kon zij vreezen, dat de geestelijkheid er zich mede zou bemoeien.

De XXIXe Brief zijnde feitelijk de laatste brief kan ons pijnlijk treffen. Men zou er uit kunnen besluiten, dat deze zaak een tragischen afloop heeft gehad, waardoor Hadewijch voor goed de pen uit de hand werd gerukt. Was dit het einde van haar literaire bedrijvigheid? Werd zij dan toch in de gevangenis geworpen? Werd haar het zwijgen opgelegd? Of is Hadewijch nog op eene of ander wijze met de geadresseerde samengekomen, zoodat correspondentie overbodig werd?

Want het afzonderlijk verzoek aan Margriet om zich voor te bereiden met Hadewijch te komen samenwonen beteekent niet, dat de anderen niet tot hetzelfde doel werden uitgenoodigd. Waar Hadewijch spreekt van een nieuw op te richten genootschap, drukt zij zich steeds in het meervoud uit; waar *wi versamenen selen:* dat *wi* kan Hadewijch zijn met de geadresseerde en Emma en zelfs met Sara, al schijnt deze haar eenigszins te hebben vergeten. Margriet

3) Zie hierover mijn laatste opstel: De wederwaardigheden van een etymologie, in Versl. en Med. der k. Vl. Academie, 1945, blz. 31 vlg..

kan een jonkvrouw zijn geweest, die vroeger niet met Hadewijch heeft samengewoond, doch dezelfde gezindheid tegenover Hadewijch had als de andere vroegere gezellinnen, en dus speciaal werd uitgenoodigd om ook tot het nieuw te stichten genootschap toe te treden. Zoo kan de geadresseerde, met alle of enkele der vroegere gezellinnen, weer met Hadewijch zijn komen samenwonen.

Of Hadewijch zelf kan in het genootschap waar de geadresseerde met haar gezellinnen verbleef zijn opgenomen. Wij zegden reeds, dat de XXXe brief wel bestemd schijnt te zijn geweest voor dezelfde communiteit als die waarvan de geadresseerde van den XII^{en} Brief overste was. En deze communiteit was die, waarin de gewone geadresseerde der brieven verbleef. Het kan dus een onderrichting zijn geweest, die Hadewijch voor deze communiteit heeft gehouden, of althans bestemd. En dan, te oordeelen naar de plaats in de verzameling, na de gebeurtenissen van den XXIX^{en} Brief. Het is dus mogelijk, dat de geadresseerde, die wel een persoon van invloed schijnt te zijn geweest, de overste bewogen heeft om Hadewijch op te nemen. En de overste, die vroeger een mooie verhandeling van Hadewijch had ontvangen en waarschijnlijk aan de zijde van Hadewijch stond, kan op dit verzoek zijn ingegaan.

Toch heeft Hadewijch, om de gunst van deze haar eenigszins, of gedeeltelijk, vijandige communiteit te winnen, haar niet gevleid. Men merke op hoe zij er zorg voor draagt, om haar vermaningen en verwijten eenigszins te verzachten, zich steeds met haar gehoor te vereenzelvigen en te spreken in het meervoud: *wi*. Zij heeft haar toehoorders niet willen kwetsen, zonder daarom iets van de hooge idealen prijs te geven. Zoo past het haar te spreken in den toestand waarin zij zich tegenover hen bevond.

Zoodat het ook niet onmogelijk is, dat Hadewijch ten slotte toch een wijkplaats heeft gevonden in de communiteit van haar vroegere gezellinnen.

Wie echter in deze zaak aan de Bloemardinne zou denken, herinnere zich dat deze tijdens haar leven blijkbaar nooit is verontrust geworden, steeds in eer en aanzien heeft gestaan en, in gevorderden leeftijd, rustig in haar bed is overleden; eerst na haar dood is Ruusbroec tegen haar leer opgetreden[4)]. De toestanden zooals wij die hier uit de brieven hebben beschreven waren alleen mogelijk in de vrije instellingen van *beghinae disciplinatae,* van vrome jonkvrouwen die bij kleine groepjes samenleefden in de wereld, zooals wij die vooral in de eerste helft der XIIIe eeuw te onzent aantreffen. Hieruit blijkt nogmaals dat Hadewijch moet

4) Zie hierover mijn studie: Over de ketterin Bloemardinne, in Versl. en Med. k. Vl. Acad., 1927, blz. 425 vlg..

gezocht worden in de begijnenbeweging, liefst zelfs van de eerste helft der XIIIe eeuw. Juist ook in zulk een grootendeels anonieme beweging kan zij, ondanks al haar mystiek en dichterlijk temperament, onbekend zijn gebleven.

Om de verhouding van Hadewijch tot de geadresseerde in haar tijd nog beter te begrijpen, diene het voorbeeld van de verhouding van een zekere Hadewijch te Nijvel tegenover de H. Ida van Nijvel. In het leven dezer laatste wordt verhaald, hoe er te Nijvel in het begin der XIIIe eeuw vele vrome jonkvrouwen en ook eenige inclusae verbleven: Oppidum illud... nonnullos habet viros in lege Dei timoratos, plurimas virgines Domino devote servientes, quasdam etiam piae conversationis inclusas, quae excluso a se toto mundo totas se incluserunt cum Deo, a quo supernae gratiae frequenter pabulo reficiuntur[5)]. Ida nu, uit een zeer rijk geslacht van de stad, was al vroeg in de Liefde opgeleid door een zekere Hadewijch, die daar met enkele vrome jonkvrouwen gevestigd was. Op zestienjarigen leeftijd begaf Ida zich bij de Cistercienserinnen, die toen een klein gezelschap, waarschijnlijk nog van beghinae, te Kerkom uitmaakten, doch kort daarna naar Rameia overgingen en er de Cistercienserinnenabdij begonnen. Zoo kan ook onze Hadewijch enkele van haar volgelingen naar een ander genootschap, naar een abdij, hebben zien overgaan, terwijl zij zelf haar vroegere volgelingen door brieven en onderrichtingen bleef leiden.

De mogelijkheid om onze Hadewijch met deze Hadewijch van Nijvel te vereenzelvigen heeft mij meermalen aangetrokken. Zij is echter te vroeg overleden om onze Hadewijch te kunnen zijn (1214). Ook aan eenige andere Hadewijch van Nijvel denk ik niet langer, omdat het mij gebleken is dat Nijvel toen wel Waalsch taalgebied was. Ook Ida van Nijvel kende geen Dietsch, toen zij te Kerkom aankwam: ‘Ipsa autem paulatim didicit linguan theutonicam, ut tam sororibus quam ejusdem linguae gentes congrue loqueretur’.

Ik denk echter wel dikwijls aan Brussel: omdat beide handschriften A en B van daar afkomstig zijn en er niet oorspronkelijk in een klooster werden geschreven. Van handschrift B weten wij zelfs met zekerheid, dat het geschreven werd door een Brusselschen boekhandelaar Godefridus Block, nog wel volgens hs. A; wat dus ook bij denzelfden berustte. Eerst later zijn die handschriften in het bezit van Rooklooster gekomen. Handschrift C gaat ook op een soortgelijk handschrift terug, behoort althans tot dezelfde verwantschap. Geheel in overeenstemming met den aard der begijnenbeweging waarin Hadewijch stond, is deze afkomst

5) Catalogus codicum Hagiograph. p. I, t. II. p. 223, ex Analecta Bolland. t. V.

onzer handschriften wel: kopieën van het werk van Hadewijch schijnen niet het eerst in kloosters te zijn ontstaan; maar in, of voor zulke begijnengenootschappen. Misschien staan we dan ook te Brussel nog dicht bij die kringen van begijnen, waar ze het eerst werden verspreid.

Ook te Brussel nu zal men allicht een Hadewijch aantreffen. Toevallig vond ik er zulk eene vermeld bij Caesarius van Heisterbach: 'Pruselliae (Brussel) quaedam habitat Halewigis vocabulo, secundum nomen suum sancta plurimumque devota. Contigit ut die quadam desiderio communicandi aestuans, sacerdoti hoc indicaret. Cui ille commotus cum indignatione respondit: Vos mulieres saeculares semper vultis communicare. Non enim licet[6]. Het boek VIII libri miraculorum waarin dit voorkomt werd geschreven tusschen 1225 en 1228[7].

Deze Halewigis nu, of Hadewigis (de *a* schijnt er op te wijzen, dat wel Hadewijch de juiste naam is geweest, wat door Caesarius opgevat werd als Halewigis, terwille van de door hem gemaakte etymologie *Heil, heil*ig, sancta) behoorde tot de mystieke vrouwenbeweging in de wereld; zij was een saecularis mulier. Wat haar met onze Hadewijch kan verbinden is haar groot verlangen naar de H. Communie: wij hebben reeds aangetoond, hoe onze Hadewijch eveneens de veelvuldige communie aanbeveelt.

Maar leefde ook deze Hadewijch niet te vroeg? Toch niet. Een vrouw die in 1224-1228 te Brussel woonde, kan ook circa 1250 nog in leven zijn geweest, als dit over haar verhaalde feit in haar jeugd heeft plaats gehad. Het zou dus onze Hadewijch kunnen zijn. Doch nogmaals, aan een naam zonder veel meer hebben wij weinig.

Toch brengt ons dit weer het bewijs, zooals geheel het hoofdstuk van Caesarius waaruit dit getrokken is, dat er toen te onzent in de wereld heel wat door heiligheid uitmuntende vrouwen leefden, die nooit een biograaf hebben gevonden. Ook in heiligenlevens en andere werken van dien tijd worden dergelijke vrouwen, vaak anoniem, vermeld. Hadewijch kan dus heel goed een dezer zijn geweest: verloren ten slotte in de anonieme vrouwenbeweging der XIIIe eeuw.

6) Ik vond die vermelding in Studia Eucharistica, Antwerpen, 1946: een bundel opstellen over de vereering van het H. Sacrament, naar aanleiding van de zeven honderdste verjaring van de instelling van het Feest van het H. Sacrament. In een opstel van F.P.A. MENS, O.M. Cap., over De vereering van de H. Eucharistie, bij onze vroegste begijnen, blz. 176. Ik had er vroeger niet aan gedacht bij Caesarius te zoeken, omdat diens werken betrekking hebben op het begin der XIIIe eeuw, wat vroeg voor onze Hadewijch.

7) Bij Alex, KAUFMANN, Caesarius von Heisterbach, Ein Beitrag zur Cultur-geschichte, Keulen, 1862, blz. 176, n. 6.

Het eenige houvast, dat een, wel is waar late, overlevering ons biedt, is dat van *Beata Hadewigis de Antverpia*. Doch over zulk een Hadewijch heb ik verder niets kunnen vernemen. Dat beteekent echter niet noodzakelijk dat Hadewijch te Antwerpen heeft geleefd, maar alleen dat zij uit het Antwerpsche afkomstig was.

Laten we hopen, dat een ander eens meer over haar mag te weten komen. De namen Sara, Emma, Margriet, toch geen zoo gewone namen, zullen daartoe wellicht eenigszins kunnen helpen[8].

2. Haar inwendig leven

Over de ontwikkeling van haar inwendig leven geven de brieven ons ook enkele bijzonderheden. Van haar tiende jaar af had zij zich ten volle aan den dienst van de Liefde gewijd en mocht zij zulke teekenen van liefde ervaren, dat zij er onder zou bezweken zijn, had God haar niet gesteund en haar rede verlicht. Het was haar dan soms te moede alsof niemand ooit de Liefde zoo zeer bemind had als zij; maar Rede liet haar begrijpen, dat dit niet zoo was. Zoo is zij soms nog gesteld: dat zij niet gelooft dat zij de Liefde het meest bemint; en dan weer dat zij gelooft dat niemand God zoo bemint als zij. Minne maakt haar soms zoo verlicht, dat zij wel inziet al wat haar nog te kort schiet om den Beminde naar zijn waardigheid te voldoen, en dan weer zóó blind met haar genieting, dat het haar genoeg is. en zij de Minne bij haar zelven belijdt dat zij haar voldoet (XIe Br.).

Later heeft God haar die vroege genadegaven, waardoor Hij haar had aangetrokken, wel onthouden, en is zij gevaren als een kind, wien men iets in spel aanbiedt: grijpt het er naar, dan tikt men het op de vingers en trekt men terug wat men biedt (I^{e} Br.).

Haar leven schijnt dan één groote Liefdesmart te zijn geworden, een ‘passie’ in den drang naar het volle bezit der Liefde, waarin zij telkens opnieuw tekortschiet, met toch wel enkele, misschien zeldzame, oogenblikken, tijden, van verzadiging en geluk: *met siere enicheit van Minnen,* in Liefde met Hem *geenicht,* gevoelde zij soms *verlorenheit van ghebrukene;* maar dan weer de passie, de smart, van het ontbreken dier genieting (XXIX, 79).

8) Ook kan. Fl. PRIMS, die toch alle bekende en vele onbekende documenten onder de oogen heeft gehad, welke in betrekking kunnen staan met Antwerpen in de XIIIe eeuw, heeft blijkbaar nergens een Hadewijch ontdekt die de onze zou kunnen zijn. In de geschiedenis van de begijnen te Antwerpen komt haar naam, noch die van Sara of Emma, nergens voor. *Geschiedenis van Antwerpen* II. De XIIIe eeuw, 3^{e} Boek. 1929. Wel wordt de naam Hadewigis of Hadewidis in het Antwerpsche aangetroffen; doch aan een naam zonder meer heeft men niets.

In haar menschheid voelde zij steeds de onmacht om den oneindigen grooten God te bereiken. En meer dan eens laten haar brieven als dien grooten smartkreet hooren van dat tekortschieten van haar menschelijkheid, om God, den geheelen God, naar zijn waardigheid te voldoen, en te veroveren.

Verder getuigt Hadewijch van haar zelven, dat ze weinig de zeden der menschen heeft beoefend in eten, drinken, slapen; zij heeft zich niet met hun kleederen getooid, noch met hun verf en schijn; hun vermakelijkheden niet gedeeld; alleen de Minne heeft zij gezocht en op sommige tijden gevoeld. Van zoodra zij de Minne had leeren kennen, had zij begrepen dat zij geen andere blijdschap noch smart behoorde te kennen, dan alleen omdat zij mensch was en de Minne zoo oneindig groot, zoodat zij met haar menschheid de Godheid niet kon aanraken. Dit ongedurig, nooit verzadigd Godsverlangen heeft haar steeds gekwetst in de borst en in het hart, *in armariolo ende in antisma,* in het binnenste van de aderen van het hart, waarmede men mint en in het binnenste van den geest waarmede men leeft.

Toch heeft zij met de menschen geleefd in allen dienst van werken, steeds bereid om hen te helpen in allen nood; wat, klaagt ze, ten onrechte openbaar is gemaakt. Sedert God haar met de geheelheid van zijn Liefde had aangeraakt, heeft zij steeds een ieders nood gevoeld: met zijn Caritate gaf zij elk naar zijn behoeven; met zijn Wijsheid gevoelde zij Gods barmhartigheid en waarom men den menschen zooveel vergeven moet; begreep zij Gods geven en nemen, Gods slaan en heilen en zijn Zich-zelf-wegschenken om niet; met zijn Hoogheid gevoelde zij aller misdaad en gaf zij met God *gherechte doemsele,* vereenigde zij zich in alles met Gods oordeelvellingen over wie ook. Met zijn *enicheit van Minne* heeft zij zich verloren gevoeld in de genieting, en in passie om het uitblijven dier genieting; maar gevoelde zij ook de gerechte wegen van Liefde in allen en hare zeden bij God en bij de menschen. Zij heeft tegenover de menschen gestaan in Liefde met de Liefde, in alles. Zij heeft voor de menschen gedaan, wat zij kon (XXIXe Br.).

Hadewijch is de vrouw met de eene alles overweldigende gedachte: *de Minne es al*. Dat is de eenige werkelijkheid die zij erkent en waarvoor zij leven wil. In die Minne gaat zij geheel op, ziet zij geheel de wereld, de gansche schepping; naar die Minne alleen heeft alles voor haar waarde en beteekenis. In die Minne moet geheel de schepping, moeten de menschen, moet elke mensch, moet ook zij geheel teruggevoerd tot God. Zij is werkelijk de bezetene der Liefde. En juist, die hartstochtelijkheid van haar liefde, in den onvoorwaardelijken liefdedienst, met die schrijnende onmacht om God ten volle en naar waardigheid te dienen, Hem *ghenoech*

te zijn en te veroveren, verraadt een sterk mystiek temperament, als een uitgesproken, blijvenden mystieken toestand.

Uit die bezetenheid door de Liefde is geheel Hadewijch's werk geboren: *als Minne porret in mine siele*. Ook de brieven, al behandelen zij meestal ascese: een ascese echter, die als van zelf overgaat in mystiek.

Want voor den katholiek bestaat de mystiek in de hoogere graden der goddelijke Liefde, die de mensch met de gewone genade niet bereiken kan en die een gansch bijzondere hulp van God, een *Hem toegheven van God om niet,* zooals Hadewijch het uitdrukt (XXIX, 74), veronderstellen. Abnormale, supernormale verschijnselen, zooals visioenen, prophetieën, enz, kunnen die hoogere Liefde begeleiden, maar ook geheel afwezig zijn. Het kunnen pathologische verschijnselen zijn, zelfs bij de met de mystieke Liefde hoogst begenadigden. Vaak is het moeilijk zich over het natuurlijke of bovennatuurlijke karakter dier begeleidende verschijnselen, met zekerheid uit te spreken. Ook staat er de Kerk vrij sceptisch tegenover, en is het niet uit die verschijnselen, dat zij haar oordeel over de heiligheid harer kinderen afleidt.

Wij noemen Hadewijch eene mystica, niet zoozeer om hare visioenen of mirakelen of andere begeleidende verschijnselen, maar om haar bezetenheid door de hoogere Liefde tot God. Ook is deze hoogere Liefde bij haar niet de vrucht van lichaamskastijdingen, van streng vasten en waken, die de physische krachten zouden uitputten en de ziekelijke verbeelding opwekken. Hadewijch spreekt zelfs opvallend zelden van dergelijke boetplegingen. Ja zij wijst ze van de hand, wanneer iemand zich daarop voor God beroepen zou. Haar voorbereiding tot die hoogere Liefde, haar ascese, is dan ook van meer geestelijken aard: trouwe dienst van God in de vervulling der dagelijksche plichten, in het onderhouden der geboden en der evangelische raden; onthechting in 't bijzonder van al het aardsche, het tijdelijke en voorbijgaande; streven naar steeds grootere volmaaktheid door de beoefening van alle deugden, waartoe de gelegenheid wordt aangeboden, niet het minst van nederigheid en naastenliefde, in steeds inniger vereeniging van allen eigen wil met den wil van de Liefde, in alle onderworpenheid aan Gods wilsbeschikkingen.

Deze mystiek wordt beheerscht door de grootheid van God en de almacht van de Liefde, voor wie de mensch nooit genoeg kan doen. De Liefde staat steeds boven hem; grooter dan hij, onbereikbaar verheven boven alle geschapen kracht. Zoo is het leven noodzakelijk een teleurstelling, omdat zulk een ideaal steeds buiten het bereik van den mensch blijft; maar, zooals Hadewijch het ook uitdrukt: een zoete teleurstelling, een zoet bezwijken en

ghebreken. Het is de hoogste smart in de hoogste vreugde. Want het is al der Minne werk, ook wanneer de mensch, zooals Hadewijch, weet dat hij *met Christo toter doet doghen moet in minnen* (XXIX, 90). *Want met gherechter Minnen salmen scande doghen onder alle vreemden, tote dien dat Minne te hare selven comt, ende tote dien datse met ons in doechden volwast, daer Minne met één wert metten mensche*.

Ook is het leven van onze mystica, zooals zich dat eveneens in de brieven vertoont, meer *ongheduricheit* in het zelden of nooit verzadigde streven en begeeren, dan rustig bezit. Haar hartstochtelijke Liefde is nooit door eenige mindere, of voorbijgaande gave bevredigd. Heeft zij ooit de rust in het volle bezit der Liefde gekend, zooals die in de twaalfde uur wordt geschilderd, wanneer de Liefde tot haar zelf is gekomen en zich in haar zelf ten volle vergenoegt? Of is deze uur voorbehouden voor de eeuwigheid? Haar hartstochtelijkheid in alle geval deelt ze met den H. Paulus, met wien de Goede Kok van Groenendael haar dan ook vergeleken heeft. En dat is haar toch niet verminderen, al zouden sommigen haar wat rustiger, wat minder onstuimig wenschen.

Hoe moeten wij dan verstaan, wanneer Hadewijch klaagt dat God haar zijn vroegere genadegaven heeft onthouden; of dat zij zoo weinig van de Liefde mag ervaren, ja zelfs dat zij de Liefde niet kent? Het is vooreerst een gewone ervaring bij de mystieken, dat de meer gevoelde devotie, de gevoelde geestelijke blijdschap, de zoogenaamde geestelijke dronkenschap, zich meer bij het begin van het leven in de Liefde openbaren, dan later. Na eenigen tijd neemt het geluk van de gevoelde aanwezigheid van den Beminde af: de Liefde laat de ziel als aan haar zelven over. Dan komt de nacht van de dorheid, van het leed en de smart om den afwezigen Beminde, de bestendige *ongheduricheit* in als een vergeefschen strijd om de Liefde. Maar de ziel gaat dan ook steeds voller begrijpen de groote leer van den VI^{en} Brief: de noodzakelijkheid Christus te beleven in zijn Menschheid; de verheven leer van den XXX^{en} Brief: dat lijden om de Liefde beter is dan de Liefde te gevoelen in haar verrukkingen en vertroostingen. In dien moeizamen arbeid, in dat leed en die smart, in die *ongheduricheit* groeit de Liefde; groeit God in de ziel. De ziel wordt steeds meer Liefde. Maar zij weet het niet; het is goed dat zij het niet weet; want wist zij het, dan zou haar ellende, haar leed ophouden en zou zij niet meer voor de Liefde kunnen lijden. In die *soete pine,* waarin de ziel toch steeds naar buiten blij en opgeruimd gelaat moet vertoonen, ligt de voorwaarde van haar hoogste opstijging tot voller gelijkvormigheid met de Liefde. En dan schijnt het haar, alsof zij van God verlaten is, of zij de Liefde niet kent; dat de

Liefde haar verborgen blijft. Al gaat dan de ziel soms door de hoogste liefdesextases, als Minne *porret* in haar, haar blijvende toestand is die van *onghedurichеit,* in een bestendig streven naar een voller bezit van de Liefde, dat haar telkens opnieuw schijnt te ontsnappen, waartoe zij meent nooit gekomen te zijn, nooit te zullen komen, omdat zij de Liefde nooit ten volle heeft voldaan. En dat schijnt de gewone mystieke toestand van Hadewijch geweest te zijn.

Die hartstochtelijkheid van haar goddelijke Liefde doet haar in niets te kort komen in haar betrekkingen met de menschen. Wij leerden haar reeds kennen als zeer welwillend, voorkomend, gedienstig, verdraagzaam, ruim in haar beoordeelingen. Juist omdat zij haar betrekkingen met de menschen bezielde met haar goddelijke Liefde: met de wijsheid, de caritate, de hoogheid van de Liefde. Dat haar caritate, haar dienstvaardigheid in allen nood, zou ingegeven zijn door eenige lagere beweegreden, als om *ledicheit* te vermijden, en geen oprechte naastenliefde zou zijn geweest, is niet meer dan een paradoxale bewering van een aprioristische wetenschap.

Een hartelijk, ruim denkend en oordeelend mensch, is zij ook een trouwe vriendin, die haar gezellinnen het hoogste toewenscht dat zij kent en opwekt tot het zuiverste en verhevenste goed dat zij zelf nastreeft. En zij kan lijden onder haar onverschilligheid, zooals Jesus leed in zijn doodstrijd om de onverschilligheid van zijn apostelen. Maar met hoe teedere gelatenheid zij daar over klaagt! Sara *hevet miere ellendicheit oversere vergheten. Ende ic en wilre hare oec niet vermanen noch verwiten, nadien dattere hare de Minne quite laet te vermanenne, diese alle uren in nuwer persen houden soude ende onledich met haren edelen Lieve*. enz. Men leze de geheele plaats (XXV, I-15).

In haar zware beproeving zouden haar vriendinnen haar zijn *recreacie in mijnre pinen ende solacie van miere droever ellenden ende peys ende soetheit*. Maar zij moet *dolen allene ende moet van hen bliven dien ic ben boven al dat ic ben ende dien ic alsoe gherne volcomene Minne ware*. En zij jammert en betreurt, dat God *ghebruket alles ende ic darve alles daer mine ziele in rasten soude in Hem. Ay, waeromme laet Hi mi alsoe sere Hem te dienne ende te ghebrukenne ende der siere, ende onthoudet mi dan van Hem ende van den sinen!* Waarom heeft God mij zulke liefde tot Hem en zulke vriendschap laten genieten, om mij nu van alles te berooven? Een zoet verwijt van een lijdend hart, dat ware vriendschap kent. Hier voelen wij Hadewijch's oprechte en diepe menschelijkheid. Want in haar is de mensch, is het menschelijke nooit doodgegaan. Zij kan ook de zware beproevingen die op haar

drukken, de verlatenheid waarin zij leeft, diep gevoelen. En toch overheerscht de trouw. Ook die klacht gaat over in haar vasten wil, de Minne te verheerlijken in alles: *Ic wille dat ghi levet omme wassene in uw volcomenheit,* zoo gaat zij voort; en zij besluit met wat als een leuze van haar leiding mag worden beschouwd: *Vaert wel ende levet scone!* En, indien althans de brieven chronologisch zijn overgeleverd, ook te midden van dien nacht van ellende en verlatenheid stijgt uit haar hart de jubel om de grootheid van God en van de Liefde, als in den XXVIII[en] Brief.

Bezeten door de Liefde, is haar levenshartstocht mede de Liefde te doen kennen en beminnen. Wij zien haar de leiding nemen van andere jonkvrouwen, om hen op te leiden in de Liefde. Al haar natuurlijke, rijke gaven stelt zij in den dienst van de Liefde, om anderen voor haar te winnen. Hare brieven zijn brieven van apostolaat. Als de Liefde maar verheerlijkt wordt, dat is haar eenige en innige wensch. Haar groote, eenige jaloerschheid is, dat de Liefde steeds zuiverder en voller worde gediend. Het is de jaloerschheid om de glorie en de eer der Liefde. Wanneer zij haar vriendinnen op haar hoede stelt tegen sommige gebreken en verkeerdheden in de gemeenschap waar zij verblijven, dan is dat geen jaloerschheid om haar zelf, maar om de Liefde. Zooals zij ongenadig de tekortkomingen blootlegt in den dienst der liefde en de schijnheiligheid ontmaskert, waarmede sommigen haar willen versieren.

Zelfs den zondaren draagt zij een groot en teeder hart toe. Wel uit eigen beleving zegt zij, dat *sulc mensche wert bi wilen soe ghewont bi caritaten dat hi hem Gode ontsegghen moet in sijn ghebruken ende in sijn verweentheit, omme de sonderen die in sonden sijn, soe dat hi liever hevet sijns Liefs te darveve, hem en woerde dies sekerheit ghedaen, dat hem de sonderen niet onthopen vander ghenaden Gods* (II, 122). Dat is: God om God willen verlaten voor het heil der zondaars. Maar zij is ook overtuigd dat een leven van trouwe liefde meer vermag voor hun heil dan veel uitwendig gebed: dat het liefdeleven apostolisch is bij uitmuntendheid (VI, 69). *Omme datmen minne om minne niet en berespe* (VIII, 54). *Om sine goede ende om sine gheminde ghevet Hi den vreemden sine glorie ende maectse alle vriende van maysneden*. (XXII, 199).

Zelfs tegenover degenen die haar vervolgen is zij mild gestemd. Zij klaagt er wel over, dat zij het genootschap storen en willen breken; maar ook daarin ziet zij een werk van de Liefde te haren opzichte: *o wi! hoe ongheseghelеke doet mi Minne haer wesen ende ghichten die mi van Hare comen!* (V, 22). En zij troost haar vriendinnen met de verzekering, dat alles der Minne werk is. Ook *den vreemden moet wel wonderen van hare ende eysen*.

(XXIX, 25). Maar bittere woorden tegen hen komen haar niet in den mond.

Wij hebben er vroeger reeds op gewezen, hoe zij, in haar vurigen ijver voor de eer der Liefde en de glorie van God, toch nooit de perken die haar als vrouw waren gesteld te buiten gaat. In een tijd van felle kritiek tegen wantoestanden en misbruiken in de Kerk, heeft zij zich nooit een rol van hervormster toegeëigend. Was zij zoo weinig kerkelijk geweest als sommigen het zouden willen voorstellen, wat al gelegenheden zou zij niet hebben gehad, om tegen de Kerk en haar bedienaren uit te vallen, zooals de ketters deden, zooals, in een anderen geest, zooveel heilige ijveraars voor een zuiver priesterschap zich hebben veroorloofd. Zij heeft er zich toe bepaald, zich zelf te heiligen in Liefde, anderen tot denzelfden liefdedienst op te wekken, en door dat liefdeleven tot grooter heiligheid van de Kerk bij te dragen.

Was Hadewijch zoo een zedelijk zeer hoogstaande vrouw, nog één trek in hare persoonlijkheid mogen wij niet vergeten; haar gansch bijzondere verstandelijke ontwikkeling. Bij alles wat hierover reeds gezegd werd of gezegd kon worden: uit haar kennis van het Fransch en van het Latijn, uit haar vertrouwdheid met de Fransche Minnelyriek, uit haar verheven leer, uit de literaire voortreffelijkheid van haar werk, willen wij nu nog dit ééne bewijs bijvoegen: haar kennis van de mystieke leer der Grieksche kerkvaders. In welk midden en hoe zij die mag hebben opgedaan, blijft ons voorloopig onbekend.

Hadewijch is en zal blijven een van de meest boeiende en aantrekkelijke persoonlijkheden van onze Middelnederlandsche letterkunde, ja van geheel onze Middeleeuwsche cultuur. Nog lang zullen onze geleerden met eerbied en bewondering zich buigen over hare geschriften om er de laatste geheimen van haar kunst, van haar leer en van haar persoonlijkheid aan te ontrukken. En gelijk zij een hoogste sieraad is van onzen stam, zoo blijft zij voor ons een joy for ever, een vreugde voor immer.